

კულანეობის

მბესუკობის

საქმობის

II

უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ

წიგნი XIV

გიულდენშტედტი

ПУТЕШЕСТВИЕ ГЮЛЬДЕНШТЕДТА
ПО ГРУЗИИ

ТОМ II

Немецкий текст с грузинским переводом издал и исследовал
Г. Гелашвили

JOHANNES GULDENSTAEDTIUS
PEREGRINATIO GEORGICA

Tomus alter

Textum germanicum cum conversione georgica edidit
commentariisque instruxit

G. Gelašvili

საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია

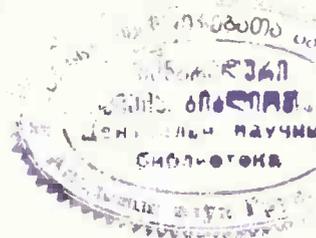
ი. ნ. კობახიძე

**გიულენგუჯარის
მოგზაურობა საქართველოში**

ტომი მორე

გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა
და გამოკვლევა დაურთო

გ. გელაშვილმა

მთავარი რედაქცია: ი. აბულაძე, ვლ. ფუთუჩიძე, ს. შაუხრიშვილი,
გ. წიკითელი (მთ. რედაქტორი), ს. ჯიქია.

დასავლეთ-ევროპული წყაროების
სერიის რედაქტორი

სიგ. შაუხრიშვილი

შინაარსი

წინასიტყვაობა	07
შესავალი	09—026
პიულდენფთადის მოგზაურობა საქართველოში: ტექსტი და თარგმანი	1—386
კავკასიის ფიზიკური ცოდნისათვის	3—39
ჩრდილო არარატის მთიანეთი (11). სამხრეთი კავკასიის მთისწინეთი (15). სამხრეთი კავკასიის კირჭვიანი ქედი (25). სამხრეთის ფიჭალიანი ქედი (29). ყინულიანი ალპების ქედი (33). ჩრდილოეთის ფიჭალიანი ქედი (33). ჩრდი- ლოეთის მთისწინეთი (35).	
კავკასიის მთიანეთის პოლიტიკური გეოგრაფიისა და ხალხთა შეს- წავლისათვის	41—115
I. პართული პროვინციები	43
II. პროვინცია ბასიანია ანუ ბასიანა	43—47
III. აფხაზი, აფხაზეთი ან აბაზა	47—53
IV. პროვინცია ჩეჩენეთი ანუ ჩეჩენები	53—57
V. პროვინცია ოსეთი და ოსები	57—67
VI. პროვინცია შისთეთი	67—79
VII. პროვინცია ლეკეთი და ლეკები	79—105
VIII. თათარი ხალხები	105—115
ყუმუხელი თათრები (109). ნოღელი თათრები კასპიის ზღვაზე (111). ყუ- ბანზე მყოფი ნოღელი თათრები (113). დიდი ნოღაური ურდოები (113). ტე- რეკემენული ან ტრუხმენული თათრები (115).	
პიულდენფთადის მოხსენებები საივპეკატორო მცნეიერებათა აკა- დემიისადმი	117—205
XIII მოხსენება (119). XIV მოხსენება (121). XVI მოხსენება (123). XVII მოხსენება (123). XVIII მოხსენება (125). XXII მოხსენება (127). XXIII მოხსენება (129). XXIV მოხსენება (131). XXV მოხსენება (139). XXVI მოხსენება (143). XXVII მოხსენება (151). XXVIII მოხსენება (155). XXIX მოხსენება (161). XXX მოხსენება (189). XXXI მოხსენება (197). XXXII მოხსენება (197).	
შუბანის შენაკადების შესახებ	207—223
პროვინცია ბასიანის შესახებ (217—223).	
[რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა თურქეთთან ომის პერიოდში] 223—231 მოხსენება აკადემიისათვის დანიშნულ კომისიისადმი	231

მეოთხე უიზიკური ექსპედიციის შემოსავლისა და დანახარჯების სია	233—267
(მეოთხე წლისა—233—249; მეხუთე წლისა—251—267).	
საქართველოში და მთაში მოგზაურობისთვის წამოღებული წვრილ- მანები	267—269
ავადმყოფთა სია, რომელთაც თბილისში ჩავატარებ სამედიცინო დას- მარება	271—277
კავკასიაში გავრცელებული ცხოველები და მცენარეები	278—289
[გიულდენშტედტისეული საქმიებალი]	290—295
[სხვადასხვა მასალები გიულდენშტედტის აკვირვებებში]	296—302
ყიზლარის კომენდანტის მომართვები (296—298). გიულდენშტედტის წერილი სოლომონისადმი (298). სოლომონის ორი წერილი გიულდენშტედტისადმი (299—300). წარწერები (300—301). ქართული ბრუნება (301). ქართული ანბანი (302).	
კავკასიაში ხმარებული ენების შედარებითი სიტყვათა-კონები	303—376
1. ტრთველური ენები	304—314
2. ლეკური და მისი მონათესავე ენები	315—329
3-4-5. შაჰიშუმუხური, ანღური და აკუზაური ენები	330—339
6. მიცჯაგური დიალექტები (ჩეჩნური, ინგუზური, თუშური)	340—348
7-8. შაბარდოული და აბაზური ენები	349—357
9. ავღანური, დიგორული და ოსური ენები	358—367
ენა, რომელიც იხმარება საქართველოში	368—372
ენა, რომელზეც ლაპარაკობენ პროვინცია სამეგრელოში	372—375
დამატებები	376—386
მედიკამენტებისა და სანელებლების სია, რაც თბილისში იშოვება (376—379). გიულდენშტედტის წერილი ბაკმაისტერს (380—386).	
საქმიებები	387—419
გეოგრაფიულ და ეთნიკურ სახელთა საძიებელი (387—408). პირთა სახელები (408—413). საგანთა საძიებელი: პირველი ტომისთვის (413—416); მეორე ტომისთვის (417—419).	
Addenda et corrigenda	420

ენიანიზმობა

თუ 1962 წელს გამოცემული „გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში“ (პირველი ტომი) ძირითადად ემყარებოდა გიულდენშტედტის მოგზაურობის დღიურებს, წინამდებარე მეორე ტომი, ვარდა ორი თავისა, შეიცავს გიულდენშტედტის ჯერ გამოუქვეყნებელ ხელნაწერ მასალას (იმ მოხსენებების ჩათვლითაც, რომლებიდანაც პალასს ესა თუ ის ცნობა ამოუკრეფია) ორიგინალის სახის დაცვით. ამ მასალის შესახებ იხ. ქვემოთ შესავალი.

ჩვენი გამოცემის მასალათა ანალიზი საკმაოდ ვრცელ გამოკვლევას მოითხოვს, რაც, სამწუხაროდ, ვერ მოხერხდა გამოცემის ისედაც ძალზე გაზრდის გამო. ამდენად დავკმაყოფილდით მოტანილი მასალისთვის მიმოხილვითი და განმარტებითი ხასიათის შესავლის დართვით*.

მართალია, გამოცემას ეწოდება საქართველოში მოგზაურობა, მაგრამ პასში მოთავსებულია მრავალი ცნობები ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხთა შესახებაც. პირველად ჩვენ გადაწყვეტილი გვქონდა პალასის გამოცემის შესაბამის თავებიდან ამოგვეღო ის ადგილები, სადაც აღნიშნული იყო საქართველოს ურთიერთობა ჩრდილოეთ კავკასიის ამა თუ იმ ხალხებთან, მაგრამ ეს დაარღვევდა ტექსტის წყობას, რადგან მივიღებდით უსისტემო ამონაწერებს. ამის გამო ჩვენ მთლიანად ამოვიღეთ პალასის გამოცემიდან თავი ჩრდილოეთ კავკასიის პოლიტიკური გეოგრაფიის შესახებ. ამასთან, რადგან პალასი ერთ ჯგუფში ათავსებს მთელ იბერიულ-კავკასიურ ენებს, ამდენად შესაბამის „მოხსენებებიც“ ჩრდილოეთ კავკასიის შესახებ დაფურთვით გამოცემას (მხოლოდ ხელი არ გვიხლია ჩრდილოეთ კავკასიაში მოგზაურობის დღიურებისთვის, რაც უკვე ძალზე შორს წაგვიყვანდა).

შედარებით პირველ ტომთან, წინამდებარე ნაშრომის მომზადებისას მეტ სინდნეებს წავაწყდით. ეს გამოწვეულია იმით, რომ მეორე ტომი გაცილებით მრავალფეროვან მასალას შეიცავს:

1. თუ პირველ ტომში ჩვენ მხოლოდ საქართველოს გეოგრაფიულ სახელებთან გვქონდა საქმე, ახლა დასადგენი გაგვიხდა მთელი ჩრდილო კავკასიის, კავკასიის მთიანეთის დასახლებული ადგილების სახელწოდებანიც. ეს დადგენა გაგვიძნელდა იმიტაც, რომ სხვადასხვა რუკებისა და ცნობების მონაცემები (ტრანსკრიფცია ამა თუ იმ სახელისა) ერთმანეთს ხშირად არ ემთხვევა (მაგ.: გიულდენშტედტისეული Singiser ასეა აღნიშნული სხვაგან: სინდისარ, სანდისარ, Синдзисар, Soudschisar; ან კიდევ გიულდენშტედტის Zozolte—წოწოლდა, ცოცოლტა, Zozoldo და სხვა). ართულებდა საქმეს ისიც, რომ გიულდენშტედტი ზოგჯერ ერთი მხარის სოფელს მეორე მხარეში ასახელებს. თუ როგორაა შესწორებული სახელები, იხ. ქვემოთ, შესავალი.

* ნარკვევი ცალკე წერილის სახით იქნება გამოქვეყნებული. ამიტომ აქ გიულდენშტედტის ცნობათა შეფასებას, მათი სანდობა-მცდარობის მიუხედავად, გვერდს ვუვლით—(გ. გ.).

გეოგრაფიულ სახელთა დადგენისას ვიყენებდით რუსულსა და ქართულ რუკებს (ძველსა და ახალს), ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობებს, ჩვენი წინა გამოცემის საძიებელს, ასევე სტატისტიკური აღწერილობის მასალებს (ძველსა და ახალს), სახელდობრ:

ა) Административно-территориальное деление Дагестанской АССР. На 1 июля 1955 года. Махачкала, 1955.

ბ) Северо-Осетинская АССР. Адм.-территориальное деление. На 1 июля 1952 г. Дзауджикау, 1953.

გ) საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, თბ. 1961.

დ) საქართველოს 1923 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერის ჯამები, ნაწ. II, დემოგრაფია.

ე) Gottfried Merzbacher, Aus den Hochregionen des Kaukasus, I—II, Leipzig, 1901 (ამ წიგნს დართული რუკებით).

ვ) П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, ч. III. СПб 1869 (საძიებლები).

ზ) Д. Д. Пагирев, Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края, Тифлис 1913.

ჩრდილო-კავკასიური და დაღესტნური სახელების დადგენისას დახმარება აღმოგვიჩინეს: პროფ. ზურაბ ანჩაბაძემ, დოც. ტოგო გუდავამ, დოც. დავით იმნაიშვილმა, ისტ. მეცნ. კანდ. გიორგი თოგოშვილმა. ამდენად თავს მოვალედ ვთვლით ხსენებულ პირთ უღრმესი მადლობა მოვახსენოთ.

2. გარკვეული სიძნელები გვქონდა გეოლოგიურ-მინერალოგიურ ტერმინთა დადგენისას. ამ საქმეში დაუხარებლად გვეხმარებოდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასპირანტი გურამ ღონლაძე, რომელსაც ღრმა მადლობას ვუძღვნით.

3. ბოტანიკური ტერმინების დადგენისას ჩვენ ძირითადად ორი ლექსიკონით ვსარგებლობდით:

ა) ა. მაცუაშვილი, ბოტანიკური ლექსიკონი, თბ. 1949.

ბ) რ. ერისთავი, მოკლე ქართულ-რუსულ-ლათინური ლექსიკონი მცენარეთა, ცხოველთა და ლითონთა სამეფოებიდან, ტფ. 1884.

თუ როგორაა ტერმინთა შესაბამი თარგმანი შესრულებული ჩვენ მიერ, იხ. ქვემოთ შესავალი (გვ. 020—021).

4. წიგნს დართული აქვს მედიკამენტთა და სანელებლების სია, რომელთა თარგმანი ჩვენ არ შეგვისრულებია.

5. ასევე¹არ დაგვიზუსტებია ამა თუ იმ ენის ლექსიკურ მონაცემთა სისწორე.²

ამგვარი რთული სამუშაო ზოგიერთ უზუსტობათაგან, რა თქმა უნდა, დაზღვეული არ იქნება. ჩვენ ყოველ სასარგებლო შესწორებას მადლობით მივიღებთ.

შესავალი

როგორც პირველი ტომის შესავალში იყო აღნიშნული, გიულდენშტედტის მოგზაურობის მასალები ინახება ქ. ლენინგრადში სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის არქივში, აგრეთვე სალტიკოვ-შიჩედრინის სახელობის ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში (ერთი ნაწილი ლინგვისტური მასალისა — ადელუნგის არქივში). ჩვენი გამოცემის მეორე ტომში შესული მასალა არქივის შემდეგ ფონდებში მოიპოვება: Разряд I, опись 100, №№ 2, 4, 5, 12, 19, 20, 21;

Фонд 3, опись 33, №№ 4, 5, 6.

ჩვენს გამოცემაში შეიძლება განვასხვავოთ ორი ნაწილი*. ერთი, ესაა პალასისეული გამოცემის სამი თავი, რომლებიც პირველ ტომში არ შევიდა, თუმცა ეხებიან საქართველოს ფიზიკურ გეოგრაფიას, გეოლოგიურ და მინერალოგიურ დაკვირვებებს; აგრეთვე — კავკასიის მთიანეთის პოლიტიკურ გეოგრაფიას და კავკასიის (ძირითადად საქართველოს) ფლორასა და ფაუნას.

მეორე ნაწილად შეიძლება ჩაითვალოს დანარჩენი მასალა: მოხსენებები, ხარჯთაღრიცხვის რეგულები, კორესპონდენციები, ლექსიკური მასალები და სხვა. ამ ორი ნაწილის განმასხვავებელი ნიშანი ისაა, რომ პირველი (იგულისხმება ტექსტები) მთლად ამოღებულია პალასისეული გამოცემიდან და ისინი, ზოგი ადგილის გარდა, ხელნაწერის მიხედვით არაა გასწორებული. მეორე ნაწილი კი წარმოადგენს ხელნაწერი დედნის უცვლელ გადმოღებას (ამა თუ იმ ნაწილის გამოტოვებით). უნდა აღვნიშნოთ, რომ ზოგიერთი (და არა ყველა) ადგილი პირველი და მეორე ნაწილისა შინაარსობლივად ემთხვევიან ერთმანეთს (რა თქმა უნდა, არა მთლიანად), მაგალითად: ცნობები აფხაზეთის, ბასიანეთის შესახებ, ზოგი მინერალოგიური დაკვირვება; ასევე თითქოსდა გაშეორებულია პირველ ტომში მოცემული თბილისის აღწერა და თითო-ოროლა ადგილი.

ეს შემდეგითაა გამოწვეული: პალასი, რასაკვირველია, მასალას თავისი გამოცემისათვის იღებდა არა მარტო „დღიურებიდან“, არამედ გიულდენშტედტის „მოხსენებებიდანაც“ ავსებდა მათ. შეიძლება მკითხველმა გვისაყვედუროს, რომ უმჯობესი იყო მოგვეტანა პალასისეული მასალა და შეგვესწორებინა ის დედნით, როგორც ეს პირველ ტომში ხდებოდა; მაშინ სათანადო „მოხსენებების“ მოტანას აზრი აღარ ექნებოდა. ან პირიქით, გამოგვეტოვებინა პალასისეული ტექსტი; ეს კი გამოცემას არასრულს გახდიდა. ჩვენს მიზანს შეადგენდა სრული სახით მოგვეცა მოგზაურის „მოხსენებები“ (რომლებშიც დაცულია ცნობები საქართველოს შესახებ) და აგრეთვე ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხთა ცხოვრების თუ

* „ნაწილი“ პირობითი ტერმინია.

ენის სათანადო სურათიც გვეჩვენებინა (რამდენადაც ამას ჩვენი გამოცემა საჭიროებდა), ამიტომ ამ ხელნაწერი მასალის მიხედვით აღარ შეგვისწორებია პალასისეული ტექსტი, რადგან მკითხველი განსხვავებას მათ შორის ადვილად დაინახავს. ჩვენ მხოლოდ შევასწორეთ ცნობები ქისტეთისა და ლეკეთის შესახებ, ისიც არა „მოხსენებებიდან“ ან „დღიურებიდან“, არამედ მოგზაურის ცალკეული საგანგებო ჩანაწერებიდან, რომლებიც ზემონახსენებ არც ერთ მასალაში არ იყო. ამდენად, თუ ზოგი რამ გამეორების ელფერს ატარებს, ეს დაშვებულია სრულიად შეგნებულად.

რაც შეეხება ლექსიკურ მასალას, პალასის გამოცემასთან დართული სიტყვათა-კონები ჩვენ შევაჯერეთ დედანს, შევასწორეთ და შევავეთ. ამის შესახებ იხ. ქვემოთ.

ამრიგად, მეორე ტომში შევიდა პალასისეული გამოცემის სამი თავი: კავკასიის ფიზიკური ცოდნისათვის (ჩვ. გამოც. 2—39 გვ.), კავკასიის მთიანეთის პოლიტიკური გეოგრაფიისა და ხალხთა შესწავლისათვის (გვ. 40—115), კავკასიაში გავრცელებული ცხოველები და მცენარეები (გვ. 278—289) და ხელნაწერი დედნისეული მასალა: მოხსენებები, ხარჯთაღრიცხვის რვეულები, ლექსიკური მასალა, კორესპონდენციები, მიმოხილვითი ხასიათის წერილები, სხვადასხვა სახის სიები და სხვა მრავალი.

* * *

თუ როგორია სხვაობა პალასის მიერ გამოცემულ ტექსტსა და ხელნაწერს შორის*, შეიძლება ვთქვათ იგივე, რაც პირველ ტომში:

1) გამოტოვებულია სიტყვები და წინადადებები, რომელთა აღდგენაც ტექსტს უფრო ნათელს და სრულს ხდის. მაგალითად: ა) mit diesen durch die Sprache verbunden, aber übrigens abgesondert die Dörfer<P. (და ჩამოთვლილია სოფლები—გვ. 98).

ბ) Die Nation Kasikumuch soll an 20.000 Mann stark sein<P. (გვ. 100).

გ) Die an den übrigen in die Sundsich fallenden Flüssen wohnenden Völker machen eine andere Partie, die gegen diese ist, und die die Tschechensche pflegt genent zu worden<P. (გვ. 76) და სხვა.

2) გამოტოვებულია სიტყვები და წინადადებები, ან შეცვლილია ერთი მეორით, თუმცა აზრი არ მახინჯდება. მაგ.: ა) სხვა დანარჩენი, რაც მმართველობის, რელიგიის, საქმიანობის, კვებისა და ჩაცმის შესახებ იყო დიდოვლებთან ნათქვამი, შეიძლება ამ მხარეზეც გავიმეოროთ. გ ი უ ლ. | ისინი დიდოვლთაგან არც ჩაცმით განსხვავდებიან და არც წყობილებითა და ყოფაცხოვრებით, მოკლედ, არაფრით. პ ა ლ. (გვ. 97).

ბ) იქ ლაპარაკობენ ლეკურად, ანწუხში გავრცელებულ დიალექტზე, პ ა ლ. | ამ მხარის ენა იგივეა, რაც ქარისა და ანწუხის, გ ი უ ლ. (გვ. 83).

3) პალასი სტოვებს სიტყვებს, უშვებს შეცდომებს, ფაქტს ამახინჯებს. მაგ.: მის ვაჟს და ტახტის შემკვიდრეს ჰქვია უმახანი. ცოლი ახლანდელი ავარხანისა არის ქალიშვილი უცმეი ან უსმეი ხანისა, სულთან ბეგისა. პ ა ლ. | ავარ

* ვგულისხმობთ პალასისეული ტექსტის დედნის მიხედვით შესწორებულ ნაწილს (გ. გ.).

ხანის მეორე ცოლია უცემი სულთანბეგის ქალი; პირველი ცოლისგან [ჰყავს] ვაჟი უნახანი, გიულ. (გვ. 83).

4) ცვლის ასოებს საკუთარ სახელებში (შეიძლება ეს ზოგჯერ კორექტურული შეცდომაც იყოს):

- ა) Zobotl', G.] Zobol, P. (გვ. 82);
- ბ) Gogotl' G.] Gogelt, P. (გვ. 82);
- გ) Schigimu, G.] Sesigimu, P. (გვ. 84);
- დ) Chuprib, G.] Chubrit, P. (გვ. 92);
- ე) Kumaimi, G.] Kimaimi, P. (გვ. 102);
- ვ) Chur, G.] Churt, P. (გვ. 102).

5) ერთ სიტყვას მეორით ცვლის, რაც ზოგჯერ შეიძლება შეცდომაც იყოს. მაგ.: ა) An dem Ursprunge der Koisu, G.] An Koisu hinab an einem besondern Arm, P. (გვ. 98).

ბ) 1000 Familien, P.] 10.000 Mann, G. (გვ. 98).

გ) 2000 Familien, P.] 3000 Mann, G. (გვ. 100);

დ) ყველაზე ქვემო ლეკური სოფელია კოისუზე კოსტეკს ზემოთ, პალ. ყველაზე ბოლო სოფელი კოსტეკს მერე, კოისუს დასავლეთით. გიულ. (გვ. 85). ყველა შესწორება ჩვენი გამოცემის სქოლიოებშია მითითებული*.

* * *

ჩვენს გამოცემაში სიტყვების მართლწერა დატოვებულია დედნისეული. შეიძლება შემდეგი ნიმუშების მოტანა: ა) სიტყვაში გამოტოვებულია ასო **h**. მაგალითად: erfaren (=erfahren, გვ. 130)**, Anzal (=Anzahl, გვ. 132), Vermerung (=Vermehrung, გვ. 136); Jar (=Jahr, გვ. 124); führende (=führende, გვ. 124); ser (=sehr, გვ. 124), Einwoner (=Einwohner, გვ. 192) და სხვა.

ბ) **ck**-ს მაგიერ ნახმარია **k** ან **kk**: Endzwek (გვ. 160), zurük (გვ. 122), Brükke (გვ. 124), bedekket (გვ. 124), erstekt (გვ. 190), Rükreise (გვ. 128) და სხვა.

გ) **B**-ის ნაცვლად **s**-ია გამოყენებული: Ausflus (გვ. 124), Erlaubnis (გვ. 128), Entschlus (გვ. 142), Grundris (გვ. 160), Fus (გვ. 124), Flus (გვ. 188) და სხვა.

დ) **tz** შეცვლილია **z**-ით ან **zz**-ით: besezzet (გვ. 124), jezt, lezte (გვ. 122), Schuzz (გვ. 130), nuzzen (გვ. 130), Vorsazz (გვ. 124) და სხვა.

ე) **nn**-ის მაგიერ **n**-ს ხმარობს: genant (გვ. 224) და სხვ.

ვ) **mm**-ს ცვლის **m**-ით: einnimt (გვ. 190), samlen (გვ. 188) და ა. შ.

ზ) **ä** შეცვლილია **e**-ით: erwente (=erwähnte, გვ. 126), Grenze (=Gränze, გვ. 144) და სხვა.

თ) **dt**-ს მაგიერ წერია **t**: Hauptstat (გვ. 126).

* ნიშნით „<“ აღნიშნავენ ნაკლებობას.

** გვერდების მითითება არ ნიშნავს, თითქოს მხოლოდ ამ გვერდზე გვხვდებოდეს მსგავსი შემთხვევა.

ხშირად ნახმარია სიტყვათა ძველი ფორმები: gelebet (გვ. 130), wirklich (გვ. 142), onmächtig (გვ. 182), mögte, zwo, gieng, Gebürge, vorigiä-rige (გვ. 124), izt (გვ. 128), seyn (გვ. 128), etwan, bedekket (გვ. 124), verfertigt (გვ. 126), ongeachtet (გვ. 126), fürtrefliche (გვ. 128) და სხვა, რომელთა პარალელურად ახალი ფორმებიცაა ხშირად გამოყენებული.

დაშვებულია აგრეთვე გრამატიკული შეცდომებიც, არაა დაცული შესა-ფერი ბრუნვები. ჩვენ ისინი უმეტესად კვადრატული ფრჩხილებით აღვადგი-ნეთ. მაგ.: mit einige[n]. 1000 Mann (გვ. 228); mit dem mingrelische[n] Dadian და სხვა.

კიდევ მრავალი სხვადასხვა მაგალითის მოყვანა შეიძლებოდა სიტყვათა მართლწერიდან, მაგრამ მათ მკითხველი თვითონაც შეამჩნევს და ამავე დროს საკმაოდ დაწვრილებითაა მსგავსი ნიმუშები ჩვენი გამოცემის პირველ ტომშიც მოყვანილი.

* * *

მოკლედ შევვხოთ, თუ რას წარმოადგენენ წინამდებარე ტომში შესული მასალები. მივყვით იმ რიგს, როგორც ისინი გამოცემაში არიან დალაგებული; თუმცა შეიძლებოდა მათი უფრო მკირე რაოდენობის, მაგრამ მოზრდილ ჯგუ-ფებად გაერთიანება.

თავი „კავკასიის ფიზიკური ცოდნისათვის“ მთლიანად გადმოღებულია ზალასის გამოცემიდან (იხ. Reisen, I, გვ. 433—458; ჩვენი გამოცემის 2—39 გვ.). ჩვენ იგი დედნის მიხედვით არ შეგვისწორებია. ამ თავში გიულდენშტედტი დაწვრილებით განიხილავს კავკასიის მთელი მთიანეთის ფიზიკურ ბუნებას. ამას იგი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს. ის ხომ კიდევ ამბობს: „იგი (კავკა-სია—გ. გ.) აქამდე ძირითადად ისევე უცნობი იყო, როგორც განთქმული. რადგან მას პირველი ადგილთაგანი ეკავა ჩემი ფიზიკური ექსპედიციის გეგ-მაში, რამდენადაც შევძელი მოვიარე, რაც შემეძლო მე თვით ჩავინიშნე, სადაც არა—ვეკითხებოდი, ცნობები შევაგროვე და შევადარე“ (იხ. ჩვ. გამოც. გვ. 3). გიულდენშტედტი, თუ არ ჩავთვლით კავკასიონის ზოგად დასურათე-ბას. კავკასიის მთიანეთის დაწვრილებით აღწერას იწყებს სამხრეთ კავკასიის მთებიდან და, მთავარი ქედის გადავლით, ჩრდილო მთიანეთით ასრულებს, რადგან, როგორც თვით ამბობს, ასე მიდიოდა მისი სამოგზაურო გზა საქარ-თველოდან რუსეთისკენ.

უნდა ვთქვათ, რომღეს თავი გვაძლევს შემაჯამებელ სურძთს კავკასიის მთიანეთისას, ^კთორემ გიულდენშტედტი ყოველ ნაბიჯზე აღწერდა თავის დღიუ-რებში ამა თუ იმ მთასა და ველს, მდინარესა თუ საბადოებს. ახლა ეს ყველა-ფერი ერთადაა თავმოყრილი.

ხსენებულ თავში პირველად მოცემულია კავკასიონის მთავარი ქედის ზოგადი სახე, მისი მდებარეობა, გადაჭიმულობა, სიგანე. წარმოდგენილია სურათი მისი ქედების, მწვერვალების, მცენარეული საფარის და შემადგენელი ქანებისა. ასევე ზოგადაადაა გამოყოფილი მთავარი ქედის მიმდებარე მთისწი-ნეთები (ჩრდილოეთისა და სამხრეთის), მდინარეთა ხეობებით და მინერალებით.

ზოგადი ცნობების შემდეგ გიულდენშტედტი იწყებს აღწერას თავისი გეგმის მიხედვით (ე. ი. სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ). პირველად მოგზაური ენება არარატის ჩრდილო მთისწინეთს; მის გავრცელებას. ძალზე დაწვრილებითაა აღწერილი არარატის მთიანეთის მინერალები, საბადოები მათი მღებარეობით, სიმძლავრით, მნიშვნელობით, სარგებლიანობით (განსაკუთრებით სპილენძის, რკინის და ვერცხლის საბადოები, თუმცა სხვაც ბევრია ჩამოთვლილ-გამოკვლეული).

არარატის ჩრდილო მთისწინეთიდან გადავდივართ კავკასიის სამხრეთ მთისწინეთზე. აქ გამოყოფილია ორი ქედი: კირქვიანი და ფიქალიანი. აღწერილია მათი ქანები, მცენარეული საფარი, მათზე მიმავალი მდინარეები, საზღვრები ქედების გავრცელებისა; ასევე დიდი ყურადღება აქვს დათმობილი მინერალოგიურ დაკვირვებებს.

კავკასიის სამხრეთი მთისწინეთი ებჯინება ყინულიან ქედს, ე. ი. მთავარ ქედს, რომლის გრანიტული აღნაგობა და პიტალო კლდეები, თუ ღრმა ხეხვები ზოგადი აღწერისას იყო დასურათებული.

მთავარი ქედი ჩრდილოეთით გადადის ჩრდილოეთის ფიქალიან ქედში. აქაც გიულდენშტედტი არ იშურებს ძალ-ღონეს, რათა აღწეროს ქისტეთისა, თუ ოსეთის ტერიტორიებზე, ან სხვაგან ამ მთებში არსებული მინერალები თუ მადნეული. სსენებული ჩრდილოეთის ფიქალიანი ქედი დაბლდება ჩრდილოეთ მთისწინეთად; აქაც გვაქვს მსგავსი ცნობები მისი ქანების, მიმართულების შესახებ. აქვეა აღწერილი მასში გადმომდინარე თბილი სამკურნალო წყლებიც, რასაც გიულდენშტედტი საერთოდ დიდ ყურადღებას აქცევს და თავის „მოხსენებებსა“ და „დღიურებში“ დიდ ადგილსაც უთმობს.

როგორც ვხედავთ, ეს თავი წარმოადგენს წმინდა გეოგრაფიულს, გეოლოგიურსა და მინერალოგიურ აღწერას კავკასიისას. რა თქმა უნდა, მეტი ყურადღება მინერალებზეა გამახვილებული, რადგან გიულდენშტედტისადმი მიცემული ინსტრუქციიდანაც (იხ. ჩვ. გამოც. გვ. 145—147) ნათლად ჩანს, თუ რა ინტერესები ჰქონდა რუსეთის საიმპერატორო კარს, როცა ამ ექსპედიციას გეგმავდა. ანდა, რატომ დასჭირდებოდა რუსეთის მთავრობას ჩრდილო ოსეთში მომავალი სამუშაოების ჩასატარებლად ყიზლარში ციმბირის მემლაროეთა რაზმი გადმოყვანა და სპეციალური რუკებითაც კი აღეჭურვა.

აქვე ვგსურს დავსძინოთ, რომ მსგავს აღწერილობას, მხოლოდ უფრო შემოკლებულს და კონკრეტულს, შეიცავს გიულდენშტედტის XXIX მოხსენება საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი გაგზავნილი (იხ. ჩვ. გამოც. გვ. 160—187).

* * *

მეორე თავი — „კავკასიის მთიანეთის პოლიტიკური გეოგრაფიისა და ხალხთა შესწავლისათვის“, ასევე მთლადაა ამოღებული პალასის გამოცემიდან (იხ. Reisen, I, გვ. 458—502; ჩვენი გამოცემის გვ. 40—115). ამ თავში დედნის მიხედვით (არა მოხსენებებისა და დღიურების მიხედვით) შესწორდა მხოლოდ ქისტეთისა და ლეკეთის შესახები ცნობები (იხ. ზევით შესავალი).

ხსენებული თავის შესავალში გიულდენშტედტი იხილავს კავკასიელთა წარმომავლობას, მათს ავტოხთონობას, წყობას. იგი დასძენს, რომ მთიანი მდებარეობა და კავკასიელთა უმეცრება, მათი ენათა და მხარეთა სიმრავლე იყო მიზეზი, რომ მათ შესახებ თითქმის არაფერი იცოდნენო და თვით, ინსტრუქციის შესაბამისად, ამ სიბნელეში გარკვეული შუქი შეიტანა. „ენობრივი მონაცემებით, დაკვირვებით, ფიზიკური მსგავსებით, ისტორიულ გარემოებათა შედარებით“ გიულდენშტედტმა მთელი ეს ხალხები რვა ძირითად ჯგუფად, მხარედ გააერთიანა. (რა თქმა უნდა, საფუძვლად მან ენა დაუდო ასეთ დაყოფას; ენათა შესახებ იხ. ქვემოთ). ეს ნაწილებია: 1) ქართული პროვინციები*, 2) ბასიანეთი, 3) აფხაზეთი და აფხაზები, 4) ჩერქეზეთი და ჩერქეზები, 5) ოსეთი და ოსები, 6) ქისტეთი, 7) ლეკეთი და ლეკები, 8) თათარი ხალხები (ყუზუხელი თათრები, ნოღაელი თათრები—კასპიის ზღვაზე და ყუბანზე, თურქმანი თათრები).

ჩამოთვლილი მხარეები ცალცალკეა წიგნში დახასიათებული და აღწერილი. ამ ქვეთავებში განხილულია შესაბამი ქვეყნის (პროვინციის) საზღვრები, მდებარეობა; ამ პროვინციათა სახელწოდებების წარმომავლობა; დაკავშირებულია ზოგი მათგანი ძველ სახელებთან (მაგ.: ჩეგემი—ჯიქია, ციხია; ჩეგემელები—ცეხენები, ჯიქები; აფხაზეთი—აბაზჯია). ასევე ნათქვამია, თუ როგორ იწოდებიან ეს ქვეყნები სხვადასხვა მხარეთა ენებზე. განხილულია ზოგი ხალხის წარმომავლობა (მაგ.: ოსები—ყივჩაყები ან უეები არიან და სხვა).

გიულდენშტედტი ყველგან აღნიშნავს, თუ რომელი მხარე ვისი მმართველობის ქვეშ იმყოფებოდა წინათ და ახლა (მაგ.: ბასიანეთი, ქისტეთი, ოსეთის ნაწილი, აფხაზეთი, ლეკეთის ნაწილი ემორჩილებოდნენ ქართველ მეფეებს, ხოლო ამჟამად ზოგი თურქებს, ზოგი ყაბარდოს, ზოგი თურქმან ხანებს, ზოგიც რუსებს ექვემდებარებიან, ან საერთოდ თავისუფლები არიან). აღნიშნულია ამ მხარეთა ურთიერთობის ხასიათი—ერთმანეთთან, სხვა ქვეყნებთან (ხარკის გადახდა, მძევლების მიცემა, ქვეშევრდომობა). დაცულია ცნობები ხალხთა სარწმუნოების შესახებ, თუ როგორი სარწმუნოება ჰქონდათ ადრე (ქრისტიანული—ბასიანელებს, აფხაზებს, ქისტებს და ა. შ.), რით შეიცვალეს ამჟამად (ან მაჰმადიანობით, ან სრულებით ურელიგიოდ ცხოვრობენ) და ძველის რა გადმონაშთები შემორჩათ (ეკლესიები, მარხვა და სხვა).

დიდი ადგილი აქვს დათმობილი ენებს ამა თუ იმ მხარისა, მათს ნათესაობას და კავშირს ერთმანეთთან და სხვა ენებთან, გავრცელებულ დიალექტებს (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ). გიულდენშტედტი აღწერს კავკასიის ხალხთა მეურნეობის ყოველგვარ დარგს, მესაქონლეობას, საძოვრებს; მათ მიერ წარმოებულ ვაჭრობას, სავაჭრო საქონელს, მადნების დამუშავებას და სხვა.

ყველაზე დიდი ადგილი უჭირავს მხარეთა და სოფლების ჩამოთვლა-აღწერას. ყოველი პროვინცია დაყოფილია გარკვეული რაოდენობის და სახელწოდების მხარეებად. აქაც მოცემულია მათი მდებარეობა, მათში შემავალი ქალაქები და სოფლები, ციხე-სიმაგრეები; აღწერილია დასახლებისა და საც-

* რადგან საქართველოს ცალკე გამრკველვა აქვს მიძღვნილი იმავე ტომში, ამიტომ ამ თავში მხოლოდ ჩამოთვლია ქართული სამეფო-სამთავროების.

ხოვრებელი სახლების ტიპები. ძალზე ხშირად ამა თუ იმ სოფელთან ან მხარესთან ვხვდებით ამ ადგილის მოსახლეობის რაოდენობის ჩვენებას (ხან კომლების მიხედვით, ხან სულადობრივ), აგრეთვე ლაშქრის გარკვეული რაოდენობის გამოყვანის უნარიანობას. დასახელებულია მხარეთა და ცალკეულ სოფელთა მთავრებისა და ბატონების გვარები, მათი ნათესაობა-წარმომავლობა (მუდავია, შარაშა, კუნდუხოვი, ჩევი და სხვა მრავალი).

მოცემულია ამა თუ იმ ხალხის წოდებრივი დაყოფა, სოციალური ფენების ჩამოთვლა. იძლევა გიულდენშტედტი სხვადასხვა ხალხთა ცხოვრების ხასიათის დასურათებას (მომთაბარეა თუ მკვიდრი).

არ ავიწყდება მოგზაურს სხვადასხვა მხარეთა წეს-ჩვეულებების, ჩაცმადახურების, ხასიათისა და ბუნების, მათში გავრცელებული პირთა სახელების ზოცემა. ზოგჯერ კი გიულდენშტედტი გადმოცემებსაც იხსენებს (კედლის არსებობა დერბენტიდან კახეთამდე, ბოჭმელი ძმები და სხვა).

ასეთი მრავალფეროვანი მასალის მომცველია დასახელებული მეორე თავი. ამდენად, თუმცა ის ატარებს პოლიტიკური გეოგრაფიის სახელს, მასში აგრეთვე ძალზე ბევრი საინტერესო რამ შეიქლება. მოინახოს მეურნეობის, ეკონომიკის, სოციალური წყობის ამსახველი, ენათმეცნიერთა და ეთნოგრაფთათვის საყურადღებო.

* * *

ერთ-ერთი უმთავრესი ადგილი გიულდენშტედტის მასალებში „ღლიურებთან“ ერთად უკავიათ მის „მოხსენებებს“ (Berichte) საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი. გიულდენშტედტი სისტემატურად აწვდიდა აკადემიას ცნობებს მის მიერ მოვლილი მხარის შესახებ, ექსპედიციის მიმდინარეობის, მოძიებული მასალის, ნახულის თუ გაგონილის შესახებ; ატყობინებდა თავისი მუშაობის გეგმებს. ზოგიერთ მოხსენებას კი გიულდენშტედტი თან ამა თუ იმ მხარის რუკასაც ურთავდა.

გიულდენშტედტის 42 მოხსენებიდან საქართველოს შესახებ გარკვეულ ცნობებს შეიცავენ XIII—XXXII მოხსენებები. ამდენად ჩვენც ისინი მოვიყვანეთ. ეს მოხსენებები დაცულია არქივის შემდეგ ფონდში: Фонд 3, опись 33, № 5—6*. გარდა საქართველოსი მათში ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხების შესახებაცაა უხვი მასალები**.

საერთოდ „მოხსენებები“, რომელთაც, ასე თუ ისე, დღიურის ელფერიც დაჰკრავთ, წარმოადგენენ გიულდენშტედტის საქმიანობის ერთგვარ შემაჯამებელ საბუთებს. „მოხსენებებში“ დაცულია ყოველგვარი ხასიათის ცნობები: გეოგრაფიული, ეთნოგრაფიული, მინერალოგიური, ბოტანიკური, ენათმეცნიერული, ისტორიული ხასიათისა. ამ „მოხსენებებშია“ შენახული ისეთი მასალებიც, რაც სხვაგან არ არის; მაგ.: ქართლის ცხოვრების ნუსხის შეძენის, მისი თარგმნის საქმის მოწესრიგების შესახებ (იხ. XXXI მოხსენება, გვ. 197 და მოხსენება, გვ. 231); რუსული კორპუსის მოძრაობის ზოგი დეტალის შესა-

* № 6-ში დაცულია ამ მოხსენებათა შავი ცალები.

** ეს „მოხსენებები“ ამ სახით პირველად ჩვენს გამოცემაში ქვეყნდება (გ. გ.),

ნებ; ქართული სამეფო შტოს რუსეთში მცხოვრები ზოგიერთი ცოცხალი წარმომადგენლის მოღვაწეობის შესახებ (არქიმანდრიტი პორფირი); რუსული მემლაროელების ყიზლარში გადმოყვანის შესახებ (გვ. 149); გიულდენშტედტისადმი აკადემიის მიერ მიცემული ინსტრუქციის საიდუმლო მხარის შესახებ (გვ. 145—147). „მოხსენებებშია“ დაცული ექსპედიციის წევრთა დახასიათებაც. მათშია აგრეთვე გიულდენშტედტისეული გეგმა ჩრდილოეთ კავკასიაში ახალშენთა სასახლეო ხაზის შექმნის თაობაზე, რომელთა მოსახლეობის ერთი ნაწილიც ქსნის და არაგვის, ასევე ხევის მცხოვრებ ქართველებს უნდა შეეღვინათ, როგორც მაღალი სამეურნეო კულტურის მქონე ხალხს.

უნდა ითქვას, რომ თავისი დამაჯამებელი ხასიათით ყველაზე ვრცელია XXIX, XXX და XXXII მოხსენებები. პირველში მოცემულია საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიის შუა ნაწილის (ოსეთის, ქისტეთის, მცირე ყაზარდოს) გეოგრაფიულ-მინერალოგიური აღწერა, მეორეში—ლეკეთისა და კასპიის ზღვის პირას მცხოვრები თათრული მხარეებისა, მესამეში კი—ჩრდილოეთ კავკასიის დასავლეთი ნაწილისა (აფხაზეთი, ჩერქეზეთი, ყაზარდო და ნოღაელი თათრები ყუბანზე). ამრიგად, ეს სამი მოხსენება მოიცავს მთელს კავკასიას შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე. განსაკუთრებით იზრდება XXIX და XXXII მოხსენებათა მნიშვნელობა, რადგან მათ დართული აქვთ სათანადო ვრცელი რუკებიც; პირველს საქართველოსი (არა მთელი ქვეყნის) და კავკასიის ყელის შუა ნაწილისა, ხოლო მეორეს—მდინარე ყუბანის და მდ. მანიჩის მიდამოებისა აზოვის ზღვამდე, სავარაუდო ახალშენთა ადგილების აღნიშვნით. (რუკების შესახებ იხ. ქვემოთ გვ. 025—026).

როგორც აღვნიშნეთ და როგორც ეს ჩვენს გამოცემაში მოტანილი ამონაწერებიდანაც ჩანს, XXXII მოხსენება თავისი მნიშვნელობით უტოლდება XXIX მოხსენებას. გამოცემის გაზრდის გამო ჩვენ მხოლოდ ზოგი ადგილი მოვიყვანეთ ამ მოხსენებიდან, თუმცა წიგნს ხსენებული რუკა დაეურთეთ. თვით მოხსენებას (სრული სახით) ცალკე წერილს მივუძღვნიეთ.

კიდევ ერთხელ დავსძენთ, რომ, მართალია, „მოხსენებათა“ ბევრი მონაცემი ზევით აღნიშნულ პალასისეული გამოცემის პირველ თავებს ემთხვევა. მაგრამ ეს კი არ ამძიმებს გამოცემას, არამედ ვფიქრობთ, რომ ბევრ საკითხს უფრო ნათლად აშუქებს.

* * *

მომდევნო თავი ჩვენი გამოცემული ტექსტისა არის „ყუბანის შენაკადების შესახებ“*. მართალია, ცალკე ქვესათაურითაა გამოყოფილი „პროვინცია ბასიანიის შესახებ“, მაგრამ ისიც ეკუთვნის წინას, მისი უშუალო გაგრძელება და ნაწილია (იხ. გვ. 206—223).

ეს თავი არ წარმოადგენს მოხსენებას აკადემიისადმი, მაგრამ ისიც მოვათავსეთ ამ რიგში, რადგან მასში ძალზე უხვი და კონკრეტული ცნობებია დაცული ჩრდილო კავკასიის ხალხთა პოლიტიკური გეოგრაფიის შესახებ. ეს თავი შეიძლება ორ ნაწილად გაიყოს აღნაგობის მიხედვით.

* ეს თავი ამ სახით პირველად ჩვენს გამოცემაში ქვეყნდება (გ. გ.).

პირველში დაწვრილებითაა აღწერილი არა მარტო უშუალოდ ყუბანის შენაკადები, არამედ მთელი მისი აუზი, შენაკადთა შენაკადებითაც. დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ამ ნაწილს იმდენად, რამდენადაც, გარდა მდინარეთა დასახელებებისა, მითითებულია, თუ რომელ მათგანზე რომელი მხარე ძვეს, რომელი ხალხი ცხოვრობს; ჩამოთვლილია მათზე მდებარე დიდი თუ მცირე სოფლები, დასახელებული არიან ამ სოფლებისა და მხარეების მმართველი ბატონები (ძირითადად აფხაზები და ჩერქეზები).

მეორე ნაწილი უფრო მეტ საკითხებს ეხება. აქ განხილულია ყუბანელი თათრების, აფხაზეთის, ჩერქეზეთის და ბასიანეთის საერთო მდგომარეობა: მათი მხარეები, მხარეთა სახელწოდებების დადგენა-შედარება, საზღვრები, გავრცელების არეები, ენა, რელიგია, საქმიანობა, მოსახლეობა, დასახლების ტიპები; ერთი სიტყვით, ყოველივე ის, რაც ჩვენი გამოცემის მეორე თავის შესახებ იყო ნათქვამი.

* * *

„რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა თურქეთთან ომის პერიოდში“ წარმოადგენს ნამდვილი ისტორიული ხასიათის მიმოხილვით წერილს*. ხსენებულ სათაური ამ წერილს ჩვენ მივეცი (დედანში ის უსათაუროა), რადგან იგი სავესებით შეეფერება მასში გადმოცემულ ფაქტებს.

გიულდენშტედტი იცავს ფაქტების თანმიმდევრულ რიგს, როგორც მათ ადგილი ჰქონდათ სინამდვილეში. ამ წერილში გადმოცემულია ამებერ 1768 წლიდან 1772 წლამდე, იწყება წერილი ფაბულოვის (=ხვაბულოვი) ელჩობით ერეკლე-სოლომონის კარზე, რომელიც პასუხი იყო მიტროპოლიტ მაქსიმე აბაშიძის პეტერბურგში ელჩობაზე. დასახელებულია ამ ელჩობათა მიზანი და მიზეზები. ამ ელჩობას მოსდევს საქმეთა რწმუნებულის მურავიოვის (=მოურავოვი) და რუსული კორპუსის გამოგზავნა საქართველოში ტოტლებენის მეთაურობით. საკმაოდ ვრცელადაა აღწერილი რუსული კორპუსის და მისი სარდლის მოქმედება საქართველოში, ურთიერთობა ერეკლე-სოლომონთან, ზოგიერთი უთანხმოება, ერთობლივი მოქმედება თურქთა წინააღმდეგ; შეფასებულია სარდლობის მოქმედება. ნათქვამია ფოთის უნაყოფო ალყის შესახებ, გურია-სამეგრელოს მთავართა დამოკიდებულების შესახებ. ტოტლებენს ცვლის სუხოტინი. ნაჩვენებია ახალი სარდლის უშედეგო მოღვაწეობაც; შემდეგ, კორპუსის უკან გაწვევა და ამის მიზეზები. ბოლოს, აღნიშნულია იმპერატორის რესკრიპტების გამოგზავნის შესახებ ერეკლე-სოლომონისადმი, მათი მომავალი საქმიანობისა და რუსეთთან ურთიერთობის განსაზღვრის შესახებ. ნათქვამია აგრეთვე ლევან ბატონიშვილისა და პატრიარქ ანტონის რუსეთში ელჩობის თაობაზე, ამ ელჩობის მიზეზებზე.

ამ მიმოხილვით წერილს ახლავს ზოგიერთი უზუსტობა. მაგალითად: ტოტლებენთან ერთად წამოსული რუსეთის საქმეთა რწმუნებული იყო არა

* ეს წერილი წინამდებარე ტომში ქვეყნდება პირველად (გ. გ.).

მურავიოვი, არამედ მოურავოვი; აგრეთვე არაა ზუსტად აღნიშნული ფაბულა-ვის ჩამოსვლის და დაბრუნების თარიღები; ან კიდევ — ტოტლებენი ერეკლეს აღოს მინდვრიდან არ გაჰყოლია მაშინვე თბილისში, არც ცხინვალში შეხვედრია სოლომონს. ეს შეხვედრა მოხდა იმერეთის საზღვარზე 26 სექტემბერს. აქედან კი ტოტლებენი სოლომონთან ერთად შორაპნის ციხის ასაღებად გადავიდა, მაგრამ უშედეგოდ; 13 ოქტომბერს ის მოეცალა შორაპანს და ცხინვალში დაბრუნდა* (და არა ისე, როგორც წერილშია ნათქვამი, თითქოს არავითარი ოპერაციის ჩატარებას ადგილი არ ჰქონოდა).

მიუხედავად ზოგიერთი ასეთი უზუსტობისა, ხსენებულ წერილს ფრიად დიდი მნიშვნელობა აქვს იმ პერიოდის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის კვლევისას და ამდენად მეტად საყურადღებო მასალას წარმოადგენს, რა თქმა უნდა, კრიტიკული მიდგომის და სხვა პარალელურ ცნობებთან შეჯერების შემდეგ**.

გავიმეორებთ, რომ ამ ცნობათა ვრცელ ანალიზს არ ვიძლევი, რადგან არ გვსურს შესავლის გეგმას გადავუხვიოთ, რაც გამოცემის გაზრდას გამოიწვევდა.

* * *

ჩვენს გამოცემაში სათანადო ადგილი უჭირავს გიულდენშტედტის „მეოთხე ფიზიკური ექსპედიციის შემოსავლისა და დანახარჯების სიას“ (მეოთხე და მეხუთე წლებისა — იხ. ტექსტი გვ. 232—267).

ხარჯთაღრიცხვის რვეულები შედგენილია ცალკე წლების მიხედვით. იგი წარმოებულია როგორც გერმანულ, ისე რუსულ ენებზე. რუსული წარმოადგენს გერმანულის თარგმანს. ეს რვეულები დაცულია არქივში: Фонд 3, опись 3, № 4.

როგორც სათაურიდან ჩანს, ხარჯთაღრიცხვის რვეულებში შეტანილია როგორც ექსპედიციის შემოსავალი, ისე დანახარჯები. ჩვენი გამოცემის გაფართოების თავიდან ასაცილებლად შემოსავლების აღრიცხვა გამოგტოვეთ, რადგან მათში მაინც და მაინც საყურადღებო მასალა არ არის. ამდენად წინამდებარე ტომში წარმოადგენილია დანახარჯების სია ამ ხარჯთაღრიცხვის რვეულებიდან, ამასთან მხოლოდ იმ წლებისა, როდესაც გიულდენშტედტი საქართველოში იმყოფებოდა (ხარჯთაღრიცხვის რვეულებიც ჩვენს გამოცემაში ქვეყნდება პირველად).

მიუხედავად გარეგნული ერთფეროვნებისა, ხარჯთაღრიცხვის რვეულები შეიცავენ სხვადასხვა საინტერესო ცნობებს, რაც სხვა მასალებში არ გვხვდება (რა თქმა უნდა, ყველა პიროვნება თუ ნივთი, დასახელებული რვეულებში,

* შტრ. А. Цагарели, Грамоты, I, СПб, 1891, გვ. გვ. 68, 443.

** ზოგიერთი საკითხი განხილული გვაქვს ჩვენი გამოცემის პირველ ტომში (იხ. გვ. 084—086); აგრეთვე ცალკე წერილიც გვაქვს დამზადებული.

გვხვდება ფასებთან ერთად, თუ ვინ რით დაასახუქრა, ან რაში რამდენი ფული გადაიხადა).

რვეულებში დასახელებული არიან ექსპედიციის თარჯიმნები სხვადასხვა ენებისა (იქნებიან ეს კაზაკები თუ ყაზბეგის ვაჟი; განსწავლულნი თუ შემთხვევითი პირნი). ძალზე თვალნათლივ ჩანს, თუ როგორ კრეფდა გიულდენშტედტი ცნობებს მხარეთა და ენათა შესახებ, ვინ იყო ერთი ნაწილი ამ ცნობათა მიმწოდებლებისა (ავარელი, ანწუხელი, დიდოელი, ჭარელი, კაპაისაელი, ხუნძახელი ლეკები; ოსი, თუში, მეგრელი, სვანეთის ერთ-ერთი მამასახლისი, თათარი, ყაზახ-ბორჩალოს მხარიდან). აღსანიშნავია, რომ ყველა აქ ჩამოთვლილ პირებს გიულდენშტედტი საქართველოში შეხვდა.

დასახელებულია აგრეთვე მეფისა თუ ერისთავის ზოგი მოხელე, რომლებიც ემსახურებოდნენ გიულდენშტედტს (მეფის და ერისთავის იასაულები, ყაზბეგი; აგრეთვე იმერეთის სამეფო კარის თავადები — წერეთელი და სხვები. ამათგან ზოგი გამყოლია, ზოგი მზრუნველი, ზოგი დამცველი, ზოგიც მომმარაგებელი).

ხარჯთაღრიცხვის რვეულებში ვხვდებით ცნობას ქართული ქრონიკის (ქართლის ცხოვრების) ნუსხის შექმნის შესახებ თბილისში (გვ. 257), აგრეთვე ცნობას გიულდენშტედტის არჩევის შესახებ პეტერბურგის აკადემიის აკადემიკოსად (გვ. 247). ჩამოთვლილია ექსპედიციის ყველა წევრის ხელფასები.

ყველაზე მოზრდილი და მთავარი ადგილი რვეულებში უკავია ფასების აღნიშვნას, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ვაჭრობა-ეკონომიკის დონის გასაგებად. ჩამოთვლილია უამრავი საქონელი თუ ნივთი, პროდუქტი თუ იარაღი, ნედლეული თუ ნაწარმი, ცხოველი, თევზი თუ მარცვლეული. რაც სხვადასხვა დროს შეიძინა ექსპედიციამ თავისი საჭიროებისთვის — იქნება ეს თბილისში თუ იმერეთში, სტეფანწმინდასა თუ რაჭაში (მაგალითად: ცხენები, უნაგირები, ცხენის აკაზმულობა, ნალები, თოკები, თოფრაკები, ქეჩის კარავი, სპილენძის თუნგი, ყუთები, მატყლი, ტყავი, ღვინის სპირტი, ლუქი, თეთრი ქაღალდი, თოფის წამალი, ტყვია, გვარჯილა, ღვინის მარილი, თოფი, შეშა, სანთლები, თივა, ქერი, შვრია, პური; აგრეთვე — ფიჩხული, ორაგული, ლოქო, ჭანარი, მურწა, გელაქნური; ანდა — ჯეირანი, შველი, ვარეული ღორი, ქურციკი, წავი, ჯიხვი, ლეოპარდი და სხვა მრავალი).

ასევე დასახელებულია ზოგი საწონი თუ საწყაო ერთეულიც, მაგ.: რომ ქართული კოდი უდრის ორ ფუთს. ყოველივე ჩამოთვლილის შედეგად ცხადი ხდება ხარჯთაღრიცხვის რვეულთა მნიშვნელობა.

აქვე გვსურს დავუროთოთ, რომ გიულდენშტედტს აქვს ნუსხა თან წამოღებული ნივთებისა, რომლებიც მას სჭირდებოდა მოგზაურობისას საჩუქრებას სახით ხარჯების გასასტუმრებლად და რომელთაც ის ურიგებდა ამა თუ იმ ცნობის მიმწოდებელს, დამხმარეს თუ აატივისმცემელს. ყველა ეს ნივთები შეფასებულია აგრეთვე, რათა უკეთ შესძლებოდა დანახარჯების აღნუსხვა. შეიძლება ითქვას, რომ ამ ნივთებმა (სარკეები, დანები, ნემსები, სათითები, ბეჭდები, მაკრატლები, მარჯნები, აბრეშუმი, ტილო, პერანგები, სამართებლები, ჭიქები,

კომპასები, ხელსახოცები, კბილის ჯაგრისები, სავარცხლები, ლილები და სხვა მრავალი) დიდი სამსახური გაუწიეს მოგზაურს. ამასთან ის არიგებდა ნივთებს იმის მიხედვით, თუ რა ღირებულების ცნობას კრეფდა, ან რომელი რანგის წარმომადგენელთან ჰქონდა საქმე (იხ. ტექსტი, გვ. 266—269).

* * *

ჩვენი გამოცემის ტექსტში შევიტანეთ აგრეთვე გიულდენშტედტის ხელნაწერ მასალაში დაცული „სია ავადმყოფებისა“, რომელთაც მან თვით, როგორც ექიმმა, ჩაუტარა გარკვეული მკურნალობა. ეს ცხრილი, რომელიც აგრეთვე გამოუქვეყნებელი იყო აქამდე, ინახება არქივში: Разряд I, опись 100, № 21 (იხ. ტექსტი გვ. 270—277). ეს სია შეიცავს საინტერესო მასალას როგორც სამედიცინო, ისე ისტორიული თვალსაზრისითაც. მოცემულ სიაში ვხვდებით ქართლ-კახეთის მეფეს, მისი ოჯახის წევრებს — მეულეს, შვილებს და სხვ. (დარეჯანს, ანახანუმს, ანას, მარიამს, გიორგის); პატრიარქს ანტონს; ვხვდებით მეფის კარის უმაღლეს თუ სხვა მოხელეებს (პირველ მდივანბეგს, ეშიკალაბაშს, მდივანს — იასე ოსეშვილს, დავით ქსნის ერისთავს და სხვას), კარის მსახურებს (მეფისა და დედოფლისა); ასევე ქალაქის მოსახლეთა (თუ მოქალაქეთა) ზოგ წარმომადგენელს (ვაჭარს, პირველ ოსტატს, მომღერალს და ა. შ.), სასულიერო პირებს (ხუცესი, მღვდელი). სიაში შეყვანილი არიან სხვა მხარეთა მმართველებიც (მაგ.: განჯის ხანი) და რუსული კორპუსის ოფიცრები.

მკითხველისათვის ერთი შეხედვითაც ნათელი იქნება, რომ მსგავსი ცნობები ინტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს.

* * *

შემდეგ თავს ჩვენს გამოცემაში შეადგენს „კავკასიაში გავრცელებული ცხოველები და მცენარეები“. ესეც ერთ-ერთი ნაწილია. რომელიც პალასის გამოცემიდანაა ამოღებული (იხ. Reisen, I, გვ. 418—429; ჩვ. გამ. გვ. 278—289).

ძირითადად ეს არის ცხრილი იმ მცენარეთა, რომლებიც წლის სხვადასხვა დროს გვხვდება საქართველოში. ზოგიერთ მცენარეთაგანს (რომელთა ჩამოთვლაც ლათინურ ენაზე წარმოებს), მიწერილი აქვს ქართული სახელებიც ლათინური ტრანსკრიფციით. წინასწარ გვსურს ვთქვათ, რომ ხშირად ეს სახელები ძალზე დამახინჯებული, ხან კი არ შეესატყვისება სინამდვილეს. ტექსტში მოცემულ ლათინურ სახელებს ჩვენ შეძლებისდაგვარად მოვუძებნეთ მათი ქართული შესატყვისები. როგორც წინასიტყვაობაში იყო აღნიშნული, ჩვენ ვისარგებლეთ ორი ლექსიკონით: ა. მაყაშვილისა და რ. ერისთავის. (შევნიშნავთ, რომ გიულდენშტედტის მიერ ჩაწერილი ქართული შესატყვისები თვალსაჩინოებისათვის აწყობილია განსხვავებული შრიფტით).

ჩვენ მიერ განმარტებული სიტყვები შეიძლება შემდეგ ჯგუფებად დაიყოს:

1) გიულდენშტედტისეულ ლათინურ დასახელებას ლექსიკონებში მოვუძებნეთ ზუსტი შესატყვისი, მაგალითად: *Iris pumila*. ლექსიკონშიც იგივე

სწერია და მისი შესატყვისია ქონდარა ზამბახი. ჩვენც, რა თქმა უნდა, ასევე მივუწერეთ. აგრეთვე *Ulmus campestris* — თელა; *Mentha sylvestris* — ტყის პიტნა და სხვა მრავალი.

2) იყო შემთხვევები, როცა ლათინურ დასახელებას შესატყვისები ვერ მოვუძებნეთ და ამდენად თარგმანიც ვერ მივუწერეთ. მაგ.: *Bulbocodium vernum*, *Clinopodium grandiflorum*, *Iuugermannia epiphylla* და სხვა. საბედნიეროდ ასეთ სიტყვებს დიდი ადგილი არ უჭირავთ).

3) ბევრგან ქართულ შესატყვისს ვწერდით მხოლოდ ლათინურის პირველი სიტყვის მიხედვით, რადგან დედნის სრული სახით ლექსიკონში ვერ ვნახეთ. მაგ.: გიულდენშტედტი წერს — *Prunus lusitanica*. ლექსიკონებში ვნახეთ: *Prunus divaricata* — ტყემალი, ალუჩა; *Prunus domestica* — ქლიავი; *Prunus inistitia* — ლონაშო; *Prunus spinosa* — კვრინჩხი. ჩვენ ავიღეთ ორი შესატყვისი ტყემალი და ქლიავი და ისინი მივუწერეთ კითხვის ნიშნის ქვეშ. ასევე მოვექცით *Anagallis arvensis*-ს. ლექსიკონებში გვხვდება: *Anagallis coerulea* და *Anagallis phoenicea*. ორივე განმარტებულია „საპონელა“-თი. ჩვენც საპონელა მივუწერეთ *Anagallis arvensis*-ს და სხვა მისთათანი. ვიმეორებთ, რომ სადაც გვეეჭვება შესატყვისთა სრული იგივეობა, ხანდახან კითხვის ნიშანს ვსვამთ.

დაახლოებით იგივე ითქმის იმ სიტყვებზე, რომელთაც მიწერილი აქვთ გიულდენშტედტისეული ქართული განმარტებანიც:

4) ტექსტში მოცემულია — *Fraxinus excelsior*, *Ipmi*. ჩვენც განმარტებთ როგორც იფანი, რადგან ასევეა ლექსიკონებშიც. ასევე — *Populus tremula*, *Werchi* — ვერხვი და სხვა.

მაგრამ: 5) *Pinus sylvestris*, *Dschatguso*. ლექსიკონებში განმარტებულია როგორც ფიჭვი და ჩვენც ასე ვიხმარეთ, თუმცა მოგზაური ქართულ შესატყვისად გვთავაზობს „Dschatguso“-ს. ანდა *Artemisia vulgaris*, *Wardi kapapa*. იგი ლექსიკონში ნიშნავს მამულას; ჩვენც იგივე გავიმეორეთ. ამავე დროს „ვარდკანაფა“ (*Wardi kapapa*) ლექსიკონების მიხედვით არის *Eupatorium Cannabium*. თუნდაც — *Lithosperma offic. Petwi*. კაკბის საკენკელა; მაშინ როცა ფეტვი არის *Panicum miliaceum*. ასევე *Betula*, *Sylohura* — არყი. *Staphylea pinnata*, *Zameti* — ჯონჯოლი და სხვა.

ასეთი პრინციპითაა საერთოდ განმარტებული ჩვენ მიერ მოცემული ლათინური სახელწოდებანი. არაა გამორიცხული, რომ ჩვენც ყოველივე ზუსტად ვერ დავადგინეთ.

* * *

გამოცემის მეორე ტომში შეტანილია აგრეთვე სხვადასხვა ხასიათის მასალები გიულდენშტედტის არქივიდან. ამათგან უნდა დავასახელოთ შემდეგი:

ა) გიულდენშტედტის მიერ შედგენილი საძიებელი გეოგრაფიულ თუ საკუთარ სახელთა, აგრეთვე ზოგიერთ ტერმინთა. ეს საძიებელი ძირითადად იმერეთის სამეფოს ეხება და დალაგებულია ანბანის პირველ ასოზე. ეს საძიე-

ბელიც საინტერესოა, რადგან მასში შეტანილია 250-მდე დასახელება (იხ. ჩვ. გამ. გვ. 290—295).

ბ) ყიზლარის კომენდანტის მომართვა ამა თუ იმ ხეობის (მხარის) მმართველთადმი, სადაც გიულდენშტედტს თავის მოგზაურობისას მოუხდებოდა გავლა და მომართვა ერეკლე მეფისადმი. მათში ზოგადაა ნათქვამი გიულდენშტედტის სამოგზაურო გეგმების შესახებ და მოთხოვნაა მოგზაურისთვის უსაფრთხოების უზრუნველყოფისა (იხ. გვ. 296—298).

გ) წერილები სოლომონ 1-ისა გიულდენშტედტისადმი და მოგზაურისა სოლომონისადმი (იხ. გვ. 298—300). მართალია, შინაარსობლივად საყურადღებო არაფერია მათში, მაგრამ საინტერესოა თვით სოლომონის ენა, მიმართვის ფორმა (აქვე წინასწარ დავსძენთ, რომ წიგნს დართული აქვს ერთერთი წერილის ფოტოც).

დ) წარწერები ზოგი ეკლესიიდან და ციხიდან (თბილისიდან, თელავიდან), რომლებიც ჩვენი გამოცემის პირველ ტომში არ შევიდა (იხ. გვ. 300—301).

ე) ქართული ბრუნების ნიმუში და ქართული ანბანი (იხ. გვ. 301—302). ესენი ჩვენ იმიტომ დავურთეთ გამოცემას, რომ ნათელი გაგვეხადა, თუ რა მონდომებით და გულისყურით აგროვებდა გიულდენშტედტი ყოველგვარ მასალას, რათა უფრო დამაჯერებლად შეესწავლა ესა თუ ის ხალხი.

სანამ გამოცემის მომდევნო ნაწილს („სიტყვათა კონებს“) შევეხებოდეთ, გავაკეთებთ მცირე გადახვევას ჩვენი გეგმიდან. ჩვენს გამოცემაში გვხვდება „დამატებები“ (იხ. გვ. 376—386). მათში შევიტანეთ გიულდენშტედტის მიერ შედგენილი სია საქართველოში საშოვარი მედიკამენტებისა და სახელებლებისა (გვ. 376) და გიულდენშტედტის წერილი ბაკმაისტერისადმი (აკადემიის ინსპექტორია — გვ. 380).

პირველი შევიტანეთ დამატებებში იმდენად, რამდენადაც ჩვენ მისი თარგმანი არ შეგვისრულებია ზოგიერთი სიძნელის გამო, თუმცა საკმაოდ საყურადღებო ჩამოთვლას (თავისი ფასებით) წარმოადგენს.

რაც შეეხება მეორეს, აქ შეიძლება მკითხველმა გვისაყვედუროს, თუ რატომ არ ვახლეთ ხელი გიულდენშტედტის მიერ სხვა ცნობილ პირებისადმი გაგზავნილ წერილებს. ვიტყვით, რომ გიულდენშტედტი სხვადასხვა მეცნიერებსა და საზოგადო მოღვაწეებსაც სწერდა მეტად შინაარსიან და საქმიან წერილებს. ეს წერილები მრავლად ინახება ხსენებულ არქივში. ისინი შინაარსობლივად ბევრად არ განსხვავდებიან მისივე „მოხსენებებისაგან“, წერილებში იგივე ცნობებია დაცული ამა თუ იმ ხალხის, მხარის შესახებ. ამიტომ ისინი აღარ გავიმეორეთ.

ამდენად ჩვენ აღნიშნული წერილი მოვიყვანეთ როგორც ნიმუში ნათქვამის საილუსტრაციოდ. დანარჩენს მკითხველიც თვით დაინახავს წერილის შინაარსიდან.

* * *

გიულდენშტედტი ხალხთა წარმომავლობისა და ნათესაობის დასადგენად ყველაზე დიდ ყურადღებას უთმობდა ენობრივი მასალების შეგროვებას. მან

შეძლებისდაგვარად კიდევ ჩაიწერა კავკასიაში გავრცელებული ენების ლექსიკური მონაცემები და ენობრივი ნიმუშები. ეს მასალები ინახება არქივში Ряз-рмд I, опись 100, № 20.

გიულდენშტედტი კავკასიის ენებს ექვს ძირითად ჯგუფად ჰყოფს, რომელთაც თავისი დიალექტები აქვთ: თათრული (ნოღური, ყალმუხური და თურქმანული დიალექტები); ლექური, ქისტური, ოსური, ჩერქეზული (ყაბარდოული და აფხაზური ენები), ქართული (მეგრული, სვანური, ქართლურ-კახურ-იმერულ-გურული ენები და კილოები).

ლექური ენის შესახებ შევნიშნავთ შემდეგს: 1772 წლის 20 ნოემბრის წერილში ბაკმაისტერისადმი (იხ. დამატებები, გვ. 381—382) გიულდენშტედტი გამოჰყოფდა ამ ენის ხუთ დიალექტს; იმავე წერილში მას ეს ციფრები ექვსად გადაუკეობია, ასევე დაუმატებია ის მხარეც, სადაც ამ მეექვსე დიალექტზე ლაპარაკობენ. 1773 წლის 10 მარტის „მოხსენებაში“ კი უხვდებით რვა ლექურ დიალექტს (იხ. ტექსტი, გვ. 191). ეს მიუთითებს იმაზე, რომ ახალი ცნობების მიღების შემდეგ იგი ახლიდან იკვლევდა ენათა ურთიერთკავშირს.

ყოველი ენის დახასიათებისას ჩამოთვლილია ამ ენაზე მოლაპარაკე მხარეები, გავრცელების არეები. გიულდენშტედტი ყველგან ცდილობს მოძებნოს ამ ენათა ფუძე, მათი წარმომავლობა (მაგ.: ოსურის დედა სპარსულია; მეგრულ-სვანურისა — ქართული; ლექური ენათესავება სპარსულს და ა. შ.).

წინამდებარე ტომის შემდგომ განყოფილებას შეადგენს სწორედ გიულდენშტედტის მიერ შედგენილი — „კავკასიაში ხმარებული ენების შედარებითი სიტყვათა კონები“ და „ქართულ-მეგრული ენობრივი ნიმუშები“ (იხ. ტექსტი, გვ. 303—375).

პირველში შედის შემდეგ ენათა მონაცემები (თითოში დაახლოებით 340-მდე სიტყვაა): ქართველური ენები, ლექური და მისი მონათესავე ენები (ანწუხური, ჭარული, ხუნძახური, დიდოური; ყაზიყუმუხური, ანდური, აკუშაური), მიცჯეგური დიალექტები (ჩეჩნური, ინგუშური, თუშური), ყაბარდოული და აბაზური (კუშჰასიფ-აბაზური და ალთიქესეკ-აბაზური) ენები, ოსური ენები (დიგორული და ოსური; აქვე შედარებულია ავღანურიც).

ყოველი ამ ნაწილის შედგენის პრინციპი ერთია; სიტყვები ერთი და იგივეა და ერთ რიგზეა დალაგებული.

პალასს ეს ლექსიკური მასალა დართული აქვს თავისი გამოცემის II ტომისთვის (იხ. Reisen, II, გვ. 496—552). თუ გიულდენშტედტის დედანში ყოველ ენობრივ მონაცემს წინ უძღვის ლათინური და რუსული შესატყვისები. პალასი მათ მაგიერ ხმარობს გერმანულს. ამავე დროს პალასი აკლებს ზოგიერთ სიტყვებს, ზოგან კი, სადაც გიულდენშტედტს არაფერი უწერია, თვით ავსებს. ხშირად არეულია სიტყვები და დამახინჯებულია მართლწერა (შეიძლება კორექტურული შეცდომებიც იყოს).

ჩვენ შევადარეთ ხელნაწერ დედანს ლექსიკური მასალა პალასის გამოცემისა, შევავეთ ის და დამახინჯებანი შევასწორეთ. ეს შესწორება-ჩამატე-

ბანი ყველგანაა აღნიშნული ჩვენი გამოცემის სქოლიოებში. აგრეთვე აღვადგინეთ გიულდენშტედტისეული ლათინურ-რუსული შესატყვისები და განსამართავად ქართული მნიშვნელობებიც დავეურთეთ / უნდა აღვნიშნოთ, რომ არ შეგვიმოწმებია, თუ რამდენად ზუსტად უდგება ჩაწერილი სიტყვები სინამდვილეს.

ამ თავის მეორე ნაწილი („ქართულ-მეგრული ენობრივი ნიმუშები“*) პირველად ქვეყნდება. იგი გადმოღებულია ხელნაწერი დედნიდან სრული სახით. მსგავსი მაგალითები გიულდენშტედტს 18 სხვადასხვა ენისა მოჰყავს (იხ. ტექსტი, გვ. 375), ასევე ყველა ერთ პრინციპზეა აგებული და ერთი და იგივე შინაარსის სიტყვები თუ წინიდადებებია. შევნიშნავთ, რომ გიულდენშტედტი იძლევა რუსულ თარგმანს (ამასთან სიტყვა-სიტყვითს) სიტყვათა იმ რიგის დაცვით, როგორც ეს შესაბამ ენაში გვხვდება (მაგ.: დედაკაცი ესე იყო ორსული — *Мать-человек сия была двудышна*; ანდა — ძუძუთა შინა მისთა არს სიმრავლე სძეთა — *Грудям внутри ея есть множество молока*; სამოცდაათი — *три двадцать да десять* და ა. შ.). აგრეთვე იძლევა ამ ენათა სიტყვების ტრანსკრიფციას რუსული და ლათინური ასოებით.

ამ „სიტყვათა კონების“ გამოკვლევა ლინგვისტთა საქმეა. მიუხედავად საკმაო უზუსტობისა, რაც, უჭველია, ახლავს ამ ლექსიკონებს, ანდა იმისა, თუ რამდენად მისაღებია ყოველთვის გიულდენშტედტისეული დასკვნები, ვფიქრობთ, ენათმეცნიერთათვის ეს მასალები მეტად საყურადღებოა.

* * *

ჩვენს გამოცემას ახლავს საკუთარ სახელთა და საენობრივი საძიებლები (იხ. გვ. 387—419). განმარტებისთვის გვსურს ვთქვათ შემდეგი. როგორც წინასიტყვაობაში იყო აღნიშნული, გეოგრაფიული სახელების დადგენისას ბევრს იძინელეს წავაწყდით. ამდენად, საძიებელში მეტნაკლები სიზუსტით დადგენილი სიტყვები სხვადასხვა ხერხით გადმოვეცით.

1. საძიებელში ზოგიერთ სახელს ახლავს მრგვალ ფრჩხილებში ჩასმული ასოები, მაგ.: მი(ნ)ათლი, სოფ. ლეკეთში. ამ ასოებს ჩვენ ზედმეტად ვთვლით სახელწოდებებში.

2. თუ გიულდენშტედტის მიერ ნახმარ სიტყვაში, ჩვენის აზრით, აკლია ასო, მას აღვადგენთ კვადრატულ ფრჩხილებში, მაგ.: მალარ[ო], სოფ. ლეკეთში; მერეჯ[ო], სოფ. ქისტეთში; ელმურზა[ია], სოფ. ჩერქეზეთში და სხვა.

3. თუ ტექსტში სიტყვა დამახინჯებულად სწერია, ხოლო ჩვენ ვადგენთ ამ სახელს და ამასთან ის არ გვეეჭვება, მოგვყავს ეს სახელი დადგენილი სახით და გვერდზე ვუწერთ მის ტექსტისეულ გერმანულ ტრანსკრიფციას, მაგ.: ტალგათი (Talgesi); სახსათი (Sasgat) და სხვა მრავალი.

4. როდესაც ჩვენ დარწმუნებული ვართ შესატყვისის სისწორეში, ხანდახან ვსვამთ ტოლობის ნიშანს, მაგალითად: გირგერი (= გიულგერი-ჩაი) და სხვა.

* ასე ვარქმევთ ჩვენ მას პირობით (გ. გ.).

5. თუ ეკვი გვეპარება შესატყვისის დადგენაში, მაშინ მას კითხვის ნიშნის ქვეშ ვწერთ ფრჩხილებში, მაგ.: მახკი (არიახკი ?), მხ. და სოფ, ქისტეთში; მესტოი (მეესტი ?), სოფ. ქისტეთში; კახკოი (კიშხოი ?), სოფ. ქისტეთში და სხვა.

6. როდესაც გავვიჭირდა სახელწოდების დადგენა, ეს სიტყვა ჩვენ დავსვით კითხვის ნიშნის ქვეშ და მივუწერეთ დედნისეული გერმანული ტრანსკრიფცია. მაგალითად: ტეტკვალია (? Tetqualja), სოფ. ლეკეთში; სანკესტე (? Sankeste), სოფ. ოსეთში; და სხვა).

7. ზოგ ადგილას ტექსტში ერთი და იგივე სიტყვის რამდენიმე წაკითხვა გავგეპარა: ჩვენ ისინი ყველა აღვნიშნეთ საძიებელში (მაგ.: ნეიმზჩი, ნაიმზჩი, ნეიპჩი და სხვა).

ერთი შენიშვნა გვსურს გავაკეთოთ. როდესაც გიულდენშტედტი ამა თუ იმ მხარის სახელწოდებას იძლევა, სურს ახსნას ამ სახელის წარმომავლობაც. ზოგან ის უზუსტობას უშვებს, ხოლო ერთ ადგილას შეცდომასაც: ჩერქეზული მხარეების განხილვისას იგი ამბობს, რომ სიტყვა „ყაბარდა“ ქართულად ნიშნავს: განზე, გვერდზე, მეორე მხარეზე. ალბათ ეს სახელი ქართულია და მიკუთვნებული აქვთ საქართველოს მიმართ მათი მდებარეობის მიხედვით“-ო (იხ. ტექსტი, გვ. 57). ამ სიტყვის იმავე ახსნას იძლევა გიულდენშტედტი მოკლე ლექსიკონის შედგენისას (იხ. ჩვენი გამოცემის ტ. I, გვ. 212: Bey Seite, Kabarda — განზე, ხაბარდა). აქ გაუგებრობაზე აგებული შეცდომა დაშვებული. მას ალბათ ესმოდა თბილისში მაჰმადიანი მოსახლეობის (მტვირთავეზის) მიერ წამოძახილი „ხაბარდა“ (განზე გაიწი, გზა მომეცი) და დაუკავშირა ის გეოგრაფიულ სახელს — ყაბარდოს.

რაც შეეხება საგნობრივ საძიებელს, წინამდებარე მეორე ტომს ჩვენ დავურთეთ პირველი ტომისაც, რადგან ის წინა გამოცემაში ვერ მოთავსდა სათანადო მიზეზთა გამო.

* * *

გიულდენშტედტი არ კმაყოფილდებოდა ცნობათა შეგროვება-ჩაწერით. მის საარქივო ფონდებში უხვადაა დაცული ექსპედიციის მხატვრისა და თვით მის მიერ შესრულებული ჩანახატები და ამა თუ იმ მხარეთა რუკები. ეს მასალები სრულყოფენ და ავსებენ მოგზაურის წერილობით ცნობებს, ამიტომ ჩვენ ზოგიერთი მათგანი დავურთეთ ჩვენს გამოცემას. ეს ჩანახატებია: ქართლის, იმერელის (კაცები), ქართველი ქალის ტიპები (ყველა მათგანზე კარგად ჩანს იმდროინდელი ტანსაცმელი); თელავის ციხე და ალავერდის ეკლესია. გიულდენშტედტის საარქივო მასალებში კიდევ მრავალი ჩანახატი, რომელთა ფოტოც ჩვენ არ გავიკეთებია (მრავალგვარი მცენარეებისა თუ თევზების; ცხოველებისა თუ ფრინველების, ქვეწარმავლებისა თუ მწერების ჩანახატები; სხვადასხვა ეროვნებათა წარმომადგენლების ტიპები და სხვა).

რადგანაც ინტერესს მოკლებული არ იყო, ჩვენ გადმოვიღეთ აგრეთვე ორი ფოტო: თვით გიულდენშტედტის ხელნაწერისა და სოლომონ პირველის ხელით შესრულებული წერილისა.

გიულდენშტედტი ამა თუ იმ მხარის ზოგად აღწერილობათა ხასიათის „მოხსენებებს“ თან ურთავდა თავისი ხელით შედგენილ რუკებსაც. ჩვენ გიულდენშტედტის რუკათაგან გადმოღებული გვაქვს შემდეგი:

1. *Mappa fundamentalis partem Caucasi inter mare Caspium et Nigrum mediam, cum promontorijs et septentrionali et australi, atque cum facie septentrionali promontorii septentrionalis Araratici sistens, sub felicissimis Augustissimae Russorum Catharinae Secundae auspicijs, in peregrinatione physica concinnata per Doctorem Antonium Johannem (Güldenstaedt)*.*

„ძირითადი რუკა, რომელიც ასახავს კავკასიის ნაწილს, კასპიის ზღვასა და შვე ზღვას შუა რომ არის, და მის განშტოებებს, როგორც ჩრდილოეთის ისე სამხრეთის განშტოებებს, აგრეთვე არარატის ჩრდილო განშტოების ჩრდილოეთის მხარეს; შედგენილია რუსთა უავგუსტოვისი [დედოფლის] ეკატერინე მეორის უბედნიერეს მეფობაში დოქტორ ანტონ იოჰან გიულდენშტედტის მიერ ფიზიკალური მოგზაურობის დროს“.

2. *Mappa sistens Kabardam Minorem cum Dugoria et Ossetia**.*

„რუკა, რომელიც შეიცავს მცირე ყაბარდოს, დუგორიასა და ოსეთს“.

3. *Mappa fundamentalis fines Imperii Russici inter castella Mosduc et Asow /sistens, cum parte promontorii septentrionalis Caucasi; Auctore Doctore Güldenstaedt***.*

„ძირითადი რუკა, რომელიც ასახავს რუსეთის იმპერიის სამფლობელოებს მოზდოკისა და აზოვის ციხე-სიმაგრეებს შუა და კავკასიის ჩრდილო განშტოების ნაწილს; [შედგენილია] დოქტორ გიულდენშტედტის თაოსნობით“.

აღნიშნულ რუკათაგან პირველი არის ძირითადად საქართველოს რუკა, რომელიც დართული ჰქონდა გიულდენშტედტის XXIX მოხსენებას. ეს რუკა ამ მოკლე ხნის წინ გამოიცა. იხ. ვ. გამრეკელი, საქართველოს 1772 წლის რუკა, თბილისი, 1964. აღნიშნულ წიგნში დაწვრილებითაა განხილული რუკის შედგენის თარიღი, მისი შედგენილობა, წყაროები, მნიშვნელობა და სხვა, ამიტომ ჩვენ მას აღარ შევეხებით.

მესამე რუკა დართული აქვს XXXII მოხსენებას. ჩვენ მას მოგვიანებით განვიხილავთ, როდესაც XXXII მოხსენების სრულ ტექსტს სათანადო წერილს მივუძღვნით (იხ. ზევით, შესავალი).

ჩვენს გამოცემას ახლავს აგრეთვე პალასისეულ გამოცემაში დართული რუკაც („*Neue Carte des Caucasus, grösstentheils aus Güldenstädt's nach-*

* ინახება მოსკოვში, ЦГАДА, Ф. 192, оп. 1; Карты Кавказа, № 7.

** იქვე, № 2.

*** ლენინგრადშია, სსრკ მეცნ. აკად. არქივი, Ф 3, оп. 33, № 5, л. 142 და л. 170.

gelassenen handschriftlichen Entwürfen zusammengesetzt“)*. ის არაა უშუალოდ გიულდენშტედტის მიერ შედგენილი, მაგრამ ასევე მეტად საყურადღებოა.

ასეთია ზოგადად ის უაღრესად მრავალფეროვანი მასალა, რაც შევიდა „გიულდენშტედტის საქართველოში მოგზაურობის“ წინამდებარე მეორე ტომში. კიდევ ერთხელ დავსძენთ, რომ შეიძლება ბევრი რამაა სადავო გიულდენშტედტის ხსენებულ მასალებში, მაგრამ გამოცემის გაზრდის გამო ჩვენ მათ ანალიზს ვანგებ ავუარეთ გვერდი წინამდებარე ტომის შესავალში.

---

* ЦГАДА, ф. 192, оп. 1, Карты Кавказа, № 8.

ბიუჯეტის შესახებ
მთავრობის განკარგულებაში

წესის და თარგმანი

ZUR PHYSIKALISCHEN KENTNIS DES KAVKASUS

Der Kankasus, der den Raum zwischen dem westl. schwarzen Meere und der östl. Kaspischen See einnimmt, und seit uralten Zeiten, theils als hohes Gebürge, theils wegen der in demselben hausenden Völker, besonders wegen der Völkerwanderungen, auch der Flüsse, denen er die Quellen giebt, in der physischen und politischen Erdbeschreibung, in der Geschichte und selbst in der Fabel berühmt ist, war bisher im Grunde eben so unbekannt als berühmt. Da er zu den ersten Gegenständen meiner physikalischen Reisen gehörte, habe ich ihn, so viel ichs mit einiger Sicherheit konnte, durchkreuzet, was ich nur vermochte selbst bemerkt und wo eine Gelegenheit war, nachgefragt und Nachrichten gesamlet und verglichen. Hier folgt nun das Resultat meiner Bemühungen.

Ich will mit einem allgemeinen Begriff von diesem Gebürge anfangen und denn, was ich von jeder Staffel dieses merkwürdigen Gebürges bemerken und zu meiner Kenntnis bringen können, in der Folge, als es bey einer Ueberreise desselben von S. nach N. auf und nach einander folgt anführen, weil ich dadurch aus Georgien nach Rußland komme und die Folge meiner Reise vom Terek nach dem Don und Dnepr gleichsam als Fortsetzung folgt, wenigstens ohne Ab- und Uebelstand fortgeht. Die Ueberschrift zeigt, daß hier nur von der physikalischen und mineralischen Beschaffenheit dieses Gebürges die Rede ist. Das politisch-geographische und zur Völkerkunde gehörige seines Orts.

Das Hauptgebürge liegt, überhaupt genommen, mit wenig Abweichung in O. und W. und fällt, gegen das kaspische sowohl, als besonders gegen das schwarze Meer, in eine Fläche ab. Es ist überhaupt sehr ansehnlich und wechselt an beiden Seiten mit einem Thal am Fuße des Hauptgebürges, auf welches ein Vorgebürge folgt, von welchen das südliche nur durch eine Thalfäche in welcher der Kurflus seinen Lauf zum kaspischen See und der Tschernich seinen Lauf zum schwarzen Meer haben; worauf der Fus des araratischen Vorgebürgs ansteigt. Das nördliche Vorgebürge dagegen verflächt sich ostlich über dem Terek der kaspischen See und westl. über den Kuban in der kumanischen und kubanischen Steppe. Wenn man Mosdok unter 43 Gr. 50 Min. N. Breite und 42 Gr. ostl. Länge mit Teflis unter einem Meridian und diesen Ort unter

კავკასია მოიცავს ფართობს დასავლეთით შავსა და აღმოსავლეთით კასპიის ზღვებს შორის; იგი უძველესი დროიდანაა ცნობილი ფიზიკურ და პოლიტიკურ მსოფლიო აღწერილობაში, ისტორიაში და ასევე ლეგენდებში — ნაწილობრივ როგორც მაღალი ქედი, ნაწილობრივ კი აქ მცხოვრები ხალხების და განსაკუთრებით ხალხთა გადასახლების გამო, აგრეთვე მდინარეებით, რომლებსაც ის შენაკადებს აძლევს; იგი აქამდე ძირითადად ისევე უცნობი იყო, როგორც განთქმული. რადგან მას ერთი პირველ ადგილთაგანი ეკავა ჩემი ფიზიკური ექსპედიციის გეგმაში, რამდენადაც შეგძელი მოვიარე, რაც შემეძლო მე თვით ჩავინიშნე, სადაც არა—ვეკითხებოდი, ცნობები შევაგროვე და შევადარე. ახლა მოგაწვდით ჩემი ნამოღვაწარის შედეგებს.

მე მინდა დავიწყო ამ მთების საერთო აღწერით, შემდეგ შეძლებისდაგვარად განვიხილო ამ ღირსშესანიშნავი ქედის ყოველი ნაწილი, შემდეგ შევეხო იმას, რაც დავინახე ამ ქედზე ასვლისას სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ, რადგან ამ გზით მოგზავდი საქართველოდან რუსეთში და ჩემი გზა თერგიდან დონსა და დნებრამდე წარმოადგენს მის ერთგვარ გაგრძელებას და სრულდება გადახვევებისა და ხელშეშლის გარეშე. სათაური უჩვენებს, რომ აქ ლაპარაკი იქნება ამ ქედის მხოლოდ ფიზიკური და მინერალოგიური აღწერის შესახებ. პოლიტიკურ-გეოგრაფიული და ხალხთა შესახები ცნობები არის თავის ადგილას მოცემული.

მთავარი ქედი, საერთოდ აღებული, მცირე გადახვევებით, გადაჭიმულია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ და დაბლდება როგორც კასპიის, უფრო მეტად კი შავი ზღვისკენ. ის ძალიან დიდია და ორივე მხარეს გადადის დაბლობში, რომლებზეც მთავარი ქედის ძირს მისდევს მთისწინეთი; აქედან სამხრეთის მხარეს მხოლოდ ერთი დაბლობი აქვს, რომელზედაც მიედინება მტკვარი კასპიის ზღვისაკენ და ქოროხი შავი ზღვისაკენ, სადაც [ამ დაბლობის შერე] იწყება არარატის მთის ძირი. ამის საპირისპიროდ, ჩრდილო მთისწინეთი აღმოსავლეთით გადადის კასპიის ზღვამდე გადაჭიმულ დაბლობში, რომელზეც თერგი მიედინება, ხოლო აღმოსავლეთით გადადის კუმანისა და ყუბანის სტეპებში, რომელთაც ყუბანი რწყავს. ჩრდილოეთის მთიანეთი კი, თუ ჩავთვლით, რომ მოზდოკი მდებარეობს $43^{\circ}50'$ ჩრდილოეთის განედისა და 42° აღმოსავლეთის გრძედისა და იმავე მერიდიანზე, რომელზეც თბილისი, და დავუშუქებთ, რომ ეს ადგილი ძვეს ჩრდილოეთ განედის $41\frac{1}{2}^{\circ}$ -ზე, ჩვენ შეგვიძლია დავად-

41 $\frac{1}{2}$ Gr. N. Breite annimt, so hat man die ohngefähre Breite der ohngefähren Mitte des Gebürges, die auch meistens Länge und Breite des ostl. und westl. Theils desselben sein wird. Die Reise von Mosdok nach Teflis, die so ziemlich recht von N. in S. geht beträgt nach den genauesten Schätzungen 282 Werst.

Das Hauptgebürge oder vielmehr der hohe Rücken des Hauptgebürges, von welchem das Gebürge nach beiden Seiten abfällt und, wie schon gedacht, gegen die Meere absezt, besteht meist aus Schnee- oder Eisalpen, die wegen ihrer Höhe stellenweise, besonders in einigen ofnen Klüften, ewigen Schnee und Eis behalten, meist kahle Felsen ohne Erddecke und Pflanzen und Bäume zeigen und theils in die Wolken reichen. Diese eigentliche Alpenkette scheint mir nur 5 bis 7 Werst breit und besteht aus granitischen Steinart.

Die beiden Seiten des hohen Alpenrückens, die mit demselben das Hauptgebürge ausmachen, nehme ich von S. in N. oder querüber an verschiedenen Stellen gemessen im Durchschnitt für 70 Werst an. Sie liegen unmittelbar am Hauptücken und die nördliche Seite ist merklich steifer oder jächer als die südliche, weil sie sich in einer weit schmalern oder geringen Breite verflächt oder vielmehr nur gegen ein Thal absinkt.

Das nordliche Hauptgebürge besteht aus verschiedenen Stufen oder Bänken verschiedener Höhe und verschiedener Gebürgsarten.

Der nächste und höchste Gebürgstrich neben dem Alpenücken besteht aus Schiefergebürge und ist im Aeussern bis auf geringere, aber doch sehr beträchtliche Höhe und weniger jähe Berge, dem Alpenücken gleich. Dieser Strich ist an der Nordseite 5 bis 7 Werst breit. Ein diesem ganz ähnlicher Gebürgstrich oder Absatz liegt auch an der Südseite der Alpenkette, etwan bis 10 W. breit. Die Berge sind theils hoch aufgeschossene Koppen mit engen und tiefen Klüften, die den Schnee nie völlig verlieren, also vorzüglich die Quellen der Flüsse machen und ernähren. Ich werde den Alpenücken *Jugum alpinum glaciale graniticum*, das Neben- oder Schiefergebürge schlechthin Alpen (*Jugum alpinum*), und seinen nördlichen und südlichen Schieferstrich das nordliche und südliche Schiefergebürge (*Jugum alpinum schistosum, septentrionale et australe*) nennen. Die Bergart beider ist vorzüglich Tafelschiefer oder Thonschiefer und Thonfelsgebürge. Diese Schiefergebürge haben, doch nur sparsam, Fichten, Birken und Wachholder, auf den Mittlern Höhen auch Alpenpflanzen und sind theils vortrefliche Viehweiden.

Dieses Schiefergebürge hat auch viele Quarz und andere Gänge.

Dem nördlichen Schiefergebürge liegt das etwas niedrigere Kalkgebürge (*Jugum subalpinum calcareum septentrionale*) von O. und W. in der Breite bis 15 W. paralel. Sie sind nicht anders sichtbar, als wenn sie nicht sowohl über- als neben einander liegen. Der Kalkstein ist grober und feiner, weißgelblich, marmorartig und liegt unmittelbar an und neben

ვინათ მიახლოებითი ვანი ქედის დაახლოებითი შუა ადგილისა, რაც უმეტეს წილად დაემთხვევა მისი აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილის გრძედს და განედს. გზა მოზღოკიდან თბილისში, რომელიც მიემართება ოდნავ მარჯვნივ ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ, ყველაზე ზუსტი გამოანგარიშებით შეადგენს 282 ვერსს.

მთავარი ქედი ან, უფრო სწორად, მაღალი თხემი ამ მთავარი ქედისა; რომლიდანაც, როგორც აღნიშნული იყო, ეს ქედი ორივე მხარეს ეშვება ზღვისაკენ, შესდგება უმეტესად თოვლიანი ან ყინულიანი ალპებისაგან; იგი ადგილადგილ სიმაღლის გამო, უმთავრესად კი ზოგ გაშლილ ხეობაში, მუდმივი თოვლითა და ყინულითაა დაფარული, ხოლო უმეტესად არის შიშველი კლდეები ყოველგვარი საფარის, მცენარეულის და ხეების გარეშე; ეს კლდეები ზოგან ღრუბლებს აღწევენ. ჩემის აზრით, ეს ალპების ჯაჭვი უნდა იყოს 5—7 ვერსის სიგანისა და შესდგება გრანიტისაგან.

მაღალი ალპების ორივე მხარე, რომლებიც მასთან ერთად ქმნიან მთავარ ქედს, სამხრეთიდან ჩრდილოეთით აღებული, სხვადასხვა ადგილას განიკვეთში უნდა იყოს 70 ვერსი. ისინი უშუალოდ მთავარ ქედთან არიან და ჩრდილოეთი მხარე შესამჩნევად უფრო ციცაბოა, ვიდრე სამხრეთი, რადგან ის ვაცილებით უფრო ვიწრო ან მცირე სიგანის ვაკედ დაბლდება, ან, უფრო მეტად, მხოლოდ დაბლობზე ეშვება.

მთავარი ქედის ჩრდილოეთი მხარე შესდგება სხვადასხვა ქანებისაგან შემდგარია სხვადასხვა სიმაღლის შრეებისა ან ფენებისაგან.

შემდეგი და ყველაზე მაღალი ქედი ალპებს ახლოს შესდგება ფიქალიანი მთებისაგან და გარეგნულად, უფრო ცოტა, მაგრამ ძალზე მაღალი მწვერვალებით და ნაკლებ ციცაბო მთებით, ჰგავს ალპების ქედს. ეს ქედი ჩრდილოეთ მხარეზე არის 5-დან 7 ვერსამდე სიგანის. ამისი მსგავსი ქედი ან მთაგრეხილი მდებარეობს ალპების ჯაჭვის სამხრეთ მხარეზე და არის 10-ოდე ვერსის სიგანის. მთები ზოგან მაღლა აწვდილი წვერებია ვიწრო და ღრმა, მუდამ თოვლიანი, ხეებისით; უმეტესად ისინი ქმნიან და კვებავენ მდინარეებს. მე დავარქმევ ალპების ქედს *Jugum alpinum glaciale graniticum*, გვერდითს ან ფიქალიან ქედს — უბრალოდ ალპებს (*Jugum alpinum*) და მის ჩრდილოეთ და სამხრეთის ფიქალიან ქედს — ჩრდილოეთის და სამხრეთის ფიქალიან მთებს (*Jugum alpinum schistosum, septentrionale et australe*). ორივე მთის ქანები უმთავრესად სახურავი ფიქალია ან თიხაფიქალი და თიხიანი კლდის მთები (არგილიტი?). ამ ფიქალიან მთებზე მხოლოდ იშვიათად იზრდება ფიჭვი, არყი და ღვია, შუა სიმაღლეებზე აგრეთვე ალპური მცენარეებია და არის ნაწილობრივ მშენიერი საძოვრები.

ეს ფიქალიანი მთა შეიცავს ბევრ კვარცისა და სხვა მადნეულ ძარღვებს.

ჩრდილოეთის ფიქალიანი მთის პარალელურად აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ 15 ვერსის სიგანეზე ძევს ოდნავ დაბალი კირქვიანი ქედი (*Jugum subalpinum calcareum septentrionale*). ისინი სხვანაირად არ გამოჩნდებოდნენ, რომ არ ყოფილიყვნენ ერთმანეთის გვერდით. კირქვა არის მასიური და წმინდა, მოთეთრო-მოყვითალო, მარმარილოსებური და ძევს

dem Schiefergebürge. Diese Ablösung hat oft Erzgänge. Es hat viele ebene Flächen, meistens eine thonigte Erddeke und an vielen Orten dickes Buchen- und andres Gehölze, keine Erze und nur selten am nördlichen Fuße Salzquellen.

Eben dieses Kalkgebürge (*Jugum subalpinum calcareum australe*) liegt eben so unmittelbar an der Südseite des südlichen Schiefergebürgs her, aber etwan 30 W. breit. Der Kalkstein ist hier nicht so rein, als an den nördlichen Gebürge, sondern mit mehr Beymischungen anderer Erd- und Steinart, und mehr ein Kalkfels (*Saxum calcareum*) als eine Kalksteinart (*Lapis calcareus*).

Im nordlichen Gebürge fällt das Kalkgebürge nordwärts in ein 20, 25, bis 30 Werst breites Thal ab, welches fast überall eine thonigte, nicht unfruchtbare Oberfläche hat. Von demselben steigt denn das nördliche Vorgebürge (*Promontorium Septentrionale*) nördlich an und streicht in gedachtem Abstände dem Kalkgebürge in O. und W. paralel. Die Flüße, Malka, Bagan, durchschneiden es mit breiten Niedrigungen, so daß wo sich Flüße nahe und nordlich fließen, oft keine Spur vom Vorgebürge bleibt.

Die Gebürgart desselben ist grauer Sandstein, bald mehr bald weniger mit thonigter Erde bedeckt, meist aus ofnen Flächen und zum Theil mit Eichen und Buchen bewaldet. Nirgends jähe spizige Berge oder Koppenn.

Selten ist das Vorgebürge so hoch, daß es sich mit Kalkstein zeigt oder demselben in einer ziemlichen Höhe, ohne durch das Thal getrennt zu seyn, aufliegt. Nur am Beschtan, zwischen den oberu Kuma Flüßen, ist dieses so.

Im Sandsteingebürge findet man Schwefel, Schwefelkiese, warme Schwefel, Bergöl, Kochsalzquellen, natröse Salze, Bittersalz, Alaun und Vitriolerde, Selenit u. s. f.

Das südliche Kalkgebürge fällt in ein ähnliches thonigtes Thal von 25 bis 30 Werst Breite ab. Nur wird das Thal von zwey Quer- oder transversellen Gebürgen (*Jugum transversale orientale et occidentale*) die das Vorgebürge an das Alpen, und zunächst an das Kalkgebürge hangen, durchstrichen. Jedes liegt etwan 40 Werst breit und das Thal zwischen beyden ist, wo es am längsten, von O. in W. 80 Werst lang. Vom östlichen Quergebürge erstreckt sich denn das Thal zwischen dem Haupt- und Vorgebürge ununterbrochen von W. in O. bis zur kaspischen See; der untere Alasan u. a. fließen theils in demselben. Eben so liegt das Thal von westl. Quergebürge in W. bis zum schwarzen Meere. In demselben hat der untere Rion seinen Lauf. Die Gebürgsart der Quergebürge ist, wo ich sie gesehen, schiefernder kalkschüßiger Sandstein.

Das südliche Vorgebürge steigt an der Südseite des Thales an und liegt demselben meist in O. und W. 40 bis 45 W. breit paralel. Es besteht zwar, wie das nordliche, überall aus Sandstein, ist aber über-

უშუალოდ ფიქალიან მთაზე და მის გვერდზე. ეს ქანი ხშირად შეიცავს მადნიან ძარღვებს. მას აქვს ბევრი სწორი ვაკეები, უმეტესად თიხიანი ნიადაგით, და ბევრ ადგილებში ხშირია წიფელი და სხვა ხეები; არ არის მადნები; მხოლოდ იშვიათადაა მის ჩრდილოეთ ძირას მარილის ბუდობები.

სწორედ ეს კირქვიანი მთა (*Jugum subalpinum calcareum australe*) მდებარეობს უშუალოდ სამხრეთის ფიქალიანი მთის სამხრეთ მხარეზე, მაგრამ არის 30 ვერსის სიგანისა. კირქვა აქ არ არის ისე სუფთა; როგორც ჩრდილოეთის მთაში, არამედ შეიცავს სხვადასხვა ქანების მინარევებს და უფრო მეტად კირიანი კლდეა (*Saxum calcareum*). ვიდრე კირქვა (*Lapis calcareus*).

ჩრდილოეთის მთიანეთი კირქვიანი ქედის ჩრდილოეთით ეშვება 20—25—30 ვერსის სიგანის დაბლობისკენ, რომელიც თითქმის მთლიანად შეიცავს თიხიან, არცთუ უნაყოფო ზედაპირიან ნიადაგს. მის ჩრდილოეთით აღიმართება ჩრდილოეთი მთისწინეთი (*Promontorium septentrionale*) და გადაჭიმულია დასახელებულ მანძილზე კირქვიანი ქედიდან აღმოსავლეთისა და დასავლეთისკენ პარალელურად. მდინარეები მალკა, ბაქსანი კვეთენ მას ვანიერი დაბლობებით, ასე რომ, სადაც მდინარეები მის ახლოს და ჩრდილოეთით მიედინებიან, ხშირად არაერთარი კვალი მთიანეთისა არ რჩება.

ქანები აქ არის რუხი ქვიშაქვისა. ხან მეტად, ხან ნაკლებად დაფარული თიხიანი მიწით, უმეტესად გაშლილი ვაკით და ნაწილობრივ მუხით და წიფლით დაფარული. არსად არ არის ციცაბო წვეტიანი მთები ან წვერები.

იშვიათადაა მთისწინეთი ისე მალალი, რომ კირქვა (გამოდირდეს) ჩანდეს, ან რომ ის მდებარეობდეს საკმაო სიმაღლეზე და არ იყოს გამოყოფილი დაბლობით. მხოლოდ ბეშთაუზე, მდ. კუმას ზემო შენაკადებზე, აქვს ამ მოვლენას ადგილი.

ქვიშაქვიან მთებში არის გოგირდი, გოგირდის ალმადანი, გოგირდის თბილი წყლები, ნავთობის და საჭმელი მარილის წყაროები, ნატრიუმის მარილი, მწარე მარილი, შაბიანი მიწა, სელენიტი და ა. შ.

სამხრეთი კირქვიანი მთა ეშვება 25—30 ვერსის სიგანის მსგავს თიხიან დაბლობზე. მხოლოდ ამ დაბლობს ჭრის მკვეთი ქედები (*Jugum transversale orientale et occidentale*), რომლებიც გვერდით ქედს ალაპებთან და შემდეგ კირქვიან მთებთან აერთებენ. თითო მათგანი ძვეს 40 ვერსის სიგანეზე და მათ შორისაა დაბლობი, რომლის სიგრძე აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ 80 ვერსია, აღმოსავლეთის გამკვეთ ქედიდან გადაჭიმულია დაბლობი მთავარსა და გვერდით ქედებს შორის დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ კასპიის ზღვამდე; ქვემო ალაზანი და სხვები მიედინებიან ნაწილობრივ მასზე. ასევე მდებარეობს დაბლობი დასავლეთ გამკვეთ ქედიდან დასავლეთით შავ ზღვამდე. მასზე მიედინება რიონი თავისი ქვემო დინებით. მთა, სადაც მე ის ვნახე, შედგება ფიქლებრივი კირიანი ქვიშაქვისაგან.

სამხრეთი მთიანეთი აღმართულია დაბლობის სამხრეთ მხარეზე და უმეტესად მასზე ძვეს აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ 40—50 ვერსის სიგანეზე პარალელურად. ის თითქმის ყველგან, ისევე როგორც ჩრდილო მთიან-

haupt merklich höher und zeigt auf seinen höchsten Stellen Kalkstein; weswegen ich es kalkschüßig oder kalkartig Sandsteingebürge oder Kalk- und Sandsteingebürge (*Promontorium cotaceo-calcareum australe*) nennen will. Wo es der Jör, Alasan und der untere Kur selbst durchschneiden; ist es am niedrigsten, am höchsten aber wo höher der Kur in dasselbe tritt, welches um die Mündung des Didi-Liachwi ist.

Das nordliche Vorgebürge verflächt sich theils am, theils über dem Kuban und an und über dem Terek in N. in der großen trocknen thonigt-sandigten, theils salzigen, holzlosen Steppe die gegen den Manytsch, die kubanische und gegen die Kuma die kumanische genannt wird und den Raum zwischen dem untern Dou und der untern Wolga einnimmt.

Nicht so das südliche Vorgebürge. Es fällt zwar auch südlich in eine ofne thonigte Fläche ab; diese steigt aber bald wieder in dem nordlichen araratischen Vorgebürge zur Höhe des kaukasischen südlichen Vorgebürges, so daß zwischen beiden nur eine etwa 15 Werst breite Thalfäche bleibt.

Dieses nordliche araratische Vorgebürge, welches ich an seinen östlichen Theile bereiste und das westlich vom obern Kur durchschnitten wird, gleicht dem kaukasischen südlichen an äusserer Beschaffenheit der Flächen und Thondeke, der Flusthäter, der Bergart, die überall Sandstein und etwas höher hinauf, wo es von ziemlicher Höhe erscheint, fast überall mit Kalkstein bedeckt ist, und an den ihm unterteufenden Felsenkalk schiebt, der sich in mehrerer Höhe blos, nemlich ohne Bedeckung von Sandstein zeigt; daher ich dieses Gebürge des Ararats nordliches Kalk- und Sandstein-Vorgebürge (*Promontorium septentrionale araraticum cotaceo-calcareum*) nennen will. In beiden Vorgebürgen sind beyde Gebürgsarten sehr selten rein, sondern von verschiedenen eingemengten fremden Steinarten sehr verschieden.

Die Berge oder Höhen beider Vorgebürge sind sich von aussen und innen ugemein ähnlich. Sie bilden flache Berge ohne aufgeschlossene Spitzen, mit fruchtbarer Erde und diese theils mit vielen schönen Weidekräutern bedeckt, theils werden sie von Waldung eingenommen, die vorzüglich am Fuße und Abhänge aus Buchen und Eichen und auf den Höhen aus Fichten und Tannen besteht, welches auch im Tagebuch an Orten, wo ich gewesen, angemerkt ist. Oben am Tebete, im araratischen Vorgebürge, ist die Kälte, der so sehr südlichen Breite ohngeachtet, so stark, daß der Schnee 6 Monate liegt.

Die in und am kaukasischen Gebürge entspringenden Flüsse sind schon in dem, was ich für politische Geographie anführen konnte, vorgekommen.

Ich will also nur noch, was ich nach der allgemeinen Uebersicht, von jedem Strich des kaukasischen Gebürges in meinen Papieren finde, in der Ordnung, als diese Gebürge und Gebürgslagen auf einander folgen würden, wenn man vom Ararat in N. über das Gebürge reisete, anführen.

ნეთი, შესდგება ქვიშაქვისაგან, მაგრამ საერთოდ შესამჩნევად მაღალია და ყველაზე მაღალ ადგილებში შესდგება კირქვისაგან, რის გამოც მე მას ვუწოდებ კირიან ქვიშაქვიან მთას ან კირქვიან და ქვიშაქვიან ქედს (*Promontorium cotaceo-calcareum australe*). სადაც მას იორი, ალაზანი და მტკვრის ქვემო წელი ჰკვეთენ, ყველაზე დაბალია, უმაღლესი კი იქაა, სადაც მტკვარი მასში შედის; ეს ადგილი დიდი ღიახვის შესართავთან არის.

ჩრდილო მთიანეთი ვაკდება ნაწილობრივ ყუბანზე და მის გადაღმა და თერგსა და მის გადაღმა ჩრდილოეთით დიდ, მშრალ, თიხა-ქვიშიან, ნაწილობრივ მარილიან, უტყეო სტეპისკენ, რომელსაც მანიჩის პირდაპირ, ყუბანისა, ხოლო კუმას პირდაპირ კუშისა ჰქვია (იგულისხმება სტეპი, ველი—გ. გ.) და შოიციავს ფართობს ქვემო დონსა და ქვემო ვოლგას შორის.

ასეთი არ არის სამხრეთი მთისწინეთი. ის დაბლდება სამხრეთით გაშლილ თიხიან ვაკეზე; მაგრამ ეს ისევ მაღლდება ჩრდილოეთ არარატის მთიანეთში კავკასიის სამხრეთ მთიანეთის მწვერვალებისკენ, ასე რომ ორივეს შორის რჩება 15 ვერსის სივანის დაბლობი.

ეს ჩრდილოეთ არარატის მთისწინეთი, რომელიც მე მოვიარე მის აღმოსავლეთი მხრიდან და რომლის დასავლეთი მხარე იკვეთება მტკვრის ზემო დინებით, ჰგავს კავკასიის სამხრეთისას ვაკეების გარეგნული სახით და თიხივანი საფარით, მდინარეთა დაბლობებით, ქანებით, რომელიც ყველგან ქვიშაქვაა და უფრო მაღალ ზევით, სადაც ის შედარებით მაღალია, თითქმის ყველგან კირქვითაა გადაფარული და ეხება მის წარმომშობ კლდოვან კირქვას. რომელიც მხოლოდ დიდ სიმაღლეზე გამოდის ქვიშაქვის საფარის გარეშე; ამიტომ მე არარატის ამ მთისწინეთს ვუწოდებ ჩრდილოეთის კირქვიან და ქვიშაქვიან მთისწინეთს (*Promontorium septentrionale araraticum cotaceo-calcareum*). ორივე მთისწინეთში ქანები იშვიათადაა სუფთა—სხვადასხვა ქანების შერევის გამო განსხვავებულია.

მთები ან მწვერვალები ორივე მთისწინეთისა როგორც გარეგნულად, ისე აღნაგობით ძალიან ჰგვანან ერთმანეთს. ისინი შეადგენენ მოვაკებულ მთებს ყოველგვარი გამოკვეთილი მწვერვალების გარეშე; ნაყოფიერი ნიადაგით, რაც ნაწილობრივ ბევრი მშვენიერი სამოვარი მცენარეებითაა დაფარული, ნაწილობრივ ტყეებით, რომლებიც მთის ძირას და კალთებზე უფრო წიფლისა და მუხისაგან შედგება, თხემებზე კი ფიჭვისა და ნაძვისაგან, რის შესახებაც მე დღიურში აღვნიშნე სათანადო ადგილებზე. ზემოთ დებედაზე, არარატის მთისწინეთში, მიუხედავად მისი მდებარეობისა ასეთ სამხრეთ განედზე, ისეთი ძლიერი სიცივეებია, რომ თოვლი ძვეს 6 თვე.

კავკასიის მთებიდან გამომავალი მდინარეები უკვე მოვიხსენე იქ, სადაც ნათქვამია პოლიტიკური გეოგრაფიის შესახებ.

მე მხოლოდ ზოგადად გავიმეორებ იმას, რაც მაქვს ჩანიშნული ჩემს ქალაქებში კავკასიის ყოველი ქედის შესახებ; და მოვიყვან იმ მიმდევრობით, როგორც ეს ქედები და მთები მისდევენ ერთმანეთს, როცა არარატიდან ჩრდილოეთისკენ ქედზე გავლით გზავრობს. კაცი.

Das nördliche araratische Gebürge.

Ich bereiste einen Theil desselben in der untern kartelischen und Somgetischen Provinz.

Die Berge oder Gebürgsarten desselben, Sandstein und Kalkstein nehmlich, sind theils unter sich gemengt, theils sind ihnen andere Steinarten; Spath, Quarz, Glimmer, Schörl u. a. eingesprengt, davon sie als verschiedene Felsarten erscheinen.

Völlig ist dieses mit den Bergarten des südlichen kaukasischen Vorgebürgs eben so.

Im araratischen Vorgebürge findet man Bergöl- und Salzquellen, aber auch verschiedene Erzaderu und Anbrüche, Eisenstein und Alaunschiefer in mächtigen Flözen, am Bache Weriskewi: Blutstein und körnig Kupfergrün, beim Dorf Kunena, am Bache Oshaga; Eisenstein häufig.

Pechblende und Eisenglimmer am Bache Inscha beim Dorf Kalpe. Sie stehen in 3 Adern am Tage 3 Fuß mächtig, in würben grauen Glimmerberg und quarziger Gangart an.

Kupfergrün, Kupferlebererz, Kupferblau, Eisenspiegelerz und kubischer Schörl durch einander. Von Kalpi 8 Werst. In einem starken zerstückelten Gange, in röthlichem, mit Quarz gemischtem Sandstein.

Eisenglimmer 2 Fuß mächtig, dann Kupfergrüner Quarz, 2 Fuß mächtig und wieder Eisenglimmer in einen 6 Fuß mächtigen Gange, am Indscha, bey dem wüsten Dorfe Wardi-Sobana. Die Sohlbänder sind thonigt. Die Bergart sehr kalkschüßiger Sandstein.

Eisenschüßiger Sandstein mit eingesprengtem Kies und derben Eisenglimmer: eben daselbst.

Eisenglimmer mit Eisenspiegelerz im kalkigen Sandstein; eine Werst vom vorigen.

Eisenstein mit Kies, am Tebete und der Mündung des Baches Bading.

Kupfergrün, Kupferblau, Eisenspiegelerz und derber Blutstein durch einander, in einem ein Lachter mächtigen Gange an eben dem Bache, heym Kloster von Achtafa, in einem an 60 Faden hohen Berge.

Kupfergrün, silberhaltiges Kupferfahlerz an einem bis 1 Faden mächtigen Gange 1 Werst von gedachten Kloster in NNW.

Ein Gang mit Blutstein, dem vorigen nahe. Alles in Bergart von weißen, quarzigen Sandstein und Gangart aus Quarz.

Kupfergrün und Eisenstein durch einander, in verschiedenen, bis 1 Faden mächtigen Gängen, am Poladauri, bey den wüsten Festungen Sachundari und Bolnisi.

Grobspesiger Bleyglanz, mit etwas Weißgülden und Kupferlazur, auch viel Kupferkies. In einem Faden mächtigen Gange 3 Werst, am

მე მოვიარე მისი ერთი ნაწილი ქვემო ქართლისა და სომხეთის პროვინციაში:

მისი ქანები აქ, სახელდობრ, ქვიშაქვაა და კირქვა. ზოგან ერთმანეთში არეული. ზოგან კი მათში სხვადასხვა მინერალებია შერეული, მაგ., შპატი, კვარცი, ქარსი, შავი ტურმალინი (შერლი) და ა. შ. ამდენად ისინი ჩანან როგორც განსხვავებული ქანები.

აგებულებით ის მთლიანად ჰგავს კავკასიის სამხრეთ მთისწინეთს.

არარატის მთისწინეთში არის ნავთობის და მარილის წყაროები, აგრეთვე სხვადასხვა მადნიანი ძარღვები და სანგრეუები, რკინაქვა და შაბიანი ფიქალი მძლავრ ფენებად; მდ. ვერისხეზე: წითელი რკინაქვა და მარცვლოვანი სპილენძის მწვანე (მალაქიტი); სოფ. კუნენ(ას)თან, მდ. აშაგაზე რკინაქვა ხშირია.

კუბრის მატყუარა და რკინის ქარსი არის მდ. ინჯაზე სოფ. ყულფთან. ისინი არიან 3 ფუტის სიმძლავრის სამ ნაჩენ ძარღვში ფხვიერ. რუხ ქარსიან ქანში და კვარცის ძარღვის ქანებში.

სპილენძის მწვანე, სპილენძის ფერადი მადანი (ბორნიტი), სპილენძის ლაქვარდი, რკინის კრიალა და კუბური ფორმის შერლი ერთმანეთში შერეული ქარსი ყულფიდან 8 ვერსზე, ძალზე დანგრეულ ძარღვში, მოწითალო კვარცნარევე ქვიშაქვაში.

რკინის ქარსი 2 ფუტის სიმძლავრის, შემდეგ მალაქიტიანი კვარცი 2 ფუტის სიმძლავრის და კვლავ რკინის ქარსი 6 ფუტის სიმძლავრის ძარღვში ინჯაზე, დარბეულ სოფელ ვარდისუბანთან. შემაერთებელი ქანები (? ხალბანდები) თიხიანია. ქანები ძალზე კირიანი ქვიშაქვაა.

რკინის შემცველი ქვიშაქვა შერეული ალმადანით და უხეში რკინის ქარსით: იქვე.

რკინის ქარსი რკინის კრიალათი კირიან ქვიშაქვაში, წინასგან ერთ ვერსზე.

რკინაქვა ალმადანით, დებედაზე და მდ. ბადინგის შესართავთან.

სპილენძის მწვანე, სპილენძის ლაქვარდი, რკინის კრიალა და უხეში წითელი რკინაქვა ერთმანეთში არეული არის ერთი კლაფტერი (1,9 ან 2,1 მეტრის — გ. გ.) სიმძლავრის ძარღვში იმავე მდინარეზე, ახტალის მონასტერთან, 60 საყენი სიმაღლის მთაში.

ხსენებულ მონასტრიდან 1 ვერსზე ჩრდილოეთ — ჩრდილო-დასავლეთით, დაახლოებით 1 საყენი სიმძლავრის ძარღვში არის სპილენძის მწვანე და ვერცხლის შემცველი სპილენძის მქრქალი მადანი.

წინას ახლოს [არის] ძარღვი წითელი რკინაქვით. ყველაფერი თეთრ, კვარციანი ქვიშაქვის ქანებში და კვარცის ძარღვის ქანებში.

სპილენძის მწვანე და რკინაქვა ერთმანეთის ცვლით [გვხვდება] სხვადასხვა, დაახლოებით 1 საყენი სიმძლავრის ძარღვში ფოლადაურზე, დანგრეულ სახუნდარას და ბოლნისის ციხეებთან.

უხეში, წვეტიანი ტყვიის კრიალა, ცოტა სიღვანიტით და სპილენძის ლაქვარდით, აგრეთვე ბევრი სპილენძის ალმადანი — 1 საყენი სიმძ-

Fluß Maschawari in S. am Bache Dambulutiskewi, beim Ort Dambulut. Die Bergart meistens kalkigter Sandstein, die Gangart Quarz.

Mehrere Kupfererzaubrüche im Distrikt Taschir, besonders in der Nähe des Orts Balukar.

Zinkblenden kommen in den meisten Erzaubrücken häufig vor.

Die Provinz Souchiti hat für Berg- und Hüttenwerke Holz genug, und obgleich die Erze am Kaja an Silber arm sind, so können sie sich ja in der Tiefe verbessern und immer würde der Bergbau und das Schmelzen des Kupfers, Bleyes, Eisens und Zinks, auch ohne Silberausbente ergiebig seyn, besonders so lange man nicht tief abbauet.

In dieser Provinz sind auch an verschiedenen Orten verlassene Tagruben und zerstörte Schmelzanstalten auf Kupfer- und Eisenerze z. B. beim Dorf Mischana, 6 Werst von Kulpi, sind viele verlassene Kupfergruben.

Bey dem schon genannten Wardi Sobani sind 3 Faden tiefe Eisengruben. Die Bergart ist daselbst Trapp.

Bey Schelagino, 3 Werst von Wardisobani, sind ganz seichte Eisengruben im sandigem Kalkstein. Sie geben Eisenglimmer, Eisenspiegelerz und auch braunrothen Eisenthon; ferner Kazengold.

Die ganze Gegend um Achtala ist an Kupfer und Eisen reich.

Am Ksia zeigt sich die Gebürgart, als Jaspisartig Gestein, mit Quarzadern durchflossen.

Bey dem schon genannten Kulpi sind in sandsteiniger Bergart mehrere bis 1 Faden mächtige Gänge mit dunkler, bleyfarbner, schuppiger, fester und mürber Blende und in der Nähe Eisenstein.

Am Fuße dieses Vorgebürges am Tebete und eben so am Bache Balitschiskewi, ist die Bergart schwarzer, poröser, schlackenähnlicher Sandstein.

Bey Sakineti zwischen dem Ksia und Tebete ist der beste Mühlsteinbruch in der kartelischen Herrschaft.

Bey Kutais in Imereti sieht man dieses Gebürge S. S. W. bis zu einer Höhe ansteigen, die ihm den Schnee bis in den August läßt.

In der Kluft des Chani und linken des Kwirila zeigt sich bey Bagdad sein Bette mit weißen Kalkstein, auf welcher Sandstein ruhet, völlig wie bey Tschuanto im kankasischen Vorgebürge. Dieses scheint mir besonders, weil sonst bemerkt wird, daß der Sandstein dem Kalkstein und nicht der Kalkstein dem Sandstein aufgesetzt sey, da doch hier der Sandstein dem Kalkstein aufgesetzt ist. Die häufigen Bachsteine des Chani sind Bröcken von grünlicher und braunlicher Lawa mit weißen Feldspathbröcken und zusammengebrochenen Gemenge von schwarzen, prismatischen, vierseitigen Schörl und grünlicher Hornblende.

ლავრის ძარღვში 8 ვერსზე მდ. მაშავერის სამხრეთით, მდ. დამბლუტისხეზე, სოფელ დამბლუტთან. ქანები უმეტესად კირიანი ქვიშაქვაა, ძარღვის ქანები კვარცი.

ტაშირში არის სპილენძის ბევრი საბადო, განსაკუთრებით სოფ. ბალახაურის ახლოს.

მეტწილ საბადოებში ხშირად გვხვდება თუთიის მატყუარა.

პროვინცია სომხეთს სამთო და სადნობი (მეტალურგიული) სამუშაოებისათვის საკმარისად აქვს ხე-ტყე და თუმცა კაიაზე საბადოები ღარიბია ვერცხლით, მაინც სიღრმეში ისინი მდიდრდებიან და სამთო საქმე და სპილენძის, ტყვიის, რკინისა და თუთიის დნობა; ვერცხლის ამოღების გარეშე, ყოველთვის სარფიანი იქნება, განსაკუთრებით, სანამ ღრმად არ ამუშავებენ (ღრმად არ ჩასულან).

ამ პროვინციაში სხვადასხვა ადგილებში არის მიტოვებული ჭები (მალარობი) და სპილენძისა და რკინის სადნობი დანგრეული შენობები; მაგ., სოფ. მისხანასთან. ყულფიდან 6 ვერსზე, სპილენძის ბევრი მიტოვებული საბადო არის.

უკვე ნახსენებ ვარდისუბანთან არის 3 საყენი სიღრმის რკინის საბადოს ქა. ქანი აქ არის ბაზალტი.

ვარდისუბნიდან 3 ვერსზე, შელოვინოსთან არის მეტად თხელი რკინის მადნის ძარღვები ქვიშიან კირქვაში. ისინი იძლევიან რკინის ქარსს, რკინის კრიალას და აგრეთვე მოყავისფრო-წითელ რკინიან თიხას; მოშორებით (შემდეგ) — ოქროსფერი ქარსი.

მთელი მიდამო ახტალასთან მდიდარია სპილენძითა და რკინით.

ქციაზე არის კვარცის ძარღვებით დასერილი იაშმის მსგავსი ქანი.

უკვე ნახსენებ ყულფთან, ქვიშაქვიან ქანებში, არის 1 საყენი სიმძლავრის რამდენიმე ძარღვი მუქი, ტყვიისფერი, ხორკლიანი, მტკიცე და ფხვიერი მატყუარასი; ახლოსაა რკინაქვაც.

ამ მთიანეთის ძირას დებედაზე და ასევე მდ. ბალიქისხეზე ქანები წარმოადგენენ შავ, დაჩრდილ წილის მსგავს ქვიშაქვას.

სარკინეთთან, ქციასა და დებედას შორის, ქართლის სამეფოში, არის საუკეთესო წისქვილის ქვის სამტვრევი.

ქუთაისიდან (იმერეთშია) ეს ქედი ჩანს სამხრეთ—სამხრეთ-დასავლეთით მაღალ მწვერვალად აღმართული, რომელზეც თოვლი აგვისტომდე ძევს.

ხანის ხეობაში და ყვირილის მარცხნივ, ბაღდადთან მისი კალაპოტი არის თეთრი კირქვისა, რომელზეც ძევს ქვიშაქვა, მთლად ისე როგორც კავკასიის მთისწინეთში შუამთასთან. მიუხედავად იმისა, რომ აქ ქვიშაქვა ძევს კირქვაზე, ეს შემთხვევა მე მაინც განსაკუთრებულად მიმაჩნია, თუმცა საერთოდ შემჩნეულია, რომ ქვიშაქვა აძევს კირქვას და არა კირქვა ქვიშაქვას. [მდ.] ხანის რიყის ქვები ჩვეულებრივ წარმოადგენენ მომწვანო და რუხი ლავის ნამსხვრევებს თეთრი მინდვრის შპატის ნამტვრევებით და ნარევეს შავი, პრიზმისებური, ოთხკუთხა შერლის და მწვანე რქატყუარასი.

Das südliche kaukasische Vorgebürge

Man hat in diesem Vorgebürge, welches sich auf seiner ganzen Strecke, vom schwarzen Meer bis zur kaspischen See, überhaupt genommen im äussern und innern sehr ähnlich ist:

Bergöl und Steinkohlen in Kacheti.

Kochsalzige Quellen im Kisichischen Distrikt Kachetiens, Purgiersalz, oder eigentlich Glaubersalz, in der Nähe von Teflis und auch bey Matkopi, in Klumpen einer Wallnuß groß, im blauen Thone. Es ist nach allen Proben Glaubersalz mit etwas Kalkerde.

Warme Schwefelquellen, am rechten Kurufer nahe unter Teflis.

Auch bemerkt man verschiedene Erz- und Metallanbrüche, besonders verschiedene Eisen, Kupfer, Bley und Zinkerze, Schwefelkiese, Selenit, n. s. w.

Der Kur entspringt zwar im hohen südlichen Gebürge des Ararat und fließt anfänglich in einem das Vorgebürge durchschneidenden Thal, nordlich denn, aber von Snram westl. zwischen beiden Vorgebürgen im Thal und theils an und im südlichen Kaukasischen Vorgebürge. Seine Flüsse der linken durchschneiden es an mehr Orten mit tiefen Thälern.

Wenn man von der Höhe von S'chaltubo in Imereti in W. sieht, so zeigt sich das Vorgebürge getheilt und in dieser Kluft läuft wahrscheinlich der Subsa.

In Imereti, am Rion und seinen Flüssen, fand ich das Vorgebürge aus kalkschüssigen Sandstein und sandigen Kalksteinschiefern, mit andern eingestreneten Steinarten, also als Felsenarten. Eben so erweisen sich die Quergebürge.

Zwischen Schalatche und Sasano ist die Bergart des Vorgebürges eine sandige weiße Kalkfelsenart, mit vielen weißen und gelben Glimmer. Sie hat Kalkspathklüfte und auch diese Glimmer. Gegen Taurisa wird der Kalkstein reiner und enthält Chamiten, die sich schon bey Sasano zeigen, bey Tanauso aber oft mit Mekoniten bey einander sind. Diese Versteinerungen sind Conglomerate und in Georgien selten.

Von Tschraskaro hat man über einen großen Theil des Quergebürges Ansicht, welche sich als eine in Osten sanft und noch sanfter in W. abfallende Höhe zeigt, an deren westl. Verflächung der Kwirila und Susa ihren Lauf haben.

Beym Dorfe Araga, am Fuße des Gebürges, ist die bis 20 Faden breite, tiefe und steile Kluft Aragiskewi die an ihren Ufern abgerundete Sandsteingeschiebe in grauen Thon fest gepakt zeigt. Der Boden, ist mit solchen mindern Geschiebe bedeckt und unter den häufigen Quellen der Ufer sind viele inkrustirend und versteinernnd. Um viele liegt blauer Thon und einige sezen auch einen wellenförmigen oder rauhen und unförmigen

ამ მთისწინეთში, რომელიც გადაჭიმულია შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე და რომლის გარეგანი და შინაგანი აღნაგობა, საერთოდ აღებული, ერთმანეთის მსგავსია, არის:

ნავთობი და ქვანახშირი კახეთში:

საჭმელი მარილის წყაროები კახეთის პროვინცია ქიზდყში: გლაუბერის მარილი არის თბილისის ახლოს და მარტყოფში, კაკლის ზომის ნამტვრევებად ცისფერ თიხაში. ეს [მარილი] ყოველმხრივი გასინჯვის შემდეგ აღმოჩნდა გლაუბერის მარილი ცოტა კირიანი მიწით.

თბილი გოგირდის წყაროები არის თბილისის ქვემოთ, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე.

აგრეთვე შეიმჩნევა სხვადასხვა მადნებისა და მეტალების ბუდობები, განსაკუთრებით რკინის, სპილენძის, ტყვიის და თუთიის სხვადასხვა მადნები, გოგირდის ალმადანი, სელენიტი და ა. შ.

თუმცა მტკვარი იწყება არარატის მაღალ სამხრეთ მთიანეთში და მიედინება თავდაპირველად ამ მთისწინეთის გადამკვეთ დაბლობზე ჩრდილოეთით, შემდეგ კი სურამის დასავლეთით ორივე მთისწინეთს შორის დაბლობზე და ნაწილობრივ სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთზე [მიედინება]. მისი მარცხენა შენაკადები მას (მთისწინეთს — გ. გ.) კვეთენ სხვადასხვა ადგილას ღრმა დაბლობებით.

როცა წყალტუბოს (იმერეთშია) მწვერვლიდან დასავლეთით გაიხედავთ, მთისწინეთი გაყოფილი ჩანს და ალბათ ამ ხეობაში მიედინება სუფსა.

იმერეთში, რიონსა და მის შენაკადებზე მთისწინეთის ქანები შესდგება კირისშემცველი ქვიშაქვისაგან და ქვიშიანი კირქვის ფიქალებისაგან, სხვა ქანების ნარევით. ასევე გამოიყურება გამკვეთი ქელიც.

ჭალატყესა და საზანოს შორის მთისწინეთის ქანები წარმოადგენენ ქვიშიან თეთრ კირქვას მრავალი თეთრი და ყვითელი ქარსით. მის ნაპრალებში ჩანს კირიანი შპატი და აგრეთვე ეს ქარსიც. თავასას პირდაპირ კირქვა უფრო სუფთაა და შეიცავს ხამიტებს (хамиты), რაც ჯერ კიდევ საზანოში ჩნდება, თავასასთან კი ხშირად მეკონიტებთან (маковый камень) არის შერეული. ეს გაქვავებულობა კონგლომერატებია და საქართველოში იშვიათია.

ცხრაწყაროდან ჩანს გამკვეთი ქედის მეტი ნაწილი, რომელიც აღმოსავლეთით დამრეცად [ეშვება] და დასავლეთით კიდევ მეტად დამრეცი მწვერვალები აქვს, რომელთა დასავლეთის დავაკებაზეც მიედინებიან ყვირილა და ზუსა.

სოფელ ანაგასთან (არავთან—?), ქედის ძირას, არის 20 საყენი სიგანის, ღრმა და ციცაბო ხევი ანაგისხევი, რომლის ნაპირებზეც მრავალი რიყის ქვები რუხ თიხაში მტკიცედ არის ჩამჯდარი. მიწა დაფარულია იმნაირივე წვრილი რიყის ქვით და ნაპირებზე არსებული ხშირი წყაროებისაგან ბევრი მათგანი ინკრუსტირებული და გაქვავებულია. ბევრი ძვეს ცისფერ თიხაში და

kalkigen Topfstein ab. Der rauhe besteht aus inkrustirten Stängeln, Zweigen u. d. gl.

Das erste südliche Vorgebürge, oder der dem Gebürge nächste Strich ist, wo es vom kisichischen Distrikte eingenommen wird, von N. in S. in der Grundfläche etwan 10 W. breit. Seine Höhe ist geringe und selten hat es des Winters Schnee.

Es ist mit unzählbaren, großen und kleinern flachen und tiefen, sauffern und steilern Klüften durchbrochen. Alle sind von runden Sand- und Kalksteingeschieben gleichsam erfüllt, die man auch in den Wänden, in grauen Thon gepackt und auch auf der Oberfläche häufig, ja haufenweile sieht. Diese Thonlage mit Geschieben, bedeckt den Sandstein überall in beträchtlicher Mächtigkeit.

In den Klüften sind unzählbare kleine Quellen, deren helles Wasser meist sehr kalkig ist und auch hie und da Kalktuf macht. Einige runde Sandsteine sind eisenschüßig, ausserdem ist in diesem Gebürge nichts metallisches bemerkt.

Der graue Thon ist der Oberfläche nahe, besonders auf den Höhen, mit weißen Kalkmergel gemischt. Die Oberfläche selbst hat fast überall zur Fruchtbarkeit Mulm genug und erscheint, besonders in der Ebene, vom südlichen Fuße davon schwarz.

Die Höhe des Vorgebürges ist meist offen und mir hie und da mit Gesträuch von *Rhamnus Paliurus*, *Prunus spinosa* u. a. bestreuet.

Der nordliche und südliche Abhang dieses Gebürges ist mit Eichen, Weiß- und Rothbuchen, *Ulmus campestris*, *Prunus domestica*, *Crataegus Oxyacantha* und *Corylus Avellana* gut bewaldet. Die häufigen Thäler und Klüfte und die gerundeten Steine, die alles bedekken, sind deutliche Beweise einer ehemaligen gänzlichen Ueberschwemmung dieses Vorgebürges.

In dem kisichischen westlich gelegenen Distrikt, der eigentlich der kachetische Distrikt genannt wird, ist das Vorgebürge überhaupt im innern und äussern, an Bäumen und Klüften von eben bemerkter Beschaffenheit.

Hier entspringt der Bach Achtala an demselben, auf dessen Quellen Steinöl schwimmt.

Ein Platz, der auch Achtala genannt wird, ist am nordlichen Fuß des Gebürges, von etwan 500 Schritten im Umfange mit Gebüsch umgeben und vollkommen unfruchtbar. Der Boden ist grauer Thon, nicht salzig, die Luft aber riecht nach Bergöl, wornach auch die Erde ein wenig schmeckt, welches mit der es begleitenden Vitriolsäure diese vollkommene Unfruchtbarkeit, die kein Gräschen leidet, verursachen muß.

In der Nähe sind auch 2 Brunnen mit trübem Wasser, die von Zeit zu Zeit aufsteigende Blasen zeigen, und auf welchen etwas Bergöl schwimmt. Einer dieser Brunnen enthält 1 Faden, und der andere etwas mehr im Durchmesser. Das Wasser läuft zwar nicht über, der mit aufkommende Thon aber hat den Rand eines jeden so erhöht, daß er einen, abgestuzten Kegel

ზოგი დაღუპილია ტალღისებურ ან ხორკლიან და უფორმო კირიან თიხაქვად (горшечный камень). ის შეიცავს ინკრუსტირებულ ტოტებს, ღეროებსა და მისთანათ.

პირველი სამხრეთი მთისწინეთი, ან ქედის მომდევნო (შემდგომი) მთა-გრეხილი, იქ სადაც ის ქიზიყის მხრიდან იწყება, ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ ფუძეში 10 ვერსის სიგანისაა. მისი მწვერვალები დაბალია და იშვიათადაა ზამთარში თოვლით დაფარული.

ის დასერილია უამრავი დიდი და პატარა ვაკეებითა და ხევებით, დამრეცი და ციცაბო ხეობებით. ყველა ისინი სავსეა ქვიშაქვისა და კირქვის მრგვალი რიყის ქვებით, რაც ჩანს ფერდებშიც, რუხ თიხაშია ჩასმული და აგრეთვე ზედაპირზეც ხშირია გროვებად. ეს რიყის ქვიანი თიხა ქვიშაქვას ყველგან შესამჩნევი სისქით ფარავს.

ხეობებში არის ურიცხვი პატარა წყაროები, რომელთა ანკარა წყალი უმეტესად ძალზე კირიანია და აქა-იქ კირიან ტუფს ლექავს. ზოგი მრგვალი ქვიშაქვა რკინის შემცველია; ამას ვარდა ამ მთებში არავითარი მეტალი არ შეინიშნება.

რუხი თიხა ზედაპირთან ახლოსაა, განსაკუთრებით მწვერვალებზე და შერეულია კირიან მერგელში. თვით ზედაპირი ნაყოფიერებისათვის ყველგან საკმარისად შეიცავს მშალას და ამიტომ სამხრეთ ძირიდან შავად ჩანს, განსაკუთრებით დაბლობზე (ვაკეზე).

მთისწინეთის მწვერვალები უმეტესად შიშველია და აქა-იქ ძიძვის (შავ-ჯაგას), კვრინჩხისა და ა. შ. ბუჩქნარია მასზე მიმოფანტული.

ამ მთის ჩრდილოეთი და სამხრეთი კალთები კარგადაა შემოსილი მუხის, თეთრი და წითელი წიფლის, თელის, ქლიავის, კუნელის (კნაპას) და ჩვეულებრივი თხილის ტყეებით. ხშირი დაბლობები და ხევები და მრგვალი ქვები, რომლებიც ყველაფერს ფარავენ, არის მკაფიო დამადასტურებელი წარსულში ამ მთიანეთის მთლიანი ჩამორეცხვისა.

ქიზიყის დასავლეთით მდებარე მხარეში, რომელსაც ჩვეულებრივ კახეთის მხარეს უწოდებენ, მთისწინეთი საერთოდ, შინა და გარეგანი აღნაგობით, ხეებითა და ხევებით იგივე ხასიათისაა.

აქ იწყება მდ. ახტალა, რომლის წყაროებსაც მოაქვს ნავთი.

ადგილი, რომელსაც ასევე ახტალა ჰქვია, მდებარეობს მთის ჩრდილოეთ ძირას, 500 ნაბიჯზე გარშემო ბუჩქნართაა შემორტყმული და მთლად უნაყოფოა. ნიადაგი წარმოადგენს რუხ თიხას და არ არის მარილიანი. პაერში კი ნავთობის სუნია, რომელიც ოდნავ მიწასაც ასდის და მასთან შერეული შაბიამნის სიმჟავესთან ერთად ამ სრული უნაყოფობის მიზეზია და ბალახი სულ ვერ იტანს მას.

ახლოს არის აგრეთვე 2 ჭა მღვრიე წყლით, რომლებშიც დრო და დრო ბუშტები ამოდინან და რომლებზეც ცოტა ნავთობი დაცურავს. ერთი ასეთი ჭა განივკვეთში არის 1 საყენი, მეორე კი ოდნავ მეტი. თუმცა წყალი არ გადმოდის ნაპირებიდან, მაგრამ დანალექი თიხით ისე აიმაღლა ზედაპირი, რომ წააგავს წაქვეთილ კონუსს. ისინი უნდა იყვნენ ღრმა და წალეკილ ხე-

gleich. Sie scheinen tief und mit Zu- und Abflußklüften in Gemeinschaft zu stehen. Sie sind übrigens den Naphtabrunnen im nordlichen Vorgebürge an der Sundscha ganz ähnlich. Es soll hier ein Dorf gestanden haben und versunken seyn. Da man hier öfters Erdbeben spürt, so kann wohl das Gewölbe einer Kluft niedergegangen sein.

Vom Ksani, der aus der Fläche zwischen dem Haupt- und Vorgebürge in die linke des Kur fällt (und warscheinlich eben so auch höher) hat der Kur an der rechten das sandsteinige Vorgebürge, welches steil gegen seine Niedrigungen, oft gegen sein Bette selbst abfällt. Etwan 4 W. unter dem Aragifluß macht dieses Gebürge gegen den Fluß sehr hohe und steile Ekken. Diese stelle wird *Dewis Namuklari* d. i. Teufelsknie genannt.

Auf dieser Strecke ist auch am linken Kurufer hohes steiles Sandsteingebürge, die beide dem Fluß nur ein schmales Thal lassen.

Unter Teflis, bis gegen die Festung Songalugi, etwan 10 Werst steigt das Sandsteingebürge an der linken des Kur sanft an, an der rechten ist es am Fluße sehr jähe. Das Gebürge ist Sandstein, unten grauer Thon.

Dieses 2-té südliche Vorgebürge liegt steil, nur etliche Werst breit und fällt gegen eine, etliche 20 Werste breite, sehr trockne, magere und unfruchtbare Steppenfläche ab, die es vom nördlichen Vorgebürge der araratischen Alpen scheidet und schon oben am Xia oder Ksiaflus (der rechten des Kur) ansteigt.

Von Tscheri, der imeretischen Gränzfestung gegen Kartuli, am Tschemimela des Kwirila, bis Suram am Kur, also in OSO., ist in den niedrigen Stellen Sandstein, in den höhern Kalkstein ohne Versteinerungen, Bey Tscheri selbst und mehr Orten zeigt sich auch rothbrauner Jaspis in mächtigen Schichten. Die Flüsse haben mitunter Granitgeschiebe, daß also diese Gebürgsart auch vorkommen muß.

Bey Tschuanta in Imereti besteht das Vorgebürge aus groben, lockern, mit vielem Glimmer gemischten Sandstein. In den Bächen des hiesigen Gebürges sieht man überall Kalksteinbroken, aus welchen man schließen kann, daß auf der Höhe über oder unter dem Sandstein Kalkstein liegen müsse. Auch findet man unter dem Sandstein, ein einige Faden mächtiges flaches Kalksteinlager. Im Bache Sulari ist Schörl mit eingesprengten Kies, in gerundeten Broken, vermuthlich vom hohen Gebürge.

Von Thraskaro in Süden, da gegen den Kwirila hin, auch bey Isreti im Distrikt Sutschino und Poladauri im Distrikt Seristo sollen warme Quellen seyn. Bergölquellen sind nur in Guria an westlichen Fuße des südlichen kaukasischen Vorgebürges und soviel man jezo noch weis Kochsalzquellen nirgends.

Der Sandstein im Vorgebürge bricht, wo man ihn reiner als gewöhnlich antrift, theils als dünner Schiefer, theils als starke Quader. Er ist

თან უნდა ჰქონდეთ საერთო. საერთოდ ისინი მთლად ემსგავსებიან ნავთის ქებს, რომლებიც მდებარეობენ] ჩრდილოეთ მთისწინეთში სუნჯაზე. აქ სოფელი უნდა ყოფილიყო, რომელიც ჩაიძირა. რადგან აქ ხშირად შეიმჩნევა მიწისძვრა, შეიძლება ჩაქცეულიყო ხევის თალიც.

ქსნიდან, რომელიც მთავარ ქედსა და მთისწინეთს შორის მოთავსებულ ვაკეზე ერთვის მტკვარს მარცხენა მხრიდან (და ალბათ კიდევ ზევითაც), მტკვრის მარჯვენა მხარეზე არის ქვიშაქვიანი მთისწინეთი, რომელიც ციცაბოდ ეშვება მისი დაბლობებისკენ, ხშირად კი თვით მისი კალაპოტისკენ. 4 ვერსით ქვემოთ მდ. არაგვიდან ეს ქედი მდინარის პირდაპირ ქმნის ძალზე მაღალ და ციცაბო კუთხეებს. ეს ადგილი იწოდება დევის ნამუხლარად, ე. ი. „ეშმაკის მუხლად“.

ამ ხაზზე, ასევე მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, არის მაღალი, ციცაბო ქვიშაქვის ქედი; ეს ორივე [ქედები] მდინარეს მხოლოდ ვიწრო დაბლობს უტოვებენ.

მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, თბილისს ქვემოთ, სოღანლულის ციხემდე, დაახლოებით 10 ვერსზე დამრეცად აღმართულია ქვიშაქვის ქედი, მარჯვენა ნაპირზე კი ის ძალზე ციცაბოა. ქედი [ქანები] არის ქვიშაქვისა, ქვეშ რუხი თიხაა.

ეს მეორე სამხრეთის მთისწინეთი ძვეს ციცაბოდ, მხოლოდ რამდენიმე ვერსის სიგანისაა და ეშვება 20-ოდე ვერსის სიგანის, ძალზე მშრალ, უმცენარო და უნაყოფო სტეპიან ვაკეზე, რომელიც მას გამოყოფს არარატის ალპების ჩრდილოეთი მთისწინეთიდან და უკვე ქსიაზე, ანუ მდ. ქციას (მტკვრის მარჯვენა შენაკადია) ზემოთ აღიმართება.

ქართლთან [მოსაზღვრე] იმერეთის სასაზღვრო ციხე ჩხერიდან, [რომელიც მდებარეობს] ყვირილის შენაკად ჩხერიმელაზე, სურამამდე [მდებარეობს] მტკვარზე, ე. ი. აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით, დაბალ ადგილებში არის ქვიშაქვა, მაღალში კი კირქვა ნამარხების გარეშე. თვით ჩხერთან და სხვა ადგილებში ჩანს აგრეთვე მოწითალო-ყავისფერი იაშმა მძლავრ ფენებად. მდინარეებში ხანდახან არის გრანიტის ქვები, რაც ამ მთის ქანებიდან უნდა იყოს წარმომდგარი.

იმერეთში, შუამთასთან, მთისწინეთი შესდგება მსხვილი, ფხვიერი, ქარსით უხვად შერეული ქვიშაქვისაგან. აქაურ მთის ნაკადულებში (მდინარეებში) ყველგან ჩანს კირქვის ნატეხები, საიდანაც შეიძლება ვარაუდი, რომ მწვერვალებზე ქვიშაქვის ზევით ან ქვეშ კირქვა ძვეს. აგრეთვე ქვიშაქვის ქვეშ არის რამდენიმე საჟენი სისქის ბრტყელი ფენა კირქვისა. მდ. სულორში არის ალმადან-შერეული შერლი, მრგვალ ნატეხებად, ალბათ მაღალი ქედიდან.

ცხრაწყაროდან სამხრეთით, ყვირილისკენ, ასევე ისრითთან, საჩინოს მხარეში და ფოლადაურთან, საერისთაოს მხარეში, უნდა იყოს თბილი წყაროები. ნავთობის წყაროები არის მხოლოდ გურიაში, სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთის დასავლეთ ძირას და, რამდენადაც ამჟამად ცნობილია, მარილის წყაროები არსადაა.

მთისწინეთში ქვიშაქვა ხან თხელ ფიქალად ჩანს, ხან მძლავრ კვადრებად. იქ, სადაც ის ჩვეულებრივზე სუფთა სახით გვხვდება. ის ნაწილობ-

zum Theil von ziemlich grauer Farbe. Die höhern Kalksteinstellen haben Klüfte mit Tropfstein.

In zweien tiefen Klüften am rechten Kurufer bey Teflis waren die Lagen von oben hinab: 1) Grobkörniger Sandsteinfels mit eingestreueten Feldspath, der unter die dicke Erde südlich ansteigt und entfernt vom Strohme sehr mächtig seyn muß.

2) Kalk- und Eisenschüßiger Sandsteinschiefer, 5 Faden mächtig.

3) Sandsteinquader von feinen Korn 20 Faden.

4) Der Sandsteinfels Nr. 1. 5 Faden tiefer unter dem Wasserspiegel.

Am Bache Wera, der 6 Werst über Teflis in die rechte Seite des Kur fällt, besteht das Vorgebürge aus Schichten von grünlichgrauen Sandstein, die mit Kalkschiefer und Mergel- und Thonlagen wechseln, die hin und wieder mit Allaun geschwängert sind und stellenweise Steinkohlen, Zeolit, und Eisenocher haben.

In der Vitriolerde fand ich daselbst ein kupfern rußisch Kopeken, welches mit einer Eisenrinde bedekt war. Hier war also kein Zementkupfer, sondern Zementeisen.

Die nächste Gegend an der linken des Kur, unter Teflis, erhebt sich nordlich allmählig zu dem Sandsteinfelsigten Vorgebürge des Kaukasus, welches sich von der Mündung des Aragi in O. nach der Länge ausbreitet.

Bey Teflis erhebt sich an der rechten Seite des Kur ein ziemlich Sandfelsegebürge, welches 5 W. unter Teflis abfällt.

Ich unterscheide das *Jugum promontoriale australe primum*, welches an der linken Seite des Kur streicht (das erste südliche Vorgebürge), das *Jugum promontoriale australe secundum* (das 2-te südliche Vorgebürge) welches dem ersten paralel an der rechten Seite des Kur streicht. Beyde sind durch ein 30 Werst breites Thal, das jedoch hügelicht ist, getrennt.

Das 2-te oder südlichste ist weit höher als das erste, und des Winters immer mit Schnee bedekt, dagegen das erste oft ohne Schnee bleibt.

Das 2-te erstreckt sich auch ununterbrochen vom kaspischen zum schwarzen Meere. Am ersten wird sein ostliches Ende das *Gebürge Schak* genannt; das *Promontorium primum* aber nimt in W. an der Mündung des Flusses Lioswi seinen Anfang und endigt sich, wie ich aus einigen Nachrichten schließen kaun, in O. bey dem Flusse Kur.

Ogleich beyde *Juga* genugsam unterschieden sind, so sind sie doch eigentlich nur ein *Jugum*, das aber durch den Durchgang des Kur und dessen einfallende Flüsse, die von flach ansteigenden und hügelichten Thälern umgeben werden, zertheilt sind.

ჩივ საკმაოდ რუხი ფერისაა. უფრო მაღალ კირქვიან ადგილებს აქვთ ნაპრალები სტალაქტიტებით.

ორ ღრმა ხევში, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, თბილისთან, იყო შემდეგი ფენები, ზემოდან ქვევით: 1) მსხვილმარცვლოვანი ქვიშაქვის კლდე მინდვრის შპატურეული, რომელიც სქელი საფარის ქვეშ სამხრეთისკენ აღიმართება და მდინარეს შორდება; ის ძალზე მძლავრი უნდა იყოს.

2) კირიანი და რკინის შემცველი ქვიშაქვის ფიქალი, 5 საჯენი სიმაღლისა.

3) წვრილმარცვლიანი ქვიშაქვის ფილაქნები, 20 საჯენის [სიმაღლისა].

4) ქვიშაქვის კლდე (№ 1) 5 საჯენზე ღრმად წყლის ზედაპირისაგან.

მდ. ვერაზე, რომელიც თბილისს ზემოთ 6 ვერსზე ერთვის მტკვარს მარჯვნიდან, მთისწინეთი შესდგება მომწვანო-რუხი ქვიშაქვის ქანებისაგან, რომლებიც გადადიან მერგელისა და თიხის ფენებში და აქა-იქ შაბიამნით არიან მდიდარი და ალაგ-ალაგ შეიცავენ ქვანახშირს, ცეოლიტს და რკინის ოხრას.

შაბიან მიწაში, იქ, მე ვიპოვე სპილენძის რუსული კაპიკი, რომელსაც რკინის არშია ჰქონდა შემოვლებული. ამრიგად აქ ყოფილა არა სპილენძის ცემენტი, არამედ — რკინის ცემენტი.

შემდეგი მიდამო მტკვრის მარცხენა მხარეზე, თბილისს ქვემოთ, თანდათან მალღდება კავკასიის ქვიშაქვის კლდეებიან მთისწინეთამდე, რომელიც არაგვის შესართავიდან აღმოსავლეთით სიგრძეზეა გაჭიმული.

თბილისთან, მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, აღმართულია საკმაოდ ქვიშაქვიანი ქედი, რომელიც ეშვება თბილისს ქვემოთ 5 ვერსზე.

მე განვასხვავებ პირველ *Jugum promontoriale australe*-ს, რომელიც მტკვრის მარცხენა მხარეზეა გაჭიმული (პირველი სამხრეთის მთისწინეთი), მეორე *Jugum promontoriale australe*-სგან (მეორე სამხრეთის მთისწინეთი), რომელიც პირველის პარალელურად მიემართება მტკვრის მარჯვენა მხარეზე. ორივე გაყოფილია 30 ვერსის სიგანის დაბლობით, რომელიც მაინც ბორცვიანია.

მეორე, ანუ უფრო სამხრეთისა, გაცილებით მაღალია; ვიდრე პირველი, და ზამთარში ყოველთვის თოვლითაა დაფარული; ამის საპირისპიროდ, პირველი ხშირად დაუთოვლეელია.

მეორე—ასევე უწყვეტად ვრცელდება კასპიის ზღვიდან შავ ზღვამდე. მის აღმოსავლეთის ბოლოს ეძახიან *შაქის მთას*; პირველი *Promontorium* იწყება დასავლეთით, მდ. *ლიახვის* შესართავთან და, როგორც სწედასხვა ცნობიდან შემიძლია დავასკვნა, თავდება აღმოსავლეთით, მდ. მტკვართან.

თუმცა ორივე (*Jugum*) საკმაოდ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, მაინც ისინი შეადგენენ ერთ ქედს, რომელიც დაყოფილია მტკვრისა და მისი შენაკადების დინებით, რომლებიც ვაკედ ამალღებული და ბორცვიანი დაბლობებითაა გარშემორტყმული.

Von Matschani, im Kisichischen Kreise Kachetiens, hat man den südlichen Rand des Vorgebürges 4 W. in S. Das Gebürge hat hier Eichen- und Buchenholzung. Denn folgt ofne hügelige Fläche und in derselben ein kleines Thal oder ein Keßel von etlichen 30 Faden im Umfange, in welchem Kochsalz und Bergölquellen sind. Der Boden des Thals ist graugelber Thon, voller kleiner gerundeter Sandsteingeschiebe. Die einige Faden hohe nordliche Seite des kleinern Thales aber zeigt Schichten von rothbraunen, hörnigen Sandstein, der wahrscheinlich überall das Innere des Vorgebürgs ausmacht, ob ich ihm gleich vor Manani nicht anstehend bemerkt habe. Die Klüfte des Sandsteines füllet ein fast konisch kristallisirter gelblicher Kalkspath.

Die Kochsalzquelle kömt aus dem Sandstein. Sie hält 1 Fuß im Durchmesser und quillet ganz ruhig, ohne Blasen und floß im März 1772 nicht über, welches zu anderer Zeit geschehen möchte, weil umher eine häufige Salzerde befindlich ist, die die Landleute in der Haushaltung nuzen; auch ist eine Spur einer Abflußrinne, die zum Jörfluß reichen soll. Die Sohle ist von starken und reinen Kochsalzgeschmak, obgleich Bergöl in der Nähe quillet.

Drey Bergölquellen, die hier wie im nordlichen Kaukasus Neptunquellen genennet werden, sprudeln der Salzquelle in SW. und SO. auf 100 Schritte nahe. Jede hat die Größe der Salzquellen und ihr gelblich vitriolisch Wasser, mit daraufschwimmenden schwarzbraunen Bergöl, lief im März 1772 ebenfalls nicht über; nur um den Quellen hat das Bergöl den Thon eingetränkt und sich mit ihm zu einem wellenförmigen Fladen erhärtet. Es sprudelt mit Blasen und einigem Geräusch hervor. Einige dünne Sandschieferschichten sind auch mit Bergöl eingetränkt. Tiefer vermthe ich Steinkolen.

Im Vorgebürg soll, im Gebiet der Lesgier, wo es unter dem Namen des Schakgebürges bekant ist, eine starke Tagereise vom linken Ufer des Alasans, bey dem lesgischen Dorfe Illasu eine ähnliche Quelle seyn.

Das zwischen dem getheilten Kalkgebürge befindliche hügeligte Thal ist mit einer schiefrigen, kalkschüßigen, glimrigen Felsart (*Saxum cotaceum calcareum micaceum schistosum*) bedeckt und das Gestein nach der Menge des eingemischten Glimmers mehr oder weniger fest. Ueberhaupt ist sie eisenschüßig und davon braun, in den Klüften aber mit so viel Sumpferz versehen, daß man mit Vortheil Eisen schmelzen kann. An andern Stellen ist die schiefrige Bergart schwarz, völlig mit Salz beschlagen und ein vitriolischer Allaunschiefer, wie in den Anhöhen am Rion bey den Dörfern Rioni und Sarati. An vielen Stellen finden sich auch Schwefelkiese, wie bey Gurna. Die Schieferlagen liegen meist horizontal. Das Gestein ist mürbe und zerfällt leicht, besonders an den Klüften und steilen Wänden der Bäche. Sie ist offenbar später, als der Kalkstein, der

მაჩხანანიდან (კახეთშია, ქიზიყის მხარეში) მთისწინეთის სამხრეთი ძირი არის 4 ვერსზე, სამხრეთით. მთებზე აქ არის მუხის და წიფლის ტყეები. მას მოსდევს გაშლილი ბორცვიანი ვაკე; ამ ვაკეზე არის 30-ოდე საფენის გარშემოწერილობის პატარა დაბლობი ან ქვაბური, რომელშიც არის საჭმელი მარილის და ნავთის წყაროები. დაბლობის ნიადაგი არის რუხ-ყვითელი თიხა, საესე პატარა ქვიშაქვის ქვებით. პატარა დაბლობის რამდენიმე საფენის სიმაღლის ჩრდილო მხარე აჩენს მოწითალო-ყავისფერ, მარცვლოვან ქვიშაქვიან ფენებს, რაც, ალბათ, ყველგან წარმოადგენს მთისწინეთის შიგნეთს, თუმცა მისი მსგავსი მანავთან არ შემინიშნავს. ქვიშაქვის ნაპრალებს ავსებს თითქმის კონუსისებრი, კრისტალური მოყვითალო კირიანი შპატი.

საჭმელი მარილის წყარო გამოდის ქვიშაქვიდან. ის არის 1 ფუტი განივკვეთში და გადმოდის სულ მშვიდად, ბუშტების გარეშე, და 1772 წლის მარტში არ გადმოსულა ნაპირიდან, რაც სხვა დროს შეიძლებოდა მომხდარიყო, რადგან ირგვლივ ხშირია მლაშობი; მას მცხოვრებნი იყენებენ საჭიროებისათვის; არის აგრეთვე წყალსადინარის კვალი, რაც იორამდე უნდა აღწევდეს. ქვედა ფენას აქვს სუფთა საჭმელი მარილის ძლიერი გემო, თუმცა ახლოს ნავთობი გადმოდის.

ნავთობის სამი წყარო, რომელსაც აქ, ისევე როგორც ჩრდილო კავკასიაში, ნავთის წყაროს უძახიან, გადმოედინებიან მარილის წყაროს სამხრეთ-დასავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით, 100 ნაბიჯის მოშორებით. თითოეული მათგანი მარილის წყაროს სიდიდისაა; მათი მოყვითალო შაბიანი წყალი, ზედ მცურავი მოშავო-ყავისფერი ნავთობით. 1772 წლის მარტში ასევე არ გადმოსულა ნაპირებიდან; ნავთობმა მხოლოდ წყაროებს ირგვლივ გაჟლინთა თიხა და მასთან ერთად ტალღისებურ ტალახად გამყარდა. ის გადმოედინება ბუშტებით და მცირე ხმაურით. ქვიშაქვის ზოგი თხელი ფენებიც გაიჟლინთა ნავთობით. მე ვფიქრობ, რომ უფრო ღრმად არის ქვანახშირი.

ლექების მხარეში, მთიანეთში, სადაც ის ცნობილია შაქის მთის სახელით, ერთი დღის სავალზე ალაზნის მარცხენა ნაპირიდან, ლექების სოფელ გლისუსთან; უნდა იყოს მსგავსი წყარო.

გაყოფილ კირქვიან ქედს შორის მოთავსებული ბორცვიანი დაბლობი მოფენილია ფიქლებრივი, კირის შემცველი, ქარსიანი ქვებით (*Saxum cotaceum calcarenm micaceum schistosum*) და ქვები, მათში შერეული ქარსის რაოდენობის მიხედვით, მეტ-ნაკლებად მაგარია. საერთოდ ის არის რკინის შემცველი და ამიტომ ყავისფერი; ხეობებში ისე ბევრია ჭაობის მადანი, რომ რკინის დნობა სარფიანად შეიძლებოდა. სხვა ადგილებში ფიქალიანი მთის ქანები შავია, მთლად მარილის ნალექით დაფარული და შაბიანი ფიქალია, როგორც რიონზე, სოფელ რიონთან და ზარათთან არსებულ ამალეებზე. ბევრ ადგილებში არის აგრეთვე გოგირდის ალმადანი, როგორც გურნასთან, ფიქალიანი ქანები უმეტესად მდებარეობენ ჰორიზონტალურად. ქანები ფხვიერია და ადვილად იშლება, განსაკუთრებით ხევებში და მდინარეთა ციცაბო კედლებზე. ისინი, ცხადია, უფრო გვიანი წარმოშობისაა, ვიდრე

die eigentliche Bergart dieses Gebürges ist, entstanden und durch eine partikulär Ueberschwemmung auf demselben abgesetzt. Vielleicht war das ganze Thal ein See, durch den der Rion geflossen. — Die Erdart dieses Thales ist ein gelber sehr schmieriger eisenschüssiger Thon; an einigen Stellen ist er erhärtet oder Steinthon, zum Eisenschmelzen bräuchlich, wie bey Sugmuri; an andern fein, roth und kann für Bolus gehen; an noch andern Stellen ist er blau und grünlich, wie bey Mozameta und Genati.

Bey Kutais ist das Flußbette des Rion ein weißer, fester Kalkstein, der an der linken ein nur etliche Fuß, an der rechten Seite aber ein hohes und bis zu 30 Faden ansteigendes Ufer macht. Dieses hohe Ufer decken Thon und Gesträuch. Unter der Stadt fällt es in die Fläche ab.

Das südliche kaukasische Kalkgebürge

In der westlichen Abtheilung des südlichen Kalkgebürges in Imereti ist, wo das Kalkgebürge an das Schiefergebürge macht, zwischen beiden eine Gebürgsart aus brauner jaspidischer Felsart (*Saxum jaspideum brunneum*), welche in einen 2 bis 3 Werst breiten Striche liegt. Ich habe dieses hier bey Oni und an mehr Orten nicht nur, sondern auch am Terek bey Kobi, so befunden, und vermuthet, das dieses der ganzen Lage des Gebürges nach so seyn kann.

Der Kalkstein dieses Gebürges ist in Imereti von feinem Korn als in Kartweli, auch weißer und dem englischen Kreidestein ähnlich, doch keine Kreide, wie man aus den häufigen Feuersteinen in demselben bey Zesi am Rion u. a. vermuthen könnte.

Das Imeretische Kalkgebürge ist gleichsam der Länge nach durch ein bis 15 Werst breites, wiewohl hügeliges Thal oder ganz niedriges Gebürge getheilt. Der nördliche Rücken streicht dem Rion nahe und der südliche an der Fläche zwischen dieser und dem Vorgebürge hin. Das Thal selbst hat eine Menge Quellen und Quellbäche und da der Abzug schwierig ist, so hat es einen weichen nassen Boden mit Erlen, *Rhamnus*, *Diospyros Lotus*, *Azalea pontica*, *Rhododendron ponticum*, *Fagus Castanea* u. f. überwuchert. Dieses verursacht eine feuchte Luft und, da das Gebürge deren Zerstreung hindert, öftern Regen und da unter dieser N. Breite die feuchte Luft auch warm ist, kann sie wohl nicht gesund seyn. Die niedrige Fläche giebt dem Rion 2 Faden hohe Thonufer.

Am Rion macht das Kalkgebürge über 10 Werst über die Mündung des Dschedschoflusses hinauf.

Zwischen Schartali und dem Kloster Nikoziminda ist die tiefe Kluft des Baches Cherga im Kalkfelsen, unter welchen der Bach stürzt und erst etliche Werst wieder erscheint. Man verspürt hier auch öfters mäßige

კირქვა, რომელიც ამ ქედის ქანების ჩვეულებრივი სახეობაა და ხშირი გადა-
რეცხვების გამო მასზე დაილექა. ალბათ, მთელი ეს დაბლობი ტბას ეკავა,
რომლიდანაც რიონი გამოედინებოდა. ამ დაბლობის ნიადაგი არის მოყვი-
თალო, ძალზე წებოვანი რკინისშემცველი თიხა; ზოგ ადგილას ის გამკვრივდა,
ან იქცა ქვათიხად, რომელიც გამოსაყენებელია რკინის სადნობად, როგორც
ძუყნურთან; სხვაგან წმინდაა. წითელია და ჩაითვლება შემწოვ თიხად (ნაიოც);
კიდევ სხვა ადგილებში ის არის ცისფერი და მონაცრისფრო, როგორც მოწა-
მეთასა და გენათთან.

ქუთაისთან მდინარის კალაპოტი არის მოთეთრო, მაგარი კირქვა,
რომელიც მარცხენა მხარეზე მხოლოდ რამდენიმე ფუტი სიმაღლის, ხოლო მარ-
ჯვენა ნაპირზე კი მაღალ, დაახლოებით 30 ფუტამდე აღმართულ ნაპირს
ქმნის. ეს მაღალი ნაპირი დაფარულია თიხით და ბუჩქნარით. ქალაქს ქვემოთ
ის უცებ გადადის ვაკეში.

სამხრეთ კავკასიის კირქვიანი ქედი

სამხრეთი კირქვიანი ქედის დასავლეთ ნაწილში, იმერეთში, სადაც კირ-
ქვიანი ქედი ქვიშაქვიანს [ებჯინება], ორივეს შორის ძვეს უავისფერი იაშმური
ქვის (*Saxum jaspidium brunum*) ქანები, რომლის სიგანეა 2—3 ვერსი. ეს
შე ვნახე არა მარტო აქ, ონთან, და სხვა ადგილებში, არამედ თერგზეც კობ-
თან და ვფიქრობ, რომ ქედის მთელი მდებარეობის მიხედვით ასეთი უნდა
იყოს სულ (ქანების შემადგენლობა — გ. გ.).

კირქვა ამ ქედის იმერეთში უფრო წმინდაა, ვიდრე ქართლში. აგრეთვე
უფრო თეთრი და ემსგავსება ინგლისურ ცარც-ქვას, თუმცა არ არის ცარცი,
რაც შეიძლებოდა ეფიქრათ მასში ძალიან ხშირად არსებული კაჟის მიხედვით,
რასაც ადგილი აქვს წესთან რიონზე და სხვაგან.

იმერეთის კირქვიანი ქედი სიგრძეზე თითქოს გაყოფილია დაახლ. 15 ვერ-
სის სიგანის, ასევე ბორცვიანი, დაბლობით ანუ ძალზე დაბალი ქედით. ჩრდი-
ლოეთის თხემი გადაჭიმულია რიონის ახლოს, სამხრეთისა კი მასა და მთის-
წინეთს შორის მდებარე ვაკეზე. თვით დაბლობი შეიცავს ბევრ წყაროებსა
და ნაკადულებს და რადგან წყლის დენა (დაწრეტა, დაქანება) გაძნელებულია,
ამიტომ აქ არის რბილი, სველი ნიადაგი დაფარული თხმელის, ხეჭრელის,
ჩვეულებრივი ხურმის, იელის, შქერის, წიფლის და სხვა [ხეებით]. ეს განაპი-
რობებს ნოტიო ჰაერს და, რადგან ქედი ხელს უშლის მის გაფანტვას, ხშირ
წვიმებსაც; ამასთან, რადგან ამ ჩრდილოეთის ქედზე ეს ნოტიო ჰაერი თბილია,
ამდენად ის არაჯანმრთელიცაა. დაბალი ვაკე რიონს უქმნის 2 საჟენი სიმაღ-
ლის თიხიან ნაპირს.

მდ. ჯეჯოს შესართავიდან 10 ვერსს ზემოთ, რიონზე, ეს კირქვიანი ქედი
მაღლდება.

სხარტალსა და მონასტერ ნიკორწმინდას შორის არის მდ. ხერგას ღრმა
ხეობა კირქვის კლდეებში, რომელთა ქვეშაც მდინარე იკარგება და მხოლოდ
რამდენიმე ვერსზე ჩნდება კვლავ. აქ ხშირად იგრძნობა აგრეთვე მცირე მიწის-

Erdbeben. Von Nikoiziminda in S. W. bis zu dem 10 Werst entfernten Dorfe Suguiri steigt das Gebürge noch merklich an und erscheint ohne die Thondecke, als Kalkfelsen. In den Höhen und auch wo es weiter südlich gegen den Rion abfällt, besteht es aus weislichen Kalkstein von feinen Korn, ohne Versteinerungen; aber am südlichen Fuße, 6 W. über Sugnuri verändert sich die Bergart in einen braunen, eisenschüßigen, sandigen, mit gelben Glimmer vermischten Kalkfels. Sie liegt in dicken, meist horizontalen, aber auch donlegigten Schieferlagen, die an den Wasserabflüssen hie und da schiefrig zerbröckelt. Sie hat eine gelbliche Thondecke, die von vielen Quellen lange feucht bleibt und den Tschala, der unter Kutais in der Ebene in die linke des Rion fällt, das ablaufende Wasser geben. Die Gebürgshöhen haben weitläufige Waldungen aus Buchen mit Erlen und Kastanien, *Azalea pontica* u. s. f.

Auf dem Wege von Krzchinwal am Didi Liachwi, nach dem Kloster Largwi am Ksani, also in NO. ist die Gebürgsart theils rother eisenschüßiger, theils einer Schlakken ähnlicher Fels, bey Sazcheneti graner kalkschüßiger Sandstein und am Flübchen Potaiso braunes Trappgestein (*Saxum fuscum trapezium*).

Im Gebiet des Dorfs Utsera zeigt sich ein Wasserabfluß, der viele Stücke Schiefer, Milchquarz und große Feldspathstücke bringt und in der Höhe Erzgänge vermuthend machet. Bald darauf folgt im Gebiete eben dieses Dorfs der Abfluß der Tufquelle, die hier ganze Tuffelsen gebildet und verschiedene Felsarten (*Saxa*) in einander gekittet hat. Da dieses Wasser über Moos, Zweige und Laub hinläuft, so ist der Tuf auch porös, löchericht und hat Blätterabdrücke, der sich aber zwischen Steinstücke gelegt hat, ist solide und dem Karlsbader Bandstein ähnlich, nur weis. Diese Quelle ist der bey Gupta ähnlich und in gleicher Lage.

Im Gebiet von Utsera sind auch verschiedene schöne Mineralquellen, theils alkalische, theils martialische, die in den Ablauf einen häufigen orangefarbenen Ocher fallen lassen. Vorzüglich ist eine alkalische Quelle etliche hundert Schritte von der Kirche in Utsera in W., die weder Kalk noch Eisenerde absetzt; und einige Faden unter dieser ist eine eben so schöne martialische Quelle. Beyde sind reich an Aether, sprudelnd mit Geräusch und Blasen und sowohl an Geruch als Geschmack angenehm. Alles ist hier völlig wie in der Gegend von Sione und Kobi am Terek.

Neben den Quellen dampft wie bey Oni ein Veilchen Geruch hervor, der in frischen Erdgruben stark ist.

Wo das Zubaniflüschen des Alasan aus dem Schiefergebürge kömt, sieht man in seiner Kluft stahlgrauen, schuppigen oder glimmerden Kalkstein, als Bergart.

ძვრა. ნიკორწმინდიდან სამხრეთ-დასავლეთით, მისგან 10 ვერსზე დაშორებულ სოფელ ძუყნურამდე, ქედი უფრო შესამჩნევად აღიმართება და თიხიანი საფარის გარეშე ჩანს როგორც კირქვიანი კლდეები. მწვერვალებში და იქ, სადაც ის შემდეგ სამხრეთით რიონისკენ ეშვება, შესდგება ის მოთეთრო წმინდამარცვლიანი კირქვისაგან, ნამარხების გარეშე; ხოლო სამხრეთ ძირას, 6 ვერსზე ძუყნურს ზემოთ, ქანები იცვლება ყავისფერ, რკინისშემცველ, ქვიშიან, ყვითელ ქარსშერეულ კირქვით. ის ძვეს სქელ, უმეტესად ჰორიზონტალურ, მაგრამ ასევე დახრილ ფიქალიან ფენებზე, რომელიც აქა-იქ წყლის დაქანების გამო ფიქლებად იმსხვრევა. მას აქვს მოყვითალო თიხის საფარი, რომელიც ბევრი წყაროების გამო (ნაკადულებისგან) დიდხანს რჩება ნესტიანი, და ჭალას, რომელიც ქუთაისს ქვემოთ, დაბლობზე რიონს მარცხენა მხრიდან ერთვის, კვებავს ჩამონადენი წყლით. ქედის წვერები დაფარულია წიფლის ვრცელი ტყეებით, მუხითა და წაბლით, იელით და ა. შ.

გზაზე ქრცხინვალიდან (დიდ ლიანხევა) ლარგვისის მონასტრისკენ (ქსანხევა), ე. ი. ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ, ქანები არის ხან მოწითალო, რკინის შემცველი, ხან წილის მსგავსი კლდე; საცხენეთთან—რუხი კირიანი ქვიშაქვაა და მდ. ფოტრისაზე ყავისფერი ბაზალტი (*Saxum fuscum trapezium*).

სოფელ უწერის მიდამოებში ჩანს წყლის სადენი, რომელსაც ჩამოაქვს ფიქალის, ზღისფერი კვარცისა და მინდვრის შპატის დიდი ნატეხები და სავარაუდებელს ხდიან მადნების ძარღვების არსებობას მწვერვალებისკენ. ამ მიდამოს, ამ სოფელს ზემოთ მაშინვე მოჰყვება ტუფიანი (კირქვის ტუფის დამლექი) წყაროს სადინარი, რომელმაც აქ წარმოქმნა ტუფის მთელი კლდეები და სხვადასხვა ქანები (*Saxa*) ერთმანეთს შეადლუა. რადგან ეს წყალი მოედინება ხავსზე, ტოტებსა და ფოთლებზე, ამიტომ ტუფი არის ფორებიანი, ნახვრეტებიანი და აქვს ფოთლების ანაბეჭდები, ხოლო რომლებიც ქვებს შორის არის ჩაწოლილი, არის დიდი და კარლსბადის ქანის (*ленточная шпима*) მსგავსი, მხოლოდ თეთრია. ეს ნაკადული წააგავს გუფთასთან მყოფსა და იმავე მდებარეობისაა.

უწერის მიდამოებშიც არის სხვადასხვა მშვენიერი მინერალური წყაროები, ზოგი ტუტე, ზოგი მარტიალური (მჟავე?), რომლებიც კალაპოტში სტოვებენ ნარინჯისფერ ოხრას. მშვენიერი ტუტე წყარო არის ასიოდ ნაბიჯზე უწერის ეკლესიიდან დასავლეთით, რომელიც არც კირს და არც რკინამიწას არ ლექავს; რამდენიმე საუენით ქვემოთ ამისგან არის ასევე მშვენიერი მარტიალური წყარო. ორივე მდიდარია ეთერით, გამოდიან ხმაურით და ბუშტებით და სასიამოვნოა როგორც სუნით, ისე გემოთი. აქ ყველაფერი მთლად ისეთივეა, როგორც რიონზე და კობის მიდამოებში თერგზე.

წყაროების სიახლოვეს, ისევე როგორც ონის მიდამოებში, ამოდის ის სუნი, რაც ახლად ამოთხრილ ორმოებში ძლიერია.

იქ, სადაც ალაზნის შენაკადი წუბანი (ინწობა—გ. გ.) გამოდის ფიქალიანი ქედიდან, მის ხეობაში ჩანს, რომ ქანები ფოლადისფერი-რუხი, ხორკლიანი ან ქარსიანი კირქვაა.

Am Ksani, am Bache Kauscheretiskewi, bey Achalgori ist die Gebürtsart sandiger Kalkstein mit Versteinerungen; daselbst sind auch am Berge Lotsobani, dem höchsten dieser Gegend, zwey Schwefelquellen. In ihrer Nähe bey Zirkoli ist Selenit (Georg. *Zarzi*). Beym Dorfe Sadschegur, höher am Ksani, quellt ehemahls Bergtheer (Georg. *Kupri*); wovon der Kalkfelsen eine blauschwarze Farbe hat.

Die kleinen Höhen um Achalgori, Ksaurisi und überhaupt zwischen dem Ksani und Aragi, bestehen aus Breccia von Kalk und theils auch Mergelgeschieben in verhärteten Thon eingeschlossen.

Am Ksani, von Achalgori bis Largwi hinauf (etwan 20 W.) ist reinerer, weislicher theils schiefriger Kalkstein, der dem Ksani meistens nur eine enge, tiefe, jähe Kluft macht; nur bey Osibi breitet es sich in eine schöne Wiesenfläche von 3 bis 4 Werst aus.

Die Höhen haben meistens Gebüsch und theils Waldung aus Rüstern, Eichen, Weisbuchen, Aepfel- und Birnbäumen, Kreuzdorn u. d. gl. Meist nur in der Nähe der Flüsse sind für Akkerbau bequeme ofne Plätze.

An mehr Orten hat die kalkfelsige Gebürtsart Kieselgänge mit Eisenstein, auch im Ausgehenden, doch äusserst selten mit Rauschgelb. Bey Kartschosch am Ksani enthält eine Kluft in Kalkfelsen Letten mit Kupferblau.

In Imereti im Distrikt Okriba in der Nähe des Flüschens Ts'chalzitela, vorzüglich bey Sarati sind im Thon arsenikal- und andere Kiese häufig. Unten am Dschedscho des Rion und weiter hinab, ist die Bergart weißer Kalkstein mit rothen Thon bedekt. Die Kalksteinkluft des Bachs Bardgani hat bey Zedis groben Blutstein häufig, aus welchem man in allen Dörfern der Gegend Eiseu schmelzt und verarbeitet. Daselbst sind auch schmelzwürdige Modererze, auch fehlt es nicht an Holz.

Südliches Schiefergebürge

Oben am Rion nimt das Schiefergebürge zwischen Cheb und Oni die Breite von 14 Werst ein. Von Oni hat der Rioni auf seiner 50. Werst langen Strecke westlicher Richtung, seinen Lauf zwischen dem Schiefer- und Kalkgebürge.

Die Bergart ist oben am Rion grauer Hornschiefer, mit Feldspath- und Quarzflecken, der bey dem Zerschlagen mit scharfen Splintern erscheint.

Gegen, oder am Kalkgebürge ist ein Porphyry aus groben, grünlichen Jaspis- und Feldspath Gebürtsart. Eben dieselbe zeigt sich auch an mehr Orten des Schiefergebürgs.

In dem Gebürgrücken zwischen dem Rion und der Gamla ist die Gebürtsart eine Art Tafelschiefer (Thonschiefer). Im steilern Gebürge,

ქსანზე, მდ. ყანჩავეთის ხეზე, ახალგაორთან ქანები ქვიშიანი კირ-
ქვა ნამარხებით; იქვე მთა ლორწობანზე, რომელიც ყველაზე მაღალი ამ მილა-
მოში, არის 2 გოგირდიანი წყარო. მათ ახლოს წირქოლთან არის სელე-
ნიტი (ქართულად ცარცი). სოფ. საძვეგურთან, ზემოთ ქსანზე, ძველად ვად-
მოლიოდა მთის ფისი (ქართულად კუპრი), რისგანაც კირქვას აქვს მოლურჯო-
მოშავო ფერი.

პატარა მწვერვალები ახალგორის, ქსოვრისის გარშემო და, საერთოდ,
ქსანსა და არავეს შორის, შესდგებიან კირქვის ბრექჩიისგან და ნაწილობრივ აგრე-
თვე შერგელის რიყის ქვებისგან, რომლებიც ვამაგრებულ თიხაშია ჩამსხდარი.

ქსანზე, ახალგორიდან ლარგვისამდე ზემოთ (დაახლ. 20 ვერსი) არის უფრო
სუფთა, მოთეთრო, ნაწილობრივ ფიქალისებრი კირქვა, რომელიც ქსანს უქმნის
უმეტესად მხოლოდ ვიწრო, ღრმა, ციცაბო ხეობას; მხოლოდ ოძისთან ფარ-
თოვდება ის მშვენიერ ვაკე მინდვრად, რომლის სიგანეც 3—4 ვერსია.

მაღლობები უმეტესად ბუჩქნარით და ნაწილობრივ თელის, მუხის, თეთრი
წითელის, ვაშლის და მსხლის ხეების, ხეშავისა და მისთანათა ტყეებით [არის
დაფარული]. უმეტესად მხოლოდ მდინარეების ახლოსაა სახნავად გამოსადეგი
გაშლილი ადგილები.

ბევრ ადგილებში კირქვიან ქანებს აქვთ აღმადანიანი ძარღვები რკინა-
ქვით, ხოლო ნაჩენებში, თუმცა მაინც ძალზე იშვიათად, ყვითელი დარიშხანი
(Аурипигмент). ქარჩოხთან ქსანზე კირქვის ნაპრალებში გვხვდება ფიქლებრივი
თიხა სპილენძის ლურჯათი.

იმერეთში, ოკრიბის მხარეში, მდ. წყალწითელას ახლოს, უმთავრესად ზა-
რათთან, თიხაში ხშირია დარიშხანისა და სხვა აღმადანები. ქვემოთ, რიონის
შენაკად ჯეჯოზე და შემდეგ ქვევით, ქანები წარმოადგენენ მოთეთრო კირ-
ქვას, დაფარულს წითელი თიხით. მდ. ბორჯანის კირქვიან ხეობაში, წედის-
თან, ხშირია მსხვილი წითელი რკინაქვა, რომლისგანაც ამ მხარის ყველა
სოფლებში რკინას აღნობენ და ამუშავებენ. იქვე არის გამოსაღობად კარგი
ჭაობის მადანი, აგრეთვე არ არის ხე-ტყის ნაკლებობა.

სამხრეთის ფიქალიანი ქედი

ზემოთ, რიონზე, ღებსა და ონს შორის, ფიქალიანი ქედი არის 14 ვერ-
სის სიგანის. ონიდან რიონი მიედინება 50 ვერსზე დასავლეთის მიმართუ-
ლებით, ფიქალიან და კირქვიან მთებს შორის.

ქანები ზემოთ, რიონზე, არის ნაცრისფერი კაჟიანი-ფიქალი, მინდვრის
შპატითა და კვარცის წინწყლებით, რაც დამსხვრევისას წვეტიან ნატეხებად
ჩნდება.

კირქვიან ქედზე, ან მის პირდაპირ, ქანებია პორფირიტი, მსხვილი, მომ-
წვანო იაშმის და მინდვრის შპატისგან [შემდგარი]. იგივე ჩანს აგრეთვე ფიქა-
ლიანი ქედის სხვა ადგილებშიც.

რიონსა და გამლას (ღარულას—გ. გ.) შორის, ქედის თხემზე ქანებს შეადგენს
სახურავი ფიქალის სახეობა. ციცაბო მთებში, რიონზე, ძველვეს ზემოთ, ქედის

am Rion zum Seglewi über, ist die Gebürsart bräunlich-grauer Hornstein, der beym Zerschlagen scharfe Splitter, und mit Stahl, Funken giebt, auch mit Säuren nicht brauset.

Bey Naketi und oberhalb dem Tschala ist wieder Tafelschiefer und zwischen hin der eben genannte Hornstein, dem auch die Bergart am Terek bey Kobi ganz ähnlich ist.

Am hohen Schneeberge bey Seglewi, oben am Rion, ist unten Hornfels (*Saxum corneum*); in der Mitte schwarzer Schiefer (*Ardesia*) und oben grünlicher Himmerschiefer, aus dichten Blättern, straubigt anzufühlen.

In der Provinz Swaneti oben am Ts'cheni Ts'chali, der daselbst Laschger heißt, beym Dorfe Lasches auf der Gränze des Distr. Letschkum, bricht striemiger oder strahliger Bleyglanz, der vermuthlich Silber hält, die Gangart ist Quarz.

Gemeiner grobspeisiger Bleyglanz, aus welchem die Swani Bley zu Kugeln schmelzen.

Gelb Kupferz von vorzüglicher Güte.

Weiter ostlich, bei Kartuli und Kacheti zeigt das Schiefergebürge eine der vorigen gleiche Beschaffenheit und hat Tafel-(Thon)schiefer, zur gemeinsten Bergart.

Am Stori des Alasan ist im Gebürge eine siedend heiße Quelle, die mir denen bey Teflis ähnlich beschrieben ward.

Oben am Batara-Liachwi, in der Nähe von Zikabani, hat der schwarze Schiefer Flechtwerk von kleinen Aederchen, mit *Risigallum*.

An vielen Orten enthält dieser feste Schiefer eine Menge Schwefel- und Arsenikalkies in sich. Im Gebürge sind auch mehrere martialische und alkalische vortrefliche Quellen. Z. B. bey Chebi am Rion u. f.

In Mittel-Karduel sind in der Gegend des Dorfes Sagina Anbrüche von Bleyglanz mit Kiesen. Ueber Stepanziminda, oben am Terek liegt die jaspidische schon angeführte Felsart in der Breite etlicher Wersten.

Ich will, ehe ich das südliche Gebürge des Kaukasus verlasse, noch etwas wenigens von dem so oft genannten Rion, weil es sich auf das Gebürge bezieht, anführen.

Er scheint am westl. Fuße der von Mosdok sichtlichen Schneecalpe, die die Russen Schach Gora und die Tataren Albrus nennen, zu entspringen. Er läuft anfängl. etwan 20 Werst in O. zwischen dem Eisalpen und Schiefergebürge und durchbricht denn von Chebi, durch südl. Richtung, das Schiefergebürge mit einem sehr tiefen, engen Thal. Bey Oni wendet er sich in W. und fließt wieder eine Strecke von etwan 50 Werst zwischen dem Schiefer- und Kalkgebürge und nun bricht er mit südlicher Richtung durch das Kalkgebürge, dadurch er unter Kutais in die Ebene zwischen dem Kalk- und Vorgebürge kömt, in welcher er den Kwirila aufnimmt und denn in dieser Ebene in W. fließt, wodurch er etwan 80 Werst

ქანებია მოყავისფრო-რუხი რქა-ქვა (როგოვიე), რომელიც დამსხვრევისას იძლევა წვეტიან ნამტვრევებს და ფოლადთან [ჩამოკვრისას] კი — ნაპერწყლებს, აგრეთვე არ შიშინებს სიმჟავეებში.

ნაკიეთთან და ჭალას ზემოთ კვლავ სახურავი ფიქალია და ხანდახან — ზემოთ დასახელებული რქა-ქვა, რომლის მსგავსი ქანებიც არის თერგზე, კობთან.

როიონზე ზემოთ, ძველევთან, მაღალ-თოვლიან მთაზე, [ქანებიდან] ქვეშ არის რქა-ქვა (Saxum corneum); შუაში შავი ფიქალი (Ardesia), ხოლო ზევით — მომწვანო ქარსიანი ფიქალი, სქელ პლასტებად, უსწორო ზედაპირით.

სვანეთში, ზემოთ ცხენისწყალზე, რომელსაც იქ ლაშხური ჰქვია, სოფელ ლაშესთან (ლაშეთთან? — გ. გ.), ლეჩხუმის საზღვართან, მომტვრევისას ჩანს მბრწყინავი ტყვიის კრიალა, რომელიც ალბათ ვერცხლს შეიცავს, ძარღვის ქანები კვარცია.

[გვხვდება] ჩვეულებრივი უხემწვეტიანი ტყვიის კრიალა, რომლისგანაც სვანები ტყვიას აღნობენ საფანტისთვის.

[არის] მშვენიერი ხარისხის ყვითელი სპილენძი.

შემდეგ აღმოსავლეთით, ქართლსა და კახეთში, ფიქალიანი ქედი ამჟღავნებს წინას მსგავს თვისებებს და ყველაზე გავრცელებული მისი ქანია სახურავი ფიქალი.

ალაზნის შენაკად სტორზე, მთებში [არის] მღუღარე ცხელი წყარო; ის მე ამიწერეს, როგორც თბილისთან მყოფის მსგავსი.

ზემოთ, პატარა ლიახზე, ციკაბანის (წინუბანი — გ. გ.) ახლოს შავი ფიქალი შეიცავს პატარა ძარღვების კონას Risigallum-ით.(?)

ბევრ ადგილას ეს მძლავრი ფიქალი შეიცავს გოგირდისა და დარიშხანის აღმადანის გარკვეულ რაოდენობას. მთაში არის ბევრი მარტიალური (მჟავა?) და ტუტე წყაროები, მაგ. ლებთან როიონზე და ა. შ.

შიდა ქართლში, სოფელ ძალინას მიდამოებში, არის აღმადნიანი ტყვიის კრიალას მადანი. სტეფანწმინდას ზემოთ, თერგს ზევით, რამდენიმე ვერსის სიგანეზე ძვეს იაშმიანი, უკვე ნახსენები ქანები.

სანამ კავკასიის სამხრეთ მთებს დავტოვებდე, მოკლედ გეტყვით ასე ხშირად ხსენებულ როიონის შესახებ, რადგან ის ამ ქედიდან გამოდის.

ის სათავეს უნდა იღებდეს თოვლიანი ალპების დასავლეთ ძირას, რომელიც მოზდოკიდან ჩანს და რომელსაც რუსები შახ გორას, ხოლო თათრები ალბრუსს უწოდებენ. პირველად ის მიედინება აღმოსავლეთით, დაახლოებით 20 ვერსზე, ყინულოვან ქედსა და ფიქალიან მთებს შორის და ლებთან კრის ფიქალიან ქედს სამხრეთის მიმართულებით ძალიან ღრმა, ვიწრო დაბლობით. ღნთან ის უხვევს დასავლეთისკენ და კვლავ 50 ვერსის მანძილზე მიედინება ფიქალიან და კირქვიან მთებს შორის და სამხრეთის მიმართულებით გამოდის კირქვიანი მთიდან; ამით ის ქუთაისს ქვემოთ, კირქვიან და გვერდით ქედებს შორის მოთავსებულ დაბლობზე გამოედინება. სადაც ის იერთებს ყვირილას და შემდეგ ამ დაბლობზე განაგრძობს დინებას დასავლეთით და ყვირილიდან

unter der Kwirila das schwarze Meer erreicht. Durch seine Richtungen im Hauptgebürge erhält er mehrere Fließchen desselben und deswegen weiter hinab desto weniger. Er ist, so weit ich ihn gesehen, nicht sehr groß: bey Kutais z. B. des Sommers nur 200 Schritte breit, in verschiedenen Gegenden von verschiedener Tiefe, von sehr ungleicher Schnelligkeit, immer mit trübem Wasser und wenig zur Wasserfahrt geschickt. Die Höhe seiner Wasserfläche ist bis 2 Faden verschieden. Seine Ufer sind meistens felsigt und, wie es die Gebürge mit sich bringen, sehr verschieden. In den Flächen hat er meistens 2 Faden hohe Thonufer.

Der Eis- oder Schneetalpenrückken

Er macht eine von mehreren Bergen oder Koppen verschiedener Höhe gleichsam zergliederte Kette, zwischen welchen die Niedrigungen, der wahre Alpenrückken sind, die aber in Bezug auf die Berge und Flußbetten die Thäler vorstellen, doch aber auch Klüfte und Spalten haben.

Die Bergart ist, wie schon angeführt, Granit, der Granit aber von Korn, Farbe und Verhältniß der Theile sehr verschieden.

Der ganze Alpenrückken zeigt, ob er gleich seine Steinart der Witterung an den meisten Orten nackt darbietet, nur wenig oder keine ins Große gehende Zerrüttungen.

In der Niedrigung des Alpenrückkens, welche der Terek durchschneidet und in der der Weg über das Gebürge geht, wechseln einige Faden mächtige Gebürgsschichten aus grünlichen granatischen Jaspisfels mit weißen Flecken und eben die granitische Felsenart mit weißen länglichen Feldspathstrichen.

Das nördliche Schiefergebürge

Es gleicht in seiner äussern ungestörter Beschaffenheit, Höhe, Form der Berge, Waldung, als in seinen innern, wegen der Gebürgsarten und derer Lagen, Adern, Gängen, Erzen und übrigen Mineralien dem südlichen Schiefergebürge in allem.

Bleyglanze, die silberhaltig sind, und Kupferkiese zeigen sich in schieferiger Bergart in Quarze und spathigen Gangart, in verschiedenen, besonders 4 Gängen in der Provinz Kisteti im Distr. Galgai, am Fluße Aßai, zwischen den Dörfern Asai und Cheirechi. Sie sind nicht weit von einander und stehen in den Seiten der Kluft des Flusses zu Tage an.

Bleyglanzgänge sind auch oben am Terek in dem Georgischen Distrikt Kawi, in der Gegend der alten Festung Dariella. In dieser Gegend sind auch, um Stepanziminda, Markasit und Schwefelkies im Schiefer nestweise häufig.

Im Obetischen Distrikt Kartal am Pogfluß ist zwischen dem Pog und dessen linken Bache Tschidschi, in der Nähe einer alten Festung-

80 ვერსზე ერთვის შავ ზღვას. თავისი დინების მანძილზე მთავარი ქედის ფარგლებში ის იერთებს ბევრ პატარა მდინარეს იმავე ქედიდან და, რაც უფრო შორს [მივდივართ] ქვევით, — უფრო ნაკლებს. რამდენადაც მე ის ვნახე, არ არის ძალიან დიდი: მაგალითად, ქუთაისთან ზაფხულში მხოლოდ 200 ნაბიჯის სიგანისაა, სხვადასხვა ადგილებში განსხვავებული სიღრმისაა და არათანაბარი სიჩქარით მიედინება, ყოველთვის მღვრიე წყალი აქვს და ნაკლებ გამოსადეგია სანაოსნოდ. მისი სიღრმე 2 საჯენამდე მერყეობს, ნაპირები უმეტესად კლდიანია და მთების გამოისობით ძალზე სხვადასხვა. ვაკეზე მას აქვს 2 საჯენი სიმაღლის თიხიანი ნაპირი.

ყინულიანი ანუ თოვლიანი ალპების ქედი

ის ქმნის დანაწევრებულ ჯაჭვს სხვადასხვა სიმაღლის მთების ანუ მწვერვალებისგან, რომელთა შორისაც არის ნამდვილი ალპური ქედის დაბლობები, რომლებიც, როცა ეხებიან მთებს და მდინარეთა კალაპოტებს, წარმოადგენენ ვაკეებს; თუმცა აქვთ ხევები და უფსკრულები.

ქანები, როგორც უკვე ნათქვამი იყო, გრანიტია, რაც მარცვლების სიდიდით (Korn), ფერით და შემადგენლობით ძალზე განსხვავებულია.

თუმცა მთელი ალპების ქედი თავისი ქანებით უმეტეს ადგილებში გაშიშვლებულია, მაინც ის ცოტათი ან სულ არ არის ჩამოშლილი.

ალპების ქედის დადაბლებაში, რომელსაც თერგი კვეთს და რომლის გავლითაც გადადის გზა ქედზე, ერთმანეთს ცვლიან რამდენიმე საჯენის სიმაღლის მომწვანო გრანიტიანი იაშმის ქანები თეთრი წინწკლებით და ასევე გრანიტული ქანები თეთრი წაგრძელებული მინდვრის შპატის ზოლებით.

ჩრდილოეთის ფიქალიანი ქედი

როგორც თავისი გარეგნული დაუშლელი სახით, სიმაღლით, მთების ფორმით, ტყეებით; ისე შიგნით — ქანებით და მათი განლაგებით, ძარღვებით, მადნებით და სხვა მინერალებით, ჩრდილოეთის ფიქალიანი ქედი ყველაფრით ჰგავს სამხრეთის ფიქალიან ქედს.

ვერცხლის შემცველი ტყეის კრიალა და სპილენძის ალმადანი ჩნდებიან ფიქალიან ქანებში — კვარცხა და შპატთან ძარღვის ქანებში, სხვადასხვა [ადგილებში], განსაკუთრებით 4 ძარღვში პროვინცია ქისტეთში, ვალგაის მხარეში, მდ. ასაზე, სოფლებს ასაისა და ხაირანს შორის. ისინი არ არიან შორს ერთმანეთისგან და ხეობის ფერდებზე გამოდიან ზედაპირზე (შიშვლდებიან).

ტყეის კრიალას ძარღვები არის აგრეთვე ზევით თერგზე, ქართულ მხარეში, ხევში, ძველი ციხის დარიელას მიდამოებში. ამ მხარეში, სტეფანწმინდასთან, ხშირად გვხვდება აგრეთვე მარკაზიტი და გოგირდის ალმადანი ბუდეების სახით ფიქალში.

ქურთაულში, ოსურ მხარეში, მდ. პოგზე, პოგსა და მის მარცხენა შენაკად ჩიჯის შორის, ძველი ციხის ახლოს, არის ვერცხლის შემცველი ტყეის კრია-

silberhaltiger Bleyglanz. Zwey ähnliche Gänge solchen silberhaltigen Bleyglanzes sind auch etwas weiter hinab am Pog an seiner linken, beim Dorfe Tschimeti. Mit dem Bleyglanz haben die Gänge, deren Bergart wie aller übriger Schiefer theils grünlicher Farbe und die Gangart Quarz ist, auch Kies in diesen Gängen. Noch zwey Bleyglanzgänge, nicht ohne Silber, sind am Pog, an einem Bache beim Dorfe Tscharkan.

Silberhaltige Bleyglanze zeigen sich auch an der rechten Seite des Aredon des Terek im obetischen Distr. Walagir. Eben solche Bleyglanze stehen auch in dem Obetischen Distrikt Dugor beim Dorfe Nakaza. Der Silbergehalt dieser Bleyglanze ist zwar nur geringe, es ist aber nicht unwahrscheinlich, daß er sich in der Tiefe veredeln würde. Wie unzählige Erzanbrüche dieses Schiefergebürges aber müssen mir nothwendig unbekannt geblieben seyn.

Das obetische Schiefergebürge ist besonders um den Ursprung des Archun, der Sundscha, des Kisil, Pfook und Aredon sehr erzeich. Bey Tschim Obetjens, am Terek, habe ich ausser schönen Tafelschiefern, auch Kupferschiefer und Allaunschiefer angetroffen.

Eisensteine sind an vielen Orten dieses Gebürges.

Die Holzarten des Schiefergebürges vorzüglich über Tschim u. f. bestehen vorzüglich aus Fichten und Birken, die doch nur klein bleiben. Auch *Taxus baccifera* (ruß. Negnutschna oder Krasna Derewa) ist nicht selten in demselben.

Das nördliche Vorgebürge

Von demselben ist im Tagebuch am Terek vom Jahr 1771 das mehrte vorgekommen, daher ich nur noch wenig von demselben zu sagen habe.

Von der Sundscha in O. am Terek hin besteht das Vorgebürge aus gelblichen Mergel oder alkalischen Thon und aus mürben Sandstein. Der Mergel macht das Bette. In diesem Theil des Vorgebürges sprudeln die Kathrinenbäder aus Sandstein, auf der halben Höhe eines der höchsten Rücken. — Um die Quellen ist blauer Thon und in diesem gediegener und auch verwitterter Kies häufig. Lezterer zeigt sich in angeflogenen Schwefel und in gelblichen Eisenvitriolblumen. Der Schwefel, der nur auf Sandstein angeflogen ist, hat zum Theil eine kristallinische Form, theils ist er dem Stein eingetränkt. Die Sandsteinbrokcken in den Quellgerinnen beschlagen auch mit einen weißen alkalischen Salze. Das warme Badewasser fällt über einen 5 Faden und darüber hohen, weißlichen, welligen, von ihm selbst erzeugten Tuffelsen der mit Säuren brauset.

Etwan 5 Faden über den Quellen ist von den Berge eine Stelle, von der Breite einiger Faden, gesunken, und diese zeigt so weißen Mergel, daß er zum Tünchen dient; auch findet man daselbst fadenartigen oder strahligen Gipsspath, Thonklumpen, gelben und rothen thonigten Oker und

ალა. ვერცხლის შემცველი ტყვიის კრიალას ორი ისეთივე ძარღვი არის აგრეთვე ოდნავ ზევით, პოგზე, მის მარცხენა მხარეს მდებარე სოფელ ჩიმეთთან. ტყვიის კრიალასთან ერთად ამ ძარღვებში (რომელთა ქანები, როგორც ყველა დანარჩენისა, ფიქალია, ნაწილობრივ მომწვანო ფერისა, ძარღვის ქანები კი კვარცია) არის აგრეთვე ალმადანი. ტყვიის კრიალას კიდევ ორი ძარღვი, ვერცხლით, არის მდინარე პოგზე, სოფ. ძუარკაუსთან.

ვერცხლის შემცველი ტყვიის კრიალა ჩნდება თერგის შენაკად არღონის მარჯვენა მხარეზე, ოსურ მხარე ვალაგირში. ასეთივე ტყვიის კრიალა არის აგრეთვე ოსურ მხარე დიგორში, სოფ. ვაკაც(ას)თან. ამ ტყვიის კრიალაში ვერცხლის შემცველობა თუმცა მცირეა, მაგრამ შესაძლებელია ის სიღრმეში მდიდრდებოდეს. მაგრამ, როგორც სხვა მრავალი საბადო ამ ფიქალიანი მთებისა, ესეც გამოუკვლეველი დამრჩა.

ოსეთის ფიქალიანი მთები, განსაკუთრებით არღონის, სუნჯის, გიზელის, პოგის და არღონის სათავეებთან, ძალზე მდიდარია მადნეულით. ოსეთში, ჩიმთან, თერგზე, გარდა კარგი სახურავი ფიქალისა, შევხვდი ასევე სპილენძიან ფიქალს და შაბიან ფიქალს.

ამ მთებში ბევრ ადგილასაა რკინაქვა.

ფიქალიან მთებზე ჩიხს ზემოთ და შემდეგ, უმთავრესად გვხვდება ფიჭვი და არყის ხე, რომლებიც ამასთანავე პატარა სიმაღლისა არიან. აგრეთვე ურთხელიც (*Taxus haccifera*, რუსულად „ულუნველი“ ან „წითელი ხე“) ხშირია.

ჩრდილოეთის მთისწინეთი

მის შესახებ დღიურში, თერგზე [მოგზაურობისას] 1771 წელს, ბევრი რამ დაიწერა, ამიტომ მე აქ მხოლოდ ცოტა რამ დამრჩა მასზე სათქმელი.

სუნჯიდან აღმოსავლეთით თერგისკენ ეს მთისწინეთი შესდგება მოყვითალო მერგელისგან ან ტუტეებიანი თინისგან და ფხვიერი ქვიშაქვისგან. მერგელი ქმნის კალაპოტს. მთისწინეთის ამ ნაწილში, ყველაზე მაღალი ქედის შუა სიმაღლიდან, ქვიშაქვიდან გადმოდის ეკატერინეს წყლები. წყაროების გარშემო არის ცისფერი თიხა, ხოლო მასში კი კარგი და ამასთან გამოფიტული ალმადანი ხშირია. უკანასკნელი არის დანალექი გოგირდის და მოყვითალო რკინის შაბიანის ყვავილების სახით. გოგირდს, რომელიც მხოლოდ ქვიშაქვაზე დაილექა, ნაწილობრივ კრისტალური ფორმა აქვს, ნაწილობრივ ქვას ჟღენთავს. ქვის ნამტვრევები ნაკადულებში დაფარულია თეთრი ტუტე მარლით. თბილი აბანოს წყალი ვარდება 5 საჟენის, და ამდენად მაღალი, მოთეთრო, ტალღისებური, მის მიერვე შექმნილი ტუფის კლდიდან, რომელიც მუავასთან შიშინებს.

წყაროებიდან დაახლოებით 5 საჟენით ზემოთ მთის ერთი ნაწილი რამდენიმე საჟენის სიგანეზე ჩაწეულია და აქ არის ისეთი თეთრი მერგელი, რომ ის შესათეთრებლად გამოიყენება; ასევე აქ არის ძაფისმსგავსი ან მბრწყინავი თაბაშირი, თიხის ბელტები, ყვითელი და წითელი თიხიანი ოხრა და

Sandsteinbrocken, mit Maltha eingetränkt. Diese Mineralien, die mir von einem Brande zeigen, haben auch die nahen Klüfte des Badeberges.

Ein kleiner Bergrücken streicht von der Sundscha über Baragn ostlich bis Kostizi am Koisu, der die nordliche Fläche begränzt und schon vorher angeführet ist.

Im Vorgebürge sind Eisensteine an vielen Orten häufig. Silberhaltiger Bleyglanz zeigt sich am Pfock und Aredon um die Dörfer Hocran, Kurtat und Wlagir. Die Bergart ist ein mäßig fester Sandstein, die Gangart weißer Quarz.

Die niedern östlichen Vorgebürge sind von den Dörfern Saur, Barukma, Flumirsina und Kubater bis auf etwa 14 Werst am Terek, Kisil, Aredon und Pfock mit großer, dichter Waldung aus Roth- und Weißbuchen, Eichen, Ulmen und Erlen bedeckt, die es dem Berg- und Hüttenbau an Holz und Feurung nicht fehlen lassen würden.

Zwölf Werste vom Kathrinenbade in SW. ist jenseits dem Gebürrücken eine kalte Quelle, die, weil sie aus Sandstein besteht, rußisch *Kamanoi Kolodes* (Felsenbrunnen) und Tatarisch *Taschkupi Bulak* genannt und merkwürdig ist, weil sie auf dem Wege von Dewalkjre bis zu dem 80 Werst entfernten Dorfe Kurgokina die einzige Quelle ist. Um derselben stehen Eichen mit Mispeln.

Zwölf Werste von Kamanoi Kolodes ist die von mir benannte Paulsquelle an der Sundscha am südlichen Fuß eines Sandsteinrückens.

Es sprudeln hier noch 2 nahe Quellen so niedrig am Bergrücken, daß ihr Ablauf, der sich mit dem Ablauf gegenüber liegender Naphtquellen vereinigt, nur wenig Fall hat.

Der Sandstein zeigt sich hier in übereinander liegenden Quadern. Um die Quellen ist blaulicher Thon, hin und wieder mit gelber und rother Vitriolerde, die die Tataren *Karaburan* nennen und zum Schwarzfärben des Leders gebrauchen.

Um dieses Bad ist keine Waldung, nur Gestrippe von Schleedorn und um die Quellen selbst Schilf.

Die Wärme des Wassers war 57 und 58 Grad. Das Wasser selbst ist dem Wasser des Peters- und Kathrinenbades nach allen Proben ähnlich.

Das kaukasische nordliche Vorgebürge ist von der linken der obern Kuma flach und wendet sich in seiner westlichen Richtung weiter nach Norden, als es im östlichen Theil geschieht.

Die Gebürsart desselben ist hier gemeinlich feiner blaulicher Sandstein und von dem nordlichen Fuße desselben bis in die Gegend der Mündung des Baches Schamir, längst dem Gegerlik und muthmaßlich so weiter nach W. bis zum Meere fort ein grober, mürber Sandstein, fast

ქვიშაქვის ნამტვრევები, გაფლენილი მალტათი(?). ამ მინერალებს შეიცავენ აგრეთვე მთის ახლოს [მდებარე] წყაროებიანი ხევები.

პატარა ქედი მიემართება სუნჯიდან ბ(ა)რაგუნს ზევით აღმოსავლეთისკენ, კოისუზე მდებარე კოსტიცამდე¹, რომელიც ჩრდილოეთის ვაკეს ესაზღვრება და უკვე აღრე მოვიხსენეთ.

მთისწინეთში რკინაქვა ბევრ ადგილას და ხშირად გვხვდება. ვერცხლის შემცველი ტყვიის კრიალა ჩანს პოგსა და არდონზე სოფელ კორასა, ქურთათსა და ვალაგირთან. ქანებს შეადგენს ზომიერად მაგარი ქვიშაქვა, ძარღვის ქანებს — მოთეთრო კვარცი.

ქვემოთ მთისწინეთი, ოსეთის სოფლებიდან — ზაურის, ბარუკინას, ფლუმირსინასა და კუბატ(ერ)იდან — 14 ვერსზე — თერგსა, გიზელსა, არდონსა და პოგამდე — დაფარულია წითელი და თეთრი წიფლის, მუხის, თელისა და მურყანის ხეების ხშირი ტყეებით, რაც სამთო და სადნობ სამუშაოსთვის ხე-ტყედ და დასანთებად უღვევლია.

ეკატერინებადიდან 12 ვერსზე სამხრეთ-დასავლეთით, ქედის იქითა მხარეზე, არის ცივი წყარო, რომელსაც, რადგან ის ქვიშაქვისგან წარმოსდგება, რუსულად კამენოი კოლოდები (ქვის ჭა), ხოლო თათრულად ტაშკუჰი ბულაკი ჰქვია და აღსანიშნავია იმით, რომ დეველკირედან 80 ვერსზე მოშორებულ სოფელ კურგოკინამდე ერთადერთი წყაროა. მის მიდამოებში არის მუხა და ზღმარტლი.

კამენოი კოლოდებიდან 12 ვერსზე, სუნჯაზე, ქვიშაქვიანი ქედის სამხრეთ ძირას არის ჩემ მიერ დასახელებული პავლეს წყარო.

აქ მთიდან კიდევ 2 წყარო ვადმოღის ისე დაბლა, რომ მხოლოდ მცირე ვარდნა (დაქანება) აქვს მათ სადინარს, რომელიც უერთდება საპირისპიროდ მდებარე ნავთის წყაროს სადინარს.

ქვიშაქვა აქ წარმოდგენილია ერთიერთმანეთზე დალაგებულ ფილაქნებად. წყაროების გარშემო არის მოციხფრო თიხა, შიგადაშიგ მოყვითალო და მოწითალო შაბიანი მიწით, რომელსაც თათრები კარაბურანს უწოდებენ და იყენებენ ტყავის შავად შესაღებად.

ამ წყლების (Бар) ირგვლივ ტყე არ არის, მხოლოდ ეკლიანი ბუჩქნარია, ხოლო თვით წყაროს გარშემო ლერწამია.

წყლის სითბო იყო 57—58 გრადუსი. ეს წყალი ყოველმხრივით გამოკვლევის შედეგით ჰგავს პეტერსბადისა და ეკატერინებადისას.

კავკასიის ჩრდილოეთ მთისწინეთი ზემო კუმას მარცხნივ ბრტყელია (მოვაკებულია) და შემდეგ თავის დასავლეთი მიმართულებიდან უხვევს ჩრდილოეთისკენ, წინააღმდეგ იმისა, რაც აღმოსავლეთ ნაწილში ხდება.

მისი ქანები საერთოდ წვრილი, მოციხფრო ქვიშაქვაა და მის ჩრდილოეთ ძირიდან მდ. შამირის შესართავის მიდამოებამდე, გეგერლიკის გასწვრივ და, სავარაუდებელია, შემდეგაც, დასავლეთით ზღვაშდე, არის მსხვილი, ფხვიერი ქვიშაქვა, თითქმის სავსე განამარხებული ნიჟარების კონგლო-

¹ იქნებ „კოსტიცამდე“?

ganz voll Conglomerate von versteinerten Muscheln. Den Sandstein deckt eine fruchtbare graue Thonerde. Alles ist Beweis des von hier nach Westen zurückgetretenen Meeres.

Aus allem vorherigen scheint sicher zu folgen, daß der Bergbau im nordlichen Kaukasus überhaupt für Rußland mit Vortheil eingerichtet und betrieben werden könne, nur müßte man zuerst für wohlgelegene und wohlbesetzte Schanzen im Gebürge, zum Schuze der Bergleute wider die räuberischen Gebürgvölker sorgen, bis dieselben zu mehrerer Kultur gelangen, und wohl selbst den Bergbau lieb gewinnen.

მერატი. ქვიშაქვას ფარავს ნაყოფიერი რუხი თიხამიწა: ყველაფერი დამამტკიცებელია იმისა, რომ ზღვას უკან დაუხევია დასავლეთისკენ.

ყოველივე ზემონათქვამიდან ნამდვილად გამომდინარეობს, რომ, საერთოდ, სამთო სამუშაოებმა ჩრდილოეთ კავკასიაში შეუძლია რუსეთს სარგებლობა მოუტანოს; მხოლოდ თავდაპირველად საჭიროა კარგად განლაგებული და დაცული სიმაგრეების მოწყობა მემალაროეთა დასაცავად მთის ყაჩაღი ხალხისაგან, სანამ ეს უკანასკნელნი მეტ კულტურას არ მიაღწევენ და თვით არ შეიყვარებენ სამთო საქმეს.

ZUR POLITISCHEN GEOGRAPHIE UND VÖLKERKENNTNIß DES KAVKASISCHEN GEBÜRGES

Das kaukasische Gebürge enthält eine große Zahl kleinere und grössere Völkerreste und Völkerhauffen, die seit Alters in demselben gehauset haben oder bey den Völkerwanderungen, auf den Zügen nach Europa als detaschirte Hauffen daselbst zurück geblieben seyn können und auch nachher durch manche Veranlassungen sich aus Europa hieher begeben haben mögen. So beherrschten im 12-ten Jahrhundert die Genueser die Küsten des schwarzen Meeres, von welchen sich ein Rest nach Kubescha gezogen haben soll.

Alle diese Völkerhauffen und Reste bewohnen fast eine zahllose Menge Distrikte und Kreise, die theils auf einander Bezug haben, theils ganz für sich sind und deren Einwohner äusserst verschiedene Sprachen reden, bald Unterthanen einiger Despoten sind, bald ohne Obrigkeit, blos unter selbst gewählten Aeltesten stehen, weder Gesezze, noch Folgsamkeit kennen.

Die Lage oder Wohnsitze im Gebürge, die Menge der Distrikte und Kreise, die Verschiedenheit der Sprachen und Verfassung, die Rohigkeit, theils Wildheit der Völker selbst und die Unbedeutsamkeit vieler derselben haben sie so im dunkeln erhalten, daß man vor Alters wenig und noch weniger etwas gewisses wuste und viele kaum den Nahmen nach, der auch noch verstümmelt war, kannte.

Da Rußland seit drey Jahrhunderten mit diesen Völkern in Verhältniß stehet, so machte ich es mir zu gedoppelten Pflicht diesem Gegenstande der mir für meine Reisen ertheilten akademischen Instruktion ein mir mögliches Genüge zu leisten und in dieser Dunkelheit so viel Licht, als mir möglich seyn würde, zu verschaffen. Das Geschäft ist aber seiner Natur nach sehr schwer, und die mir so oft aufgestoßenen Hindernisse kennen meine Leser aus dem Tagebnche. Ich that indessen was ich konnte.

Durch Hülfe gesammelter und verglichener Sprachproben, Beobachtung und Vergleichung der Verfassungen historischer Umstände, physische Aenlichkeiten u. s. w. lassen sich die verschiedenen Dialekte auf weniger

კავკასიის მთიანეთის პოლიტიკური გეოგრაფიისა
და ხალხთა მუსხავისათვის

კავკასიის მთიანეთი შეიცავს დიდ რაოდენობას პატარა და დიდი ხალხის ნაშთებისა და ჯგუფებისა, რომლებიც აქ დამკვიდრდნენ ძველთაგანვე, ან დარჩნენ აქ ხალხთა გადასახლების შედეგად ევროპისკენ მსვლელობისას, როგორც ჩამოშორებული ჯგუფები, და აგრეთვე ზოგიერთი მიზეზით ევროპიდან ისევ აქეთ გადმოვიდნენ. ასე ფლობდნენ მე-12 საუკუნეში შავი ზღვის ნაპირებს გენუელები, რომელთა ნაშთები, გადმოცემით, კუბეშაში¹ გადავიდნენ.

ყველა ეს ხალხთა ჯგუფები და ნაშთები ცხოვრობენ უამრავ მხარეებსა და ოლქებში, რომლებიც ნაწილობრივ ერთმანეთის გავლენის ქვეშ იმყოფებიან, ნაწილობრივ თავისთვის ცხოვრობენ; ამ ქვეყნების ხალხები სულ სხვადასხვა ენებზე ლაპარაკობენ; ისინი ხან ზოგიერთ დესპოტთა ქვეშევრდომები არიან, ხან არა ჰყავთ ბატონები, მხოლოდ თავისი არჩეული მთავარი ჰყავთ; მათ არც კანონები აქვთ, არც ვინმეს ემორჩილებიან.)

მთიანი მდებარეობა ან მთაში ბინადრობა, მხარეთა და ოლქთა დიდი რაოდენობა, ენებისა და წყობილების სხვადასხვაობა, გაუთლელობა, ნაწილობრივ ველურობა თვით ხალხისა და უმეტესი მათგანის სიკინიე— ყოველივე ამან ისეთ სიბნელეში შემოიხანა ისინი, რომ ძველთაგანვე მათ შესახებ ძალიან ცოტა იცოდნენ და თუ იცოდნენ, ისიც მხოლოდ სახელების მიხედვით და ძალზე დამახინჯებულად.

რადგან რუსეთი უკვე სამი საუკუნეა ამ ხალხებთან ურთიერთობაშია, მე ჩემს უალრეს მოვალეობად მივიჩნიე, აკადემიის მიერ ჩემი მოგზაურობისათვის მოცემული ინსტრუქცია, რამდენადაც შეიძლებოდა, შემესრულებინა და ამ სიბნელეში იმდენი შუქი შემეტანა, რამდენიც შემეძლო. ეს საქმე თავისთავად ძალიან ძნელია და ჩემმა მკითხველმა იცის დღიურიდან, თუ რა ხშირად მხვდებოდა დაბრკოლებები: მიუხედავად ამისა, მე გავაკეთე, რაც კი შემეძლო.

შევროვებული შედარებითი ენობრივი მასალის, დაკვირვებისა და ისტორიულ გარემოებათა შედარების, ფიზიკური მსგავსებისა და სხვა ნიშანთა საშუალებით შეიძლება სხვადასხვა დიალექტები დავიყვანოთ უფრო მკირე

¹ კუბიშხა, თუ კუბაჩო (გ. გ.).

Grund- und Muttersprachen und eben so die vielen Völkerhauffen auf weniger Nationen und die Menge von Kreisen und Distrikten auf weniger Provinzen zurück führen. Dieses war mein Verfahren, um den Verwirrungen und Verwechslungen möglichst auszuweichen. So fand ich als Provinzen, oder neben einander liegende Distrikte und Kreise, in welcher eine Sprache gleichförmig oder doch in verschiedenen Mundarten, die die Grundsprache kenntlich lassen, geredet wird, folgende:

I. Die Georgischen Provinzen

1. Kacheti 2. Tschim 3. Semo und 4. Karteli¹ 5. Imereti 6. Guria 7. Mingreli und 8. Swaneti.

Die alle einerley, nemlich die Georgische Sprache theils gleichförmig, theils in nicht sehr abweichenden Mundarten reden, wovon im vorigen viel vorgekommen ist.

II. Die Provinz Basiania oder Basiana

Sie nimmt einen Theil des hohen Alpengebürgs ein, um das Malk, Terek, Argudan, oder Arguen bis zum Kuban und grenzet ostlich mit Oßetien, südlich mit Georgien, Imereti und Swaneti nemlich, westlich mit Abchasia, nordlich mit Tscherkesien.

Die Einwohner sind sicher tatarischer Abkunft und noch ist ihre Sprache der nogayische Dialekt des tatarischen. Diese ist nicht angenommen, da die sie umgebenden Völker ganz andere Sprachen reden. Vermuthlich haben sie sich, den Verfolgungen ihrer Feinde zu entgehen, in diese sichere Gebürge gezogen. Die verschiedenen Distrikte reden wenig von einander abweichende Mundarten des gedachten Nogayisch-tatarischen.

Die Distrikte dieses Gebürgtheils und Volkes sind:

1. Malkar Basianisch; Balkar tscherkeßisch; eigentlich Basiani georgisch.

Der kleinere Theil wohnet am Argudan, der größere am Tscherek des Terek. Er hat in O. die Oßetischen Dugoren, in S. das imeretische Radscha, in N. den Theil der großen Kabardei, der Kaschkatau genennet wird.

Er soll etwan 1000 Familien enthalten und diese in meist kleinen Dörfern wohnen, 1. Ulumalkar (groß Malkar) 2. Muchol 3. Ischkanta 4. Schaarda 5. Churdaisa 6. Grobsarta 7. Adschalga.

Die Familie Basiat im Kreise wird für fürstlich gehalten und auch von den Tscherkassen dafür erkannt. Von ihr nehmen die Georgianer wahrscheinlich den Nahmen Basiana des ganzen Landes.

¹ Tschim — Karteli, P. (უხდა იყოს აღბათ შინა, ზემო და ქვემო ქართლი, გ. 3.)

რაოდენობის მთავარ ენებამდე ან დედაენამდე; ასევე ხალხთა ბევრი ჯგუფები შეიძლება უფრო მცირე ეროვნებებად გავერთოთ და მხარეთა და ოლქთა დიდი რიცხვიც ნაკლები რაოდენობის პროვინციებად [წარმოვადგინოთ]. ამ ხერხით მინდოდა შეძლებისდაგვარად ამეცდინა თავიდან ქაოსი და აღრევა. ამგვარად, [ეს ტერიტორია] დაყვანი შემდეგ პროვინციებად, ანდა ერთმანეთის მეზობლად მდებარე მხარეებად და ოლქებად, რომლებშიც ერთი ენა იხმარება, ან ენის სხვადასხვა დიალექტი, მაგრამ ისეთი, რომ ძირითადი ენა შეიცნობა: >

< I. ქართული პროვინციები

1. კახეთი 2. ჩიმი 3. ზემო და 4. ქართლი¹ 5. იმერეთი 6. გურია 7. სამეგრელო და 8. სვანეთი.

ყველანი ერთ ენაზე, სახელდობრ ქართულ ენაზე ლაპარაკობენ, ნაწილობრივ ერთნაირად, ნაწილობრივ მცირედ განსხვავებულ დიალექტებზე, > რაზედაც ჩვენ ზევით ხშირად მივუთითებდით.

II. პროვინცია ბასიანია ანუ ბასიანა

მას უკავია ერთი ნაწილი მაღალი ალპებისა, [ის მდებარეობს] მაღკაზე, თერგზე, არგუდანზე ან არგუნზე ყუბანამდე; აღმოსავლეთით ესაზღვრება ოსეთი, სამხრეთით საქართველო², იმერეთი და სვანეთი, დასავლეთით აფხაზეთი, ხოლო ჩრდილოეთით ჩერქეზეთი.

მოსახლეობა უთუოდ თათრული წარმოშობისაა; მათი ენა არის თათრულის ნოღაური დიალექტი. [თუმცა] ეს არაა მიღებული, რადგან გარშემო მცხოვრები ხალხები სულ სხვა ენებზე ლაპარაკობენ. ალბათ, ისინი გამოექცნენ შტრის დევნას და ამ საიშედო შთებში დასახლდნენ. სხვადასხვა მხარეებში ლაპარაკობენ ხსენებულ ნოღაურ-თათრულის ერთმანეთისგან მცირედ განსხვავებულ დიალექტებზე.

ამ მთიანი ნაწილის და ხალხის მხარეები შემდეგია:

1. მაღკარი — ბასიანურად; ბალკარი — ჩერქეზულად; საერთოდ ბასიანი — ქართულად.

უფრო მცირე ნაწილი ცხოვრობს არგუდანზე, უფრო დიდი ნაწილი — თერგის შენაკად ჩერეკზე. აღმოსავლეთით აქვს ოსური დუგორები³, სამხრეთით იმერული [მხარე] რაჭა. ჩრდილოეთით დიდი ყაბარდოს ნაწილი, რომელსაც კაშკატაუს ეძახიან.

აქ უნდა იყოს 1000-მდე ოჯახი, რომელთა უმეტესობა პატარა სოფლებში ცხოვრობს: 1. ულუმალკარი (დიდი მაღკარი) 2. მუხოლი 3. იშკანტი 4. შაურდაქტი 5. ხურდაისა⁴ 6. გრობსართა⁵ 7. აჯალგა⁶ და სხვ.

გვარი ბასიანთი ამ მხარეში თავადურად ითვლება და ჩერქეზთაგანაც ასეთად არის მიჩნეული. ალბათ აქედან აიღეს ქართველებმა სახელი ბასიანა. მთელი ქვეყნისთვის.

¹ „ჩიმი — ქართლი“, უნდა იყოს შინა, ზემო და ქვემო ქართლი.

² იგულისხმება „ქართლი“.

³ დიგორი ⁴⁻⁶ იქნებ იყოს: კურნაიათი, კუსპართა, ზილგა?

2. Bisinge oder Bisnige, am Tschesek.

Man rechnet nur 100 Familien in demselben.

3. Chulam. Auch am Tschesek. Eben so klein.

Die Einwohner beyder wohnen in sehr kleinen Dörfern.

4. Tschegem, georg. Dhßiki. Seine Einwohner Tschechi. Er nimmt die ganze obere Gebürgsgegend des Baksanflusses Tschegem und seiner Bäche ein.

Man rechnet die Einwohner für 360 Familien, die in 10 Dörfern wohnen; 1. Ulu Elt das Haupt-Dorf und unterste am Tschegem und denn am Fluß hinauf) 2. Mimala 3. Tobeninschil-Berdebi 4. Atsche 5. Tschege 6. Kam 7. Orsundak 8. Bulungu 9. Dscherlige, und 10. das Vorwerk (Chuter) Ustoschiri.

Der Georgische Name Dschiki scheint des Kaysers Constantins Distrikt Zichia gewesen zu seyn; vielleicht ist dieses der Rest des damahls in den Ebenen wohnenden Volks, daß sich nachher ins Gebürge zog.

5. Karatschai, Basian.

Die Tscherkassen nennen ihn Karschaga; die Georgianer aber Karatschageti auch Kara Dschiki.

Er liegt um den Ursprung des Kuban, und hat den Abasinischen Distrikt Baschilbai in W. und Swaneti in S. In O. trennet ihn der Gebürgsrücken Tschalpak von den Kabardinern am Baksan. An gedachten Gebürge Tschalpak entspringen der Malk und Kum.

6. Baksan.

Die gesanten Basianer waren wol ehemals Unterthanen der Beherrscher Georgiens, unter welchen sie Christen griechischer Confession wurden, wovon noch einige alte Kirchen in diesen Distrikten die Feyer des Sonntags, das Halten der großen Fasten und das Essen Schweinefleisches Ueberbleibsel sind. Eine solche 3 Faden lange steinerne Kirche ist im Distrikt Tschegem bey Ulu Elt, der die schwangern Weiber das Gelübde, bey derselben ein Thier zu schlachten und es feyerlich verzehren zu lassen, zu thun pflegen. Man weiß übrigens von keiner Ab- oder Vielgötterey, sondern glaubt bloß einem Gott und Geber alles Guten. Von den Vornehmern sind nach und nach einige Muhamedaner geworden, haben aber weder Metscheden noch Mullas.

Sie haben jezo mit den Georgischen Beherrschern nichts zu thun, da dieselben theils ohnmächtig sind, theils weil ihr Land zwischen hohem, wildem Schneegebürge und dem Distrikt Swaneti liegt. Von Oni in Imreti bis Tschegem sind 2 Tagereisen. Dennoch kommen Malkaer mit groben Tuch, Filzen und dergl. auf die Wochenmärkte nach Oni in Radscha am Riou und erhandeln baumwollene Zeuge u. a. m. Desto mehr aber hat Basiani mit den Kabardinern zu schaffen, dann die verschiedenen Basia-

2. ბიზინგე ან ბისნიგე, ჩერეკზე.
აქ მხოლოდ 100 ოჯახს ანგარიშობენ.

3. ხულამი. აგრეთვე ჩერეკზე. ასევე პატარა.
ორივეს მცხოვრებნი სახლობენ ძალიან პატარა სოფლებში.

4. ჩეგემი, ქართულად ჯიქი. აქ ცხოვრობენ ჩეხები. მას უკავია ბაქსანის შენაკად ჩეგემის და მისი შენაკადების მთელი ზედა მთიანი ნაწილი.

აქ ანგარიშობენ 360 მოსახლე ოჯახს, რომლებიც 10 სოფელში ცხოვრობენ: 1. ულუ ელთი, მთავარი და ყველაზე ქვემო სოფელი ჩეგემზე და შემდეგ მდინარის ასწვრივ, 2. მიმალა 3. ტობენინშილ(ტაბანაჩაი?)-ბერდები 4. აჩი 5. ჩეგემი 6. კამი 7. ორსუნდაკი 8. ბულუნგუ 9. ჯერლიგე და 10. სიმაგრე (ხუტორი) უსტომირლი (იქნებ—ურუს-ტორ-შხიტ—გ. გ.).

ქართული სახელი ჯიქი უნდა იყოს კონსტანტინე კეისრის მიერ მოსენებული ჯიქია¹. ალბათ, ეს არის ნაშთი ძველად დაბლობში მცხოვრები ხალხისა, რომელიც შემდეგ მთიანეთს შემოეხიზნა.

◀ 5. ყარაჩაი, ბასიანი.

ჩერქეზები მას ეძახიან კარშაგას; ქართველები კი — ყარაჩაგეთს, აგრეთვე ყარაჯიქს.

ის მდებარეობს ყუბანის სათავესთან, დასავლეთით აქვს აზაზინური მხარე. ბაშილბაი, ხოლო სამხრეთით, სვანეთი. აღმოსავლეთით ჩალპაკის ქედი გამოჰყოფს მას ბაქსანზე მცხოვრებ ყაბარდოელებისგან. ამ ჩალპაკის მთაში სათავეს იღებენ მალკა და კუმა.

◀ 6. ბაქსანი.

მთელი ბასიანელები ძველად იყვნენ ქვეშევრდომები საქართველოს მმართველებისა, რომელთა ხელქვეითაც ისინი მართლმადიდებელი ქრისტიანები გახდნენ, რისი ნაშთებიც ეხლაც არის შემონახული ზოგი ძველი ეკლესიის, კვირა დღის უქმობისა, დიდმარხვის შენახვის და ღორის ხორცის ჭამის სახით. მაგალითად, სამი საჯენის სივრცის ქვის ეკლესია არის შემონახული ჩეგემის მხარეში ულუელთან, სადაც ფეხმძიმე დედაკაცები ალთქმას სდებენ, რომ დაკლავენ აქვე პირუტყვს და მას საზეიმოდ მისცემენ შესაჭმელად. აქ არაფერი იციან კერპთაყვანისმცემლობაზე ან მრავალმეტყიანობაზე, არამედ სწამთ მხოლოდ ერთი ღმერთი და ყოველი სიკეთის მომცემი. წარჩინებულთაგან ზოგიერთი თანდათან გამამადიანდა, მაგრამ არც მეჩეთები აქვთ, არც მღვდლები ჰყავთ.

ახლა მათ ქართველ მფლობელებთან არაფერი აქვთ საერთო, რადგან ეს უკანასკნელნი ნაწილობრივ უძღურნი არიან, ნაწილობრივ კი იმიტომ, რომ მათი ქვეყანა [ე. ი. ბასიანია—გ. გ.] მოქცეულია მალალ, უკაცურ თოვლიან ქედსა და სვანეთს შუა. იმერეთის სოფელ ონიდან ჩეგემამდე არის 2 დღის სავალი. მიუხედავად ამისა, მალყარელებს რაჭაში, რიონზე მდებარე ონში გამართულ ბაზრობაზე მოაქვთ უხეში მაული, ქეჩა და მისთანები და ყიდულობენ ბამბის ქსოვილებს და სხვას. ბასიანელები უფრო მეტად ურთიერთობაში

¹ იფულისხმება კონსტანტინე პორფიროგენეტი და მისი შრომა De administrando imperio.

nischen Distrikte sind verschiedenen Kabardinischen Fürsten zinsbar; gewöhnlich zollt eine Familie jährlich ein Schaaf.

Die Kabardiner sind mächtiger und die Basianer treiben das Vieh des Winters auf kabardisch Gebiet, daher sie sich schon unterwerfen müssen. Sie holen, bey Mangel, Hirsche und immer rußisch Salz, baumwollene Zeuge, Leinwand und Saffian aus der Kabardey. Beydes handeln sie ein für Wolle, grobes Tuch, Rocken, Filze, Fuchse und Marderbälge, Schwefel, den sie bey Ustoshirt im Distrikt Tschegem graben und Schiespulver, welches sie machen.

Oben am Tschegem, am Berge *Kargashin Tau* (Bleyberg) brechen Bleyerze.

Gebräuchliche Mannsnahmen bey den Basianern sind, Muhamet, Muslasali, Dewlet, Chamso, Kelemet, Rasmursa und mehr tatarische.

Nach der Vorrede eines in Berlin gedruckten Catechismus, wird behauptet, daß von etlichen hundert Jahren, nach andern Nachrichten im Jahr 1480 böhmische und mährische Brüder, den Verfolgungen der römischen Religionsverwandten zu entgehen nach den kaukasischen Gebürge gezogen und diese im Anfange dieses Jahres von Berlin Lehrer verlangt hätten. Die Gleichheit der Benennung der Böhmen, Zechen, mit Tschegem und die hier vorhandenen Spuren des Christenthums scheinen dieses zu bekräftigen. Mir ist dieses aber sehr unwahrscheinlich, denn Tschechem kömmt von Zichen oder Konstantins Zichia oder Dschiki der Georgianer. Die Spuren des Christenthums sind wahrscheinlich von den Georgiern. Die böhmischen Brüder würden wohl auch die böhmische Sprache behalten und nicht mit der tatarischen verwechselt haben, in der keine Art der Gleichheit mit den Slawonischen zu finden ist.

7. Basiania, Basiani, Basiana.

Die Georgianer nennen den hieher gehörigen größten Distrikt Malakar, Basiani, daher ich diese Benennung für dessen benachbarte und durch Sprache und Verfassung ähnliche und verwandte Distr. zum Nahmen einer Provinz erwählt habe.

III. Abchasi, Abchaseti, oder Abasa

Die Georgianer nennen diese kaukasische Provinz Abchasi und Abchaseti, eben so nennen sie auch deren Einwohner, die sich selbst Abasie heißen; der tscherkeßische Nahme ist Abasa. Dieser oder Abchasetia scheint mir der beste Nahme für Landkarten. Es ist gewiß Constantins Abasgia; die Nahmen Paganeti und Alaleti kommen offenbar von des Kayzers Konstantins Papagi und Alani. Diese Benennungen sollen auch, wie Georgier versicherten, Abasische Distrikte haben, von welchen ich aber nichts gewis-

არიან ყაბარდოელებთან, რადგან სხვადასხვა ბასიანური მხარეები გადასახადს უხდიან ყაბარდოელ თავადებს; ჩვეულებრივ ერთი ოჯახი ყოველწლიურად ერთ ცხვარს უხდის.

ყაბარდოელები უფრო ძლიერნი არიან და [რადგან] ბასიანელები საქონელს წამთრობით ყაბარდოელთა სამფლობელოში აძოვებენ, ამიტომ ისინი უნდა ემორჩილებოდნენ მათ. ნაკლებობის გამო მათ ყაბარდოდან მოაქვთ ირმები(?) და რუსული მარილი, ბამბის ქსოვილები, ტილო და ტარსიკონი. მას ისინი სცვლიან მატყლზე, უხეშ მაუღზე, ჩოხაზე, ქეჩაზე, მეღებზე და კვერნის ტყავზე, აგრეთვე გოგირდზე, რომელსაც ისინი იღებენ ჩეგემის მხარეში ურუსტორ-შხიტთან, და თოფის წამალზე, რომელსაც ისინი ამზადებენ.

ზემოთ ჩეგემზე, ყარგაშილი-ტაუს მთაზე (ტყვიის მთა) ისინი ტყვიას იღებენ.

ბასიანიაში გავრცელებული მამაკაცთა სახელებია მუჰამედი, მუსლასალი, დევლეთი, ხამსო, კელემეტი, ბასმურზა და სხვა თათრული [სახელები].

ბერლინში გამოცემული კატეხიზმოს წინასიტყვაობაში ამტკიცებენ, რომ რამდენიმე ასეული წლის წინათ, სხვა ცნობებით 1480 წელს, ბოჭემელი და მორავიელი ძმები, რომლებიც გამოექცნენ რომის კათოლიკეთა დევნას, მოვიდნენ კავკასიის მთიანეთში და ამათ ამ წლის დასაწყისში ბერლინიდან მასწავლებელი მოითხოვეს. ერთნაირი სახელწოდება ბოჭემელებისა, ჩეხებისა და ჩეგემისა, და აქ დარჩენილი კვალი ქრისტიანობისა თითქოს უნდა ადასტურებდნენ ამ აზრს. მე კი ეს არ მეჩვენება სარწმუნოდ, რადგან ჩეხემ-ი მომდინარეობს ციხენ-იდან, ან კონსტანტინეს ზიხია-დან, ან ქართველთა ჯიქიდან. ქრისტიანობის კვალი კი აქ ალბათ ქართველებისგან არის. ბოჭემელი ძმები, ალბათ, თავის ენას შეინარჩუნებდნენ და არ გაცვლიდნენ თათრულში, რომელსაც არავითარი მსგავსება სლავონურთან არ მოეძებნება.

7. ბასიანია, ბასიანი, ბასიანა

ქართველები ყველაზე დიდ აქაურ მხარეს მალყარს უწოდებენ ბასიანს, ამიტომ მე ეს სახელი ავირჩიე მის მეზობელ და ენით და წყობით მსგავს და ნათესავ მხარისათვის. >

III. აფხაზი, აფხაზეთი ან აბასა

ქართველები კავკასიის ამ პროვინციას ეძახიან აფხაზი და აფხაზეთი, ასევე ეძახიან მის მცხოვრებლებსაც, რომლებიც თავის თავს აბასიებს უწოდებენ; ჩერქეზული სახელი არის აბასა. ეს სახელი, ან აფხაზეთი, ჩემის აზრით, ყველაზე შესაფერი სახელწოდებაა რუკებისთვის. ეს ალბათ არის კონსტანტინეს აბაზგია¹; სახელები პაჯანეთი და ალაღეთი მომდინარეობს ალბათ იმპერატორ კონსტანტინეს სახელებიდან „პაპავი“ და „ალანი“. ეს სახელები, როგორც ქართველები ირწმუნებოდნენ, უნდა ჰქონდეთ აბასაურ მხარეებსაც, რომელთა

¹ იგულისხმება კონსტანტინე პორფიროგენეტის შრომა. იხ. ზემოთ გვ. 45.

ses vernehmen konnte. Abchasia Minor, welches auf einigen Karten beym Kum steht, kömmt wol von den durch Tscherkassen hieher versetzten Abchasischen Dörfern.

Abasa nimmt einen Theil des hohen kaukasischen Gebürges und seines Abfalls gegen das schwarze Meer ein und hat in W. das schwarze Meer bis zur Mündung des Kabeti oder Kabuti (nicht Kopeti); in Norden Tscherkasien, in O. den Kabeti und Swaneti, in S. Georgische Distrikte.

Das Land hatte in alten Zeiten seine eigene Beherrscher die in georgischen Urkunden *Abcha-mepe* (Könige von Abchasi) genennet werden. Nachher stand es lange unter Georgischen Zaaren, die sich damals Zaaren von Abchasi und Kartuli (Abchasetissa und Kartelissa Mepe) nannten. Unter dieser Regierung ward das griechische Christenthum eingeführet und in Bytschwinta war sogar ein Patriarch, in Mokwi und Drauda Erzbischöfe. In der Folge befreyeten sie sich von Georgien und sind noch jetzo ohne ein allgemeines Oberhaupt; aber einige Distrikte erkennen türkische Oberherrschaft und einige sind Unterthanen tscherkaßischer Fürsten. Ihre Fürsten sind verarmt, daher sie sich Distrikte oder parthienweise Aelteste wählen, sich aber bey ihrer Ungebundenheit oft bekriegen und untereinander aufreiben.

Bey dieser Verfassung ist auch bey ihnen, wie bey den übrigen Kaukasern das Christenthum erloschen, aber, wie ebenfalls bey mehrern dieser Gebürgvölker, durch keine andere Religion ersetzt. Von vorigen Christenthum sind ausser steinernen Kirchen und deren Ruinen auch in ihrer Lebensart Spuren; noch immer halten sie die großen Fasten, feyern den Sonntag nicht durch Gottesdienst, aber durch Ruhe von allen Beschäftigungen, und essen Schweinfleisch. Immer hat die Nazion einen *Kaltakos*, der bey einer alten steinernen Kirche wohnt, von unbescholtenen Sitten seyn muß, der besonders nach den Fasten das Fleisch einsegnet. Sein Titul ist von georgischen Katolicos oder Patriarch verstümmelt.

Die Abchasetische oder Abasaische und Tscherkeßische Sprache haben eine Mutter, sind aber so verschiedene Mundarten derselben, daß man die Verwandtschaft nicht überall findet, sondern theils mühsam suchen muß. Meine Sprachproben zeigen dieses. Die Mundarten der südwestlichen, nordwestlichen, und nordöstlichen Distrikte sind unter sich auch etwas verschieden.

Die Abchasiten sind ziemlich friedfertig, und wenn sie auf Streifereyen ausgehen, so ist es meistens, sich für erlittene Beleidigungen zu rächen. Ein solcher Streifhaufen sammlet sich nnter einer alten Eiche, in die sie einen Säbel stoßen, einigemal um dieselbe gehen und in ihrer Sprache sagen: Wir gehen wider die Feinde (die sie nennen), laß sie uns fangen oder tödten. Ihre Waffen sind Flinten und Säbel, aber auch Bogen und Pfeile. Im letzten Kriege wollten ein Hauffen von etwan 3000 Abcha-

შესახებ ვერაფერი სარწმუნო ვერ გავიგე. მცირე აფხაზია, რომელიც ზოგიერთ რუკაზე მდ. კუმასთან მდებარეობს, წარმოქმნილია ალბათ ჩერქეზთაგან აქ გადმოსახლებული აფხაზური სოფლებისგან.

აბასას უკავია ნაწილი კავკასიის მაღალი მთებისა და მისი კალთებისა, რომლებიც შავ ზღვამდე ეშვებიან, და მას დასავლეთით ესაზღვრება შავი ზღვა კაბეტის ან კაბუტის (არა კობეტი) შესართავამდე; [აბასას ესაზღვრება] ჩრდილოეთით ჩერქეზეთი, აღმოსავლეთით კაბეტი და სვანეთი, სამხრეთით ქართული მხარეები.

ძველად ქვეყანას ჰყავდა საკუთარი მმართველი, რომელიც ქართულ მათიანეებში იწოდება აფხაზთ-მეფედ (აფხაზეთის მეფე). მას შემდეგ (ქვეყანა — გ. გ.) დიდი ხნის განმავლობაში საქართველოს მეფეს ეკუთვნოდა, რომელიც მაშინ იწოდებოდა აფხაზეთისა და ქართლის მეფედ (Abchasetissa und Kartelissa Mepe). ამ მმართველობის დროს გავრცელებულ იქნა ბერძნული ქრისტიანობა და ბიჭვინთაშიც კი იჯდა პატრიარქი, მოქვე და დრანდაში კი არქიეპისკოპოსები. მოგვიანებით ისინი განთავისუფლდნენ საქართველოსგან და ახლაც ერთიანი მმართველის გარეშე არიან; მაგრამ ზოგი მხარეები სცნობენ თურქეთის ბატონობას, ზოგი კი ჩერქეზი მთავრების ქვეშევრდომები არიან. მათი თავადები (მთავრები) გალარიბდნენ, ამიტომ ისინი მხარეების ან დაჯგუფებათა მიხედვით ირჩევენ მთავრებს, მაგრამ, რადგან არ არიან ერთმანეთთან კავშირში, ხშირად ებრძვიან და ანადგურებენ ერთმანეთს.

ასეთი ვითარების გამო იქაც, ისევე როგორც სხვა კავკასიელებთან, ქრისტიანობა ჩაქრა, მაგრამ ისევე, როგორც სხვა მთიელ ხალხებში, იგი არ შეიცვალა სხვა რელიგიით. გარდა ქვის ეკლესიებისა და მათი ნანგრევებისა, ძველი ქრისტიანობისგან აქ კვალი საყოფაცხოვრებო პირობებშიც დარჩა; მაგალითად, მათ აქვთ დიდმარხვა, უქმობენ კვირა დღეს, მაგრამ არა ღვთის მსახურებით, არამედ ისვენებენ ყველა სამუშაოსაგან, სუამენ ღორის ხორცსაც. ამ ხალხს ჰყავს კალთაკოსი, რომელიც ცხოვრობს ძველ ქვის ეკლესიასთან და მისდევს შეუბღალავ ჩვევებს და, განსაკუთრებით, მარხვის შემდეგ აკურთხებს ხოლმე ხორცს. მისი ტიტული („კალთაკოსი“) არის დამახინჯებული ქართული „კათალიკოსი“ ანუ პატრიარქი.

აფხაზურს, ანუ აბასურს და ჩერქეზულ ენებს ჰყავთ ერთი დედა (ძირი); მაგრამ ისინი წარმოადგენენ მის ისეთ განსხვავებულ დიალექტებს, რომ მათი ნათესაობა ყველგან არ შეიმჩნევა, არამედ ზოგჯერ ძლივს გაირკვევა. ჩემ მიერ [ჩაწერილი] ენობრივი ნიმუშები გვიჩვენებს ამას. სამხრეთ-დასავლეთის, ჩრდილო-დასავლეთის და ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხარეთა დიალექტები ერთმანეთისგან ასევე მცირედ განსხვავდებიან. >

აფხაზები საკმაოდ მშვიდობისმოყვარენი არიან და, თუკი ისინი ვინმეს თავს ესხმიან, უმეტესად მიყენებული შეურაცხყოფისათვის შურის საძიებლად. ასეთი თავდამსხმელი ჯგუფი იკრიბება ბებერი მუხის ქვეშ, რომელშიც არკობენ ხმალს, რამდენჯერმე გარს უვლიან მას და თავიანთ ენაზე ამბობენ: ჩვენ მივდივართ მტრის წინააღმდეგ (მტერს ასახელებენ), დაგვაჭერინე ან დაგვახოცინე ისინი. მათი იარაღია თოფები და ხმლები, აგრეთვე მშვილდ-ისარიც; უკანასკნელ ომში 3000 კაცისგან შემდგარი აფხაზების რაზმი თავს დაესხა

ser die rußischen Truppen überfallen, wurden aber zurück gewiesen und verlohren 300 Mann und 7 Anführer.

In der hänslichen Verfassung sind sie den Tscherkassen am ähnlichsten. Wie dieselben kleiden sie sich, nur tragen sie kürzere Röcke u. a. Die an Mingreli gränzen tragen imeretische Mützen. Ihre Häuser sind wie die Tscherkasischen von leichtem Fachwerk mit geflochtenen Strauchwänden; die Häuser stehen aber nicht bey einander, sondern sind, wie in Imeretien, in den Gehölzen zerstreuet. Die Viehzucht ist ihre Hauptsache. Ihr Ackerbau schränkt sich meist blos auf Gomi ein, doch wird im hohen Gebürge auch etwas Sommerweizen und Gersten gesäet.

Die Produkte dieses Landes sind vorzüglich: Honig, Wachs, Fuchs- und Marderpelze, grobe Tuchröcke und Filzmäntel. Die vier erst genannten Artikel finden in der Krim und die beyden letztern in Kislar Absatz; auch Buxbaumholz verkauffen sie nach der Turkey. Sie kauffen dagegen grobe Leinewand, baumwollene und seidene Zeuge, Justen, Saffian, kurzen Kram. Der mehrste Handel geht durch armenische Hände.

Die Proviuz Abchas läßt sich füglich in den südwestlichen, der den Abhang des Gebürges gegen das Meer; zwischen den Flüssen Kuban und Enguri einnimmt und durch letztern von Mengreli geschieden wird, 2. in den nordwestlichen Theil und 3. in den nordöstlichen Theil, welcher Alte Kesek genennet wird, eintheilen.

1. Zum südwestlichen Theil, der eigentlich das alte Abchasia ist, gehören die Distrikte: Chirpit, Tschadschi, Sads und Aipga, die die Tscherkassen unter den gemeinschaftlichen Nahmen Kuschkhasip, d. i. Transmontaner begreifen.

Ueber diese herrschen die Türken, durch einen in der am schwarzen Meer in der Festung Sokunkala befindlichen Pascha, der gewöhnlich aus der fürstlichen abchasischen Familie Mudawio gewählt wird. Der vorige Pascha hieß Abai, wovon die Georgianer diese Distrikte nach ihrer Sprachweise Sabar machten, woraus im rußischen Atlas Sabaizi geworden ist.

2. Das nordwestliche Abchasien, enthielt die Distrikte Tubi, Ubuch, Schapsich oder Schapso, Ache und Kokush (nieder und ober Schapso) am Chuadsh und Sachi und an den Kubaflüssen die mit dem Tscherkasischen Distrikten, Bshana und Satukai gränzen. Die Türken haben in der am schwarzen Meer gelegenen Festung Schotschukkala Aufseher über diese Kreise, die ihnen aber wenig Folgsamkeit beweisen.

3. Die nordöstlichen Distrikte machen den dritten und kleinsten Theil der Provinz aus. Als noch im vorigen Jahrhundert kabardinische Fürsten weiter in Osten gegen den Terek gezogen, nahmen die Abhasen deren Gebiete ein, und wurden dadurch den kabardinischen Fürsten unterthan. Alte Kesek, d. i. sechs Stücke, weil sie 6 Familien zehlen, liegt zwischen den tscherkasischen Distrikten, Kabarda und Beslen, um den Kubanfluße

რუსულ რაზმებს, მაგრამ ისინი უკან გააქციეს და მოუკლეს 300 კაცი და 7. მეთაური.

[აფხაზები] შინაური წყობის მიხედვით ყველაზე მეტად ჩერქეზებს ემსგავსებიან. მათ მსგავსად იცვამენ, მხოლოდ ატარებენ უფრო მოკლე ჩოხებს და ა. შ. [აფხაზთაგან] ისინი, რომლებიც მეგრელებს ესაზღვრებიან, ატარებენ იმერულ ქუდეებს. მათი სახლები, როგორც ჩერქეზულები, მსუბუქადაა ნაგები, დაწნული წნელის კედლებით; სახლები არ დგანან ერთმანეთის ახლოს, არამედ, როგორც იმერეთში, გაბნეული არიან ქალებში. აქ უმთავრესად მესაქონლეობას მისდევენ. მათი მიწათმოქმედება შემოიფარგლება მხოლოდ ღომის მოყვანით, მალა მთებში კი სთესენ ცოტა საგაზაფხულო ხორბალს და ქერს.

ამ ქვეყნის პროდუქტებია უმთავრესად: თაფლი, ცვილი, მელიის და კვერნის ბეწვი, უხეში მაულის ჩოხა და ნაბადი. სპირველი ოთხი გააქვთ ყირიმში და ბოლო ორი ყიზლარში; ამას გარდა ისინი ბზის ხეებს ჰყიდიან თურქეთში. სამაგიეროდ ყიდულობენ უხეშ ტილოს, აბრეშუმისა და ბამბის ქსოვილებს, იუხტს, თარსიკონს და წვრილმანებს. ვაჭრობა უმთავრესად სომხების ხელშია.

პროვინცია აფხაზეთი შეიძლება დაიყოს შემდეგ ნაწილებად: 1. სამხრეთ-დასავლეთისა, რომელსაც უჭირავს მთის კალთები ზღვისკენ, მდ. ყუბანსა და ენგურს შორის, და ამ უკანასკნელით გამოყოფილია სამეგრელოსგან; 2. ჩრდილო-დასავლეთისა და 3. ჩრდილო-აღმოსავლეთისა, რომელსაც ალთი-ქესეკი უწოდებენ.

1. სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილს, რომელიც არსებითად არის ძველი აფხაზეთი, ეკუთვნის მხარეები: ხირფისი, სადში, საძი და აიბგა, რომლებსაც ჩერქეზები საერთო სახელით კუშჰასიპ-ით (ე. ი. მთისგადაღმელი) იხსენიებენ.

ამ მხარეში ბატონობენ თურქები, ფაშას მეთაურობით, რომელიც ზის შავ ზღვაზე მდებარე ციხე სოკუნკალაში¹ და რომელსაც ჩვეულებრივ აფხაზეთის თავადური გვარიდან, მუდავიო²-დან, ირჩევენ. წინა ფაშას ერქვა აბაღ, საიდანაც ქართველებმა თავიანთი ენის წესის მიხედვით ამ მხარეს დაარქვეს საბარ, აქედან კი რუსულ ატლასში წარმოსდგა საბაიცი.

2. ჩრდილო-დასავლეთი აფხაზეთი შეიცავს მხარეებს—ტუბი, უბიხი, შაფსული ან შაფსო, ახე და კოკუუ (ქვემო და ზემო შაფსო), რომლებიც მდებარეობენ ხუაჯზე და ზაშზე და ყუბანის შენაკადებზე [და] რომლებიც ჩერქეზულ მხარეებს, ბენას და სატუკაის³, ესაზღვრებიან. თურქებს შავ ზღვაზე მდებარე ციხე შოჩუკალაში⁴ ჰყავთ ზედამხედველები ამ მხარეებისა, რომლებიც მათ ნაკლებ ემორჩილებიან.

3. ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხარე შეადგენს მესამე და ყველაზე პატარა ნაწილს ამ პროვინციისას, <როცა, ჯერ კიდევ გასულ საუკუნეში, ყაბარდოს მთავრები აღმოსავლეთისკენ, თერგისკენ გაფართოვდნენ, აფხაზებმა დაიკავეს მათი მხარეები, და ამით დაექვემდებარნენ ყაბარდოს მთავრებს. ალთი ქესეკი, ესე იგი ექვსი ნაწილი [ასე ეწოდება მას] რადგან იქ 6 ოჯახი ირძივება, მდებარეობს ჩერქეზების მხარეების, ყაბარდოს და ბესლენს

¹ სოხუმ-ყალა.

² ალბათ „მეძუი“.

³ ჰათუკაი, ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით „ჰათუყვა“.

⁴ ალბათ „სუჯუკ-ყალა“.

Indschik und Uasp oder Arga und die obere Kuma. Die Kreise heißen Ksilbek, Tam, Schegrai, Barokai oder Bach mit 300, Baschilbai mit 1000 Familien und Sabar.

An diese Kreise machen, ausser den Fürsten, auf deren Lande sie wohnen, auch die Fürsten des benachbarten tscherkaßischen Kreises Bes- len Ansprüche; auch haben die Nachkommen ihre eigenen alten Fürsten, aus den Familien Mudawia und Scharascha, ihre Rechte noch gar nicht aufgegeben, daher sie unter beständigen Unruhen und Bedrängnissen leben; diese vermehrten sie 1769. durch ihr feindliches Betragen gegen Rußland, weswegen sie der General von Medem hart züchtigte.

Die Hauptstadt der Provinz ist: Anakopis, ehemals Nikopsis. Die übrigen nahnhaften Oerter heißen: Anaklea, eine Gränzfestung an der Mündung des Enguri, gegen den Distrikt Odeßi; Bitschwinta, an der Mündung des Kabeti, Bedja, Makwi und Drandeli, ehemalige Bischofssitze; Ilori, Kodri, Ts'chomi, Zalunka, Zupu und Bowudjak stehen am Meer; Dschanketagabla ist ein großes Dorf am Kubanfluß Pschaga, an welchen es 20 Werst weit hinab reicht und auch entfernt vom Flusse im Walde zerstreute Häuser hat. Sein Aeltester hies 1772. Arslanbek Chersisgukoi.

IV. Die Provinz Tscherkeßien oder die Tscherkessen

Die Einwohner nennen sich und ihr Land Adigi, die Türken und Tataren Tscherkas, die Georgianer Tscherkeßiani, die Russen Tscherkessy, die Deutschen Tscherkaßien, die Oseten aber Kasach, welches vielleicht zu Kaysers Constantins Zeit die gemeine Benennung war. Die Tscherkessen, Oseten und Kisten werden, so verschiedene Nationen sie auch sind, wegen der gemeinschaftlichen Bewohnung des nordlichen Kankasus, von den Russen zusammen, aber sehr unbestimmt, Gorsky oder Tawliuzi genannt, welches ersteres in der rußischen, letzteres in der tatarischen Sprache Gebürgige anzeigt.

Dieses Land nimmt an der Nordseite des Kaukasus vorzüglich die Thalfläche am Fuße des Hauptgebürges und des Vorgebürgs vom schwarzen Meer am Kuban hinauf und weiter in Osten bis zur Mündung der Sundsche des Tereks ein. Dadurch gränzt es nordlich mit Abchasi und Oseti, westlich mit Kistetia. Es hat also Kuban, Kuma und Terekflüsse.

Die Tscherkessen sind ein besonders Volk, welches, so viel man durch Sprache und alle übrigen Umstände findet, ansser seinen Nachbarn den Abchasen mit keinem andern verwandt ist. Beyde Völker reden eine Grundsprache, aber in so verschiedenen Dialekten, daß sie sich ohne Uebung nicht verstehen.

Die Tscherkessen haben viele Fürsten, einen sehr starken Adel und das Volk ist dem Adel und Fürsten unterthan.

შორის, ყუბანის შენაკად ინჯიკზე და უარპზე, ან არპაზე (ალბათ ურუფზე—გ. გ.) და ზემო კუმაზე. მხარეებს ჰქვიათ ყიზილბეკი, ტამი, შეგრაი, ბაროყაი ან ბალი 300 ოჯახით, ბაშილბაი 1000 ოჯახით და საბარი.

იმ მთავრებს გარდა, რომლებიც ამ ქვეყანაში ცხოვრობენ, ამ მხარეზე უფლებებს აცხადებენ მეზობელი ჩერქეზული მხარის ბესლენის მთავრებიც; აგრეთვე თავის უფლებებზე უარი არ უთქვამთ ადგილობრივი ძველი მთავრების (მუდავეას და შარაშას გვარიდან) შთამომავლებს, ამიტომ ისინი განუწყვეტლივ შფოთში არიან და ერთმანეთს თავს ესხმიან; ეს უბედურება კი გაძლიერდა 1769 წელს მათი მტრული დამოკიდებულების გამო რუსეთთან, რისთვისაც გენერალმა მედემმა ისინი სასტიკად დასაჯა.

პროვინციის დედაქალაქი არის ანაკოფია, ძველად ნიკოფსი. სხვა მნიშვნელოვანი ადგილებია: ანაკლეა, ნასაზღვრო ციხე ენგურის შესართავთან, ოდიშის მხარის პირდაპირ; ბიჭვინთა—კაპეტის შესართავთან; ბეღია, მოქვე და დრანდა, ეპისკოპოსთა ძველი საჯდომები; ილორი, კოდრი, ცხომი. ცალუმკა, ზუფუ და ბოვუდიაკი¹—ზღვაზე მდებარეობენ, ჯანკეთაჰაბლა არის დიდი სოფელი ყუბანის შენაკად ფშაჰაზე, რომელზეც ის ქვევითკენ გაჭიმულია 20 ვერსზე და მდინარისგან მოშორებული, ტყეში გაბნეული სახლები აქვს. 1772 წელს მისი მთავარი იყო არსლანბეკ ხერსისგუყოი.

IV. პროვინცია ჩერქეზეთი ანუ ჩერქეზები

მოსახლეობა თავის თავს და ქვეყანას ეძახის ადიღე-ს, თურქები და თათრები ჩერქას-ს, ქართველები ჩერქეზიანი-ს, რუსები—ჩერკესი-ს, გერმანელები ჩერკასიენ-ს, ოსები კი კაზახ-ს, რომელიც ალბათ კონსტანტინე კეისრის დროს საერთო სახელი იყო. ჩერქეზებს, ოსებს და ქისტებს: მიუხედავად იმისა, რომ ისინი სხვადასხვა ხალხებია, მათი ერთად ცხოვრების გამო ჩრდილოეთ კავკასიაში, რუსები, ყოვლად გაურკვევლად, ეძახიან გორსკი ან ტავლინცი-ს, რომელთაგან პირველი რუსულად, მეორე კი თათრულად აღნიშნავს მთიელ-ს.

ამ ქვეყანას უჭირავს კავკასიის ჩრდილოეთ მხარეზე უმთავრესად დაბლობი, მთავარი ქედის და მთისწინეთის ძირას, შავი ზღვიდან ყუბანზე ზემოთ და შემდეგ აღმოსავლეთით იქამდე, სადაც თერგს სუნჯა ერთვის. ამით ის ჩრდილოეთით ესაზღვრება აფხაზეთს და ოსეთს, დასავლეთით ქისტეთს. ამრიგად: მასზე მიედინებიან ყუბანი, კუმა და თერგი.

ჩერქეზები არიან განსაკუთრებული ხალხი; ისინი, რაც არ უნდა ვეძიოთ ენის თუ სხვა პირობების მიხედვით, გარდა თავისი მეზობელი აფხაზებისა, არც ერთ სხვას არ ენათესავენ. ორივე ხალხი ლაპარაკობს საერთო ძირის მქონე ენაზე, მაგრამ ისეთ განსაკუთრებულ დიალექტზე, რომ; გაწაფვის გარეშე, არ გაეგებათ ერთმანეთისა.

ჩერქეზებს ჰყავთ ბევრი მთავრები, ძალიან ძლიერი დიდებულები (აზნაურები—Adel); ხალხი ემორჩილება ამ მთავრებს და დიდებულებს.

¹ იქნებ „ბოლადაგი“ (= გაგრა) — გ. გ.

Vorzügliche fürstliche Familien sind: Dschambulak, Kartuk, Bekmursa, Moisoht, Kargokin, alle in der großen Kabardey.

Tscherkeßien hat keinen allgemeinen eigenen Beherrscher und seine Distrikte stehen in keiner regelmäßigen Verhältniß, obgleich die Verfassung des Landes republikanisch ist. Die Fürsten befehlen und unterdrücken sich unter einander und erklären sich oft für ganz entgegengesetzte Partheyen. Ueberhaupt erkennt das Land, besonders die Kabardey, russische Hoheit und die Fürsten schwören den Eid der Treue, auch geben sie, zu mehrerer Sicherheit eines ruhigen und friedlichen Betragens, aus den besten Familien Geisel, die in Kislar aufbewahrt werden. Dennoch sind sie äusserst wetterwendisch und erfordern ab und zu militairische Züchtigungen. Besonders mussten sie im vorigen Türkenkriege, so, wie die übrigen Kaukaser, durch ein eigenes Corps in den Schranken erhalten werden. Ueber die Distrikte ausser der Kabardey behaupten auch die Türken einige Hoheit und bestellen deswegen einen Seraskier, der in Kopil am Kuban, neben dem Krimmischen zu seyn pflegt.

Durch die Bemühungen der georgischen und russischen Geistlichkeit, vorzüglich unter dem russischen Zaar Iwan Wasiljewitsch, wurden die Tscherkessen griechische Christen, wovon noch häufige Spuren, alte steinerne Kirchen, Kreuze auf Gräbern an der Kuma u. a. vorhanden sind, noch von einigen Fasten beobachtet werden u. s. f. Es gieng aber hier wie in Abchasi. Bey der ungebundenen Verfassung erlosch die christliche Religion, ohne von einer andern verdrungen zu seyn. Gegenwärtig sind die mehresten Vornehmen Muhamedaner, haben aber weder Priester, noch Metschetten, noch Schulen und sind also äusserst unwissend. Das Volk lebt ohne Religion.

Von Ansehen und Charakter gleichen die Tscherkessen den Abchasen, sind aber entschlossener und merklich feiner, in hohem Grade wankelmüthig, in Unterhandlungen ganz unzuverlässig. Gewöhnliche Mannsnahmen sind bey Tscherkessen, z. B. Ali (Elnes), Mahomet, Moisoht (Moses), Arslanbek (Starker Löwe), Temu (Eisen), Chammurssa (Hunde Fürst), Tamassa (Tomas), Dschatemir (Eisenseele) u. s. f. — Weibliche Nahmen: Kenscha, Fatme, Tepsike, Kistamar, Dschenet (Seligkeit) u. m. a.

Unter den Gewerben hat die Viehzucht und bey dieser die Schaafzucht den Vorzug. Ihre Schaafé sind die gemeinen europäischen Hauschaafe, tragen aber sehr gute Wolle. Sie haben auch schöne, aber nicht viele Pferde. Die Wolle verarbeiten sie theils selbst zu groben Tuch und Filzen, theils verkaufen sie sie.

Ihr Akkerbau schränkt sich beynahe blos auf Hirse ein, weil dicke Hirse bey ihnen die Stelle des Brodtes vertritt. — Was von den Produkten und dem Handel der Abchaser durch die Armenier gesagt worden, gilt völlig auch von den Tscherkessen.

თავადღა მნიშვნელოვანი გვარებია: ჯამბულატი, კაიტუკი, ბეკმურხა, მოიზოპლი, კურგოკინი. ყველანი — დიდ ყაბარდოში არიან.

ჩერქეზეთს არ ჰყავს საკუთრივ ერთი საერთო მმართველი და მისი მხარეები არ არიან ერთმანეთთან კანონზომიერ (წესიერ) კავშირში, თუმცა ქვეყნის წყობა რესპუბლიკურია. მთავრები მტრობენ და ჩაგრავენ ერთმანეთს და ხშირად ეხმარებიან მოწინააღმდეგე პარტიებს. საერთოდ ქვეყანა, განსაკუთრებით ყაბარდო, ცნობს რუსეთის უზენაესობას და მთავრები მისდამი ერთგულების ფიცს სდებენ, ამას გარდა. უფრო მეტი სიმტკიცისა და წყნარი და მშვიდობიანი მოქცევის უზრუნველსაყოფად, ყველაზე წარჩინებული (საუკეთესო) გვარებიდან [რუსეთს] აძლევენ მიწელებს, რომლებიც ყიზლარში ჰყავთ. მაინც ისინი ძალზე არასაიმედონი არიან და ხანდახან საჭიროებენ სამხედრო დასჯას. მათი მოთოკვაც, მსგავსად სხვა კავკასიელებისა, განსაკუთრებით საჭირო გახდა წარსულ თურქეთის ომში, [ასევე საჭირო გახდა] ცალკე კორპუსის ჩაყენება. ამ მხარეებში, ყაბარდოს გარდა, თურქებსაც აქვთ ერთგვარი გაგლენა და ჰყავთ ამიტომ სერასკირი, რომელიც დგას ყუბანზე მდებარე კოპილში, ყირიმის მეზობლად.

ქართველი და რუსი სამღვდელოების მეცადინეობით, უმთავრესად კი რუსეთის მეფის ივანე ვასილის ძის დროს, ჩერქეზები მართლმადიდებელი ქრისტიანები გახდნენ, რისი ნაშთებიც ეხლაც ხშირად გვხვდება — ძველი ქვის ეკლესიები, საფლავის ჯვრები კუმაზე და სხვაგან, აგრეთვე მარხვის შენახვა და სხვა აქ ისევია, როგორც აფხაზეთში. მათი შეუკავშირებლობის გამო ქრისტიანული სარწმუნოება გაქრა, თუმცა არც სხვა სარწმუნოებით შეცვლილა. ამჟამად მეტი წილი დიდებულებისა (წარჩინებულებისა) მაჰმადიანებია, მაგრამ არ ჰყავთ არც მოძღვრები, არც მეჩეთები აქვთ, [ასევე არ აქვთ] არც სკოლები და მეტისმეტად გაუნათლებელნი არიან. ხალხი ცხოვრობს ურელიგიოდ.

შესახედავად და ხასიათით ჩერქეზები აფხაზებს ჰგვანან, მაგრამ არიან უფრო შეუპოვრები და შესამჩნევად გულსხმიერნი, ძალიან მერყევი და ურთიერთობაში არასაიმედონი. ჩერქეზებში გავრცელებული კაცის სახელებია, მაგ.: ალი (ელნეს), მაჰომედი, მოიზოლ (მოსე), არსლანბეკ (ძლიერი ლომი). თემუ (რკინა), ხამმურხა (ძალი თავადი), თამასა (ტომას), ჯატემირ (რკინის სული) და ა. შ. ქალის სახელებია: კენშა, ფატმა, ტეფსიკე, კისთამარ, ჯენეტ (სათნოება) და მრ. სხვა.

მეურნეობიდან ყველაზე მეტად გავრცელებულია მესაქონლეობა, პირველ რიგში კი მეცხვარეობა. მათი ცხვრები ევროპული ცხვრის მსგავსია, მაგრამ მათ ძალიან კარგი მატყლი აქვთ. მათ ჰყავთ ასევე ძალიან კარგი, მაგრამ ცოტა ცხენები. მატყლს ისინი ნაწილობრივ თვითონ ამუშავებენ უხეშ მალადად და ქეჩად, ნაწილობრივ ჰყიდიან.

მარცვლეულიდან ისინი თითქმის მხოლოდ ფეტვს სთესენ, რადგან (მსხვილი) ფეტვი მათთან პურის მაგიერობას სწევს. — რაც აფხაზების პროდუქტებზე და სომხების საშუალებით ვაჭრობაზე ითქვა, მთლიანად შეიძლება გავიმეოროთ ჩერქეზებზეც.

Sie haben keine Städte, sondern wohnen in großen Dörfern, deren Häuser nicht, wie der Abchasier ihre zerstreuet, sondern bey einander stehen. Die Häuser sind, wie oft beschriebene der Kaukaser, von leichtem Fachwerk mit geflochtenen und beweißten Wänden.

Wann ihnen eine Gegend wegen des Bodens, der Weide, des Wassers, des Holzes, der Nachbarschaft, besser gefällt, verlassen sie ihre Dörfer und bauen auf dieser bessern Gegend in sehr kurzer Zeit neue.

Die Distrikte Tscherkeßiens sind:

Die große und kleine Kabardey, die den Raum des Thals am nördlichen Gebürgfuß und auf dem Vorgebürge von der obern Kuban in W. bis an die Sundscha einnehmen und beyde durch den Argudan des Terek und unter dessen Mündung vom Terek selbst getheilt werden. Kabarda heißt in georgischer Sprache: bey Seite, seitwärts oder an der andern Seite. Vielleicht ist also der Name georgisch und von der Lage in Absicht Georgiens hergekommen.

Beslen am Ulu Laba der Kuban;

Temirgoi, der groß ist, am Fluße Schagwascha;

Mamschach, an eben dem Flusse, an welchem auch Adimos liegt.

Abasech am Pschasia.

Bscheduch am Flüschen Kislarkatken; Hatukei und Bschaner an den Flüssen Karakuban und Apachi.

Alle diese Flüsse fallen in den Kuban.

V. Die Provinz Oßetien und die Oßeten

Das Land oder die Provinz Oßetien nimt den Theil des hohen kaukasischen Gebürges um die Quellen der nördlichen Terekflüsse, bis zum Leßken und den südlichen Kurflüssen, Aragi, Ksani, Batara und Didi-liachwi und des Dschedscho des Rion ein.

Dieses große Gebiet hat in O. Kistische, in S. Georgische, in W. Basianische und Tscherkeßische und in N. Tscherkeßische und Kistische Distrikte.

Die Einwohner theilen ihr Land und sich in verschiedenen Kreisen: Gir oder Ir, Walw oder Walp, Chuatan und Cherolin. Von den Georgianern und in Nachahmung derselben, auch von den Russen, werden sie Oßi, Osi und Osseti, von den Tscherkessen und Tataren aber Kuscha (Knochen) benennet.

Die Osseten scheinen mir ein Ueberrest der ehemaligen Polowzen oder Uzen zu seyn, welches Sprachproben und die noch gebräuchlichen Oßetischen Mannsnamen, Itlar, Kitan, Urus, Saba, Katschin, Janslanop, Kunem, Kustok, Tschenegrep, Surbar, Waldusa u. a. wahrscheinlich

მათ არა აქვთ ქალაქები; ცხოვრობენ დიდ სოფლებში. რომელთა სახლებიც აფხაზების მსგავსად კი არ არის გაბნეული, არამედ ერთმანეთთან ახლოს დგანან. მათი სახლები, როგორც მრავალჯერ აღწერილი სახლები კავკასიელებისა, მსუბუქად არის ნაშენი, კედლები აქვთ დაწნული და შეთეთრებული.

როცა მათ რომელიმე ახალი ადგილი მოეწონებათ ნიადაგის, საძოვრების, წყლის, ტყის და მეზობლების გამო, ისინი სტოვებენ თავიანთ სოფლებს და ამ ახალ ადგილას ძალიან მოკლე დროში აშენებენ ახალს.

ჩერქეზეთის მხარეები ა:

დიდი და მცირე ყაბარდო; რომლებსაც უკავიათ დაბლობი ჩრდილოეთის მთის ძირთან და მთისწინეთზე ზემო ყუბანიდან დასავლეთით ჭუნჯამდე; მათ ჰყოფს თერგის შენაკადი არგუდანი და მისი შესართავის შემდეგ თვით თერგი. ყაბარდა ქართულ ენაზე ნიშნავს: განზე, გვერდზე ან შეორე მხარეზე¹. ალბათ ეს სახელი ქართულია და მიკუთვნებული აქვთ საქართველოს მიმართ მათი მდებარეობის მიხედვით.

ბესლენი არის ყუბანის შენაკადზე, ულუ ლაბაზე;

თემირგოი, დიდია და ძევს მდ. შპაგვაშაზე;

შამხეგი, იმავე მდინარეზეა, რომელზეც მდებარეობს აღი მო(ს)ი ც. აბაძეხი — ფშისიაზე.

ბჟედუხი — მდ. ყიზლარკატკენზე; პატუკაი და ბჟანერი მდ. ყარაყუბანსა და აპახზე.

ყველა ეს მდინარე ერთვის ყუბანს.

V. პროვინცია ოსეთი და ოსები

ოსეთის ქვეყანას ან პროვინციას უკავია კავკასიის მაღალი ქედის ნაწილი თერგის ჩრდილოეთის შენაკადებზე ლესკენ-ამდე და სამხრეთით მტკვრის შენაკადებზე — არაგვზე, ქსანზე, პატარა და დიდ ლიახვზე და რიონის შენაკად ჯეჯოზე.

ამ დიდ მხარეს აღმოსავლეთით ესაზღვრება ქისტების, სამხრეთით ქართული, დასავლეთით ბასიანური და ჩერქეზული და ჩრდილოეთით ჩერქეზული და ქისტური მხარეები.

მოსახლეობა ჰყოფს თავის ქვეყანას რამდენიმე მხარედ; გირი ანუ ირი, ვალვი ანუ ვალბი (=თვალი), ხუატანი და ხეროლინი. ქართველების მიერ და მათი მიბაძვით, აგრეთვე რუსების მიერ, ისინი იწოდებიან ოსად და ოსეთად, ჩერქეზები და თათრები კი უწოდებენ კუშა-ს (ძვლები).

ჩემის აზრით ოსები უნდა იყვნენ ძველი ყიფჩაყების ან უყების ნაშთები, რასაც ადასტურებს ენობრივი მასალა და ახლაც ხმარებაში მყოფი ოსური კაცის სახელები — იტლარ, კიტან, ურუს, საბა, კაჩინ, იანსლანობ, კუნემ, კუსტოკ, ჩენეგრემ, სურბარ, ვალდუზა და ა. შ. და რასაც ისტორია არ ეწინააღმდეგება. ენობრივი მასალა გვიჩვენებს ასევე იმას, რომ ოსური

¹ დაშვებულია გაუგებრობაზე დამყარებული შეცდომა, იხ. შესავალი (გ. გ.).

machen, und welchen auch die Geschichte gar nicht widerspricht. Diese Sprachproben zeigen auch, daß die ossetische Sprache zwar eine ganz eigene, aber doch mit der rechten persischen verwandt genug sey, um eine Mutter haben zu können, nicht so mit der tatarischen, wie Thunmann meynte. Als im Jahr 1110 die Polowzen von den Russen am Don geschlagen wurden, scheint sich der Rest derselben, die jezigen Osseten, in das kaukasische Gebürge gerettet zu haben. Doch ich will ihre Geschichte Historikern, die mit hinlänglichen Hülfsmitteln versehen sind, überlassen, und nur mittheilen, was mir von den heutigen Osseten bekannt ist.

Die Osseten haben Fürsten und einen Adel, der aber nie reich und mächtig gewesen, daher vordem das ganze Volk den Beherrschern Georgiens unterthan war, bey den georgianischen innern Unruhen sich aber, den südlichen Theil ausgenommen, frey gemacht hat. Jetzige fürstliche Familien Ossetiens sind, Kundachali, Schenat, Tagarotakanscha und noch armseligere.

Unter georgischer Herrschaft ward die griechische christliche Religion eingeführt, zu der sich auch noch viele Osseten, die georgische Unterthanen sind, bekennen; auch haben rußische Mißionairen in den letzten 20 Jahren in den Distrikten Tagaur, Kurtat, Walagir und Nar zur Annahme der Taufe überredet. Ueberhaupt genommen aber gilt von den Osseten, was ich von den Abchasen gesagt, daß die christliche Religion, mit Hinterlassung mancher Spuren, alter Kirchen, noch üblicher Beobachtung der großen Fasten u. s. f. bey der ungebundenen, rohen Verfassung des Volks erloschen ist, ohne daß eine andere ihre Stelle eingenommen hat. Jetzt ist das Land in viele Distrikte oder Kreise eingetheilt, die theils, wie schon bemerkt, den georgischen Zaaren und Fürsten unterthan sind, theils rußische Hoheit erkennen, dieser Krone huldigen und ihr Geisel geben, theils unter eigenen Fürsten, theils nur unter selbst gewählten Aeltesten stehen, über die sich zum Theil Kabardinische Fürsten Oberherrschaft anmassen. Aber auch die mehr oder weniger unabhängigen Kreise halten nicht nur unter sich gar nicht zusammen, sondern leben partheyenweise, in ofner Fehde erschweren sich ihr rohes Leben, und reiben sich selbst auf.

Ueberhaupt sind sie, so wie in Religion und Gesetzen unwissend, so auch in Sitten roh, mehr räuberisch als diebisch, falsch, hinterlistig und gegen sich und andere treulos.

Es sind sonst wohlgewachsene, nicht große, aber feste, harte Leute, die sich schlecht behelfen und viel anzustehen wissen. Bloss der Mangel einer befehlshabenden Macht und vernünftiger Einrichtungen macht sie so schlecht und böse.

Sie haben von jeher den rußischen Truppen an der Linie, ob sie gleich weit von denselben hausen, durch Ueberfälle und Ermordung der Reisenden von und nach Georgien und durch Streifereyen und Räubereyen

ენა სრულიად თავისებური, მაგრამ მინც სპარსულის იმდენად მონათესავე უნდა იყოს, რომ ისინი ერთი დედა-ენიდან მომდინარეობენ და არა თათრულის [მონათესავეა], როგორც თუნშანს ეგონა. როდესაც 1110 წელს ყივჩაყები რუსებმა დაამარცხეს დონზე, ჩანს მათმა ნაშთმა, ახლანდელმა ოსებმა, კავკასიის შთებში გადაირჩინეს თავი. მინც მათ ისტორიას მე დავუთმობ ისტორიკოსებს, რომლებსაც საკმაოდ დამხმარე მასალა აქვთ და ვაღმოგვცემთ მხოლოდ იმას, რაც ჩემთვისაა ცნობილი დღევანდელი ოსების შესახებ.

«ოსებს ჰყავთ თავადები (მთავრები) და აზნაურები, რომლებიც არასდროს მდიდარი და ძლიერი არ ყოფილან, ამიტომ მთელი ხალხი ადრე საქართველოს მმართველების ქვეშევრდომი იყო, ხოლო განთავისუფლდნენ ქართველთა შინაური არეულობის შედეგად, გარდა სამხრეთი ნაწილისა.» ოსების ახლანდელი თავადები არიან კუნდუხოვი, შანავეი, ტაგაროტაკანშა (იქნებ ტუგანოვი და კანუკოვი — გ. გ.) და სხვანი, კიდევ უფრო დარიბები.

ქართველთა ბატონობის დროს გავრცელებულ იქნა ბერძნული ქრისტიანული რელიგია, რომელსაც ბევრი ქართველთა ქვეშევრდომი ოსი აღიარებს; ამას გარდა, რუსი მისიონერები ამ უკანასკნელი 20 წლის განმავლობაში თავაურში, ქურთათში, ვალაგირსა და ნარში არწმუნებდნენ ოსებს, რომ მონათლულიყვნენ. საერთოდ, რაც აფხაზებზე ვთქვი, ეხება ოსებსაც; ე. ი. რომ ქრისტიანული რელიგია, რომლის კვალს წარმოადგენენ ძველი ეკლესიები, დიდმარხვის შენახვა და სხვა, მოუგვარებელი, ველური წყობილების გამო გაქრობილ იქნა, ისე რომ მის მაგივრად ახალი რელიგია არ მიუღიათ. ახლა ქვეყანა დაყოფილია ბევრ მხარეებად ან ოლქებად, რომელთაგან ნაწილი, როგორც უკვე ითქვა, ქართველ მეფეს და თავადებს ემორჩილება, ნაწილი კიდევ ცნობს რუსეთის უზენაესობას, სამეფო გვირგვინს ერთგულებას უცხადებს და მიქვლებს აძლევს, ნაწილი კი თავის საკუთარ ბატონებს ეკუთვნის; ზოგან ემორჩილებიან თავიანთ მიერ არჩეულ მთავრებს („უფროსებს“), რომლებსაც ნაწილობრივ ყაბარდოელი მთავრები თავის ხელქვეითებად თვლიან. აგრეთვე, [დანარჩენი] მეტად თუ ნაკლებად დამოუკიდებელი მხარეები არა. თუ ერთმანეთთან კავშირში არიან: არამედ ცხოვრობენ ცალ-ცალკე, აშკარა მტრობით ართულებენ თავის ისედაც მკაცრ ცხოვრებას და ვნებას აყენებენ თავის თავს. >

საერთოდ ისინი რელიგიაში და კანონებში უცოდინარნი არიან, ხოლო ჩვევებში უხეშნი, უფრო მეტად ყაჩაღები არიან, ვიდრე ქურდები, ყალბნი და ფლიდნი, და ერთმანეთის და სხვის მიმართ ვერაგები.

მართალია არიან მხარბეჭიანები, მაგრამ დიდი ტანისა არ არიან, სამაგიეროდ მაგრები და გამძლენი; ისინი კმაყოფილდებიან ცოტათი და ძალიან ამტანნი არიან. იმის გამო, რომ აკლიათ კარგი მბრძანებელი ხელი და გონიერად მოწყობილი ცხოვრება, ისინი არიან ცუდნი და ბოროტნი.

მათ ბევრი უსიამოვნება მიაყენეს რუსულ რაზმებს ხაზზე; თუმცა ისინი მათგან მოშორებით ცხოვრობენ, მაგრამ თავს ესხმოდნენ და ხოცავდნენ მგზავრებს, რომლებიც საქართველოდან მოდიოდნენ და საქართველოში მიე-

an der terekschen Linie selbst, viel zu schaffen gemacht. Wenn sie ab und zu gezüchtigt wurden, erkannten sie rußische Oberherrschaft und Schatz und gaben Geisel; wenn aber diese entflohen oder starben und sie keine ganz nahe Züchtigung zu fürchten hatten, waren sie wieder feindselig. Es ist hievon manches in meinem Tagebuch beygebracht.

Ihre Dörfer, deren 5 bis 50 einen Distrikt ausmachen, sind völlig wie die Tscherkeßischen, größer und kleiner, von eben solcher Bauart, werden auch eben so oft nach andern Stellen versetzt. Jedes enthält von 20 bis 100 und mehr Familien.

Ihre Gewerbe und häusliche Verfassung sind ebenfalls von den Tscherkeßischen und abchasischen in nichts verschieden.

Osetische Distrikte

Der Distrikt Saka. Oben am Aredon des Terek und des Dschedscho des Rion im hohen Gebürge. Dessen Dörfer sind:

1. Saka
2. Abacktkan
3. Bai
4. Srigal
5. Sawarach
6. Tschamet
7. Noatan
8. Panat
9. Chumasar
10. Tschisekan
11. Dschehele
12. Chusar
13. Kalaka.

Der Distrikt Nar, am Aredon unter Saka. Dessen Dörfer:

1. Kegach
2. Sambin
3. Babiät
4. Petret
5. Espe
6. Kurkmat
7. Nar
8. Sins
9. Singiser
10. Siruat
11. Sasgat
12. Gor
13. Tschebat
14. Wordse
15. Walsubi
16. Gudisin
17. Uarkan
18. Lesse
19. Poskomi.

Sannach am Aredon unter Nar. Dessen Dörfer am Fluß hinab:

1. Kalak
2. Liser
3. Tsi
4. Tibe
5. Kleat
6. Dschauschil
7. Milakan
8. Seramak
9. Bali
10. Dschipschera
11. Dschebar
12. Tle
13. Suka.

Der Distrikt Walagir. Der unterste am Aredon, an welchem er bis an das tscherkeßische Dorf Etinursa reicht. Dessen Dörfer: 1. Naakan 2. Nusal 3. Nasigir 4. Sget 5. Masur 6. Bod 7. Dscheda 8. Gimi 9. Choleste 10. Kora 11. Umat 12. Donnefars 13. Dagnm 14. Tschamat.

Alle 4 Distrikte am Aredon werden auch zusammen genommen Mameson, von den Osseten Mammeson, von den Georgiern aber Mapsuaui genannt.

Dugor oder Digir liegt am Iref oder Uruch der linken des Terek, vorzüglich am Flußchen Dugor desselben. Die Mundart dieses Distrikts ist unter allen Osetischen die abweichendste. Die Dörfer desselben sind am Dugorflußchen: 1. Kzorte 2. Lawase 3. Chade 4. Misura 5. Zamade 6. Neschigin 7. Bade 8. Noangan 9. Charegoweren 10. Tschamun 11. Isgida 12. Uisi 13. Kanunte 14. Mansurakagan 15. Solategan 16. Galunte 17. Uakaste 18. Feskäl 18. Meschtinonka 20. Taita 21. Tschecoita 22. Kalagte 23. Uakaza 24. Zakante 25. Sankeste 26. Churegan 27. Fereskattes 28. Kumbolate 29. Kamatata 30. Machscheske 31. Tumento 32. Kala 33. Igaris 34. Chlassen 35. Zadegar. An den Flüssen und Bächen: 36. Dschimagar 37. Gul-

მართებოდნენ, თავს ესხმოდნენ ზედ თერგის ხაზზე. როცა მათ დრო და დრო კეჟას ასწავლიდნენ ხოლმე, ისინი აღიარებდნენ რუსულ უზენაესობას და მფარველობას და აძლევდნენ მძევლებს; ხოლო როცა ეს უკანასკნელნი გაიქცეოდნენ ან დაიხრებოდნენ და, მაშასადამე, აღარ ეშინოდათ უახლოესი სასჯელისა, მაშინვე მტრობით იმსჯვალებოდნენ. ამის შესახებ ზოგი რამ ჩემს დღიურში შევიტანე.

მათი სოფლები, რომელთაგან 5-დან 50-მდე ჰქმნიან ერთ მხარეს, ისეთივეა, როგორც ჩერქეზებისა, დიდები და პატარები, ისეთივე შენობებით, და ისინი ისევე ხშირად გადასახლებიან ხოლმე სხვა ადგილზე. ყოველ მათგანში ცხოვრობს 20-დან 100-მდე და მეტი ოჯახი.

მათი მეურნეობა და შინაური წყობილება ჩერქეზებისა და აფხაზებისაგან არაფრით არ განსხვავდება.

ოსური მხარეები

ზახას მხარე ზემოთ თერგის შენაკად არდონზე, და რიონის შენაკად ჯეჯონზე, მაღალ მთებში. მისი სოფლებია:

1. ზახა 2. აბაითყაუ 3. ბაიქომი 4. ზრიგათა 5. სუარხი 6. ჩამეტი 7. ნოგყაუ 8. ფურიათა 9. ხუმსართა 10. ჩისეკანი 11. ჯეჭელე 12. ხუსარი 12. ქალაქა.

ნარის მხარე არის არდონზე, ზახას ქვემოთ; მისი სოფლებია: 1. რეგახი 2. საუბინი 3. ბაბიათი 4. ბეტრეთა 5. ესპე 6. გურკუმთა 7. ნარი 8. სლასი 9. სინძისარი 10. სირნათა 11. სახსათა 12. ვორი 13. ჩემატი 14. ვარცე 15. ვალსუბი 16. ხუდისანი 17. უარყაუ 18. ლესა 19. პოთიყაუ.

ჯომალი(?) არდონზე, ნარს ქვემოთ. მისი სოფლებია მდინარის დაყოფებით:

1. ქალაქ[ა] 2. ლისრი 3. წეი 4. თიფ 5. კლიათი 6. ჯანშილი 7. მიდაკაკაუ 8. ზარამავი 9. ბატი 10. ჯიპშერა 11. ჯიშარა 12. თლი 13. ზაყა.

ვალაგირის მხარე. ეს ყველაზე ქვევითა მხარეა არდონზე, რომელზეც ის აღწევს ჩერქეზთა სოფელ ელმურზა[ია]მდე(?). მისი სოფლებია: 1. ნოგყაუ 2. ნუზალი 3. ნაზიგინი 4. ზგილი 5. მიზური 6. ბადი 7. ჯუთა 8. ჩიში 9. ხოლუსტი 10. კორა 11. უნალი 12. დონისერი 13. დაგომი 14. ჩამატი.

ყველა 4 მხარეს არდონზე, ერთად აღებულს, ეძახიან მამისონს; ოსები — მამმესონს, ქართველები კი — მაფსუანს.

დუგორი ანუ დიგორი მდებარეობს თერგის მარცხენა შენაკადზე ირეფზე ანუ ურუხზე, უმთავრესად კი მდინარე დიგორზე. ამ მხარეში ხმარებული დიალექტი ყველაზე უფრო განსხვავებულია სხვა ოსური კილოებისაგან. მისი სოფლები მდ. დიგორზე შემდეგია: 1. ქსურთა 2. ლავაზე 3. ხოდი 4. მიზური 5. წამადი 6. ნაზიგინი 7. ბადი 8. ნოგყაუ 9. ხარეგოვერენი 10. ჩამუნი 11. ზგილი 12. ცუსი 13. კამუნთა 14. მანსურაკაგანი 15. საულახ-თიყაუ 16. გალიათი 17. უაკასტე 18. ფასნალი 19. მასტინოკა 20. ტავუტთა 21. ჩეოიტა 22. კალნახთა 23. ვაკაცი 24. ცაკანტე 25. სანკესტე 26. ხორჯინი 27. ფარასკატთა 28. კუმბულთა 29. კამათა(ტა) 30. მახჩესკი 31. დუმ(ენ)თო 32. კალა 33. იგარისი 34. ხოლასენი 35. ცადეგარი. მდინარეებსა და

lergan 38. Naukwa 39. Kussu 40. Stardugor 41. Achsergin 42. Moke
43. Achsnja 44. Kinnbulta 45. Naread 46. Donifars 47. Chanasa 48. Sade-
leske 49. Indagleskore und 50. Kibbankanglegorkewi geor. Chin und
Kesuri geor. Gudari.

Zwey gränzende Distrikte oben am Terek, die auch Soni und Meke-
wani genennet werden, deren Dörfer ich nicht abzutheilen weiß. Sie
liegen am Terek und Kunbelei Bächen im Alpengebürge. Die Einwohner
nennen sich auch Kewsureti.

Die Oerter beyder sind: 1. Golet 2. Zudosto 3. Gerget 4. Panschetti
5. Arseha 6. Karboteni 7. Toti 8. Kanopi 9. Tscharschetti 10. Goriziche
11. Pehelsche 12. Sgat 13. Churtisi 14. Talgosi 15. Mna 16. Noakan
17. Sno, wo Sauerquellen sind, 18. Kargutscha 19. Miguta 20. Artchew
21. Achalziche 21. Stepanziminda 23. Karbani 24. Siondi 25. Kobi 26. Uihat
27. Chomauli 28. Kistani 29. Gudani 30. Pazaligo 31. Kaschka 32. Plo
33. Gweleti 54. Miguda 35. Tentscho 36. Kinosti. Einer dieser Distrikte
enthält 350, der andere 300 Oßetische Familien, unter welchen doch auch
viele Georgianer wohnen.

Beide sind dem Kartelischen Zaar unterthan und werden, wie alle
übrigen, ihm und dem Imeretischen Zaar unterthänige Osseten, völlig wie
Georgianer behandelt.

Der Distrikt Gelaksan, am Kumbelei des Terek unter Angusch.

Kurtauli oder Kurtat. Oben um den Ursprung des Pog.

Guda. Oben am Aragi des Kur, dessen Dörfer sind: 1. Eseto 2. Cha-
tikan 3. Fallakan 4. Jelockkan 5. Jedurkan 6. Neakan 7. Mokol. Er ist
dem kartelischen Zaar unterthan.

Saperscheti. Oben zwischen den Ksani und Aragi bey Lordso-
bani. Er ist dem kartulischen Zaar unterthan und enthält etwan 6 Dörfer.

Wanati und Tschamuri. Um den Ursprung des Ksani. Sie sind
dem georgischen Ksani Eristaw David unterworfen. Ich kann ihre Dörfer
nicht angeben.

Lomiso. Oben an der linken des Ksani unter Tschaman neben
Saperschete. In demselben sind Erze. Die Oerter desselben: 1. Zalkari
2. Smori, Eine Festung 3. Kareli 4. Schakakni 5. Balchawi 6. Saboeti
7. Chotaeti 8. Kwenet 9. Tschortschoi 10. Midelatkari 11. Churbali 12. Ten-
tatkari 13. Begmantkari 14. Kweldaba.

Magran Dwaleti. Oben am Didiliachwi ist der fürstlichen Fami-
lie des Ksani Eristaw unterthan.

Tagata georg. Taguri oder Tagaeur. Um den öbern Terek am
Kizil der linken des Terek. Dessen Oerter: 1. Uagschaniba 2. Dalagscha-
niba 3. Kani 4. Temenekan 5. Dargif. Er gehört verschiedenen oßetischen
Fürsten.

ნაკადულეებზე არის: 36. ძინაღა 37. გულარი 38. ნოგყაუ 39. კუსსუ 40. სტირდიგორი 41. ახსარგინი 42. მოსკა 43. ახსაუ 44. კუმბულთა 45. ნარ(ეადი) 46. დონიფარსი 47. ხანაზი 48. ზადალესკი 49. (ინდაგ)ლეზგორი და 50. კიბანკანგლეგორკევი, ქართულად ხინი(?) და კესური, ქართულად გუღარი(?).

ორი მოსაზღვრე მხარეა ზემოთ თერგზე, რომლებსაც აგრეთვე სონი და მეკევეანი ჰქვიათ. მათ სოფლებზე მე ვერაფერს ვიტყვი. ისინი მდებარეობენ თერგზე და კუმბელის ნაკადულეებზე ალაპების მთებში. მოსახლეობა თავის თავს ეძახის აგრეთვე ხევსურეთს.

ორივეს სოფლებია: 1. გველეთი 2. ცუდოსთო 3. გერგეთი 4. ფანშეთი 5. არშა 6. გაიბოტენი 7. თოთი 8. ყანობი 9. ტყარშეთი 10. გორისციხე 11. ფხელშე 12. ძანგათი 13. ხურთისი 14. ტალგათი 15. მნა 16. ნოგყაუ 16. სნო, სადაც არის მუავე წყლები, 18. კარკუჩა 19. მიგუღა 20. ართხმო 21. ახალციხე 22. სტეფანწმინდა 23. გარბანი 24. სიონი 25. კობი 26. უხათი 27. ხომალუი 28. ქისტანი 29. გუღანი 30. ბაცალიგო 31. კოშკა 32. ბლო 33. გველეთი 34. მიგუღა 35. ტეჩო 36. ქმოსტი: ერთ ამ მხარეთაგანში ცხოვრობს 350, მეორეში 300 ოსური ოჯახი; მათ შორის ასევე ბევრია ქართველი.

ორივე ემორჩილება ქართლის მეფეს და, როგორც ყველა დანარჩენნი — მისი და იმერეთის მეფის მორჩილი ოსები, მთლად ქართველებივით ცხოვრობენ. >

გელაქსანის მხარე [მდებარეობს] თერგის შენაკად კუმბელეზე, ანგუშ[ტ]ს ქვემოთ.

ქუართალი ან ქუართათი. ზემოთ, პოგის სათავესთან.

ღუღა. მტკვრის შენაკადის არაგვის აუოლებით; მისი სოფლებია: 1. ერეტო 2. ხაითყაუ 3. ფალაგყაუ 4. ელოითყაუ 5. იედურკანი(?) 6. ნოგყაუ 7. მოკელი. ის ეკუთვნის ქართლის მეფეს.

საფერშეთი. მდ. ქსანსა და არაგვს შორის ზემოთ ლორწობანთან. ის ემორჩილება ქართლის მეფეს და შეიცავს 6-ოდე სოფელს.

ვანათი და ჟამური. ქსნის სათავეებთან. ისინი ემორჩილებიან ქართველ ქსნის ერისთავს, დავითს. მათ სოფლებს ვერ დავასახელებ.

ლომისი. ჟამურს ქვემოთ, საფერშეთის ახლოს, ზემოთ ქსნის მარცხენა სანაპიროზე. იქ არის საბადოები. მისი სოფლებია: 1. ცალკარი 2. შმორისციხე 3. ქარელ[თკარი] 4. შატაკიანთკარი 5. ბალხან[თკარი] 6. ძაბოეთი 7. ხოზოეთი 8. კვერნეთი 9. ჭორჭოხი 10. მიდელათკარი 11. ხარბალი. 12. ქენქათკარი 13. ბეგუანთკარი 14. ყველდაბა.

მალრან-დვალეთი. მდებარეობს ზემოთ დიდ ლიხეზე და ეკუთვნის ქსნის ერისთავის თავადურ გვარს.

თავიათა, ქართულად თავური ან თავაური. მდებარეობს ზემოთ თერგზე, თერგის მარცხენა შენაკადზე, გიზელზე. მისი სოფლებია: 1. უაგშანიბა 2, დალაგშანიბა¹ 3. კანი 4. თემენყაუ 5. დარგავსი. ის ეკუთვნის სხვადასხვა ოს მთავრებს.

¹ ალბათ ზემო და ქვემო სანიბა (გ. გ.).

Tirsau auch **Truso**. Oben am Terek im hohen Schiefergebürge. Dessen Oerter: 1. Resi 2. Siwrantu 3. Gimasa 4. Zozolte 5. Burmasek 6. Chudzan oder Karatkan 7. Walandenze 8. Dalagdzenze 9. Bars 10. Sawatis 11. Saragste 12. Abano 13. Ketessa. Er gehört der fürstlichen Familie der Aragis Eristaw und nach deren Verstoßung dem kartelischen Zaar.

Archoti. Oben am Terek über Kesuri oder Kewsureti an einem **Kunbelei** Bach. Oerter: Achiali und kleinere, in allen nur 60 Familien.

Makat georg. **Komoiti** ossetisch. Oben am Terek unter Archoti. Oerter: 1. Taittschi 2. Patehalaga 3. Arzia 4. Landschaga 5. Obni 6. Malarscho 7. Garaka 8. Baima 9. Lagiri 10. Kompa 11. Pemata 12. Kalmikanat 13. Dscharinchi 14. Osmi.

Gnasur. Oben an der rechten Seite des Batara Liachwi.

Er ist dem kartulischen Zaar unterthan. In demselben die Festung **Siata**.

Tkupta oder **Gupta**. Am Bache **Tkuptura** des Batara Liachwi, ganz oben unter dem ossetischen Distrikt **Patschur**. Er ist theils dem kartulischen Zaar selbst, theils dem **Ksanis Eristaw** unterthan. In demselben **Zipos**, **Gupta**, welches am **Didi Liachwi** an beyden Flußseiten steht. Dasselbst wohnt der gemeinschaftliche Aelteste aus der Familie **Gobili Schwilli Udaneti Gaza**.

Padschur. Am Batara Liachwi über **Tkupta**, dem **Ksanis Eristaw** unterthan; darinn **Inauri**, **Bisoi**.

Kobais. Oben am Batara Liachwi unter **Gnasur**; **Karteli** unterthan. Darinn **Lekon**, **Zinbani**, die Festungen **Adsenskewi**, **Bagin** und **Pachali**, **Kechi**, **Udaurti**, **Sankan**.

Gria und **Tschru**. Unter **Kobais** oben am Batara Liachwi am Bach **Gria**, **Kartuli** unterthan. Beyde enthalten über 50 Dörfer.

Gnugo auch **Gnug**. Oben am Batara Liachwi im Schiefergebürge, dem kartelischen Zaar unterthan. In demselben **Bechtschi**, **Tschaparug**, **Brillatschauri**.

Ruka. Oben am **Didiliachwi**. Er steht unter **Kartuli**, der älteste ist aus der Familie **Thoma Swilli**, die zu den vornehmern Georgiens gehört.

Dschaukowi georg. **Dschawischeoba**¹. Am **Paza** des **Didi Liachwi**, und am **Didi Liachwi** selbst. Er steht unter **Kartuli** und hat seinen Aeltesten aus der fürstlichen Familie **Gubilta**. Darinn **Schlepi** am rechten **Didoufer** über der Mündung des **Paza**. Dieses Dorf hat 8 Quartiere, in demselben steht eine alte steinerne Kirche, die noch ein mit **Silberblech** bedecktes Kreuz hat, welches ein Fürst **Maschabeli**, damals **Grundherr**, schenkte. Jetzo dient die Kirche ossetischen Verbrechern zur **Freystatt**. **Gusala**, **Guerzeri** mit verschiedenen Quartieren und Abtheilun-

¹ Dschawischeoba, G.] Dschawisgroba, P.

თ ი რ ს ა უ ა გ რ ე თ ვ ე თ რ უ ს ო . ზემოთ თერგზე, მაღალ ფიქალიან მთებში. მისი სოფლებია: 1. რესი 2. სივერაუტი 3. გიშარა 4. ცოცოლტა 5. ბურმასეკი 6. ხუძანი ან კარათყაუ 7. ვალანდენძე¹ 8. დალაგდენძე² 9. ბარსი 10. სუათისი 11. ცარგიშტი(?) 12. აბანო 13. კეთრისი. ის ეკუთვნის არაგვის ერისთავთა თავადურ გვარს, ხოლო მისი დაცემის შემდეგ ქართლის მეფის ხელში გადავიდა.

ა რ ხ ო ტ ი, ზევით თერგის აყოლებით კესურს ანუ ხევსურეთს გადაღმა, კუმბელეის შენაკადზე. მისი სოფლებია: ახიალი და უფრო მცირენი, ყველაში მხოლოდ 60 ოჯახი ცხოვრობს.

მ ა კ ა თ ი ქ ა რ თ უ ლ ა დ, კ ო მ ო ი თ ი ო ს უ რ ა დ. არხოტს ქვემოთ, თერგის ზემო წელზე. [იქაური] სოფლებია: 1. ტაიჩი 2. პატეპალაგა 3. არწია 4. ლანჯაგა 5. ობინი 6. მალარშო 7. გორაკა 8. ბაიმა 9. ლავირი 10. კომპა 11. პამიატა 12. კალმიკანატი 13. ჯარიეხო 14. ოზმი.

გ ნ ა ს უ რ ი. ზევით პატარა ლიახვზე, მის მარჯვენა მხარეზე.

ის ემორჩილება ქართლის მეფეს. აქ არის ციხე სიათა.

ტ კ უ ფ თ ა ა ნ გ უ ფ თ ა . პატარა ლიახვის შენაკად ტკუფთურაზე, სულ ზემოთ, ოსური მხარის ფეფჩურის ქვევით. ის ნაწილობრივ თვით ქართლის მეფეს ემორჩილება, ნაწილობრივ — ქსნის ერისთავს. იქ არის წიფორი, გუფთა, რომელიც დიდი ლიახვის ორივე ნაპირზეა გაშენებული (აქ ცხოვრობს თემის მამასახლისი, გობილიშვილის გვარიდან, [აქვეა] უდონეთი, გაცა (ფაწა?—გ. გ.).

ფ ე ვ ჩ უ რ ი. მდებარეობს ტკუფთას ზემოთ პატარა ლიახვზე, ემორჩილება ქსნის ერისთავს; აქ არის ინაური, ბისოი[თა].

კ ო ბ ა ი ს ი. ზემოთ პატარა ლიახვზე, გნასურს ქვემოთ, ქართლს ეკუთვნის. აქ არის [სოფლები]: ლეკოანი, წინუბანი, ციხეები აწრისხევი, ბაგინი და ფოხალი, კეხვი, უდონეთი, ზონკარი.

ღ ვ რ ი ა და ჯ რ უ. კობაის ქვემოთ, პატარა ლიახვზე ზემოთ, მდ. ღვრი-აზე, ემორჩილება ქართლს. ორივე შეიცავს 50-ზე მეტ სოფელს.

გ ნ უ გ ო (ქნოლო—გ. გ.), აგრეთვე გ ნ უ ღ ი, მდებარეობს ზემოთ პატარა ლიახვზე, ფიქალიან მთებში, ემორჩილება ქართლის მეფეს. ამის სოფლებია: ბეხჩი, ჩაბარუხი, ბულაჩაური.

რ ო კ ა. ზევით დიდ ლიახვზე. ის ემორჩილება ქართლს, მისი მამასახლისი არის თომაშვილების გვარიდან, რომელიც საქართველოს წარჩინებულებს მიეკუთვნება.

ჯ ა უ კ ო ვ ი, ქ ა რ თ უ ლ ა დ ჯ ა ვ ი ს ხ ე ო ბ ა. [ძვეს] დიდი ლიახვის შენაკად ფაწაზე და თვით დიდ ლიახვზე. ის ქართლს ემორჩილება და ჰყავს მმართველი თავად გუბილთას გვარიდან. აქ არის სხლები დიდი ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე, ფაწას შესართავის ზემოთ. ეს სოფელი შეიცავს 8 ოჯახს; აქ დგას ძველი ქვის ეკლესია, ვერცხლით მოვარაყებულნი ჯვრით, რომელიც შესწირა თავადმა მახაბელმა, მაშინდელმა იქაურმა ბატონმა. ახლა ეს ეკლესია ოს დამნაშავეებს თავშესაფარად ემსახურება. ბუზალა, გვერწერი რამდენიმე კომლით

¹⁻² აღმათ ზემო და ქვემო დეზი (გ. გ.).

gen, Zona, Kolalto, Tamuta, welches schon an den Quellen eines Rionbachs und das äusserste kartelische Dorf ist; die Festung Zecho, das Dorf Zlepe u. v. a. Ueberhaupt ist dieser Distrikt, der fast die mittlere Gegend des Didi Liachwi allein einnimmt, groß und zählt über 1000 Familien. Er war der georgischen fürstl. Familie Matschabeli Unterthan; da aber diese Osseten über zu große Erpressungen klagten, entsetzte der Zaar Herakle den Fürsten und belehnte 1772 mit diesen Distrikt seinen Zaarewitsch Georgi. Um Zona waren noch verschiedene Dörfer dieses Distriktes, die aber die Imeretischen Fürsten Ziresi und Dschaparesi, weil die Einwohner ihnen nicht steuerbar seyn wollten, im Jahr 1770, verwüsteten.

Urdswalta geor. Magran Dwaleti. Um den Ursprung des Didi Liachwi; ist Karteli unterthan und enthält nur folgende Dörfer Erema, Chods, Kabusta, Kalaka, Tacho, Birtaaul, Exemeti und einige kleine.

Keliet. Oben am Didi Liachwi, kartulisch. Er enthält in wenig Dörfern etwan 300 Familien.

Birtaaul. Am Didi Bach des Nahmens, georgisch, u. nur klein.

Sgobir, Spa, Dschiwatschkur, Dschanach, Gudis.

Alle oben am Didi Liachwi und den kartelischen Zaar und seinen Fürsten unterthan, weder groß noch volkreich.

Dwaneti. Am Dschedscho des Rion am südlichen Alpengebürge, auf der Grenze Imeretiens, dessen Zaar es auch durch die Einziehung der Güter des Radschis Eristaw zu Theile geworden ist. An diesen Distrikt macht auch der kartelische Zaar Ansprüche. Nordlich reicht er an die Quellen des Aredon des Terek und an dem am Aredon gelegenen Distrikt Mammeson.

Die Oerter desselben sind: 1. Guilanta 2. Nadarbasjewi¹ 3. Nakrebawi² 4. Koretscheti 5. Kwemo Bodscha 6. Didi Bodscha 7. Kobiata 8. Morecha 9. Sibatara 10. Dschawis-Tawi 11. Mats Chora 12. Sadsnari 13. Tkeburta 14. Leta 15. Sraga 16. Keschetta 17. Santareti.

VI. Die Provinz Kistien oder Kistetien

Ich gebe diesen Nahmen einer Anzahl Kreise oder Distrikte am nordlichen Kaukasus, der um die Sundscha einen beträchtlichen Theil des Hauptgebürges, des Thales zwischen demselben und dem Vorgebürge und des Vorgebürges selbst einnimmt und in Westen die kleine Kabardey, in N. den Terek, in O. tatarische und lesgische und in S. lesgische und georgische Distrikte hat.

Die Bewohner dieser Distrikte leben zwar sehr unverträglich, theils in offner Fehde und kaum halten die an einen Flusse hausenden zusam-

¹ Nadarbasjewi, G.] Nudarbas, Iewi, P.

² Nakrebawi, G.] Naksebawj, P.

და შენობით, წონა, ქოთანთო, ტამუტა, რომელიც უკვე რიონის შენაკადებზე მდებარეობს და განაპირა სოფელია ქართლისა; ციხე წახო, სოფელი სხლები და ა. შ. საერთოდ, ეს მხარე, რომელსაც უკავია დიდი ლიახვის თითქმის მთელი შუა ნაწილი, დიდია და იქ 1000-ზე მეტი ოჯახი ცხოვრობს. ის ეკუთვნოდა მაჩაბელთა ქართულ თავადურ გვარს; მაგრამ რადგან ეს ოსები ჩიონენ, [მაჩაბლები] ძალიან გვაფიწროებენო, ერეკლემ ჩამოართვა ეს მხარე თავადს და 1772 წ. გადასცა მფლობელობაში თავის ვაჟს, გიორგის. წონასთან იყო ამ მხარის სხვა სოფლებიც, რომლებიც იმერეთის თავადებმა, წერეთელმა(?) და ჯაფარიძემ დაარბიეს 1770 წ., რადგან მათ მცხოვრებლებს არ სურდათ გადასახადის გაღება.

ურძეალთა, ქართულად მალრან-დვალეთი, დიდი ლიახვის სათავეებთან; იგი ემორჩილება ქართლს; მასში შედის შემდეგი სოფლები: ერემა, ხოძი, კაბუხთა, ქალაქა, ტახო, ბრიტაული, ეგზემეთი და სხვა უფრო მცირენი.

კელიეთი (ჩელიათი). დიდი ლიახვის აყოლებით, ქართულია. აქ სულ რამდენიმე სოფელია და დაახლოებით 300 ოჯახს შეიცავს.

ბრიტაული. მდებარეობს დიდი ლიახვის ამავე სახელის შენაკადზე. ქართულია, მხოლოდ პატარაა.

ზღუბირი, სბა, ჯავათკარი, ჯომალი, გუდისი.

ყველანი ზემოთ დიდ ლიახვზე მდებარეობენ და ემორჩილებიან ქართლის მეფეს და მის თავადებს; არც დიდია და არც ხალხმრავალი.

დვალეთი. რიონის შენაკად ჯეჯოზე, ალბური მოების სამხრეთით, იმერეთის საზღვარზე, რომლის მეფემაც რაჭის ერისთავის მამულების მიერთებისას ის თავისად გაიხადა. ამ მხარეზე ქართლის მეფეც აცხადებს თავის უფლებებს ჩრდილოეთითის ვრცელდება თერგში ჩამდინარე არღონის სათავეებამდე და არღონზე მდებარე მამისონის მხარემდე.

მისი სოფლებია: 1. გულიანთა, 2. ნადარბაზევი¹, 3. ნაკრებავი², 4. კორჩეთი, 5. ქვემო ბოჟა, 6. დიდი ბოჟა, 7. კობიათა, 8. მორეხა, 9. სიბატარა, 10. ჯავისთავი, 11. მაჩხარა, 12. საჯვარი, 13. ტკებურთა, 14. ლეთი, 15. სროგო, 16. ქეშელთა, 17. ზამთარეთი.

VI. პრავინცია ქისტეთი

ამ სახელს მე ვუწოდებ ჩრდილოეთ კავკასიის მთელ რიგ ოლქებს ან მხარეებს, რომლებსაც უკავიათ მდ. სუნჯაზე მნიშვნელოვანი ნაწილი მთავარი ქედისა, დაბლობი ამ მთავარ ქედსა და მთისწინეთს შორის და ნაწილი თვით მთისწინეთისა; [ქისტეთს] ესაზღვრება დასავლეთით მცირე ყაბარდო, ჩრდილოეთით თერგი, აღმოსავლეთით თათრების და ლეკების მხარეები და სამხრეთით ლეკური და ქართული მხარეები.

ამ მხარის მოსახლენი ერთმანეთში შეწყობილად ვერ ცხოვრობენ; ნაწილობრივ აშკარადაც მტრობენ ერთმანეთს და ერთ მდინარეზე მცხოვრებ-

¹ ნადარბაზევი, გ. ი. უ. ლ.] ნუდარბას, ივეი. . . პ ა ლ.

² ნაკრებავი, გ. ი. უ. ლ.] ნაკრებავი, . . . პ ა ლ.

men. Einige wenige haben unabhängige herrschende Fürsten, wie die Tschetschengen; andere sind ohne Adel und erwählen unter sich die reichsten, besonders wenn sie eine große Verwandtschaft haben, zu Aeltesten, denen sie jedoch nur so viel wie ihnen gefällt Folge leisten. Einige sind ihren mächtigern Nachbarn unterthan, theils zinsbar, machen sich aber zuweilen frey oder kommen unter andere Oberherren, so waren die Distrikte Wapi, Anguscht, Galga und Karabulak bald den Jachsaischen oder oxaischen, bald kabardinischen Fürsten unterthan: neuerlich haben sie Rußland gehuldigt und zur Versicherung ihrer Treue Geißel gegeben, die in Kislar sind. Das hindert aber die vorgedachten Fürsten nicht Ansprüche an sie zu haben. In alten Zeiten war die ganze Nation Georgien unterthan.

Die Georgianer nennen die Einwohner der mehresten dieser Kreise oder Distrikte Kisti, oder Kistinzi, daher die Provinz sehr füglich Kistia oder Kistetia heißen kann.

In der Andischen Sprache heißen diese Kisten Mitzdschegis Buturul (das Volk der Mizdschegisen). So nennen sie auch die Tataren und mehrentheils die Tscherkessen. Sie könnten also auch Mitzdschegen und das Land Mitzdschegia heißen. — Der Begriff von Kisten und Mitzdschegen aber ist im Kaukasus nicht genau gleich, sondern die Georgianer begreifen, wie bemerkt, die meisten hieher gehörigen Kreise zusammen genommen unter diesen Namen, das thun auch die Tartarn unter der Benennung Mizdschegi, aber nicht genau rechnen die Georgianer alle mizdschegische zu den kistischen Distrikten und umgekehrt die Tartaren nicht alle kistische zu mizdschegischen Distrikten.

Bestimmt wird der Begriff von Provinz und Volk, es mag sich zusammen halten, oder verschiedene Oberherrschaft erkennen, wenn man zu dieser Nation alle die Distrikte rechnet, die sich in Ansehen, Verfassung und Sitten und besonders in der Sprache gleichen. Die letztere wird zwar in verschiedenen, theils stark abweichenden Mundarten geredet, doch kann man bey allen eine gemeinschaftliche Grundsprache nicht verkennen, sondern die Einwohner der verschiedenen Distrikte verstehen sich auch unter einander. Die kistische, mizdschegische oder, wie sie auch von einem der vornehmsten sehr gewöhnlich heist, die tschetschengische Sprache ist übrigens, wie meine Sprachproben zeigen, mit keiner kaukasischen und überhaupt mit keiner mir bekannten Sprache verwandt, also eine ganz eigene¹.

Die Kisten oder Kistinzen, welche Benennung ich, weil sie georgisch, leicht und den Russen geläufiger als Mizdschegen und allgemeiner als Tschetschengen ist (die nur einen Kreis bewohnen) gewählt habe, wohnen in Dörfern von etwan 20 Häusern, mehrentheils aber sind sich die Dörfer nahe, so daß man von einer Höhe viele zugleich siehet. In verschie-

¹ აქ პალასს მოყვანილი აქვს მამაკცთა და ქალთა სახელები, ისიც არასრულად, რანდუდანში ინგუშებთანაა მოტანილი, იხ. ქვემოთ, გვ. 72.

ნიც კი ძლივს ეგუებიან ერთმანეთს. მხოლოდ ზოგიერთ მათგანს, მაგალითად ჩეჩნებს, ჰყავთ დამოუკიდებელი მებატონე მთავრები, უმრავლესობას კი არ ჰყავთ აზნაურნი და ირჩევენ უფროსად იმას, ვინც მათ შორის ყველაზე მდიდარია, განსაკუთრებით თუ მას ბევრი ნათესავი ჰყავს, და მას ემორჩილებიან, სანამ მოესურვებათ. ზოგიერთები ემორჩილებიან უფრო ძლიერ მეზობლებს, ნაწილობრივ ხარკს უხდიან, ხანდახან ითავისუფლებენ თავს ან სხვა ბატონს გაიჩინენ. ასე, მაგალითად, მხარეები ვაპი, ანგუშტი, ღალლა და ყარაბულახი ხან იახსაის ანუ აქსაის მთავრებს ემორჩილებოდნენ, ხან ყაბარდოელებს; ბოლოს, რუსეთს დაემორჩილნენ და თავისი ერთგულების დასამტკიცებლად მისცეს მძევლები, რომლებიც ყიზლარში იმყოფებიან. მაგრამ ეს არ უშლის ხელს ზემო ნახსენებ მთავრებს, რომ მათ თავისი მოთხოვნები წარუდგინონ ხოლმე. ძველად მთელი ეს ხალხი საქართველოს ქვეშევრდომები იყვნენ.

ქართველები ამ მხარეების უმეტესობის მოსახლეობას უწოდებენ ქისტებს, ან ქისტინცებს, ამიტომ ამის შესაფერისად ამ პროვინციას ქისტია ან ქისტეთი ჰქვია.

ანდურ ენაზე ქისტებს ჰქვიათ მიცჯეგის ბუტურულ (მიცჯეგის ხალხი). ასე ეძახიან მათ თათრებიცა და უმეტესად ჩერქეზებიც. ამგვარად, მათ შეიძლება დაეუძახოთ მიცჯეგები და ქვეყანას მიცჯეგია. ცნება ქისტებისა და მიცჯეგებისა კავკასიაში ყველას ერთნაირად არ ესმის. ქართველებს, როგორც შევნიშნე, ამ სახელით ესმით მეტი წილი აქაური მხარეები ერთად აღებული, ასევე ესმით თათრებსაც, მხოლოდ ამათ მიცჯეგების სახელით; მაგრამ ქართველები არა ყველა მიცჯეგურს თვლიან ქისტურ მხარედ და, პირიქით, თათრები — არა ყველა ქისტურს მიცჯეგურ მხარეებად.

< მიუხედავად იმისა, აღიარებენ თუ არა ისინი სხვადასხვა ბატონობას, ან არიან თუ არა ერთად, მაინც ამ ხალხს ეკუთვნის ყველა ის მხარე, რომლებიც გვიანან ერთმანეთს გარეგნობით, წყობილებით და ზნეჩვეულებით და განსაკუთრებით ენის მხრივ. ისინი თუმცა სხვადასხვა, ნაწილობრივ ძლიერ განსხვავებულ დიალექტზე ლაპარაკობენ, მაგრამ მაინც არ შეიძლება [მათ მეტყველებას] ერთი საერთო ძირი არ მოეძებნოს, მიუხედავად ამისა, სხვადასხვა მხარეების მცხოვრებთ ერთმანეთისა ესმით. ქისტური, მიცჯეგური, ან, როგორც ჩვეულებრივ ერთ-ერთ ყველაზე დიდი მხარის მიხედვით ეძახიან — ჩეჩნური ენა, როგორც ჩემი ენობრივი მასალა გვიჩვენებს, არ ენათესავება არც ერთ კავკასურს და საერთოდ ჩემთვის ცნობილ ენას და, ამრიგად, სულ ცალკე დგას. >

ქისტები ანუ ქისტინცები (ეს დასახელება ავირჩიე, რადგან ქართული სახელწოდება ადვილია და რუსებისთვისაც მოსახერხებელია, ვიდრე მიცჯეგები და უფრო გავრცელებულია, ვიდრე ჩეჩნები, რომლებიც მხოლოდ ერთ მხარეში ცხოვრობენ) სახლობენ სოფლებში, სადაც დაახლოებით 20—20 სახლია; უმეტესად ეს სოფლები ახლო-ახლოა და მალეობიდან შეიძლება ერთდროულად ბევრი მათგანის დანახვა. სოფლებში დგანან ქვიტკირის კოშკები

denen Dörfern steht ein steinerner Thurm, in welchen, bey Ueberfällen, Weiber und Kinder fliehen, die die wehrhaften Männer vom obern Stockwerk vertheidigen. — Ihre Gewerbe sind, wie aller Kaukasen, Viehzucht und Akkerbau; ein Beygewerbe, aus welchen viele die Hauptsache machen, Streifzüge in das Gebiet ihrer Nachbarn, um Vieh und Menschen zu rauben, kleine ofne Kriege, bey welchen sie plündern, sengen und brennen. Sie sind zu dem Ende alle bewafnet und völlig auf militairischen Fuß, den rußischen Kasaken ähnlich eingerichtet. Die Männer sind ausehnlich, wohl gewachsen, unternehmend und schlau. Da sie des Raubes und der Beute, nicht der Ehre und vaterländischer Gerechtsame wegen fechten, so wären sie thörigt, wenn sie regulären stehenden oder stärkern Feinden ständen: sie fliehen in solchem Falle gleich und so geschickt und hurtig, daß meistens alle entkommen: die Russen, die auf Reisen, plündern sie nicht bos in ihren Distrikten, sondern auf rußischen Boden, über dem Terek, schleppen die Menschen in die Gefangenschaft, treiben Vieh fort, überfallen einzelne Detaschements, treiben den Kasaken die Pferde weg und machen dabey was sich widersetzt nieder, brennen auch wol, wenn sie können, die Stanizen ab. So überfielen und plünderten sie 1774, die Staniz Naur und trieben einem Kasakenregiment über tausend Pferde fort. Rükken aber rußische Truppen an, denen sie der Zahl nach fünf ja zehumal überlegen sind, so suchen sie ihnen zwar Abbruch zu thun und sie zu überfallen; wenn ihnen dieses aber nur einmal fehl schlägt, stauen sie aus einander, geben ihre Dörfer völlig Preis, schwören den feyerlichsten Unterthanen-Eid und geben die Vornehmsten zu Geisseln nach Kislar. Bey erster sich darbietender Gelegenheit treiben aber diese Treulose wieder wie vorhin.

Da sie sich in ihrer Verfassung und Rohigkeit seit undenklichen Zeiten nicht geändert, und weder Schulen, noch Schrift, noch Bücher, noch Sagen, noch Ueberlieferungen haben, so kann man auch in ihrer Geschichte nicht weit zurück gehen.

Bey aller Rohigkeit haben sich doch einige Spuren des Christenthums und deutlicher als bey andern Kaukasern erhalten. Sie glauben nur einen Gott, den sie Dakla nennen und wissen von keinen Ab- oder Nebengöttern oder Heiligen. Den Sonntag feyern sie wie die Abhasen bos durch Unterlassung aller Arbeit. Im Sommer enthalten sie sich eine kurze, des Winters eine längere Zeit des Fleischessens. Die ganze Nazion verehrt einen alten frommen Einsiedler, der sich Zanistag (reiner Mensch) nennt, welcher im hohen Gebürge bey einer alten Kirche wohnt, und nach den Fasten, Schaafe zum Schlachten, des ersten Fleischessens wegen, einsegnet. Aber hiebey und auch bey Geburten, Heyrathen und Beerdigungen kommen die geringsten Ceremonien vor. Sie heyrathen wie die Muhametaner mehrere Weiber, essen aber, wider deren Gebrauch, Schweinefleisch.

[თითო], რომლებშიც, თავდასხმის დროს, იხიზნებიან ქალები და ბავშვები, და რომლებსაც ზედა სართულიდან იცავენ შეიარაღებული მამაკაცები. როგორც სხვა ყველა კავკასიელი, ისინიც მესაქონლეობას და მემინდვრობას მისდევენ; დამხმარე ხელობა კი, რომელიც ბევრისთვის მთავარი საქმიანობაა, არის თავდასხმა მეზობლებზე საქონლისა და ადამიანების გატაცების მიზნით, პატარ-პატარა ბრძოლები, რომელთა დროსაც ისინი ძარცვავენ და წვავენ [მეზობლებს], ბოლოს, ისინი ყველანი შეიარაღებული არიან და ბრძოლისთვის სრულიად მზად, რუსი კაზაკების მსგავსად. მამაკაცები კარგი შესახედავები არიან, ტანადები, შემმართებელნი და ეშმაკები. თუმცა ისინი იბრძვიან არა სამშობლოს პატივისა და ღირსების დასაცავად, არამედ ძარცვა-გლეჯისათვის, მაგრამ სულელები იქნებოდნენ, რეგულარულ და ძლიერ მტერს რომ უჩერდებოდნენ. ასეთ შემთხვევებში ისინი მაშინვე გაუსხლტებიან ხოლმე ისე მოხერხებულად და სწრაფად, რომ უმეტესად ყველანი თავს უშველიან ხოლმე. რუს მგზავრებს ისინი ძარცვავენ არა მარტო თავიანთ მხარეში, არამედ რუსეთის მიწებზედაც, თერგის გადაღმა, ატყვევებენ ხალხს, წამოასხამენ პირუტყვს, ესმიან თავს ცალკეულ რაზმებს, ართმევენ კაზაკებს ცხენებს და ხოცავენ ყველას, ვინც კი ხელს უშლის, ასევე სწვავენ სტანიცებს, თუკი ახერხებენ. ასე გაანადგურეს და გადასწვეს სტანიცა ნაური 1774 წ. და მოსტაცეს კაზაკთა პოლკს 1000-ზე მეტი ცხენი. როცა იერიში მოაქვთ რუსულ რაზმებს, რომელთაც ისინი ხუთჯერ თუ ათჯერ აღემატებიან, მაშინ ისინი ცდილობენ ზიანის მიყენებას და თავდასხმას; როცა ეს მათ ერთხელ არ გამოუვათ, იფანტებიან, სტოვებენ თავის სოფლებს, საჯაროდ აძლევენ ქვეშევრდომობის ფიცს და უწარჩინებულესნი აძლევენ მძევლებს ყიზლარში გასაგზავნად. მაგრამ პირველსავე ხელსაყრელ შემთხვევაში არღვევენ ფიცს და ირჯებიან ძველებურად.

რადგან მათ არ შეუცვლიათ თავისი წყობილება და ველურობა (გაუთლებლობა) უხსოვარი დროიდან და არა აქვთ არც სკოლები, არც დამწერლობა, არც წიგნები, არც ლეგენდები, არც გადმოცემები, მათ ისტორიაზე ბევრს ვერაფერს ვიტყვი.

ყოველგვარი უკულტურობის მიუხედავად, ქრისტიანობის კვალი მათ ყველაზე მეტად შემორჩათ სხვა კავკასიელთა შორის. მათ სწამთ ერთი ღმერთი, რომელსაც დაკლა-ს უწოდებენ და არ იციან არც კერაები, არც სხვა ღმერთები და წმინდანები. როგორც აფხაზები, ისინიც კვირას უქმობენ ყოველგვარი სამუშაოს მიტოვებით. ზაფხულში ისინი უფრო მცირე ხანს, ზამთარში კი უფრო ხანგრძლივად არ სჭამენ ხორცს. მთელი ხალხი პატივს სცემს მოხუც ღვთისმოსავ განდგილს, რომელიც თავის თავს ცანი სტაგ-ს (წმინდა ადამიანს) უწოდებს, ცხოვრობს მაღალ მთებში ძველ ეკლესიასთან და დიდმარხვის შემდეგ დასაკლავ ცხვრებს აკურთხებს ხოლმე სახსნილოდ. ამ დროს და აგრეთვე დაბადების, ქორწილის და დასაფლავების დღეებში ერთგვარ ცერემონიებს აქვს ადგილი. ისინი, მაჰმადიანების მსგავსად, რამდენიმე ცოლს ირთავენ, მაგრამ ღორის ხორცს კი სჭამენ, წინააღმდეგ მაჰმადიანთა წესისა.

In der gedachten Kirche sollen Inschriften, Statuen und in Gewölben Manuscripte seyn, daher ich sehr bedauere sie nicht besuchen zu können, wodurch sich vielleicht Licht für die Geschichte der kaukasischen Völker erhalten lassen würde.

Die einzelnen Distrikte dieser Provinz und die sie bewohnenden Volkhaufen, kann ich zum Theil, wegen mir mangelnder ausführlicher Nachrichten, nur nennen.

Die Inguschzen (ruß. Inguschzy). So nennen sich die Kisten einiger Kreise, die im hohen Gebürge neben der kleinern Kabardey, von Mosdok südlich, etwann 80 W. entfernt, vorzüglich um Flüschen des Kunbelei des Terek wohnen, die ich, als ihnen 1770 ein rußischer Officier den Huldigungs-Eid abnahm und Geisel hohlte, besuchte. Sie waren bisher sehr unbekannt. — Die Inguschzen haben keinen Adel, aber doch einige seit längst berühmte Familien Mazeki, Bosa, Tschew und Pschanuw, aus welchen sie sich, als ein freyes Volk, einen wortführenden Aeltesten und Richter erwählen. Sie standen sonst unter dem Schutz der Kabardinischen und alkaischen Fürsten; durch Vermittelung des kislarischen Kommendantens, des Obersten Neimptsch aber vertauschten sie diese unbedeutende Schutzherren gegen Rußlands Schutz. Man rechnet, daß sie 5000 streitbare Männer aussitzen lassen können.

Gebräuchliche Ingusche Mansnamen: Taschtarukwa, Ali, Gers, Tschotsch, Elberd, Schora, Borsch, Ekasch, Chamitsch, Nogo, Totur, Tschogora, Saik, Chasbulat, Matai, Dachka, Zawienek, Girts, Kelas'cha, Batirbi, Mahamet, Bimursa, Mosaost, Artzag, Gan, Karte, Ganai, Berdukwa.

Ingusche Frauensnamen: Sauwalirk, Badirgi, Belakai, Tutai, Patuma, Arsamek, Soskejo, Daschan, Pacha, Tuma, Zabi, Atagis, Cholak, Desche, Rustaman, Aragus.

Drei Tage nach der Niederkunft werden von den Weibern Zusammenkunft gehalten und am dritte Abend wird der Name gegeben¹.

Der Distrikt (Katschkilik) Endre und Jachsai.

Ausser an denen in die Sundscha fallenden Flüsse befinden sich noch einige zur Kistische Nation gehörige Distrikte an den nordliche Kaukasische Vorgebürge zwischen dem Flüssen Sundscha, Achsai und Aktasch. Die Dörfer die zwischen dem Aktasch und Jachsai gelegen werden unter dem Distriktsnamen: Endrekatschkilik begriffen, weil sie einiger-masse vom tatarische Dorfe Endre abhängen und dazu gehören folgende: 1. Bedenal 2. Belegular 3. Zauntagol 4. Gurdareral 5. Eleliral 6. Angi-

---

¹ Gebräuchliche — Name gegeben, G.] Gebräuchliche Mannsnahmen bey den Kisten: Ali, Tachtarukwa, Gers, Tschotsch, Elbert, Schoka, Borsch, Ekasch, Noga, Mahamet u. a. Frauenzimmernahmen: Sauwalik, Badigi, Balakai, Tutai, Patuma, Iuma, Zabi, Aragus u. a. m., P.

აღნიშნულ ეკლესიაში უნდა იყოს წარწერები, ქანდაკებანი და მანუსკრიპტები თაღებში, ამიტომ მე ვნანობ, რომ ისინი ვერ ვნახე, რადგან [რომ შენახა] ამით ალბათ კავკასიის ხალხთა ისტორიას რაღაც შუქი მოეფინებოდა.

ამ პროვინციის ზოგიერთი მხარეები და მათი მოსახლეობა, დაწვრილებითი ცნობების ნაკლებობის გამო, შემოძლია მხოლოდ დავასახელო.

ინგუშები (რუსულად ინგუშცი), ასე უწოდებენ თავის თავს ზოგიერთი მხარეების ქისტები, რომლებიც მცირე ყაბარდოს ახლოს მალალ მთებში ცხოვრობენ, მოზდოკიდან სამხრეთით 80 ვერსის მოშორებით, უმეტესად თერგში ჩამდინარე კუმბელის შენაკადების მიდამოებში, სადაც მე ვიყავი 1770 წელს; ამ წელს რუსმა ოფიცერმა [მათგან] ერთგულების ფიცი აიღო და მათ მძევლები ჩამოართვა. აქამდე ისინი სრულიად უცნობნი იყვნენ. — ინგუშებს არ ჰყავთ აზნაურთა წოდება, მაგრამ მათში არიან დიდი ხნის ცნობილი გვარები მასეკი, ბოსა, ჩევი და ფშანუვი, რომელთაგან ისინი, როგორც თავისუფალი ხალხი, ირჩევენ მამასახლისს და მსაჯულს. თუმცა ისინი იმყოფებოდნენ ყაბარდოს და ალკაის მთავრების მფარველობის ქვეშ; მაგრამ, ყიზლარის კომენდანტის, პოლკოვნიკ ნეიმჩის მეშვეობით, შეიცვალეს ეს უმნიშვნელო ბატონები, რუსეთის მფარველობით. ამბობენ, რომ მათ შეუძლიათ 5000 მეომრის გამოყვანა.

ინგუშებში გავრცელებული კაცის სახელებია: ტაშტარუყვა, ალი, გერს, ზოჩ, ელბერდ, შორა, ბორშ, ეკაშ, ხამიჩ, ნოგო, ტოტურ, ჩოჯორა, საიკ, ხასბულატ, მატაი, დახვა, ცავეინეკ, გირტს, კელასხა, ბატირბი, მაჰამეტ, ბიმურზა, მოსაოსტ, არწაგ, ჯან, კარტე, ჯანაი, ბერდუყვა.

ინგუშური ქალის სახელებია: საუვალირკ, ბადირგი, ბელაკაი, ტუტაი, პატუმა, არსამეკ, სოსკეიო, დაშაუ, პახა, ტუმა, ცაბი, ატაგის, ხოლაკ, დეშე, რუსტამან, არაგუს.

შობიარობის შემდეგ მესამე დღეს ქალები იკრიბებიან და მესამე საღამოს არქმევენ [ბავშვს] სახელს¹.

მხარე (კაჩილიკ) ენდრე და იახსაი.

გარდა სუნჯას შენაკადებისა, ზოგიერთი ქისტური მხარე მდებარეობს კავკასიის ჩრდილოეთ მთისწინეთზე, მდინარეებს სუნჯას, ახსაისა და აკტაშს შორის. სოფლები, რომლებიც აკტაშსა და იახსაის შორის მდებარეობენ, გაერთიანებული არიან სამხარეო სახელით — ენდრეკაჩილიკ, რადგან ისინი ასე თუ ისე დამოკიდებულნი არიან თათრულ სოფელ ენდრესგან; მას (მხარეს — ვ. ვ.) ეკუთვნის შემდეგი [სოფლები]: 1. ბედენალი 2. ბელეგულარი 3. ცაუნტაგოლი 4. გურდარერალი 5. ელეღირალი 6. ანგიღირალი 7. გენ-

¹ ინგუშებში გავრცელებული — არქმევენ სახელს, გიულდ.] ქისტებში გავრცელებული მამაკაცის სახელებია: ალი, ტაშტარუყვა, გერს, ჩოჩ, ელბერტ, შოკა, ბორშ, ეკაშ, ნოვა, მაჰამეტ და ა. შ. ქალთა სახელებია: საუვალკი, ბადირგი, ბალაკაი, ტუტაი, პატუმა, იუმა, ცაბი, არაგუს და სხვა, პალ.

liral 7. Gendurgiral 8. Dadagiral 9. Ginariral 10. Sandakol 11. Elmakkiral 12. Tilimol 13. Akkuaral.

Die Dörfer, die zwischen dem Flüssen Iachsai und Sundscha gelegen, werden unter dem Distriktsnamen: Iachsaikatschkilik, weil sie vom tatarischen Dorfe Iachsai oder Axai abhängen, begriffen und dazu gehören folgende: 14. Bililot 15. Kaschgelde 16. Kurtshilor, oder Kurtsehele, 18. Aliraul 19. Nuiwer, oder Nojimberde, 20. Oisungur und 21. Issesu¹ welches die Russen *Goretschii* nennen. Beyde Benennungen sind von den dortigen heißen Quellen, die in meinem Tagebuche vorgekommen sind und von mir das Orlovsbad genannt wird. Dieses Dorf steht am Sundscha, 20 W. über dem Petersbade bey Baragun. Es enthält an 500 Häuser, deren Bewohner gefährliche und deswegen berühmte Räuber sind.

Der Distrikt Achkingurt liegt ganz oben am Sundscha und Kunbelei des Terek.

Der Distrikt Ardachli oben am Roshen des Sundscha.

Die Distrikte Wapi, Osset, Makarl liegt an einem Terekbache der beym Obetinischen Dorfe Tschim in den Terek fällt, zwischen den Terek und Kunbelei.

Der Distrikt Anguscht in einem großen Thal oben am Kunbelei.

Der Distrikt Schalcha, der auch von den Russen Maloi (klein) Anguscht genennet wird, weil er mit dem vorigen in Gemeinschaft steht und am Fuß des Gebürges liegt. Die Dörfer beyder: 1. Galga 2. Tirol 3. Aka 4. Bezi, Gemir² 5. Waurchu³ 6. Kir, Meresch⁴ 7. Golai 8. Ialchar⁵ 9. Zorai 10. Noi 11. Hoi 12. Kachkoi 13. Mestoi 14. Naschach 15. Zului 16. Meler 17. Korbi 18. Machschi 19. Ašai⁶ 20. Schadgia 21. Asdai⁷ 22. Cheirechi⁸ 23. Zisdi 24. Palang.

—Die drey letztern Distrikte haben vor etlichen Jahren den Schutz der Rußischen Krone statt des vorigen der Kabardinischen Fürsten gewählt, der Krone gehuldigt und Geisel gegeben.

¹ Ausser an — 21. Issesu, G.] machen das eigentlich sogenannte Mitzdschegi aus, weil sich ihre Bewohner selbst so nennen. Sie liegen zwischen den Flüssen Sundscha und Apai oder Iachsai, zum Theil längst einen kleinen Rücken des Vorgebürges, welcher vor Sundscha OS-östlich nach Eudree am Apai streicht. Die hieher gehörigen Dörfer sind: 1. Benedat 2. Belegular 3. Zutnagol 4. Gurdaseral 5. Elorira 6. Angetiral 7. Gendugiral 8. Dadagiral 9. Ginasiral 10. Sandokol 11. Elmakkiral 12. Tiliwol 13. Akkuaral 14. Bililot 15. Kaschgelde 16. Kurtshilor 17. Naurusol 18. Aliraant 19. Nuiwe 20. Ossungur und 21. Issesu; P.

² Gemir < P.

³ Waurchu, G.] Wuschu, P.

⁴ Kir, Meresch, G.] 6. Kirchoretseli, P.

⁵ Ialchar, G.] Ialghor, P.

⁶ Ašai, G.] Achsai, P.

⁷ Asdai, G.] Asdar, P.

⁸ Cheirechi, G.] Choisechi, P.

დურგირალი 8. დადავირალი 9. გინარირალი 10. სანდაკოლი 11. ელმაკირალი 12. ტილიმოლი 13. აკუარალი.

სოფლები, მდინარეებს იახსაისა და სუნჯას შორის, სამხარეო სახელით— იახსაიკაჩკილიკ — ერთიანდებიან, რადგან ისინი დამოკიდებულნი არიან თათრულ სოფელ იახსაიზე ანუ აქსაიზე და მას (მხარეს—გ. გ.) ეკუთვნიან: 14. ბილილოტი 15. კოშგელდი 16. კურჩილორი, ანუ კურჩელე 18. ალირა-აული 19. ნუივერი, ანუ ნოიმბერდი, 20. ოსუნგური და 21. ისტისუ¹, რომელსაც რუსები გორეჩიის (Горычій—გ. გ.) უწოდებენ. ორივე სახელი არის იქაური ცხელი წყაროებისგან, რომლებიც ჩემს დღიურში აღვნიშნე და რომლებსაც დავარქვი ო რ ლ ო ვ ს ბ ა დ ი. ეს სოფელი მდებარეობს სუნჯაზე, ბ(ა)რაგუნზე, მდებარე პეტერსბადიდან 20 ვერსზე. ის შეიცავს 500-მდე სახლს, რომელთა მოსახლეობაც საშიში და ამდენად განთქმული ყაჩაღები არიან.

მხარე ახკინიურთი მდებარეობს მთლიანად ზემოთ სუნჯასა და თერგის შენაკად კუმბელეზე.

მხარე არდახლი არის სუნჯის შენაკად როშნიზე ზევით.

მხარეები ვაპი, ოსეთი, მაკარლი მდებარეობენ თერგის შენაკადზე. (რომელიც ოსეთის სოფელ ჩიმიან უერთდება თერგს) თერგსა და კუმბელეის შორის.

მხარე ანგუშტი მდებარეობს დიდ დაბლობში კუმბელეის ზემო წელზე.

მხარე შალხა, რომელსაც რუსები აგრეთვე მალოი (პატარა) ანგუშტს უწოდებენ, რადგან ანგუშტთან მჭიდრო კავშირშია და მთის ძირას მდებარეობს. მათი (ორივეს) სოფლებია: 1. გალვა 2. ტიროლი 3. აკა 4. ბეცი, გემირ² 5. ვაურხუ³ 6. კირი, მერეჯი⁴ 7. გოლაი 8. იალხარი⁵ 9. ცორაი 10. ნოი 11. ჰოი 12. კახკოი 13. მესტოი 14. ნაშახი 15. ცულუი 16. მელირი 17. კორბი 18. მიაეხი 19. ასსაი 20. შადგია 21. ასლაი 22. ხაირახი⁶ 23. ციდი 24. პალინგი.

უკანასკნელმა სამმა მხარემ უკვე დიდხანია რაც რუსეთის მფარველობა აირჩია; ნაცვლად წინანდელი ყაბარდოელი მთავრებისა, ერთგულების ფიცი და მძევლები მისცეს რუსის ხელმწიფეს.

¹ გარდა სუნჯას — ისტისუ, გიულდ.] ამ მხარეს ჰქმნიან ე. წ. მიცჯეგები, რადგან აქაური მოსახლეობა თავის თავს ასე უწოდებს. ისინი მდებარეობენ მდ. სუნჯასა და აპაის ანუ იახსაის შორის, ნაწილობრივ მთის პატარა ქედის გასწვრივ, რომელიც გადაჭიმულია სუნჯის წინ აღმ.—სამხრეთ-აღმოსავლეთით ენდრეესკენ მდ. აპაიზე, აქაური სოფლებია: 1. ბენდატი 2. ბელეგულარი 3. ცუტნაგალი 4. გურდასერალი 5. ელფრიბა 6. ანგეტირალი 7. გენდუგირალი 8. დადავირალი 9. გინაზირალი 10. სანდოკოლი 11. ელმაკირალი 12. ტილივოლი 13. აკუარალი 14. ბილილოტი 15. კოშგელდე 16. კურჩილორი 17. ნაურუსოლი 18. ალირაანტი 19. ნუივე 20. ოსუნგური და 21. ისტისუ, პალასი.

² გემირ < პალ. ალბათ „გიმროი“—გ. გ.

³ ვაურხუ, გიულდ.] ვუშუ, პალ.

⁴ კირი, მერეჯი, გიულდ.] კირხერებელი, პალ.

⁵ იალხარი, გიულდ.] იალგორი, პალ. ალბათ „იალხორი“ — გ. გ.

⁶ ხეირეხი, გიულდ.] ხეირეხი, პალ.

[Dörfer und Distrikte] Machki, Chamcha, Targem, Agi, Kartui, Zului, Beschui, Asik, Timgai, Lalach, Chani, Tasch, Arzchoi, Salgai, Falchal, Gerek, Malar, Gairach, Bain, Iğel, Obin, Dohergisch, Arape, Berech, Kuschi, Kala, Nakast, Barchan, Tori, Gapai, Galai, Alkun, Gagai, Zelch', Datach, Arschte, Iger, Lauischk, Gelasch, Galaschki, Achkinjurt, Achka, Machal, Boschto, Meredgi, Terli.

Alles dieses sind Kistische Dörfer und Distrikte, die an den Flüssen Kunbelei, Sundsch und Asai gelegen sind. Diese stehen zusammen in gutem Vernehmen, so wie auch die Wapi die am Flusse Makul wonen¹.

Die an den übrigen in die Sundsch fallenden Flüssen wohnende Völker machen eine andere Partie, die gegen diese ist, und die die Tschetschensche pflegt genent zu worden².

Der Distrikt Tschetschen. Er nimmt die Gegend des untern Arguns und Büsten der Sundscha ein, und ist ansehnlich, daher unter der Benennung seiner Bewohner der Tschetschengen oft die ganze kistische Nation begriffen wird. — Die Tschetschengen haben Fürsten. Die herrschende Familie heißt Turkan und ist mit dem Anar Chan verwandt.

Der Fürst Achmet Chan empörte sich 1770 wider Rußland, ward aber bald zurecht gebracht. Er und sein ältester Prinz starben bald nachher. Der nach ihm herrschende hies wieder Ali Sultan. Er mußte seinen kleinen Sohn als Geisel nach Kislar schicken.

Den Fürsten Chasbulat erschlugen die Tschetschengen selbst. Seine Enkel Chasbulat und Alchani Tatarchan waren 1773 Jünglinge. Von den vielen hieher gehörigen Dörfern kann ich nur wenige nennen.

Tschetschen, das Hauptdorf, gros, am Argun 20 W. über der Mündung. Hadschial fast eben so groß, Tschetschen gegenüber. — Jangegert am Sundscha, Gadschi Aul am Argun, Schakteri, Scharein, Taga, Dokan, Ataga u. a. m.

Der Distrikt Atachi besteht nur aus etlichen Dörfern oben am Argun, die die so genannten Atachuisen bewohnen, deren Fürst Arslanbek ist.

Die Distrikte Kulga oder Dganti. Oben im Gebürge neben dem Distrikt Tuschi.

Der Distrikt Galgai, georg. Galga. Am Ursprunge des Asai des Sundscha. Das hieher gehörige Dorf Saglais hatte eine ansehnliche Kirche in vorigen Zeiten.

Die Distrikte Dschanti, Tschabrillo und Schabet liegen an der Sundscha.

Der Distrikt Tschischrikaker am Roschni der Sundscha.

¹ Machki — wonen, G.] Folgende Oerter oder Dörfer gehören zu einem oder andern Kistischen Distrikte: Machki, Chamcha, Targem, Agi, Kartui, Zului, Beschui, Asik, Timgai, Lalach, Chani, Tasch, Arzchoi, Salgai, Falchal, Gerek, Malar, Dschairak, Arape, Berech, Kuschi, Kala, Narast, Barchan, Tori, P. ეს სოფლები პალასს ჩამოთვლილი აქვს ქვემოთ და არასრულად, ვვ. 78-ზე, ჩვენ კი დედნის მიხედვით აქ გადმოვიტანეთ. ² Die an — worden < P.

[სოფლები და მხარეები] მახკი, ხამხი, ტორგემი, აგი, კარტუი, ცეილოი, ბემტოი, ასიგე, ტუმგოი, ლიალახი, ხანი, ტორში, არცხოი, სალგოი, ფალხალი, გორაკი, მაღირი, ჯარიეხო, ბაინი, იჯელი, ობინი, დოურჩიჯი, არაპე, ბარინი, კუშგი, კალა, ნაკასტი; ბარხანი, ტორი, გაპაი, გალაი, ალკუნი, გაგაი, ცელხი, დატიხი, არშტე, იგერი, ლიაჟგი, ჯელაში, გალაშვი, ახკინიურთი, ახკა, მოხული, ბომტი, მერეჯ(ო)ი, ტერლი.

ყველა ესენი არიან ქისტური სოფლები და მხარეები, რომლებიც მდებარეობენ მდინარეებზე კუმბელეიზე, სუნჯასა და ასაიზე. ერთმანეთში კარგი ურთიერთობა აქვთ, ისე როგორც ვაპის, რომელიც მდ. მაკულზე სახლობს¹.

სუნჯას დანარჩენ შენაკადებზე მცხოვრები ხალხი კი შეადგენს სხვა ჯგუფს, ამათ საპირისპიროს, და მათ ჩიჩნებს ეძახიან².

მხარე ჩიჩნეთი. მას უკავია ქვემო არგუნისა და სუნჯის მიდამოები და არის მნიშვნელოვანი (მოზრდილი), ამიტომ მისი მოსახლეობის სახელს — ჩიჩნებს — უწოდებენ ხშირად მთელ ქისტურ მოსახლეობას. ჩიჩნებს ჰყავთ მთავრები. გაბატონებული გვარი არის ტურკანი და ენათესავება ავართა ხანს.

თავადი ახმეტ ხანი აუჯანყდა რუსეთს 1770 წ., მაგრამ მალე ალაგმულიქნა. ის და მისი უფროსი უფლისწული მალე მოკვდნენ. მის შემდგომ ბატონს ერქვა ისევ ალი სულთანი. მას თავისი პატარა ვაჟი მძევლად უნდა გაეგზავნა ყიზლარში.

მთავარი ხასბულატი ჩიჩნებმა თვითონ მოკლეს. მისი შვილიშვილები ხასბულატი და ალხან თათარხანი 1773 წელს ყმაწვილები იყვნენ. აქ შემავალ მრავალრიცხოვან სოფელთაგან მე შემიძლია მხოლოდ ზოგიერთები დავასახელო:

ჩიჩენი, მთავარი და დიდი სოფელი, არგუნზე, შესართავიდან 20 ვერსით ზემოთ. ჰაჯიაული თითქმის ისეთივე დიდი, ჩიჩენის პირდაპირ; იანგიურთისუნჯაზე, გაჯი აული — არგუნზე, შაკტერი, შარეინი, ტოგო, დოკანი, ატაგა და სხვ. მრ.

მხარე ატახი შედგება სულ რამდენიმე სოფლისაგან; მდებარეობს ზემოთ არგუნზე; ამ სოფლებში ე. წ. ატახისები ცხოვრობენ, რომელთა მთავარიც არის არსლანბეკი.

მხარე კულგა ან დგანტი. ეს არის მხარე ზემოთ მთაში თუშეთის ახლოს.

მხარე გალგაი, ქართულად ღალღა. სუნჯის შენაკადის, ასაის სათავესთან. აქ მდებარე სოფელ საგლაის ძველად დიდი ეკლესია ჰქონდა.

მხარეები ჯანთი, ჩაბრილო და შაბეთი სუნჯაზე მდებარეობენ.

მხარე ჩიშრიკაკერი სუნჯის შენაკად როშნიზე [ძევს].

¹ მახკი, ხამხა — მაკულზე სახლობს, გიულდ.] შემდეგი პუნქტები ან სოფლები ეკუთვნის ამა თუ იმ ქისტურ მხარეებს: მახკი, ხამხა, ტარგემი, აგი, კარტნი, ცულუი, ბემტუხი, ასიკ, ტიმგაი, ლალახი, ხანი, ტაში, არცხოი, სალგაი, ფალხალი, გერეკი, მაღარი, ჯარიაკი, არაპე, ბერეხი, კუშგი, კალა, ნარასტი, ბარხანი, ტორი. პალ.

² სუნჯას დანარჩენ — ჩიჩნებს ეძახიან < პალ.

Die Karabulaken sind ein herumschweifendes kankasisches Volk, welches seine Dörferchen im nordlichen Gebürge, oben an der Sundscha und ihren sechs obersten Flüschen oder Bächen hat. Der Karabulaksche Distrikt am Martan, in der Landessprache Fartan, der unter dem Bach Schemilgor in der rechten Seite des Sundscha fällt. Sie haben keine Fürsten, nur Aelteste. Sie sprechen das Kistische in tschetschengischer oder mitschegischer Mundart. — Am Schemilgor einem starken Bach, der rechten der Sundscha, steht das nach der Hauptfamilie benannte Dorf Boko, mit etwa 40 Familien.

Der Distrikt Karabulak (tatar. schwarze Quelle) liegt am Sundschaflüschen Martan oder in der Landssprache Fortan, wo er aus dem Gebürge kömmt. Die Tscherkessen belegen den Distrikt mit den tartarischen Nahmen Balsu (Honigwasser), die Tschetschenegen nennen ihn Arisch Tojai und die Ingnschen und Karabulaken selbst Arschte. Er ist den Aksaischen Fürsten zinsbar, 1772 wurden aber auch aus demselben Geiseln nach Kislar genommen. — Zum Distrikt der Karabulaken gehören auch die unter dem Martan oder Fartan in die rechte Seite der Sundscha fallenden Bäche Aschgan, Walarek und Tschalalash, an welchen sie ihre Viehtriften haben.

Der Distrikt Meesti. Am Asai der Sundscha.

Der Distrikt Meredschi unter vorigen.

Der Distrikt Galaschka. Am Ostei unter vorigen.

Der Distrikt Tnban unter Galaschka¹.

VII. Die Provinz Lesgistan oder Lesgi und die Lesgier

Die Georgianer nennen diese Provinz, die das ostliche Drittel des kankasischen Hauptgebürges, an der Nordseite um den Alasan und dessen Flüssen und an der Südseite an dem Samura und dessen Flüssen einnimmt, Dagistan, auch Lesgistan und deren Bewohner Lesgi. Das Land gränzt seiner Lage nach südlich mit Georgien und persischen Freystaaten, westlich mit Osseten und Kisten, nordlich mit Kisten und Tartarn und reicht ostlich theils an die kaspische See, theils an die an der Küste liegenden, nach Persien gehörigen Freystaaten.

Das Land hat viele und in Größe, Verfassung, Herrschaft, Sprache sehr verschiedene Distrikte. Die mehresten sind unabhängig, unter selbst gewählten Aeltesten. Die Einwohner sind zu einem großen Theil, noch mehr als die übrigen Kaukaser roh, unbändig, räuberisch, und besonders sind sie es, die Kacheti und Karteli in neuern Zeiten verheeret haben,

¹ პალასი აქ არასრულად ჩამოთვლის სოფლებს და მხარეებს, რაც დედანში ზემოთაა მოტანილი, იხ. გვ. 76.

ყარაბულახები

ეს არის მომთაბარე კავკასიელი ხალხი, რომლებსაც თავისი პატარა სოფლები აქვთ ჩრდილოეთ მთებში, ზემოთ სუნჯასა და მის ზემო ექვს შენაკადზე; ყარაბულახის მხარე მდებარეობს მარტანზე, აქაურ ენაზე ფარტანზე, რომელიც, მდ. შემილგორს ქვემოთ, ერთვის სუნჯას მარჯვენა მხრიდან. მათ არ ჰყავთ თავადები, [ჰყავთ] მხოლოდ მამასახლისი. ისინი ლაპარაკობენ ქისტურად, ჩეჩნურ ან მიცჯეგურ დიალექტზე. სუნჯის მარჯვენა შენაკად შემილგორზე, მოზრდილ ძდინარეზე, მდებარეობს სოფელი ბოკო, [ეს სახელი] ჰქვია მას აქაური ყველაზე მთავარი გვარის მიხედვით; ამ სოფელში 40-მდე კომლია.

მხარე ყარაბულახი (თათრულად, შავი წყარო) მდებარეობს სუნჯის შენაკად მარტანზე, ან აქაური ენის მიხედვით ფარტანზე, სადაც ის მთიდან გამოდის. ჩერქეზები ამ მხარეს ეძახიან თათრული სახელით — ბალსუ (თაფლის წყალი), ჩეჩნები ეძახიან არშოტოიაი, ხოლო ინგუშები და თვითონ ყარაბულახები — არშტე. ის აქსაელ მთავრებს უხდის ხარკს; 1772 წ. კი აქედანაც გაიგზავნა მძევლები ყიზლარში. ყარაბულახის მხარეს ეკუთვნიან მარტანს, ან ფარტანს ქვემოთ სუნჯაში მარჯვნიდან ჩამავალი მდინარეები — აშგანი, ვალერიკი და შალაჟი, რომლებზეც მათ თავისი საქონლის საძოვრები აქვთ.

მხარე მეესტი [მდებარეობს] სუნჯის შენაკად ასაიზე.

მხარე მერეჯი [მდებარეობს მეესტის] ქვემოთ.

მხარე გალაშკა — ოსტეიზე, [მერეჯის] ქვემოთ.

მხარე დუბანი, გალაშკას ქვემოთ.

VII. პროვინცია ლეკეთი (ლეზგისტანი) და ლეკები

ამ პროვინციას, რომელსაც უკავია აღმოსავლეთი მესამედი კავკასიონის მთავარი ქედისა, ალაზნის და მისი შენაკადების ჩრდილოეთით და მდ. სამურისა და მისი შენაკადების სამხრეთით, ქართველები უწოდებენ დაღისტანს, აგრეთვე ლეზგისტანს, მის მცხოვრებლებს კი — ლეკებს (ლეგი-ს). თავისი მდებარეობით ამ ქვეყანას სამხრეთით ესაზღვრება საქართველო და სპარსული თავისუფალი სამეფოები (უბატონო თემები?), დასავლეთით ოსეთი და ქისტეთი, ჩრდილოეთით ქისტეთი და ტარტარები (თათრები—გ.გ.) და აღმოსავლეთით ვრცელდება ნაწილობრივ კასპიის ზღვამდე, ნაწილობრივ სანაპიროზე მდებარე სპარსეთის კუთვნილ თავისუფალ სამეფოებამდე.

ამ ქვეყანაში შედის ბევრი მხარე, რომლებიც სიდიდით, წყობილებით და ენით ძალზე განსხვავებულია ერთმანეთისაგან, უმეტესობა დამოუკიდებელია და ჰყავთ არჩეული მთავრები (მამასახლისები). მოსახლეობის დიდი ნაწილი კიდევ უფრო მეტად, ვიდრე კავკასიის სხვა ხალხები, არის უხეში, დაუმორჩილებელი, ყაჩაღი; და სწორედ ისინი არიან, უკანასკნელ ხანებში

und damit noch immer fortfahren, vorzüglich wegen ihrer Neigung und des Gewinnes der Räubereyen und theils auch wol auf Anstiften der Türken, die sie durch ihren Pascha in Achalziche in Ober-Karteli hiezu ermuntern, ihnen den Raub versilbern, auch theils noch dafür besolden. Jezt da ich schon aus Georgien bin (1774), stand der Auarchan, wegen solcher Streifzüge im Distrikte Tšchar an der kachetischen Grenze. Die Lesgier waren es auch, welche für meine Reisen in Georgien so starke Bedeckungen erforderten und mich an so mancher Excursion hinderten. In ihren Distrikten fanden meine Reisen völlig nicht statt und als ich den Studenten Krascheninikow von Kislar nach Tarchu schickte, um daselbst Nachrichten von Lesgien und Sprachproben zu sammeln, kam er fast unverrichteter Sache zurück, weil der Schamchal verboten hatte sich auf keine Art mit den Russen einzulassen. Gleichwol sind die Lesgier gegen keine Nation nachgiebiger als gegen die Rußische. Sie rauben nicht nur auf rußischen Boden nie, sondern der Avar Chan und Kasikumükchan geben sich sogar Mühe, durch öftern Briefwechsel, mit den Commandanten in Kislar in guten Vornehmen zu stehen. Dieser Hindernisse ohnerachtet glaube ich doch, daß ich meine Nachrichten von Land und Leuten und die so mühsam gesammelten Sprachproben für zuverlässig ausgeben kann.

Nach diesen Sprachforschungen besonders habe ich zu Lesgistan alle die bey einander liegende Distrikte, in welchen zwar oft äusserst verschiedene Dialekte, aber doch Töchter einer Mutter geredet werden gezählet. Ich werde bey jedem Kreise das mir bekannt gewordene Merkwürdige anführen und merke hier noch allgemein an, daß die Lesgier sehr blinde Muhametaner der sunnischen Secte sind. Auch von dem aus Georgien in vorigen Zeiten nach Lesgien verpflanzten Christenthum sind noch jezt häufige Spuren nach.

Die Lesgier kleiden sich völlig, wie die kumükischen Tataren, in grobe Tuchröcke und tragen Mützen mit breiten Lämmerpelzbrämen, scheeren Kopf und Bart, lassen aber einen Stutzbart stehen.

Die lesgische Sprache, die die Georgier *Maztalaro* nennen, ist von allen Kankasischen nicht nur, sondern von allen nur bekannten völlig verschieden, wird aber in verschiedenen Distrikten in gar sehr verschiedener Mundart geredet, deren ich 8 gefunden und nach der Verwandtschaft oder vielmehr einförmig ein und derselben Mundart die die Verwandtschaft und den gleichen Ursprung der Völkerhanfen, die sie reden, beweise, will ich die verschiedenen Lesgischen Distrikte und was ich von ihnen weis anführen.

A. Der erste und in dem beynahe größten Theil Lesgistans übliche Dialekt wird in folgenden Distrikten geredet:

1. Zwischen den Flüssen Koisu und Aksai ist der lesgische Distrikt gelegen, den die Lesgier *Chunsag* und die Tatare und Perser: *Anar*

რომ დაარბიეს კახეთი და ქართლი და ახლაც განაგრძობენ რბევას. უმეტესად თავისი მიდრეკილებისა და ყაჩაღური გამორჩენის გამო და ნაწილობრივ თურქთა წახალისებით, რომლებიც ახალციხეში (ზემო ქართლში) მჯდომი თავიანთი ფაშის მეშვეობით აქეზებენ მათ საძარცვადად, ვერცხლით ქრთამივან კიდევაც და ამისთვის გასამრჯელოსაც კი უხდიან. ახლა, როცა მე უკვე საქართველოდან წამოსული ვარ (1774 წ.), ავარხანი ასეთი თავდასხმისათვის მზად იდგა კახეთის საზღვართან ჭარში. სწორედ ლეკები იყვნენ, რომელთა გამოც საქართველოში მოგზაურობისას მე ასეთი ძლიერი დაცვა მჭირდებოდა და მათ მე ზოგი ექსკურსია ჩამიშალეს კიდევ. მათ მხარეებში მე სრულიად არ მიმოგზაურია და როცა მე სტუდენტი კრაშენინიკოვი ყიზლარიდან ტარკიში გავეგზავნე, რათა იქ შეეკრიბა ცნობები ლეკების შესახებ და მოებოვებინა მათი ენის მასალები, ის მალე დაბრუნდა უკან თითქმის ხელცარიელი, რადგან შამხალმა აუკრძალა ლეკებს, არავითარ შემთხვევაში რუსებთან ურთიერთობა არ დაიჭიროთო, თუმცა ლეკები არც ერთ ხალხს არ უთმობენ ისე, როგორც რუსებს; ისინი არა თუ არ მძარცველობენ რუსეთის მიწებზე, არამედ ავარიის ხანი და ყაზიყუმუხის ხანი ცდილობენ ხშირი მიწერმოწერით კარგი ურთიერთობა დააყარონ ყიზლარის კომენდანტთანაც. ამ დაბრკოლებათა მიუხედავად, ვფიქრობ, რომ საიმედო აღმოჩნდება ამ ქვეყანაზე და ხალხზე ჩემი ცნობები და ასეთი წვალებით შეგროვილი ენობრივი მასალა.

ჩნაზე დაკვირვების შედეგად იმ დასკვნას დავადექი, რომ ძალზე განსხვავებული დიალექტები, რომლებზეც ლაპარაკობენ ლეკეთში ერთმანეთის მეზობლად მდებარე ყველა მხარეები, მაინც არიან შვილები ერთი დედასა. ყოველ [ცალკეულ] მხარეზე ვიტყვი იმას, რაც ჩემთვის ცნობილია და მნიშვნელოვანი; ამასთანავე საერთოდ უნდა აღვნიშნო, რომ ლეკები არიან სუნის სექტის ბრმად მიმდევარი მაჰმადიანები. ამასთანავე საქართველოდან ძველად შემოტანილი ქრისტიანობის კვალი ახლაც ხშირად გვხვდება [ამ ქვეყანაში]. >

ლეკები მთლად ისევე იცვამენ, როგორც ყუმუხელი თათრები; ისინი იცვამენ უხეში მალის ჩოხებს და ატარებენ ქუდებს, განიერი ბატკნის ტყავის არშიებით, იპარსავენ თავსა და წვერს, რომელსაც იტოვებენ მხოლოდ ნიკაპზე.

ლეკების ენა, რომელსაც ქართველები მაცტალაროს უწოდებენ, განსხვავდება არა მარტო ყველა კავკასიურისაგან, არამედ ყველა ცნობილი ენისაგან; ისინი ლაპარაკობენ სხვადასხვა მხარეში ძალზე განსხვავებულ დიალექტებზე, რომლებიც მე რვა შევნიშნე. ამ დიალექტთა ნათესაობის ან, უკეთ რომ ვთქვათ, იგივეობის მიხედვით მე დავადგინე იმ ხალხთა ნათესაობა და წარმოშობის მსგავსება, რომლებიც ამ დიალექტებს ლაპარაკობენ. აი, ამისდა მიხედვით მე განვიხილავ სხვადასხვა ლეკურ მხარეებს და მოვახსენებთ, რაც ვიცი. >

A. პირველი და ამასთან ლეკეთის ყველაზე დიდ ნაწილში გავრცელებული დიალექტი შემდეგ მხარეებში იხმარება:

1. მდინარეებს კოისუსა და აქსაის შორის ძვეს ლეკური მხარე, რომელსაც ლეკები ხუნძახს, ხოლო თათრები და სპარსელები ავარს ეძახიან. აქ

6. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ II.

nennen, über den der Auar Chan, oder russisch Awarskoi Chan herrscht, der in der lesigischen Sprache den Titel Muzal oder Nuzal führt. Auar Chan, georg. Chunsagis Batoni¹. Der jetzige (1772) war Mahamet. Er hatte seinen Sitz in Kabuda (no. 41) am Flusse Käseruk, von Tschetschen über Gumbet 3 Tagereise. Sein Sohn und Folger in der Regierung heißt Umachan. Die Gemahlinn des jetzigen Auar Chans ist die Tochter des Uzmei oder Usmei Chan, Sultan Beg². Er ist der mächtigste Beherrscher in Lesgistan und behauptet über mehrere Distrikte die Oberherrschaft. Auar liegt zwischen dem Koisu und dem Axai, zwischen dem nordlichen Schiefer und Kalkgebürge. Man redet in demselben Lesgisch in der in Anzug gebräuchlichen Mundart³, keinesweges aber ist, wie Gerber will, die Awarische oder Auarische eine eigene Sprache.

Zu diesen Distrikt gehören: 1. Das Hauptdorf Chunsag, oder⁴ tatar. Auar, in andischer Sprache Haibul 2. Tschirjur⁵ 3. Minati'u 4. Icha 5. Zobotl'⁶ 6. Incho 7. Tschikar 8. Aschila 9. Tschirkata 10. Tl'ircha⁷ 11. Tadincho⁸ 12. Tscheladatl'⁹ 13. Urtakol 14. Mina Inchilar 15. Tarada Inchilar 16. Kwanchitlar 17. Bot'liklar 18. Šalta¹⁰ 19. Tschotrota¹¹ 20. Godober 21. Thliseral 22. Himeral¹² 23. Chililar, alle am Koisu von unten hinauf. Auch noch die Dörfer¹³: 24. Abschis 25. Unheli 26. Amekin 27. Kolotwio 28. Arakune 29. Muliu 30. Tonoda¹⁴ 31. Gogotl'¹⁵ 32. Golotl' 33. Kudali 34. Tschug 35. Nikihar 36. Boduch 37. Borosodl'¹⁶ 38. Akadziki 39. Zatanich 40. Hoboda 41. Kabuda 42. Geno 43. Amuscha, bey letztern sind Kochsalz-Quellen, bey welchen auch Salz gesotten wird.

¹ Zwischen den Flüssen — Chunsagis Batoni, G.] 1. Auar lesigisch; Chunsag, georgisch. Oben am Koisu. Die Tataren und Perser nennen ihn Auar und dessen Beherrscher, der Lesgisch Muzal oder Nuzal heißt, Auar Chan, die Russen Auarskoi Chan, georg. Chunsagis Batoni; P.

² Sein Sohn — Sultan Beg, P.] Auar Chans 2-te Gemalin des Utzmei Sultanbeg Tochter, von der ersten Frau Son Umachan, G.

³ Man redet — Mundart, P.] Die Sprache dieses Distrikts ist mit der in Tschear und Anzug dieselbe. G.

⁴ oder < P.

⁵ Tschirjur, G.] Tschirgut, P.

⁶ Zobotl', G.] Zobol, P.

⁷ Tl'ircha, G.] Tschircha, P.

⁸ Tadincho, G.] Tamincho, P.

⁹ Tscheladatl', G.] Tscheladar, P.

¹⁰ Šalta, G.] Salta, P.

¹¹ Tschotrota, G.] Tschorota, P.

¹² Himeral, G.] Hinneral, P.

¹³ Auch noch die Dörfer: P.] Nach einer anderen Nachricht. G.

¹⁴ Tonoda, G.] Toroda, P.

¹⁵ Gogotl', G.] Gogelt, P.

¹⁶ Borosodl', G.] Borosoal, P.

ბატონობს ავარხანი, ანუ რუსულად ავარსკოი ხანი, რომელსაც ლეკურად მუცალს ან ნუცალს უხმობენ. ავარხანი ქართულად ხუნძახის ბატონია¹. ახლანდელი (1772) ხანი იყო მაჰამეტი. მისი საჯდომი იყო ქებუდაში (იხ. № 41), მდ. კეზერუჯზე, ჩინეთიდან გუმბეთს ზემოთ 3 დღის სავალზე. მის ვაჟს და ტახტის მემკვიდრეს ჰქვია უმახანი. ცოლი ახლანდელი ავარხანისა არის ქალიშვილი უცმეი ან უსმეი ხანისა, სულთან ბეგისა². ის არის ყველაზე მძლავრი ბატონი ლეკეთში და ფლობს უმეტეს მხარეებს. ავარია მდებარეობს კოისუს და აქსაის შორის, ჩრდილოეთის ფიქალიანსა და კირქვიან მთებს შორის. იქ ლაპარაკობენ ლეკურად, ანწუხში გავრცელებულ დიალექტზე³ და არავითარ შემთხვევაში, როგორც ამას გერბერი თვლის, ავარიული არ არის ცალკე ენა.

ამ მხარეს ეკუთვნიან: 1. მთავარი სოფელი ხუნძახი, ანუ⁴ თათრულად ავარ, ანდურ ენაზე ჰაიბულ. 2. ჩირიურ[ტი]ი⁵ 3. მი(ნ)ათლი 4. იხა 5. ცობოთლი⁶ 6. ინხო 7. შიკაროი 8. აშილ [თ]ა 9. ჭირკატა 10. თლირხა⁷ 11. ტადინხო⁸ 12. ჭელადათლი⁹ 13. ორთაქოლო 14. მინალ ინხილარი 15. ტარადა¹⁰ ინხილარი 16. ქვანხიდათლი 17. ბოთლიხ(ლარი) 18. სალტა 19. ჭოდროდა¹¹ 20. ღოდობერი 21. თლის(ერალი) 22. ჰიმ(ე)რ(ალი)¹² 23. ხელი(ლარი), ესენი ყველანი მდებარეობენ კოისუსზე ქვემოდას ზევიაკენ. აგრეთვე არის სოფლები¹³: 24. აფში(ს) 25. უნჰელი 26. ამეკინი 27. კოლოტვიო 28. არაკუნი 29. მულიუ 30. ტონოდა¹⁴ 31. გოგოთლი¹⁵ 32. ჰოლოტლი 33. კუდალი 34. ჭოხი 35. ნიკ(იპ)არი 36. ბუდუხი 37. ბოროსოდლი¹⁶ 38. აკადიკი 39. ცატანიხი 40. ობოდა 41. ქებუდა 42. გენუ 43. ჰაჰუში. უკანასკნელთან არის საქმელი მარილის წყაროები, რომლიდანაც მარილს ხარშავენ (ხდიან?).

¹ მდინარეებს კოისუსა — ხუნძახის ბატონია, გ ი უ ლ.] ავარი — ლეკურად: ხუნძახი — ქართულად. ზემოთ კოისუსზე. თათრები და სპარსელები მას უწოდებენ ავარს და მის მმართველს, რომელსაც ლეკურად მუცალი ან ნუცალი ჰქვია, ავარხანს, რუსები ავარსკოი ხანს, ქართველები ხუნძახის ბატონს. პ ა ლ.

² მის ვაჟს — სულთან ბეგისა, პ ა ლ.] ავარ ხანის მეორე ცოლია უცმეი სულთანბეგის ქალი; პირველი ცოლისგან [ჰყ:ვს] ვაჟი უმახანი, გ ი უ ლ.

³ იქ ლაპარაკობენ — დიალექტზე, პ ა ლ.] ამ მხარის ენა იგივეა, რაც ჭარისა და ანწუხის. გ ი უ ლ.

⁴ ანუ > პ ა ლ.

⁵ ჩირიური, გ ი უ ლ.] ჩირგუტი, პ ა ლ.

⁶ ცობოთლი, გ ი უ ლ.] ცობოლი, პ ა ლ.

⁷ თლირხა, გ ი უ ლ.] ჭირხა, პ ა ლ.

⁸ ტადინხო, გ ი უ ლ.] ტანინხო, პ ა ლ.

⁹ ჭელადათლი, გ ი უ ლ.] ჭელადარი, პ ა ლ.

¹⁰ ტარადა, გ ი უ ლ.] ტასადა, პ ა ლ. (ნიშნავს ზემო [ინხელოვლები]—გ. გ.).

¹¹ ჭოდროდა, გ ი უ ლ.] ჭოროდა, პ ა ლ.

¹² ჰიმერალი, გ ი უ ლ.] ჰინერალი, პ ა ლ.

¹³ აგრეთვე არის სოფლები, პ ა ლ.] სხვა ცნობებით, გ ი უ ლ.

¹⁴ ტონოდა, გ ი უ ლ.] ტაროდა. პ ა ლ.

¹⁵ გოგოთლი, გ ი უ ლ.] გოგელტი, პ ა ლ.

¹⁶ ბოროსოდლი, გ ი უ ლ.] ბოროსოდა. პ ა ლ.

Die Einwohner rechnet man auf 1500 Familien. Es sind Muhamedaner und waren vorher Tschetschengischen Fürsten zinsbar, welches sie jezo nur in einiger Absicht sind.

2. Der Distrikt Käseruk. An einem¹ Arm der Koisu, der Karak genennet wird, im hohen Gebürge.

Zu demselben gehören die Dörfer: 1. Richeb oder Richzimi 2. Hilib auch Halilu 3. Kutich² auch Kutichi 4. Drunno³ auch Durimi, welches auch Kusuruk⁴ und Keuseruk genennet wird 5. Karanno oder Karaimi. 6. Nukusch 7. Zimir 8. Tl'erab 9. Rulda 10. Irib 11. Chinu⁵ 12. Mukruch 13. Tschunu 14. Eremi 15. Muhor.

Dieser Distrikt ist unabhängig, doch übt der Chan der Kasikumucken einige Oberherrschaft in demselben aus.

3. Der lesigische Distrikt Idatl' oder Hidatl' liegt neben Andi am Koisu, mit welchem er zusammen hält, aber völlig vom Auar Chan abhängig ist. Seine Dörfer Hinta⁶, Matschara, Horoda, Tl'ak, Heduta, Tidi, Naketl'.

Man rechnet 400 Familien in demselben.

4. Der lesigische Distrikt Mukratl'. Am Koisu⁷-Arm Karak unter dem Distr. Karachl'. Er gehört auch dem Auar Chan und wird auf 200 Familien geschätzt, die in folgenden Dörfern wohnen: 1. Magar 2. Zinib 3. Kuldse 4. Schiginu⁸ 5. Heruk 6. Kebsur 7. Kemira. Er ist in gewissen Verhältnissen dem Auar Chan unterworfen.

5. Der Distrikt Ansokul oder Osokul⁹. Am Koisu. In demselben das Dorf Harakan und noch 14 andere; über den¹⁰: Charatschi, Sirale, Balakan¹¹, unter dem:¹² Aschita, Tschirikei und¹³ Bautogai, welches¹⁴ das unterste lesigische Dorf am Koisu über Kostek¹⁵. Irhana, Kemira, Haraman leztes lesigisches Dorf vor Kostek in O.¹⁶.

¹ einem, P.] den mittleren, G.

² kutich, G.] kutisch, P.

³ Drunno, G.] Drummo, P.

⁴ Kusuruk, G.] Käseruk, P.

⁵ Chinu, G.] China, P.

⁶ Hinta, G.] Hirta, P.

⁷ Koisu, G.] Kaisu, P.

⁸ Schiginu, G.] Sesizimu, P.

⁹ Ansokul oder Osokul, G.] Onsekul auch Ansokul, P.

¹⁰ über den < P.

¹¹ Balakan, G.] Balakar, P.

¹² unter dem: < P.

¹³ und < P.

¹⁴ welches < P.

¹⁵ das unterste—Kostek, P.] das letzte Lesigische Dorf vor Kostek an dem W. des Koisu, G.

¹⁶ Haraman — in O. < P.

მოსახლეობას 1500 ოჯახი შეადგენს. ისინი არიან მაჰმადიანები და წინათ იყვნენ ჩეჩენი მთავრების მოხარკენი, ახლაც კი მხოლოდ ნაწილობრივ არიან.

2. მხარე კე ზერუკი. კოისუს შუა¹ ტოტზე, რომელსაც ეძახიან ყარახს, მაღალ მთებში.

მას ეკუთვნის სოფლები: 1. რიხები ან რისციმი 2. ჰილიბი, აგრეთვე ჰალილუ 3. კუტინ² ან კუტინი 4. დრუნო³ ან დურიმი, რომელსაც აგრეთვე კუზურუკი⁴ და კენზერუკი ექვია; 5. ყარანაი ან ყარაიმი 6. ნუკუში 7. ცემირი 8. თლერაბი 9. რულდა 10. ირიბი 11. ხინუ⁵ 12. მუკრახი 13. ჩუნი 14. ერემი 15. მუზარი.

ეს მხარე დამოუკიდებელია, თუმცა ყაზიყუმუნის ხანი ცდილობს თავის ბატონობის გავრცელებას მასზე.

3. ლეკური მხარე იდათლი ან ჰიდათლი მდებარეობს კოისუზე, ანდის ახლოს, რომელთანაც ის გაერთიანებულია, მაგრამ მთლიანად ემორჩილება ავარხანს. მისი სოფლებია ჰინტა⁶, მაჭადა, ურადა, თლახი, ხოთოდა, ტიდი, ნაყითლი.

აქ 400 ოჯახი ითვლება.

4. ლეკური მხარე მუკრათლი. კოისუს⁷ ტოტზე ყარახზე, ყარახ(ლ)ის მხარის ქვევით. ის ეკუთვნის აგრეთვე ავარიის ხანს და დასახლებულია 200 ოჯახით, რომლებიც შემდეგ სოფლებში ცხოვრობენ: 1. მალარ[ტ] 2. ცინიბი 3. კულძე[ბი] 4. შიგინუ⁸ 5. ჰერუკი 6. კებსური 7. კემირა. ის გარკვეული პირობების გამო დაემორჩილა ავარხანს.

5. მხარე ანსოკული, ანუ ოსოკული⁹. კოისუზე. აქ არის სოფელი ჰარაკანი და კიდევ 14 სხვა. მის ზემოთ [არის]¹⁰: ხარაჭი, ზირანი, ბალაკანი; მის ქვემოთ¹¹: აშილტა, კირკეი და¹² ბავტუგაი, რომელიც¹³ ყველაზე ქვემო ლეკური სოფელია კოისუზე კოსტეკს ზემოთ¹⁴; ირჰანა[ი], კემირა, ჰარაკანი უკანასკნელი ლეკური სოფელი კოსტეკიდან აღმოსავლეთით¹⁵.

¹ შუა < პალ.

² კუტინ, გიულ.] კუტინი, პალ.

³ დრუნო, გიულ.] დრუმო, პალ.

⁴ კუზურუკი, გიულ.] კუზურუკი, პალ.

⁵ ხინუ, გიულ.] ხინა, პალ.

⁶ ჰინტა, გიულ.] ჰირტა, პალ.

⁷ კოისუს, გიულ.] კაისუს, პალ.

⁸ შიგინუ, გიულ.] სესიგინუ, პალ.

⁹ ანსოკული, ანუ ოსოკული, გიულ.] ონსეკული, აგრეთვე ანსოკული, პალ. = ონსო-

კოლო—გ. გ.

¹⁰ მის ზემოთ < პალ.

¹¹ მის ქვემოთ < პალ.

¹² და < პალ.

¹³ რომელიც < პალ.

¹⁴ ყველაზე ქვემოთ — ზემოთ, პალ.] ყველაზე ბოლო სოფელი კოსტეკს მერე, კოისუს დასავლეთით, გიულ.

¹⁵ ჰარამანი — აღმოსავლეთით < პალ.

Auch in demselben spricht man das oben gedachte allgemeine Iesgische oder Awarische mit sehr wenig Abweichung. In diesem Distrikt findet man Wein und Obst. Wie Mukratle steht er unter dem Awar Chan.

6. Der Iesgische Distrikt Karachl'. An eben dem Arm des Koisu unter Kaeseruk. Er gehört dem Awar Chan und enthält folgende Dörfer: 1. Otschop 2. Sota 3. Tschetschada 4. Schilofa 5. Tl'aluch 6. Such 7. Sumeti 8. Huntlob' 9. Ut'luch 10. Tarnuch 11. Muschub 12. Hidib 13. Bugdul' 14. Tl'urusch 15. Atschada¹ 16. Hunuch 17. Muruch 18. Tl'ak 19. Mugurak 20. Bazada 21. Kullap 22. Suratl, mit 200 Familien, Awarchans²; 23. Kuggabe³ mit 150 Familien, Awarchans⁴. Man rechnet 800⁵ Familien in demselben.

7. Der Distrikt kl. Gumbet heist Andi Sprache Meh'telar. Dazu gehören: Meheta, Siok, Zelitl', Tharatl, Ingischu, Orguna, Tanok, Atluk, Tschirkata, Aschilta, Itschitschali, Tschanduk (Schawduk), Zuir, Keĝanu, Inchu; alle am Flusse T'al'ara, der zum Koisu fließt. An 1500 Familien Mahometan sonst den Tschetschenschen Fürsten zinsbar. Auch ist in etwas den Arslanbeg Turtau stellen an 1500 streitbare Männer; daselbst Awar Sprache; von Tschetschen 2 Tagereise in S.⁶

10. Der Distrikt Anzug. Er liegt am Samura unter Kabutsch⁷. Die Dörfer desselben liegen zwischen dem südlichen Schiefer- und Kalkgebürge durch das sie von Kacheti geschieden werden⁸. Nach Kisichi ist eine Tagereise. Die vornehmsten Dörfer dieses Distrikts sind: Madtschar⁹, Karda, Tuhuk, Anzug, Kupota, Rusbl'¹⁰ u. m. a.¹¹ Die Einwohner machen etwa 1500 Familien aus. Man redet hier die Iesgische Sprache im chungsischen oder Awarischen Dialekt, mit wenig Abweichung¹².

¹ Atschada, G.] Atschadu, P.

² Awarchans < P.

³ Kuggabe, G.] Kugschabe, P.

⁴ Awarchans < P.

⁵ 800, G.] 1100, P.

⁶ Der Distrikt kl.—2 Tagereise in S. G.] 7. Gumbel, andisch Mechtelar. Am Gumbel-Flüßchen des Koisu. Von Tschetschem 2 Tagereise. Er ist dem Kumükischen Fürsten in Tschetschem unterthan.

8. Arakan, am Koisu.

9. Burtuma, am Koisu. Seine Dörfer: 1. Metelta 2. Sok 3. Zilil 4. Grguna 5. Tanok 6. Atluk 7. Tschirkata 8. Tscharotl 9. Ingischu 10. Aschilta 11. Itschitschali 12. Tschanduk oder Schawduk 13. Zuir 14. Keschanu 15. Irchu, alle am Fluß Takara des Koisu. P. ამ ადგილას დედანში 8—9 მხარეებად არაკანი და Burtuna არაა ცალკე გამოყოფილი.

⁷ Er liegt—Kabutsch, P.] Er folget an der Samura niedriger Kabutsch, G.

⁸ durch das — werden < P.

⁹ Madtschar, G.] Matliar, P.

¹⁰ Rusbl', G.] Rusb, P.

¹¹ u. m. a. < G.

¹² wenig Abweichung, P.] geringer Veränderung, G.

აქაც ლაპარაკობენ ზემოთ ნახსენებ საერთო ლექურ ან ავარულ ენაზე, ცოტაოდენი განსხვავებით. ამ მხარეში არის ღვინო და ხილი. როგორც მუქრატილი, ისიც ემორჩილება ავარხანს.

6. ლექური მხარე ყარახი. [ძვეს] ასევე კოისუს ტოტზე კეზერუქს ქვემოთ. ის ეკუთვნის ავარხანს და შეიცავს შემდეგ სოფლებს: 1. ოჩლო 2. სოტა 3. ჩეჩადა 4. შილოდა 5. თლა[ი]ლუხი 6. სუხი 7. სუმეთი 8. ჰუნტლობი 9. უთლუხი 10. თალუხი 11. მუშუბი 12. ჰიდიბი 13. ბუღდუთლი 14. თლა-როში 15. აჩადა¹ 16. ჰუნუხი 17. მურუხი 18. თლახი 19. მუგურახი 20. ბაწადა 21. ქულა 22. სურატილი, 200 ოჯახით, ავარხანისაა² 23. კუგჯაბე³, 150 ოჯახით, ავარხანისაა⁴. სულ ამ მხარეში ითვლება 800⁵ ოჯახი.

7. პატარა გუმბეთის მხარეს ანდურ ენაზე მეტეღარი ჰქვია. მას ეკუთვნის: მეჭელთა, სიოხი, ცილითლი, თარათლი, ინგიში, ორგუნა, დანუხი, ა[რ]თლუხი, ჭირკატა, აშილტა, იჩიჩალი, ჩაუდუკი (შადლუხი), ცუუირი, კეჯანი, ინხუ; ყველანი [მდებარეობენ] მდ. თლარაზე, რომელიც კოისუს ერთვის. 1500 მაჰმადიანი ოჯახია და უხდიან გადასახადს ჩეჩენთა მთავრებს. ახლაც არსლანბეგ ტურტაუსთვის გამოჰყავთ 1500 შეიარაღებული კაცი; იქ არის ავარული ენა; ჩეჩენთიდან 2 დღის სავალზეა სამხრეთით⁶.

10. მხარე ანწუხი. ის მდებარეობს ყაფუქის ქვემოთ სამურაზე⁷. მისი სოფლები განლაგებული არიან სამხრეთის დიქალიანსა და კირკვიან მთებს შორის, რომელიც მას კახეთისგან გამოჰყოფს⁸. ქიზიყამდე არის 1 დღის სავალი. ყველაზე დიდი სოფლები ამ მხარისა არის: მაჭარი⁹, ქარდა, ტუჭუკი, ანწუხი, კუოტა, რუსბლი, და სხვა მრავალი¹⁰. მოსახლეობა შეადგენს დაახლოებით 1500 ოჯახს. აქ ლაპარაკობენ ლექური ენის ხუნძახურ ან ავარულ დიალექტზე, მცირე განსხვავებით.

¹ აჩადა, გიულ. აჩადუ, პალ.

² ავარხანისაა < პალ.

³ კუგჯაბე, გიულ. კუგშაბე, პალ.

⁴ ავარხანისაა < პალ.

⁵ 800, გიულ. 1100, პალ.

⁶ პატარა გუმბეთის მხარეს—სავალზეა სამხრეთით, გიულ. 7. გუმბელი, ანდურად მეტეღარი. კოისუს შენაკად გუმბელზე. ჩეჩენთიდან 2 დღის სავალზე. ის ემორჩილება ყუმუხელ თავადებს ჩეჩენთში.

8. არაკანი, კოისუზე.

9. ბურტუმა, კოისუზე. მისი სოფლებია: 1. მეტელტა 2. სოკი 3. ცელილი 4. გრგუნა, 5. ტანოკი 6. ატლუკი 7. ჭირკატა 8. ქაროტლი 9. ინგიშუ 10. აშილტა 12. იჩიჩალი 12. ჩანდუკი, ან შადლუკი 13. ცუმისი 14. კეშანუ 15. ირხუ, ყველა კოისუს შენაკად ტაკარაზე. პალ.

⁷ ის მდებარეობს — სამურაზე, პალ. ის ყაბუქს ქვემოთ მიჰყვება სამურას, გიულ.

⁸ რომელიც მას კახეთისგან გამოჰყოფს < პალ.

⁹ მაჭარი, გიულ. მატლიარი. პალ.

¹⁰ და სხვა მრავალი < გიულ.

Auch dieser lessgische Distrikt gehörte ehemals zu Kacheti und stand auch jetzt (1772)¹ mit den kartulischen² Zaaren in guten Vernehmen. Sie lassen ihre Schaafte des Winters auf kachetischen Grunde weiden³ und handeln nach Telau⁴ und Tiflis⁵.

Dieser Distrikt hat⁶ keinen Fürsten, nur erwählte Aelteste und sucht⁷ sich unabhängig⁸ zu erhalten.

In der häuslichen Verfassung, der Kleidung, den Sitten, der Religion ist alles wie in Dido, doch hat hier die sunnische Sekte der Muhametaner mehr Anhänger⁹.

11. Der Distrikt Tebel liegt an der¹⁰ Samura unter Anzug. Zu demselben gehören folgende Dörfer: Buhunuda¹¹, Karda, Tadisda, Chadisda¹², Niker, Manab¹³, Kutlab, Tarata¹⁴, Hamer. Dieser Distrikt war ehemals, wie Tschar, den kachetischen Zaaren unterthan, die die griechische Religion einführten. Jetzt ist er independent und ohne Religion¹⁵.

12. Hierauf folgt noch niedriger der Distrikt Tumurgi oder Tumural dessen Hauptdörfer sind: Tschuruda, Bet'leta, Kamitluch', Garakru. Die Sprache in diesen beiden Distrikten ist dieselbe mit der in Anzug¹⁶.

13. Achti. Am Samura.

14. Rutul. Am Samura¹⁷.

15. Der Distrikt Tschar oder Dschari im Thale zwischen dem südlichen kaukasischen Neben- und Vorgebürge, zwischen der linken des Alasan und Samura, ist der südöstliche Theil Lessgistans und gränzt mit

¹ (1772) < G.

² kartulischen < G.

³ Sie lassen — weiden, P.] Sie treiben ihre Schaafte im Winter nach Kacheti in die Weide, G.

⁴ Telau, G.] Telaw, P.

⁵ Tiflis, G.] Teflis, P.

⁶ Dieser Distrikt hat, P.] Sie haben, G.

⁷ sucht, P.] suchen, G.

⁸ unabhängig, P.] frei, G.

⁹ In der häuslichen — Anhänger, P.] Handel und Kleidung ist wie bei Dido angeführt. Von der Religion gilt auch das, was von Dido gesagt; doch ist in Anzug die sunnisch mahometanische Religion mehr ausgebreitet, G.

¹⁰ an der, G.] am, P.

¹¹ Buhunuda, G.] Buchunuda, P.

¹² Chadisda, G.] Chadisch, P.

¹³ Manab, G.] Marab, P.

¹⁴ Tarata, G.] Tararata, P.

¹⁵ „Dieser Distrikt — ohne Religion“ დედაწმი აქ არ სწვრობა.

¹⁶ Hierauf folgt — in Anzug, G.] Tumurgi oder Tumurga liegt unter Tebel am Samura. Seine Hauptdörfer sind: Tschuruda, Betleta, Kamutluch, Gararakru. P.

¹⁷ „13. Achti — Samura“ გიულდენშტედტს ცალკე მხარეებად არ აქვს გამოყოფილი ამ ადგილას.

ეს ლეკური მხარეც ძველად ეკუთვნოდა კახეთს და ახლაც (1772)¹ ქართლის² მეფესთან კეთილ დამოკიდებულებაში იყო. ისინი ზამთარში ცხვარს აძოვებენ კახეთის მიწებზე³ და ვაჭრობენ თელავში და თბილისში. >

ამ მხარეს⁴ არ ჰყავს თავადები, [ჰყავს] მხოლოდ არჩეული მთავარი (მამასახლისი) და ცდილობს⁵ თავი დამოუკიდებლად⁶ დაიჭიროს.

შინაურ ცხოვრებაში, ჩაცმა-დახურვაში, ჩვევებსა და რელიგიაში ისეთივენი არიან, როგორც დიდოში, მხოლოდ სუნის სექტას აქ მეტი მიმდევარი მაჰმადიანი ჰყავს⁷.

<11. მხარე თებელი — მდებარეობს ანწუხს ქვემოთ სამურაზე. მას ეკუთვნის სოფლები: ბუნხადა, ქარდა, ტადისდა, ხადისდა⁸, ნიკარი, მანაბი⁹, კუტლაბი, თ[ლ]არატა¹⁰, ჰამერი. ეს მხარე ძველად, როგორც ჰარი, ემორჩილებოდა კახეთის მეფეებს, რომლებმაც აქ ბერძნული (მართლმადიდებლური) რელიგია შემოიტანეს. ახლა ის დამოუკიდებელია და რელიგია არა აქვს¹¹. >

12. ამის შემდეგ, კიდევ უფრო დაბლა მოსდევს მხარე ტუმურგი ანუ ტუმურალი, რომლის მთავარი სოფლებია: ჰარადა, ბეთელდა, კიმე[თ]ლუხი, გარაკლო. ორივე ამ მხარეში იგივე ენაა, რაც ანწუხში¹².

13. ახტი, სამურაზე.

14. რუტული, სამურაზე.

15. მხარე ჰარი ან ჯარი მდებარეობს დაბლობზე კავკასიის სამხრეთ შტოსა და მთისწინეთს შორის, ალაზნის მარცხენა მხარესა და სამურას შუა; ის არის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი ლეკეთისა და ესაზღვრება კახეთს. მისი სოფლებია¹³: 1. ბელაქანი 2. მაწეხი 3. ჰარი 4. თალა 5. კანკურაუ

¹ 1772 < გ ი უ ლ.

² ქართლის < გ ი უ ლ.

³ ისინი — მიწებზე, პალ.] ზამთრობით მათ თავისი ცხვარი მიჰყავთ კახეთის საძოვრებზე, გ ი უ ლ.

⁴ ამ მხარეს, პალ.] მათ, გ ი უ ლ.

⁵ ცდილობს, პალ.] ცდილობენ, გ ი უ ლ.

⁶ დამოუკიდებლად, პალ.] თავისუფლად, გ ი უ ლ.

⁷ შინაურ ცხოვრებაში — მაჰმადიანი ჰყავს, პალ.] ქცევასა და ჩაცმაში დიდოს მსგავსია. რელიგიის შესახებ შეიძლება ცთქვას იგივე, რაც დიდოსთან; თუმცა ანწუხში სუნიტური მაჰმადიანობა უფრო მეტადაა გავრცელებული, გ ი უ ლ.

⁸ ხადისდა, გ ი უ ლ.] ხადიში, პალ.

⁹ მანაბი, გ ი უ ლ.] მარაბი, პალ.

¹⁰ ტარატა, გ ი უ ლ.] ტარარატა, პალ.

¹¹ „ეს მხარე ძველად — რელიგია არა აქვს“, დედანში აქ არ სწერია.

¹² ამის შემდეგ — ანწუხში, გ ი უ ლ.] ტუმურგი, ან ტუმურგა ტებელს ქვემოთ სამურაზე. მისი მთავარი სოფლებია: ჩურუდა, ბეტლეტა, კაშუტლუხი, გარარაკრუ. პალ.

¹³ მხარე ჰარი — მისი სოფლებია, პალ.] დაბლობზე, რომელსაც ქმნის კავკასიის სამხრეთი მთისწინეთი მთავარ კედთან, ალაზნისა და სამურას შორის მდებარეობენ შემდეგი ლეკური სოფლები, რომლებიც ყველაზე განაპირა სამხრეთის [სოფლებს] წარმოადგენენ და ესაზღვრებიან კახეთს; სახელდობრ: გ ი უ ლ.

Kacheti. Die Dörfer sind¹: 1. Belakan 2. Matzech 3. Tschar 4. Tala 5. Kankurai 6. Mischmisch² 7. Aleabat 8. Tschinich 9. Guluk 10. Kach 11. Illesu 12. Zachur 13. Warchian 14. Ienginuch³ 15. Latechi⁴ 16. Tschinich, 17. Guluk⁵. Folgende Dörfer haben die Tschari von Kacheti gerissen und behalten Aleabat, Kach, Watchgar und Inginguch. Sie gehören den gedachten kleinen tscharischen Fürsten. Ihre Einwohner sind noch Georgianer aber jetzt noch von wenig georgischen Sitten und fast ohne Religion, und obgleich die Einwohner noch meistens Georgianer sind, so sind sie doch Muhamedanschen Glaubens. Warchian und Zagur gehört dem Fürstlinge Muhamet Bek in Illesu⁶. Noch ein kleiner Fürst Hatschi Dschalabi nemlich, hat einige Dörfer ausser den genannten. Er soll in einer auf einem Berge angelegten Festung wohnen und ihr den tatarischen Nahmen *Gelosen Gorasseri* (d. i. komm und siehe) gegeben haben. Dieser Distrikt stand mit Tebel vordem unter den kachetischen Zaaren und war christlich. Jetzo sind sie unabhängig, ohne Religion und vorzüglich Dschari sehr räuberisch. Sie nennen sich Muhamedaner der sunischen Secte. Man rechnet 1500 streitbare Männer auf diesen Distrikt.

Die tscharischen Dörfer sind den kachetischen sehr ähnlich; nur haben diese Lesgier die Getreidevorrathen nicht in Erdgruben, sondern auf den Boden ihrer Häuser, daher sie durch das Abbrennen der Dörfer in große Verlegenheit gerathen. In vielen Dörfern sind, nach der Weise der Kaukasen, steinerne Schiesthürme. Im Distrikt Dschari oder Tschar soll man noch Spuren einer von O. in W. gezogenen Mauer sehen; es ist vermuthlich die von Derbent in Westen fortgehende. In Kachetien und überhaupt in Georgieu, findet man an der rechten Seite des Alasans keine Spur derselben, daher die Sage, daß sich eine Mauer von kaspischen zum schwarzen Meer erstreckt habe, falsch ist. Sie scheint sich am linken Ufer des Alasan zu endigen und wäre also etwan 150 Werste lang. Mein dringendes Verlangen diese Trümmer, von welchen Bayer in den Commentarien der Petersburgschen Akademie redet, selbst zu sehen, ward durch die Räubereyen der Lesgier unmöglich.

¹ Der Distrikt Tschar — Dörfer sind, P.] Zu dem Tale, das die südlichen caucasischen Vorgebürge mit dem Hauptgebürge machen, liegen zwischen dem Alasan und dem Samur folgende lesgische Dörfer, die die äußersten südlichen sind und mit Kacheti gränzen; nemlich: G.

² Mischmisch. G.] Mischnisch. P.

³ Ienginuch, G.] Zenginuch, P.

⁴ Latechi < G.

⁵ Tschinich, Guluk < G. პალასი შეცდომით ხელმოკრედ ასვენებს.

⁶ Folgende Dörfer — in Illesu, P.] den einige gröstenteils Georgianer zu Einwohner haben, die von den Lesgiern zinsbar und zu Mahometaner gemacht sind. Das Haupt-Dorf Tschar dient auch zum Distriktsname. (შემდეგ წერილი ხელით ჩამატებასათ მოხდეს) — Die georgische Dörfer sind: Aleabat und Kach, deren in Tschar gehörig; Warchian, einem kleinen Fürsten Mahamet bek in Illesu gehörig und Ienginuch, den Fürsten in Dschäk den Hussein Chan gehörig., G.

6. მიწილიშა¹ 7. ალიაბათი 8. ჯინიხი 9. გულუკი 10. კახი 11. ილისუ 12. წახური 13. ვერხიანი 14. იენგინუხი² 15. კატეხი³ 16. ჯინიხი 17. გულუკი⁴. ჭარმა შემდეგი სოფლები მოსტაცა კახეთს — ალიაბათი, კახი, ვარხიანი(?) და ინგინუხი. ისინი ეკუთვნიან უკვე დასახელებულ ჭარელ პატარა მთავრებს. მათი მოსახლეობა ჯერაც ქართველებია, მაგრამ ცოტა აქვთ ქართული ჩვევები და თითქმის ურელიგიოდ არიან; თუმცა მეტი წილი მოსახლეობისა ქართველია, მაინც ისინი სარწმუნოებით მაჰმადიანები არიან. ვერხიანი და წახური ეკუთვნის მთავრის შვილს მუჰამედ ბეგს ილისუში⁵. კიდევ ერთ პატარა მთავარს, სახელდობრ, ჰაჯი ჩალაბს ეკუთვნის რამდენიმე სოფელი ზემოდასახელებულებს გარდა. ის უნდა ცხოვრობდეს მთაზე მდებარე ციხეში, რომელსაც დაარქვეს თასრული სახელი გელოსენ გორასსერი (ე. ი. მოდი და ნახე). ეს მხარე თებელთან ერთად ადრე ემორჩილებოდა კახეთის მეფეს და იყო ქრისტიანული. ახლა ის დამოუკიდებელია, არ აქვს რელიგია; განსაკუთრებით ჭარი ძალიან ყაჩაღურია. ისინი თვლიან თავს სუნის სექტის მაჰმადიანებად. ამ მხარეში ითვლება 1500 მეომარი.

ჭარის სოფლები ძალიან ჰგავს კახეთისას; მხოლოდ ეს ლეკები თავის ჭირნახულს ინახავენ არა ორმოებში, არამედ თავისი სახლის სხვენზე, ამით სოფლების გადაწვისას დიდ გაჭირვებაში ვარდებიან. ბევრ სოფელში, კავკასიელზა მსგავსად, არის ქვის კოშკები. ჭარში შეიმჩნევა აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ მიმავალი კედლის ნაშთები; ეს ალბათ არის დერბენტიდან დასავლეთისკენ გაშენებული კედელი. კახეთში, ალაზნის მარჯვენა მხარეზე, და საერთოდ საქართველოში, ამ კედლის კვალი არ არის; ამდენად გადმოცემა, რომ კედელი გადიოდა კასპიიდან შავ ზღვამდე, მცდარია; ის უნდა თავდებოდეს ალაზნის მარცხენა მხარეზე და სიგრძით ალბათ 150 ვერსი იყო. ლეკების ყაჩაღობის გამო განუხორციელებელი დარჩა ჩემი დაჟინებითი სურვილი, რომ ჩემი თვალთ მენახა ეს ნანგრევები, რომელთა შესახებაც ბაიერი პეტერბურგის აკადემიის „მოამბეში“ აღნიშნავდა.

¹ მიწილიში, გ ი უ ლ.] მიწინში, პ ა ლ.

² იენგინუხი, გ ი უ ლ.] ცენგინუხი, პ ა ლ.

³ კატეხი < გ ი უ ლ.

⁴ „16. ჯინიხი 17. კატეხი“ შეცდომით ხელახლა გამეორებული პალასის მიერ.

⁵ შემდეგი სოფლები — ილესუში, პ ა ლ.] ამათგან ზოგი, რომელთა მოსახლეობასაც უმეტესწილად ქართველები შეადგენენ, ლეკების მიერ დახარკული და გამაჰმადიანებული არიან. მთავარი სოფელი ჭარი ასევე მხარის სახელიცაა. ქართული სოფლებია: ალიაბათი და კახი, ჭარს ეკუთვნიან; ვერხიანი, ეკუთვნის ილისუს მცირე ბატონს მაჰამედ ბეგს. და იენგინუხი, ემორჩილება შაჰის მმართველს ჰუსეინ ხანს. გ ი უ ლ.

B. Der zweyte Iesgische Dialekt schränkt sich blos auf zwey Distrikte ein:

16. Dido georgianisch Didoeti¹. Er ist der erste Iesgische Distrikt² an der S. Seite der Alpen am Ursprunge des Samura und³ gränzt in O. mit dem georgianischen Distrikt Tuschi oder Tuscheti⁴, in S. mit Kacheti, und in N. mit dem kistischen Distrikt Dschanti⁵. — Er enthält⁶ folgende Dörfer: 1. Bescho 2. Barib 3. Thladuk⁷, Kidir⁸ 4. Sechidi 5. Ksä-mari 6. Tedlosochi⁹ 7. Rehotli 8. Otutli 9. Tschaliaki 10. Zizimaki 11. Ilboki 12. Uäzeatli 13. Chibia 14. Kwiratle 15. Chuprib¹⁰ 16. Tschapichwa 17. Altharak 18. Chuteruk¹¹ 19. Hasak 20. Tlerutle, wo Eisengruben sind 21. Aked¹² 22. Helwoë 23. Retlo 24. Mokokip ein großes Dorf 25. Eschidle 26. Astl'a 27. Chbotl' 28. Kwitlo 29. Hinok 30. Kätok 31. Escha 32. Ziche und 33. Kita oder Kidi¹³. Bey Barib und mehr Oertern sind Kochsalzquellen. — In diesem Distrikt wird auch ausser Eisen, Kupfer und Bley geschmolzen, auch Salpeter bereitet. Zwischen Dido und Kacheti ist ein unbewohnter Bergzug des Kalkgebürges.

Von Tschilda in Kacheti ist bis Kidir in Dido nur 1 Tagereise, von da bis Eschidle eine halbe Tagereise, nach Bogos nach N. 1 1/2 Tag., nach Tuscheti 1 Tagereise, und nach Kabutsch nach O. eine kleine Tagereise¹⁴, nach Andi in NO. 2 1/2 Tagereisen.

17. Der Iesgische Distrikt Unso liegt neben¹⁵ Dido in NO. Er ist klein und hat seine Benennung von einem großen Dorfe, zu welchem kleinere gehören. Wie Dido befindet er sich auf der Höhe des südlichen¹⁶ Schiefergebürges¹⁷ und die Dörfer liegen an Samurbächen und ihren Quellen.

Die Sprache verbindet diese Distrikte Dido und Unso miteinander, die in beiden dieselbe und von allen der benachbarten Völker verschieden

¹ georgianisch Didoeti, G.] oder Didoeli, P.

² der erste Iesgische Distrikt < P.

³ der Alpen — Samura und, P.] des Caucasischen Gebürges, der, G.

⁴ Tuscheti, G.] Tuscheu, P.

⁵ Dschanti, G.] Dschari, P.

⁶ Er enthält, P.] Es gehören dazu, G.

⁷ Thladuk, G.] Tschladuk, P.

⁸ Kidir < P.

⁹ Tedlosochi, G.] Teddosochi, P.

¹⁰ Chuprib, G.] Chubrit, P.

¹¹ Chuteruk, G.] Chuperuk, P.

¹² Aked, G.] Akel, P.

¹³ „oder Kidi“ დედაწი ამ ადგილს ამ სწყობს.

¹⁴ Von Tschilda — kleine Tagereise, G.] Von Kidir in Dido ist bis Tschilda in Kacheti nur 1 Tagereise, nach Tuscheti 1 Tagereise, P.

¹⁵ neben, P.] Von, G.

¹⁶ Höhe des südlichen, G.] südlichen Höhe des, P.

¹⁷ Schiefergebürges, P.] iugi alpini Schistos, G.

Б. მეორე ლექსური დიალექტი შემოიფარგლება მხოლოდ ორი მხარით:

16. დიდო, ქართულად დიდოეთი¹. ის არის პირველი ლექსური მხარე² ალპენის სამხრეთ მხარეზე, სამურის სათავესთან და³ აღმოსავლეთით ესაზღვრება ქართულ მხარეს, თუშეთს, სამხრეთით კახეთი აქვს, ჩრდილოეთით ქისტური მხარე ჯანტი⁴. მასში შედის შემდეგი სოფლები: 1. ბეშო 2. ბარნაბი 3. თლადუხი⁵, კიდირი⁶ 4. ზეხიდი 5. კსემარი 6. ტედლოზოხი 7. რეპოთლი 8. ოტუთლი 9. ჩალახი 10. წიწიმახი 11. ელბოყი 12. ვიწი-ათლი 13. ხბია 14. კემიათლი 15. ხუპრი(ბი)⁷ 16. შაფიხი 17. ალთარაკი 18. ხუთარაკი⁸ 19. ჰახახი 20. თლეროთლი. სადაც არის რკინის მადნები. 21. აკიდი⁹ 22. ჰელკოე 23. რეტლო 24. მოყოყი[პი], დიდი სოფელი. 25. ეში-დლე 26. ასთლა 27. ხბოთლი 28. ყვეთლი 29. ჰინუხი 30. ხეტოხი 31. ეშა 32. ციხე და 33. ხიტა, ან ხიდი¹⁰. ბარნაბთან და სხვა ადგილებში არის სუფურის (საჭმელი) მარილის წყაროები. ამ მხარეში, რკინის გარდა, აღნობენ სპილენძს და ტყვიას, აგრეთვე აწვადებენ გვარჯილას. დიდოსა და კახეთს შორის არის კირქვიანი ქედის დაუსახლებელი მთიანეთი (ქედი).

შილდადან (კახეთშია) კიდირამდე (დიდოეთშია) მხოლოდ 1 დღის სავალია, იქიდან ეშიდლემდე ხანევარი დღის გზაა, ბოგოზამდე ჩრდილოეთისკენ 1¹/₂ დღისა, თუშეთამდე 1 დღის, ხოლო ყაფუქამდე აღმოსავლეთით ერთ დღის სავალზე ნაკლებია¹¹; ანდომდე ჩრდილო-აღმოსავლეთით 2¹/₂ დღის სავალი გზაა.

17. ლექსური მხარე უნძო მდებარეობს დიდოს ახლოს¹². ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ის პატარაა; მისი სახელწოდება წარმოსდგება დიდი სოფლის სახელისგან, რომელსაც უფრო მცირენი ეკუთვნიან. როგორც დიდო, ისიც მდებარეობს სამხრეთი ფიქალიანი მთების¹³ მაღლობებზე და სოფლები განლაგებული არიან სამურზე და მის შენაკადებზე.

ენა აკავშირებს დიდოსა და უნძოს მხარეებს ერთმანეთთან, რაც ორივეში ერთი და იგივეა და ყველა სხვა მეზობელი ხალხებისაგან განსხვავდება.

¹ ქართულად დიდოეთი, გიულ. ანუ დიდოელი, პალ.

² პირველი ლექსური მხარე < პალ.

³ ალპენის — სათავესთან და, პალ.] კავკასიის ქედისა, რომელიც გიულ.

⁴ ჯანტი, გიულ.] ჰარი, პალ.

⁵ თლადუყი, გიულ.] ჩლადუყი, პალ.

⁶ კიდირი < პალ.

⁷ ხუპრი(ბი), გიულ.] ხუმბრიტი, პალ.

⁸ ხუტერუყი, გიულ.] ხუპერუყი, პალ.

⁹ აკედი, გიულ.] აკელი, პალ.

¹⁰ „ან კიდი“ დედანში აქ არ სწერია.

¹¹ შილდადან — ნაკლებია, გიულ.] კიდირიდან (დიდოეთშია) შილდამდე კახეთში მხოლოდ 1 დღის სავალია, თუშეთამდე 1 დღის გზაა, პალ.

¹² დიდოს ახლოს, პალ.] დიდოდან, გიულ.

¹³ სამხრეთი ფიქალიანი მთების, გიულ.] ფიქალიანი მთების სამხრეთ, პალ.

ist. Doch erkennet man derselben eine Verwandtschaft mit der Sprache des Distrikts Chunsag oder Anar, und der übrigen verschiedenen Sprachen der Lesgischen Distrikte, daher ich diese Distrikte mit zu Lesgia oder Lesgistan rechne¹.

Beyde Distrikte enthalten etwan 1000 Familien. Sie waren ehemals Unterthanen von Kacheti, und² vermutlich würde von hieraus das Christenthum unter ihnen verbreitert, von dem³ noch izt⁴ einige Kirchen nach und die großen Fasten beybehalten sind. Sie haben sich aber der kachetischen Herrschaft entledigt und sind auch nun keine Christen mehr, aber auch keine Muhamedaner und ganz ohne eine namentliche Religion. Mit den Georgianern leben sie friedlich und weiden ihre Schaaf im kachetischen Thal. Sie haben keine Fürsten, nur Aelteste und sind arme und unwissende Leute. Sie sind⁵ dem mächtigen Distrikt Anzug und Kabutsch⁶ in der Art tributbar, daß 2 Familien jährlich ein Schaaf geben.

In beyden Distrikten sind Eisen- und Blei⁷-erze, die auch in kleiner Menge verschmolzen werden. Sie sieden sich auch etwas Salpeter und machen Schiespulver, wozu sie den Schwefel, für Waizen, den sie ziemlich reichlich bauen kaufen, ein handvoll Salpeter wird mit einem Pud Waizen bezalt⁸. Kochsals haben sie von den Quellen bey Andi und geben ein gleiches Maas Waizen dafür.

Sie weben grobes Tuch und machen daraus Rökke. Für dieselben, Woilokken oder Filze und Schaaf erhandeln sie in Kacheti baumwollene Zeuge und andere Hausgeräte⁹. Sie sind überhaupt an Vieh und Gütern arm und Geld ist gar nicht unter ihnen¹⁰; auch sind sie äusserst unwissend.

Den Kopf scheeren sie ganz kal, auch den Bart und lassen nur den Stuzbart nach und tragen Müze mit breiten Anschläge von Schaaffellen. Die Weiber tragen ein kleines Tuch um die Stirn und ein grosses Tuch über den Kopf; und in allen übrigen ist die Kleidung völlig die kumükisch-tatarische; und so ist sie auch in ganz Lesgia¹¹.

---

¹ Die Sprache — rechne, G.] Dido und Unso reden die lesgische Sprache in einerley Dialekt, nicht so mit den übrigen Distrikten, die sich (ob man gleich ein und dieselbe Grundsprache nicht verkennen kann) nicht verstehen, P.

² von Kacheti, und, G.] Kachetiens, wovon, P.

³ würde von hieraus — von dem < P.

⁴ izt < P.

⁵ arme — sind < P.

⁶ und Kabutsch < P.

⁷ und Blei- < P.

⁸ ein handvoll — bazalt < P.

⁹ Hausgeräte, G.] Bedürfnisse, P.

¹⁰ Geld — ihnen, G.] wissen von Gelde gar nichts, P.

¹¹ Den Kopf scheeren — ganz Lesgia < P.

მანც შეიმჩნევა ნათესაობა ხუნძახის ანუ ავარის მხარის ენასთან და ლეკური მხარეების დანარჩენ განსხვავებულ ენებთან; ამიტომ ამ მხარეებს მე ვთვლი ლეკეთისად¹.

ორივე მხარე შეიცავს დაახლოებით 1000 ოჯახს. ისინი ძველად იყვნენ კახეთის ქვეშევრდომები და ძირითადად აქედან გავრცელდა მათ შორის ქრისტიანობა, რის ნაშთადაც² ჯერაც³ შემორჩენილი აქვთ რამდენიმე ეკლესია და დიდმარხვა. მაგრამ მათ განითავისუფლეს თავი კახეთის ბატონობისაგან და აღარ არიან ქრისტიანები, თუმცა არც შაჰმადიანები არიან და, სწერითოდ, რელიგია არ აქვთ. ქართველებთან ისინი მშვიდ ურთიერთობაში არიან და მათი ცხვარი კახეთის დაბლობზე ბალახობს. მათ არ ჰყავთ თავადები, მხოლოდ მთავარი ჰყავთ და არიან ღარიბი და გაუნათლებელი ხალხი. ისინი⁴ ძლიერ მხარეს ანწუხს და ყაფუქს⁵ ხარკს უხდიან; 2 ოჯახი წლიურად ერთ ცხვარს იხდის. >

ორივე მხარეში არის რკინის და ტყვიის⁶ მადნები, რომლებსაც მცირე რაოდენობით ადნობენ. ისინი ამზადებენ აგრეთვე ცოტა გვარჯილას და აქეთებენ თოფის წამალს, რისთვისაც ისინი გოგირდს ყიდულობენ ხორბალში გაცვლით, რასაც შედარებით მეტს სთესენ. ერთი მუჭა გვარჯილა ღირს ერთი ფუთი ხორბალი⁷. ანდის ბუდობებიდან (წყაროებიდან) მათ აქვთ საჭმელი მარილი, რასაც ცვლიან იგივე რაოდენობის ხორბალზე.

ისინი ქსოვენ უხემ მაუდს და მისგან ამზადებენ ჩოხებს. ამას, ქეჩას და ცხვარს ისინი კახეთში ცვლიან ბამბის ქსოვილებზე და სხვა საოჯახო ნივთებზე⁸. მათ საერთოდ ცოტა ჰყავთ პირუტყვი და მამულითაც ღარიბები არიან; ფული საერთოდ არ აქვთ⁹; ამასთან უალრესად უსწავლენი (უმეტერები) არიან.

თმას ისინი მთლად იპარსავენ, ასევე წვერსაც; რომელსაც მხოლოდ ნიკაპზე იტოვებენ; ატარებენ განიერნაპირიან ქუდებს ცხვრის ტყავისას. ქალებს შუბლზე წაკრული აქვთ პატარა თავსაკრავი, ხოლო თავზე დიდი თავსახვევი; სხვა ყველაფერშიც ტანსაცმელი მთლად იგივეა, რაც ყუმუხ-თათრებში; და ასევეა მთელ ლეკეთში¹⁰.

¹ ენა აკავშირებს — მე ვთვლი ლეკეთისად, გ ი უ ლ.] დიდოსა და უნსოში ლაპარაკობენ ლეკური ენის ერთსა და იმავე დიალექტზე, არა ისეთზე, როგორზედაც სხვა მხარეებში, რომლებსაც ერთმანეთისა არ ესმით (თუმცა ადვილად შეიძლება იმის შეტყობა, რომ ერთსა და იმავე ძირფულ ენასთან გვაქვს საქმე). პ ა ლ.

² აქედან გავრცელდა — რის ნაშთადაც < პ ა ლ.

³ ჯერაც < პ ა ლ.

⁴ არიან ღარიბი და გაუნათლებელი ხალხი. ისინი < პ ა ლ.

⁵ და ყაფუქს < პ ა ლ.

⁶ და ტყვიის < პ ა ლ.

⁷ ერთი მუჭა — ფუთი ხორბალი < პ ა ლ.

⁸ საოჯახო ნივთებზე, გ ი უ ლ.] საჭირო საგნებზე, პ ა ლ.

⁹ საერთოდ არ აქვთ, გ ი უ ლ.] არ იციან, პ ა ლ.

¹⁰ თმას ისინი — მთელ ლეკეთში < პ ა ლ.

C. Den dritten lesgischen Dialekt redet man im

18. Distrikt Kabutsch. Ihm ist Kacheti in S. und Dido in W. Unter seinen Dörfern, die an Bächen des Samura und deren Quellen, im südlichen Schiefergebürge stehen, sind die ansehnlichsten: Tl'adal, Kalak, Chudtschiga¹, Beschda², Chischareku³, Hant'la, Nehal⁴, Inuchi.

Von Gauas in Kacheti ist nach Kabutsch 2 Tagereisen nordlich, und⁵ von Kabutsch nach Chunsag über Anzug und Kahaisa⁶ 3 Tagereisen in NO.

Die Sprache weicht von der in Dido so stark ab, daß man sie für eine besondere halten möchte, doch findet man beym Untersuchen, daß sie ein lesgischer Dialekt ist, daher auch die Einwohner, die etwan 1000 Familien ausmachen, ob sie gleich ohne allen Bezug auf die übrigen Distrikte sind, für ächte Lesgier gehalten werden müsten. Was übrigens von der Regierung, von der Religion, von dem Handel, der Narung und Kleidung bei Dido gesagt ist, das gielt auch von diesem Distrikt⁷.

Ramas von der Nation Dido aus Kidir gab mir diese Nachrichten von Dido, Unso und Kabutsch, zugleich mit der Wörtersammlung dieser Sprachen, die in Kacheti noch mer bestätigt worden⁸.

D. Die vierte lesgische Mundart hat man im

19. Distrikt Andi. Er liegt an einem Koisu Flüschen und enthält etwan 800 Familien, die das Lesgische in einer ganz eignen Mundart reden.

Er ist dem Fürsten Eldaar⁹ in Jachsai oder Achsai untertan¹⁰, auch einige Dörfer dem Anar Chan Unterthan. Die Kontribution einer Familie besteht gewöhnlich in einem Schaaf.

Dasselbst wird ein Schauchual zum Aelteste und Befelshaber von der Nation gewält¹¹.

Hierher gehörige Dörfer sind: Andi, das in eigener Sprache Kuanal heist¹², Hitlu¹³ Agatl', Hita Agatl'¹⁴, Rikuna, Goncha, Aschele, mit die-

¹ Chudtschiga, G.] Chudschiga, P.

² Beschda, G.] Beschde, P.

³ Chischareku, G.] Chischereku, P.

⁴ Nehal, G.] Netal, P.

⁵ Von Gauas — und, G.] Von Kabutsch bis Gauar in Kacheti sind 2 Tagereisen, P.

⁶ Kahaisa, G.] Kaharsa, P.

⁷ Was übrigens — Distrikt G.] Sie unterscheiden sich auch von den Didoern weder in Kleidung noch Verfassung und Haushaltung, kurz in nichts. P.

⁸ Ramas — bestätigt worden < P.

⁹ Eldaar < P.

¹⁰ Untertan < P.

¹¹ Dasselbst — gewält < P.

¹² das in — heist, G.] oder Kuanal, P.

¹³ Hitlu < P.

¹⁴ Hita Agatl' < P.

C. მესამე ლექურ დიალექტს ლაპარაკობენ:

18. ყაფუჭის მხარეში. მისგან კახეთი არის სამხრეთით, დიდო დასავლეთით. მისი სოფლებიდან, რომლებიც მდებარეობენ სამურის შენაკადებზე, სამხრეთ ფიქალიან მთებში, ყველაზე მნიშვნელოვანია: თლადალი, ქალაქი, ხუჯრგა, ბეშლა¹, ხიშარეკუ², ჰანთლა, ნეჰალი³, ჰინუხი.

გავაზიდან (კახეთშია) ყაფუჭამდე ჩრდილოეთისკენ არის 2 დღის სავალი გზა და⁴ ყაფუჭიდან ხუნძახამდე, ანწუხის და კაპაისას⁵ გავლით ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ, 3 დღის გზაა.

ენა იმდენად განსხვავდება დიდოურისგან, რომ ის შეიძლება მივიჩნიოთ ცალკე ენად, მაგრამ დაკვირვების შემდეგ ჩანს, რომ ის ლექურის დიალექტია; ამიტომ მოსახლეობაც, რომელიც 1000 ოჯახს შეადგენს, თუმცა ყოველგვარი დამოკიდებულების გარეშე არის სხვა მხარეებთან, უნდა ჩათვალოს ნამდვილ ლექებად. სხვა დანარჩენი, რაც მმართველობის, რელიგიის, საქმიანობის, კვებისა და ჩაცმის შესახებ იყო დიდოელებთან ნათქვამი, შეიძლება ამ მხარეზეც გავიმეოროთ⁶.

დიდოელმა რამაზმა, კიდირიდან, მომცა მე ეს ცნობები დიდოს, უნძოს და ყაფუჭის შესახებ, რაც კახეთში [შეგროვებულ] ამ ენათა ლექსიკონებით კიდევ უფრო საფუძვლიანი გახდა⁷.

D. მეოთხე ლექური დიალექტი არის

19. ანდის მხარეში. ის მდებარეობს მდ. კოისუს შენაკადზე და შეიცავს დაახლოებით 800 ოჯახს, რომლებიც ლაპარაკობენ ლექურად, სულ თავისებურ დიალექტზე.

ის ემორჩილება იახსაის ან ახსაის მთავარს, ელდარს⁸; რამდენიმე სოფელი კი ავიარხანს. ოჯახი ხარკად ჩვეულებრივ იხდის ერთ ცხვარს.

იქ ხალხის უფროსად და ბატონად შაუხუალს (შამხალს?) იორჩევენ⁹.

აქაური სოფლებია: ანდი, რომელსაც საკუთარ ენაზე ყვანალი ჰქვია¹⁰, ჰიტლუ¹¹ ლაღათლე, ჰიტა ლაღათლე¹², რიკუნა[ი], გუნხა, აშელი; ამათთან ენობრივ

¹ ბეშლა, გიულ. ბეშდე, პალ. (ბეეტა—გ. გ.).

² ხიშარეკუ, გიულ. ხიშერეკუ, პალ.

³ ნეჰალი, გულ. ნეტალი, პალ.

⁴ გავაზიდან — სავალი და, გიულ. ყაფუჭიდან გაუარამდე (კახეთშია) არის ორი დღის სავალი, პალ.

⁵ კაპაისას, გიულ. კაპარსას, პალ.

⁶ სხვა დანარჩენი — მხარეზეც გავიმეოროთ, გიულ. ისინი დიდოელთაგან არც ჩაცმით განსხვავდებიან და არც წყობილებითა და ყოფაცხოვრებით, მოკლედ, არაფრით [არ განსხვავდებიან], პალ.

⁷ დიდოელმა რამაზმა — საფუძვლიანი გახდა < პალ.

⁸ თავადს ელდარს, გიულ. თავადებს, პალ.

⁹ იქ — იორჩევენ < პალ.

¹⁰ რომელსაც — ჰქვია, გიულ. ანუ კუანალი, პალ.

¹¹ ჰიტლუ < პალ.

¹² ჰიტა ლაღათლე < პალ.

sen durch die Sprache verbunden, aber übrigens abgesondert die Dörfer ¹ Siloda und ² Bunoda. Das Dorf Burtana zwischen Andi und Endre, nahe zum Achtasch als Koisu. Und nahe an der Koisu das Dorf Kochidotl¹, daselbst eine Salz-Süderei, onweit Andi. Dörfer an den niedern Ostteile des Koisu Auerchens; Ubuch³, Obok, Teletla. Holotla⁴, Gogotle⁵ und Thlunuda⁶.

E. Der fünfte Dialekt wird in folgenden Distrikten geredet:

20. Akuscha, am Koisu. Er hat in Osten Jotemisch, wo man tatar. in W. Balkar, wo man lesgisch, in S. Kasikumuk, wo man eine besondere Mundart des lesgischen und in N. Gubden, wo man tatarisch redet. Ist volkreich und wird an 1000 Familien⁷ gerechnet. Man redet in demselben lesgisch, mit Zudakara und Balkara in einerley Mundart.

Er gehört theils dem Usmei oder Uzmei der Chaitaken, theils dem Schamchal in Tarku. Zu demselben gehören folgende Dörfer: 1. Butri 2. Hente 3. Kurki 4. Hsabala 5. Usischa 6. Mehalja 7. Mikhel 8. Tetqualja 9. Merequalja 10. Zulkul 11. Keppala 12. Mechwala Schukty 13. Kantala 14. Unganata 15. Kulzur 16. Zuleqnara 17. Bulkar 18. Kalala 19. Zuhnil 20. Kuleettale 21. Dihbnke 22. Mulewka 23. Herok 24. Nikäh 25. Akkuscha 26. Mehin 27. Uschuscha 28. Gimisch, Rutul am Osen. Alle liegen an Quellen.

21. Der lesgische Distrikt Kubescha oder Gubescha auch am Koisu, weiter hinab gegen Tarku. Er wird an 1000 Familien gerechnet und ist dem Utzmei unterthänig.

In Akuscha und Kubescha spricht man eine sehr abweichende in beyden aber gleiche Mundart des lesgischen⁸. Die Einwohner der 4 letzten Kreise sind alle Muhamedaner der sunnischen Secte.

In Kubescha sind nicht nur Eisensteine, sondern auch Schmelzer und Schmiede, die sie veredeln können.

Er ist dem Usmei der Chaidaken und dem Schamchal in Tarku unterthan.

22. Distrikt Zudakara auch Zadäch⁹. An der Ursprunge der Koisu¹⁰. Dazu gehören: Kudalir, Maalir, Chilir, Salta, Kurota, Tl'unuk, Hozatl.

¹ mit diesen — Dörfer < P.

² und < P.

³ Das Dorf Burtana — Ubuch, G.] Burtana: P.

⁴ Holotla < P.

⁵ Gogotle, G.] Gogol, P.

⁶ Thlunuda, G.] Tumuda, P.

⁷ 1000 Familien, P.] 10.000 Mann, G.

⁸ In Akuscha — lesgischen, P.] Den Distrikt Akuscha bewont ein Volk, das eine ser veränderte Dialekt der Lesgischen Sprache redet, mit der die Sprache in Kubescha überein komt, welches unter dem Uzmei stehet, G.

⁹ Zadäch, G.] Zadoch, P.

¹⁰ An der — Koisu, G.] An Koisu hinab an einem besondern Arm. P.

კავშირშია, ხოლო სხვა მხრივ ცალკეა სოფლები¹ ზილოდა და² ბუნოდა. სოფელი ბურთუნაი ანდისა და ენდრეს შორის, უფრო ახლოს აკტაშთან ვიდრე კოისუსთან. და [მის] ახლოს კოისუსზე სოფ. ქვანხიდათლი, სადაც მარისახდელია ანდის სიახლოვეს. კოისუს დაბალ აღმოსავლეთ ნაპირზე შემდეგი სოფლებია ავარხანის კუთვნილი: უბუხი³, ობოხი, ტელეთლი, ჰოლოთლი⁴, გოგოთლი⁵ და თლუნუდა⁶.

E. მეხუთე დიალექტზე ლაპარაკობენ შემდეგ მხარეებში:

20. აკუშა, კოისუსზე. აღმოსავლეთით მას აქვს ოტემიში, სადაც ლაპარაკობენ თათრულად; დასავლეთით ბალყარი, აქ ლაპარაკობენ ლეკურად; სამხრეთით ყაზიყუმუხი, სადაც ლეკურის განსაკუთრებულ დიალექტზე ლაპარაკობენ და ჩრდილოეთით გუბდენი. სადაც თათრულად ლაპარაკობენ. ის ხალხმრავალია, იქ ცხოვრობს 1000 ოჯახი⁷. აქ ლაპარაკობენ ლეკურად, მსგავსად ცუდაკარისა და ბალყარისა.

ის ეკუთვნის ნაწილობრივ ხაიდაკთა უსმეის ან უცმეის, ნაწილობრივ კი შამხალს ტარკიში. აქ შედის შემდეგი სოფლები: 1. ბუთრი 2. ჰინტა 3. კურკი 3. ასაბალა 5. უსიშა 6. მეპელთა 7. მიკიპე 8. ტეტკვალია(?) 9. მერეკვალია(?) 10. ცულკული(?) 11. ჯუფუა 12. მეღვა(ლა), შუკტი 13. ხანკლა 14. ურგანა(ტა) 15. ხურცილი 16. ცულეყვანა. 17. ბალხარი 18. ქალიალი 19. ცუჰნილი 20. კულეტალე 21. დიჰბუკი 22. მულებკი 23. ჰეროკი 24. ნიკეჰი 25. აკუშა 36. მუჰი(ნი) 27. უმუშა 28. გიმიში, რუტული ოხენზე. ყველანი მდებარეობენ მდინარეებზე.

21. ლეკური მხარე კუბეშა ან გუბეშა (კუბაჩი — გ. გ.). აგრეთვე კოისუსზე, ქვევით ტარკის პირდაპირ. იქ ითვლება 1000 ოჯახი, ემორჩილება უსმეის.

აკუშასა და კუბაჩში ლაპარაკობენ ძლიერ განსხვავებულ. მაგრამ ერთმანეთის მსგავს, დიალექტზე ლეკური ენისა⁸. უკანასკნელი 4 მხარის მოსახლეობა ყველა სუნის სექტის მაჰმადიანია.

კუბაჩში არა მარტო რკინაქვია, არამედ არიან აგრეთვე მდნობელნი და მქედლები. რომელთაც რკინაქვის გამდიდრება იციათ.

ის ემორჩილება ხაიდაკთა უსმეის და ტარკის შამხალს.

22. მხარე წუდახარი, აგრეთვე წადეხი⁹ კოისუს სათავეებზეა¹⁰. მას ეკუთვნიან: კუდალი(რი), მალი(რი), ხილი(რი), სალტა, ქოროდა, თლუხი,

¹ ამათთან ენობრივ — სოფლები < პალ.

² და < პალ.

³ სოფელი ბურტუნა — უბუხი, გიულ. ბურტუნა. პალ.

⁴ ჰოლოთლი < პალ.

⁵ გოგოთლე, გიულ. გოგოლ. პალ.

⁶ თლუნუდა, გიულ. ტუმუდა, პალ.

⁷ 1000 ოჯახი, პალ. 10.000 კაცი, გიულ.

⁸ აკუშასა — ლეკური ენისა, პალ. აკუშის მხარეში ცხოვრობს ხალხი. რომელიც ლაპარაკობს ლეკური ენის ძალზე განსხვავებულ დიალექტზე. რომელსაც ემთხვევა კუბეშას ენა და ემორჩილება უცმეის. გიულ.

⁹ ცადეხი, გიულ. ცადოხი, პალ.

¹⁰ კოისუს სათავეებზეა, გიულ. კოისუს ქვევით. ცალკე ტოტზე. პალ.

Mahometaner, frei, an 2000 Famil., daselbst alle Freitag Markt. In Zadäch selbst schöne Medschet. Folgende gehören zu Zudakara: Zuch (Tschuk), Tschuukche (Tschuklu), Tschechi, Kuhur, Salta, Kudali, Uris, Siurus, Kargabil, Kosuk¹. In diesen Diktrikt wird Wein und Obst, gewonnen. Er enthält auch Ueberbleibsel des ehemaligen Endre am Ufer des Koisu auf dem nordlichen Vorgebürge, etliche W. unter Kemira. Bey Endre ist ein warmes Schwefelbad, welches ich das Andreasbad nannte. Er hat auch Mineralien. Man redet hier lesgisch in einer sehr besondern Mundart, bey der man nur eben die Abstammung erkennt.

Die Einwohner sind sunnische Muhamedaner, haben schöne Metscheden und werden an 100 Familien² gerechnet. Dieser Distrikt ist bis auf einige Beweise der Oberherrschaft des Chans der Kasikumüken frey.

F. Die sechste lesgische Mundart, spricht man blos in dem großen

23. Lesgischen Distrikt Kasikumuch oder Kasikumüki³, nicht-Chassu Kumüki⁴. Niedriger an dem Koisu, an dessen Ostseite in einiger Entfernung von demselben nach Osten wont an Quellen die Nation Kasikumuch⁵. Das Oberhaupt desselben heißt Kasikumuch⁶ Chan, welches jetzt Muhamet Chan und vor ihm Surchai Chan war. Die Nation Kasikumuch soll an 20000 Mann stark sein⁷.

Von der Kumüki des Gärbers die neben diesen Kasi Kumuch wonen sollen, weis man izt nichts. Vielleicht hat das eben izt angeführte Dorf Kuma hiezu Gelegenheit gegeben. Kumük werden izt die Tatare von Aksai, Endre, Kostek und Targu genant.

Die Kasi Kumuch reden eine lesgische Dialekt, der ser von dem in Chunsag verschieden⁸.

Dörfer desselben sind: 1. Kular 2. Cholesme⁹ 3. Katschai 4. Kurkur¹⁰ 5. Schere 6. Tsaukura¹¹ 7. Nitsaukura¹² 8. Chosrek¹³ 9. Akar 10. Huruk-

¹ Dazu gehören: — Kosuk < P.

² 2000 Familien, P.] 3000 Mann, G.

³ oder Kasikumüki < G.

⁴ Chassu Kumüki, G.] Chassu und Kumüki, P.

⁵ Niedriger — Kasikumuch, G.] Er liegt oben an einem Arm des Koisu, neben dem Distrikt Zudakara P.

⁶ Kasikumuch, G.] Kasikumük, P.

⁷ Die Nation — stark sein < P

⁸ Von der Kumüki—verschieden, G.] Die Einwohner sind nicht, wie der Name vermuthen lassen kann, Kumüken, sondern Lesgier, wie besonders die von der gemeinen lesgischen wenig abweichende Mundart und mehr andere Umstände zeigen. P.

⁹ Cholesme, G.] Chlesme, P.

¹⁰ Kurkur, G.] Kirkur, P.

¹¹ Tsaukura, G.] Tschaukura, P.

¹² Nitsaukura, G.] Nitsakura, P.

¹³ Chosrek, G.] Chosten, P.

პოცათლი, მაჰმადიანები, თავისუფლები, 2000 ოჯახი. იქ ყოველ პარასკევს ბაზრობაა. თვით წადეხში მშვენიერი მეჩეთია. შემდეგი [სოფლები] ეკუთვნიან წუდახარს: წუხი (ჩოხი), ჩუუკხე (ჩუკლუ), ჩოხი, კუჭური, სალტა, კუდალი, ური(სი), ზიურ(უსი), გერგებლი, კოზუკი¹. ამ მხარეში არის ღვინო და ხილი. მასში შედის აგრეთვე ნაშთები ძველი ენდრესი, კოისუს ნაპირზე, ჩრდილო მთისწინეთზე, რამდენიმე ვერსზე კემირას ქვემოთ. ენდრესთან არის თბილი გოგირდის აბანო, რომელსაც დეარქვი „ანდრეასპადი“². აქ არის მინერალებიც. აქ ლაპარაკობენ ლეკურად, მხოლოდ ძლიერ განსხვავებულ დიალექტზე, რომლის მოსმენისას შეიძლება მისი წარმომავლობა შეიცნო.

მოსახლეობას შეადგენენ სუნის სექტის მაჰმადიანები, აქვთ მშვენიერი მეჩეთები; სულ არის 2000 ოჯახი³. ეს მხარე თავისუფალია, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ყაზიყუმუხთა ხანის ბატონობის ზოგიერთ ნიშანს.

F. მეექვსე ლეკურ დიალექტზე ლაპარაკობენ მხოლოდ დიდ

23. ლეკურ მხარეში ყაზიყუმუხში ანუ ყაზიყუმისში⁴, არა ხასუ კუმიკი⁵. უფრო დაბლა კოისუსზე, მის აღმოსავლეთ ნაპირზე მისგან ოდნავ მოშორებით აღმოსავლეთისკენ, პატარა წყლებზე ცხოვრობს ხალხი ყაზიყუმუხი⁶. მის მმართველს ჰქვია ყაზიყუმუხის⁷ ხანი; ახლა არის მუჰამედ ხანი, ხოლო მის წინ იყო სურხაი ხანი. ყაზიყუმუხები უნდა იყვნენ 20.000 კაცის რაოდენობით⁸.

გერბერის კუმიკების შესახებ, რომლებიც ამ ყუმუხების ახლოს უნდა ცხოვრობდნენ, ამჟამად არაფერია ცნობილი. იქნებ ამასთან რაიმე კავშირშია დასახელებული სოფელი კუმა. კუმიკებად ახლა იწოდებიან აქსაის, ენდრეს, კოსტეკისა და ტარკის თათრები.

ყაზიყუმუხები ლაპარაკობენ ხუნდახურისგან ძალზე განსხვავებულ ლეკურ დიალექტზე⁹.

მისი სოფლებია: 1. კულარი 2. ხულეზმა¹⁰ 3. ყაჩაი 4. კურკური¹¹ 5. შარა 6. ცოვკრა¹² 7. ნაცაუკურა¹³ 8. ხოსრეკი¹³ 9. აკარი 10. ჰურუკული 11. უნჩუ-

¹ მას ეკუთვნიან: კუდალირი — კოზუკი > პაღ.

² 2000 ოჯახი, პაღ.] 3000 კაცი, გიულდ.

³ ანუ ყაზიყუმუხში < გიულ. (ივ. ჯავახიშვილის ნომენკლატურით (გვ. 22): დახილუმუქი).

⁴ ხასუ კუმიკი, გიულ.] ხასუ და კუმიკი, პაღ.

⁵ უფრო დაბლა — ყაზიყუმუხი, გიულ.] ის ძვეს ზევით კოისუს ერთ ტოტზე, წუდახარის მხარის ახლოს. პაღ.

⁶ ყაზიყუმუხის, გიულ.] კაზიყუმუხის, პაღ.

⁷ ყაზიყუმუხები უნდა იყვნენ — რაოდენობით < პაღ.

⁸ გერბერის კუმიკების — ლეკურ დიალექტზე, გიულ.] მოსახლეობა კუმიკები კი არ არის, როგორც სახელის მიხედვით შეიძლება ვგეგვარაუდა, არამედ ლეკები, როგორც ამას ამტიკებს მათი დიალექტი, საერთო ლეკურისაგან მცირედ განსხვავებული და უფრო მეტად სხვა გარემოებებშიც. პაღ.

⁹ ხოლესმე, გიულ.] ხლესმე, პაღ.

¹⁰ კურკური, გიულ.] კერკური, პაღ.

¹¹ ძაუკურა, გიულ.] ჩაუკურა, პაღ. (თუ „შოვკრა“? — გ. გ.)

¹² ნცაუკურა, გიულ.] ნცაკურა, პაღ.

¹³ ხოსრეკი, გიულ.] ხოსტენი, პაღ.

lar 11. Untschukat¹ 12. Schachua, Baitla, Chanak² und 13. Kuralu³, an welchen Ort aber auch der Chan in Kuba Antheil hat. Dieser Distrikt hat, wie schon oben erwähnt worden, einen eignen Chan, der dem Auar Chan wenig weicht. Des 1773. herrschenden Muhamet Vater Surchai, war unter Peters des Großen persischen Feldzügen berühmt.

1. Kumbasa oder Kasikumuch 2. Hukal 3. Nitzanukra 4. Marki⁴ 5. Chot 6. Mukarki 7. Urimi 8. Kurki 9. Tğamakal⁵ 10. Balasmi 11. Kershertschi 12. Bichtimi 13. Schitul 14. Kanar⁶ 15. Uaraimi 16. Turtgi⁷ 17. Schukun 18. Kubi 19. Kurkul 20. Kumi 21. Bäckekul 22. Tkämaschi 23. Käraimi 24. Kundimi 25. Käjächi 26. Jächuimi⁸ 27. Karaschi 28. Churimi 29. Kunaimi⁹ 30. Kurul¹⁰ 31. Schunimi¹¹ 32. Durtzi¹² 33. Ekär 34. Ertschuti 35. Chur¹³ 36. Churakul 37. Kukun¹⁴ 38. Kän¹⁵ 39. Wichul 40. Pschischi¹⁶ 41. Tkaimi¹⁷ 42. Uätgi¹⁸ 43. Köki 44. Techtschar 45. Zumbatul 46. Gul 47. Kusrechi 48. Schaukul 49. Hukur¹⁹ 50. Ushimi 51. Kubur²⁰ 52. Buchzanak 53. Dutschimi²¹ 54. Tkär 55. Chöleşun²² 56. Tschäranwaldi 57. Kurk 58. Jar²³ 59. Tschuschul 60. Hämiechi²⁴ 61. Zukul 62. Kunzukul 63. Dököl 64. Tkätluchalu²⁵, eine Festung 65. Ihreki 66. Mgrechi 67. Tlitschechi 68. Kurahi 69. Näkatschairalt²⁶ 70. Aschajmi 71. Käkweddi 72. Girchen²⁷ 73. Uşun²⁸ 74. Chäraği²⁹ 75. Tschurpi 76. Churgi 77. Usti 78. Kunki 79. Hanklugi 80. Kämeki³⁰ 81. Chudazi 82. Kutschur 83. Tschukun 84. Mugrimi 85. Tschitimi 86. Kusrudi 87. Pschadaimi 88. Dusrechi 89. Schal 90. Erschi 91. Tschilaimi 92. Zuwadi 93. Kotschai 94. Schere 95. Tschaukura 96. Chosren 97. Akar 98. Hurakla 99. Unschurak 100. Schachua und Kurula. An letztern Ort hat auch der Chan in Kuba einigen Antheil. 101. Käbur eine Festung 102. Schangutai ein großes Dorf, etwan 12 Werst von Kasanisch in S. gehört mit seinem kleinen Distrikt den Fürsten Ali Sultan.

G. Ein siebenter Dialekt soll in dem zwischen Terku und Derhent, am ostlichen Fuße des Kaukasus gelegenen Distrikten geredet

¹ Untschukat, G.] Unschurak, P.

² Baitla, Chanak < P.

³ und 13. Kuralu, ოფდებში აქ არ სწევროს.

⁴ Marki, G.] Matki, P.

⁵ Tğamakal, G.] Tschamakal, P.

⁶ Kanar, G.] Kamar, P.

⁷ Turtgi, G.] Turttschi, P.

⁸ Jächuimi, G.] Jachaimi, P.

⁹ Kunaimi, G.] Kimaimi, P.

¹⁰ Kurul, G.] Kurui, P.

¹¹ Schunimi, G.] Schummi, P.

¹² Durtzi, G.] Dartzi, P.

¹³ Chur, G.] Churti, P.

¹⁴ Kukun, G.] Kukuri, P.

¹⁵ Kän, G.] Kari, P.

¹⁶ Pschischi, G.] Pschischi, P.

¹⁷ Tkaimi, G.] Tkaaimi, P.

¹⁸ Uätgi, G.] Uätschi, P.

¹⁹ Hukur, G.] Hukar, P.

²⁰ Kubur, G.] Kuber, P.

²¹ Dutschimi, G.] Dutschumi, P.

²² Chöleşun, G.] Chölesur, P.

²³ Jar, G.] Iat, P.

²⁴ Hämiechi, G.] Harniechi, P.

²⁵ Tkätluchalu, G.] Tkätluchala, P.

²⁶ Näkatschairalt, G.] Nakatschairal, P.

²⁷ Girchen, G.] Schirchen, P.

²⁸ Uşun, G.] Usim, P.

²⁹ Chäraği, G.] Goroschi, P.

³⁰ Kämeki, G.] Karneki, P.

კატი¹ 12. შახუა, ბაიტლა, ხანაკი² და 13. კურალუ³; ამ სოფელზე კუბის ხანსაც აქვს წილი. ამ მხარეს, როგორც უკვე ზემოთ ითქვა, ჰყავს თავისი ხანი, რომელიც ავარხანს მცირედ ჩამოუვარდება. 1773 წელს მმართველად მყოფი მუჰამედის მამა, სურხაი, განთქმული იყო პეტრე დიდის სპარსელებთან ბრძოლების დროს.

1. კუმბასა ან ყახიყუმუხი 2. ჰუკალი 3. ნაცაუკული 4. მარკი⁴ 5. ხოტი 6. მუკარ(კი) 7. ური(მი) 8. კურკი 9. შანხალი 10. ბალასუნი 11. კეჰარჩი 12. ბუხტი(მი) 13. შიტული 14. კანარი⁵ 15. უარაი(მი) 16. ტურჩი 17. შუკუნი 18. კუბი 19. კურკლი 20. კუმი 21. ბახიკლუ 22. ყემაში 23. კარაი(მი) 24. კუნდი(მი) 25. კეიე(ხი) 36. შეხოიმი⁶ 27. ხარაში 28. ხოიმი 29. კუნაი(მი)⁷ 30. კურული⁸ 31. შუნი(მი)⁹ 32. დურცი¹⁰ 33. ეკერი 34. ერჩუთი 35. ხური¹¹ 36. ხურუკული 37. კუკუნი¹² 38. კენი¹³ 39. ვიხლი 40. ფშიში¹⁴ 41. ყაიმი 42. უეჩი 43. კრკი 44. ტეხჩარი 45. სუმბატ(ულ)ი 46. გული 47. კუსრეხი 48. შაუკული 49. ჰუკური¹⁵ 50. უშიმი 51. კუბური¹⁶ 52. ბუხცანაკი 53. დუჩი(მი)¹⁷ 54. ყერი 55. ხელუზმა¹⁸ 56. ჩერა(ნ)ვალ(დი) 57. კურკი 58. იარი¹⁹ 59. ჩიშილი 60. ჰემი-ეხი²⁰ 61. ცუკული 62. კუნცუკული 63 დრკორი. 64. ტკეტლუხალუ²¹; ციხე 65. იჰრეკი 66. მი|გრეხი 67. თლიჩეხი 68. კურაჰი 69. ნეკაჩირალტი²² 70. აშა-ი(მი) 71. კეკვედი 72. ჯირხენი²³ 73. უ[რ]სუნი²⁴ 74. ხერაჯი²⁵ 75. ჩურპი 76. ხურკი 77. უსტი 78. კუნკი 79. ჰანკლუგი 80. კემეკი²⁶ 81. ხუდუცი 82. კუჩური 82. ჩუკუნი 84. მუგრი(მი) 85. ჩიტიმი 86. კუსრუდი 87. პშადაიმი 88. დუსრეხი 89. შალი 90. ერში 91. ჩილაიმი 92. ცუმადი 93. კოჩაგი 94. შარა 95. შოვკრა 96. ხოცრანი 97. აკარი 98. ჰურუკლა 99. უნშურაკი 100. შახვა და კურული. ამ უკანასკნელზე კუბის ხანსაც აქვს წილი ბატონობაში. 101. კე-ბური, ციხე. 102. ჯანგუტაი, დიდი სოფელი, დაახლოებით 12 ვერსზე ყახანშიდან სამხრეთით; ის თავისი პატარა მხარით ეკუთვნის მთავარს ალი სულთანს.

გ. მეშვიდე დიალექტზე უნდა ლაპარაკობდნენ ტარკის და დერ-ბენტს შორის, კავკასიის აღმოსავლეთ ძირას მდებარე მხარეებში, რომლებზეც

¹ უნჩუკატი. გ ი უ ლ.] უნჩურაკი, პ ა ლ.

² ბაიტლა, ხანაკი < პ ა ლ.

³ და 13. კურალუ — დედანში აქ არ სწერია.

⁴ მარკი, გ ი უ ლ.] მატეი, პ ა ლ.

⁵ კანარი, გ ი უ ლ.] კამარი, პ ა ლ.

⁶ იეხლიმი, გ ი უ ლ.] იახანიმი, პ ა ლ.

⁷ კუნაიმი, გ ი უ ლ.] კიმიმი, პ ა ლ.

⁸ კურული, გ ი უ ლ.] კურუი, პ ა ლ.

⁹ შუნიმი, გ ი უ ლ.] შუმი, პ ა ლ.

¹⁰ დურცი, გ ი უ ლ.] დარცი, პ ა ლ.

¹¹ ხური, გ ი უ ლ.] სურტი, პ ა ლ.

¹² კუკუნი, გ ი უ ლ.] კუკური, პ ა ლ.

¹³ კენი, გ ი უ ლ.] კარი, პ ა ლ.

¹⁴ ფშიში, გ ი უ ლ.] ფსიშიში, პ ა ლ.

¹⁵ ჰუკური, გ ი უ ლ.] ჰუკარი, პ ა ლ.

¹⁶ კუბური, გ ი უ ლ.] კუბერი, პ ა ლ.

¹⁷ დუჩიმი, გ ი უ ლ.] დუჩუმი, პ ა ლ.

¹⁸ ხელუზუნი, გ ი უ ლ.] ხელესური, პ ა ლ.

¹⁹ იარი, გ ი უ ლ.] იატი, პ ა ლ.

²⁰ ჰემიეხი, გ ი უ ლ.] ჰარნიეხი, პ ა ლ.

²¹ ტკეტლუხალუ, გ ი უ ლ.] ტკეტლუ-ხალა, პ ა ლ.

²² ნეკაჩირალტი, გ ი უ ლ.] ნეკაჩირალი, პ ა ლ.

²³ ჯირხენი, გ ი უ ლ.] შირხენი, პ ა ლ.

²⁴ უნუნი, გ ი უ ლ.] უსიმი, პ ა ლ.

²⁵ ხერაჯი, გ ი უ ლ.] გორჯში, პ ა ლ.

²⁶ კემეკი, გ ი უ ლ.] კარნეკი, პ ა ლ.

werden, wovon ich doch nichts Sicheres sagen kann, welches Gmelin hätte thun können. Es sind die Distrikte:

24. Die Chaidak und 25. Karachaidak und die Dörfer am Flüsse Dasbach, gehören dem Utzmei, der in Barschle, nicht Baschlo, residirt; die Sprache ist hier die tatarische, so wie auch in Tabassaran¹.

H. Die achte Mundart redet man blos im

26. Distrikt Kuräle. Er gehört größtentheils dem Feth-Ali Chan² von Kuba.

Noch sind lesigische Distrikte, die eine dieser Mundart reden, ohne daß ich genau sagen kann, welche. Nämlich:

27. Machšiler, nicht Matscheler³ am Koisu. Man schätzt ihn an 500 Familien⁴ stark. In den Distrikten Zudakara, Machšiler, Akuscha und Gubeschä oder Kubeschä, wird eine besondere Sprache geredet, der man aber doch anmerkt, daß sie von der Lesigischen abstamme. Die Einwohner sind Sunnische Mahometaner⁵.

28. Tabassaran hat seiner eigenen Fürsten, der aber den Chan von Cuba, der Feth-Ali Chan genannt wird, unterthan ist.

VIII. Tatarische Nationen

Im ostlichen Kaukasus trifft man dreyerley tatarische Völker an, 1. Die Kumükischen 2. Terekemenischen oder Truchmenischen und 3. Die Nogaischen Tataren. Diese reden alle eine der Hauptsprachen des Kaukasus, die tatarische nemlich, aber in sehr verschiedenen, doch sich zur Noth verständlichen Mundarten. Mir scheint die Aehnlichkeit des türkischen, des terekemenischen, kumükischen und nogayisch-tatarischen Dialekts mit der Aehnlichkeit zwischen der italienischen, spanischen und portugisischen Sprache vergleichbar. Ich will nach der Reihe von diesen Stämmen reden, und nur vorher noch von den Kaspischen Flüssen, an welchen sie, so wie theils an der Küste selbst wohnen, was ich davon weis, der Verständlichkeit wegen der tatarischen Wohnsitze, kürzlich anführen. Die Beschaffenheit des ostlichen Abfalles des Kaukasus gegen die kaspische Küste und

---

¹ Die Chaidak — Tabassaran, G.] 24. Chaidak und 25. Tabassaran oder Kara Chaidak. Beyde des Usmei oder Uzmei Chan, der seinen Sitz in Barschle hat, und wovon einzele Dörfer dem Hussein Chan gehören. P.

² Feth-Ali Chan, P.] Fattali Chan, G.

³ Machšiler, nicht Matscheler, G.] Machsilei, nicht Matschilei, P.

⁴ Familien, P.] Mann, G.

⁵ In den Distrikten — Mahometaner < P.

მე ვერაფერს ვიტყვი დანამდვილებით; ეს გმელინს შეეძლო გაეკეთებინა. აქაური მხარეებია:

24. ხაიდაკი¹ და 25. ყარახაიდაკი და სოფლები მდინარე დარბახზე ეკუთვნიან უცმეის, რომელიც ზის ბარშლემში, არა ბაშლო; ენა აქაც, როგორც ტაბასარანში, თათრულია².

H. მერვე დიალექტზე ლაპარაკობენ მხოლოდ

26. კურელეს მხარეში. ის უმეტესად ეკუთვნის კუბის [ხანს] ფათალი-ხანს.

არის კიდევ ლეკური მხარეები, რომლებიც ერთ-ერთ ამ დიალექტთაგანზე ლაპარაკობენ, მაგრამ მე ვერ ვიტყვი დანამდვილებით, თუ რომელზე. ეს მხარეებია, სახელდობრ:

27. მახსილერი. არა მაჩლერი³ კოისუზე. აქ ითვლება 500 ოჯახი⁴. წუდახარის, მახსილერის, აკუშას და გუბეშას, ანუ კუბაჩის მხარეებში ლაპარაკობენ განსაკუთრებულ ენაზე, თუმცა შეიმჩნევა, რომ ისინი ლეკურისგან წარმოსდგებიან. მოსახლეობა სუნიტი მაჰმადიანები არიან⁵.

28. ტაბასარანს ჰყავს საკუთარი ბატონი, რომელიც თუმცა ემორჩილება კუბის ხანს, ფათალი ხანად წოდებულს.

VIII. თათარი ხალხები

აღმოსავლეთ კავკასიაში გვხვდება სამი თათრული მოდგმა 1. ყუმუხები 2. ტერეკემენული⁶ ან ტრუხმენული⁷ და 3. ნოღაელი თათრები. ყველა ესენი ლაპარაკობენ კავკასიის ერთ-ერთ მთავარ ენაზე, სახელდობრ თათრულზე, მაგრამ ძლიერ განსხვავებულ დიალექტებზე, რომლებიც ძლივს ესმით. თურქულ, ტერეკემენულ, ყუმუხურ და ნოღაურ-თათრულ დიალექტებს შორის მსგავსებას ვაძარებ მსგავსებას იტალიურს, ესპანურსა და პორტუგალურს შორის. მე რიგ-რიგობით ვილაპარაკებ ამ ტომებზე; ხოლო მანამდე კი კასპიის მდინარეებზე, რომლებზეც ისინი ცხოვრობენ, ისევე როგორც ნაწილობრივ ზღვის სანაპიროზეც [ცხოვრობენ]. ყველაფერ ამაზე მოკლედ ვიტყვი რაც ვიცი, რათა უფრო ნათელი იყოს თათართა საბინადროების სურათი. თუ როგორია კავკასიის აღმოსავლეთი კალთები, რომელიც მდებარეობს კასპიის ზღვის სანაპიროს პირდაპირ და როგორია დასავლეთი ნაპირი, ეს

¹ ა. დირით „ყაიტაყი“ (ინ. ივ. ჯავახიშვილი, გვ. 45).

² ხაიდაკი—ტაბასარანში თათრულია, გიულ.] 24. ხაიდაკი და 25. ტაბასარანი ან ყარახაიდაკი. ორივე ეკუთვნის უსმეი ან უცმეი ხანს, რომელსაც რეზიდენცია აქვს ბარშლემში; ამ მხარის ზოგი სოფელი ეკუთვნის ჰუსეინ ხანს. პალ.

³ მახსილერი, არა მაჩლერი, გიულ.] მახსილერი, არა მაჩილერი. პალ.

⁴ 500 ოჯახი, პალ.] 500 კაცი, გიულ.

⁵ ცუდაკარას, მახსილერის — მაჰმადიანები არიან <პალ.

⁶ ტერეკემენული=თარაქამას (გ. გ.).

⁷ ტრუხმენული=თურკმანულს (გ. გ.).

die Beschaffenheit der westlichen Küste selbst kennen wir aus des seel. Gmelins theuer erkaufte Nachrichten.

Die in die See vom Terek zur Samura von W. nach S. einfallenden Fließchen sind:

1. Der Axai, oder wie die Tataren ihn nennen Jachsai, fällt eigentlich in die linke des Tereks und ist im Tagebuch vorgekommen. An ihm sind verschiedene tatarische Wohnsitze.

2. Der Koisu d. i. Schaaffluß ein ansehnlicher Fluß, der an der Nordseite der kaukasischen Alpen entspringt und bey Gelegenheit der Iesgischen Distrikte, um seine obere Gegend oft genannt ist. Unten fließt das Fließchen Aktasch ihm zur linken und er selbst fällt mit 3 Armen Kasma, Arachan und Sulak in die kaspische See. Am ersten steht Endreewa.

Er nimmt viele Bäche auf, an welchen, wie oben Iesgische, also unten tatarische Wohnsitze stehen.

1724 stand die Festung Swätago Kresta mit Kasakenstanizen am Sulak; erstere ward 1730 geschleift und letztere damals an den Terek versetzt, wo sie jetzo die Stanizen, des terekischen-semeinischen Kriegesheeres (*terskoe semeinoe woisko*) ausmachen.

Am Koisu bey Endreewa sind die warme Quellen, welche ich im Tagebuch das Andreasbad genannt habe.

3. Die Dörfer am Flusse Osen: Targu, Karabudagent, Boinak, Utämisch und der Distrikt Akuscha gehört dem Schamchal... An Osen liegen von oben nach unter: Kasanisch, Misselemaaul, Kumuch, Kaptschigai und Chunterkale. Alles Tatare, so wie im Targu, nicht Tarku, Karabudagent, Boinak und Utämisch¹.

Der bent:

Im derbentschen Distrikt sind folgende Dörfer: 1. Artos 2. Giliar 3. Schawa 4. Mahesagent 5. Kitschikabur 6. Gaugwan 7. Garali 8. Kurki 9. Kalaisuar, nicht Kablassuur 10. Altipara 11. Miskinschal 12. Toguspara 13. Ahti 14. Achtimähät und 15. Kurali.

4. Das Fließchen Bereke. Demselben südlich fallen 4 Bäche in die kaspische See, zwischen welchen warme Bergöle, und auch Kochsalzquellen sprudeln.

Tarku an der Küste.

5. Das Fließchen Bagan. Oben am demselben liegt der Iesgische Distrikt Akuscha.

---

¹ Die Dörfer — und Utämisch, G.] 3. Der Osen. Am demselben stehen lauter tatarische Dörfer, Osen, Targu, Karabudagent, Boinak, Utämisch, die alle dem Schamchal in Tarku zugehören; auch Kasanisch, Dschumgutei, Misselemaul, Kaptschigai und Chunterale, die andre Herren haben. P.

ვიციტ ზვენ განსვენებული გმელინის მიერ ძნელად მოპოვებული ცნობებით¹.

თერგიდან სამურისკენ, დასავლეთიდან სამხრეთისკენ, ზღვაში ჩამავალი მდინარეებია:

1. აქსაი, ან როგორც მას თათრები უწოდებენ იახსაი. ერთვის თერგს მარცხნიდან და აღნიშნულია დლიურში. მასზე არის თათართა სხვადასხვა საბინადრო ადგილები.

2. კოისუ, ე. ი. „ცხვრის წყალი“, დიდი მდინარე, რომელიც იწყება კავკასიის ალპების ჩრდილოეთ მხარეზე და რომელსაც ლეკური მხარეების აღწერის დროს, მის ზემო მიდამოებში, ხშირად ვახსენებდით. მის მარცხნივ ქვემოთ მიედინება პატარა მდ. აკტაში, ხოლო თვით ერთვის 3 ტოტით (კასმა, არახანი და სულაკი) კასპიის ზღვას. აკტაშზე დგას ენდრეევა².

ის იერთებს ბევრ მდინარეს, რომლებზეც ზევით ლეკური. ხოლო ქვევით თათრული საბინადრო ადგილებია.

1724 წ. სულაკზე იდგა ციხე სვეტაგო კრესტა³ 5 კაზაკური სტანიციით; პირველი დააქციეს 1730 წ., ხოლო უკანასკნელი მაშინ თერგზე ვადასახლეს; აქ ისინი ქმნიან თერგის-ოჯახთა სამხედრო რაზმების (Терское казачье войско) სტანიცებს.

კოისუზე, ენდრეევასთან არის თბილი წყაროები. რომლებსაც დლიურში ვუწოდებ „ანდრეასბადი“.

3. სოფლები მდ. ოზენზე ტარგუ, ყარაბუდახენტი, ბოინაკი. უტემიში და მხარე აკუშა ეკუთვნის შამხალს. ოზენზე მდებარეობენ ზევიდან ქვემოთკენ: ყაზანიში, მუსელიმ-აული, ყუმუხი, ყადჩუგაი და ხუმტერკალე. ყველა თათრულია, როგორც ტარგუ (ტარკი?), არა ტარგუ, ყარაბუდახენტი, ბოინაკი და უტემიში⁴.

დერბენტი:

დერბენტის მხარეში არის შემდეგი სოფლები: 1. არტოსი 2. გილიარი 3. შავა 4. მაჰსანგენტი 5. კიჩიკაბური 6. გაუგვანი 7. გორალი 8. კურკი 9. კალაისუარი. არა კაბლასუური 10. ალთიფარა 11. მისკინჯალი 12. დოვუზფარა 13. ახტი 14. ახტიმეჰატი და 15. კურალი.

4. მდ. ბერეკე[ი]. მის სამხრეთით კასპიის ზღვას ერთვის 4 მდინარე, რომელთა შორისაც ამოდის თბილი ნავთობი და აგრეთვე საჭმელი მარილი.

ტარკი, სანაპიროზე.

5. მდინარე ბუგანი. ზემოთ, მასზე მდებარეობს ლეკური მხარე აკუშა.

¹ გმელინი (უმცროსი) — გერმანელი მეცნიერი, რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის წევრი. ექსპედიციის დროს (1774 წ.) ტყვედ იქნა წაყვანილი. ყაიტალის უცმიის ამიერ-ემხეს მიერ და ტყვეობაში გარდაიცვალა. ამის შესახებ იხ. მ. პოლიევკტოვის სტატია ჟურნალში Известия КИАН, т. III, тб., 1925 (გ. გ.).

² ე. ი. ანდრეევო.

³ ე. ი. Святого Креста.

⁴ სოფლები მდ. ოზენზე — უტემიში, გიულა, ოზენი. მასზე გაშენებულია სულ თათრული სოფლები. ოზენი, ტარგუ, ყარაბუდახენტი, ბოინაკი, უტემიში, რომლებიც ეკუთვნის ტარკუს შამხალს; აგრეთვე ყაზანიში, ყუმუხუტი, მისელემაული, ყოფჩიგაი და ხუმტერკალე. რომლებსაც სხვა ბატონები ჰყავთ. პა ლ.

6. Das Flüschen Inschike, an welchem Utämisch steht.
7. Am Flüschen Monas, liegen die Distrikte Chaitak und Karachaltak vorzüglich.
8. Das Flüschen Darbach.
9. Das Flüschen Kubach.
10. Das Flüschen Girgeri.
11. Der Samura oder Samur, dieser mehr genante Fluß entspringt an der Südseite der kaukasischen Alpen und fließt in dem Thal zwischen dem Fuß des Hauptgebürges und des südlichen Vorgebürgs zur kaspischen See. Der Gebürgsrücken zwischen den Quellen des Koisu und Samur heißt Turpi Tau.

Die kumükischen Tataren

Sie bewohnen, mit nogayschen Tatarn, den ostlichen Theil des nördlichen Vorgebürges bis ins Hauptgebürge, unten an der Sundscha, am Aksai oder Jaksai, am untern Koisu. — Sie haben sehr viele kleine Herren, die nicht nur nicht zusammen halten, sondern theils in großer Uneinigkeit leben, was sie aber zusammen bindet, ist theils die von allen anerkannte Ober- und Schutzherrschaft, vermöge der sie dieser Krone huldigen, noch nicht tributbar sind, und Geiseln nach Kislar schicken müssen; noch mehr aber macht sie die gleiche Mundart der tatarischen Sprache, so wie auch die Gleichheit des Gemüths-Charakters, des körperlichen Ansehens und der häuslichen Verfassung und Lebensart einander gleich. Sie treiben alle Ackerbau und eine kleine Viehzucht. Ihre Getraidearten sind Waizen, Gerste, Hirse, Haber und vorzüglich Reis, auch Baumwolle bauen sie ziemlich häufig, Seide aber meistens nur für eigene Bedürfnisse. Sie machen aus der Fischerey mehr als die übrige Tatarn und erleichtern sich durch den Fang der Stöhre und anderer Fische ihr Auskommen. Unter ihnen wohnen viele Armenianer, in deren Händen der geringe Handel mit kumükischen Producten und Bedürfnissen ist. Ihre Wohnungen und Dörfer sind, wie die übrigen mehr beschriebenen kaukasischen, von leichten Fachwerk mit geflochtenen Weiden.

Die vorzüglich kumükisch tatarischen Kreise, Herrschaften und Ortschaften sind:

Bragun oder richtiger Baragun unten am Sundscha, welches jezt zweyen Fürsten gehört und auf dessen Boden das Petersbad angetroffen wird. Dieser Ort ist vorhin beschrieben und im Tagebuch oft vorgekommen, also meinen Lesern bekannt. Der jezige Fürst hieß Katschuk.

Endre, rußisch Andreewa Derewna, am Oktasch der Koisu, wo ein warmes Bad, mein Andreasbad nemlich ist, dessen auch oft vorher gedacht worden. Es gehört denen kumükisch tatarischen Fürsten Temir und Jachsai Elda aus der Familie des Schamchal in Tarku.

6. მდ. ი ნ ჩ ხ ე, რომელზეც უტემიში მდებარეობს.
7. მდ. მ ა ნ ა ს ზ ე მდებარეობენ უმთავრესად მხარეები ხაიდაკი და ყურახაიდაკი.
8. მდ. დ ა რ ბ ა ხ ი.
9. მდ. კ უ ბ ა ნ ი (=კურახ-ჩაი—გ. გ.).
10. მდ. გ ი რ გ ე რ ი (=გიულგერი-ჩაი—გ. გ.).
11. სამურა ან სამური; ეს ხშირად ნახსენები მდინარე იღებს სათავეს კავკასიის ალპების სამხრეთ მხარეში და მიედინება კასპიის ზღვისკენ მოქცეულ დაბლობზე. იმ ქედს, რომელიც კოისუს შენაკადებსა და სამურს შორის არის, ჰქვია ტურპი თაუ.

ყუმუხელი თათრები

ისინი, ნოღაელ თათრებთან ერთად, ცხოვრობენ ჩრდილოეთი მთიანეთის აღმოსავლეთ ნაწილში მთავარ ქედამდე, სუნჯის ქვემოთ, აქსაიზე ანუ იაქსაიზე, ქვემო კოისუზე. მათ ჰყავთ ძალიან ბევრი პატარა ბატონები, რომლებიც არა თუ ერთმანეთს მხარს არ უჭერენ, არამედ დიდი უთანხმოებაც აქვთ; მაგრამ რაც მათ ასე თუ ისე აერთებს, არის ნაწილობრივ ყველასგან აღიარებული მფარველობა, რის ძალითაც ისინი გვირგვინის ერთგულნი არიან, მაგრამ ხარკს არ იხდიან, ყიზლარში კი მძევლებს გზავნიან; მათ ურთიერთმსგავსებას ჰქმნის ის, რომ თათრული ენის ერთსა და იმავე დიალექტზე ლაპარაკობენ, ერთნაირი ჩვევა-ხასიათი აქვთ, ერთნაირი გარეგნობა და საყოფაცხოვრებო წესები. ისინი ეწევიან მემინდვრობას და ცოტა მესაქონლეობას. მათი მარცვლეულია ხორბალი, ქერი, ფეტვი და უმეტესად ბრინჯი, აგრეთვე აშენებენ ბამბას, ხოლო აბრეშუმს მეტწილად მხოლოდ საკუთარი საჭიროებისათვის. ისინი, სხვა თათრებთან შედარებით, მეტს თევზაობენ და იადვილებენ კვების საქმეს ზუთხისა და სხვა თევზების ჭერით. მათ შორის ბევრი სომეხი ცხოვრობს, რომელთა ხელშიც არის ვაჭრობის ნაწილი ყუმუხური პროდუქტებითა და საჭირო საგნებით. მათი საცხოვრებლები და სოფლები, ისევე როგორც სხვა ბევრჯერ აღწერილი კავკასიელებისა, არის მსუბუქი, დაწნული კედლებით¹.

უმთავრესი ყუმუხური-თათრული მხარეები, სამფლობელოები და ადგილებია:

ბ რ ა გ უ ნ ი ან სწორად ბ ა რ ა გ უ ნ ი. სუნჯაზე ქვემოთ, რომელიც დღეს ეკუთვნის 2 მთავარს და რომლის მიწაზეც პეტერსბადი გვხვდება. ეს ადგილი წინათ ავწვრეთ და დლიურში ხშირად ვახსენებთ, ამიტომ ჩემი მკითხველისათვის ნაცნობია. ახლანდელ მთავარს ჰქვია კაჩუკი.

ე ნ დ რ ე, რუსულად ა ნ დ რ ე ე ვ ა დ ე რ ე ვ ნ ა, მდებარეობს კოისუს შენაკად აქტაზზე; აქვე არის თბილი აბანო, სახელდობრ, ჩემი ანდრეასბადი, რომელსაც ასე ხშირად ვიხსენიებდით. ის ეკუთვნის ყუმუხელ თათარ მთავრებს, თემირს და იახსაი ელდას ტარკის შამხალის გვარიდან.

¹ კედლებით. ჰქვიანდენშტედტს შეცდომით უწერია Weiden, უნდა იყოს Wänden. მდრ. ზემოთ (IV. პროვინცია ჩერქეზეთი): Fachwerk mit geflochtenen und beweissten Wänden.

Kostek, ein groß tatarisch Dorf am Koisu, 60 Werst von Kislar und etwan so weit von der kaspischen See, welches ich 1770 im Julius selbst besuchte. Auch dasselbe hat seinen eignen erblichen Fürsten, damals Chan Mursa aus der Familie des Schamechal in Tarku. Er bewies sich Rußland sehr ergeben, und war mit dem Range eines Kapitäns beehrt und mit einem Gehalte von jährlich 100 Rbl. versehen. Dafür mußte er auf das Betragen seiner Nachbarn aufmerksam seyn, und den rußischen Befehlshaber am Terek davon früh unterrichten, auch rußische Kuriere und Reisende bis Tarku oder Endre bedekken. Die Wohnung des Fürsten ist ein rußisches, auch ehem von den Russen erbautes zwei Stockwerke hohes Haus von Blokwerk, aber alt und verfallen, daher er sich eine neue Wohnung von gebrochenen Kalksteinen, ganz im tatarischen Geschmak baute.

Tarku eine kleine kumükische Herrschaft, deren Gebieter Schamechal auch Sebemchal genennet wird, der in Tarku selbst seinen Siz hat.

Ehedem war der Schamechal Oberhaupt aller Kumüken und vieler Iesgischer Distrikte. Peter der Große aber hat ihn unbedeutend gemacht. Er hat einige kumükische Dörfer und nur eine Art einer sehr streitigen Oberherrschaft in einigen Iesgischen Distrikten. Der jezige hatte Rußland nicht gehuldigt, betrug sich aber friedlich.

Tarku selbst soll bis 1200 Häuser und Familien enthalten. In der Nähe von Tarku ist der große und reiche Salzsee Turuly, aus welchen sich die Unterthanen des Schamechal mit Salz versorgen.

Kasanisch, ein großes Dorf am Flusse Osen der kaspischen See, hat auch seinen eignen Fürsten.

Dschungntei ein großes Dorf am Osen, 12 Werst von Kasani[sch], hat seinen eignen Fürsten. Der 1773 vorhandene hieß Ali Sultan, ein Verwandter des Schamechal in Tarku. Es viel ihm bisweilen ein, Streifzüge bis in die Gegend von Kislar zu machen.

Zu allen diesen kleinen verschiedenen Herrschaften gehören verschiedene Dörfer.

Jachsai oben am Axai, hat ebenfals seinen eignen Fürstling, dem auch 8 Dörfer nogayscher ziehender Tataru gehören.

Nogaysche Tataren, an der kaspischen See

Zwischen den kumükischen Distrikten und Dörfern halten sich nogaysche Tataru auf, die in Zelten herum ziehen und sich nach Dörfern (*Aulni*) rechnen. Sie unterscheiden sich nicht bloß durch diese Verschiedenheit der Lebensart, sondern noch mehr und hauptsächlich durch den bey ihnen gebräuchlichen Dialekt der tatarischen Sprache, welches der von der Haupthorde benannte Nogaysche ist. Von diesen Nogayern sind 8 Dorfschaften (*Auli*) Unterthanen des Fürsten in Jachsai, 12 Dörfer gehören dem Fürsten in Endre, und 24 Auli oder Dörfer dem Schamechal in Tarku.

კოსტეკი არის დიდი თათრული სოფელი კოისუზე, ყიზლარიდან 60 ვერსზე და თითქმის ასევე დაშორებული კასპიის ზღვიდან; ის მე პირადად ვხილე 1770 წ. ივლისში. ამასაც ჰყავს თავისი მემკვიდრეობითი ბატონი, იმჟამად ხან მურხა — ტარკის შამხალთა გვარიდან. ის რუსეთის ერთგული იყო და ჰქონდა კაპიტნის წოდება და ჯამაგირი, 100 მანეთი წელიწადში. ამიტომ მას თავისი მეზობლების საქმიანობისთვის ყური უნდა ეგდო და თერგზე მყოფ რუსეთის რწმუნებულებისთვის დროულად შეეტყობინებინა და აგრეთვე რუსი შიკრიკები და მოგზაურები ტარკიმდე ან ენდრემდე უნდა გაეცილებინა. მთავრის საცხოვრებელი სახლი არის რუსული; ძველთაგან რუსების მიერ ბლოკებისგან აშენებული ორსართულიანი მაღალი სახლი, მაგრამ ძველია და დაქცეული, ამიტომ ააშენეს ახალი შენობა მოტეხილი კირქვისგან, მთლად თათრულ ყაიდაზე.

ტარკი, პატარა ყუმუხური სამფლობელოა, რომლის მბრძანებელსაც შამხალი, ასევე შემხალი ჰქვია და რომელსაც თვით ტარკიში აქვს საჯდომი.

წინათ შამხალი იყო განმგებელი ყველა ყუმუხური და ბევრი ლეკური მხარეებისა. პეტრე დიდმა კი იგი დააქნინა. მას აქვს რამდენიმე ყუმუხური სოფელი და მხოლოდ ერთგვარი, ძალიან სადავო ბატონობა ზოგიერთ ლეკურ მხარეებში. ახლანდელმა [შამხალმა] ერთგულების ფიცი არ მისცა რუსეთს, მაგრამ მშვიდობიანად იქცევა.

ტარკიში უნდა იყოს 1200-ამდე სახლი და ოჯახი. ტარკის ახლოს არის დიდი და მარილით მდიდარი ტბა, ტურული, რომლიდანაც შამხალის ქვეშევრდომები მარილით მარაგდებიან.

ყახანიში, დიდი სოფელი კასპიის ზღვაში ჩამავალ მდინარე ოზენზე; მას ჰყავს თავისი მთავარი.

ჯანგუტეი, დიდი სოფელი ოზენზე, ყახანი[ში]დან 12 ვერსზე, ჰყავს თავისი მმართველი. 1773 წ. მყოფ მთავარს ერქვა ალი სულთანი, ის ნათესავია ტარკის შამხალისა. მას ხანდახან აზრად მოსდიოდა თავდასხმა ეწარმოებინა თვით ყიზლარის მხარემდე.

ყველა ამ სხვადასხვა პატარა სამფლობელოს აქვს თავისი სოფლები.

იახსაი მდებარეობს ზემოთ აქსაიზე; მასაც ჰყავს ასევე თავისი პატარა მთავარი, რომელსაც 8 ნოღაურ-თათრული სოფელი ეკუთვნის.

ნოღაელი თათრები, კასპიის ზღვაზე

ყუმუხურ მხარეებსა და სოფლებში ცხოვრობენ ნოღაელი თათრები, რომლებიც კარგებით მომთაბარეობენ და სოფლების (აულები) მიხედვით იწოდებიან. ისინი ერთმანეთისგან არა მარტო ყოფაცხოვრებით განსხვავდებიან, არამედ უფრო მეტად და უმთავრესად თათრული ენის მათში გავრცელებული დიალექტით, რომელსაც მთავარი ჯგუფის მიხედვით ნოღაური ჰქვია. ამ ნოღაელთაგან 8 სოფელი (აული) ემორჩილება იაქსაის მთავარს, 12 სოფელი მთავარს ენდრედან და 24 აული ან სოფელი ტარკის შამხალს. ადრე ნოღაე-

Von diesem waren diese Nogayen zahlreicher, aber unter Peter dem Großen kamen etwan 1000 Familien unter Rußland, die jezo noch an der linken oder Nordseite des Tereks nomadisiren. Die noch unter den Kumüken befindlichen rechnet man an 5000 Zelte oder Familien.

Die Nogayschen Tataru am Kuban

Der Kuban fließt von seinem Ursprunge im Gebürge in Norden, und wendet sich, wo er aus dem Gebürge kömmt in W. da er denn, in einer bis 80 Werst breiten Thalfläche des Haupt- und Vorgebürges, seinen Lauf in W. zum schwarzen und asowschen Meere fortsetzt. Von ihm und seinen Flüssen wird noch manches im folgendem Tagebuche meiner Reise von Mosdok nach Tscherkask vorkommen. Am Kuban, an und zwischen den Mündungen der Flüsse Indschik und Arsa, ziehen die nogayschen Tataru, die Kassai Aul genennet und 8000 Familien stark geschäzet werden. Ihr voriger Aeltester war Mürsa Arslan Beg, der unter dem Nahmen Sokür Hadschi, d. i. blinder Pilgrim durch Partheygänger in den Astrachanschen Steppen berühmt war, und im Jahr 1772. gestorben ist. Der jezige Aelteste ist Islam.

Die Nogayen die Naurus Aul genennet und an 2000 Familien geschäzet werden, wohnen um die Mündung des Laba in Häusern und beständigen Dörfern. In beyden Horden halten sich einige Fürsten aus der Familie der krimmischen Chanen auf, die sich aus mancherley Ursachen hieher begaben, von den Nogayen leben und manche Handel veranlassen.

Im vorigen Kriege betrugten sich beyde Horden gegen Rußland feindselig, bis sie der General von Medem 1771 schlug, worauf sie huldigten, Geisel gaben und noch jezo (1774) ruhig waren.

Die großen nogayschen Horden

Jedisan, Jedischkul, Dschamböiluk und Akermen oder Belogorod besitzen die Gegend des Kubans von Laba bis zum schwarzen Meer. Dieses ist ihr alter Wohnsitz, den sie, als sie vor 2 Jahren vom Bug und Dneper zogen und sich der rußischen Herrschaft wieder unterwarfen, wieder angewiesen erhielten. Dieses sind die eigentlichen kubanischen Tataru. Sie hatten sich von Kuban nordlich über die Fläche des Vorgebürges und in demselben entspringenden Flüssen Abbasch, Tschalbasch, Gei, Schubur, Gagonlik, Dongusle, Dschilale, Ajule und Gegerlik und dem Manitsch unter der Mündung des Gegerliks an. Nur ein kleiner Theil, besonders von der Horde Akermen, der in Dörfern zu leben gewohnt ist, hat angefangen sich am Kuban anzubauen.

Der Kuban theilt sich etwan 1 Tagereise über der Mündung in verschiedene Arme, an welchen einige befestigte Oerter liegen, die unter dem

ლები მრავალრიცხოვანი იყვნენ, მაგრამ პეტრე დიდის დროს დაახლოებით 1000 ოჯახი გადავიდა რუსეთის ქვეშევრდომობაში და ახლაც თერგის მარცხენა ანუ ჩრდილოეთ მხარეზე მომთაბარეობენ. ჯერ კიდევ ყუმუხებს შორის მცხოვრებნი არიან 5000 კარავი ანუ ოჯახი.

ყუბანზე მყოფი ნოღაელი თათრები

ყუბანი თავისი სათავიდან მიედინება მთიანეთში ჩრდილოეთით და იქ, სადაც გამოდის მთიდან, უხვევს დასავლეთით მთავარი ქედისა და მთისწინეთის [შორის] 80 ვერსის სიგანის დაბლობში და განაგრძობს დინებას დასავლეთით, შავი და აზოვის ზღვებისკენ. მასსა და [მისი] შენაკადების შესახებ ვიტყვი დღე-ღამეში, მოზღოვიდან ჩერკასკოში ჩემი მოგზაურობის აღწერისას. ყუბანზე, ინჯიკსა და არპაზე და მათ შესართავებს შორის, ცხოვრობენ ნოღაელი თათრები, რომლებსაც ჰქვიათ კასაი აული და 8000 ოჯახზე მეტნი არიან. მათი ამასწინანდელი მთავარი იყო მურზა არსლან ბეგი, რომელიც თავისი მომხრეების წყალობით სოკოურ ჰაჯის, ე. ი. ბრმა პილიგრიმის სახელით იყო ცნობილი ასტრახანის სტეპებში და 1772 წელს მოკვდა. ახლანდელი მთავარი არის ისლამი.

ნოღაელები, რომლებსაც ნაურუზ აულს ეძახიან, შეადგენენ 2000 ოჯახს, ისინი ცხოვრობენ ლაბის შესართავთან სახლებში და მკვიდრ სოფლებში. ორივე ურდოში არიან მთავრები ყირიმის ხანთა გვარიდან, რომლებიც ზოგი მიზეზის გამო აქეთ წამოვიდნენ, ნოღაელებთან ირჩინენ თავს და მცირე ვაჭრობას მისდევენ.

წარსულ ომში ორივე ურდოელები მტრულად იქცეოდნენ რუსეთისადმი, სანამ ისინი გენერალმა მედემმა 1771 წელს არ დაამარცხა, რის შემდეგაც ერთგულება შეფიცეს, მძევლები მისცეს და ახლაც (1774) მშვიდად არიან.

დიდი ნოღაური ურდოები

იედისანი, იედიშკული, ჯამბოილუკი და აკერმენი ან ბელგოგოროდი მოიცავენ ყუბანს ლაბიდან შავ ზღვამდე. ეს არის მათი ძველი საცხოვრებელი, რომელიც მათ დაიკავეს 2 წლის წინათ, როცა ისინი ბუგიდან და დნებრიდან გადმოვიდნენ და რუსეთის ბატონობა სცნეს. ესენი არიან საკუთრივ ყუბანის თათრები. ისინი მოდებული არიან ყუბანიდან ჩრდილოეთით მთიანეთის ზეგანზე და აქედან გამომავალ მდინარეების გასწვრივ (აბაში, ჩალბაში, გეი, შუბური, კაგალნიკი, დონგუზლე, ჯილალე, აიულე და ეგორლიკი, და მანჩი ეგორლიკის შესართავს ქვემოთ). მხოლოდ პატარა ნაწილმა დაიწყო ყუბანზე დამკვიდრება, განსაკუთრებით აკერმენის ურდოდან; ესენი მიეჩვივნენ სოფლებში ცხოვრებას.

ყუბანი შესართავამდე ერთი დღის სავალზე რამდენიმე ტოტს ქმნის, რომლებზეც ზოგი გამაგრებული სოფელი მდებარეობს; ესენი ყირიმის ხანს

krimmischen Chan und theils unter den Türken standen, und theils von Tataren, theils von Tscherkessen bewohnt wurden. Kopil, Taban oder Taman, Temruk, Atschukala und Chituk, die die Tataren zusammen genommen, weil sie auf den Inseln des Kubaus sind, Adale, d. i. Insulaner nennen.

Die terekemenischen oder truchmenischen Tataren

Ihr Dialekt der tatarischen Sprache ist beynahe völlig der türkische, daher sie von den beyden vorher angeführten tatarischen Völkerschaften leicht und sicher zu unterscheiden sind.

Sie nehmen den ostlichen Fuß des kaukasischen Gebürges, die westliche kaspische Seeküste um Boinak, Derbent und Utämisch ein und besitzen auch das ganze züdliche kaukasische Vorgebürge vom Alasau oder Kacheti bis zum kaspischen Meer. Ihre Distrikte daselbst sind: Kuba, Altipara, Tokuspara, Miskiudschal, Chinakug, Krischbuddach, Schamachie und ganz Schirwan, welche alle an dem *Feth-Ali Chan* einen gemeinschaftlichen Herrn haben, dessen Gebiet sich bis nach Sallian erstreckt. An die angeführten, gränzen folgende truchmenische Distrikte in Westen: Schaki, Kaballah, Agdasch¹ und Arasch, die wieder einen Beherrscher haben, welches jetzo der in der Stadt Nucha residirende *Husein Chan*, ein Sohn des *Hadschi Dschalabi* ist². In den Distrikten Schäk', Kaballä und Agdasch und Karabag wird terekemenisch gesprochen, so wie in Schirwan³. Letzterer hat sich unter dem persischen Schach Nadir von niedrigen Stande bis zur Chanswürde hinauf geschwungen und sich die genannten Distrikte unterworfen.

---

¹ Agdasch, G.] Agdotsch, P.

² Schaki — Dschalabi ist, P.] Husein Chan, ein gros Son des Hadgi galabi, Besitzer des Distrikts Schäk, Kaballä und Agdasch, residirt in Nuchn, G.

³ In den Distrikter — Schirwan < P.

და ნაწილობრივ თურქებს ემოჩილებიან და ნაწილობრივ თათრებით, ზოგანაც ჩერქეზებითაა დასახლებული; სახელდობრ, კოპილი, ტაბანი ან ტამანი, ტემრიუკი, აჩუკკალა და ხიტუკი, ამათ თათრები, ერთად აღებულს, ეძახიან ადალეს, ე. ი. კუნძულზე მცხოვრებთ, რადგან ისინი ყუბანის კუნძულებზე ბინადრობენ.

ტერეკემენული¹ ან ტრუხმენული² თათრები

მათი თათრული ენის დიალექტი თითქმის მთლად თურქულია, ამდენად ის ადვილად და დაჯერებით შეიძლება გაირჩეს ორივე შემოდასახელებული თათრული ხალხისაგან.

მათ უკავიათ კავკასიის ქედის აღმოსავლეთი ძირი, კასპიის დასავლეთი ნაპირი ბოინაკთან. დერბენტსა და უტემიშთან და სახლობენ კავკასიონის მთელ სამხრეთ კალთებზე, ალაზნიდან ან კახეთიდან კასპიის ზღვამდე. მათი მხარეებია: კუბა, ალთიფარა, დოგუზფარა, მისკინჯალი, ბინაკუგი, კრიშბუდახი. შამახია და მთელი შირვანი, რომლებსაც უათალი ხანის სახით ჰყავთ საერთო მმართველი, რომლის სამფლობელო სალიანამდეა გადაჭიმული. შემოჩამოთვლილებს დასავლეთით ესაზღვრება შემდეგი ტრუხმენული³ მხარეები: შაქი, ყაბალა, აგდაში და არაში, რომლებსაც ასევე ჰყავთ მმართველი, რომელიც ამჟამად არის ნუხაში მჯდომი ჰუსეინ ხანი, ვაჟი აჯი ჩალაბისა⁴. შაქში, ყაბალასა და აგდაში, ასევე ყარაბალში ლაპარაკობენ თარაქამულად (ტერეკემენულად); ისევე, როგორც შირვანში⁵. ამ უკანასკნელმა სპარსეთის შაჰის, ნადირის დროს დაბალი მდგომარეობიდან მიაღწია ხანობას და დასახელებული მხარეები დაიმორჩილა.

¹ თარაქამული.

² თურქმანული.

³ თურქმანული.

⁴ შაქი, ყაბალა — ჩალაბისა, პალ.] ჰუსეინ ხანი, უფროსი ვაჟი აჯი ჩალაბისა, მფლობელი მხარეების — შაქის, ყაბალასი და აგდაშის, ზის ნუხაში. გიულდ.

⁵ შაქში, ყაბალასა — შირვანში < პალ.

D. Anton Johann Gldenstaedts
XLII Berichte*,
an die
Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften
in St. Petersburg,
von der physikalischen Expedition
die
am 19/30 des Junius im Jahre 1768 anfing
und
am $\frac{24 \text{ März}}{4 \text{ April}}$ im Jahre 1775 sich endigt

ანტონ იოჰან გიულდენშტედტის
XLII მოხსენება
ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა
აკადემიისადმი სტ-პეტერბურგში
ფიზიკური ექსპედიციის შესახებ,
რომელიც დაიწყო 1768 წლის 19/30 ივნისს
და
დამთავრდა 1775 წლის $\frac{24 \text{ მარტს}}{4 \text{ აპრილს}}$

* გიულდენშტედტის ეს მოხსენებები დაცულია არქივის ფ 3, ია. 33, № 5—6. თუ რომელ გვერდებზეა დაცული ამ მოხსენებებიდან მატანილი ამონაწერები, ეს მითითებულია ტექსტების დასაწყისში მარცხენა არეზე.

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg

d. d. Kislar, den 27 März, 1770

д. 59—60

Ich verlies daher den 20-ten Febrnar Kislar und fur an dem nordlichen Ufer des Tereks 200 Werst westlich hinauf bis zur neuangelegten Vestung Mosdok. Hier ging ich über den Terek und hierauf gerade nach Süden zu, durch die kleine Kabarda, an 80 Werst, bis an den Fus des caucasischen Schneeberge, als an welchem Orte zwischen dem Ursprunge der Samscha (*Сунжа*) und des Tereks, an dem kleinen Fluss Kubalei (*Кубалеи*) der in den Terek fällt, die erweute Nation wonet. Sie nennet sich Inguschzy (*Ингуши*) oder Kystynsky (*кыстунски*). Sie ist eine freie Nation, die keine Fürsten, wie sonst fast alle in Gebürge wonende Völker, hat; sie wälen unter sich eine gewisse Anzal von Aeltesten. Bisher standen sie unter dem Schutze der Kabardinischen und Axaischen Fürsten, izt aber haben sie sich, durch die Vermittelung des hiesigen Commendanten, des H. Obristen von Neimptsch, der russischen Krone ergeben. Eine Sache, an der man schon lange vergebens gearbeitet hat. Man rechnet sie 5000 streitbare Mann stark. Sie treiben den Akkerban und die Viehzucht und sind alle, nach dem hiesigen Gebrauche, bewafnete Leute. Sie scheinen tapfer und arbeitsam zu zeyn. Sie woneu in kleinen Dörfern, deren jedes kann aus 20 Häusern besteht; es ist aber eines von dem andern nur wenige hundert Schritte entferut, so daß man auf einem male eine ser grosse Menge übersehen kann. In jedem Dorfe ist ein steineruer viereckigter Turm, in dem im Notfalle die Weiben und Kinder sich versammelen, oben aber unter dem Dache die werhaften Männer stehen. Ihren bestimmten Wonplazz, der 80 Werst südlich von Mosdok abstehet, begränzet nach Norden die kleine Kabarda, nach Westen Ossetien, nach Osten die Tschetschenzen, nach Süden das Eisgebürge.

Ich finde von diesem Volke nirgend eine Nachricht. Es ist ser schwer vor ihrem Ursprunge etwas zu sagen, von dem die Aeltesten unter ihnen selbst nichts wissen. Bei Menschengedenken sind keine Veränderungen bei ihnen vorgegangen. Sie haben ihre eigene Sprache, die von der tartarischen so wol, als von allen übrigen der hiesigen Gegenden verschieden

XIII მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას
სტ-პეტერბურგში

ყიზლარი, 1770 წლის 27 მარტი

გვ. 59—60

...მე დავტოვე ყიზლარი 20 თებერვალს და თერგის ჩრდილო ნაპირით გავიარე 200 ვერსი დასავლეთისკენ ზევით, ახლად დაარსებულ ციხე მოზდოკამდე. აქ მე გავედი თერგზე და პირდაპირ სამხრეთისკენ, ყაბარდოზე გავლით, 80 ვერსი გავიარე კავკასიის თოვლიანი მთების ძირამდე, იმ ადგილამდე, სადაც, სუნჯისა და თერგის სათავეებს შორის და თერგის შენაკად პატარა მდინარე კუმბელეზე, ცხოვრობს ხსენებული ხალხი. ისინი თავის თავს ეძახიან ინგუშებს ან ქისტებს. ისინი თავისუფალი ხალხია; არ ჰყავთ ბატონები (თავადები), როგორც საერთოდ მთაში მცხოვრებ თითქმის ყველა ხალხებს; ისინი ირჩევენ თავისიანებისგან უფროსთა (Aeltesten) გარკვეულ რიცხვს. აქამდე ისინი ექვემდებარებოდნენ ყაბარდოსა და აქსაის მთავრებს, ახლა კი, აქაური კომენდანტის ბ-ნი პოლკოვნიკის ფონ ნეიმპჩის მეცადინეობით (შუამდგომლობით), რუსეთის ტახტის მფარველობაში შევიდნენ. ეს ის საქმეა, რომლისთვისაც უკვე დიდიხანა უნაყოფოდ იღწვოდნენ. აქ ითვლიან 5000 მეომარს. ისინი ეწევიან მიწათმოქმედებას და მესაქონლეობას და, აქაური ჩვეულების მიხედვით, ყველანი შეიარაღებულნი არიან. ისინი მამაცი და შრომისმოყვარენი ჩანან. ცხოვრობენ პატარა სოფლებში, რომლებიც [თითოეული] ოცზე ნაკლები სახლისაგან (კომლისაგან) შესდგებიან; [სოფლები] ერთმანეთისგან 100 ნაბიჯზე ნაკლები მანძილით არიან დაშორებული, ისე რომ ერთი თვალის გადავლებით [ერთდროულად] ძალზე ბევრი სოფლის დანახვა შეიძლება. ყოველ სოფელში არის ქვის ოთხკუთხა კოშკი, სადაც გაჭირვებისას ქალები და ბავშვები იკრიბებიან; ზემოთ კი, სახურავს ქვეშ დგანან შეიარაღებული კაცები. მათ მუდმივ ადგილსამყოფელს (საცხოვრებელს), რომელიც მოზდოკიდან 80 ვერსზეა სამხრეთით დაშორებული, ჩრდილოეთიდან ესაზღვრება მცირე ყაბარდო, დასავლეთით ოსეთი, აღმოსავლეთით ჩეჩნები, სამხრეთით — ყინულიანი ქედი.

ამ ხალხის შესახებ მე ვერსად ვერ ვიპოვე ცნობები. ძალზე ძნელია რაღაც მეს თქმა მათი წარმომავლობის შესახებ, უფროსებმაც (მოხუცებმაც) კი თვითონ არაფერი იციან. ხალხის მახსოვრობაში არავითარი ცვლილება არ მომხდარა მათში (მათს ცხოვრებაში). მათ აქვთ თავისი საკუთარი ენა, რომელიც თათრულისგან (tartarisch), ისევე როგორც ყველა დანარჩენი აქაური მხარე-

ist. Sie haben aber keine Schrift. Sie glauben nur einen Gott, den sie Daila nennen, und wissen sonst nichts von einen Heiligen oder in der Religion merkwürdigen Personen. Man findet dem ongeachtet Spuren des Christentums unter ihnen; denn am Sonntage der Christen ruhen sie von aller Arbeit. Sie üben aber weder an diesem Tage noch sonst jemals eine gottesdienstliche Handlung aus. Zweimal im Jahre halten sie Fasten, nemlich um die izzige Zeit, die sie die grossen Fasten nennen und mitten im Sommer, die kleinen Fasten. Sie essen Schweinefleisch; die Vielweiberei ist bei ihnen üblich. Sie wissen von gar keinen Religionsgebräuchen, weder bei der Geburt, noch bei dem Tode eines Menschen, noch bei der Bereuung der Sünden. Nur eine Handlung gehet bei ihnen vor, die den Anschein eines Opfers hat. Es werden nemlich zu gewissen Zeiten Schafe geschlachtet von einem besonders erwählten Manne, der ihr Priester zu seyn scheint; den nennen sie in ihrer Sprache Zabinstag, d. i. ein reiner Mensch. Dieser mus unverheiratet seyn und bei einer alten steinernen Kirche wohnen, die tief im Gebürge befindlich seyn soll.

Der Schnee hinderte mich, diese zu besuchen, in der ans Stein gehauene Statuen, Inscriptionen und grosse in einem Keller gelegenen Bücher, zu denen niemand izt sich nahen waget, nuzutreffen seyn sollen. Hieraus wird man vielleicht das Licht erhalten können, das die grosse Einfalt dieser Lente selbst nicht aufzustekken vermag...

л. 64

Hierauf denke ich mit einem nach Grusieu abzufertigenden Commando durchs Gebürge nach Teflis zum Corps des Herreu General Todleben zu gehen...

XIV Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg

d. d. Mosdok, den 26 Mai, 1770

л. 65^а—66 *

...Nur war ich in der ersten Tagen dieses Monats mit meinen Anstalten zur Reise nach Georgien fertig und wirklich im Begriffen, diese anzutreten. Allein nye Nachrichten die von den innerlichen Unruhen zwischen dem H. Grafen Todleben, dem Czaren Herakleus, und denen Herren Obristlieutenanten Rateef und Tschoglokov, desgleichen von den Strei-

* 65 გვ-ზე აღწერილია სამზადისი საქართველოში წასასვლელად. ცხენების შემზადება, ორი ჰუსარის აყვანა ცხენებისთვის და ა. შ.

ბის [ენებისგან] განსხვავდება; ამავე დროს მათ არა აქვთ დამწერლობა. მათ სწამთ მხოლოდ ერთი ღმერთი, რომელსაც დაილას უწოდებენ, თუმცა არ იციან არაფერი წმინდანების, ან რელიგიაში მნიშვნელოვანი პიროვნებების შესახებ. მათ შორის მოიძებნება ქრისტიანობის უცილობელი კვალი (ნიშნები); ქრისტიანების კვირადღეს ისინი ისვენებენ ყოველგვარი სამუშაოსაგან, თუმცა არც ამ დღეს, არც სხვა დროს (ოდესმე) არ ეწევიან ღვთისმსახურებას. წელიწადში ორჯერ აქვთ მარხვა: სახელდობრ, ესლა, რომელსაც ისინი დიდმარხვას ეძახიან, და შუა ზაფხულში — პატარა მარხვა. ისინი ჭამენ ღორის ხორცს; მრავალცოლიანობა მათში მიღებულია (ჩვეულებრივი მოვლენა). ისინი არ ასრულებენ არავითარ რელიგიურ წესებს არც [ადამიანის] დაბადებისას, არც გარდაცვალებისას, არც ცოდვების მონანიებისას. მათ აქვთ მხოლოდ რაღაც მსგავსი მსხვერპლის შეწირვისა. სახელდობრ, გარკვეულ დროს ცხვრებს კლავს საგანგებოდ არჩეული მამაკაცი, რომელიც მათი მოძღვარი უნდა იყოს; თავიანთ ენაზე მას (ამ კაცს—გ. გ) ეძახიან ცანიინსტაგ-ს, ე. ი. სუფთა (წმინდა) კაცს. ის უცოლო უნდა იყოს და ცხოვრობდეს ქვის ძველ ეკლესიასთან, რომელიც ღრმად უნდა იყოს მთებში [შემალული].

თოვლმა შემიშალა ხელი მენახა ეს [ეკლესია], რომელშიც უნდა იყოს ქვის ქანდაკებები, წარწერები და სარდაფში შენახული დიდი წიგნები, რომელთა მიკარება ამაჟამად არავის შეუძლია. ყოველივე ამის საშუალებით შეიძლებოდა ალბათ ახალი ცნობების შეძენა (სინათლის შეტანა), რაც ამ ხალხის დიდი უმეცრების (უცოდინარობის) გამო ვერ შევძელი შემეკრიბა.

გვ. 64

...მე ვფიქრობ აქედან (ქედის გავლით) თბილისისკენ გავყვე საქართველოში წასასვლელად მზადყოფ რაზმს (Commaudo), [რომელიც უნდა შეუერთდეს] ბ-ნ გენერალ ტოდლებენს...

XIV მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას
სტ-პეტერბურგში

მოზდოკი, 1770 წლის 26 მაისი

გვ. 65⁰⁶—66

...ამ თვის დასაწყისშივე (პირველსავე დღეებში) დავამთავრე სამზადისი საქართველოში გასამგზავრებლად და გადაწყვეტილი მქონდა დამეწყო [მგზავრობა]. მაგრამ მომივიდა ცნობები შინაური შფოთის შესახებ — ბ-ნ გრაფ ტოდლებენსა, მეფე ერეკლეს და ბ-ნ პოლკოვნიკ-ლეიტენანტების (პოდპოლკოვნიკების) რატეევის და ჩოგლოკოვის შორის; ასევე [მესმა] ლეკების თავდა-

ferien der Lesgier, die bei dieser Gelegenheit auf dem georgianischen Wege verschiedene russische Couriers umgebracht und noch mehrere geplündert hatten, einliefen, geben mir die trüftigsten Bewegungsgründe an die Hand, meinen Plan zu ändern. Bei diesen zweideutigen Versessungen konnte ich nicht wissen und weis ich noch nicht, wie glücklich ich die Reise nach Georgien zurücklegen und wie willkommen ich daselbst seyn würde... (შემდეგ უკან გაბრუნდა მედემის რაზმთან ერთად).

XVI Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg

d. d. Kislar, den 23 September, 1770

ნ. 72^{o6}—73 *

Nun hoffe ich, daß ich endlich in den letzten Tagen dieses Monats im Stande seyn werde, Kislar zu verlassen. Ich werde durch die Kabardie nach Grusien langsam gehen, so daß ich etwa zu Ende des Novembers in Teflis eintreffen mögte. Auf dieser Reise werde ich noch Herbstpflanzen sammeln und mineralogische Observationen im Gebürge anstellen können.

XVII Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg

d. d. Kislar, den 29 December, 1770

ნ. 74—74^{o6}

Die nach meiner in XVI-ten Berichte beschriebenen Krankheit nachgebliebenen Schwäche erlaubte mir nicht eher, als den 22-ten October von Kislar aufzubrechen. Ich verlies diesen Ort mit dem Vorsatze, meine Reise nach Georgien auszuführen. Den 28-ten kam ich in Mosdok an; und einige Tage nach mir traf daselbst ein aus Georgien von Todlebenschen Corps zurückkommendes Kommando ein. Es war an 90 Mann stark und unter diesen befanden sich mer als 10 Officiers und der bisher in Teflis als Resident gestandene H. Hofrat Fürst Muraviev. Der Anzug dieser

* ამ ამონაწერს წინ უსწრებს ცნობა გიულდენშტედტის ავადმყოფობის შესახებ.

სხმების შესახებ, რომლებმაც ასეთ ვითარებაში საქართველოს გზაზე რამდენიმე რუსი „კურიერი“ დახოცეს და კიდევ უფრო მეტი გაძარცვეს. ამგვარმა ცნობებმა მაიძულეს შემეცვალა ჩემი გეგმა. ამ ორქოფული (გაურკვეველი) მდგომარეობის გამო არ ვიცოდი და ჯერაც არ ვიცი, როგორ ვიმგზავრებ საქართველოსკენ და როგორ კეთილად ჩავალ მე იქ...

XVI მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას
სტ-პეტერბურგში

ყიზლარი, 1770 წ. 23 სექტემბერი

გვ. 72⁰⁶—73

ვიმედოვნებ, რომ ამ თვის დამლევეს მაინც შემეძლება ყიზლარი დაეტოვო-ყაბარდოს გავლით ნელა გავემართები საქართველოსკენ, რომ დაახლოებით ნოემბრის ბოლოს თბილისში ვიყო. ამ მგზავრობისას მე შევავროვებ აგრეთვე შემოდგომის მცენარეებს და მოვახდენ მინერალოგიურ დაკვირვებებს მთებში...

XVII მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას
სტ-პეტერბურგში

ყიზლარი, 1770 წლის 29 დეკემბერი

გვ. 74⁰⁶—74⁰⁶

XVI მოხსენებაში აღწერილი ჩემი ავადმყოფობის შემდეგ დარჩენილმა სისუსტემ ნება არ მომცა 22 ოქტომბერზე აღრე გავსულიყავი ყიზლარიდან. მე დაეტოვე ეს ადგილი იმ განზრახვით, რომ ჩემი მოგზაურობა საქართველოსკენ წარმემართა. 28-ში მივედი მოზდოკში, სადაც რამდენიმე დღის შემდეგ შემხვდა საქართველოდან უკან მომავალი რაზმი ტოდლებენის კორპუსისა. რაზმი შესდგებოდა 90 კაცისაგან, მათ შორის იყო 10-ზე მეტი ოფიცერი და აქამდე თბილისში რეზიდენტად მყოფი ბ-ნი კარის მრჩეველი თავადი მურავიოვი¹. ამ ხალხის შესახედაობა ძალზე საბრალო იყო; ყველანი ფეხით მოდი-

¹ ესაა ცნობილი მოურავოვი (გ. გ.).

Männer war ser kläglich; sie waren alle zu Fus und nur mit Lumpen zur Not bedekket; denn die Ossetiner hatten sie im Gebürge bei den engen Passagen und bei den Brücken des Tereks angefallen, und nicht allein ihrer Pferde und Gewere, sondern auch aller übrigen Habseeligkeiten gänzlich beräubet. Der Verlust beträgt nach denen in der Kislarischen Kautzellei eingegebenen Berechnungen an 30.000 Rubel. Bei solchen Umständen und bei denen vom Fürsten Murawiew erhaltenen Nachrichten, daß noch bis zu seiner Abreise die Pest in Teflis wütete, hielt ich es fürs weislichste, meinen Vorsatz nach Georgien zu gehen, für igt gänzlich so lange aufzugeben, bis die Pest daselbst nachlassen und die Sicherheit des Weges wieder hergestellt seyn würde, wozu wie mir der H. General von Medem versicherte, gegen das Früljar von ihm würden Anstalten vorgekeret werden.

Da alle meine Sachen und Sammlungen in Kislar nachgelassen waren, so blieb mir weiter nichts übrig, als mich wiederum nach diesen Ort zu begeben... *

XVIII Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg

d. d. Kislar, den 26 März, 1771

„ 64

Teils meine eigene Krankheit, teils die in Teflis bis in den November v. J. wütende Pest, teils die Streifereien der Lesgier und Ossetiner, die die engen nach Georgien führenden Passagen im Gebürge besetzt hatten, haben mich an der völligen Ausführung des vorigiärigen Reiseplans gehindert. Die an den Flüssen Terek, Kunbelei, Sundscha, Axai und Koisa gelegenen Gegende, nebst dem nordostlichen Teile des caucasischen Gebürges habe ich im vorigen Jare untersucht, und in diesem Jare im Februar habe ich die Provinz Ossetien besichtigt.

Mit dem Anfange des Aprils denke ich von Kislar wieder aufzubrechen, die an den Flüssen Malka, Baksan und Tschegem befindlichen Landschaften zu bereisen und im Mai über den westlichen Teil des caucasischen Gebürges nach Emeretien an den Flus Rion zu gehen, diesen bis in die Provinz Mingrelien oder Colchis und bis an seinen Ausflus ins schwarze Meer zu verfolgen; von da aber mich dem Flusse Cyrus zu, nach der georgianischen Hauptstadt Teflis zu wenden. Nach einigen in Teflis gedauertem Aufenthalte, will ich mich nordostlich — der Provinz Cachetien zu keren: aus derselben über den ostlichen Teil des caucasischen Gebür-

* შემდეგ მოდის თბილი წყლების აღწერა: პეტერსბადი, ეკატერინებადი, პაულსბადი, ანდროიასბადი...

ოდნენ და გაჭირვების გამო მხოლოდ ძონძებით იყვნენ დაფარულნი; ეს იმით იყო გამოწვეული, რომ მთის ვიწრო გასასვლელებში და თერგის ხიდებთან მათ თავს დაესხნენ ოსები და წაართვეს არა მარტო ცხენები და თოფები; არამედ აგრეთვე ყველაფერი, რაც კი გააჩნდათ. ყიზლარის კანცელარიის გაანგარიშებით, დანაკარგი შეადგენდა 30.000 მანეთს. ასეთი გარემოებების გამო და თავად მურავიოვის მიერ მოცემული ცნობის გამო, რომ ჯერ კიდევ მის წამოსვლამდე თბილისში ჭირი მძვინვარებდა, მე მიზანშეწონილად ჩავთვალე საქართველოში ჩემი მგზავრობის გეგმა ამჟამად მთლად გადამედო მანამ, სანამ ჭირი იქ არ გაივლიდა და გზის უსაფრთხოება კვლავ აღდგენილი არ იქნებოდა; ბნმა გენერალმა ფონ მედემმა კი აღმითქვა, რომ გაზაფხულზე ის [ამ მიმართებით] მიიღებდა ზომებს.

რადგან მთელი ჩემი ნივთები და კოლექციები ყიზლარში მქონდა დატოვებული, ამდენად იქ დაბრუნების მეტი მე სხვა არაფერი დამრჩენოდა...

XVIII მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას
სტ-პეტერბურგში

ყიზლარი, 1771 წლის 26 მარტი

გვ. 84

ნაწილობრივ ჩემმა ავადმყოფობამ, ნაწილობრივ თბილისში გასული წლის ნოემბრამდე მძვინვარე ჭირმა, ნაწილობრივ კი თავდასხმებმა ლეკებისა და ოსებისამ, რომელთაც ეკავათ საქართველოში შემავალი მთის ვიწრო გასასვლელები, ხელი შემიშალეს წარსული წლის სამოგზაურო გეგმის მთლიან შესრულებაში. მდ. თერგზე, კუმბელიზე, სუნჯაზე, აქსაისა და კოისუზე მდებარე მიდამოები, კავკასიის ქედის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილის ჩათვლით, მე შარშან შევისწავლე (გამოვიკვლიე), ამ წლის თებერვალში კი დავათვალიერე პროვინცია ოსეთი.

ფიქრობ აპრილის დასაწყისში კვლავ გავიდე ყიზლარიდან, რათა მოვიარო მდ. მალკაზე, ბაქსანსა და ჩეგემზე მდებარე მხარეები და მაისში, კავკასიის ქედის დასავლეთი ნაწილის გადავლით, მივიდე მდ. რიონზე [მდებარე] იმერეთში, გავყვე მას პროვინცია სამეგრელომდე. ანუ კოლხეთამდე და შემდეგ შავ ზღვაში მის შესართავამდე; იქიდან კი მდ. კიროსის (მტკვრის—გ. გ.) [გაყოლებით] საქართველოს დედაქალაქ თბილისისკენ გავემართები. თბილისში განზრახული შეჩერების შემდეგ, წავალ ჩრდილო-აღმოსავლეთით პროვინცია კახეთში; იქიდან, კავკასიის ქედის აღმოსავლეთი ნაწილის, გავლით, ავარის ხანის სამფლობელოში, ხოლო შემდეგ, თათრული სოფლის ანდრეევას გავ-

ges, durch das Land des Awarischen Chans und von da über das tatarische Dorf Andreewa nach Kislar zurückgehen, daselbst ich zu Ende des Jahres einzutreffen und die weitere Verhaltensbefehle der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften vor mir zu finden hoffe...

п. 85

Die an der Sundscha und an denen in derselben fallenden Flüssen so wol, als an der obern Kumbeli gelegene Gegend ist von mir der Distrikt *Mitzdschegisia* (*Mumawerunia*) genannt worden, weil alle daselbst wohnende Völker, die sonst mit den besondern Namen Tschetscheuzen, Atachynzen, Aldinzen, Karabulaken, Galatschen, Inguschen u. s. w. belegt werden, darin übereinkommen, daß sie einerlei Sprache reden, die nur verschiedene Dialekte hat und bald von der mächtigsten Nation, die Tscheschenzische, bald allgemeiner, die Mitzdschegische heist, übrigens von allen andern verschieden ist. Wenn man nicht dies Mittel wälen will, diese finstern Gegenden in Distrikte und die Einwohner derselben in Völkerschaften einzuteilen; so wird ein jedes Dorf eine Provinz und das in demselben wohnende Volk eine besondere Nation ausmachen müssen.

Zur Anfkklärung der Völkergeschichte habe ich Wörterbücher der Mitzdschegischen und Ossetinischen Sprache verfertigt und die Sitten und Gebräuche der Völker beschrieben...

XXII Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissensschaften in St. Petersburg

d. d. Duschet. den 25 September, 1771

Zu Ossetien, daselbst ich am 15-ten August den letzten Bericht an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften abzusenden die Ere gehat, habe ich mich bis zum 11. September aufgehalten; die herumliegenden Alpen, so viel mir möglich gewesen ist, untersucht und die bisherigen ossetinischen Nachrichten ergänzt. Von da bin ich endlich aller Hindernisse ongeachtet die ich im Wege gefunden nach Georgien gedrun- gen, so daß ich mich izt in dem Mittelpunkte der Provinz Carduel befinde. Die Hauptstat Teflis ist nur nach eine[r] starke[n] Tagereise südlich von mir entfernt. Von Ossetien bis zu der Stat Duschet bin ich in der Gesellschaft der Ossetiner gereist, deren einige 100. der georgianische Zar Herakleus in seinen Sold gedungen hatte. Ihr Aeltester und Anführer, der im vorigen Bericht erwente Achmet, ist bis hieher unzertrenlich von mir gewesen.

ლით, დავბრუნდები ყიზლარში, სადაც მივალ წლის ბოლოს და, სადაც, ვიმედოვნებ, დამხვდება ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის შემდგომი ინსტრუქცია...

გვ. 85

სუნჯაზე და მის შენაკადებზე, ასევე კუმბელეიზე მდებარე მხარეს მე ვუწოდებ მიცჯეგიზია, რადგან ყველა იქ მცხოვრებ ხალხებს, რომელთაც თავისი განსაკუთრებული სახელები აქვთ — ჩეჩნები, ატახინელები, ალდინები, ყარაბულახები, გალაჩები, ინგუშები და ა. შ., აერთიანებს ის, რომ ისინი ერთსა და იმავე ენაზე ლაპარაკობენ, რომელსაც [ენას—გ. გ.] მხოლოდ განსხვავებული დიალექტები აქვს და ხან ყველაზე ძლიერი ხალხის მიხედვით ჩეჩნურს ეძახიან, ხან საერთოდ მიცჯეგურს; ერთი სიტყვით, ყველა სხვა [ენისგან] განსხვავებულია. თუ ამ მკაცრ მიდამოებს მხარეებად, ხოლო იქ მცხოვრებთ ხალხებად არ დავყოფდით, მაშინ ყოველი სოფელი წარმოგვიდგებოდა პროვინციად, ხოლო ამ სოფლის მცხოვრებნი გარკვეულ (განსხვავებულ) ხალხად.

ხალხთა ისტორიის განსამარტავად მე დავამზადე მიცჯეგური და ოსური ენების ლექსიკონები და აღვწერე ამ ხალხთა წეს-ჩვეულებანი¹...

XXII მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი
სტ.-პეტერბურგში
დუშეთი, 1771 წლის 25 სექტემბერი

11 სექტემბრამდე დავრჩი ოსეთში, საიდანაც მე მქონდა ბედნიერება ვამეგზავნა ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი უკანასკნელი მოხსენება 15 აგვისტოს; გარშემო მდებარე ალპები, რამდენადაც შემეძლო, მოვიარე და შევავსე ის ცნობები, რაც აქამდე მქონდა ოსების შესახებ. აქედან, ყოველგვარი დაბრკოლებების მიუხედავად, რაც გზაზე შემემთხვა, გავემართე საქართველოსკენ; ასე რომ, ახლა ვიმყოფები პროვინცია ქართლის შუაგულში. დედაქალაქი თბილისი ჩემგან არის კარგი ერთი დღის სავალზე მოშორებული სამხრეთით. ოსეთიდან ქალაქ დუშეთამდე ვიმგზავრე ოსების საზოგადოებაში, რომელთაგან რამდენიმე 100 კაცი მეფე ერეკლემ თავისი

¹ სამწუხაროდ, ჩვენ ეს ცნობები არ გვინახავს და პალასის გამოცემასთან არ შეგვიძარაფრია — გ. გ.

Hieselbst hat er mich verlassen, und ist mit seinen Leuten nach Teflis gegangen, ich aber bin zurückgeblieben, um die fürtrefliche Gegend von Duschet etwas genauer zu besehen. Mit dem Statthalter von Duschet, der izt auch für den Zaren Mannschaft samlet, werde ich hierauf nach Teflis mich begeben; und von da bin ich dem Zaren, dahin er gehen wird, zu folgen willens. Durch die Streifereien der Lesgier, die die Wege in Georgien höchst unsicher machen, bin ich zu dergleichen Vorsichtigkeit genötigt, weil ich mich mit den 24. Mann Kosaken, die mich convoiren, nicht überall hintrauen darf. Da ich also nicht nach meinem Gutdunken meine Reisen einrichten kann, so vergehet auch darüber mer Zeit, als sonst geschehen würde. Es wird daher wenigstens ein Jar erfordert, um die georgianischen Provinzen Cachetien, Carduel, Emeretien und Mingrelien ganz zu bereisen und die Naturgeschichte derselben in einigen Zusammenhange zu observiren. Ich bitte deswegen die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften mir die Erlaubnis zu erteilen, die Rückreise nach Kislar bis in den September des künftigen Jares verschieben zu dürfen. Von meinen gemachten Beobachtungen werde ich bis ich wiederum auf russischen Boden seyn werde, nach dem speciellen mir gegebenen Befehle, nichts erwähnen. Nur so viel versichere ich, daß ich izt viele Arbeit habe, und daß die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften künftig genugsamen Nützen davon ziehen wird, der ich mich und meine Expedition zur fortdaurenden Gnade und Gewogenheit empfehle.

D. Gildenstaedt.

XXIII Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg

d. d. Kareli am Kur, den 8. November, 1771

Den 9-ten October verlies ich die Gegend von Duschet, von da ich den lezten Bericht an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften einzusenden die Ere gehat. Der dortige Statthalter, der Fürst Koichosro Tscholokaschilli, rückete mit der aus seinem Distrikte zusammengezogenen Mannschaft, die etwan in 800. Mann bestand, nach Muchran und von da nach Zcheta, einem an der Mündung des Flusses Aragi, etwan 15. Werst oberhalb Teflis am Flusse Kur gelegenen und der Zarischen Begräbnisse wegen berühmten Kloster; und ich folgte in dieser sichere Gesellschaft. Hieselbst war der Sammelplazz, auf dem von allen Seiten

ჯარისთვის დაიჭირავა. მათი მთავარი და მეთაური, წინა მოხსენებაში დასახელებული ახმეტი, აქამდე სულ ჩემთან იყო; აქ კი მიმატოვა მან მე და თავისი ხალხით თბილისისკენ წავიდა. მე კი დავრჩი, რათა ღუშეთის მშენიერი მიდამოები უფრო ზედმიწევნით დამეთვალეობინა. ღუშეთის მმართველთან ერთად, რომელიც ახლა მეფისთვის აგროვებს რაზმს, გავემართე აქედან თბილისისკენ, ხოლო იქიდან ვიმედოვნებ გავყვე მეფეს, სადაც ის წავა. ლექთა ყაჩაღობის გამო, რაც საქართველოში გზებს ძალიან სახიფათოს ხდის, მჭირდება სიფრთხილე, რადგან ჩემი 24 კახაკით, რომლებიც მე მახლდნენ, ყველგან წასვლა არ შემიძლია. რადგან მე ჩემი სურვილის მიხედვით არ შემიძლია მოგზაურობა, გავა ბევრი დრო, სანამ ეს შესრულდება. ამიტომ, სულ ცოტა ერთი წელი მჭირდება, რათა ქართული პროვინციები—კახეთი; ქართლი, იმერეთი და სამეგრელო მთლიანად მოვიარო და მათი აღწერილობა ერთ მთლიანობაში (ერთმანეთთან კავშირში) განვიხილო. ამიტომ მე ვთხოვ ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას, რათა დამართოს ნება, ყიზლარში უკან დაბრუნება მომავალი წლის სექტემბრამდე გადავდო. [ჩემდამი] მოცემული საგანგებო ბრძანების (დავალების) თანახმად, ჩემს მიერ წარმოებული დაკვირვებებს შესახებ არაფერს ვიტყვი, სანამ კვლავ რუსეთის მიწაზე არ ვიქნები. გარწმუნებთ იმაში, რომ ძალიან ბევრი სამუშაო მაქვს შესასრულებელი და რომ მომავალში საკმაო გამოყენებას ნახავს. მისგან ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემია, რომლის წყალობა და კეთილი განწყობა არ გვაკლია არც მე და არც ჩემს ექსპედიციას.

დოქტ. გიულდენშტედტი.

XXIII მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი

ს-ტ. პეტერბურგში

ქარელი (ძვეს მტკვარზე), 1771 წლის 8 ნოემბერი

9 ოქტომბერს მივატოვე ღუშეთის მიდამოები, საიდანაც მქონდა პატივი გამომეგზავნა უკანასკნელი მოხსენება ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი. იქაური მმართველი, თავადი ჭაიხოსრო ჩოლოყაშვილი, თავის მხარეში შეგროვილ რაზმთან ერთად, რომელიც დაახლოებით 800 კაცისგან შედგებოდა, დაბრუნდა მუხრანში, იქიდან კი მოვიდა მცხეთაში, რომელიც მდებარეობს მტკვარზე, არაგვის შესართავთან, თბილისს ზემოთ დაახლოებით 15 ვერსზე და სადაც არის მეფეთა სამარხებით ცნობილი მონასტერი; მე მოვეყვებოდი ამ საიმედო რაზმს. აქ (მცხეთაში—გ. გ.) იყო შეკრების ადგილი, სადაც მოდიოდნენ რაზმები ყველა მხრიდან—კახეთისა

aus den Provinzen Cachetien und Carduel die Truppen zusammenstießen. Der Zar selbst kam den 14-ten October aus Teflis an und ich hatte den 15-ten förmliche Audienz bei Ihrer Zarischen Hoheit. Sie bezeigten grosse Zufriedenheit über meine Gegenwart und versicherten mich alles Beistandes, dessen ich bei meiner Expedition bedürftig seyn würde: den ich auch wirklich bisher aufs vollkommenste erfahren. Der Zar marschierte von Zcheta an 120. Werst den Kur aufwärts; und überfiel und plünderte den 26. October die Türkische Stadt Hertwis. Izt gehet die Mannschaft zum Theil auseinander und der Zar selbst begiebt sich nach Teflis zurück. Ich habe auch diese Feldzüge dem Zaren gefolgt und gehe auch izt in dessen Swite nach Teflis, um daselbst den kurzen Winter zuzubringen und mich etwas in einem Quartier zu erholen, nachdem ich ein ganzes halbes Jar im Felde und unterm Zelte gelebet. Von da werde ich, so balde ich in einige Ordnung gekommen bin, der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften mit weitläufigern Nachrichten aufwarten; für izt ist auf dem unruhigen Marsche nur meine Hauptabsicht, eine Gelegenheit zu nuzzen um mich zum hochgeneigten und gnädigen Andeuten untertänig zu empfehlen,

D. Guldenstaedt.

XXIV Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg
d. d. Teflis, den 4-ten Januar, 1772

Von der Georgianischen am Flusse Kur gelegenen Stadt Kareli, daselbst ich den lezten Bericht abgefertigt, bin ich den 9-ten November aufgebrochen. Ich folgte von da Sr Hoheit, dem Zaren Herakleus, nach der Stadt Kzinwal und von da über Keltubani, Tschala, Mnehran und Zcheta nach der Haupt- und Residenzstadt Teflis; daselbst ich den 14-ten November eintraf und die noch bis izt der Ort meines Aufenthaltes ist. Hieselbst genieße ich täglich von Sr Zarischen Hoheit den Schuzz, die Vorsorge und die Beförderung aller meiner Absichten, die ich schon im vorigen Berichte gerümet, mit einer Willfärigkeit, die eben nicht alle russische Expeditionen in Georgien erfahren und die man in Ansehung der meinigen, vielleicht mit einigem Grunde, für eine Folge der Dankbarkeit für die medicinischen Dienstleistungen, die ich der Zarischen Familie zu erweisen Gelegenheit habe, ansehen könnte.

და ქართლის პროვინციებიდან. თვით მეფე 14 ოქტომბერს მოვიდა თბილისიდან: 15 ოქტომბერს მის მეფურ უმაღლესობასთან მქონდა ოფიციალური აუდიენცია. მან გამოსთქვა დიდი კმაყოფილება ჩემი აქ ყოფნის გამო და აღმითქვა, რომ შემეჩმნიდა ყოველგვარ პირობებს, რაც ჩემი ექსპედიციისათვის დაშვირდებოდა; დღემდე მართლაც საუკეთესოდ ვსარგებლობ ამ შექმნილი პირობებით. მეფე გაემართა მცხეთიდან 120 ვერსზე მტკვრის აყოლებით: 26 ოქტომბერს ის თავს დაესხა და მოარბია თურქული ქალაქი ხერთვისი. ამჟამად ეს ლაშქარი ნაწილობრივ დაიშალა; თვით მეფე კი თბილისისკენ გამობრუნდა. მეც გავყევი მეფეს ამ ლაშქრობაში და მასთან ერთად ვბრუნდები თბილისში, რათა იქ გავატარო მოკლე ზამთარი და ცოტა მაინც დავისვენო ბინაზე. მას შემდეგ, რაც მთელი ნახევარი წელი მინდორში და კარავში ვიტხოვრე. იქიდან, როგორც კი ერთგვარ წესრიგში მოვალ, მოვაწვდი ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას ვრცელ ცნობებს; ამჟამად მშფოთვარე (მოუსვენარი) მგზავრობის გამო ჩემს მთავარ მიზნად მიმაჩნია ვისარგებლო შემთხვევით და უმორჩილესად ვითხოვო კითხვამოწყალე ყურადღება.

დოქტ. გიულდენშტედტი.

XXIV მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი
ს-ტ. პეტერბურგში

თბილისი, 1772 წლის 4 იანვარი

9 ნოემბერს გავედი მდ. მტკვარზე მდებარე ქართულ ქალაქ ქარელიდან, საიდანაც მე გამოგზავნე უკანასკნელი მოხსენება. ქარელიდან მე გავყევი მის უმაღლესობას, მეფე ერეკლეს, ქალაქ ქრცხინვალისკენ და იქიდან კი ხელთუბნის, ჭალის, მუხრანისა და მცხეთის გავლით მთავარ და სატახტო ქალაქ თბილისისკენ, სადაც მივედი 14 ნოემბერს და ახლაც იგია ჩემი ადგილსამყოფელი. აქ ყოველდღე ვსარგებლობ მისი მეფური უმაღლესობის მფარველობით, წინასწარი ზრუნვით და მთელი ჩემი გეგმებისათვის ხელისშეწყობით, რის შესახებაც მე წინა მოხსენებაში გატყობინებდით; და ეს ხდებოდა ისეთი მზადყოფნით, რომელიც არც ერთ რუსულ ექსპედიციას საქართველოში არ ჰქონია; შეიძლება ეს ხელისშეწყობა მე მქონდა ნაწილობრივ მეფის ოჯახისათვის გაწეული იმ სამკურნალო დახმარებისათვის მადლობის სამაგიეროდ, რისი შემთხვევაც მე მომეცა.

Mir und zwölfen bei mir befindlichen Personen sind Quartiere in der Stadt angezeigt; die Pferde aber, so wol die zur Expedition gehören, als der Kosaken ihre, werden in nahe gelegenen Dörfern abwechselnd beisammen gehalten, weil in der Stadt so wol Stellung, als Fütter mangelt. Bei den Pferden habe ich 18. Mann Kosaken, einen Expeditions-Pferde Knecht und den Studenten Zriakovsky zur Aufsicht verteilt. Man füttert in Georgien die Pferde an statt des Heues mit Stroh, und an statt des Habers mit Gersten. Stroh wird auf Zarischen Befehl in genugsamer Menge für alle Pferde geliefert; Gersten aber sparsam; daher ich allen Gersten, den der Zar giebt, unter die Kosaken Pferde verteilen lasse, damit sich diese, die theils durch die Märsche, theils durch das ungewonte Stroh-Fütterer schlecht geworden, in etwas erholen mögen. Für die Expeditions-Pferde kanfe ich Gersten so viel, als nötig ist. Nicht allein die Pferde der Kosaken, sondern auch sie selbst werden von Sr Zarischen Hoheit hinlänglich mit Lebensmitteln vorsehen. Ohne diese Hülfe würden diese armen Leute, bei der langen Entfernung von Hause und bei der hiesigen Teuerung freilich grosse Not leiden, von der sie izt, zu meiner Freude nichts wissen.

Die Besichtigung der um Teflis herumliegenden Gegend, die Untersuchung, verschiedener Mineralien, die Sr Zarischen Hoheit aus entfernten Gegenden herholen lassen, nebst der Beschreibung und Anatomie einiger vierfüssigen Tiere und Fische, die ebenfals auf Zarischen Befehle theils zu mir von andern Orten gebracht, theils von mir selbst in der Stadt gekauft werden, beschäftigen mich die Wintermonate hindurch.

So viel als ich aus einigen rüden Observationen schliesse, liegt Teflis in einerlei Meridian mit Mosdok, um 2. Grad südlicher und zwar zwischen den südlichen Vorgebürgen der Caucasischen Alpen, am südwestlichen Ufer des Flusses Kur, des Cyrus der Alten, auf einer schiefliegenden Fläche, mit der sich diese Vorgebüрге dem Kur zu senken. Der Umfang der Stadt beträgt kaum 3 Werst; die Hauptstrassen sind kaum breiter als einen Faden, die meresten noch enger. Die Bauart ist höchst schlecht, aus Ziegeln und gerundeten Flüssteinen mit tonigtem Kalke. Die Häuser bestehen nur aus einem Parterre; sie sind kaum höher, als 15 Fus; die Dächer sind ganz horizontal, mit Ton beschüttet. Man rechnet 20.000 Einwohner, davon der grösste Teil in Armenern bestehet. Die Anzahl der Menschen ist in Proportion des Ranmes zu gros; die Strassen sind zu enge; die Feuchtigkeiten, die von den Anhöhen, an denen die Häuser liegen hinunter fliessen, stoekken überall; die Todten werden gröstenteils in der Stadt begraben; die Excremente der Menschen und Tiere bleiben überall bei den Hausern liegen; es ist also notwendig, daß die Luft, bei dem sehr heissen, Klima, beständig mit faulen Dunften müsse angefüllt seyn; daher sind Dysenterien und bösertige Fieber fast endemische Krankheiten und Epidemien der Pest ereignen sich öfters, die im vorigen Winter an 4000 Menschen aufgerieben hat. Jenen Procataractischen Ursachen der Krank-

მე და ჩემთან მყოფ თორმეტ პიროვნებას ქალაქში მოგვცეს ბინები; ხოლო, როგორც ექსპედიციის, ისე კაზაკების ცხენებს კი ერთად ინახავდნენ [ხან ერთ, ხან მეორე] ახლოს მდებარე სოფლებში რიგრიგობით, რადგან ქალაქში როგორც სადგომების, ისე საკვების ნაკლებობა იყო. ცხენებისთვის ყურისსაგდებად გამოყავი 18 კაზაკი, ერთი ექსპედიციის ცხენების მომვლელი და სტუდენტი ცრიაკოვსკი. საქართველოში ცხენებს კვებავენ თივის მაგივრად ჩალით და შვრიის მაგივრად ქერით. მეფის ბრძანებით ჩალა ყველა ცხენისთვის საკმაო რაოდენობით გამოყვეს, ქერი კი უფრო ნაკლები; ამიტომ მთელი ქერი, რაც მეფემ მოგვცა, გაუყავი კაზაკთა ცხენებს, რათა მათ ამით, რადგან ისინი დასუსტდნენ ნაწილობრივ გადასვლათა და ნაწილობრივ შეუჩვეველი ჩალის ჭამის გამო, ცოტა სული მოეთქვათ. ექსპედიციის ცხენებისთვის ვიყიდე იმდენი ქერი, რაც საჭირო იყო. არა მარტო კაზაკთა ცხენები, არამედ თვით კაზაკებიც მისი მეფური უმაღლესობის მიერ საკმაოდ იქნენ მომარაგებულნი საკვებით. ამ დანხარების გარეშე ეს საწყალი ხალხი, თავიანთი სახლებიდან ასეთი დაშორებისა და აქაური სიძვირის გამო, ჩავარდებოდნენ დიდ გაჭირვებაში, რაც მათ ახლა, ჩემდა სასიხარულოდ, არ განუცდიათ.

მთელი ზამთრის თვეები მოვანდომე თბილისის გარშემო მდებარე მიდამოების დათვალიერებას, სხვადასხვა მინერალების შესწავლას, რომლებიც მეფის ბრძანებით მოაქვთ შორი ადგილებიდან, აგრეთვე [მოვანდომე] აღწერასა და გამოკვლევას ზოგი ოთხფეხა ცხოველისა და თევზებისა, რომლებიც ნაწილობრივ მეფის განკარგულებით მოჰქონდათ სხვა ადგილებიდან ჩემთან, ნაწილობრივ კი მე თვით ვყიდულობდი ქალაქში.

რამდენადაც მე ზოგიერთი მოახლოებითი გამოთვლით ვფიქრობ, თბილისის მდებარეობს იმავე მერიდიანზე, როგორც მოზდოკი, 2 გრადუსით სამხრეთით; სახელდობრ, კავკასიის ალპების სამხრეთ მთისწინეთებს შუა, მდ. მტკვრის (ძველების კიროსი) სამხრეთ-დასავლეთ ნაპირზე, დაქანებულ ვაკეზე, რომელზეც ეს მთა ეშვება მტკვრისკენ. ქალაქის გარშემოწერილობა თითქმის 3 ვერსია; მთავარი ქუჩები ოდნავ განიერია საყენზე, უმეტესობა კი უფრო ვიწროა. მშენებლობა უკიდურესად ცუდია. [სახლები ნაგებია] აგურებით, მრგვალი რიყის ქვით და თიხიანი კირით (ღუღაბი — გ. გ). სახლები შედგება მხოლოდ ერთი სართულისგან; ისინი 15 ფუტზე ოდნავ მაღალია, სახურავები მთლად ჰორიზონტალურია და დაფარულია თიხით. თბილისში ითვლება 20.000 მცხოვრები, რომელთა უმრავლესობა სომხებია. მოსახლეობის რაოდენობა ფართობთან შეფარდებით გაცილებით დიდია; ქუჩები ძალზე ვიწროა. ყველგან გუბდება წყალი, რაც მოედინება მაღლობებიდან, რომლებზეც სახლები დგანან. მიცვალებულებს მეტ წილად ქალაქში მარხავენ; ხალხის და ცხოველების განავალი ყველგან სახლებთან არის; მაშასადამე, თითქოს გარდაუვალია (აუცილებელია), რომ ჰაერი აქაური ცხელი ჰავის გამო მუდმივად დამპალი სუნით იყოს გაჟღენთილი; ამიტომ ხშირად ჩნდება დიზენტერია და ავთვისებიანი ციება, ეს აქაურობისთვის დამახასიათებელი ავადმყოფობანი, ასევე ჭირის ეპიდემიებიც ხშირად იფეთქებენ ხოლმე, რამაც გასულ ზამთარს 4000 კაცი იმსხვერპლა. ავადმყოფობის მიზეზების თავიდან აცილე-

heiten remedirt in etwas der beständige Luftzug, der in den Wohnzimmer ist, weil die Türen schlecht schliessend; die Fenster gros und nur mit Papier beklebt und die Camine offen sind. Und eben dieser Luftzug mindert die Heftigkeit der vorerwähnten Krankheiten, an denen sonst noch weuigere genesen würden.

Die Südlichen Caucasischen Vorgebürge bestehen so wie die nordlichen, aus Sandstein; sie sind aber weit höher, als die nordlichen; so daß an vielen Stellen auch das zweite Stratum, nemlich der Kalkstein anzutreffen ist. In der Nähe um Teflis sind in diesen Sandsteingebürgen: Eisenstein, Alaunschiefer, Steinkohlen, Selenit oder Glacies Maeciae und verschiedene Kalkspate; man findet auch Eisenvitriol und Salcatbareicum und zwar letzteres gediegen, als ein Salgemoe, desgleichen Schwefelkiese.

Dichte an der Südwest-Seite der Stadt, etwan 100. Schritte von dem südwestlichen Ufer des Kur befinden sich auch warme Quellen, die eingefast sind und von denen das Wasser in 5 Badestuben geleitet wird. Diese Bäder sind vollkommene Schwefelwasser; sie enthalten einen flüchtigen Schwefel in der Verbindung mit einem fixen mineralischen Langensalze in der Form einer Schwefelleber. Nach der Erkältung verflieget der Schwefel; das Wasser verlieret alsdenn den Geruch und Geschmack der Schwefelleber, bleibt aber beständig cristall klar. Nach der Abdünfung erhält man ein mineralisches Langensalz und ausserdem gar keine andere Salze noch Erden. Daher sezzen diese Wässer in ihrem Abflusse auch gar keinen Topfstein ab. Diesen Punkt ausgenommen, gleichen sie im übrigen vollkommen deren natürlichen Bächern, die sich in den nordlichen caucasischen Vorgebürgen befinden und die ich ehemals beschrieben. Die Einwohner von Teflis brauchen dieses natürliche warme Wasser blos dazu, um ihren Körper und ihre Kleidungsstücke zu reinigen. Einen medicinal Gebrauch habe ich erst angefangen, und ich habe, so wie die Theorie vermuten läst, bei der Gelbsucht, bei Steinschmerzen, bei der Gicht, bei dem Rheumatismus und bei steifen Gelenken, von diesem Badewasser, innerlich und ausserlich gebraucht, ser gute Wirkung erfahren. Dies ist der Auszug meiner in der Nähe um Teflis gemachten mineralogischen Observationen.

Die Mineralien, die Sr Zarischen Hoheit aus entfernten Gegenden haben herholen lassen, bestehen in Bleiglanz, Zinkblende, Weisgüldenerz, Gelbkupfererz und Kupferlasur. Sie verdienen alle Aufmerksamkeit, ich mag aber von ihnen nicht eher weitläuftiger seyn, als bis ich die Gegenden selbst werde gesehen haben.

Von dem Dschairan (*жаурани*) der Perser und Türker, und von dem Schakal derselben haben die Zoologen bisher nur unvollständige Kenntnis. Beide Tiere sind um Teflis häufig; und ich habe beide genau beschrieben und anatomirt. Der persische Dschairan ist wol mit dem sibirischen, oder mit der *Capra campestris gutturosa* Gmelini ein und dasselbe Tier; und

ლებას ერთგვარად ხელს უწყობს მუდმივი მიმოქცევა ჰაერისა საცხოვრებელ ოთახში, რადგან კარები ცუდად იკეტება, ფანჯრები დიდია და ქალაღი-თაა აკრული და ბუხარი კი გახსნილია. ჰაერის ასეთი მიმოქცევა ამცირებს დასახელებულ ავადმყოფობათა საშინელებას, რისგანაც, ეს რომ არა, უფრო ცოტანი მორჩებოდნენ.

სამხრეთი კავკასიის მთისწინეთი, ისევე როგორც ჩრდილოეთისა, შედგება ქვიშაქვისაგან, მაგრამ გაცილებით უფრო მალალია, ვიდრე ჩრდილოეთის, ისე რომ ბევრ ადგილას მეორე ფენად კერძოდ კირქვა გვხვდება. თბილისის ახლოს, ირგვლივ, ამ ქვიშაქვიან მთებში არის რკინაქვა, შაბიანი ფიქალი, ქვანახშირი, სელენიტი (ანუ Glacies Maeciae) და სხვადასხვა კირიანი შპატი; არის აგრეთვე რკინის აჯასბი (железный купорос) და Salcatnreticum. უკანასკნელი სუფთა სახითაა, როგორც Salgeniuae, ისევე როგორც გოგირდის აღმადანი*.

ზედ ქალაქის სამხრეთ დასავლეთ მხარეზე, დაახლოებით 100 ნაბიჯზე მტკვრის სამხრეთ-დასავლეთ ნაპირისგან, არის თბილი წყაროები, რომლებიც ერთადაა მოქცეული და რომელთა წყალი 5 აბანოს ოთახშია შეყვანილი. ეს აბანოები მთლად გოგირდიანი წყლისაა; ისინი შეიცავენ მქროლავ გოგირდს მყარ მინერალურ ტუტე მარილის ნაერთში, გოგირდის ღვიძლის (серная печень) სახით. გაცივებისას გოგირდი ქრება; წყალი კარგავს გოგირდის ღვიძლის სუნს და გემოს და რჩება მუდამ გამჭვირვალე. აქროლების შემდეგ ვიღებთ მინერალურ ტუტე მარილს (щелочная соль), და ამის გარდა არავითარ [სხვა] მარილსა და ანდა მიწას. ამიტომ ეს წყლები თავის კალაპოტში არ სტოვებენ თიხაქვის (горшечный камень) დანალექს. თუ გამოვრიცხავთ ამ გარემოებას, ისინი მთლიანად ემსგავსებიან ბუნებრივ წყაროებს, რომლებიც არიან კავკასიის ჩრდილოეთ მთისწინეთში და რომლებიც მე წინათ აღვწერე. თბილისის მოსახლეობა ამ ბუნებრივ თბილ წყალს მხოლოდ ტანის დასაბანად და ტანისამოსის გასარეცხად იყენებს. მათი სამედიცინო გამოყენება პირველად მე შემოვიტანე და, რამდენადაც თეორია ნებას გვაძლევს, ვფიქრობთ, რომ ამ წყლის როგორც შინაგანი, ისე გარეგანი გამოყენებით ძალიან კარგ შედეგს მივიღებთ სიყვითლის, კენჭის გავლის, რევმატიზმის, ნიკრისის და სახსრების დაავადებისას. ეს არის ჩემი დასკვნები, [მიღებული] თბილისის ახლოს ჩატარებული მინერალოგიური გამოკვლევების შედეგად.

მინერალები, რომლებიც მისმა მეფურმა უმაღლესობამ შორი მიდამოებიდან მოატანინა, იყო ტყვიის კრიალა, თუთიის მატყუარა, სილვანიტი, ვერცხლის მადანი, ყვითელი სპილენძი და სპილენძის ლაფვარდი. ისინი ყურადღების ღირსი არიან, მაგრამ მე მათზე ვრცლად ვერას ვიტყვი, სანამ ამ მხარეებს თვით არ ვნახავ.

სპარსელებისა და თურქების ჯაირანზე და მათივე ტურაზე ზოოლოგებს აქამდე არ ჰქონდათ მთლიანი წარმოდგენა. ორივე ცხოველი თბილისის ირგვლივ ბევრია; მე ორივე ზუსტად აღვწერე და გამოვიკვლიე. საარსული ჯაირანი არის იგივე ცხოველი, რაც ციმბირისა ან გმელინის ჯიხვი (Capra caucasica).

* ბუნდოვანი წინადადებაა. შეიძლება მისი რამდენიმე აზრით გადმოცემა.

beide sind sicher mit der Gazelle und dem *Kewel* des H. v. Buffons Varietaeten einer und derselben Gattung, der man am füglichsten den alten Namen: *Dorcas* beilegen kann. Und diese *Dorcas* kann so wenig in dem Genere *Caprae*, als in dem Genere *Cervi* bleiben; sie gehört zu dem Genere *Antilopis*, das der H. Professor Pallas, in seinen *Spicilegiis*, mit der ihm ganz eigenen Gründlichkeit bestimmt hat.

Der Schakal der Perser, der Tura der Georgianer, der *Lupus aureus* des Kaufers, der gemeinlich so genante Jakhals ist ein Tier, der das Mittel hält, zwischen dem Wolfe und dem Fuchse. Indes ist die Anzahl der innern und äussern Ähnlichkeiten mit dem Wolfe weit grösser, als mit dem Fuchse. Wäre der Wolf nicht selbst in diesen Gegenden noch anzutreffen, so müste man den Jakhals für eine von Klima hervorgebrachte Varietaet des Wolfes halten. Er ist aber sicher genug ein Tier seiner eigenen Gattung. Er ist halb so gros, als der Wolf und unterscheidet sich mit dem ersten Anblikke durch ein braungelbes mit halbem schattirtes Haar. Unter dem Namen *Canis Tura* habe ich ihn weitläufig beschrieben.

Von Fischen hat mir der Kurflus drei neue Gattungen geliefert; sie gehören zu dem Genere *Cyprini*. Ich habe sie beschrieben unter folgenden Namen: *Cyprinus Capito*¹ — Georgice: *Tschanari*. *Cyprinus Mursa*² — Georgice: *Murza*. *Cyprinus Fundulus*³ — Georgice: *Pitsch-chul*.

Zu den botanischen Arbeiten ist izt ein kurzer Stillstand, der aber hoffentlich balde aufhören wird. Noch in der Mitte des Decembers blüheten um Teflis *Teucrium Chamaepithys*, *Hyssopus officinalis*, *Polygonum frutescens*, *Lamium album*, *Consolida regalis*; und noch izt stehet vor meinem Fenster eine *Malve*, mit noch ziemlich frischen Laube. Nur in diesen Tagen ist etwas Schnee gefallen; sonst hatte man bisher noch keinen Frost verspüret.

Ich habe Hoffnung noch in diesem Monate Teflis verlassen zu können. Es heist: Sr Zarischen Hoheit werden die Provinz Cachetien bereisen, dahin ich folgen werde. Dergleichen Gelegenheit mus ich nuzzen, weil ich mit meiner kleinen Convoi allein mich nirgend hinwagen darf, da die Streifereien der Lesgier die Wege höchst gefährlich machten. Ich bin daher auch nicht im Stande, mein Reiseplan für dieses Jar einzusenden, weil ich nicht nach meinen Gutdünken reisen kann. Ich versichere nur dies, daß ich mir ausserst werde angelegen seyn lassen, von allen Georgianischen Provinzen so viel als möglich seyn wird zu besehen und im Herbst nach Mosdok zurückzueren.

Die Staatscontours Ukaze wegen Vermerung meines Gehalts und die Befele von 14-ten des Julius v. J. sind die lezten Briefschaften die ich

¹ Cirris 4. radiis pinnae ani novem, pinnae dorsi omnibus inermibus et tertio postice basin versus serrato; dorso acato. — Magritudo tripedalis — Statura Cyprini Barbi.

² Cirris 4. radiis pinnae ani septem, pinnae dorsi omnibus inermibus et tertio

pesiris gutturosa) და ორივე ნამდვილად არის ქურციკის ან ბუფონის კეკელ-ის იგივე სახესხვაობა, რომელსაც მოსახერხებელია ძველი სახელი დორკას-ი მივა-კუთვნოთ. ეს დორკასი კი ისევე ნაკლებ ეკუთვნის ჯიხვის ოჯახს, როგორც ირმის ოჯახს; ის ეკუთვნის ანტილოპების ოჯახს, რომელიც ბ-ნმა პროფე-სორმა პალასმა თავის სპეციალურ ნაშრომში მისთვის ჩვეული საფუძვლიანო-ბით დაადგინა.

სპარსელების შაკალი, ქართველების ტურა, კაუფერის *Iupus aureus*, საერთოდ, ე. წ. იაკჰალს, არის ცხოველი, რომელიც საშუალოა მგელსა და მელას შორის. მაინც, როგორც შინაგანი, ისე გარეგანი მსგავსების ნიშნების რაოდენობა მგელთან უფრო მეტია, ვიდრე მელასთან. ამ მხარეებში მგელი რომ არ ყოფილიყო, ამ იაკჰალ-ს მივიჩნევდი ჰავისაგან დაჩიავებული მგლის სახესხვაობად. მაგრამ ის არის ნამდვილად გარკვეული სახის ცხოველი. ის არის მგლის ნახევარი სიდიდისა და, ერთი შეხედვით, მისგან განსხვავდება ნახევრად მოყავისფრო-ყვითელი ელფერის ბეწვით. მე ის ვრცლად აღვწერე „უკანის ტურა“-ს სახელით.

თევზთაგან მტკვარში სამი ახალი სახეობა შევიძინე; ისინი ეკუთვნიან კობრის (*Cyprini*) გვარს. მე ისინი შემდეგი სახელების ქვეშ აღვწერე: *Cyprinus Capito* — ქართულად ჭანარი; *Cyprinus Mursa* — ქართულად მურწა; *Cyprinus Fundulus* — ქართულად ფიჩხული.

ბოტანიკური სამუშაოები ახლა ცოტა შეჩერებულია (მიუყჩებულია) და მე ვიმედოვნებ, რომ ეს მდგომარეობა მალე დამთავრდება. დეკემბრის შუა რიცხვებში კიდევ ყვოდა თბილისთან ჭარელა, უსუბი, მატიტელა, ბუჩქისა, ჯინჭრის დედა, სოსანი და ახლაც დგას ჩემი ფანჯრის წინ ბალბა, ჯერ კიდევ საკმაოდ ახალი ფოთლებით. მხოლოდ ამ დღეებში მოვიდა ცოტა თოვლი, აქამდე კი ყინვა არ გვიგზავნიდა.

მე იმედი მაქვს, რომ ამ თვეშივე დავტოვებ თბილისს. ამბობენ, რომ მისი მეფური უმაღლესობა გაემგზავრება კახეთში, სადაც მეც გავყვები. ასეთი შემთხვევა მე უნდა გამოვიყენო, რადგან ლეკთა თარეშის გამო გზები ძალზე სახიფათოა და მე ჩემი პატარა ამალით მარტო ვერსად გავბედავ წასვლას. ამიტომ მე არ შემიძლია ჩემი ამ წლის მოგზაურობის გეგმა გამოვგზავნო, რადგან შეუძლებელია ჩემი სურვილის მიხედვით მოგზაურობა. მხოლოდ გპირ-დებით, რომ ძალზე ვეცდები, რათა ყველა ქართული პროვინცია, რამდენადაც შესაძლებელი იქნება, დავათვალიერო და შემოდგომაზე დავბრუნდე უკან მოზ-დოკში.

სახელმწიფო კანტორის ბრძანებულება ხელფასის მომატების შესახებ და გასული წლის 14 ივლისის თარიღით [გამოგზავნილი] ბრძანება არის უკანასკ-

postice basin versus serrato; dorso rotundato — Magritudo pedalis.—Habitus Cyprini Tincae.—Statura lucii Esocis.

3 Cirris 2. radiis, pinnae ani novem; pinnae dorsalis, radio tertio postice serrato.—Magritudo pedalis.—Statura Cyprini Nasi.

erhalten. Ich habe indes 5. Berichte eingeschickt, die noch unbeantwortet sind. Der gegenwärtige wird bei der Gelegenheit der Reise, die der Zarwitsch Leon, der zweite 18. jährige Son Sr Zarischen Hoheit, mit dem Patriarchen Antoni, einem Vetter des Zaren nach St. Petersburg antritt, nach Kislar befördert.

Ich habe die Ere der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften mich zur fortdaurenden Guade und Gewogenheit zu empfehlen.

D. Gölldenstaedt.

XXV Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg

d. d: Wagari in Cachetien, den 29 Februar, 1772

Den 21-ten Februar verlies ich mein seit der Mitte des Novembers in Teflis gehaltenes Winterquartier, indem ich Sr Hoheit dem Zaren Heraklens nach Cachetien gefolget. So ser als ich auch gewünscht aus der Stadt eher anzubrechen, so habe ich doch bis auf diese Gelegenheit warten müssen. One der Bedekkung von fast 1000 Mann, die Sr Hoheit begleiten, darf man sich nicht aus Teflis wagen, wenn man nicht in Gefahr laufen will, von den Lesgiern, die beständig um Teflis herumschwärmen, aufgefangen zu werden. Ein neuerlicher Vorfall hat mich noch vorsichtiger gemacht, als ich bisher gewesen. Der Charge d'affaires Ihre Kaiserlicher Majestaet, der Hrn Gvarde Capitaine Lieutenant Iwan Laurentewitsch Lwow kam in der Mitte des Januars vom russischen Corps aus Emeretien, mit dem H. Obristen Alexei Andreewitsch Wolkow nach Teflis und hatte das Unglük nur 7. Werst vor der Stadt von Lesgiern überfallen und verschiedener Pakpferde und Leute beräubet zu werden. Dergleichen Begebenheiten hört man in Georgien fast täglich. Ich füre dies Beispiel an, um meinen Vorsazz zu rechtfertigen, niemals anders, als in der Gesellschaft des Zaren, oder einer ser starken von ihm gegebenen Bedekkung zu reisen. Durch diese Vorsicht hoffe ich so wol meine Person, als meine Schriften; für welche die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, in den lezten vor einigen Tagen nur einige händigten Befelen vom 24-ten October v. J. besorgt ist, in Sicherheit zu erhalten. Ich habe auch schon vorher in Ansehung dieses Punktes alle Vorsicht gebraucht. Die in Russland gemachten Observationen habe ich gröstenteils nebst verschiedenen Naturalien und zum Transport zu beschwerlichen Instrumenten und Büchern

ნელი წერილობითი დოკუმენტები, რაც მე მივიღე. ამასობაში მე გამოვგზავნე ხუთი მოხსენება, რომლებზეც ჯერ პასუხი არ მომსვლია. ამას კი (მოხსენებას — გ. გ.) გამოვგზავნი ყიზლარში შემთხვევისთანავე: როცა უფლისწული-ლენი, მისი მეფური უმაღლესობის 18 წლის მეორე ვაჟი. მეფის ბიძაშვილ-პატრიარქ ანტონისთან ერთად პეტერბურგში გამოემართება.

მაქვს პატივი ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის წყალობის და კეთილგანწყობის მოიმიღე დავსთე.

გიულდენშტედტი.

XXV მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას
ს-ტ. პეტერბურგში

ვაქირიდან. კახეთშია (ალბათ მაღარო—გ. გ.), 1772 წლის 29 თებერვალი

21 თებერვალს დავტოვე ჩემი ზამთრის ბინა თბილისში, სადაც ვიმყოფებოდი ნოემბრის შუა რიცხვებიდან და მის უმაღლესობას — ერეკლე მეფეს გაყევი კახეთში. თუმცა ძლიერ მსურდა ადრეც გავსულიყავი ქალაქიდან. მაგრამ მაინც ამ შემთხვევამდე უნდა მომეცადა. რომ არ გვყოლოდა დამცველებად 1000 კაცი, რომლებიც მის უმაღლესობას ახლდა, არ შეიძლებოდა თბილისიდან გასვლის ვაბეღვა. თუ არ გვინდოდა, რომ საფრთხეში გავბმულიყავით ლეკების გამოისობით, რომლებიც თბილისის მიდამოებში გამოდმებით დაძრწიან, და მათ არ ჩავეარდნოდით ხელში. ახლახან მომხდარმა შემთხვევამ მე უფრო ფრთხილი გამხადა. ვიდრე აქამდე ვიყავი. მათი იმპერატორობის უდიდებულესობის საქმეთა რწმუნებული ბ-ნი გვარდიის კაპიტან-ლეიტენანტი (პორუჩიკი) ივანე ლავრენტის ძე ლვოვი ბ-ნი პოლკოვნიკ ალექსეი ანდრეის ძე ვოლკოვთან ერთად იანვრის შუა რიცხვებში მოდიოდა თბილისში იმერეთში მყოფ რუსული კორპუსიდან და შეემთხვა უბედურება — ქალაქიდან 7 ვერსზე თავს დაესხნენ ლეკები, მოსტაცეს ტვირთმზიდავი ცხენები და ხალხი გაუძარცვეს. ასეთივე შემთხვევები საქართველოში თითქმის ყოველდღე ხდება. მე ეს მაგალითი მოვიყვანე იმიტომ, რომ გავამართლო ჩემი გადაწყვეტილება, არასდროს სხვანაირად. თუ არა მეფის საზოგადოებაში. ან ძალიან ძლიერად, მისგან მოცემული დაცვის გარეშე არ ვიმოგზაურო. ამ სიფრთხილით მე ვიმედოვნებ უშიშრად დავიცვა როგორც ჩემი საკუთარი პიროვნება, ისე ჩემი ჩანაწერები, რომელთა გამოც სწუხს ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემია. რაც ჩანს უკანასკნელ, წინა წლის 24 ოქტომბერს გაცემული ბრძანების მიხედვით, რომელიც რამდენიმე ხნის წინ მივიღე. მე მანამდე გავითვალისწინე ეს გარემოება და სიფრთხილედ გამოვიჩინე. რუსეთში ჩატარებული გამოკვლევები, სხვადასხვა საბუნებისმეტყველო [მეცნიერულ] საგანთა-

in Kislar unter meinem Siegel bei dem Komendanten, den seel. H. Obristen v. Neimbsch zurückgelassen; nach dessen Tode der dortige H. Vicestabchirurgus Christ, auf mein Ersuchen, alles in seine Verwahrung genommen. Die in Tscherkassien, Ossetien und Georgien im vorigen Jare niedergeschriebenen Observationen und gesammelten Naturalien habe ich izt unter der Aufsicht des Studenten Borissus Zriakovsky und dreier Kosaken in Teflis nachgelassen. Bei mir füre ich nur dasjenige, das mir zur fernern Fortsezzung der Beobachtungen unentberlich ist. Zu mererer Sicherheit werde ich indes bedacht seyn, nach dem Befehle der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften Copien zu verfertigen und diese ins Archiv zu überschikken. Die uncopyrten Original Manuscripte durch einen Expressen abzufertigen, kann ich nicht wagen, weil alsdem ein unglücklicher Vorfall nach eher, als bei mir zu befürchten ist. Für izt habe ich die Ere eine Abhandlung von zween bisher unbekanten Fischen, die von mir *Cyprinus Mursa* und *Cyprinus Capoeta* genant worden, hiebei zu fügen, nebst den Figuren derselben. Ich bitte die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften zu prüfen, ob sie einen Plazz in den nächsten *Commentarien* verdiene.

Ich befinde mich izt etwan 75 bis 80 Werst ostlich von Teflis, unweit von dem westlichen Ufer des Alasans, in dem Cachetinischen Distrikte, der Kisichi genant wird. Dieser Distrikt macht die Grenze aller georgianischen Provinzen nach Südosten indem an der Ostseite des Alasans der Lesginische Distrikt Dschari (*дѣшару*), gelegen ist. Karaagatsch, der ehemalige Sizz der cachetinischen Zare, ist etwan 15. Werst in OSO von hier, es ist izt wüste und Telawi ist die izzige Hauptstadt in Cachetien. Dahin werden Sr Hoheit aufbrechen, wenn nach einigen Tagen, die Unterhandlungen mit d(er)en feindlich gegen Georgien sich bezeigenden Lesgien in Dschari werden beigelegt seyn.

Seit der Mitte des Februars haben sich um Teflis und auf der Reise die Erstlinge der Flora gezeigt, nemlich: *Veronica agrestis*, *Bulborodium vernum*, *Crocus vernus*, *Lamium amplexicaule*, *Viola odorata*, *Fumaria bulbosa*, *Galanthus nivabis*, *Soilla amoena*, *ornithogalum*, *sysymbrium sophia*, *Betula anlus*, *Ulmus campestris*, *Populus alba*, *Viscum album*, *Buxus arborescens*, *Vinca minor*, *Cornus mas*. Mandeln, Pflaumen, Aprikosen und Pfirsichen sind schon seit 14 Tagen in voller Blüte. Aber Apfel, Birnen, Quitten, Mispeln, Wallnüsse, Granaten, Feigen, Castanien, Maulbeeren, Kirschen und Weinreben, die überall in Cachetien ser häufig sind haben ihre Knospen noch nicht eröffnet.

Durch einen Expressen, den Sr Zarischen Hoheit nach Kislar zum Zarewitsch abfertigen, erhalte ich für diesesmal die Gelegenheit, mich und meine Expedition der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, zur Gnade und Gewogenheit zu empfehlen.

D. Guldenstaedt.

კოლექციებთან ერთად, ძნელად გადასატანი ინსტრუმენტები და წიგნები ჩემ მიერ დასმული ბეჭდით დავტოვე ყიზლარში კომენდანტთან, აწ განსვენებულ ბ-ნ პოლკოვნიკ ნაიმბჩთან; ამის სიკვდილის შემდეგ, იქაურმა ვიცეშტაბტირურგმა, ქრისტმა, ჩემი თხოვნით, ყველაფერი თავისთან შესანახად წაიღო. გასულ წელს ჩერქეზეთში. ოსეთსა და საქართველოში ჩაწერილი დაკვირვებები და შეკრებილი კოლექციები დავტოვე თბილისში სტუდენტ ბორის ცრიაკოვსკისა და სამი კახაკის მეთვალყურეობის ქვეშ. თან წავიღე მხოლოდ ის, რაც ჩემი შემდგომი დაკვირვებების გაგრძელებისათვის აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენენ. უფრო მეტი უსაფრთხოებისთვის აგრეთვე გადავწყვიტე, ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის ბრძანების მიხედვით, დავამზადო ასლები და გადავგზავნო ისინი არქივში. ვერ გავბედავ და შიკრიკს ვერ გამოვატან ხელნაწერის ასლგადაუღებელ ორიგინალებს. რადგან უბედური შემთხვევის გამო მასთან უფრო საშიშია, ვიდრე ჩემთან. ამავე დროს მძაქვს ბედნიერება დავურთო აქ ნარკვევი ორ, აქამდე უცნობ თევზზე მათი სურათებით: რომელთაც მე ვუწოდებ *Cyprinus Mursa* და *Cyprinus Capöeta*. მე ვთხოვ ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას, გამოიკვლიოს, თუ შეიძლება რომ მათ ადგილი დაეთმოს „მოამბის“ მორიგ ტომში¹.

ამჟამად მე ვიმყოფები თბილისიდან დაახლოებით 75—80 ვერსზე აღმოსავლეთით, ალაზნის დასავლეთ ნაპირის ახლოს, კახეთის მხარეში, რომელსაც ქიზიყს უწოდებენ. ეს მხარე შეადგენს მთელი საქართველოს პროვინციების სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარს, სადაც, ალაზნის აღმოსავლეთ მხარეს, მდებარეობს ლეკური მხარე ჭარი. ყარაღაჯი, კახეთის მეფეების ძველი სატახტო ქალაქი, აქედან არის 15-ოდე ვერსზე აღმოსავლეთით — სამხრეთ-აღმოსავლეთით; ამჟამად ის დანგრეულია (გაჩანაგებულია) და თელავი წარმოადგენს კახეთის მთავარ ქალაქს. რამდენიმე დღეში იქით (თელავისკენ—გ. გ.) ვაემართება მისი უმაღლესობა, როგორც კი დაამთავრებს მოლაპარაკებას საქართველოსადმი მტრულად განწყობილ ჯარელ ლეკებთან.

თებერვლის შუა რიცხვებიდან თბილისის მიდამოებში და გზაზე [აქამდე] გამოჩნდნენ მცენარეულის პირველი წარმომადგენლები, სახელდობრ: ჩალანდარი, *Bulborodium vernalis*, ზატრანა, ჯინჭრის დედა, ია, შავთარა, თეთრყვავილა, *Soilla amoena*, ძაღლინორა, გონგოლა, არყი, მურყანი, თელა. თეთრხვალა, ფითრი, ბზა, გველის სურო, შინდი. ნუში, ქლიავი, გარგარი და ატამი კი უკვე 14 დღეა რაც სრულ ყვავილობაში იყო. ხოლო ვაშლს, მსხალს, კომშს, ზღმარტლს, კაკალს, ბროწეულს, ლელვს, წაბლს, თუთას, ალუბალს და ვაზს, რაც კახეთში ყველგან ძალიან ბევრია, კვირტები ჯერ არ გაეშალათ.

შიკრიკის მეშვეობით, რომელიც მათმა მეფურმა უმაღლესობამ გაგზავნა ყიზლარში უფლისწულთან, მე და ჩემს ექსპედიციას შემთხვევა მოგვეცა [შეფუთვალა] ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას, რომ მისი წყალობისა და კეთილგანწყობის მოიხედნის ვიქნებით.

გიულდენშტედტი.

¹ შავ ხელნაწერში აქ — გვ. 124—132 ზრის დამატება: *Cyprinus Capöeta et Cyprinus Mursa*; ავტორი გიულდენშტედტი (P. I, oit. 100, № 3).

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg
d. d. Muchrau, den 24 Junius, 1772

Den letzten XXV-ten Bericht habe ich in März aus Cachetien an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften abzufertigen die Ehre gehabt. Nach der Zeit hat sich bis izt keine Beförderungs-Gelegenheit gezeigt, die ich hätte nutzen, können, um wiederum pflichtwässrig von mir und meiner Expedition Nachricht zu geben. Nun bin ich bei dem nach Rusland zurück marschirenden, zeithor in Georgien befindlich gewesenem Corps, das izt der H. Generalmajor Suchotin commandirt, gegenwärtig und verabsäume nicht, einem von demselben abzusendendem Courier diesen Bericht mitzugeben, in dem ich, so wie in den vorhergehenden, nur kurz sein werde, theils weil die weitere iustehende Reise, mir nicht Mühe genug übrig läst, theils meine Instruction mir untersagt, bevor ich in die russischen Grenzen zurückgekehrt seyne werde etwas Specielles zu melden.

Den ganzen März habe ich mit Sr Zarischen Hoheit in Cachetien zugebracht. Diese Provinz habe ich ganz besichtigt und genugsam vollständige geographische Kenntnis von derselben erhalten.

In Telau, in der Hauptstadt von Cachetien, bekam ich Nachricht, daß der zu Anfange des Februars aus Tiflis nach Kislar von mir expres abgeschickte Kosak, mit einer Cassa für die Expedition zurückgekommen und in Ananur sich aufhalte und weitere Befehle von mir erwarte, weil er, der Streifereien der Lesgier wegen, fürchte, mit denen 5. bei sich habenden Kosaken, nach Teflis aufzubrechen. Mir blieb daher weiter nichts übrig, als den Entschlus zu fassen, mich selbst mit ihm zu vereinigen, um aller Gefar vorzubeugen. Sr Hoheit, der Zar Heraklens, traten den 1. April die Rückreise von Telau nach Tiflis an; und ich begab mich, mit der mir gegebenen Convoi von 100. Mann, über Achmeta und Tiancti, Gegenden, die ich vorher noch nicht gesehen hatte, von Telau nach Ananur; daselbst ich den 5. April eintraf und die von der Kislarischen Kanzlei mir überschickte Cassa in richtigen Empfang nam.

In Ananur lies mich der Ksnis Eristav, der angesehenste und mächtigste Magnat in ganz Georgien, bitten, zu ihm, nach seinem Wonsitze Achalgori zu kommen, um ihm in seiner Krankheit beizustehen, darum mich auch Sr Hoheit, der Zar Heraklens, in einem mir überschickten Briefe, ersuchten. Ich fand kein Bedenken, hierin zu zuwilligen; theils weil ich bei dieser Gelegenheit eine unbesehene Gegend bereisen konnte; theils weil es nur höchst ratsam schien, die Gunst dieses Herren zu suchen, von der ich für die Expedition vielen Vorteil hoffete, den ich auch wirklich, nach dem glüklichen Erfolge meiner Bemühungen, erfahren, indem ich unter des-

XXVI მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას

ს-ტ. პეტერბურგში

მუხრანი, 1772 წლის 24 ივნისი

ბედნიერება მქონდა მარტში კახეთიდან ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისათვის გამოგზავნა უკანასკნელი მე-25 მოხსენება. ამ დროიდან დღემდე არ მქონია გამოგზავნის შემთხვევა, რათა კვლავ სათანადო ცნობები მომეწოდებინა ჩემსა და ექსპედიციის შესახებ. ამჟამად მე ვიმყოფები რუსეთისკენ უკან მომავალ კორპუსთან, რომელიც ეს ერთი ხანია საქართველოში იყო და რომელსაც ბ-ნი გენერალ-მაიორი სუხოტინი მეთაურობს; არ გავუშვებ ამ შემთხვევას. რათა გენერლის მიერ გამოგზავნილ შიკრიკს ეს მოხსენება არ გამოვატანო, რომელშიც მე, ისევე როგორც წინაში, მხოლოდ მოკლედ მოგახსენებთ, რადგან ნაწილობრივ შემდგომი მოგზაურობა არ მადლევს სამისო საშუალებას. ნაწილობრივ კი ჩემი ინსტრუქცია მიკრძალავს, რომ, სანამ რუსეთის საზღვრებში არ შევალ, რაიმე განსაკუთრებული გაცნობით.

მთელი მარტი გავატარე კახეთში მათ მეფურ უმაღლესობასთან. ეს პროცინცია მე სულ დავათვალიერე და მივიღე მასზე საკმაოდ მთლიანი გეოგრაფიული ცოდნა.

თელავში, კახეთის მთავარ ქალაქში, მივიღე ცნობა, რომ თებერვლის დასაწყისში თბილისიდან ყიზლარში ჩემ მიერ სასწრაფოდ (შიკრიკად) გაგზავნილი კაზაკი, ექსპედიციისთვის საჭირო ფულით დაბრუნდა, ანანურში დადგა და უცდის ჩემს შემდგომ ბრძანებას. რადგან ლეკების ყაჩაღობის გამო შიშობს თბილისისკენ გაემართოს მასთან მყოფი ხუთი კაზაკით. ამიტომ მე სხვა არაფერი დამრჩენოდა, რომ მიმეღო გადაწყვეტილება, მე თვით შევერთებოდი მას, რათა ყოველი შესაძლო საფრთხე თავიდან აგვეცილებინა. მათი უმაღლესობა ერეკლე მეფე პირველ აპრილს გაბრუნდა თელავიდან თბილისისკენ; მე კი, ჩემთვის გამოყოფილი 100-კაციანი ამალით, ახმეტასა და თიანეთზე ჯავლით (იმ მიდამოებზე, რომლებიც მე მანამდე არ მენახა), გავემართე თელავიდან ანანურისკენ; აქ მე 5 აპრილს მოვედი და საიმპერატორო კანცელარიისგან გადმოგზავნილი თანხა ჩავიბარე.

ანანურში ქსნის ერისთავმა, მთელ საქართველოში ყველაზე უფრო განთქმულმა (დიდმა) და ძლიერმა მაგნატმა (ბატონმა), მიმიპატიჟა თავისთან თავის რეზიდენცია ახალგორში, რათა დავხმარებოდი მას ავადმყოფობაში, რაზეც მთხოვდა მათი უმაღლესობა ერეკლე მეფეც ჩემთვის გამოგზავნილ წერილში. ზედმეტი იყო ფიქრი, რომ ამაზე უარი მეთქვა, ნაწილობრივ რადგან ამ გარემოებით შემეძლებოდა დაუთვალიერებელი ადგილების შემოვლა. ნაწილობრივ კი სასარგებლოდ ჩანდა დამემსახურებინა ამ ბატონის წყალობა, საიდანაც ბევრ სარგებელს მოველოდი, რაც მე მართლაც მივიღე ჩემი მოქმედების შედეგად; მე მისივე საიმედო ამალით დავათვალიერე სხვადასხვა მხა-

selben sicheren Geleite verschiedene Kreisen bisher angestellt habe und noch anstellen werde, die sonst wol hätten unterbleiben müssen.

Den 5. Mai traf ich, unter der Bedekung des Ksnis Eristavs, von Achalgori über Muchran und Mzecheta in Teflis ein, mit dem Vorsatze, die von Tiflis an 60 Werst südlich gelegenen turkomannischen oder terekemenzischen Provinzen, die dem Zaren Herakleus untertan sind, zu bereisen. Sr Zarischen Hoheit versicherten mir, nächstens Selbst dahin aufzubrechen und mich mitzunehmen. Dies ward von einem Tage zum andern aufgeschoben; endlich ward ich, auf mein wiederholtes Anliegen, in der Gesellschaft des Ksnis Eristavs, dahin den 23. Mai abgefertigt; von da ich den 2-ten Junius wieder nach Teflis zurückkam. Diese Reise hätte ich gar gerne bis Gandscha und Eriwan fortgesetzt, von welchen Stätten ich nur zwei Tagesreisen entfernt gewesen, wenn bei unserer nicht so starken Bedekung, nicht zu viel zu befürchten gewesen wäre.

Den 20. Junius habe ich endlich Tiflis, in der Meinung nie wieder zurückzukehren, verlassen und bin wiederum in der Begleitung des Ksnis Eristavs heute nach Muchran gekommen. Von hier will ich morgen nach Achalgori aufbrechen; daselbst den grösten Teil meiner Sachen, unter der Aufsicht des Studenten Krascheninnikoy und dreier Kosaken nachlassen; und von da nach Imeretien mich begeben, bis zu dessen Grenze der Ksnis Eristav mich führen wird. Daselbst will ich die dem Zaren Salomon gehörigen Provinzen besehen und eiligst wieder nach Achalgori zurückkommen und noch das Corps einzuholen trachten, weil nach dessen Abzüge, das Herumziehen in den hiesigen Gegenden noch vielmal unsicherer als bisher seyn wird.

Im August hoffe ich mit Zuversicht in Mosdok einzutreffen; so wie ich dazu in allen meinen vorhergehenden Berichten schon den Plan gemacht. So balde als ich die russische Grenzen wieder erreicht, werde ich mit einem geographischen Plan, der von mir bereiseten Gegenden und mit speciellen Nachrichten aufwarten. Indes scheint es mir doch, bei den izt veränderten Staatsumständen, nötig zu seyn folgendes hinzuzufügen.

Nach der mir von der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zur Georgianischen Reise gegebenen Instruction, habe ich auf die Mineralien anfänglich nicht anders, als nür heimlich Achtung gehabt und die Pflanzen- und Tier-Geschichte allezeit als den Hauptendzwek meiner Reise ausgegeben. Da ich aber mit dem Zaren Herakleus in Unterhandlungen kam, hat er mir deutlich zu erkennen gegeben, daß Er die Untersuchung der Erze, für die Hauptabsicht meiner Gegenwart in Georgien halte, daher Er auch diese bei aller Gelegenheit von mir gefordert und nicht allein einige Stellen, an denen Erze vorkommen, mich hat besehen lassen, sondern auch Proben und Schmelz-Processse von mir verlangt hat. Und ich habe aufgehört, mich hierüber zu wundern, nachdem der Charge d'affaires Ihro Kaiserlicher Majestaet, der H. Gvarde Capitaine Lwoy, mir ein von

რეები და კვლავ დავათვალიერებ, რასაც მე სხვა პირობებში ვერ განვახორციელებდი.

5 მაისს ქსნის ერისთავის ამალით, მუხრანისა და მცხეთის გავლით, ახალგორიდან თბილისში მოვედი, იმ განზრახვით, რომ შემომეწვლო ერეკლე მეფის კუთვნილი თურქომანული ანუ თერექემენული პროვინციები, რომლებიც მდებარეობენ თბილისიდან 60 ვერსზე, სამხრეთით. მათი მეფური უმაღლესობა დამპირდა, რომ ახლო ხანებში თვით წავიდოდა იქით და მეც თან წამიყვანდა. მაგრამ ეს დღიდან დღემდე იდებოდა; ბოლოს, ჩემი განმეორებითი თხოვნის შემდეგ, 23 მაისს, ქსნის ერისთავის თანხლებით გამგზავნეს (გამიშვეს) იქით. იქიდან 2 ივნისს დავბრუნდი კვლავ თბილისში. ამ მოგზაურობას მე დიდი სიამოვნებით გავაგრძელებდი განჯამდე და ერევნამდე, რომლებისგანაც მე მხოლოდ ორი დღის სავალზე ვიყავი დაშორებული, რომ საშიში არ ყოფილიყო ჩვენი არც თუ ისე ძლიერი ამაღის გამო.

20 ივნისს საბოლოოდ დავტოვე თბილისი იმ აზრით, რომ იქ აღარ დავბრუნდებოდი და კვლავ ქსნის ერისთავის თანხლებით დღეს მოვედი მუხრანში. აქედან მე ხვალ გავემართები ახალგორში; იქ დავტოვებ ჩემი ბარგის უმეტეს ნაწილს სტუდენტ კრაშენინიკოვისა და სამი კაზაკის მეთვალყურეობის ქვეშ და წავალ იმერეთში, რომლის საზღვრებამდეც ქსნის ერისთავი გამომყვება (გამაცილებს). იქ მე დავათვალიერებ სოლომონ მეფის კუთვნილ პროვინციებს და სასწრაფოდ დავბრუნდები ახალგორში და ვეცდები დავეწიო კორპუსს, რადგან მათი გასვლის შემდეგ აქაურ ადგილებში მიმოსვლა უფრო მეტად საფრთხიანი იქნება, ვიდრე აქამდე.

დიდი იმედი მაქვს, რომ აგვისტოში მივალ მოზდოკში, როგორც უკვე დავეგეგმე ყველა ჩემს წინა მოხსენებებში. როგორც კი კვლავ მივალწევ რუსეთის საზღვრებს, მოგაწვდით ჩემ მიერ შემოვლილი მხარეების გეოგრაფიულ გეგმას და სპეციალურ ცნობებს. ამასობაში კი, ამჟამად შეცვლილი სახელმწიფო მდგომარეობის გამო, საჭიროდ მიმაჩნია შემდეგი დავამატო.

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის მიერ საქართველოში სამოგზაუროდ ჩემთვის მოცემული ინსტრუქციის მიხედვით, მინერალებს თავდაპირველად მხოლოდ მალვით ვაქცევდი ყურადღებას და მცენარეებისა და ცხოველთა შესწავლას ყოველთვის ვაცხადებდი ჩემი მოგზაურობის მთავარ მიზნად. ხოლო როცა მე ერეკლე მეფესთან მოვილაპარაკე, მან ნათლად გამაგებინა, რომ მას საქართველოში ჩემი ყოფნის მთავარ მიზნად საბადოების გამოკვლევა მიაჩნია, ამიტომ ის ამაში ყოველთვის მიწყობდა ხელს და არა მარტო დამათვალიერებინა ზოგი ადგილები, სადაც საბადოებია, არამედ მოითხოვდა ჩემგან გამომეკვლია და დნობის პროცესი ჩამეტარებინა. მე აღარ გამკვირვებია ეს მას შემდეგ, რაც მათი იმპერატორობის უდიდებულესობის საქმეთა რწმუნებულმა ბ-ნმა გვარდიის კაპიტანმა ლეოვმა გამაცნო წერილი, გამოგზავნილი მისი ბრწყინვალეების ბ-ნ გრაფ პანინისაგან ერეკლე

Sr Erlauchten, dem H. Grafen Panin, im Januar des 1770-ten Jares, an den Zaren Herakleus gerichtetes Schreiben bekant gemacht, in dem des H. Grafen Erlauchten mich dem Zaren Heraklens empfielet und demselben meldet, daß ich auf Ihro Kaiserlichen Maiestaet Befehle nach Georgien abgefertigt sei, um, so wie Sr Zarischen Hoheit gewünscht, Mineralien zu suchen und zu bearbeiten. Zu dem ersten habe ich bisher alle Bereitwilligkeit bezeigt; das zweite aber habe ich beständig von mir abgeleuet, zu folge der akademischen Instruction. Ich habe dagegen allezeit gegen Sr Zarischen Hoheit behauptet, daß ich fürs erste nur geschickt sei, um zu sehen, welcherlei Mineralien und Metalle es in den Provinzen des Zaren Herakleus gäbe und ob sie in Ansehung der Gute und der Menge bauwürdig wären, ob zum Bergbau erforderliche Materialien in der Nähe wären und wie die Lage des Orts, an dem Erze vorkommen, in Ansehung der benachbarten fremden Völker beschaffen wäre; und wenn ich hierauf von allen diesem Bericht abgestattet, so wäre es als dem erst Zeit, daß russische Bergleute nach Georgien kömen, wenn Sr Zarischen Hoheit es wünschen und Ihro Kaiserlichen Maiestaet es zu genemigen geruhen würden.

Dies ist mein gegen den Zaren Herakleus geäußertes Betragen; von deren in dessen Lande befindlichen von mir gesehenen Erzen ich folgende vorläufige Nachricht gehen will. Die nordlichen Vorgebürge der araratischen Alpen die znnächst an die südlichen Vorgebürge der caucasischen Alpen stossen, sind ser erzhaltig. Eisen, das theils als Blutstein, theils als Eisenglimmer in mächtigen Gängen vorkömt, auch öftens mit Zink vermischt, als Blende sich zeigt; und Kupfer, das gemeinlich in der Gestalt von Kupfergrün und Kupferblau in Gängen, die an einen Faden mächtig sind, angetroffen wird, ist in denselben ser häufig. In einem Gange bei Achtala ist den Kupfergrün, auch Kupferfalerz, das silberhaltig zu seien scheint, beigemischt. Bei dem wüsten Dorfe Dambulut, in dem den(en) Fürsten Orbelianov oder Kaplanov gehörigen Districte Somchiti, ist ein einen Faden mächtiger Gang von Bleiglanz mit Weisgülden, Kupferlasur und Kupferkies. Dieser leztern Gang und die herumliegende Gegend, da in der Nähe von 10. Werste viele Eisen- und Kupfer-Gänge vorkommen, verdient die mereste Aufmerksamkeit. Ich habe alle diese Gänge nur da, wo sie zu Tage ausgehen, oder höchstens in einer Teufe von 2. bis 3. Faden gesehen, und ich vermute, daß sie in meroerer Teufe edlen werden mögten. Dies habe ich auch Sr Zarischen Hoheit, auf getanenes Anfragen, gesagt; aber auch zugleich zu erkennen gegeben, daß die Lage dieser Oerter nicht ser vorteilhaft sei, da die ganze herumliegende Gegend an 50. Werst im Umkreise wüste und die türkischen Vestungen Achalkalaka, Azkwer und Chertwis nur eine Tagereise in Westen, von dort entfernt sind. In Osten sind die Tataren des Distrikts Bortschalo und Baidar, die dem Zaren untertan sind, die nächsten und an 50. Werst abstehend. Sr Zarischen Hoheit erboten sich herauf so gleich diesem Übel abzuhelpen,

მეფისადმი 1770 წლის იანვრის თარიღით, რომელშიც ბ-ნი გრაფის ბრწყინვალემა ერეკლე მეფეს წარუდგენს ჩემს თავს და აცნობს მას, რომ მე მათი იმპერატორობის უდიდებულესობის ბრძანებით ვარ გამოგზავნილი საქართველოში, რათა, როგორც მათ მეფურ უმაღლესობას სურდა, მეძებნა და დამემუშავებინა მინერალები. პირველისადმი მე აქამდე ყოველთვის სრულ მზადყოფნას ვამჟღავნებდი, მეორეს კი, აკადემიის ინსტრუქციის საფუძველზე; მუდამ თავს ვარიდებდი. (პირიქით) მე ყოველთვის ვარწმუნებდი მის მეფურ უმაღლესობას, რომ მე პირველ რიგში იმისთვის ვარ გამოგზავნილი, რათა ენახო, თუ რომელი მინერალები და მეტალები მოიპოვება ერეკლე მეფის პროვინციებში და ღირს თუ არა მათი დამუშავება მათი ხარისხის და რაოდენობის გათვალისწინებით; არის თუ არა სამთო საქმისთვის საჭირო მასალა ახლოს და როგორია ადგილის მდებარეობა, სადაც მადანი მოიპოვება, მეზობელ უცხო ხალხთან ურთიერთობის გათვალისწინებით (თვალსაზრისით); და თუ მე ყოველივე ამის შემდეგ ამაზე მოხსენებას გავგზავნიდი, შესაძლებელი იქნებოდა რუსი მაღაროელები მოსულიყვნენ საქართველოში, თუ ამას მისი მეფური უმაღლესობა მოისურვებდა და თუ მათი იმპერატორობის უდიდებულესობა ამას სასურველად და მისაღებად მიიჩნევდა.

ასე მოვიქეცი მე ერეკლე მეფის მიმართ; მის ქვეყანაში არსებულ, ჩემს მიერ ნახულ მადანთა შესახებ მე ჯერჯერობით შემდეგ ცნობას მოგაწვდით. არარატის ალპების ჩრდილოეთი მთისწინეთი, რომელიც, უპირველეს ყოვლისა, კავკასიის ალპების სამხრეთ მთისწინეთს ეხება, ძალიან ბევრ მადანს შეიცავს. აქ არის რკინა, რაც ხან წითელი რკინა-ქვის, ხან რკინის ქარსის სახით გვხვდება მძლავრ ძარღვებში, ასევე ხშირად თუთიასთან შერეული გვხვდება მატყუარას სახით; აქ ძალიან ხშირია სპილენძი, რაც საერთოდ სპილენძის მწვანის და სპილენძის ლურჯის სახით გვხვდება ერთი საჟენის სიმძლავრის ძარღვებში. ახტალასთან, ერთ-ერთ ძარღვში ერთმანეთში არეული არის სპილენძის მწვანე, ასევე სპილენძის მქრქალი მადანი, რომელიც ვერცხლის შემცველი უნდა იყოს. განადგურებულ სოფელ დამბ(უ)ლუტთან, რომელიც მდებარეობს თავად ორბელიანოვის ან ყაფლანოვის კუთვნილ სომხითში, არის ერთი საჟენი სიმძლავრის ძარღვი ტყვიის კრიალასი (ვერცხლით), სპილენძის ლაჟვარდსა და სპილენძის ალმადანთან ერთად. ეს უკანასკნელი ძარღვი და გარშემომდებარე ადგილები, რომლებიც 10 ვერსის მანძილზე ბევრ რკინის და სპილენძის ძარღვებს შეიცავენ, იმსახურებენ ყველაზე მეტ ყურადღებას. ყველა ეს ძარღვი დავათვალიერე იქ, სადაც ისინი გაშიშვლებულად მოჩანან, ან უმეტესად 2—3 საჟენ სიღრმეზე მდებარეობენ და, მე ვფიქრობ, რომ ისინი უფრო მეტ სიღრმეზე უნდა მდიდრდებოდნენ. ეს მე მოვახსენე მის მეფურ უმაღლესობასაც მის შეკითხვაზე; მაგრამ ამასთან გავაგებინე, რომ ამ ადგილთა მდებარეობა არ არის ძალიან ხელსაყრელი, რადგან მთელი გარეშემო მიდამო 50 ვერსზე გაუდაბურებულია და მათგან თურქული ციხეები ახალქალაქი, აწყვერი და ხერთვისი მხოლოდ ერთი დღის სავალზეა დასავლეთით მოშორებული. აღმოსავლეთით ყველაზე ახლოს არიან ბორჩალოს და ბაიდა-რის მხარეთა თათრები, რომლებიც მეფეს ემორჩილებიან და 50 ვერსზე ცხოვრობენ. მისმა მეფურმა უმაღლესობამ იკისრა ამ საქმის მოვარება (გამო-

nemlich: in dieser Gegend eine Vestung zu erbauen und Dörfer dahin zu versezzen, wenn Ihre Kaiserlichen Maiestaet geruhen würden, hieher Bergleute zu senden; und baten mich, dies gehörigen Ortes anzuzeigen. Dies habe ich nun getan; ich mus aber auch hinzusezzen, daß russische Bergleute, unter dem Schuzze der Georgianer allein, nicht sicher seien werden, sondern daß wenigstens an 1000 Mann russischer Truppen zu ihrer Bedekung erfordert werden. Wenn es nun geschehen sollen, daß nach dem Abzuge des Kaiserlichen Corps, aus Staatsursachen wieder russische Truppen nach Georgien versendet werden sollten, wie der Zar Herakleus von Ihre Kaiserlichen Maiestaet zu bitten willens ist; so würde es vielleicht möglich seien, daß das sibirische Bergcommando, das unter der Aufsicht des H. Markscheiders(...) sich an 2. Jaren in Kislar one alle Arbeit, aufhält, nach Georgien versendet würde und einen Bergbau anfinge. Und dies scheint ratsamer zu seien, als dasselbe nach Kurtat in Ossetien abzulassen, da daselbst die Unsicherheit noch grösser ist und die Einwohner selbst noch ungesitteter sind, obgleich das Commando deswegen vom Berg-Collegio nach Kislar geschickt ist. Alles dieses will ich nächstens aus Mosdok mit Planen und speciellen Nachrichten, die one Plan nicht verständlich sind, erläutern und erforderlichen Falls dem Kislarischen Berg-Commando, wenn dessen Versendung beliebt werden sollen, alle nötigen Nachrichten mittheilen.

Ich will diesem Berichte, noch einen Vorschlag der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zur Begrüßung hinzufügen, der meine weitere Reise betrifft. Nach meiner Zurückkunft nach Mosdok werde ich suchen den Herbst hindurch, noch einige Gegenden des nordlichen Fusses des caucasischen Gebürges zu besehen, so wie es die Umstände erlauben werden, die ich von dem daselbst commandirenden H. General v. Medem und von den dortigen Comendanten erfahren werde. Inzwischen sehe ich Befehlen von der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften entgegen, durch die ich die Erlaubnis zu erhalten wünsche, in Mosdok oder Kislar zu überwintern; und in Frölinge von Mosdok durch die Kuban nach der Meerfuge und über dieselbe nach der Crim zu reisen; diese zu besichtigen; und von da auf der Landseite nach Kiew mich zu begeben; und von da im Herbst des künftigen Jares nach St. Petersburg zurückzukehren.

Sollte die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften diese Reise nach der Crim, die zur Ergänzung meiner bisherigen caucasischen Observation von grossen Nuzzen seien mus, billigen; so bitte ich eine Senats Ukase an die dortigen Befelshaber, oder dergleichen eine ans dem Collegio der auswärtigen Affairen deswegen zu bewürken und mir zeitig nach Kislar zuzuhanden.

Die Jaresrechnung der Expedition lege ich hiebei; und mit dieser mus ich die Attestate der Expeditionsofficianten verbinden. Von dem Studenten Sokolov und dem Ausstopfer Torbejew habe ich einen zu Ende des März

სწორება), სახელდობრ: თქვა, რომ ის ამ მხარეში ააშენებდა ციხეს და ამასთან სოფლებს გადმოსახლებდა, თუ მათი იმპერატორობის უდიდებულესობა ინებებდა აქ მაღაროს მუშების გამოგზავნას; და მიხოვდა ეს ადგილები მენახა. ისინი მე ვნახე; მაგრამ ამასთანავე უნდა დავსძინო, რომ რუს მაღაროელებს მარტო ქართველთა დაცვა ვერ უშველის; მათი დაცვისათვის, სულ მცირე, რუსული რაზმის 1000 კაცი მაინც არის საჭირო. ქვეყნის ინტერესების გამო (საქვეყნო მიზნებით) საიმპერატორო კორპუსის საქართველოდან წასვლის შემდეგ, თუ კვლავ იქნება გამოგზავნილი რუსული რაზმები (როგორც მოითხოვს ამას ერეკლე მეფე მათი იმპერატორობის უდიდებულესობისაგან), მაშინ ალბათ შესაძლებელი იქნება, რათა ციმბირის მაღაროელთა რაზმი, რომელიც ბ-ნ მარკუეიდერის* მეთვალყურეობის ქვეშ უკვე ორი წელია რაც ყიზლარში უსაქმოდ არის, გამოგზავნილ იქნას საქართველოში და სამთო სამუშაოები დაიწყოს. ეს, ჩემის აზრით, უფრო მისაღებია, ვიდრე ის, რომ ისინი ოსეთში ქურთაში გაიგზავნონ, რადგან იქ საფრთხე უფრო მეტია და თვით მოსახლეობაც უფრო ცუდი ზნისაა, თუმცა რაზმი ამიტომ გაიგზავნა ყიზლარში სამთო კოლეგიის მიერ. ყველაფერ ამას მე უახლოეს ხანებში განვიმარტავ გეგმებითა და სავანგებო ცნობებით, რაც გეგმებს გარეშე გაუგებარია, და, საჭირო შემთხვევაში, ყველა აუცილებელ ცნობებს მოზღოკიდან მივაწვდი საიმპერატორო სამთო რაზმს, თუ კი მათ გაგზავნას მოისურვებენ (საჭიროდ ჩათვლიან).

ამ მოხსენებას მე მოკრძალებით დავურთავ ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი წინადადებას, რომელიც ეხება ჩემს შემდგომ მოგზაურობას. მოზღოკში ჩემი უკანდაბრუნების შემდეგ, შემოდგომაზე ვეცდები დავათვალიერო კავკასიის მთიანეთის ჩრდილოეთი ძირის ზოგი ადგილები, რამდენადაც ამაში გარემოება შემიწყობს ხელს, რის შესახებაც მე იქაურ მთავარსარდალ ბ-ნ ვენერალ მედემისგან და იქაური კომენდანტისგან შევიტყობ. ამასობაში მე ველოდები ბრძანებებს ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიიდან, რომლებითაც მსურს მივიღო ნებართვა, რათა ზამთარი გავატარო მოზღოკში ან ყიზლარში; გაზაფხულზე კი ვიმოგზაურო მოზღოკიდან ყუბანზე გასვლით ზღვის სრუტისკენ და მასზე გადასვლით ყირიმში; დავათვალიერო ის და იქიდან ხმელეთით კიევისკენ გავემართო; ხოლო იქიდან მომავალი წლის შემოდგომაზე დავბრუნდე ს-ტ. პეტერბურგში.

თუ ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემია მოიწონებს მოგზაურობას ყირიმში, რაც ძალიან სასარგებლო იქნება როგორც დამატება კავკასიური დაკვირვებების აღწერისა, მაშინ ვითხოვ მე სენატის „უკაზს“ იქაური მმართველებისადმი, ან ამგვარი რამ გასცეს სავარეო საქმეთა კოლეგიამ და მე დროულად გამომიგზავნოს ყიზლარში.

ამას მე ვურთავ ექსპედიციის წლიურ ანგარიშს და ამასვე უნდა დავუკავშირო ექსპედიციის წევრთა დახასიათებაც. სტუდენტ სოკოლოვისა და მეფიტულე ტორბეევისგან მივიღე მარტის ბოლოს გამოგზავნილი მოხსენ-

* გვარი გაურკვეველად სწერია დედანში.

ნება, რომელშიც ნაცნობებენ, რომ ზამთარი გაატარეს ასტრახანში და ამჟამად ჯანმრთელად არიან. სტუდენტი სოკოლოვი აგრეთვე მატყობინებს თავის წინა მოხსენებების შესახებ, რომლებშიც ის მე მაწვდიდა ცნობებს იმაზე, რაც მან გასული, 1771 წლის ზაფხულში გააკეთა; ეს [მოხსენებები] მე ჯერ არ მიმიღია. ამიტომ მე მას (სოკოლოვს — გ. გ.) ამ წლისთვის ინსტრუქციებს ვერ გავუგზავნი; სამაგიეროდ მე მას ვურჩიე ბ-ნ პროფესორ გმელინთან მისვლა, რომელიც ალბათ ასტრახანში უნდა იყოს. სტუდენტ ბელ [ი] აევს მუყაითობა არ შეუწლებია, მაგრამ ყოველ წელს იზრდება მასში შურიანობა, ხდება უფრო ბუზლუნა და ვერაგი; ამიტომ ექსპედიციაში ხანდახან განხეთქილება ჩამოვარდება ხოლმე, რაც მე მაძულებს მივმართო ხოლმე დასჯას. სტუდენტი კრაშენინი კოვი შესამჩნევად გამოსწორდა და უფრო ბეჯითია და ნაკლებ ქარაფშუტა. სტუდენტი ცრიაკოვსკი განაგრძობს უსაქმურობას და თავისი გულუბრყვილობით (უჭკუობით, სულელობით) ხშირად ისე იქცევა, თითქოს სიგიჟემ მოუარაო. მხატვარი ბელი უფრო წესიერია, ვიდრე ადრე იყო და, თუმცა მისი მოვალეობა არ არის, მაინც დიდ სიბეჯითეს იჩენს კოლექციების შეგროვებაში; ამიტომ მას წლიური პრემიიდან, რაც 20 მანეთს შეადგენს, დავუნიშნე ნახევარი, ხოლო მეორე ნახევარი გავუყავი სტუდენტებს ბელ [ი] აევსა და კრაშენინიკოვს.

დასასრულ, ამ მოხსენებას დავამთავრებ კარგი ცნობით, რომ ყველა სამწუხარო შემთხვევა, რაც ყოველდღე ხდებოდა საქართველოში ჩვენს გვერდით და გარშემო, აქამდე ჩემს ექსპედიციას არ შეხებია და რომ მძიმე ავადმყოფობებს, რომლითაც მარტსა და აპრილში ექსპედიციის ყველა წევრი და ჩემთან მყოფი 30 კახაკის ორი მესამედი დაავადდა, კეთილი ბოლო ჰქონდათ და არც ერთი კაცი არ დამკარგვია. მე თვით 14 დღის წინ მოვრჩი ციებისგან, რაც რამდენიმე კვირის განმავლობაში მაწვალებდა; ამგვარად, ახლა მთელი ექსპედიცია კარგ მდგომარეობაშია.

მე ვნატრულობ, რომ ეს ბედნიერება გავრძელდეს და ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას ვთხოვ, რათა ძველებური კეთილგანწყობა გააგრძელოს, რაც მე და ყველა ჩემს ექსპედიციის წევრებს ძალას და სიმხნევს გვმატებს აზიური სიძნელების გადატანაში.

გიულდენშტედტი.

XXVII მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი

ს.ტ. პეტერბურგში

სხარტალიდან (რაჭაშია), 1772 წლის 3 აგვისტო

მე მქონდა ბედნიერება 24 ივნისს გამომეგზავნა უკანასკნელი მოხსენება ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი ბ-ნ გენერალ სუხო-

len Suchotin bei Muchran in Cartuli, abzulassen die Ere gehat. Von da bin ich unter dem sichern Geleite des schon ehemals erwenten und gelobten Ksvis Eristaws den Ksani Flus an 40. Werst aufwärts nach Norden bis an die Gegend der südlichen mittlern caucasischen Alpen gereist zu dem demselben gehörigen Kloster Largwi. Dasselbst, als an einem ser sichern Orte, lies ich den Studenten Krascheninnikov mit einem Exeditionsperde-Knechte und zween Kosaken zurück, und übergab ihnen den grösten Teil der Bagage zur Verwarung und einige kranke Pferde zur Pflege. Mit meinem übrigen Gefolge brach ich selbst den 1. Julius von da auf: reisete an 30. Werste westlich auf dem Rücken der mittlern Alpen; und lies mich darauf in die Kluft hinab, durch die der Batara Liachwi d. i. der kleinen Liachwi fließt. An diesem reisete ich an 30. Werst hinunter oder südlich, die georgianische Vestungen Adseriskewi, Belote und Eredwi vorbei und wandte von da mich zur Vestung Kzchinwal, die am didi Liachwi, d. i. an grossen Liachwi gelegen ist. Von da bin ich wieder an 35. Werst nordlich in die höhern Alpen gereist teils den didi Liachwi, teils den in dessen westliche fallenden Flus Paza aufwärts, durch den osetiischen Distrikt Dschawis-Cheoba oder Dschaukom, der dem Zaren Herakleus untertan ist. Hiemit verlies ich das Gebiet desselben, gieng an 30 Werst westlich wiederum auf dem Rücken der mittleren Alpen, und erreichte am 7-ten Julius das zu dem Distrikt Radscha (*Радша*) gehörige Dorf Zedis, womit ich in das Gebiet des Immeretiischen Zaren Solomon getreten war. Ich gab demselben von da von meiner Ankunft Nachricht und Er schickete mir, nach der Ihm ganz eigenen und anrichtigen Zuneigung gegen alle russische Expeditionen, den Zarewitsch Alexander, seinen einzigen etwan 10. jährigen Son, entgegen.

Am 18-ten Julius hatte ich die Ere Sr Zarischen Hoheit Selbst in Sechartali aufzuwarten, daselbst auf dem Rücken der mittlern Alpen Sommer-Hoflager gehalten wird, an der südostliche des Rions, einige Werste unterhalb der Vestung Minda, die einige Land-Charten enthalten. Ich verabredete allhier meine in den Landen Sr Zarischen Hoheit anzustellenden Reisen und begab mich des folgenden Tages wieder auf den Weg den Rion aufwärts, bis ins Schneegebürge, bis zu dem Dorfe Chebi, dem gegenüber an der Nordseite des Schneegebürges in Sturdugor ich im vorigen Jare um eben diese Zeit gewesen war. Nachdem ich in 14. Tagen den von georgianischen Christen bewonten Distrikt Radscha durchkrenzet: bin ich wiederum nach Sechartali zum Zaren zurückgekeret, um meine weitere Reise nach Imereti zu veranstalten. Nach der Hauptstadt Kutais oder Kotatis brache ich morgen auf. Ich bin noch immer des festen Vorsazzes in diesem Monate nach Cartuli und von da nach Oseti und Mosdok zurückzukehren.

Weitläuftiger mög ich in diesem Berichte nicht seien, weil ich ihn mit einer gar zu unsichern Gelegenheit abfertige. Ich will ihn daher schliessen mit der Nachricht von dem allgemeinen Wolstande der Expedition,

ტინის ბანაკიდან, მუხრანიდან, [რომელიც არის] ქართლში. იქიდან უკვე წინათ ნახსენებ და ნაქებ ქსნის ერისთავის სანდო ამალით აფეხვით მდ. ქსანს 40 ვერსზე ჩრდილოეთისაკენ კავკასიის ალპების შუა ნაწილის სამხრეთ კალთებამდე და მივედით მის კუთვნილ ლარგვისის მონასტერში. აქ, როგორც ძალიან საიმედო აღვიღას, დავტოვე სტუდენტი კრამენინიკოვი ექსპედიციის ცხენების მომვლელთან და ორ კაზაკთან ერთად და დავუტოვე მათ ბარგის უდიდესი ნაწილი შესანახად და რამდენიმე ავადმყრფი ცხენი მოსავლელად. დანარჩენი ამალით 1 ივლისს გავემართე მე იქიდან; გავიარე 30 ვერსი დასავლეთით შუა ალპების თხემზე და დავემვი ხეობაში, რომელშიც პატარა ლიახვი მიედინება. მას დავყევი 30 ვერსის მანძილზე ქვევით ან სამხრეთით. გავიარე ქართული ციხეები აწრისხევი, ბელოთი და ერედვი და იქიდან გავუხვიე ქცხინვალის ციხისკენ, რომელიც დიდ ლიახვზე ძევს. იქიდან ვიმგზავრე კვლავ შალა ალპებისკენ ჩრდილოეთით 35 ვერსი ხან დიდი ლიახვის, ხან მასში დასავლეთიდან ჩამავალი მდინარე ფაწას აყოლებით ოსურ მხარე ჯავის-ხეობაში ანუ ჯაუკომში, რომელიც მეფე ერეკლეს ემორჩილება. აქ მე დავტოვე მისი (ქართლის მეფის — გ. გ.) სამფლობელოები, გავემართე 30 ვერსზე დასავლეთით (კვლავ შუა ალპების თხემით) და მივალწიე 7 ივლისს რაჭაში შემავალ სოფელ წედისს, ამდენად შევედი იმერეთის მეფის, სოლომონის, სამფლობელოში. აქედან მას შევატყობინე ჩემი ჩასვლის შესახებ; მანაც, ყველა რუსული ექსპედიციებისადმი მისთვის ჩვეული გულდია დამოკიდებულებით, გამომიგზავნა უფლისწული ალექსანდრე, თავისი ერთადერთი 10 წლის ვაჟი.

18 ივლისს მქონდა პატივი მის მეფურ უმაღლესობას ვხლებოდი სხარტალში; აქ, შუა ალპების თხემზე, რიონის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, არის მეფის საზაფხულო ბანაკი; რამდენიმე ვერსზე ქვემოთ არის ციხე მინდა, რომელიც ზოგ რუკაზეა აღნიშნული. აქ მე მოველაპარაკე მის მეფურ უმაღლესობას მის ქვეყანაში განზრახული მოგზაურობის შესახებ და მეორე დღესვე გავუდექი გზას რიონის აყოლებით თოვლიან მთებამდე, სოფ. ლებამდე, რომლის საწინააღმდეგო მხარეზეც (თოვლიანი ქედის გადაღმა) მდებარე სტარდიგორში ვიყავი შარშან ამ დროს. მას შემდეგ, რაც 14 დღეში ქართველი ქრისტიანებით დასახლებული მხარე რაჭა მოვიარე, კვლავ სხარტალში დავბრუნდი მეფესთან, რათა მოვმზადებულიყავი (მეზრუნა) ჩემი შემდეგი მოგზაურობისთვის იმერეთში. დედაქალაქ ქუთაისში ან ქოთათისში ხვალ მივიღივარ. მე ისევ მტკიცედ მაქვს გადაწყვეტილი, რომ ამ თვეში, გადავიდე ქართლში და იქიდან ოსეთის გავლით მოზღოკში დავბრუნდე.

დაწვრილებით ამ მოხსენებაში ვერაფერს ვეტყვით, რადგან მე მას არცთუ ისე სანდო ბირობებში ვგზავნი. დავამთავრებ იმის შეტყობინებით, რომ მთელი ექსპედიცია თავს კარგად გრძნობს, რომლისთვისაც (ექსპედიციის-

für die ich so wol, als für mich von der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschafteu eine fernere Beschüzzung und Gewogenheit erbitte.

D. Gùldenstäedt.

XXVIII Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschafteu in St. Petersburg

d. d. Kislar, den 20. November, 1772

Den 5-ten August verlies ich mit dem Kloster und bischöflichen Sizze Nikortzminda, den ganzen zu Imereti gehörigen Distrikt Radscha, den ich bis zu den Grenzen der Distrikte Basianeti, Swaneti und Letschkum ganz besehen hatte. Ich begab mich von da zu dem Distrikte Okriba und ins niedern Imereti, dessen Hauptstat Kutais oder Kotatis ich am 10-ten August erreichte; und bereisete darauf die Grenzen von Mingrelia und Guria. Die nahe Nachbarschaft der Türken in Poti und die bekannten Gesinnungen des Landesherrn dieser Provinzen hinderten mich, ins Innern derselben mich zu begeben und von da wie ich wünschte, durch Abchaseti, oder Abasgia der Kaiser Konstantins, und über Kuban meinen Rückweg nach Mosdok zu nemen. Ich samlete indes hier Nachrichten zur Erläuterung der Geographie und Völkergeschichte dieser Gegenden; und durchkreuzete hierauf den ostlichen Teil von Imereti, der Argweti und Semukwakana geant zu werden pflegt.

Den 9-ten September kam ich bei der Imeretischen ostlichen Grenzvestung Tschcheri an; und am 11-ten verlies ich dieselbe und Imereti; und erreichte noch selbigen Tages, durch einen ser forcirten Marsch, Suram, die westliche Grenzvestung in Tschida Kartweli, oder in dem mittlern Georgien, in dem Gebiete des Zaren Erekle. Unter einer Bedeckung von 300. Immeretinern, die der Zar Solomon mir mitgab, legte ich glücklich diesen ser gefährlichen Weg zurück, auf dem von Lesgiern, die denselben fast beständig besezzten, der Obrister Tutschev und verschiedene andern kleine russische Kommando aufgehoben worden. Von Suram reisete ich über Dirbi nach Krzchinwal; und von da, auf eben dem Wege, den ich im 27-ten Berichte beschrieb, zu dem am Flusse Ksawi gelegenen kloster Largwi, daselbst ich den 16-ten September ankam. Hier fand ich den von mir zurückgelassenen Studenten Krascheninnikov mit den übrigen Leuten gesund und alle Sachen im guten Stande. Nur die ausgestopften Tiere konnten in einer kleinen und feuchten Wohnung für dem Verderben nicht gerettet werden, und ein krank nachgelassenes Pferd war ganz unbrauchbar geworden.

თვის—გ. გ.) მე, ისევე როგორც ჩემთვის, ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისგან შემდგომ მფარველობასა და კეთილგანწყობას ვთხოვლობ.

გიულდენშტედტი.

XXVIII მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას

ს-ტ. პეტერბურგში

ყიზლარი, 1772 წლის 20 ნოემბერი.

5 აგვისტოს ებისკოპოსის საჯდომ ნიკორწმინდის მონასტერთან ერთად დავტოვე რაჭა, რომელიც მთლიანად იმერეთს ეკუთვნის და რომელიც ბასიანეთის, სვანეთისა და ლეჩხუმის საზღვრებამდე სულ მოვიარე. იქიდან გავემართე (მხარე) ოკრიბაში და ქვემო იმერეთში, რომლის დედაქალაქ ქუთაისში ანუ ქოთათისში მივედი 10 აგვისტოს; აქედან მოვიარე სამეგრელოსა და გურიის საზღვრები. თურქების ახლო მეზობლობამ ფოთში და ამ პროვინციების მმართველების ცნობილმა განწყობამ ხელი შემიშალეს მემოგზაურა ამ მხარეებში და იქიდან, დავბრუნებულიყავი: მოზდოკში, როგორც განზრახული მქონდა, აფხაზეთის, ანუ იმპერატორ კონსტანტინეს აბაზგიის, გავლითა და ყუბანზე გადასვლით. მე მაინც შევავროვე აქ ცნობები ამ მხარეთა გეოგრაფიისა და ხალხთა ისტორიის შესასწავლად; აქედან მოვიარე იმერეთის აღმოსავლეთი ნაწილი, რომელსაც საერთოდ არგვეთს და ზემოქვეყანას უწოდებენ.

9 სექტემბერს მივედი იმერეთის აღმოსავლეთის სასაზღვრო ციხეში, ჩხერში; 11-ში კი დავტოვე ისიცა და იმერეთიც და იმავე დღეს ძალიან ფორსირებული მარშით მივედი სურამში, შიდა ქართლის (ანუ შუა ქართლის)¹ დასავლეთის სასაზღვრო ციხეში, ერეკლე მეფის სამფლობელოში. 30-ი იმერელის დაცვით, რომლებიც სოლომონ მეფემ გამომაყოლა, მშვიდობით გავიარე ეს ძალზე სახიფათო გზა, სადაც მუდამ ჩასაფრებულები არიან ლეკები. რომლებმაც პოლკოვნიკი ტუტჩევი და აგრეთვე სხვადასხვა პატარა რუსული რაზმები გაანადგურეს (ხელთ იგდეს); სურამიდან დირბის გავლით ქრცხინვალში [მივედი]; იქიდან კი, იმავე გზით, რომელიც მე XXVII მოხსენებაში აღვწერე, 16 სექტემბერს მივედი მდ. ქსანზე მდებარე ლარგვისის მონასტერში. აქ ჯანმრთელად დამხვდნენ ჩემ მიერ დატოვებული სტუდენტი კრაშენინიკოვი და დანარჩენი ხალხი და ყველა ნივთებიც კარგ მდგომარეობაში [აღმოჩნდა]. დაზიანებას მხოლოდ ცხოველთა ფიტულები ვერ გადაარჩინენ პატარა და ნესტიან ბინაში; ერთი ავადმყოფი ცხენიც მთლად გამოუსადეგარი შექმნილიყო...

¹ Georgian აქ ქართლს გულისხმობს და არა საქართველოს (გ. გ.).

Auf den höchstbeschwerlichen gebürgigten und kotigen Wegen in Rad-scha und Imereti, daselbst gute Weide nur ser selten ist, waren viele Ex-peditionspferde eingebust worden und dieienigen, die ich noch mit hieber brachte, waren ganz abgemattet. Den Menschen felete es nicht weniger an Kräften. Von einigen 30. Personen, die bei mir waren, blieben nur 6. ge-sund; die übrigen alle würden theils mit Wechselfiebern, theils mit kräzar-tigen unausstehlig iukkenden Ausschlagen und mit ser schmerzenden Blut-geschwären befallen; ich selbst wurde mit allen diesen Zufällen geplaget, die natürliche Folgen sind der ser heissen und beständig feuchten Luft, der man in Imereti ausgesetzt ist. Ich sahe mich daher genötigt, zwo Wo-chen hier bei dem Kloster Largwi zu verbleiben; während welcher Zeit Menschen und Pferde in einer kühlen und trockenen Alpenluft und bei hin-länglichen Narungsmitteln, mit denen der öfters gerümete Fürst, Ksnis Eristaw Dawid, beide versorgte, sich merklich erholten. Auch ich fand einige Besserung bei einem in der Nähe befindlichen Schwefelwasser, das ich täglich als ein Bad brauchte.

Hierauf verliessen wir am 1-ten October das Kloster Largwi, mit dem Vorsatze, one fernere Aufenthalt nach Mosdok zu gehen. Drei Tage gieng unser Weg auch ungehindert fort über Lomisa, Mleti, durch die Distrikte Guda und Kewi, bis zu dem lezten an Terek gelegenen grusinischen Dorfe Stepantziminda, welches der Sizz des Kasbek. eines grusinischen Edelmanes, der diesen vom Zaren Erekle erhaltenen Titel führt und über diese Grenzdörfer die Aufsicht hat. Von hieraus bis zu dem Dorfe Tschim. Des Osetinischen Distrikts Tagata oder Tagauri, mus man fünfinal den Terek passiren, über den izt gar keine Brükken vorhanden waren. Die drei oberen besorgen die Grusiner des Distrikts Kewi; die beiden niedern die Osetiner des Distrikts Tagata. Mit den Grusinern ward ich eins, das sie für 60. Rubel, die ich deponiren muste, die drei Brükken erbauen woll-ten, welches auch Tages darauf geschahe.

Zu den Osetinern nach Tschim schickete ich Boten zu Füsse, mit dem Antrage, daß auch sie die beiden Brükken für 40. Rubel erbauen mög-ten. Von inen kamen darauf Abgeordnete zu mir, die mir sagten, daß sie bei dem Brükkenbau zwar schon beschäftigt wären, aber 80. Rubel für die Arbeit begereten, die ich izt auszalen mögte. Mir blieb weiter nichts übrig, als auch hierin zu willigen; ich forderte aber, daß sie vorher, nach dem Landesgebrauche, eine ansehnliche Person aus irer Familie als Geissel, unter der Bewachung meiner Kosaken, hier bei dem Kasbek zurücklassen sollten, bis ich ire Brükken und iren Distrikt sicher passirt wäre. Dies schlugen sie ab; und ich ward hiedureh bewogen, eine vorläufige Nach-richt, daß sie eine übele Absicht mit mir vorhätten, für gewis zu halten. Ich lies hierauf genauer nachforschen und erfur mit völliger Gewisheit, daß die Osetiner aus Tschim und den Benachbarten zu Tagata gehörigen Dörfern an 300. Mann stark bei den Brükken sich versamlet hätten und

რაჭასა და იმერეთში ძალზე ძნელსაველი მთიანი და ტალახიანი გზების გამო, ამასთან კარგი საძოვრების იშვიათობის გამო, ექსპედიციის ბევრი ცხენი დავარდა და ისინი, რომლებიც მე აქ თან მოვიყვანე, უკვე მთლად ძალაგამოლეული იყვნენ. არც ხალხი იყო ნაკლებ დაქანცული. 30 კაციდან, რომლებიც ჩემთან იყვნენ, მხოლოდ 6 იყო ჯანმრთელად; დანარჩენები ყველა ზოგი ციებით დაავადებულიყო, ზოგს ძირმაგარა გასჩენოდა, აუტანლად ექვევებოდათ და ძალზე სდიოდათ სისხლი; მეც თვითონ ყველა ამით ვიტანჯებოდი, რაც ბუნებრივი შედეგი იყო იმერეთის ცხელი და მუდამ ნოტიო ჰაერისა. ამიტომ მე საჭიროდ ვცანი აქ, ლარგვისის მონასტერში ორი კვირა დავრჩენილიყავით; ამ ხნის განმავლობაში ხალხმა და ცხენებმა შესამჩნევად დაისვენეს გრილ და მშრალ ალპურ ჰაერზე და საკმაო საკვებიც ჰქონდათ, რითაც ხშირად ნაქები თავადი, ქსნის ერისთავი დავითი, ორივეს (ხალხსა და ცხენებს — გ. გ.) ამარაგებდა. მეც გარკვეული უკეთესობა შემეტყო ახლოს მყოფ გოგირდის წყლის მეშვეობით, რომელშიც ყოველდღე აბაზანას ვღებულობდი.

შემდეგ, 1 ოქტომბერს დავტოვეთ ლარგვისის მონასტერი იმ გადაწყვეტილებით, რომ მეტი არსად გავჩერებულყავით და ისე ჩავსულიყავით მოზდოკში. 3 დღე მივდიოდით დაუბრკოლებლად — ლომისაზე, მღეთზე, გუდა[მაყარ]ზე და ხევზე გავლით — თერგზე მდებარე უკანასკნელ ქართულ სოფელ სტეფანწმინდამდე, რომელიც არის ადგილსამყოფელი ყაზბეგისა, ქართველი აზნაურისა, რომელსაც ერეკლე მეფისგან აქვს ეს ტიტული ნაბოძები და განაგებს ამ სასაზღვრო სოფლებს. აქედან ოსური მხარის ტაგატას ან თავაურის სოფელ ჩიმაძე ხუთჯერ გავედით თერგზე, რომელზედაც ახლა არც ერთი ხიდი არ იყო. სამ ზემოთ [მდებარე ხიდს] ხევსურეთის ქართველები დარაჯობენ; ორ ქვემოს კი — თავაურელი ოსები. ქართველებს შეეუთანხმდი, რომ ისინი სამ ხიდს გასდებდნენ 60 მანეთად, რაც მე უნდა გადამეხადა მათთვის; [მათ ეს] ერთ დღეში შეასრულეს კიდევ.

ოსებსაც ჩიმში ფეხით გავუგზავნე კაცი იმ წინადადებით, რომ მათაც ორივე ხიდი გაედოთ 40 მანეთად. მათგან ჩემთან მოვიდნენ წარმოგზავნილები, რომლებმაც მითხრეს, რომ, თუმცა ხიდების შენება უკვე დაიწყეს, მაგრამ 80 მანეთი სურდათ სამუშაოსთვის, რაც ახლავე უნდა ჩამეთვალა. მე სხვა არაფერი დამრჩენოდა, გარდა იმისა, რომ ამაზე დავთანხმებულიყავი; მხოლოდ მოვთხოვე, რომ აქაური ჩვეულების მიხედვით ერთ-ერთი გვარიდან მოეცათ მძევლად ჩემი კაზაკების მეთვალყურეობაში ვინმე წარჩინებული პირი, რომელიც დარჩებოდა აქ, ყაზბეგთან, სანამ მე უხიფათოდ გავივლიდი ხიდებს და მათ მხარეს. ამაზე მათ უარი მითხრეს; ამან კი მე მაიძულა შემემოწმებინა წინასწარი ცნობები, რომ მათ ჩემს მიმართ ბოროტი განზრახვა ჰქონდათ. აქედან მე მოვახდინე ზუსტი დაზვერვა და გავიგე დანამდვილებით, რომ ჩიმიდან და მის მეზობლად მდებარე თავაურის სოფლებიდან ოსები 300-კაციანი რაზმით ჩასაფრებულან ხიდებთან და ჩემს გაძარცვას ლამობდნენ. მას შემდეგ რაც ამ მხარეების მძევლები ყიზლარში გარდაიცვალნენ და ყველა რუსული

mich auszuplündern willens wären. Nachdem die Geisseln dieses Distrikts in Kislar gestorben und alle russische Truppen aus Georgien und aus diesem Distrikte zurückgezogen, so glaubten sie zu diesen Räubereien wiederum freie Hände zu haben, die sie zu Anfange des grusinischen Feldzuges an verschiedene russische Kommando, die öfters weit stärker als das meinige waren, vielmalen ausgeübet hatten.

In dieser gefährlichen Verfassung muste ich mich entschliessen, Vorstellungen meiner Not nach Mosdok und Kislar zu die dortigen Kommandanten zu schicken und um Mannschaft zu meiner Errettung zu bitten. Am 9-ten October fertigte ich meinen Boten durch Umwege, die nur zu Fusse zu passiren waren, von Stepantzminda nach Auguscht oder Tugush ab, zu denen daselbst befindlichen russischen Missionairen, die sie weiter hierher nach Mosdok schaffeten. Ich nam mir vor die Entscheidung meines Schicksales in Stepantzminda bei dem Kasbek zu erwarten. Hier waren wir zwar ziemlich sicher; im übrigen aber musten Menschen und Pferde viele Not erfahren. Die Teuerung derer nur notdürftig zu erhaltenden Lebensmittel für Menschen und Pferde, die mich nötigte für die 30. bei mir befindlichen Kosaken auf Expeditionskosten zu sorgen; die Kälte, die an diesem zwischen den höchsten Schneegebürgen gelegenen Orte, (an deren Fusse, am Flussbette des Tereks das Barometer nur auf $22\frac{3}{4}$ Zoll pariser Maases zu stehen pflegte:) schon stark und durch den Mangel warmer Stuben und Ställe ser empfindlich ward; und ein heftiges Catharralfieber, das mich befiel, machten uns dieser Aufenthalt, der einen ganzen Monat hindurch wärete, höchst unangenehm.

Endlich erhielten wir die erfreuliche Nachricht, daß der H. Major von Krüdner, Chef eines leichten Feldkommando, mit 600 Mann und 2. Kanonen im Anmarsch sei. Sr Excellenz, der H. Generalmajor und Ritter von Medem hatte, nach der gnädigen Vorsorge, die Er schon öfters vorher für meine Expedition bezeigt, diese Truppen von seinem Corps detaschirt, da die Kommandanten die Unmöglichkeit mir aus den Garnisonen beizustehen demselben vorgestellt hatten. Bei der Annäherung dieses Detaschements entfernten sich alle Übelgesinneten, die nur Onmächtige zu berauben, aber nicht mit Helden zu kriegen mutig sind, von den engen Wegen und Brükken, die sie bisher hatten besetzt gehalten. Ich brach am 2-ten November von Stepantzminda auf und traf, unter der Begleitung von 200. Mann, die der H. Major mir entgegen geschickt hatte, wolbehalten in dem Lager desselben bei Tschim ein. Nachdem er hier wiederum Geisseln in die Stelle deren in Kislar verstorbenen, genommen hatte, sezzeten wir unsern Weg nach Mosdok fort, daselbst wir den 7-ten November glücklich eintrafen. Izt in den sicheren russischen Grenzen, steigen in meinem Herzen heisse Empfindungen der Dankbarkeit auf; ein der Vorsicht schuldiges Opfer, die mich mit mächtigem Arme unter den Gefahren, die mich in anderthalb Jaren ausser den Grenzen täglich umgaben, geleitet und in die-

რაზმები საქართველოდან და ამ მხარეებიდან უკან იქნენ გაწვეულნი; მათ იფიქრეს, რომ კვლავ გაეხსნათ ხელები ყაჩაღობისათვის, რასაც ისინი ბევრჯერ ახდენდნენ ქართული კამპანიის დასაწყისში სხვადასხვა რუსულ რაზმებზე, რომლებიც ხშირად გაცილებით ძლიერნი იყვნენ ვიდრე ჩემი [რაზმები].

ასეთ სახითათო მდგომარეობაში უნდა გადამეწყვიტა, რომ ჩემი გასაჭირის შესახებ გამეგზავნა განცხადება მოზღოკსა და ყიზლარში იქაური კომენდანტებისთვის და გამომეთხოვა რაზმი ჩემ გადასარჩენად. 9 ოქტომბერს გაგზავნე კაცი მოვლილი გზით, სადაც მხოლოდ ფეხით შეიძლებოდა გასვლა, სტეფანწმინდადან ანგუშტში ან ტუგუშში, იქ მყოფ რუს მისიონერებთან, რომლებიც შემდეგ მოზღოკში გაგზავნიდნენ მას. მე გადავწყვიტე ჩემი ბედისთვის დამეცადა სტეფანწმინდაში ყაზბეგთან. თუმცა აქ უხიფათოდ ვიყავით, მაგრამ მაინც სხვა მხრივ ხალხი და ცხენები განიცდიდნენ დიდ გაჭირვებას. ხალხისა და ცხენებისთვის ძნელად საშოვარი საკვების სიძვირე მაიძულებდა მე, რომ მეზრუნა ექსპედიციის ხარჯებიდან იმ 30 კაზაკის შენახვაზე, რომლებიც ჩემთან იყვნენ: ძალზე საგრძნობი იყო მძაფრი სიცივეც ამ ადგილზე, რომელიც მდებარეობს უმაღლეს თოვლიან მთებს შორის (რომელთა ძირას, მდინარე თერგის კალაპოტთან ბარომეტრი უჩვენებდა 22³/₄ დიუიმს პარიზული ერთეულით) და თბილი საცხოვრებლებისა და საჯინიბოების ნაკლებობაც; თანაც ციებამაც ძლიერ შემომიტია, — ყოველივე ამან ჩვენი იქ ყოფნა, რაც ერთ თვეს გაგრძელდა, უაღრესად უსიამოვნო გახადა.

ბოლოს მივიღეთ სასიამოვნო ცნობა, რომ ბ-ნი მაიორი კრიუდნერი, მსუბუქი საველე რაზმის მეთაური, 600 კაცითა და 2 ქვემეხით გვიახლოვდებოდა. მისმა აღმატებულებამ, ბ-ნმა გენერალ-მაიორმა და კავალერმა მედემმა მოწყალე ზრუნვით, რასაც ის აღრეც ხშირად ამჟღავნებდა ჩემი ექსპედიციის მიმართ, ეს რაზმები თავისი კორპუსიდან გამოგზავნა, რადგან კომენდანტებმა ვერ შესძლეს [თავისი] გარნიზონიდან ასეთი დახმარების გაწევა. ამ რაზმის მოახლოებასთან ერთად ყველა ბოროტგანმზრახი, რომლებსაც შესწევთ ვაბედულება მხოლოდ უძღურები გაძარცვონ და არა გმირებთან იბრძოლონ, გაშორდნენ ვიწრო გზებსა და ხიდებს, რომლებთანაც ისინი აქამდე ჩასაფრებულები იყვნენ. 2 ნოემბერს გავედი სტეფანწმინდიდან და 200 კაცის დაცვით, რომლებიც ბ-ნმა მაიორმა ჩემ შესახვედრად გამოგზავნა, მშვიდობით მივედი მის ბანაკში, ჩიმში. მას შემდეგ რაც მან (მაიორმა — გ. გ.) ყიზლარში გარდაცვლილთა ნაცვლად [ამათ] კვლავ გამოართვა მძევლები, განვაგრძეთ გზა მოზღოკისკენ, სადაც მშვიდობით ჩავედით 7 ნოემბერს. ახლა, რუსეთის უხიფათო საზღვრებში, ჩემს გულში მადლიერების თბილმა გრძნობებმა დაისადგურა; [დასათფასებელი იყო] მსხვერპლის ვადება იმ წინდახედულობისთვის (ზრუნვისთვის), რომელიც მძლავრი ხელით მიცავდა მე იმ ხიფათებისაგან, ყოველდღიურად რომ მემუქრებოდა წლინახევრის განმავლობაში [მშობლიურ] საზღვრებს გარეთ. თუ მე შეეძელი მსოფლიოს ამ მონაკვეთის ბუნების და

selben zurückgeführt hat. Eine Kenntnis der Natur und der Völker dieses Himmelstrichs, die beide der Welt gleich unbekant sind, zur Ere des Schöpfers, zum Rum der Monarchin, zum Vorteil der Akademie, zum Wachstum der Wissenschaften zu verbreiten und gemeinnützig zu machen, wird mein tätiger Dank seien.

Von Mosdok sezzete ich meinen Weg nach Kislar fort, daselbst ich den 18-ten November ankam. Hier werde ich die Verhaltungsbefele von der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, wegen der in 26-ten Berichte vorgeschlagenen Reisen erwarten, und inzwischen die in Georgien gesamleten Beobachtungen in Ordnung bringen und weiter ausarbeiten; aber mit den Nachrichten, die zur Erläuterung derer in 26-ten Berichte angeführten Mineralien gehören, nächstens aufwarten...¹.

D. Gildenstaedt.

XXIX Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften
in St. Petersburg

d. d. Kislar, den 15. Januar, 1778

Gegenwärtig habe ich die Ere der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften einen Grundnis von dem mittleren Teile des Kaukasischen Gebürges vorzulegen, durch den ich das einige, was ich in verschiedenen Berichten und besonders in dem 26-ten von den Erzhaltigen Gegenden gemeldet, deutlich machen will. In vier dergleichen Karten stelle ich das ganze kaukasische Gebürge vom caspischen bis zum schwarzen Meere vor, die ich, nach geëndigter Reise, teils mit einer genugsam vollständigen politischen Geographie und dazu gehörigen Völkergeschichte, teils mit merkwürdigen und zalreichen Fragmenten einer physikalischen und so genannten unterirdischen Geographie erklären will. Vor izt will ich so wol von den politischen, als von der physikalischen Geographie des izt vorgestellten Teiles des kaukasischen Gebürges nur so viel anführen, als in Ansehung des diesmaligen Endzwekes, der blos die Erze betriecht, nötig ist, wenn ich vorher etwas, das die Einrichtung meiner Karten überhaupt angehet, werde angemerkt haben.

Ich bin von der gewoniglichen Methode die Berge einzele in Profil vorzustellen und dadurch eine aneinander hängende Kette von Bergen zu bilden, abgegangen und habe die Vorstellung des Gebürges im Grundnis,

¹ დარჩენილ ერთ გვერდზე არაფერია საყურადღებო.

ხალხების შესწავლა (რაც სამყაროსთვის ერთნაირად უცნობია). გამჩენის პატივისთვის, დედოფლის სახელისათვის, აკადემიის სასარგებლოდ, მეცნიერების ზრდის, გაფართოებისა და საყოველთაოდ გამოსადეგრობისთვის, — აი ეს იქნება ჩემი სამავგიერო მადლობა.

მოზღოვიდან გავემართე ყიზლარისკენ, სანაც მივედი 18 ნოემბერს. აქ დავეუცდი ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისაგან [გამოგზავნილ] საინსტრუქციო ბრძანებებს ჩემს 26-ე მოხსენებაში წარდგენილ მოგზაურობის [გეგმის] თაობაზე, ხოლო ამასობაში წესრიგში მოვიყვანე და ვადავამუშავებ საქართველოში შეკრებილ მასალებს; ხოლო ცნობებს, რაც 26-ე მოხსენებაში შეტანილ მინერალების განმარტებას შეეხება, შემდეგისთვის გადავდებ...¹.

გიულდენშტედტი.

XXIX მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის
სტ-პეტერბურგში

ყიზლარი, 1773 წლის 15 იანვარი

ამჟამად მაქვს პატივი ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის წარუდგინო კავკასიის მთიანეთის (ქედის) შუა ნაწილის გეგმა, რომლის მეშვეობითაც მინდა ნათელი გაეხადო ის, რაც მე სხვადასხვა მოხსენებებში, და განსაკუთრებით კი 26-ში, საბაღოების შემცველი მხარეების შესახებ ვთქვი. ოთხ ამგვარ რუკაზე წარმოვადგინე მთელი კავკასიის მთიანეთი (ქედი) კასპიის ზღვიდან შავ ზღვამდე, რასაც მე მგზავრობის დასრულების შემდეგ განმარტავ, თუ საკმაოდ მთლიანი პოლიტიკური გეოგრაფიითა და მასთან ერთად ხალხთა ისტორიით, თუ ფიზიკური და ე. წ. მიწისქვეშა გეოგრაფიის მნიშვნელოვანი და მრავალრიცხოვანი ფრამენტებით: ახლა მე კავკასიის მთიანეთის ამჟამად წარმოდგენილი მხარის როგორც პოლიტიკურს, აგრეთვე ფიზიკურ გეოგრაფიას შეეხებები იმდენად, რამდენადაც საჭიროა ახლანდელი საბოლოო მიზნისათვის (მიზანი კი მხოლოდ მადნებს გულისხმობს) და აღვნიშნავ, თუ მე წინააღმდეგ შევამჩნევ რამეს, რაც საზოგადოდ ჩემი რუკების შედგენას შეეხება.

მე გადავუხებე ჩვეულებრივ მეთოდს, რომ მთები ცალკე პროფილში წარმოვადგინა და ამით შემედგინა ერთმანეთს გადაბმული ჯაჭვი მთებისა; ვამჯობინე ქედის წარმოდგენა მომეცა გეგმაში, ან უფრო სწორად რომ

¹ ამ მოხსენებაში შემდეგ საყურადღებო არაფერია საქართველოს შესახებ.

oder richtiger zu sagen, à vue d'oiseau, vorgezogen, weil man nur allein durch diese den Ursprung und Gang der Flüsse und besonders die Lage der einzelnen Oerter und die Gränzen deren von den Bergen eingeschlossenen Täler richtig und deutlich ausdrücken kann. Die schattigen dunkeln Stellen zeigen immer den Fus des Gebürges, die lichtern die Höhen an. Ich hätte gewünscht, daß ich an Statt der Farben Linien hätte gebrauchen können, da man durch die engern oder weitem Nebeneinandersezzung derselben und dadurch verursachten tiefen oder lichtern Schatten, nicht allein die Verschiedenheit in der Höhe der Berge ziemlich klar, sondern auch durch die Richtung derselben teils den Grad wie steil ein Berg sei, teils wie ein Berg aus dem andern hervorsteigen, ser deutlich zeigen kann. Allein um diesen Grad der Vollkommenheit meinen Karten zu geben, habe ich nicht eine genugsame Menge einzelner Observationen aller und ieder Gegenden.

Ich theile das kaukasische Gebürge in das mittlere Hauptgebürge und in zwei Vorgebürge ein, die demselben von beiden Seiten der Länge nach parallel laufen. Das nordliche Vorgebürge ist an den höchsten Stellen an 30. Werst breit; ein tonigtes Tal, das an 20. bis 25. Werst breit ist, scheidet den südlichen Fns dieses nordlichen Vorgebürges von dem nordlichen Fuse des Hauptgebürges; und der nordliche Fus desselben läuft in die tonigte Ebene aus, die sich bis zum Don und zur Wolga erstrekket.

An verschiedenen Stellen ist dies nordliche Vorgebürge nach der nordlichen Ebene sich begebenden Flüsse unterbrochen, so daß man öfters, da wo viele dergleichen Flüsse nahe beieinander gehen, gar keine Spuren des Vorgebürges findet, wie bei dem Durchbruche der Malka, des Baksans und Tereks. Es bestehet dies nordliche Vorgebürge aus granem Sandstein, der bald mer, bald weniger mit einer tonigten fruchtbaren Erde bedekt ist. Die höchsten Höhen desselben sind gleichförmig, eben, one hervorrangende Spizzen, und gemeiniglich mit Eichen und Buchen besetzt. Selten ist dasselbe so hoch, daß auch der Kalkstein, der das zweite Stratum ausmacht, darauf vorkommt; ich weis nur einen einzigen Fall, nemlich zwischen den Kuma Flüssen auf dem so genannten Beschtau. Man findet in demselben Schwefelkiese, Schwefel, warme und kalte Schwefelwasser, Bergoel; Kuchsalzquellen, mineralisch Laugensalz, Bittersalz, Alaun- und Vitriolderden und Seleniten, und ausser dergleichen Salzen und Inflammabilien und einigen Eisensteinen, keine Metalle.

Das kaukasische Hauptgebürge neme ich, nach Anleitung verschiedener Observationen, 70. Werst breit an. Die Nordseite desselben ist, so wie auch bei vielen andern Gebürgen schon beobachtet worden, viel steiler, als die Südseite, weil die Grundlinie, von der höchsten Höhe hinunter gelassen perpendiculaire bis zum südlichen Fusse, fast noch einmal so lang ist, als diejenige bis zum nordlichen Fusse. Es bestehet dies Hauptgebürge aus

ვთქვათ, à vue d'oiseau, რადგან მხოლოდ ამ გზით შეიძლება სწორად და ნათლად აისახოს მდინარეთა სათავენი და დინება, განსაკუთრებით ზოგი ადგილების მდებარეობა და მთებით შემორკალული დაბლობების საზღვრები. ჩრდილიანი ბნელი (მუქი) ადგილები ყოველთვის გამოხატავენ ქედის ძირს, ნათელი კი მწვერვალებს. მე ვამჯობინე, რომ ფერების მაგივრად ხაზები მეხმარა; რადგან მათი ერთმანეთისგან მეტ-ნაკლები დაშორებით და ამით გამოწვეული ღრმა (მუქი) ან ნათელი ჩრდილებით საკმაოდ ნათელი იქნება არა მარტო სხვაობა მთების სიმაღლისა, არამედ ძალზე ნათლად გამოჩნდება მათი მიმართულებით ნაწილობრივ მთის დაქანების კუთხე, ნაწილობრივ კი ის, თუ როგორ აღიმართება ერთი მთა მეორეზე; ხოლო დასრულებული სახე რომ მიეცე ჩემს რუკას, ამისთვის არ მაქვს ყველა და თითოეულ მხარეზე ცალკე დაკვირვებების საკმაოდ რაოდენობა.

მე ვყოფ კავკასიის ქედს შუა მთავარ ქედად და ორ გვერდით ქედად (მთისწინეთად), რომლებიც მას ორივე მხარეზე სიგრძეზე პარალელურად მისდევენ. ჩრდილოეთი გვერდითი ქედი (მთისწინეთი) ყველაზე მაღალ ადგილას 30 ვერსის სიგანისაა; თიხიანი დაბლობი, რომელიც 20—25 ვერსის სიგანისაა, გამოყოფს ამ ჩრდილო გვერდითი ქედის (მთისწინეთის) სამხრეთ ძირს მთავარი ქედის ჩრდილო ძირისაგან; ხოლო [გვერდითი ქედის] ჩრდილოეთი ძირი გადადის თიხიან დაბლობში, რომელიც გადაჭიმულია დონამდე და ვოლგამდე.

სხვადასხვა ადგილას ეს ჩრდილოეთის გვერდითი ქედი (მთისწინეთი) ჩრდილოეთ დაბლობისკენ მიმავალი მდინარეებითაა დასერილი, ისე რომ ხშირად იქ, სადაც ბევრი ამგვარი მდინარე ერთმანეთის ახლოს მიედინება, არ მოიძებნება მთისწინეთის არაერთი კვალი, როგორც [მაგალითად] მაღკის, ბაქსანის და თერვის გამოსვლის ადგილებში. ეს ჩრდილოეთის გვერდითი ქედი (მთისწინეთი) შედგება რუხი ქვიშაქვისაგან, რომელიც ხან მეტად, ხან ნაკლებად არის დაფარული თიხიანი ნოყიერი მიწით. მისი ყველაზე მაღალი მწვერვალები ერთნაირია, ყოველგვარი გამოშვერილი წვერის გარეშე და, საერთოდ, დაფარულია მუხითა და წიფელით. იშვიათადაა ეს ქედი ისე მაღალი, რომ მასზე შეგვხვდეს კირქვაც, რომელიც ქმნის მეორე ფენას. მე მხოლოდ ერთი გამონაკლისი [შემთხვევა] ვიცი, სახელდობრ, კუმას შენაკადებს შორის, ე. წ. ბეშთაუზე. აქ არის გოგირდის აღმადანი, გოგირდი, თბილი და ცივი გოგირდის წყლები, ნავთის და საჭმელი მარილის წყაროები, მინერალური ტუტე მარილი, მწარე მარილი, შაბიანი მიწა და სელენიტი; ამ მარილების, აალებადი ნივთიერებების და ცოტაოდენი რკინა-ქვის გარდა არაერთი ლითონები [არ მოიპოვება].

სხვადასხვა დაკვირვებათა ჩვენების მიხედვით კავკასიის მთავარი ქედი მიმაჩნია 70 ვერსის სიგანისად. მისი ჩრდილოეთი მხარე, როგორც ეს შემჩნეული იყო ბევრ სხვა ქედებთან, გაცილებით ციცაბოა, ვიდრე სამხრეთის მხარე, რადგან მთავარი ხაზი (ფუძე) ყველაზე მაღალი მწვერვალიდან ქვემოთ დაშვებული პერპენდიკულარიდან (სიმაღლიდან) სამხრეთ ძირამდე, თითქმის ორჯერ მეტია იმაზე, რამდენიც არის ის (ფუძე — გ. გ.) ჩრდილოეთ ძირამდე.

dreierlei Steinarten, die nicht so wol über einander als neben einander und der Länge nach parallel liegen, wenigstens nur auf diese Art sichtbar sind.

Der nordliche Fus, bis etwan 15. Werst ins Gebürge hinein, bestehet aus Kalkstein, der bald gröber, bald feiner und marmorartig ist, fast allezeit von weisgelblicher Farbe; und diesen Teil des Gebürges nenne ich das *Jugum Subalpinum Calcareum Septentrionale*. Es ist zienlich eben, merenteils mit tonigter Erde und mit ser dikkem Buchengehölze und einigen andern Baumarten besetzt. Selten zeigen sich an dem Fusse desselben einige Salz-Quellen und zu Erzen findet man gar keine Anleitung.

Auf diesem Kalksteine folgt weiter südlich, unmittelbar mit demselben zusammenhängend, der schwarze Tafelschiefer, etwan in der Breite von 5. bis 7. Werst. Die Höhe desselben übertrifft schon weit dieienige des Kalksteins und es ragen aus demselben überall hohe spizzige, ganz kale Felsen hervor, zwischen deren tiefen Klüften schon an vielen Stellen beständig Schnee und Eis liegt; deswegen habe ich diesen Teil das *Jugum alpinum Schistosum Septentrionale* genant. An dem Fulse desselben in den Klüften der Flüsse findet man die den kalten Erdstrichen eigenen Baumarten, als Fichten, Wacholder und Birken, und diese nur in kleiner Anzal. Die mittlere[n] Höhen sind mit Alpenpflanzen besetzt, die fürtrefliche Weide und schönes Heu geben. In diesem Schiefer, besonders da wo er mit dem Kalkstein zusammenhängt, giebt es viele mit Spat und Quarz ausgefüllete Gänge, die die gewöniglichen Metall-Mütter sind und die auch hier in verschiedenen Stellen Bleiglanze, die öftens Silberhaltig sind, auch mit Weis-Güldenerz vermengt getroffen werden und Kupfer-Kiese, auch Schwefel-Kiese und Arsenikal-Kiese enthalten.

Auf diesen Schiefer weiter südlich folgt ein Granit oder Felsstein, der gemeiniglich von grünlicher mit weis gesprenkelter Farbe ist, bald dunkeler und grauliche, bald lichter und seladonfarben. Diese Steinart macht, in der Breite von 5. Wersten, den höchsten Rücken des kaukasischen Gebürges, der fast ganz felsigt und nicht mit lokkeren Erde und vergänglichten Pflanzen, sondern mit derbem Eise und ewigem Schnee bedekt ist; aus diesen Ursachen fürt derselbe bei mir den Namen: *Jugum glaciale graniticum*. Von hier senket sich das Gebürge nach Norden und Süden. Von der Nordseite habe ich schon geredt und von der Südseite giebt fast eben das, was ich von der Nordseite gesagt.

Neben dem Granit folgt nach Süden wieder der schwarze Tafelschiefer, oder das *Jugum alpinum Schistosum australe*, nur daß er hier an 10. Werst breit ist; und alsdenn bis zum südlichen Fusse des Hauptgebürges wieder der Kalkstein, in der Breite von 30. und einigen Wersten, der das *Jugum Subalpinum calcareum australe* aus macht. In dem *Jugo schistoso australi* sind Schwefelkiese, die einzeln, nicht in Gängen, in dem festesten Schiefer sizzen ser häufig, desgleichen auch fürtrefliche martialische und

ეს მთავარი ქედი შედგება სამნაირი ქანისაგან, რომლებიც არა იმდენად ერთმანეთზე, რამდენადაც ერთმანეთის გვერდით და სიგრძეზე პარალელურად მდებარეობენ; ყოველ შემთხვევაში მხოლოდ ამ სახით ჩანან.

ჩრდილოეთი ძირი, დაახლოებით 15 ვერსზე ქედის სიღრმეში, შედგება კირქვისაგან, რომელიც ხან უხეშია, ხან კიდევ თხელი და მარმარილოსებრი; იგი თითქმის ყოველთვის თეთრ-მოყვითალო ფერისაა; ქედის ამ ნაწილს ვუწოდებ *Jugum subalpinum calcareum septentrionale*-ს. სწორედ ისაა საკმაოდ დაფარული უმეტესად თიხიანი ნიადაგით, ძალიან ხშირი წიფელის ტყითა და სხვა ხის ჯიშებით. იშვიათად გვხვდება მის ძირას მარილის წყაროები, ხოლო მდინებზე არავითარი მინიშნება არ არის.

ამ კირქვას შემდეგ სამხრეთით მოსდევს უშუალოდ მასზე წაბმული შავი-სახურავი ფიქალი, დაახლოებით 5—7 ვერსის სიგანისა. მისი სიმაღლე კირქვიანისას ძალზე აღემატება და მასზე ყველგან აწვდილი არიან მაღალი, წვეტიანი, მთლად შიშველი კლდეები, რომლებს შორისაც ღრმა ხეხვებში (ნაპრალებში) უკვე ბევრ ადგილას მუდამ თოვლი და ყინული ძევს; ამიტომ ქედის ამ ნაწილს დავარქვით *Jugum alpinum schistosum septentrionale* (ალპური ფიქალიანი ქედი ჩრდილოეთისა). მის ძირას, მდინარეთა ხეხვებში, ცივი სარტყელისთვის (მხარეებისთვის) დამახასიათებელი მცენარეები გვხვდება, როგორცაა ნაძვი, ღვია და არყი, და ესენიც მხოლოდ მცირე რაოდენობით. შუა სიმაღლეები დაფარულია ალპური მცენარეებით, რაც მშვენიერ საძოვარს და თივას იძლევა. ამ ფიქალში, განსაკუთრებით იქ, სადაც ის კირქვასთან ერთდება, არის ბევრი ძარღვი სავსე შპატითა და კვარცით, რომლებიც ჩვეულებრივ მეტალის წარმოშობნი (დედაქანები) არიან და რომლებიც აქ სხვადასხვა ადგილებში შეიცავენ ხშირად ვერცხლის შემცველ ტყვიის კრიალას; ის გვხვდება აგრეთვე ვერცხლა მადანთან არეული. აქვეა სპილენძის ალმადანი. აგრეთვე გოგირდისა და დარიშხანის ალმადანი.

ამ ფიქალს შემდეგ სამხრეთით მოსდევს გრანიტი ან კლდექვა, რომელიც საერთოდ მომწვანო, თეთრად დაწინწკლული ფერისა არის, ხან მუქი და რუხი, ხან ღია და მკრთალი ფერისაა. ეს ქანი ქმნის 5 ვერსის სიგანის კავკასიის ქედის ყველაზე მაღალ ზურგს, რომელიც თითქმის მთლად კლდოვანია, არ არის ფხვიერი და არც მცენარეული საფარი აქვს, არამედ მაგარი ყინულითა და მუდმივი თოვლითაა დაფარული; ამის გამო მე მას ვეძახი: *Jugum glaciale graniticum*-ს (გრანიტის ყინულოვან ქედს). აქედან ქედი ეშვება ჩრდილოეთისაკენ და სამხრეთისკენ. ჩრდილოეთი მხარის შესახებ მე უკვე ვილაპარაკე: სამხრეთის შესახებ თითქმის მთლად იგივეს თქმა შეიძლება, რაც ჩრდილოეთისაზე.

გრანიტს სამხრეთისკენ კვლავ შავი სახურავი ფიქალი მოსდევს, ანუ *Jugum alpinum schistosum australe* (ალპური ფიქალიანი ქედი სამხრეთისა), მხოლოდ ის აქ 10 ვერსის სიგანისაა; ხოლო შემდეგ მთავარი ქედის სამხრეთ ძირამდე კვლავ კირქვაა, სიგანით 30 და მეტი ვერსისა, რომელიც შეადგენს *Jugum subalpinum calcareum australe*-ს (სამხრეთის სუბალპურ კირქვიან ქედს). *Jugo schistoso australi*-ში (სამხრეთის ფიქალიან ქედში) არის გოგირდის ალმადანი, რომელიც მოიპოვება არა ძარღვებში, არამედ ხშირად ცალცალკე

alkalische Gesundbrunnen. Kalkspat und Quarz Gänge sind eben auch in demselben vielfältig, aber ser selten erzhaltig anzutreffen. Der Kalkstein in dem *Jugo calcareo australi* ist selten so rein, als im *Jugo septentrionali*; er ist gemeinlich durch eine mannigfaltige Verbindung mit andere[n] Erde und Steinarten in ein sogenantes *Saxum* verwandelt. Nicht selten findet man in demselben ware Kiesel-Gänge und Eisensteine und in Ausgehenden desselben zeigen sich auch, wie wol ser selten, warme und kalte Schwefelwasser, Salz-Quellen, Bergoel und Rauschgelb.

Von dem südlichen Fusse des kankasischen Hauptgebürges, scheidet wiederum ein an 25. bis 30. Werst breites tonigtes Tal, den nordlichen Fus des südlich[en] Vorgebürges.

Es wird aber dies südliche Tal durch zwei *transversale Juga* unterbrochen, die das Hauptgebürge mit dem südlichen Vorgebürgen verbinden und die daher entstehen, weil in diesen Gegenden, die das Mittel des ganzen Gebürges einnehmen, das Hauptgebürge sowol, als das Vorgebürgen am höchsten so daß sie, um sich zu senken, so eine lange Grundlinie brauchen, daß kein Tal zwischen denenselben übrig bleiben kann, sondern die Füße zusammenstossen müssen. Es ist ein jeder an 40. Werste breit und das Tal, das zwischen diesen liegt, ist da, wo es am längsten 80. Werste lang. Von dem ostlichen Fusse des ostlichen *Jugi transversi* erstreckt sich darauf das Tal zwischen dem Hauptgebürge und südlichen Vorgebürgen ununterbrochen fort bis zum caspischen Meer, in dem die Flüsse Alasan und Samur den Gang haben. Und von dem westlichen Fusse des westlichen *Jugi transversi* geht das Tal zwischen dem Hauptgebürge und dem südlichen Vorgebürgen, in dem der Rion seinen Lauf, bis zum schwarzen Meer fort.

Das südliche kankasische Vorgebürgen ist an 40. bis 45. Werst breit. Es besteht, eben wie das nordliche Vorgebürgen, aus Sandsteine, über dem aber fast überall auf den Höhen der Kalkstein lieget, weil es fast allgemein viel höher, als das nordliche Vorgebürgen ist. Ich nenne es daher das *Promontorium australe cotaceo-calcareum*. In der Gegend, da der Kur und Jor Flus und wiederum, da der Alasan durch dasselbe durchsezzen, ist es am niedrigsten. Am höchsten ist es in der Gegend, da der Flus Kur zuerst durch dasselbe sezt, bis ungefähr an der Mündung des Didi Liachwi. Von dem südlichen Fusse des südlichen kankasischen Vorgebürges denet sich eine schmale, etwan an 15. bis 20. Werst breite Ebene aus, die balde eingeschreukt wird durch den nordlichen Fus des nordlichen Vorgebürges der araratischen Alpen, oder durch das *Promontorium septentrionale araraticum, cotaceo-calcareum*. Die nordliche Hälfte dieses araratischen Vorgebürges vom Fusse bis zur höchsten Höhe, stelle ich auf meiner Karte vor. Es besteht dies nordliche araratische Vorgebürgen auch aus Sandstein, über den auf den Höhen der Kalkstein lieget. Es sind aber diese beide Stein-

ზის უმაგრეს ფიქლებში; ასევე [არის] მშენიერი მარტიალური (მეფე) და ტუტე სამკურნალო წყაროები. კირიანი შპატის და კვარცის ძარღვები აქ ასევე ხშირია, მაგრამ ისინი იშვიათადაა მადნის შემცველი. კირქვა „სამხრეთის კირქვიან ქედში“ იშვიათადაა ისე სუფთა, როგორც „ჩრდილოეთის ქედში“; სხვა მიწისა და ქვის სახეებთან მრავალმხრივ შეერთებაში იგი გადაქცეულა ე. წ. *Нахит*-ად. არც თუ იშვიათად გვხვდება იქ ნამდვილი კაჟის (ალმადანის?) ძარღვები და რკინაქვა, და მათ გაშიშვლებებში, თუმცა ძალზე იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება თბილი და ცივი გოგირდის წყალი, მარილიანი წყაროები, ნავთობი და ყვითელი გოგირდიანი დარიშხანი (აურიპეგმენტი).

25—30 ვერსის სიგანის თიხიანი დაბლობი გამოყოფს კავკასიის მთავარ ქედის სამხრეთი ძირიდან სამხრეთი მთისწინეთის ჩრდილოეთის ძირს.

ხოლო ეს სამხრეთის დაბლობი გადაკვეთილია ორი განივი (გამკვეთი) ქედით, რომლებიც მთავარ ქედს აერთებენ სამხრეთ მთისწინეთთან და რომლებიც აქედან აღმართებიან, რადგან ამ მხარეებში, რომლებსაც მთელი ქედის შუა ნაწილი უკავიათ, მთავარი ქედი, ისევე როგორც გვერდითი ქედი (მთისწინეთი), ყველაზე მაღალი არიან, ისე რომ ისინი, იმისთვის, რომ ერთმანეთისკენ დაეშენენ, საჭიროებენ ისეთ გრძელ ფუძეს (მთავარ ხაზს), რომ მათ შორის არავითარი დაბლობი არ შეიძლება დარჩეს, რადგან ძირები ერთმანეთს უნდა ებჯინებოდეს. თითოეული 40 ვერსის სიგანისაა და დაბლობი, რომელიც მათ შორისაა, იქ [სადაც ყველაზე დიდი სიგრძე აქვს] არის 80 ვერსის სიგრძის. აღმოსავლეთის განივი (გამკვეთი) ქედის აღმოსავლეთ ძირიდან გადაჭიმულია დაბლობი მთავარ ქედსა და სამხრეთ გვერდით ქედს (მთისწინეთს) შორის უწყვეტლად კასპიის ზღვამდე, რომელზეც ალაზანი და სამური მიედინებიან. ხოლო დასავლეთის გამკვეთი ქედის დასავლეთი ძირიდან მიემართება დაბლობი მთავარ ქედსა და სამხრეთ გვერდით ქედს (მთისწინეთს) შორის შავ ზღვამდე, რომელზეც მიედინება რიონი.

სამხრეთი კავკასიის მთისწინეთი არის 40—45 ვერსის სიგანისა. ის, ისევე როგორც ჩრდილოეთის მთისწინეთი, შედგება ქვიშაქვისაგან, რომელზეც (ქვიშაქვის ქანებზე — გ.გ.), მწვერვალებზე, თითქმის ყველგან კირქვა ძვეს, რადგან ის (სამხრეთი მთისწინეთი — გ.გ.) საერთოდ ბევრად უფრო მაღალია, ვიდრე ჩრდილოეთის მთისწინეთი. ამიტომ მე მას ვუწოდებ *Promontorium australe cotaceo-calcareum*-ს (სამხრეთის კირქვიან მთისწინეთს). ის ყველაზე დაბალია იმ მხარეში, სადაც მტკვარი და იორი მიედინება, და კიდევ იქ, სადაც ალაზანი მიედინება მასზე. ყველაზე მაღალი არის იმ ადგილას, სადაც მტკვარი პირველად შედის მასში, დაახლოებით დიდი ლიახვის შესართავამდე. კავკასიის სამხრეთი მთისწინეთის სამხრეთი ძირიდან გადაჭიმულია ვიწრო, დაახლოებით 15—20 ვერსი სიგანის დაბლობი, რომელიც შემოსაზღვრულია არარატის ალპების ჩრდილოეთის მთისწინეთის ჩრდილოეთი ძირით, ან *Promontorium septentrionale araraticum, cotaceo-calcareum*-ით (ჩრდილოეთის არარატული კირქვიანი მთისწინეთით). არარატის ამ მთისწინეთის ჩრდილოეთი ნახევარი, ძირიდან უმაღლეს მწვერვალამდე, აღნიშნული მაქვს ჩემს რუკაზე. არარატის ეს ჩრდილოეთი მთისწინეთი შედგება ქვიშაქვისაგან, რომელზეც

arten, so wol auf dem nordlichen araratischen, als auf dem südlichen kaukasischen Vorgebürge ser selten rein, sondern fast allezeit, theils unter sich, theils mit andern Erd- und Steinarten, als mit Spaten, Quarzen, Glimmer, Schörl und dergleichen vermischt und machen öfters ser sonderbare *Saxa*, die ich in einer kunftigen genauern Nachricht weitläuftiger beschreiben will. Es sind diese Vorgebürge auf dem Rücken eben und ohne hervorragende Spitzen, überall mit der fruchtbarsten Erde, theils mit Wiesen, aber öfterer mit den stärksten Gehölze besetzt, das an dem Fulse in Buchen und Eichen, auf den Höhen in Tannen und Fichten vorzüglich bestehet.

Verschiedene Salze und Inflammabilien sind wiederum in diesen Vorgebürgen besonders häufig; sie sind aber auch vorzüglich metallhaltig, und man trifft in denselben Eisenstein, Blutstein und Eiseuglimmer, Kupfergrün, Kupferblau, Gelbkupfererz, Falkupfererz, Schwefelkiese, Zinkblenden und Bleiglanze, die theils an sich silberhaltig, theils mit Weisguldenerz vermischt sind.

Hiemit will ich die vorläufige[n] Nachricht[e] von der physikalischen Geographie des kaukasischen Gebürges beschli[e]ssen, ohne etwas von den Flüssen hinzuzusetzen, weil dasjenige, was man izt von diesen zu wissen nötig hat, genugsam aus der Karte selbst erhellet.

— Ich wende mich daher zu der politischen Geographie des kaukasischen Gebürges. Auf diese so wol, als auf Völkergeschichte derer verschiedenen Nationen, die dasselbe und die benachbarten Gegenden bewonen, habe ich die genaueste Aufmerksamkeit, selbst mit Hintersezung mancher physikalischen Geschäfte, verwendet, weil mir diese von der äussersten Wichtigkeit geschienen. Und man wird mir hierin Beifall geben, da Russland seit drei Jahrhunderten mit diesen Ländern und Völkern zu tun hat, von deren doch blos ein Teil und dieser nur allein dem Namen nach, der noch dazu gemeinlich ganz verstümmelt worden, bisher bekannt ist. Gegenwärtig werde ich mich nur blos auf meine Karte einschränken.

Auf derselben nimt das nordliche kaukasische Vorgebürge und das zwischen diesem Vorgebürge und dem nordlichen Fulse des Hauptgebürges, von der Westseite der Suudscha bis zum Flusse Kuma gelegene Tal, derjenige Teil der Tscherkessischen Nation ein, deren Distrikte Kabarda genant. Es macht der Fluss Argudan und, unter dessen Mündung, der Terek selbst die Gränze zwischen der kleinen und grossen Kabarda. In diesen Distrikten wonet der angesehenste und stärkste Teil der Tscherkessischen Nation, deren verschiedene andere Distrikte das ganze Tal, zwischen dem nordlichen Fusse des Hauptgebürges und dem Kuban Fluss, bis zum schwarzen Meere einnehmen. Es sind in diesen Distrikten keine Vestungen. Man lebt in grossen Dörfern, die man öfters verändert. Es sind in denselben ser viele Fürsten und noch mer Edelleute, denen der übrige

ქვიშაქვის ქანებზე — გ. გ.); მწვერვალებზე, კირქვა ძვეს. ეს ორივე ქანი, როგორც ჩრდილო არარატის, ისე კავკასიის სამხრეთ მთისწინეთში ძალიან იშვიათადაა სუფთა; ისინი თითქმის ყოველთვის შერეულია ხან ერთმანეთთან, ხან მიწის და ქვის სხვა სახეებთან, როგორცაა შპატი, კვარცი, ქარსი, შერლი და მისთანანი და ხშირად ქმნიან ძალზე საკვირველ (განსაკუთრებულ) შახა-ს, რასაც მე მომავალ დაწვრილებდეთ ცნობებში უფრო ვრცლად აღვწერ. ამ მთისწინეთის თხემი სწორია და არ აქვს აწვდილი წვერები, ყველგან შეიცავს ნოყიერ ნიადაგას, ხან საძოვრებით, მაგრამ უფრო მეტად უხშირესი ტყით დაფარულს; ტყეები მთის ძირას წარმოდგენილია წიფელით და მუხით. მწვერვალებზე კი უმეტესად ნაძვით და სოჭით (ფიჭვით).

სხვადასხვა მარილები და აალებადი ნივთიერებანი განსაკუთრებით ხშირია ამ მთისწინებში; მაგრამ ისინი (მთისწინები — გ. გ.) უმეტესად ლითონებს შეიცავენ; მათში გვხვდება რკინაქვა, წითელი რკინაქვა და რკინის ქარსი, სპილენძის მწვანე, სპილენძის ლურჯი; სპილენძის ყვითელი და სპილენძის მქრქალი მადანი, გოგირდის ალმადანი, თუთიის მატყუარა და ტყვიის კრიალა, რომელიც (ტყვიის კრიალა — გ. გ.) ხან თვით შეიცავს ვერცხლს, ხან ვერცხლა მადანთან არის შერეული.

ამით დავამთავრებ წინასწარ ცნობებს კავკასიის მთიანეთის (ქედის) ფიზიკურ გეოგრაფიაზე, ისე რომ არაფერს ჩაეუმატებ მდინარეთა შესახებ, რადგან ის, რაც ამჟამად საჭიროა მათი (მდინარეთა — გ. გ.) ცოდნისათვის, საკმაოდ კარგად ჩანს თვით რუკაზე.

ამის შემდეგ მე გადავალ კავკასიის მთიანეთის პოლიტიკურ გეოგრაფიაზე. ისევე, როგორც კავკასიის სხვადასხვა ხალხების ისტორიას, რომლებიც ცხოვრობენ იქ და მის მეზობელ მხარეებში, ამასაც დიდი ყურადღება მივაქციე: ამის გულისთვის ზოგი ფიზიკური მხარე ყურადღების გარეშე დავტოვე, რადგან ეს (პოლიტიკური გეოგრაფია და ისტორია — გ. გ.) მე მიმაჩნდა უაღრესად მნიშვნელოვნად. ამას მე მომიწონებენ, რადგან რუსეთი 3 საუკუნის მანძილზე ურთიერთობაშია ამ ქვეყნებთან და ხალხებთან, რომელთაგან მხოლოდ ერთი ნაწილია ცნობილი, ისიც მხოლოდ სახელით და ესეც საერთოდ მთლად დაბახინჯებულად. ამჟამად მე ჩემი რუკით შემოვიფარგლები.

მასზე (რუკაზე — გ. გ.) ჩრდილოეთი კავკასიის მთისწინეთი და ამ მთისწინეთსა და მთავარი ქედის ჩრდილოეთ ძირს შორის მოთავსებული, მდ. სუნჯას დასავლეთ ნაპირას მდ. კუმამდე მდებარე დაბლობი, უკავია ჩერქეზი ხალხის იმ ნაწილს, რომელთა მხარეებსაც ყაბარდო ეწოდება. საზღვარს მცირე და დიდ ყაბარდოს შორის ქმნიან მდ. არგუდანი და მის შესართავს ქვემოთ თვით თერგი. ამ მხარეებში ცხოვრობს ყველაზე მნიშვნელოვანი და ძლიერი ნაწილი ჩერქეზი ხალხისა, რომლის სხვადასხვა მხარეებს უჭირავთ მთელი დაბლობი მთავარი ქედის ჩრდილოეთ ძირსა და მდ. ყუბანს შორის შავ ზღვამდე. ამ მხარეებში არ არის ციხეები. ცხოვრობენ დიდ სოფლებში, რომლებსაც ხშირად იცვლიან. აქ მრავლად არიან თავადები და უფრო მეტი კი აზნაურები, რომელთა ქვეშევრდომები არიან დანარჩენები, რომლე-

Teil, den die Bauren aus machen, untertan und zinsbar ist. Sie leben in einer republikanischen, aber höchst irregulären Form, unter einander. Die kleine Kabarda hält nicht mit der grossen zusammen, aber beide bekennen sich durch einen Eid für Untertanen des russischen Reiches, zu dessen Beglaubigung aus den vornehmsten und angesehensten Familien Geisseln in Kislar gehalten werden. Die Sprache der Tscherkessischen Nation ist eine eigene, mit der, ausser derjenigen, die in der angränzenden Provinz Abasa oder Abchaseti geredet wird, keine andern bekante einige Verwandtschaft hat. Man findet unter den Tscherkessen Spuren des griechischen Christentums, das teils in ältere[n] Zeiten die Georgier, teils in neuern die Russen einzuführen gesucht haben. Gegenwärtig bekennen sich die Fürsten und Edelleute zur mahometanischen Religion; der gemeine Mann aber lebt one alle Religion.

An dem ostlichsten Teile der kleinen Kabarda gränzt die Provinz Kistetia oder Kistia, oder die Nation Kisti, die den Flus Sundscha und alle in dieselbe fallende Flüsse so wol in der nordlichen Hälfte des Hauptgebürges als in dem zwischen demselben und dem nordlichen Vorgebürge gelegenen Tale einnimt. Kisti ist die Benennung, die die Georgier dieser Nation geben, die sich durch eine eigene Sprache von den Benachbarten ganz unterscheidet. Es hält die Nation nicht mit einander zusammen und kaum sind merere Distrikte, als die welche an einem und demselben Flusse gelegen, einig unter sich. Ausser in dem Distrikte Tschetscheu sind keine Fürsten unter denselben. Ein ieder lebt und herrscht für sich. Ein den Jaren nach alter und dabei reicher Mann, der die stärkste Verwandtschaft hat, ist der angesehenste unter inen, dem die andere, so viel sie wollen, gehorchen. Die Distrikte W a p i, A n g u s c h t, G a l g a i und K a r a b u l a k sind an Rusland durch Eide und Geisseln, als Untertanen seit wenig Jaren verpflichtet, die sonst den Tscherkessischen Fürsten aus der grossen und kleinen Kabarda und den tatarischen Fürsten aus Jachsai oder Axai zinsbar waren, welche auch izt noch viele Ansprüche auf sie machen. In den ältern Zeiten war diese ganze Nation den Georgischen Zaren untertan.

An dem westlichsten Teile der kleinen Kabarda und an der Westseite der Provinz Kistetia, gränzt die Provinz O s e t i a, oder die Osische Nation, die die Georgier Oseti und Osi nennen. Diese nimt nicht allein die ganze nordliche Seite des Hauptgebürges, zwischen den Flüssen Terek und Lesken, sondern auch zum Teil die südliche Seite an den Flüssen Aragi, Ksani, Batara Liachwi, Didi Liachwi, die zum Kur fliesen und am Dschedscho, der zum Rion fließt, ein. Ehemals war die ganze Nation, die keinen ansehnlichen Adel unter sich hat, den Georgischen Zaren und deren Fürsten untertan. Der nordliche an denen in den Terek fallenden Flüssen wonende Teil hat diese Herrschaft schon längst abgelenet; und die Kabardinischen Fürsten massen sich izt zum Teil einiger Herrschaft über denselben an, dessen einzelne Distrikte gar nicht mit einander zusammen halten, sondern

ბიკ გლეხებს წარმოადგენენ, და ესენი მათ გადასახადსაც უხდიან. მათ აქვთ არესპუბლიკური, მაგრამ ძალზე მოუწესრიგებელი ფორმა (წყობა). მცირე ყაბარდო დიდთან არაა გაერთიანებული, მაგრამ ორივენი ცნობენ რუსეთის იმპერიის უზენაესობას ფიცით, რის განსამტკიცებლადაც ყველაზე მნიშვნელოვანი და ძლიერი ოჯახებიდან მძევლები არიან წაყვანილნი ყიზლარში. ჩერქეზებს საკუთარი ენა აქვთ და მას არაფრით არ ენათესავენა არც ერთი ცნობილი ენა, გარდა იმ ენისა, რომელსაც ლაპარაკობენ მოსახლურე კუთხეში, აბაზაში ანუ აფხაზეთში. ჩერქეზებში ჩანს კვალი ბერძნული ქრისტიანობისა, რომელსაც ნაწილობრივ ძველ დროში ავრცელებდნენ ქართველები, ნაწილობრივ კი ჩვენს დროში ცდილობდნენ რუსები მის შეტანას; ამჟამად თავადები და აზნაურები მაჰმადიანურ რელიგიას აღიარებენ; რიგითი ხალხი კი ცხოვრობს ყოველგვარი რელიგიის გარეშე.

მცირე ყაბარდოს ყველაზე აღმოსავლეთ ნაწილს ესაზღვრება პროვინცია ქისტეთი ანუ ქისტი, ანუ ქისტი ხალხი, რომელსაც უჭირავს მდ. სუნჯა და ყველა მასში ჩამავალი მდინარე; ის მდებარეობს როგორც მთავარი ქედის ჩრდილოეთ ნახევარში, ისე მასა და ჩრდილოეთ მთისწინეთს შორის არსებულ დაბლობზე. ქისტი არის ის სახელწოდება, რასაც ქართველები ამ ხალხს ეძახიან; ისინი მეზობელთაგან მთლად განსხვავდებიან თავისი საკუთარი ენით, ხალხი თანხმობით არ ცხოვრობს: ძლივს მოიძებნება ისეთი მხარეები, რომლებიც ერთ და იმავე მდინარეზე მდებარეობენ და ერთმანეთში ერთობა ჰქონდეთ. ჩერქეთის მხარის გარდა არსად არა ჰყავთ თავადები. ყველა ცხოვრობს და განაგებს თავისთვის. ხნით მოხუცებული და ამასთან მდიდარი კაცი, რომელსაც ჰყავს ძლიერი ნათესაობა, ყველაზე მნიშვნელოვანია (წარმოჩენილია) მათ შორის, და მას ემორჩილებიან სხვები, სანამდეც მათ სურთ. მხარეები ვაპი, ანგუშუტი, ლალაი და ყარაბულახი ეს მცირე ხანია, რაც რუსეთს დაემორჩილნენ ფიცით და მძევლებით; ადრე კი უხდიდნენ გადასახადს ჩერქეზ მთავრებს დიდი და მცირე ყაბარდოდან და თათარ თავადებს იახსაიდან ან აქსაიდან, რომლებიც ახლაც დიდ უფლებებს აცხადებენ მათზე. ძველად მთელი ეს ხალხი ემორჩილებოდა ქართველ მეფეებს.

მცირე ყაბარდოს დასავლეთ ნაწილს და ქისტეთის დასავლეთ მხარეს ესაზღვრება პროვინცია ოსეთი, ანუ ოსი ხალხი, რომლებსაც ქართველები ოსეთს და ოსი-ს ეძახიან. მას უკავია არა მარტო მთელი ჩრდილოეთი მხარე მთავარი ქედისა, მდ. თერგსა და ლესკენს შორის, არამედ ნაწილობრივ სამხრეთი მხარეც მდ. არაგვზე, ქსანზე, პატარა ლიახზე და დიდ ლიახზე, რომლებიც მტკვარში ჩაედინებიან, და ჯეჯოზე, რომელიც რიონს ერთვის. ძველად მთელი ხალხი, რომელსაც არ ჰყავს წარჩინებული აზნაური, ემორჩილებოდა ქართველ მეფეებსა და მათ თავადებს. ჩრდილოეთით, თერგში ჩამავალ მდინარეებზე მცხოვრები ნაწილი [ამ ხალხისა] უკვე დიდი ხანია, რაც ამ ბატონობისგან განთავისუფლდა და ყაბარდოელი თავადები თითქოს კიდევ ცდილობენ გაბატონდნენ ამ ნაწილში, რომლის ცალკეული მხარეები სულ არ

gemeinlich in der offenbarsten Feindschaft leben. In den Distrikten Tagaur, Kurtat, Walagir und Nar sind in den letzten 20. Jaren viele von russischen Missionairen zu griechischen Christen getauft, die sich daher auch für Rusland Untertanen bekennen. Der südliche Teil der Nation stehet noch gegenwärtig unter der georgischen Oberherrschaft. Die Distrikte Truso und Guda gehörten der fürstlichen Familie der Aragis Eristawe und nach deren Verstossung ist dem Kartwelische[n] und Kachetischen Zaren Erekle; die an den Flüssen Ksani und Batara Liachwi und der an des Didi Liachwi obern Teile gelegene Distrikt Magrand waleti sind untertan der fürstlichen Familie der Ksnis Eristawe; die übrigen am Didi Liachwi gelegenen Distrikte sind eigen der fürstlichen Familie Matschabeli; und endlich der am Dschedscho gelegene Distrikt Dwaletj gehört der fürstlichen Familie der Radschis Eristawe und nach deren Verstossung ist er ein unmittelbares Eigentum des Imeretischen Zaren Salomon, auf den aber der Zar Erekle noch alte Praetension hat oder haben will. Die Sprache der osischen Nation ist eine besondere, die mit den nächst angrenzenden zwar gar keine Verwandschaft hat, der man aber sehr gut anmerken kann, daß sie von der eigentlichen persischen Sprache abstammen müsse. In dem Distrikte Dugor oder Digir wird ein Dialekt geredet, der von der in den übrigen Distrikten gebräuchlichen Sprache in vielen verschieden ist.

An der grossen Kabarda und an der Westseite von Osetia gränzt die Provinz Basiania, die an der Nord-Seite des Hauptgebürges, vom Flusse Argudan bis zum Flusse Kuban gelegen ist. Ausser denen auf der Karte angeführten Distrikten Malkar oder Balkar, Bisinge, Chulam, Tschegem oder Dschiki, und Baksan, gehört dazu noch der an den Ursprüngen des Flusses Kuban gelegene Distrikt Karatschai oder Karadschiki. Die Georgier verstehen unter Basiani vorzüglich den stärkern Distrikt Malkar, daher ich daraus den Provinzial Namen gemacht. Das in diesen Distrikten wohnende Volk redet den nogaischen Dialekt der tatarischen Sprache. Ehemals war es den Georgischen Zaren untertan; ists ist es in kleine Haufen zerteilt, die den angesehensten unter den Fürsten der grossen Kabarda zinsbar sind. In Ansehung der Religion giebt von den Basianen so wol, als von den Osiern und Kisten dasjenige, was von den Tscherkessen gesagt ist; doch ist bei diesen die mahometanische Religion noch weit weniger bekant, als bei den Tscherkessen; sie leben grösstenteils ohne alle Religion, wissen aber auch nicht von irgend einer Abgötterei. Diese drei ists genau bestimmten und von einander ganz verschiedenen Nationen, die die Nordseite des kaukasischen Hauptgebürges bewohnen, werden gemeinlich von den Russen mit dem ganz unbestimmten Namen Gorsky oder Pawlinzy belegt, welches beides, jenes in der russischen, dieses in der tatarischen Sprache: Gebürgigte bedeutet.

An diesen drei Provinzen gränzen in Süden die Georgier der Europäer, oder Grusinier der Russen, die sich selbst Kartweler nennen.

არიან ერთმანეთთან ერთობაში, ის კი არა, ამკარა მტრობაც კი აქვთ. თაგაურის, ქურთათის, ვალაგირის და ნარის მხარეებში უკანასკნელი 20 წლის განმავლობაში ბევრნი (ოსები — გ. გ.) რუსი მისიონერების მიერ ბერძნულ ქრისტიანებად მოინათლნენ და ისინი ამიტომ რუსეთის ქვეშევრდომებად თვლიან თავს. სამხრეთი ნაწილი [ამ] ხალხისა ამჟამადაც ქართველთა ბატონობის ქვეშაა. მხარეები თრუსო და ღუდა ეკუთვნოდნენ არაგვის ერისთავის თავადურ გვარს და მისი დამცირების (დამხოების) შემდეგ ეკუთვნიან ქართლისა და კახეთის მეფეს, ერეკლეს; მდ. ქსანზე; პატარა ლიახვზე და დიდი ლიახვის ზემო წელზე მდებარე მხარე მალრან-ღვასა ლეთი ემორჩილება ქსნის ერისთავთა თავადურ გვარს; დანარჩენები — დიდ ლიახვზე მდებარე მხარეები არის თავად მაჩაბელის საკუთრება; და ბოლოს, ჯეჯოზე მდებარე მხარე ღვალეთი ეკუთვნოდა რაჭის ერისთავის თავადურ გვარს, ხოლო მისი დამხოების შემდეგ არის უშუალო საკუთრება იმერეთი-მეფის სოლომონისა; ერეკლე მეფესაც აქვს მასზე ძველი პრეტენზია, ან ყოველ შემთხვევაში სურს რომ აქონდეს. ოსი ხალხის ენა განსაკუთრებულია, მას სხვა მოსაზღვრე ენებთან თითქმის არავითარი ნათესაობა არ აქვს, მაგრამ მშვენივრად შეიმჩნევა, რომ მას საკუთრივ სპარსული ენისგან აქვს წარმომავლობა. დუგორის ანუ დიგორის მხარეში ლაპარაკობენ ისეთ დიალექტზე, რომელიც სხვა მხარეებში გავრცელებული ენებისაგან ბევრად განსხვავებულია.

დიდ ყაზარდოსა და ოსეთის დასავლეთ მხარეს ესაზღვრება პროვინცია ბასიანი, რომელიც ძვეს მთავარი ქედის ჩრდილოეთ მხარეზე, მდ. არგუ-დანიდან მდ. ყუბანამდე. გარდა რუკაზე აღნიშნული მხარეებისა — მალყარის ანუ ბალყარისა, ბიზინგის, ხულამის, ჩეგემის ანუ ჯიქისა და ბაქსანისა, აქ არის აგრეთვე მდ. ყუბანის სათავესთან მდებარე მხარე ყარაჩაი ანუ ყარაჯიქი. ქართველებს ბასიანის ქვეშ ესმით უმეტესად ყველაზე ძლიერი მხარე მალყარი, ამიტომ აქედან გავაკეთე პროვინციის სახელი. ამ მხარეებში მცხოვრები ხალხი ლაპარაკობს თათრული ენის ნოღაურ დიალექტზე. ძველად ის ემორჩილებოდა საქართველოს მეფეებს; ამჟამად ის დაყოფილია პატარა ჯგუფებად (ოჯახებად), რომლებიც გადასახადს უხდიან დიდ ყაზარდოს ყველაზე მნიშვნელოვან თავადებს. რაც შეეხება რელიგიას, ბასიანელებზე, ისევე როგორც ოსებზე და ქისტებზე, იგივე შეიძლება ითქვას, რაც ჩერქეზებზე, მაინც აქ მაჰმადიანური რელიგია გაცილებით ნაკლებადაა მიღებული, ვიდრე ჩერქეზებში; ისინი უმეტესად ყოველი რელიგიის გარეშე ცხოვრობენ, არ იციან კერპთაყვანისმცემლობაც. ეს სამი, ახლა ზუსტად აღნიშნული და ერთმანეთისგან მთლად განსხვავებული ხალხი, რომლებსაც უკავიათ კავკასიის მთავარი ქედის ჩრდილო მხარე, იწოდებიან რუსებისგან სრულიად გაურკვეველი სახელით გორსკი ან ტავლინცი; ამათგან პირველი რუსულად, ხოლო მეორე თათრულად ნიშნავს „მთიელებს“.

ამ სამ პროვინციას სამხრეთით ესაზღვრებიან გეორგიელები (ევროპულად), ანუ გრუზინები (რუსულად), რომლებიც თავის თავს ქართველებს (Kartweiler) უწოდებენ. ქისტეთს ესაზღვრება ქართული პროვინცია

An Kistetiä gränzt die georgische Provinz Kacheti; an Oseti die georgische Provinz Tschina Kartweli oder das Mittlere oder innere Kartuel oder Georgien; an Basiaua die georgische Provinz Imereti.

Die Provinz Kacheti nimt den südlichen Fus des kaukasischen Hauptgebürges, das zwischen diesem Fus und dem südlichen Vorgebürge gelegenen Tal und das südliche Vorgebürge selbst ein, längst dem Jor und Alasan und denen in diesen fallenden Flüssen, die selbst in den Kur sich ergiessen. Etwan noch 80. Werst ostlicher von Telawi, die die izzige Hauptstadt und Residenz in Kacheti ist, erstekket sich diese Provinz, daselbst sie in Osten mit dem Lesgischen Distrikte Tschar, in Nordost mit den Lesgischen Distrikten Dido, Kabutsch und Anzug, und in Südost mit den türkomanischen dem Hussein Chan gehörigen Distrikten Schäk und Kaballah, und in Süden mit dem Gebiete des gleichfals türkomanischen Chans von Gandtscha gränzet. Der georgische Distrikt Tuscheti, oder das Volk Tuschi, das mit zu Kacheti gerechnet wird und in der Gegend des Ursprungs des Alasans gelegen ist, bestehet aus Georgiern, die mit Kisten vermischt sind. Der in dem Tale längst dem Alasan gelegene Teil von Kacheti ist noch izt ser bevölkert und enthält viele Dörfer und mit viereckigten Ringmauern umgebene Vestungen; der übrige Teil ist wüste. Nachdem seit den leztern drei Jarhundertern die georgischen Provinzen unter verschiedene Beherrscher verteilet worden, hat Kacheti auch fast allezeit seinen eigenen Beherrscher gehat, aus der alten Zarischen Familie der Bagradioni, der bald independent war, gemeiniglich aber vom Persischen Schah abhieng. Bei dem izzigen persischen Interregnum ist der Zar von Kacheti, der izt Erekle, des Zaren Taimuras Son ist, wiederum in Ansehung Persiens independent, aber durch die neuesten Verträge mit Rusland vereinigt. Die angränzenden vorerwenten Lesgischen Distrikte waren auch ehemals dem Besizzer von Kacheti untertan; izt sind sie independent.

Die georgische Provinz Tschina Kartweli, das ist, das mittlere oder Innere Kartuel nimt den südlichen Teil des Hauptgebürges, das zwischen demselben und dem südlichen Vorgebürge gelegene Tal, welches in Westen und Osten von den transversallen Jugis, die das Hauptgebürge mit dem Vorgebürge verbinden, eingeschlossen wird, und die Nordseite des südlichen Vorgebürges ein, längst dem Kur, in demienigen Teile desselben, den die Mündungen der Flusse Suramula und Aragi einschliessen. Diese Provinz wird auch sonst schlechtweg: Kartweli und von den Europäern Kartuel genant, weil sie gleichsam die Hauptprovinz ist, die die Türken Gurdtschie und die Perser Gurgistan nennen. Es ist diese Provinz ehemals ausserordentlich bewont gewesen; izt aber sind ser viele Vestungen und noch merere Dörfer wüste, die in den altern Zeiten in den zwei leztern Jarhundertern die Perser und Türken, in den neuesten die Lesgier zerstöret haben. Gori ist die Hauptstadt in mittlern Kartuel und nachst dem ist Krzchinwali der angesehenste Ort. Und Mzcheta ist das vor-

კახეთი; ოსეთს — ქართული პროვინცია შინა ქართლი, რაც ნიშნავს შუა ან შიდა ქართლს ან საქართველოს; ბასიანიას ესაზღვრება ქართული პროვინცია იმერეთი.

კახეთს უკავია კავკასიის მთავარი ქედის სამხრეთი ძირი, ამ ძირსა და სამხრეთის მთისწინეთს შორის მდებარე დაბლობი და თვით სამხრეთის მთისწინეთი, იორისა და ალაზნის და მათში ჩამავალი მდინარეების გაყოლებით (ესენი კი თვით მტკვარს ერთვის). ეს პროვინცია თელავიდან 80 ვერსამდე აღმოსავლეთით გადაჭიმული. [ხოლო თელავი] არის კახეთის ახლანდელი მთავარი ქალაქი და რეზიდენცია; აღმოსავლეთით კახეთს ესაზღვრება ლეკური მხარე ჭარი, ჩრდილო-აღმოსავლეთით ლეკების მხარეები დიდო. ყაფუჭი და ანწუხი და სამხრეთ-აღმოსავლეთით ჰუსეინ ხანის კუთვნილი თურქმანული მხარეები შაქი და ყაბალა; სამხრეთით კი ესაზღვრება განჯის თურქმანელი ხანის სამფლობელოებს. ქართული მხარე თუშეთი, ან თუში ხალხი, რომელიც კახეთს მიეკუთვნება და რომელიც მდებარეობს ალაზნის სათავეებთან, შედგება ქართველებისგან, რომლებიც ქისტებთან არიან შერეული. ალაზნის გაყოლებით ველზე მდებარე ნაწილი კახეთისა ახლაც ძალზე დასახლებულია და შეიცავს ბევრ სოფელს და სწორკუთხა გალავანშემორტყმულ ციხეებს; დანარჩენი ნაწილი გავერანებულია. მას შემდეგ, რაც უკანასკნელი სამი საუკუნის განმავლობაში ქართული პროვინციები სხვადასხვა მმართველთა შორის გაიყო (დანაწილდა), კახეთსაც თითქმის მთელი ამ ხნის განმავლობაში საკუთარი მბრძანებელი ჰყავდა ბაგრატიონთა ძველი მეფური გვარიდან, რომელიც ზოგჯერ დამოუკიდებელი იყო, მაგრამ საერთოდ სპარსეთის შაჰს ემორჩილებოდა. ამჟამად, სპარსეთის უმეტობის ხანაში, კახეთის ახლანდელი მეფე ერეკლე, თეიმურაზ მეფის შვილი, კვლავ დამოუკიდებელია სპარსეთისაგან, მაგრამ ახლახან დადებული ხელშეკრულებებით ის რუსეთთან არის კავშირში. ზემო დასახლებული მოსაზღვრე ლეკური მხარეები ასევე ძველად კახეთის მმართველს ემორჩილებოდნენ; ახლა კი დამოუკიდებელნი არიან.

ქართულ პროვინციას შინა ქართლს, ე. ი. შუა ანუ შიდა ქართლს; უჭირავს მთავარი ქედის სამხრეთი ნაწილი, ამ ქედსა და სამხრეთ მთისწინეთს შორის მოთავსებული დაბლობი, რომელიც დასავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან მოქცეულია მთავარი ქედისა და მთისწინეთის შემაერთებელ გადაკვეთ ქედებს შორის, და სამხრეთი მთისწინეთის ჩრდილოეთი მხარე, მდ. მტკვრის გაყოლებით, მისი ის ნაწილი, რომელსაც სურამულას და არაგვის შესართავეები შემოსაზღვრავენ. ამ პროვინციას აგრეთვე მარტივად ქართლი (Kartweli) და ევროპელთაგან კარდუელი ეწოდება, რადგან ის ამავე დროს მთავარი პროვინცია არის; მას თურქები გურჯი-ს. ხოლო სპარსელები გურჯისტან-ს უწოდებენ. ეს პროვინცია ძველად განსაკუთრებულად მჭიდროდ იყო დასახლებული, ამჟამად კი ძალიან ბევრი ციხე და უფრო მეტი სოფელი არის განადგურებული, რაც ძველად, ბოლო ორი საუკუნის მანძილზე, თურქებმა და სპარსელებმა, ხოლო უკანასკნელ დროს კი ლეკებმა გააჩანაგეს. შიდა ქართლის მთავარი ქალაქია გორი და მის მახლობლად მნიშვნელოვანი ადგილია (დაბაა) ქრცხინვალი. მცხეთა კი არის ყველაზე

nehmste Kloster und der bestimte Sizz des Patriarchen von Kartuel und Kacheti.

Auf dem Mittlern Kartuel folgt am Kur, unter der Mündung des Aragi, das Untere Kartuel, oder Kwemo Kartweli, dem in Süden der Fluss Nachatir die Gränzen setzt. Diese Provinz nimt ein den südlichen Teil des südlichen Vorgebürges, der dem mittlern Kartuel entgegen gesetzt ist. Tiflis, oder eigentlich in der Landessprache; *Tbilis Kalaki*, das ist: warme Stadt, ist die Hauptstadt dieser Provinz und des ganzen Landes und die zarische Residenz, die übrigens fast ganz verwüstet und verlassen, nur 6. kleine Vestungen ausgenommen, die alle auf der Karte angezeigt sind. Das auf der Höhe gelegene und daher küle Kodschori diente ehemals zum Sommeraufenthalt der Zarischen Familie, und das in niedrigen warmen Tale am Kur gelegene Nagebi war das Winterlager, weil daselbst die Kälte weit geringer ist, als in dem zwischen den Bergen eingeschlossenen Teflis. Das Mittlere und Untere Kartuel haben allezeit unter einer Herrschaft gestanden, die in den letztern zwei Jahrhunderten merenteils die Türken, öftens auch die Perser einsezzen, doch gemeinlich aus einer besondere[n] Linie der alten zarischen Familie. In den letztern Zeiten aber sind diese beide Provinzen an die Kachetische Zarische Linie gekommen, aus der auch der gegenwärtige Zar Erekle ist, der mit Kacheti auch diese beide Provinzen besitzt, da inzwischen, die noch übrigen Nachkömmlinge der Kartuelischen Zarischen Linie in Rusland und Persien zerstreuet, als Privatpersonen leben.

Oberhalb dem Mittlern oder Inneren Kartuel liegt an den Ursprüngen des Flusses Kur oder Mtkwari und einiger in denselben fallenden Flüsse, an der Südseite des südlichen kaukasischen und an der Nordseite des nördlichen Araratischen Vorgebürges, die Provinz Semo Kartweli, oder das Obere Kartuel. Diese ist seit zwei Jahrhunderten beständig in türkischen Händen, daselbst ein Pascha oder Statthalter, der gemeinlich aus einer der alten fürstlichen Georgischen Familien genommen wird, der Regierung vorstehet. Er hat in der Hauptstadt Achalziche seinen Sizz; und unter demselben stehen auch die übrigen den Türken gehörigen georgischen Distrikte, die an dem ins schwarze Meer fallenden Flusse Tschoruch gelegen sind und die ehemals einen Teil der Provinz Guria aus machten.

Imereti ist diejenige georgische Provinz, die an dem Flusse Rion und an allen in denselben fallenden Flüssen, bis zur Mündung des Flusses Tzcheni-Tzchali, die von der Mündung der Kwirila etwan noch 30. Werst nach Westen entfernt ist, gelegen ist; und die Südseite des Hauptgebürges, die Nordseite des südlichen kaukasischen Vorgebürges, den zwischen diesen gelegenen Tal und die Westseite des westlichen Transversallen Jugi einnimt. Hierauf folgt an der Nordseite des südlichen Vorgebürges und an dessen westlichen zum schwarzen Meere sich senkende Fulse die letzte georgische Provinz Guria; gerade in Westen in dem Tale und an dem südli-

მნიშვნელოვანი მონასტერი და ქართლისა და კახეთის პატრიარქის უცვლელი (მუდმივი) საჯდომი.

შიდა ქართლს მტკვარზე, არაგვის შესართავს ქვემოთ, მოსდევს ქვემო ქართლი, რომლის სამხრეთ საზღვარს მდ. ნახატირი¹ შეადგენს. ამ პროვინცია სუჭირავს სამხრეთი მთისწინეთის სამხრეთი ნაწილი, რომელიც შიდა ქართლის პირდაპირ ძვეს. თბილისი, ანდა აქაური გამოთქმით თბილის ქალაქი, ე. ი. თბილი ქალაქი, არის ამ პროვინციისა და მთელი ქვეყნის დედაქალაქი და მეფის რეზიდენცია; დანარჩენი [ქალაქები] თითქმის მთლიანად განადგურებულია და მიტოვებული, გარდა ექვსი პატარა ციხისა, რომლებიც რუკაზე აღნიშნული. მალა მთაში მდებარე (და ამიტომ გრილი) კოჯორი ძველად მეფის ოჯახის საზაფხულო სადგომი იყო, ხოლო დაბალ თბილ დაბლობში მტკვარზე მდებარე ნაგები იყო საზამთრო სადგომი, რადგან იქ სიცხე გაცილებით ნაკლებია, ვიდრე მთებს შორის მოქცეულ თბილისში. შიდა და ქვემო ქართლი ყოველთვის ერთი მმართველის ხელქვეით იყვნენ; მას უკანასკნელი ორი საუკუნის მანძილზე უმეტესად თურქები და ხშირად სპარსელები ნიშნავდნენ, თუმცა კი ძველი სამეფო გვარის გარკვეული შტოდან. უკანასკნელ ხანებში ეს ორივე პროვინცია გადავიდა კახეთის სამეფო შტოს ხელში, საიდანაც ეხლანდელი მეფე ერეკლე არის, რომელიც ამ ორ პროვინციას კახეთთან ერთად მართავს, მაშინ როცა ქართლის მეფეთა შტოს დანარჩენი შთამომავლები რუსეთსა და სპარსეთში არიან გაბნეულები და ცხოვრობენ როგორც კერძო პირები.

შიდა ქართლს ზემოთ, მდ. მტკვრისა და მასში ჩამავალი მდინარეების სათავეებთან, კავკასიის სამხრეთი მთისწინეთის სამხრეთ მხარეზე და არარატის ჩრდილო მთისწინეთის ჩრდილოეთ მხარეზე მდებარეობს პროვინცია ზემო ქართლი. ორი საუკუნის განმავლობაში ის სულ თურქთა ხელში არის; აქ მმართველს წარმოადგენს ფაშა ან ნაცვალი, რომელიც საერთოდ ძველი ქართული თავადური გვარიდან ინიშნება. მას საჯდომი აქვს მთავარ ქალაქში, ახალციხეში; მის ხელქვეით არის აგრეთვე თურქეთის კუთვნილი სხვა ქართული მხარეებიც, რომლებიც მდებარეობენ. შავ ზღვაში ჩამდინარე ჭოროხზე და რომლებიც ძველად შეადგენდნენ პროვინცია გურიის ერთ ნაწილს.

იმერეთი არის ის ქართული პროვინცია, რომელიც მდებარეობს მდ. რიონზე და ყველა მასში ჩამავალ მდინარეებზე, მდ. ცხენისწყლის შესართავამდე, რომელიც ყვირილის შესართავიდან დაახლოებით 30 ვერსითაა მოშორებული დასავლეთით; [იმერეთს] უჭირავს მთავარი ქედის სამხრეთი ნაწილიც, კავკასიის სამხრეთ მთისწინეთის ჩრდილოეთი მხარე, ამათ შორის მთავსებული დაბლობი და დასავლეთის გადამკვეთი (განივი) ქედის დასავლეთი მხარე. ამას მოსდევს უკანასკნელი ქართული პროვინცია გურია; [რომელიც მდებარეობს] სამხრეთი მთისწინეთის ჩრდილოეთ მხარეზე და მის დასავლეთის ძირზე, რომელიც შავ ზღვამდე ეშვება; პირდაპირ დასავლეთით, დაბლობზე

¹ ნახიდური.

chen und westlichen, zum schwarzen Meere sich senkenden Fulse des Hauptgebürges die georgische Provinz Mingrelia; und in Nordseite in dem *jugo alpino schistoso australi* die georgische Provinz Swanetia, die das Volk Swani oder Soni bewont.

Imereti ist noch bis izt ser bevölkert, obgleich es von den Türken seit einigen Jahrhunderten viele Plagen erfahren, denen es untertan gewesen.

Es ist indes doch gemeinlich die Verwaltung der Herrschaft bei der Imeretischen Linie der alten Zarischen Familie Bagrationi geblieben, die indessen eingeschränkt gewesen, bis izt in dem gegenwärtigen Kriege, durch den mächtigen Beistand der Russischen Waffen, die Türken aus Imereti ganz und gar vertrieben und der Zar Solomon, des Zaren Alexanders Son, der wirkliche Besizzer von Imereti geworden ist. Nur den Distrikt Letschkum, der von ieher zu Imereti gehört hat, besitzt der Imeretische Zar Solomon nicht, sonderu der mingrelische Dadian, Kazia. Kutais oder Kotatis ist die Hauptstadt in Imereti, die aber izt ganz verwüstet ist; und Gelati ist das Hauptkloster und der Sizs des Patriarchen von Imereti und Guria.

Die Landesherren in Mingrelia und Guria, die den Titel Dadian und Gurieli füren, sind nur aus fürstlichen, nicht aus der zarischen Familie. Izt halten sie es mer mit den Türken, als mit dem Imeretischen Zaren, deren Vasallen sie ehemals waren. Die Provinz Swanetia, die ehemals auch dem Imeretischen Zaren gehörte, ist izt gröstenteils ganz frei und one Oberhaupt; nur der Dadian masset sich einiger Herrschaft an, in deren zu nächst an Letschkum gränzenden Oertern.

Nun ist noch übrig, daß ich von der Provinz Somchitia rede. Diese bestand gröstenteils aus Armenern, unter denen nur wenige Georgier waren, und sie war vielleicht ehemals ein wirklicher Teil von Armenien; daher auch der georgische Name fürt, weil *Somech* in der georgischen Sprache Armenier bedeutet. Es nimt diese Provinz die Nordseite des nördlichen Araratischen Vorgebürges, zwischen den Flüssen Ksia oder Nachatir und Achistafa ein. An derselben gränzt in Westen das den Türken zuständige Obere Kartuel; in Südseite der türkomansche, den Türken zuständige Distrikt Kars, in Süden der izt turkomansche, ehemals armenische Distrikt Eriwan, der izt seinen eigenen Chan hat; und in Osten der turkomansche Distrikt der Stadt Gandscha, die auch einen eigenen Chan hat, der ehemals wie der von Eriwan zu Persien gehörte und über die izt der Zar Erekle sich einige Gewalt anmasset. Es ist Somchiti seit einigen Jahrhunderten ein Eigentum der Zare von Kartuel und die georgische fürstliche Familie Kaplanov oder Orbelianov hatte ansenliche Güter daselbst. Izt ist der westliche, an Ober Kartnel gränzende Teil ganz wüste; und den ostlichen Teil bewonen Turkomanische Tatarn in fünf Distrikten, die die

და მთავარი ქედის სამხრეთით და დასავლეთით შავი ზღვისკენ დაშვებულ კალთებზე არის ქართული პროვინცია სამეგრელო; ჩრდილოეთით, *Alpino schistoso australi*-ში, არის ქართული პროვინცია სვანეთი, სადაც სახლობს სვანი ანუ სონი ხალხი.

იმერეთი ახლაც ძალზე დასახლებულია, თუმცა ბევრი ტანჯვა გამოიარა თურქთაგან, რომელთა მორჩილებაშიც ისინი იყვნენ რამდენიმე საუკუნის მანძილზე.

იმერეთში მმართველობა მაინც ბაგრატიონთა სამეფო გვარის იმერული შტოს ხელში დარჩა: ისინი შევიწროებულნი იყვნენ, სანამ ეხლანდელ ომში რუსეთის იარაღის მძლავრი დახმარებით იმერეთიდან მთლად არ გააძევეს თურქები და სოლომონ მეფე, მეფე ალექსანდრეს ვაჟი, არ გახდა ნამდვილი მმართველი იმერეთისა. მხოლოდ მხარე ლეჩხუმი: რომელიც ძველთაგან იმერეთს ეკუთვნოდა, აღარ აქვს იმერეთის მეფეს. სოლომონს, არამედ უჭირავს სამეგრელოს დადიანს, კაციას, ქუთაისი, ანუ ქოთათისი არის იმერეთის დედაქალაქი, რომელიც ახლა მთლად აოხრებულია; გელათი კი არის მთავარი მონასტერი და იმერეთისა და გურიის პატრიარქის საჯდომი.

სამეგრელოსა და გურიის მთავრები (მმართველები), რომლებიც ატარებენ დადიანისა და გურიელის ტიტულს, წარმოსდგებიან არა მეფური გვარიდან, არამედ თავადურიდან. ახლა ისინი უფრო მეტად თურქებთან არიან კავშირში, ვიდრე იმერეთის მეფესთან, რომლის ვასალებიც იყვნენ წინათ. პროვინცია სვანეთი, რომელიც ძველად ასევე იმერეთის მეფეს ეკუთვნოდა, ამჟამად უმეტეს წილად მთლად თავისუფალია და არ ჰყავს ბატონი; მხოლოდ დადიანი ჩემულობს ერთგვარ ბატონობას სვანეთის ზოგიერთ, ლეჩხუმის მოსაზღვრე მხარეებზე.

ახლა ისღა დამრჩა, რომ ვილაპარაკო სომხეთის შესახებ. ეს უმეტესწილად შედგება სომხებისგან, რომელთა შორის ცოტა ქართველებიც არიან და ის ალბათ ძველად იყო სომხეთის ნამდვილი ნაწილი; აქედან წარმოსდგება ქართული სახელიც, რადგან „სომეხ“ ქართულ ენაზე სომეხს (არმენიელს) ნიშნავს. ამ პროვინციას უკავია არარატის ჩრდილოეთი მთისწინეთის ჩრდილოეთი მხარე, მდ. ქციას ანუ ნახატირსა¹ და აღსტაფას შორის. დასავლეთით მას ესაზღვრება თურქეთს დაქვემდებარებული ზემო ქართლი; სამხრეთ[დასავლეთ]ისკენ [ესაზღვრება] თურქმანული, თურქების კუთვნილი მხარე ყარსი; სამხრეთით — ამჟამად თურქ(მან)ული, ძველად სომხური მხარე ერევანი, რომელსაც ახლა თავისი საკუთარი ხანი ჰყავს; აღმოსავლეთით [ესაზღვრება] თურქმანული მხარე ქალაქ განჯისა, რომელსაც ასევე თავისი საკუთარი ხანი ჰყავს; წინათ კი ისიც [განჯის მხარე], ისევე, როგორც ერევანის მხარე, სპარსელებს ეკუთვნოდა და ამჟამად ერეკლე მეფე ავრცელებს მასზე თავის-ერთგვარ უფლებას. სომხითი რამდენიმე საუკუნეა რაც წარმოადგენს ქართლის მეფის საკუთრებას და ქართველ თავადურ გვარს ყაფლანოვს ანუ ორბელიანოვსაც აქვს იქ დიდძალი მამულები. ახლა მისი დასავლეთი ნაწილი, რომელიც ზემო ქართლს ესაზღვრება, მთლად განადგურებულია, აღმო-

¹ ნახიდური.

Karte anzeigt. Unter dieser sind einige Armenier noch zerstreut. Diese sind allesamt, so wie die alten Bewohner, dem Zaren von Kartuel und namentlich izt dem Zaren Erekle unterthan.

In allen denen izt angeführten georgischen Provinzen, in Kacheti, in Ober-, Mittel- und Nieder-Kartuel, in Imereti und in Guria wird die georgische oder grusinische Sprache geredet, gleichförmig, mit geringen Abweichungen; aber in Mingrelia und Swaneti werden zwei ser verschiedene Dialekte geredet, denen man es doch offenbar ansieht, daß sie von der georgischen Sprache entstanden. Die Mingrelische Sprache komt der reinen georgischen näher, als die Swanetische. Die Religion in den georgischen Provinzen ist die griechisch-christliche. In denen im hohen Gebürge gelegenen Distrikten, als in Tuscheti, Pschawi, Kewsureti, Kewi und Swaneti ist sie fast ganz verfallen und die Einwohner leben ohne alle Religion und Religionsübungen. Nur das Halten der grossen Fasten und die Enthaltung von der Arbeit am Sonntage sind hier, so wie in Kisteti, Oseti und Basiania die einzigen Überbleibsel der nie tief eingewurzelt gewesenen griechisch-christlichen Religion. In dem den Türken gehörigen Ober-Kartuel ist die christliche Religion fast ganz von der mahometanische verdrängt.

Nach diesem Auszuge, den ich aus der politischen Geographie und Völkergeschichte des auf dem izt übersendeten Plane vorgestellten Teiles des kaukasischen Gebürges, gemacht habe, will ich dasienige, was mir von einigen Erzhaltigen Gegenden desselben bekant geworden, anführen.

1. In dem Distrikte Galgai der Provinz Kisteti, an dem Flusse Asai, sind in der Gegend zwischen den Dörfern Asai und Cheirechi, an der Ostseite des Flusses an 4. verschiedenen Stellen, die einige Werste unter einander abstehen, teils Gänge, teils Trümen, die an den Seiten der Kluft des Flusbettes zu Tage ausgehen, einige Fus mächtig sind, im Schiefer, mit Quarz und Spat ausgefüllt, die Bleiglanze, die gemeiniglich etwas silberhaltig sind, und Kupferkiese enthalten.

2. In dem georgischen Distrikt Kewi, an der Ostseite des Tereks, bei Stepanzunda ist im Schiefer ser häufig einzelner kubischer Markasit und in Quarz und Bergcrystal-Klüften Kies angefliegen; und einige Werst niedriger, der alter Vestung Dariella gegenüber, sind Bleiglanz Gänge.

3. In dem osetischen Distrikte Kurtat am Flusse Pog ist zwischen demselben und dem in dessen Westseite fallenden Bache Tschitschi in der Nähe einer alten Vestung silberhaltiger Bleiglanz; ferner niedriger an dem vom Dorfe Tschimetet nach des Pogs Westseite fließenden Bache an beiden Seiten sind wiederum an zwo Stellen Gänge, die silberhaltigen Bleiglanz und Kies enthalten; desgleichen an dem vom Dorfe Tscharkau fließendem

სავლეთ ნაწილში კი ხუთ მხარეში ცხოვრობენ თურქმანი თათრები, რაც რუკაზეა აღნიშნული. ამათ შორის სომხებიც არიან გაბნეული. ყველა ესენი ერთად, ისევე როგორც ძველი მოსახლეები, ემორჩილებიან ქართლის მეფეს და ახლა, კერძოდ, ერეკლე მეფეს.

ყველა ზემოთ ჩამოთვლილ ქართულ პროვინციაში — კახეთში, ზემო, შუა და ქვემო ქართლში, იმერეთსა და გურიაში ლაპარაკობენ ქართულ ენაზე ერთნაირად, უმნიშვნელო განსხვავებით; ხოლო სამეგრელოსა და სვანეთში ლაპარაკობენ ორ ძალზე განსხვავებულ დიალექტზე, მაგრამ ნათლად ჩანს, რომ ისინი წარმოსდგებიან ქართული ენისგან. მეგრული ენა უფრო უახლოვდება წმინდა ქართულს, ვიდრე სვანური. რელიგია ქართულ პროვინციებში არის ბერძნულ-ქრისტიანული. მაღალ მთებში მდებარე მხარეებში, როგორცაა თუშეთი, ფშავი, ხევსურეთი, ხევი და სვანეთი, ის თითქმის მთლად გადავარდნილია და მოსახლეობა ცხოვრობს ყოველგვარი რელიგიისა და რელიგიური ქმედების გარეშე. მხოლოდ დიდმარხვა და კვირაობით სამუშაოზე გაუსვლელობა აქ, ისევე როგორც ქისტეთში, ოსეთსა და ბასიან(ია)ში, არის ერთადერთი ნაშთი ბერძნულ-ქრისტიანული რელიგიისა, რომელიც [იქ] არასოდეს ღრმად ფესვგადგმული არ ყოფილა. თურქეთის მფლობელობაში მყოფ ზემო ქართლში ქრისტიანული რელიგია თითქმის მთლად არის განდევნილი მაჰმადიანურისგან.

ამ ამონაწერის შემდეგ (რომელიც მე გავაკეთე კავკასიის ქედის ნაწილის მიხედვით, რაც გამოგზავნილ გეგმაშია მოცემული), სადაც პოლიტიკური გეოგრაფია და ხალხთა ისტორია არის გადმოცემული, ვიტყვი კავკასიის ქედის მადნების შემცველ ზოგიერთ მხარეთა შესახებ, რომლებიც ჩემთვის ცნობილი გახდა.

1. ქისტეთის პროვინციის და ლ დ ა ის (ლლიღვი—გ. გ.) მხარეში, მდ. ასა-(ი)ზე, სოფლების ასაისა და ხაირახს შორის, მდინარის აღმოსავლეთ მხარეზე, ოთხ სხვადასხვა ადგილას, რომლებიც ერთმანეთისგან რამდენიმე ვერსით არიან დაშორებული, არის ზოგან მადნის ძარღვები, ზოგან ძარღვის განშტოებები, რომლებიც მდინარის კალაპოტის ხევის კედლებზე ჩანან და არიან რამდენიმე ფუტი სიძლიერის; [არიან] კვარციან და შპატიან ფიქლებში და შეიცავენ ტყვიის კრიალას (რომელიც საერთოდ ცოტა ვერცხლის შემცველია) და სპილენძის აღმადანს.

2. ქართულ მხარე ხევ-ში (Kewi), თერგის აღმოსავლეთ მხარეს, სტეფან-წმინდასთან, ფიქალში ხშირად არის კუბისებრი მარკაზიტი, კვარცში ანდა შთის ბროლიან ნაპრალებში კი—აღმადანი; რამდენიმე ვერსით ქვემოთ, ძველი ციხის დარიალის პირდაპირ არის ტყვიის კრიალას ძარღვები.

3. ოსურ მხარე, ქუ რ თ ა თ შ ი მდ. პოგზე, მასსა და მასში დასავლეთი მხრიდან ჩამავალ მდ. ჩიჯის შორის, ძველი ციხის ახლოს, არის ვერცხლის შემცველი ტყვიის კრიალა; მოშორებით ქვევით, სოფ. ჩიმიტიდან პოგის დასავლეთით მიმავალ მდინარეზე, ორივე მხარეზე, ორ ადგილას კვლავ არის ძარღვები ვერცხლის შემცველი ტყვიის კრიალასი და აღმადანისა; ასევე, სოფ. ძუარ-ყაუსთან მომდინარე და პოგში აღმოსავლეთი მხრიდან ჩამავალ მდინარეზე, ორ

und in die Ostseite des Pogs fallenden Bache sind an zwei Stellen dergleichen Gänge. Die Gangart ist hier Quarz; die Bergart Schiefer.

4. In dem osetischen Distrikte Walagir an der Ostseite des Flusses Aredon zeigen sich wiederum silberhaltige Bleiglanze; und

5. In dem osetischen Distrikte Dugor, neben dem Dorfe Uakatzä, findet man eben dergleichen. Der Silbergehalt ist in allen diesen Bleiglanzen wenig beträchtlich; es kann aber gar wohl geschehen, daß sich diese Erze in mererer Tiefe veredeln, da die bisherigen Proben nur mit dem zu Tage ausgehenden Erze, gemacht sind. Holz ist gemeinlich am 10. Werst von diesen erzhaltigen Gegenden entlegen, die in dem kalen felsigten nördlichen Schiefergebürge vorkommen.

6. In dem georgischen Distrikte Kartschoch am Flusse Ksani ist in einer fetten tonigten Erde, die eine Kluft zwischen dem Kalksteine ausfüllt, Kupferblau eingesprengt.

7. In dem georgischen Distrikte Radscha zwischen den Flüssen Dschedscho und Rion, kurz oberhalb der Mündung des erstern, sind in der Nähe des Dorfes Zedis Eisensteine und Modererz, die ser gutes Eisen geben und in deren Nähe Holz genug ist, und höher am Rion in der Gegend des Dorfes Chebi giebt es viele Schwefelkiese und Arsenikalkiese.

8. In der Provinz Swaneti, an der Gränze des Distrikts Letschkum, onweit von Dorfe Laschet, an dem Flusse Tzcheni Tzchali ist ser derbes und schönes Gelbkupfererz. Und teils grobwürstlicher Bleiglanz, teils straliger Bleiglanz, der nächst dem mit Schwefel mineralisirten Blei, auch Spiesglas und Silber hält; man muß es zu dem Strigerz des Kronstetts rechnen; und deren Gangart ist Quarz.

9. In dem georgischen Distrikte Okriba in Imereti, zwischen den Flüssen Tzchalzitela und Lehadari sind Arsenikalkiese einzeln im Tone ser häufig, besonders bei Sarati.

10. In dem südlichen Vorgebürge in der Kluft des Flusses Chani, in Imereti, vermute ich Erze, weil dieser Flus vielen Quarz- und Schörl- und Kies-Conglomerate mit sich führt.

11. In der Gegend von Wachani, auf der Gränze zwischen Imereti, und Ober- und Mittel-Kartuel soll Bleiglanz gefunden werden; desgleichen

12. Zwischen den Flüssen Psi und Prone in der Gegend des Dorfes Sagina, in der Provinz Mittel-Kartuel Bleiglanz und Kies.

13. Oberhalb Tiflis, an der Westseite des Kur, in der Gegend des Baches Weriskewi sind schieferige Eisensteine und Alaunschiefer in mächtigen Flözzen. Die nun folgenden Erzhaltigen Stellen befinden sich alle auf dem nördlichen araratischen Vorgebürge, in der Provinz Somchiti, als

14. Am Flusse Dschogasi in der Nähe des Dorfes Kunenna sind Blutstein und körniges Kupfergrün nter einander vermischt.

15. An dem Bache Indscha, einige Werste oberhalb dem wüsten Dorfe Kulpi sind viele Eisensteine und in dreien Trummen Pechblende und

ადგილას არის იმნაირივე ძარღვები. ძარღვის ქანები აქ არის კვარცი; შემცველი ქანები კი ფიქალია.

4. ვალაგირში, ოსურ მხარეში, მდინარე არდონის აღმოსავლეთ მხარეზე არის კვლავ ვერცხლის შემცველი ტყვიის კრიალა; და

5. ოსურ მხარე დიგორში, სოფ. ვაკაც(ას)თან მოიპოვება იგივე. ვერცხლის შემცველობა ყველგან ამ ტყვიის კრიალაზე ნაკლებ მნიშვნელოვანია; მაგრამ სავსებით შესაძლებელია, რომ ეს მადანი სიღრმეში მდიდრდება, რადგან აქამდე ჩატარებული გამოკვლევა მხოლოდ გაშიშვლებებს (ნაჩენ ძარღვებს) ეხებოდა. ხე-ტყე საერთოდ ამ მადნიანი მიდამოდან 10 ვერსზეა მოშორებული, რაც შიშველ კლდოვან ჩრდილოეთის ფიქალიან ქედზე გვხვდება.

6. ქართულ მხარე ქარჩოხში მდ. ქსანზე, მსუქანი თიხიანი ნიადაგით დაფარულ ხეობაში, კირქვებს შორის გვხვდება სპილენძის ლურჯი.

7. ქართულ მხარე რაჭაში, მდ. ჯეჯოსა და რიონს შორის, უკეთ, პირველის შესართავის ზემოთ, სოფ. წედისის ახლოს არის რკინაქვა და კაობის მადანი, რაც ძალიან კარგ რკინას იძლევა და რომლის ახლოსაც საკმაო ხე-ტყე არის; ზემოთ რიონზე, სოფ. ლების მიდამოებში ბევრგან გვხვდება გოგირდისა და დარიშხანის ალმადანი.

8. პროვინცია სვანეთში, რომელიც ლეჩხუმის მოსაზღვრედ მდებარეობს, სოფ. ლაშხეთის ახლოს, მდ. ცხენისწყალზე, არის ძალიან მაგარი და კარგი [ხარისხის] სპილენძის ყვითელი მადანი. ზოგან [გვხვდება] უხეში ტყვიის კრიალა, ზოგან კი მბრწყინავი ტყვიის კრიალა, რომელიც გოგირდით მინერალიზებული ტყვიის გარდა, თვითნაბად ანთიმონიტსა და ვერცხლს შეიცავს; ის უნდა მიეკუთვნოს კრონშტეტის მადანს; მისი ძარღვის ქანებია კვარცი.

9. ქართულ მხარე ოკრიბაში, იმერეთში, მდინარეების წყალწითელასა და ლეხადარს შორის, განსაკუთრებით ზარათთან, თიხაში ხშირად გვხვდება დარიშხანოვანი ალმადანი.

10. სამხრეთ მთისწინეთში, მდ. ხანის ხეობაში, იმერეთში, ვფიქრობ, რომ არის მადნები, რადგან ამ მდინარეს მრავლად მოაქვს კვარცის, შერლისა და ალმადანის კონგლომერატები (ნაგორები ქვები).

11. ვახანის მიდამოებში, საზღვარზე იმერეთსა და ზემო და შიდა ქართლს შორის, უნდა იყოს ტყვიის კრიალა; ასევე

12. მდ. ფცის და ფრონეს შორის, სოფ. ძალინას მიდამოებში, შიდა ქართლის პროვინციაში [მოიპოვება] ტყვიის კრიალა და ალმადანი.

13. თბილისის ზემოთ, მტკვრის დასავლეთ მხარეზე, მდ. ვერისხევის მიდამოებში მძლავრ ფენებში არის ფიქლებრივი რკინაქვა და შაბიანი ფიქალი. შემდეგი მადნიანი ადგილები ყველა არარატის ჩრდილოეთ მთისწინეთშია, პროვინცია სომხეთში, როგორც:

14. მდ. ჯოღაზზე, სოფ. კუნენ(ას)თან წითელი რკინაქვა და მარცვლოვანი სპილენძის მწვანე ერთმანეთშია შერეული.

15. მდ. ინჯაზე, დანგრეულ სოფელ ყულფიდან რამდენიმე ვერსით ზემოთ ბევრი რკინაქვაა და სამ პატარა ძარღვში არის კუპრის, მატყუარა და რკინის

Eisenglimmer zugleich; deren Gangart Quarz und Bergart ein lockerer grauer Sandstein ist; sie sind zu Tage an 3. Fus mächtig.

16. Von dem erweuten wüsten Dorfe Kulpi an 8. Werst in Süden ist auf der Höhe des Gebürges in mächtigen verschiedenen Trummen Kupfergrün, Kupferblau und Kupferlebererz, das unter einander und mit Eisen Spiegelerz und cubischen Schörl vermischt ist. Die Bergart ist ein grauer oder rötlicher mit Quarz gemischter Sandstein.

17. In der Nähe des wüsten Dorfes Wardisobani, an einem kleinen, in des Indscha Nordseite fallenden Bache, ist an der Südostseite desselben ein an 6. Fus mächtiger Gang, der an beiden Seiten an 2. Fus Eisenglimmer und in der Mitte zwischen diesem an 2. Fus Kupfergrün hält. Die Gangart ist Quarz, der im Kupfergrün häufiger, im Eisenglimmer weniger ist, die Saalbänder sind tonigt; die Bergart ist ein weisser mit Kalkerde vermischter Sandstein. Diesen Gängen gegenüber, an der Nordwestseite desselben Baches sind mächtige Trummen von Eisenhaltigen Sandsteinen, denen derber Eisenglimmer und Kies eingesprengt ist; und einige Werst westlich, oberhalb dem Ursprunge dieses Baches findet man wieder Eisenglimmer und Eisenspiegelerz im kalkigen Sandsteine.

18. An der Westseite des Flusses Tebete, etwan 3. Werst unterhalb der Mündung des Baches Bading ist guter Eisenstein mit Kies.

19. Einige Werst von der Westseite des Flusses Tebete entfernt, nahe an der Nordseite eines kleinen in die Nordseite des Baches Bading fallenden Baches, dem alten Kloster und der Hauptkirche von Achtala gerade in Nordnordost gegenüber und kaum 400. Schritte in gerader Linie von demselben entfernt, aber an 60 Faden Höher, stehet an der Mitte des nicht ser fähen Berges ein Trum zu Tage aus, der an einem Faden mächtig ist und Kupfergrün, Kupferblau, Eisenspiegelerz und derben Blutstein vermischt enthält; und etwan eine Werst von hier westlich und einige Faden höher, von dem Kloster gerade in Norduordwest ist ein an einen Faden mächtiger Gang, der Kupfergrün und silberhaltiges Kupfer-Falerz enthält; und einige Schritte nordlich neben demselben ist ein Gang von Blutstein. Die Gangart ist hier Quarz; die Bergart ein weisser, quarziger Sandstein.

20. An der Ostseite des Flusses Poladauri, in der Nähe der wüsten Vestung Sachundari, und an der Westseite desselben Flusses, etwan drei Werst westlich von der wüsten Festung Bolnisi sind einige Faden mächtige Gänge, die Kupfergrün und Eisenstein vermischt enthalten; deren Gangart Quarz und Bergart Sandstein ist.

21. Von dem Flusse Maschawere an 8. Werst südlich, an der Westseite des kleinen in derselben fallenden Baches Dambulutiskewi, ist in der Nähe des wüsten Ortes Dambulut, ein einen Faden mächtiger Gang, der

ქარსი ერთდროულად; მის ძარღვის ქანებს შეადგენს კვარცი, ხოლო შემცველ ქანებს კი ფხვიერი რუხი ქვიშაქვა; მათი ნაჩენი 3 ფუტის სიმძლავრისაა.

16. ხსენებულ აოხრებულ სოფელ ყულფიდან 8 ვერსზე სამხრეთით, ქედის თხემზე სხვადასხვა მძლავრ ძარღვებში არის სპილენძის მწვანე, სპილენძის ლურჯი და სპილენძის ჭრელი მადანი, რაც არეულია ერთმანეთში და რკინის კრიალასთან და კუბისებრ შერლთან. ქანები არის კვარცნარევი რუხი ან მოწითალო ქვიშაქვა.

17. განადგურებულ სოფელ ვარდისუბნის ახლოს, მდ. ინჯაში ჩრდილოეთი მხრიდან ჩამავალ პატარა მდინარეზე, ამის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეზე, არის 6 ფუტი სიმძლავრის ძარღვი, რომელიც შეიცავს ორივე მხარეს 2 ფუტზე რკინის ქარსს, ხოლო შუაში 2 ფუტზე სპილენძის მწვანეს. ძარღვის ქანი კვარცია, რომელიც სპილენძის მწვანესთან ხშირადაა, რკინის ქარსთან კი ნაკლებაა, ზალბანდები თიხიანია; შემცველი ქანი არის თეთრი, კირიან მიწასთან შერეული ქვიშაქვა. ამ ძარღვების პირდაპირ, იმავე მდინარის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეზე, არის მძლავრი ნაჩენები რკინისშემცველი ქვიშაქვისა, სადაც ერთმანეთშია შერეული რკინის ქარსი და ალმადანი; რამდენიმე ვერსზე დასავლეთით, ამ მდინარის სათავეს ზემოთ, კირიან ქვიშაქვაში კვლავ გვხვდება რკინის ქარსი და რკინის კრიალა.

18. მდინარე დებედას დასავლეთ მხარეზე, 3 ვერსით ქვემოთ მდ. ბადინგის შესართავიდან არის კარგი [ხარისხის] რკინაქვა ალმადანით.

19. მდ. დებედას დასავლეთით, რამდენიმე ვერსის მოშორებით, მდ. ბადინგში ჩრდილოეთიდან ჩამავალი პატარა მდინარის ჩრდილოეთ მხარეს, ახტალის ძველი მონასტრისა და მთავარი ეკლესიის ზუსტად ჩრდილო—ჩრდილო-აღმოსავლეთით და მისგან 400-ოდე ნაბიჯზე პირდაპირი ხაზით, მხოლოდ 60 სიყენით მალა, არც თუ ძალიან ციცაბო მთის შუა ადგილას არის გაშიშვლება, რომელიც ერთი საყენი სიმძლავრისაა და შეიცავს სპილენძის მწვანეს, სპილენძის ლურჯს, რკინის კრიალასა და უხემ წითელ რკინაქვას ერთმანეთში არეულს; აქედან დასავლეთით დაახლოებით ერთ ვერსზე და რამდენიმე საყენით ზევით, მონასტრიდან პირდაპირ ჩრდილო—ჩრდილო-დასავლეთით არის ერთი საყენი სიმძლავრის ძარღვი, რომელიც შეიცავს სპილენძის მწვანეს და ვერცხლის შემცველ სპილენძის მქრქალ მადანს; რამდენიმე ნაბიჯის მოშორებით, ამისგან ჩრდილოეთით არის წითელი რკინაქვის ძარღვი. ძარღვის ქანი აქ კვარცია, შემცველი ქანი კი მოთეთრო კვარციანი ქვიშაქვაა.

20. მდინარე ფოლადაურის აღმოსავლეთ მხარეზე, დანგრეული ციხის სახუნდარას ახლოს და იმავე მდინარის დასავლეთ მხარეზე, დანგრეული ციხის ბოლნისის დასავლეთით სამიოდე ვერსზე არის რამდენიმე საყენის სიმძლავრის ძარღვები, რომლებიც შეიცავენ ერთმანეთში შერეულ სპილენძის მწვანესა და რკინაქვას; მათი ძარღვის ქანი კვარცია, ხოლო შემცველი ქანი კი ქვიშაქვაა.

21. მდინარე მაშავერას სამხრეთით 8 ვერსზე, მასში ჩამავალი პატარა მდინარის დამბლუტისხევის დასავლეთით, დანგრეული დაბის დამბლუტის ახლოს არის ერთი საყენის სიმძლავრის ძარღვი, რომელიც შედგება უხემ-

aus grobspiesigten Bleiglanze bestehet, mit dem etwas Weisgüldenerz und Kupferlasur und viel Kupferkies und Schwefelkies vermischet ist. Die Gangart ist Quarz; die Bergart ein weisser kalkiger Sandstein.

22. In dem Distrikte Taschiri, besonders in der Nähe des Ortes Balukaja, sollen viele Kupfererze seyn.

Bei allen diesen itzt von № 14 bis 22 angeführten, in der Provinz Somchitia gelegenen Erzhaltigen Gegenden, ist Holzung genug zum Bau und Schmelzen. Daß Kupfer, Eisen, Blei und Zink hier in Menge und mit Vorteil kann geschmolzen werden, ist ausgemacht, so lange als man noch nicht in grosse Teufen gehen und einen kostbaren unterirdischen Bau anlegen darf. Der Silbergehalt ist an allen den angeführten Stellen ser geringe, wenigstens so viel man itzt an denen zu Tage ausgehenden Gängen und Trummen siehet. Daß diese in mererer Teufe zu neuen werde, ist zwar warscheinlich; es bleibt aber bei dem allen, wie allezeit bei dem Bergbau, ungewis, ob die Ausbeute so gros werden mögte, daß nach der Bestreitung der Kosten, die der unterirdische Bau und die Anstalten zur Sicherheit gegen die feindlichen Nachbarn erfordern werden, doch noch ein Gewinn übrig bleibe.

Hiemit will ich meine vorläufigen Nachrichten von dem auf dem hiebei folgenden Plane vorgestellten Teile des kaukasischen Gebürges beschliessen.

In Kislar erwarte ich itzt mit Verlangen die weiter Verhaltungsbefehle der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, besonders wegen der Krimmische Reise.

Der Student Borissas Zriakovsky ist am letzten December nach einem langwierigen Lager an der Wassersucht verstorben. Seine Nachlassenschaft beträgt Einhundert Rubel, nach Abzug der Begräbnis Kosten, die ich in meiner Verwahrung habe und die nach seinen letzten Willen unter seinen drei Brüdern, Fedoty, Kusma und Fedor Zriakovsky geteilt werden sollen; die ich denerselben bei meiner Zurückkunft nach St. Petersburg auszahlen will, wenn etwan die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften nicht eine andere Anstalt zu treffen willens seyn sollte.

Für die übrigen Glieder meiner Expedition und für mich erbitte ich von der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften eine fort-dauernde Gnade und Gewogenheit.

D. Güldenstaedt.

წვეტიანი ტყვიის კრიალასაგან, რომელთანაც შერეულია ცოტა ვერცხლის მქრქალი მადანი და სპილენძის ლაჟვარდი, ხოლო ბევრი სპილენძისა და გოგირდის ალმადანი. ძარღვის ქანები კვარცია; შემცველი ქანები კი არის თეთრი კირიანი ქვიშაქვა.

22. ტ ა შ ი რ ი ს მხარეში, განსაკუთრებით ბალახაურის(?) ახლოს, სპილენძის მადანი დიდი რაოდენობით უნდა იყოს.

ყოველივე ამასთან ერთად (ამჟამად ჩამოთვლილ № 14-დან 22-მდე), სომხითში მდებარე მადნიან მიდამოებში საკმაო ხეტყეა დამუშავებისა და დნობისათვის. რომ სპილენძი, რკინა, ტყვია და თუთია აქ საკმაო რაოდენობით და სარფიანად შეიძლება გამოიღოს, ეს ეჭვს არ იწვევს; მანამ, სანამ ჯერ კიდევ დიდ სიღრმეზე არ ჩასულან და ძვირად ღირებული მიწისქვეშა სამუშაოები არ დაწყებულა. ვერცხლის შემცველობა ყველა ჩამოთვლილ ადგილებში ძალზე მცირეა, რამდენადაც ეს ჩანს ახლა გაშიშვლებებში. რომ ის (ვერცხლის შემცველობა — გ. გ.) სიღრმისკენ მდიდრდება, თუმცა უდავოა; მაგრამ მაინც, როგორც საერთოდ ხდება სამთო საქმეში, არაა ნათელი; იქნება თუ არა იმდენი მარაგამოღებული, რაც ამოღების შემდეგ დაფარავს ყველა ხარჯებს [გაწეულს] მიწისქვეშა სამუშაოებზე და [აგრეთვე] უშიშროების უზრუნველსაყოფად მტრულად განწყობილ მეზობელთა მიმართ და; ამას გარდა, იქნება თუ არა კიდევ სარგებლიანი.

ამით მე დავამთავრებ წინასწარ ცნობებს ამ გეგმით მოცემულ კავკასიის მთიანეთის ნაწილის შესახებ.

ყიზლარში მე მოუთმენლად ველოდები შემდგომ განმკარგულებელ ბრძანებებს ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისგან, განსაკუთრებით ყირიმში მოგზაურობის შესახებ.

სტუდენტი ბორის ცრიაკოვსკი ხანგრძლივი წოლის შემდეგ გარდაიცვალა წყალმანკისაგან დეკემბრის უკანასკნელ რიცხვებში. დამარხვის ხარჯების გამოკლებით, მისი მემკვიდრეობა შეადგენს 100 მანეთს, რასაც მე ვინახავ და მისი უკანასკნელი თხოვნის მიხედვით მის სამ ძმას ფედოტს, კუზმასა და თევდორე ცრიაკოვსკებს უნდა გაუუნაწილო; მე მათ გადავცემ ფულს ს-ტ. პეტერბურგში ჩემი დაბრუნების შემდეგ, თუ ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემია არ მოისურვებს სხვა მითითება მომცეს.

ჩემი ექსპედიციის დანარჩენი წევრებისა და ჩემთვის ვთხოვ ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას შეუხელეებელ მოწყალებასა და კეთილგანწყობას...

გიულდენშტედტი.

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg

d. d. Kislar, den 10. März, 1773

Das Duplikat der Verhaltungsbefehle der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, meine Krimische Reise betreffend, habe ich am 14-ten Februar in Kislar erhalten; die Originale aber sind mir bis izt noch nicht zu Händen gekommen. Inzwischen habe ich zu dieser Reise so gleich Anstalten gemacht, und von dem Kislarischen Kommandanten die nötigen Convoi gefordert. Diese aber ist mir so wol von demselben, als auch vom H. General von Medem, für izt gänzlich abgesagt, weil die Unruhen der Kabardiner nicht erlauben, die Gränze an Terek von Lénten zu entblößen. Und beide haben mir geraten, mit dieser Reise noch Anstand zu nehmen, bis die Kabardiner wieder ruhig seien würden, one dem ich, auch bei der stärksten Convoi, immer vieler Gefähr ausgesetzt seien würde. Diesem Rate zu folgen gebiet mir die Notwendigkeit und Klugheit.

Nach dem akademischen Befehle werde ich nun zwar nicht längst dem Kuban Flus nach Taman und von da über der Meerfuge nach der Krim, sondern nach Asov gehen. Um aber nach Asov zu kommen, werde ich dem weitläufigen und von unsern Expeditionen schon öfters gemachten Wege über Astrachan und Zarizin, den Weg durch die Steppe von Mosdok nach Asov vorziehen, um diese noch nicht bereisete und in mancher Betrachtung merkwürdige Gegend zu besehen.

Bei meinem Kislarischen Winteraufenthalte habe ich mir angelegen sein lassen, die mir noch felenden Nachrichten von den Kaukasischen Völkern und Gegenden zu ergänzen. Von der Provinz Lesgistan oder Lesgia feleten mir noch die meresten. Ich schickete daher den Studenten Krascheninikov in den letzten Tagen des Februars von Kislar nach Tarku, um daselbst Nachrichten von den Völkern und Sprachen zu samlen. Er kam aber nach zehen Tagen gröstenteils unverrichteter Sachen zurück, weil der Schamchal, der dies zu hören bekam, seinen Untertanen befal, sich mit denen izt in Tarku gegenwärtig[en] Russen gar nicht einzulassen. Indes habe ich doch durch vieles anderweitiges Nachforschen, die Geschichte der Provinz Lesgia in ein genugsames Licht gesetzt.

Es nimmt die Provinz Lesgia das ganze ostliche drittel des Kaukasischen Hauptgebürges ein: an der Nordseite, an dem Koisu und an denen in denselben fallenden Flüssen; an der Südseite, an dem Samur und an denen zu demselben gehenden Flüssen. Ich habe acht verschiedene Dialekte kennen gelernt, die in denen verschiedenen Distrikten dieser Provinz geredet werden, die mit keiner der übrigen mir bekannten asiatischen Sprachen, wol aber unter sich Verwandtschaft zeigen, doch so ser unter

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას
ს-ტ. პეტერბურგში

ციხლარი, 1773 წლის 10 მარტი

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის ინსტრუქციის დუბლიკატი, რაც ეხება ჩემს მოგზაურობას ყირიმში, მივიღე ციხლარში 14 თებერვალს; ორიგინალი (დედანი) კი ჯერ არ მაქვს ხელთ. ამასობაში მე მაშინვე შევეუდექი ამ მოგზაურობისთვის მზადებას და ციხლარის კომენდანტს მოვთხოვე სათანადო დაცვა. მაგრამ ამაზე მან ამჯერად ისეთივე მტკიცე უარი მითხრა, როგორც ბ-ნმა გენერალმა ფონ მედემმა, რადგან ყაბარდოელთა მღელვარება ნებას არ იძლეოდა გახსნილიყო ხალხისთვის საზღვრები თერგზე, ორივემ მიჩიქეს გადამედო მგზავრობა, სანამ ყაბარდოელები კვლავ დაწყნარდებოდნენ, რის გარეშეც მე ყოველთვის ბევრი საფრთხის წინაშე ვიქნებოდი, რაც არ უნდა დიდი დაცვა მყოლოდა. ამ რჩევას მიკარნახებდა აგრეთვე აუცილებლობა და კეთილგონიერება.

აკადემიის ბრძანების მიხედვით, თუმცა მე მდ. ყუბანის გაყოლებით ტამანისკენ და იქიდან სრუტის გავლით ყირიმში არ წავალ, მაგრამ აზოვისკენ [მაინც გავემართები]. აზოვში მისასვლელად კი მე მომიხდება გრძელი გზის არჩევა — ასტრახანისა და ცარიცინის გავლით, რომლითაც ჩვენმა ექსპედიციამ აღრეც იარა, — გზა სტეპის გავლით — მოზდოკიდან აზოვამდე, რათა ეს, ჯერ კიდევ მოუვლელი და ზოგი მოსაზრებით საინტერესო, მხარე დავათვალიერო.

ციხლარში გატარებული ზამთარი გამოვიყენე, რათა ზოგიერთი კავკასიელი ხალხისა და მხარეების შესახებ ცნობები შემიგესო. ყველაზე მეტად მაკლდა [ცნობები] ლეკეთის პროვინციის შესახებ. ამიტომ თებერვლის უკანასკნელ დღეებში გავგზავნე სტუდენტი კრაშენინიკოვი ციხლარიდან ტარკიში, რათა იქ შეეკრიბა ცნობები ხალხებისა და ენების შესახებ. მაგრამ ათი დღის შემდეგ ის დაბრუნდა ისე, რომ თითქმის არაფერი შეუსრულებია, რადგან შამხალმა, როცა შეიტყო ამის შესახებ, უბრძანა თავის ქვეშევრდომებს — ტარკიში იმ დროს მყოფ რუსებთან არავითარი კავშირი არ დაეჭირათ. მაინც ბევრი სხვა ძიებით (მცდელობით), მე საკმაოდ შუქი შევიტანე ლეკების პროვინციის ისტორიაში.

პროვინცია ლეკეთს უჭირავს კავკასიის მთავარი ქედის მთელი აღმოსავლეთი მესამედი ნაწილი; ჩრდილოეთით მდ. კოისუსა და მასში ჩამავალ მდინარეებზე, სამხრეთით — სამურსა და მის შენაკადებზე [ძვეს]. მე გავეცანი რვა სხვადასხვა დიალექტს, რომლებზეც ლაპარაკობენ ამ პროვინციის სხვადასხვა მხარეებში და რომლებიც არც ერთ ჩემთვის ცნობილ აზიურ ენას არ ენათესავენ; თუმცა ერთმანეთს შორის მათ ემჩნევათ ერთგვარი ნათე-

einander abweichen, daß man sie für fast eben so vielen ganz verschiedenen Sprachen halten könnte.

Der erste lesigische Dialekt wird geredet in dem Distrikt Anar, der in der Landessprache Chunsag genannt wird; desgleichen in den Distrikten Käseruk, Idatle, Mükrate, Onsokul, Arakau, Burtuna und Gumbet, die alle am Koisu und an Flüssen die in dessen Westseite fallen, gelegen sind; und ferner eben derselbe in den Distrikten Anzug, Tebel, Tumurgi, Achi, Rutul und Tschar, die am Samur liegen und an Kachetia gränzen. Dieser Dialekt erstreckt sich am weitläufigsten.

Der zweite Dialekt ist eigen dem kleinen Distrikt Dido oder Didö-eti; und der dritte dem gleichfalls kleinen Distrikte Kabutsch, die beide an den Ursprüngen des Samur gelegen und an Kachetia gränzen; und der vierte dem noch kleinen, kaum 800 Familien starken Distrikte Andi, der einen kleinen in des Koisu Westseite fallenden Flus einnimt und mit den tatarisch-kumükischen Dörfern Aksai und Endre gränzet.

Den fünften Dialekt findet man in dem grossen Distrikt Kasikumuch, den Gärber Chassi Kumuki nennt, der an denen in des Koisu Ostseite fallenden Flüssen gelegen ist.

Der sechste Dialekt wird angetroffen in den Distrikten Akuscha, Kubescha und Zudakara, die kleine Flüsse einnemen, welche theils zur Ostseite des Koisu, theils unmittelbar zum Kaspischen Meere fließen.

Der siebente Dialekt soll in denen zwischen Tarku und Derbent am ostlichen Fusse des Kaukasischen Hauptgebürges gelegenen Distrikten Chaidak, Kara Chaidak und Tabassaran; und der achte in dem um des Samur Mündung gelegenen Distrikte Kuräla gefunden werden, von denen ich doch nicht genugsam bestimmte Nachricht habe erhalten können, die aber vermutlich H. Professor Gmelin uns geben wird.

Die meresten dieser Distrikte in Lesgia sind independent und ohne Oberhaupter. Jedes Dorf schlegt einige Aeltesten zu erwählen, deren die andere, so weit sie wollen, folgen. Zu dem Distrikte Auar ist ein eigener Landesherr, der angesehenste in ganz Lesgia ist. Er wird von den Türken und Persern: Auar Chan; von den Russen: Auarskoi Chan; von den Georgiern: Chunsagis Batoni, d. i. Herr von Chunsag, und in der Landessprache: Muzaal betitelt. Ausser dem Distrikt Auar oder Chuusag, sind diesem Chan noch die Distrikte Idatle, Mükrate und Onsokul, doch eben nicht in grossen Strenge, untertan. In dem Distrikte Kasikumuch ist auch ein eigener Landesherr, der den Titel Kasikumuch Chan führt und der dem Auar Chan fast gleich ist; der izzige heist: Mahame und sein Vater hies: Surchai, der bei dem persischen Feldzuge des Kaisers Peters des Grossen berühmt war. Über die benachbarten Distrikte Käseruk, Zudakara und

საობა, მაინც იმდენად განსხვავდებიან ერთმანეთისგან, რომ შეიძლება ზაგვეთვალა თითქმის ისევე სრულებით განსხვავებულ მრავალ ენებად.

პირველი ლეკური დიალექტი იხმარება ავარის მხარეში, რომელსაც ადგილობრივ ენაზე ხუნძახი ეწოდება; მსგავს [დიალექტზე ლაპარაკობენ] მხარეები: კეზერუკი, ჰიდათლი, მუკრათლი, ონსოქოლო, არაკანი, ბურთუნა(ი) და გუმბეთი, რომლებიც მდებარეობენ მდ. კოისუზე და მის დასავლეთის შენაკადებზე; შემდეგ, თითქმის იგივე [დიალექტზე საუბრობენ] მხარეები: ანწუხი, თებელი, ტუმურგი, ახტი, რუთული და ჭარი, რომლებიც მდებარეობენ სამურზე და ესაზღვრებიან კახეთს. ეს დიალექტი ყველაზე ფართოდაა გავრცელებული.

მეორე დიალექტი არის პატარა მხარის დიდოს ანუ დიდოეთის კუთვნილება; მესამე დიალექტი — ასევე პატარა მხარის ყაფუჭის; ორივე [მხარე] მდ. სამურის სათავეებთან მდებარეობენ და კახეთს ესაზღვრებიან. მეოთხე [დიალექტზე] კიდევ უფრო პატარა, არც კი 800-მდე ოჯახით დასახლებული მხარე ანდი [ლაპარაკობს], რომელიც ძვეს კოისუში დასავლეთის მხრიდან ჩამავალ მდინარეზე და თათრულ-ყუმუხურ სოფლებს აქსაის და ენდრეს ესაზღვრება.

მეხუთე დიალექტი გვხვდება დიდ მხარე ყაზიყუმუხში, რომელსაც გერბერი უწოდებს ხასი კუმუკის, რომელიც მოიცავს კოისუს აღმოსავლეთ შენაკადებს.

მექვსე დიალექტი გვხვდება მხარეებში აკუშა-ში, კუბაჩ-ში და წუდახარ(ა)-ში, რომლებიც მოიცავენ პატარა მდინარეებს — ნაწილობრივ კოისუს აღმოსავლეთ შენაკადებს, ნაწილობრივ უშუალოდ კასპიის ზღვაში ჩამავალთ.

მეშვიდე დიალექტი უნდა იყოს კავკასიის მთავარი ქედის აღმოსავლეთ ძირას, ტარკისა და დერბენტს შორის მდებარე მხარეებში: ხაიდაკში, ყარა ხაიდაკ-სა და ტაბასარანში; მერვე [დიალექტი] კი — მდ. სამურის შესართავის მიდამოებში მდებარე მხარე კურელაში. ამათ შესახებ მე საკმაოდ ზუსტი (გარკვეული) ცნობები ჯერ ვერ მივიღე, რასაც ალბათ ბ-ნი პროფესორი გმელინი მოგვაწვდის.

ლექეთის ამ მხარეთა უმეტესობა დამოუკიდებელია და არ ჰყავს მბრძანებელი. ყველა სოფელი ირჩევს უფროსს (უხუცესს), რომელსაც დანარჩენები ემორჩილებიან (უჯერებენ) მანამ, სანამ სურთ. ავარის მხარეს ჰყავს საკუთარი ბატონი, რომელიც ყველაზე გავლენიანია მთელ ლექეთში. მას თურქები და სპარსელები უწოდებენ ავარ ხანს; რუსები — ავარსკოი ხანს; ქართველები — Chunsagis Batoni, ე. ი. ხუნძახის მბრძანებელს. ადგილობრივ ენაზე მას უწოდებენ მუცაალს. გარდა ავარისა ანუ ხუნძახისა, ამ ხანს ემორჩილებიან აგრეთვე მხარეები — ჰიდათლი, მუკრათლი და ონსოქოლო, თუმცა [ემორჩილება — გ. გ.] არც თუ ისე მკაცრია. მხარე ყაზიყუმუხს ჰყავს საკუთარი მბრძანებელი, რომელიც ატარებს ყაზიყუმუხის ხანის ტიტულს და რომელიც თითქმის ეტოლება ავარის ხანს; ამჟამინდელს [ხანს] ჰქვია მაჰამე[დი], ხოლო მის შამას ერქვა სურხაი, რომელიც ცნობილი იყო იმპერატორ პეტრე დიდის დროინდელ სპარსეთში ლაშქრობისას. მეზობელ კეზერუკის, წუდახარის და

Kuräle übt auch dieser Fürst einige Herrschaft aus; doch gehört Kuräle gröstenteils dem Chan von Kuba oder dem izzigen Fattali Chan. Über die Distrikte Akuscha und Kubescha masset sich der Schamechal in Tarku einige Gewalt an. Die Distrikte Chaidak und Kara Chaidak haben einen eigenen Fürsten; und der Distrikt Tabassaran hat zwar auch seinen eigenen Fürsten, der aber dem Chan von Kuba, Fattali Chan genannt, untertan. Der Distrikt Gumbet stehet unter den Fürsten von Tschetschen und der Distrikte Andi unter den Fürsten von Aksai und Endre. Die Distrikte Dido, Kabutsch, Anzug, Tebel und Tschar waren ehemals den Zaren von Kachetien untertan; igt aber haben sie die Herrschaft gänzlich abgelent und sind independent. Und in diesen Distrikten war auch die griechisch-christliche Religion von den Georgiern eingefürt, von der noch igt, einige Spuren übrig sind. In den übrigen Distrikten von Lesgia ist igt die Sunnisch-Mahometanische Religion ausgebreitet und herrschend.

Die Einwohner dieser verschiedenen Distrikte von Lesgia sind es, die, in diesem Jahrhunderte besonders, Kachetia und das mittlere und untere Kartuel verheeret haben, und die noch igt beständig daselbst herumschwärmen, teils aus eigenem Triebe, teils von dem türkischen Pascha in Achalziche, in der den Türken gehörigen Hauptstadt von Ober Kartuel, hiezu ermuntert und besoldet. So höre ich, daß noch igt der Auarchan mit einiger Manuschafft in dem Distrikte Tschar an den Gränzen von Kachetien stehen solle. Unmittelbar gegen die Russischen Gränzen am Terek beweiset weder der Auarchan, noch der Kasikumuch Chan die geringste Feindseligkeit; Hinlassen es sich vielmer alle angelegen seien, durch öftern Briefwechsel mit dem Kommandanten in Kislar ein gutes Vernemen zu unterhalten.

Das diesem von den Lesgiern besetzten Teile des kaukasischen Hauptgebürges entgegengesetzte ostliche Ende des nordlichen Vorgebürges bewohnen teils kumükische (nicht kalmükische), teils nogaische Tatarn. Die kumükischen Tatarn findet man in Bragun an der Mündung der Sundscha; in Aksai oder Jachsai, oberhalb der Mündung des Flusses gleiches Namens; in Endre, gemeiniglich Andreewa-derewna von den Russen genannt, am kleinen Flusse Aktasch gelegen; in Kostek am Flusse Koisu und in einigen zwischen diesen gelegenen kleinern Dörfern. In diesen behaupten verschiedene tatarische Fürstliche Familien die Herrschaft, die sich für Untertanen von Russland bekennen und deren Geisseln in Kislar gehalten werden. Kasanisch und Dschungutei sind auch dergleichen Kumükisch-tatarische Dörfer, am Flusse Osen gelegen, der aus der nordöstlichen Huke des Hauptgebürges komt. Diese haben eigenen Fürsten, die manchmal nach der Gegend von Kislar streifen. Tarku, an der nordöstlichen Huke des Hauptgebürges gelegen, ist auch ein kumükisch-tatarischer Ort, in dem der regierende Fürst den Titel Schemchal fürt. Ehemals hatte er die Herrschaft über alle kumükische Tatarn und über einen grossen Teil von Lesgia. Izt ist er, seit den Zeiten Peters des Grossen, ganz onmächtig und ausser in

კურელეს მხარეებზე ამ ბატონს აქვს გარკვეული ძალაუფლება; თუმცა კურელე უმეტესწილად ეკუთვნის კუბის ხანს, ამჟამად ფათალი ხანს. აკუშასა და კუბა-ჩის მხარეებზე ტარკის შამხალი ერთგვარ უფლებებს ამჟღავნებს. მხარეებს — ხაიდაკსა და ყარახაიდაკს ჰყავთ თავისი საკუთარი ბატონები; მხარე ტაბასარანს თუმცა საკუთარი ბატონი ჰყავს, მაგრამ ის ემორჩილება კუბის ხანს — ფათალი ხანს. მხარე გუმბეთი ჩეჩნების ბატონს ემორჩილება, ხოლო მხარე ანდი — აქსაისა და ენდრეს მმართველს. მხარეები — დიდო, ყაფუქი, ანწუხი, თებელი და ქარი უწინ კახეთის მეფეებს ემორჩილებოდნენ; ამჟამად კი მათ მთლიანად განითავისუფლეს თავი და დამოუკიდებლობა არიან. ამ მხარეებში საქართველოდან გავრცელებულ იქნა აგრეთვე ბერძნულ-ქრისტიანული რელიგია, რისი კვალი (ზოგი ნაშთები) ჯერაც შემორჩენილია. ლეკეთის დანარჩენ მხარეებში ამჟამად გავრცელებულია და გაბატონებული სუნიტურ-მაჰმადიანური რელიგია.

ლეკეთის ამ სხვადასხვა მხარეების მოსახლეობაა სწორედ, რომლებმაც, განსაკუთრებით ამ საუკუნეში, ააოხრეს კახეთი და შიდა და ქვემო ქართლი და რომლებიც ახლაც გამუდმებით დაძრწიან იქ, ხან საკუთარი სურვილით, ხან თურქი ფაშას (რომელიც ზის ახალციხეში, თურქეთის ხელში მყოფ ზემო ქართლის მთავარ ქალაქში) წაქეზებით და დაქირავებით. ასე მაგალითად, მე გავიგე, რომ ჯერაც ავარის ხანი გარკვეული რაზმით დვას ქარის მხარეში კახეთის საზღვართან. უშუალოდ რუსეთის საზღვრების მიმართ არც ავარის ხანი და არც ყიზიყუმუხის ხანი არ იჩენენ მცირე მტრობასაც კი; პირიქით, ყველანი ცდილობენ, რათა ხშირი მიწერმოწერით ყიზლარის კომენდანტთან კარგი ურთიერთობა ჰქონდეთ.

ლეკების მიერ დასახლებული კავკასიის მთავარი ქედის ნაწილის საბი-რისპირო აღმოსავლეთი ბოლო ჩრდილოეთი მთისწინეთისა უკავიათ ნაწილობ-რივ ყუმუხელ (არა ყალმუხელ), ნაწილობრივ ნოღაელ თათრებს. ყუმუხელი თათრები გვხვდებიან ბრაგუნში სუნჯის შესართავთან, აქსაიში ანუ იახსაიში, ამავე სახელის მდინარის შესართავს ზევით, ენდრეში ანუ ანდრევეა დერეფნიაში, როგორც მას რუსები უწოდებენ, რომელიც ძვეს პატარა მდი-ნარე აკტაშზე; [გვხვდებიან] კოსტეკში მდ. კოისუზე და ზოგიერთ, მათ შორის მდებარე სოფლებში. მათთან ბატონობს სხვადასხვა (რამდენიმე) თათრული თავადური გვარი, რომლებიც თავს რუსეთის ქვეშევრდომებად თვლიან და რომელთა მძევლებიც ყიზლარში იმყოფებიან. ყაზანიში და ჯანგუტეი ისეთივე ყუმუხურ-თათრული სოფლებია და მდებარეობენ მდ. ოზენზე, რომელიც მოედინება მთავარი ქედის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კალთიდან. ამათ ჰყავთ საკუთარი მმართველები, რომლებიც ხანდახან თარეშობენ ყიზლარის მიდამოებში. ტარ-კი, რომელიც ძვეს მთავარი ქედის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კალთაზე, არის აგრეთვე ყუმუხურ-თათრული პუნქტი (Ort), რომლის მმართველიც ატარებს შამხალის ტიტულს. უწინ ის ბატონობდა ყველა ყუმუხელ თათრებზე და ლეკეთის დიდ ნაწილზე. ამჟამად, პეტრე დიდის დროიდან მოკიდებული, მთლად უძღურია და, გარდა ტარკის სიახლოვეს მდებარე ყუმუხურ და

einigen in der Nähe von Tarku gelegenen kumükischen und lesgischen Dörfern, hat er weiter nichts zu sagen, Und auch dieser Besize wird dem izzigen Schemchal von einem seiner Verwandten in Kasanisch streitig gemacht. An Rusland ist er zwar nicht durch Eid und Geis(s)el(n) für igt verbunden, doch bezeigt er sich ruhig und friedfertig.

Zwischen diesen kumükisch-tatarischen Distrikten halten sich einige nogaische Tataren auch, die in Zelten herumziehen und deren etwan 5000 Familien seien mögen. Von diesen sind acht Aule oder Dorfschaften den Fürsten in Aksai; zwölf den Fürsten in Endre und vier und zwanzig dem Schemchal in Tarku untertan und zinsbar. Ein Teil dieser Nogaijer ward zu Zeiten des Kaisers Peters des Grossen unter russische Botnässigkeit gebracht, unter der er sich auch igt befindet. Dieser ist an 1000 Familien stark und ziehet an der Nordseite des Tereks zwischen Kislar und dem Kaspischen Meere herum.

Auf die kumükischen Tataren folgen die Terekemenschen oder Truchmenschen Tataren, die einen etwas verschiedenen Dialekt reden, der mit dem Türkischen fast ganz übereinkommt. Diese nemen die caspische Meers-Küste und den ostlichen Fus des kaukasischen Hauptgebürges in Boinak, Utämisch und Derbent ein und besezen auch das ganze südliche kaukasische Vorgebürge, das zwischen dem Flusse Alasan, oder zwischen Kacheti und dem caspischen Meere gelegen, daselbst sie die Distrikte Cuba, Altypara, Tokuspara, Miskindschal, Chinalug, Krisch, Bnduch, Schamachie und ganz Schirwan ansmachen, welche alle einen Landesherrn haben, der der Fattali Chan ist, dessen Gebiet noch bis Sallian sich erstrekket. Und an diese Gränzen in Westen die gleichfals Truchmenschen Distrikte Schäki, Kaballah, Agdasch und Araseh, die wiederum einen eigenen Landesherrn haben, der in der Stadt Nuchi residirt und igt der Hussein Chan ist, ein Son des Hadschi Dschalabi, der sich aus einen niedrigen Stande zu Nadirs Schahs Zeiten zur Chanswürde schwang und, nach dessen Tode zum Herren in diesen Distrikten aufwarf.

Dies ist nun auszugsweise eine Sammlung von Nachrichten, die man mit derenneigenen, die ich in meinem vorhergehenden Berichte gegeben, verbinden mus, um die Geschichte der kaukasischen Völker der gegenwärtigen Zeit im Zusammenfange zu haben, dazu ich das felende, von den Völkern, die den nordwestlichen Teil des Kaukasischen Gebürges bewonen, noch künftig hinzufügen werde.

Die im Zukunft an mich gerichteten Verhaltensbefehle wünsche ich in Asov vor mir zu finden, der ich mich und meine Expedition der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zur fortdaurenden Gnade und Gewogenheit empfele.

D. Guldenstaedt.

ლექური სოფლებისა. მას სხვა არაფერზე ხელი არ მიუწევდებოდა. და ამ სამფლობელოსაც ახლანდელ შამხალს ეცილება ერთ-ერთი მისი ნათესავი ყაზანიშვი. რუსეთთან თუმცა არც ფიცით და არც მძევლებით არაა ის დაკავშირებული, მაინც მისდამი ამჟღავნებს სიწყინარეს და მშვიდობიანობას.

ამ ყუმუხელი თათრების მხარეებში ცხოვრობენ აგრეთვე ნოღაელი თათრები, რომლებიც კარვებით მომთაბარეობენ და რომლებიც უნდა შეადგენდნენ 5000-მდე ოჯახს. ამათგან რვა აული ანუ სოფელი ემორჩილება და გადასახადს უხდის აქსაის მმართველებს, თორმეტი — ენდრეს მმართველებს, ოცდაოთხი — ტარკის შამხალს. ნოღაელი თათრების ერთი ნაწილი იმპერატორ პეტრე დიდის დროს რუსეთის მფარველობაში შევიდა: ამ მფარველობაში ახლაც იმყოფება. ისინი შეადგენენ 1000 ოჯახს და მომთაბარეობენ თერგის ჩრდილოეთ მხარეში, ყიზლარსა და კასპიის ზღვას შორის.

ყუმუხელ თათრებს მოსდევენ თარაქამა (ტურეკემენული) ანუ თურქმანი (ტრუხმენული) თათრები. ისინი ოდნავ განსხვავებულ დიალექტზე ლაპარაკობენ, რომელიც თითქმის მთლად უახლოვდება (ემთხვევა) თურქულს. ისინი ცხოვრობენ კასპიის ზღვის ნაპირზე და კავკასიის მთავარი ქედის აღმოსავლეთ ძირას ბონიკში, უტემიშში და დერბენტში და აგრეთვე უკავიათ კავკასიის მთელი სამხრეთი მთისწინეთი, რომელიც მდებარეობს მდ. ალაზანსა, ანდა კახეთსა და კასპიის ზღვას შორის; აქ ისინი ქმნიან მხარეებს კუბას, ალთიფარას, დოგუზფარას. მისკინჯალს, ხინალუგს, კრიშს, ბუდუხს, შამახის და მთელ შირვანს; ყველა ამათ ჰყავთ მმართველი, ფათალი ხანი, რომლის სამფლობელოც გადაჭიმულია სალიანამდე. ამათ დასავლეთიდან ესაზღვრება ასევე თურქმანული (ტრუხმანული) მხარეები შაქი, ყაბალა, აღდაში და არაში, რომელთაც აგრეთვე საკუთარი მმართველი ჰყავთ, რომელიც ქალაქ ნუხაში ზის, ამჟამად ჰუსეინ ხანია, ვაჟი ჰაჯი ჩალაბისა, რომელიც ნადირ-შაჰის დროს აღზევდა დაბალი მდგომარეობიდან (წოდებიდან) ხანის პატივამდე და რომლის (შაჰის — გ. გ.) სიკვდილის შემდეგ თავი გამოაცხადა ამ მხარის მბრძანებლად.

ასეთია ამონაწერების (შემოკლებული) სახით მოცემული ცნობები, რაც უნდა შეუკავშირდეს ჩემ მიერ წინა მოხსენებაში მოცემულს, რათა ერთ მთლიანობაში გვექნოდეს [წარმოდგენილი] კავკასიის თანამედროვე ხალხების ისტორია: ამას მე მომავალში დავურთავ კავკასიის ქედის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მცხოვრები ხალხების შესახებ ცნობებს, რაც ახლა მაკლია.

ჩემდამი განკუთვნილი მომავალი ინსტრუქცია მინდა დამხვდეს აზოვში, რითაც მე და ჩემს ექსპედიციას ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის შემდგომი წყალობა და კეთილგანწყობა მოგვეცემა¹.

გიულდენშტედტი.

¹ ამ მოხსენების შემდეგ ჩადებულია ჩრდ. კავკასიის ნაწილის რუკა — გ. გ.

XXXI Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg

d. d. Mosdok, den 20 Mai, 1773

Л. 151⁰⁶—152

Während meines Aufenthalts in Georgien habe ich das Manuscript einer georgischen Chronik ausfündig gemacht und für 30. Rubel für die Akademische Bibliothek gekauft. In Kislar habe ich gesorgt, daß dasselbe ins russische übersezt werde, damit sich der grusinische Archimandrit Porphyry mit dem Studenten Belajev beschäftigt und das erste Viertel geendigt hat, womit meine Abreise abzubrechen nötigte. Da es mir indes doch für die Geschichte nützlich zu seyn scheint, wenn das Werk ganz übersezt würde, ob es gleich ein ser fabelhaftes Ansehen hat, so habe ich mit dem Archimandriten beratschlaget, wie die Fortsezzung der Übersezzung möglich zu machen sei, weil der Archimandrit nicht genugsam russisch verstehet, um richtig zu schreiben und weil der Student Belajev nicht genugsam grusinisch verstehet, um richtig zu übersezen. Er hat sich anerbotten, wenn ich nach St. Petersburg zurückzukommen seyn würde, auch dahin von Kislar zu kommen daselbst er sich bei seinem Vater, dem grusinischen Zarewitsch und russisch kaiserlichen Obristlientenant Alexander Jasseivitsch aufhält, nur bittet er, daß die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften zu dieser Reise die Erlaubnis bei dem heiligen Synod bewürken und mir zuschikken wolle.

Ausser dieser Übersezzung erbietet er sich auch, eine Grammatik und ein Lexicon der grusinischen Sprache zu schreiben und andere Übersezzungen aus dem Russischen ins Grusinische zu verfertigen und zum Drukke zu übergeben, die in Grusien guten Abgang finden könnten. Ich erwarte darüber Verhaltungsbefehle...

XXXII Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg

d. d. Tscherkask, den 29-ten Julius, 1773

Л. 156

...Von der tscherkessischen Nation habe ich izt ganz vollständige Nachrichten gesamlet. Die Türken und Tatare nennen sie: Tscherkes; die Georgier: Tscherkesiani; die Russen: Tschirkassi; und die Ossier: Kasach, welches vielleicht auch zu Kaiser Constantins Zeiten der Name derselben war;

XXXI მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის
სტ-პეტერბურგში

მოზდოკი, 1773 წლის 20 მაისი

გვ. 151⁰⁶—152

საქართველოში ყოფნის დროს მე შემხვდა ხელნაწერი ქართული ქრონიკა, რომელიც ვიციღე 30 მანეთად აკადემიის ბიბლიოთეკისთვის. ყიზლარში ვიზრუნე, რათა ის რუსულად გადათარგმნილიყო; ამ საქმეს ხელი მოჰკიდეს ქართველმა არქიმანდრიტმა პორფირიმ სტუდენტ ბელ[ი]აიევთან ერთად და დაამთავრეს პირველი მეოთხედი, ამის გამო ჩემი გამგზავრების გადადება მომიხდა. ამასთან, რადგან მე ვფიქრობ, რომ მთელი ნაშრომის თარგმნა საჭირო იქნება ისტორიისათვის (თუმცა მას ამავე დროს ძალზე ლეგენდარული სახეც აქვს) ამიტომ მე და არქიმანდრიტმა მოვითათბირეთ, თუ როგორ გაგვეგრძელებინა თარგმნა, რადგან არქიმანდრიტმა არ იცოდა საკმაოდ რუსული, რომ სწორად დაეწერა, ხოლო სტუდენტს ბელ[ი]აიევს საკმარისად არ ესმოდა ქართული, რათა მართებულად ეთარგმნა. მან (არქიმანდრიტმა—გ. გ.) აღმითქვა (გამოთქვა სურვილი), როცა მე პეტერბურგში დავბრუნდებოდი, ისიც ჩამოვიდოდა იქ ყიზლარიდან, სადაც (პეტერბურგში—ჭ. გ.) ის იცხოვრებს თავის მამასთან, ქართველ უფლისწულთან და რუსეთის იმპერიის პოლკოვნიკ-ლეიტენანტთან (პოდპოლკოვნიკთან?) აღექსანდრე იასეს ძესთან; მხოლოდ მთხოვა მან, რომ ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიამ ამ მგზავრობისთვის ნებართვა გამოითხოვოს წმინდა სინოდისაგან და მე გამომიგზავნოს.

გარდა ამ თარგმანისა, მან აღმითქვა დაწეროს ქართული ენის გრამატიკა და ლექსიკონი და დაამზადოს სხვა თარგმანები რუსულიდან ქართულად და გადასცეს დასაბეჭდად, რასაც საქართველოში კარგი გასავალი ექნება. ყოველივე ამის გამო მე ველი ინსტრუქციებს...

XXXII მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი
სტ-პეტერბურგში

ჩერკასკი, 1773 წლის 29 ივლისი

გვ. 158

...ჩერქეზი ხალხის შესახებ ახლა მე სავსებით სრული ცნობები შევკრიბე. თურქები და თათრები მათ უწოდებენ — ჩერქეზ-ს; ქართველები — ჩერქეზიანი-ს; რუსები — ჩირკასი-ს; ოსები — ყაზახ-ს, რაც ალბათ იმპერატორ კონსტანტინე-

sie selbst aber nennen sich: Adige. Die kleine und grosse Kabarda sind die stärksten und angesehensten Distrikte dieser Provinz Tscherkessia; den übrigen Teil machen aus die Distrikte Beslen an der Laba; Temirgoi, Mamschach und Adimei an der Schagwascha; Abasech an den Flüssen Pschaha, Chuasch, Chotups und Tschochups; Bscheduch (*Бжедуча*) an dem Flusse Kislar-ketken; Hatukai und Bschana (*Бжана*) an den Flüssen Karakoban und Agaisu. Diese Flüsse, die alle in den Kubau fallen, nemen diese tscherkessischen Distrikte an der Nordseite des kaukasischen Hauptgebürges und an dessen Füsse bis zu seiner nordestlichen zum schwarzen Meere sich senkenden Huke ein. Die Sprache, die in diesen Distrikten geredet wird, ist eine ganz besondere asiatische Sprache, die mit der Kabardinischen, einige geringe Abweichungen ausgenommen, völlig dieselbe ist. Es bekante sich ehemals diese ganze tscherkessische Nation zu der griechisch-christlichen Religion, die von den Georgiern, nachher auch zu des Zaren Iwan Wasiliewitsch Zeiten von den Russen eingeführt worden. Izt sind nur noch die geringen Spuren davon übrig, die ehemals schon bei den übrigen kaukasischen Völkern angeführt sind. Die mahometanische Religion ist bis izt nur von den Vornemsten angenommen und Medscheten und Mula findet man noch nirgend. Die Kabarda erkennt unmittelbar die russische Oberherrschaft. Über die übrigen tscherkessischen Distrikte suchen die Türken durch einen Seraskier, der in Kopil zu seim pflegt, einiges Ausehen zu behaupten.

п. 159—160⁶

...Mit der Tscherkessischen Nation ist durch die Sprache, die indes doch ser abweichend und den Tscherkessen unverständlich ist, verwandt die Provinz Abasa, welches die türkische, tatarische und tscherkessische Benennung derselben ist, die von den Georgiern: Abchaseti und von der Nation selbst: Absur genannt wird; und eben diese ist Awchasia der neueren Geographen und scheint Abasgia des Kaiser Constantins zu seien. Ehemals nam diese Nation blos den westlichen, zum schwarzen Meere sich senkenden Teil des kaukasischen Hauptgebürges ein, an Flüssen, die unmittelbar zum schwarzen Meere gehen, zwischen dem Kuban und Enguri, der sie von Mingrelia scheidet. Der gröste Teil der Nation wont auch noch in dieser Gegend und macht die Distrikte Chirpis, Tschadschi (*Чаджи*), Sads, Aibga und Achschipse aus, die die Tscherkessen unter dem gemeinschaftlichen Namen: *Kuschhaschip* d. i. Transmontaner begreifen. Über diese herrschen die Türken durch einen in der am schwarzen Meere gelegenen Vestung Sokunkala befindlichen Pascha, der aus der fürstlichen abchasischen Familie Mudawia gewält wird. Der vorlezte hies Abai; daher nannten die Georgier den diesen Abai untergebenen Distrikt, nach der georgischen Sprache eigenen Construction: Sabai und daraus ist die Nation Sabaizy entstanden, die man in dem russischen Atlasse findet. Auf diese Distrikte, die den südwestlichen Teil von Abchasia ausmachen, folgen in

ნეს დროსაც იყო მათი სახელი; ხოლო თვითონ, თავიანთ თავს ეძახიან—
 ადილე-ს. ჩერქეზეთის პროვინციის ყველაზე ძლიერი და მნიშვნელოვანი მხარეებია მცირე და დიდი ყაბარდო; დანარჩენი მხარეებია: ბესლენი
 მდ. ლაბაზე; თემირგოი, მამხეგი და ადიმეი — შჰავგაშაზე; აბაძეხი
 მდ. ფშაჰზე, ხუაშზე, ხოთუფსზე და ჩოხუფსზე; ბჟედუხი — მდ. ყიზლარ
 კეტქენზე; შატუკაი და ბჟანა მდ. ყარაყუბანსა და ალაისზე. ეს მდინარეები,
 რომლებიც (ყველანი) ყუბანს ერთვის, მოიცავენ ჩერქეზულ მხარეებს
 კავკასიის მთავარი ქედის ჩრდილოეთ მხარეზე და მის ძირას მისი ჩრდილო-
 აღმოსავლეთის, შავ ზღვამდე დაშვებულ კალთებამდე (Huke). ენა, რომელიც
 იხმარება ამ მხარეებში, არის სავსებით განსაკუთრებული აზიური ენა, რომელიც,
 მცირე გამოჩენის გარდა, მთლიანად იგივეა, რაც ყაბარდოული,
 ძველად მთელი ჩერქეზი. ხალხი აღიარებდა ბერძნულ-ქრისტიანულ რელი-
 გიას, რაც ქართველების, ხოლო შემდეგ კი აგრეთვე მეფე ივანე ვასილის ძის
 დროს რუსების მიერ იყო შეტანილი. ამჟამად კი მხოლოდ მისი ნაშთებიღაა
 შემორჩენილი, რაც უკვე ზევით იყო ნათქვამი სხვა კავკასიელი ხალხების
 აღწერისას. მაჰმადიანობა ჯერაც მხოლოდ წარჩინებულებს აქვთ მიღებული,
 ხოლო მეჩეთები და მოღები არსად არ გვხვდებიან. ყაბარდო აღიარებს უშუა-
 ლოდ რუსულ უზენაესობას. დანარჩენ ჩერქეზულ მხარეებზე კი თურქები ცდი-
 ლობენ დაამკვიდრონ ზედამხედველობა კოპილში მყოფი სერასკირის მეშ-
 ვეობით.

გვ. 159—160^თ

...თუმცა ძლიერ განსხვავდება და ჩერქეზთათვის გაუგებარია, მაგრამ
 ჩერქეზ ხალხს ენის მხრივ ენათესავენა პროვინცია აბაზა; ეს არის მისი
 თურქული, თათრული და ჩერქეზული სახელწოდება, ხოლო ქართველთაგან
 იწოდება: აფხაზეთი, და თვით ხალხისგან კი აფსურ-ად. ეს არის აფხაზია
 ახალი გეოგრაფებისა და უნდა იყოს აბაზგია იმპერატორ კონსტანტინესი.
 ძველთაგან ამ ხალხს ეჭირა მხოლოდ დასავლეთი, შავი ზღვისაკენ დაშვებული
 ნაწილი კავკასიის მთავარი ქედისა მდინარეებზე, რომლებიც უშუალოდ ერ-
 თვიან შავ ზღვას, [ტერიტორია] ყუბანსა და ენგურს შორის, რომელიც (ენგუ-
 რი—გ.გ.) მას სამეგრელოსგან გამოჰყოფს. ხალხის მეტი ნაწილი ჯერაც ამ
 ადგილებში ცხოვრობს და ქმნიან მხარეებს: ხირფისი, სადში, საძი,
 აბზგა და ახშიფსე, რომელთაც ჩერქეზები საერთო სახელით: კუშჰამი,
 ე. ი. მთისგადაღმელნი, აერთიანებენ. ამათზე ბატონობენ თურქები შავი ზღვის
 პირას მდებარე სიმაგრე სოხუმკალაში მჯდომ ფაშის მეშვეობით, რომელსაც
 ირჩევენ აფხაზეთის თავადთა გვარიდან, მუდავია-დან. უკანასკნელის წინ [რომ
 ფაშა იყო,] ერქვა აბაი; ამიტომ უწოდებენ ქართველები ამ აბაის კუთვნილ
 მხარეს, ქართული ენისათვის დამახასიათებელი კონსტრუქციის მიხედვით,
 საბაი-ს, და აქედან წარმოსდგა ხალხის [სახელიც]. საბაიცი, რაც გვხვდება
 რუსულ ატლასში. ამ მხარეს, რომელიც შეადგენს აფხაზეთის სამხრეთ-დასავ-
 ლეთის ნაწილს, მოსდევს ჩრდილო-დასავლეთით მხარეები: ტუბი; უბიხი,

Nordwest die Distrikte Tubi, Ubuch, Schaschi und Schapsich oder Schapso, die mit dem Tscherkessischen Distrikte Rschana und Hatukai gränzen, und über die die Türken in der am schwarzen Meere gelegenen Vestung Sotschukkala Aufseher halten, denen sie indes wenig gehorchen. Die Sprache dieser nordwestlichen Distrikte ist von der in den südwestlichen Distrikten gebräuchlichen merklich verschieden. Ein dritter kleiner Teil der Nation ist derienige, der in dem vorigen Jahrhunderte nach der Nordseite des Gebürges gezogen ist, daselbst er igt, zwischen den Tscherkessischen Distrikten Kabarda und Beslen, die Flüsse Kuma, den obern Teil des Kubans und die in dem Kuban fallenden Flüsse Indschik und Uarp oder Arpa einnimt und die Distrikte Kisilbek, Tam, Schegrai, Barakai, Baschilbai, Sidi und Alte Kesek, d. i. Sechs Stücke von sechs der vornehmsten Familien also genant, ausmacht. Die Fürsten der grossen Kabarda halten diese sich untertän und zinsbar; weil sie an dieselben ire vorigen Wouplätze, nachdem sie selbst ostlicher zum Terek hingezogen, abgetreten haben. Ire ehemaligen Fürsten aus den Familien Mudawia und Scharscha, die noch igt die angesehensten in dem südlichen Abchasien sind, suchen gleichfals das alte Recht zu behaupten; und die Fürsten des Tscherkessischen angränzenden Distrikts Beslen machen auch verschiedene Ansprüche an diese Nordseite Abchasier, daher sie in einer beständigen Unruhe und Bedrängnis leben. Zu Anfange des izzigen Krieges im Jare 1769. wurden auch viele derer zu Alte Kesek gehörigen, an des Kubans obern Teile im Gebürge gelegenen Dörfer, durch das Corps des H. Generalen v. Medem verheeret, weil sie sich feindlich bezeigten. Die Sprache dieser [ist in] nordlichen Distrikten gebräuchlichen übereinkommend. Nur der Tscherkessischen, sonst keiner andere[n] mir bekanten Sprache ist die abchasische ähnlich. In Ansehung der Religion gielt von Abchasia eben das, was von Tscherkessia gesagt ist. Doch scheint es, daß sie in Abchasia tiefer eingewurzelt gewesen. Bedia, Dranda und Mokwi waren Bischofssitze und Bitschwinta war der Sizz eines Patriarchen, der in der Folge der Patriarch von Imereti selbst war. An diesen Oertern stehen noch igt gute steinerne Kirchen; und die Abchasier halten noch igt unter sich einen Mann, der unverheiratet und von ungescholtenen Wandel seien mus, der besonders nach der grossen Fasten die Einsegnung des Fleisches verrichtet, und diesen nennen sie: *Kaltakas*, welches von dem verstümmelten georgischen Patriarchen Titel: *Katolikos* herrürt. In den ältesten Zeiten hatte Abchasia seinen eigenen Landesherrn, der vermutlich auch die Provinz Kasachia oder izzige Tscherkessia besas und dem in der georgischen Chronik der Titel: *Abchasetis Mepe*, das ist *Abchasiae Rex* gegeben wird. Nachher kam das ganze Land an die georgischen Regenten, die den Titel: *Kartwelissa* da *Abchasetissa Mepe*, d. i. *Georgiae et Abchasiae Rex* füreten. Nach der Teilung des georgischen Reiches kam diese Provinz an Imereti, von dem sie in der Folge ganz abtrünnig geworden und one Landesherrn geblieben.

შაში და შაფსული ანუ შაფსო, რომლებიც ესაზღვრებიან ჩერქეზულ მხარეებს ბენას და ჰატუკაის და რომელთა ზედამხედველებიც თურქებს შავ ზღვაზე მდებარე სიმაგრე სუჯუქ-ყალაში ჰყავთ, თუმცა ამათ ისინი ნაკლებ ემორჩილებიან. ამ ჩრდილო-დასავლეთის მხარეებში გავრცელებული ენა შესამჩნევად განსხვავდება სამხრეთ-დასავლეთისაში ხმარებულისაგან. მესამე პატარა ნაწილი ხალხისა არის ის, რომელიც გასულ საუკუნეში მთიანეთის (ქედის) ჩრდილოეთით დასახლდა, ამიტომ ისინი ამჟამად სახლობენ ჩერქეზულ მხარეებს, ყაბარდოსა და ბესლენს შორის, რაც მოიცავს მდ. კუმას, ყუბანის ზემო წელს და ყუბანში ჩამავალ მდინარეებს, ინჯიკსა და უარპს ანუ არპას; მათ აქვთ მხარეები ყიზილბეკი, ტამი, შევრაი, ბაროყაი, ბაშილბაი, სიდი და ჰქმნიან ალთი ქესეკს, ე. ი. ნაწილი, რადგანაც სახელები ჰქვიათ ექვსი ყველაზე ცნობილი გვარის მიხედვით. დიდი ყაბარდოს თავადებს. ესენი მორჩილებაში ჰყავთ და გადასახადს ახდებიან, რადგან ამათ (ყაბარდოელებმა — გ. გ.) თავისი ძველი საცხოვრებლები მათ დაუთმეს, მას შემდეგ რაც თვით აღმოსავლეთით თერგისკენ გადმოვიდნენ. მათი (ამ აფხაზთა — გ. გ.) ძველი თავადები მუდავიასა და შარშას გვარიდან, რომლებიც ახლაც ყველაზე ძლიერნი არიან სამხრეთ აფხაზეთში, ცდილობენ თავისი ძველი უფლება დაამკვიდრონ აქაც. [ამათი] მოსაზღვრე ჩერქეზეთის მხარის, ბესლენის, თავადები აფხაზეთის ჩრდილოეთ მხარეზე ზოგ უფლებას აცხადებენ, ამიტომ ისინი ცხოვრობენ გამუდმებულ შფოთსა და თავდასხმებში. ამ ომის დასაწყისში, 1769 წელს, ალთი კუნძულის კუთვნილი, მდ. ყუბანის ზემო წელზე მთებში მდებარე ბევრი სოფელი დარბეულ იქნა ბ-ნ გენერალ მედემის კორპუსის მიერ, რადგან ისინი მტრულად იქცეოდნენ. ამათი ენა ემსგავსება ჩრდილოეთ მხარეებში გავრცელებულს. ხოლო ჩერქეზულს არც ერთი სხვა ჩემთვის ცნობილი ენა არ ემსგავსება, გარდა აფხაზურისა. რაც შეეხება რელიგიას, აფხაზეთის შესახებ შეიძლება ითქვას იგივე, რაც ჩერქეზეთის შესახებ. თუმცა აფხაზეთში უფრო ღრმად უნდა ჰქონდეს [რელიგიას] ფესვები გადგმული. ბეღია, დრანდა და მოკეზ იყვნენ ეპისკოპოსის საჯდომები; ხოლო ბიჭვინთა იყო ადგილსამყოფელი პატრიარქისა, რომელიც შემდეგ თვით იყო იმერეთის პატრიარქი. ამ ადგილებში დღესაც დგას ქვის კარგი ეკლესიები; აფხაზებს ჰყავთ ერთი კაცი, რომელსაც არ ჰყავს ცოლი და უნდა ეწეოდეს უმწიკვლო ცხოვრებას; მას ძირითადად ევალება დიდმარხვის შემდეგ ხორცი აკურთხოს და მას უწოდებენ ისინი: კალტაკას, რაც წარმოადგენს პატრიარქის ქართული ტიტულის „კათოლიკოსის“ დამახინჯებას. ძველ დროში აფხაზეთს ჰყავდა თავისი საკუთარი მმართველი, რომელსაც, ჩანს, აგრეთვე პროვინცია ყაზახია ან ახლანდელი ჩერქეზეთი ეკავა და რომელსაც ქართულ ქრონიკაში ჰქონდა მიცემული ტიტული აფხაზეთის მეფისა. ამის შემდეგ მთელი ქვეყანა გადავიდა საქართველოს მმართველების ხელში, რომლებიც ატარებდნენ ტიტულს: მეფე ქართლისა და აფხაზეთისა. საქართველოს სამეფოს გაყოფის შემდეგ, ეს პროვინცია გადავიდა იმერეთის ხელში, რომლისგანაც ის შემდგომში მთლიანად გამოიყო და დარჩა უმმართველოდ.

Um die Geschichte derer die kaukasische Gegenden bewohnenden Völker vollständig zu machen, ist nun noch übrig, daß ich von den Nogaischen Tataren und von den russischen Kasaken, die am Kuban leben, rede. Der Kuban Fluß, nachdem er neben der Kuma von Süden nach Norden aus dem Hauptgebürge herausgetreten, wendet sich nach Westen und nimmt in dem an 50 Werst breiten Tale, das der nördliche Fus des Hauptgebürges und der südliche Fus des nördlichen Vorgebürges einschließt, seinen Gang zum schwarzen Meere. An demselben ziehen in der Gegend zwischen und um den Mündungen der Flüsse Indschik (*Инджикъ*) und Uarp, diejenigen nogaischen Tatare herum, die Kassai Aul genant werden und die an 8000 Familien stark sind. Der Älteste derselben war der Mursa Arslanbek, oder der unter dem Namen: Sokur Hadschi, d. i. blinder Pilgrim, auf der Astrachanischen Steppe berühmte Partiegänger, der im vorigen Jare gestorben, dagegen der izzige Älteste der Mursa Islam, des Musa Son ist. In der Gegend der Mündung der Laba wonet eine am 2000 Familien starke nogaische Horde in Dörfern und Häusern, die Naurus Aul genant wird. Beide diese Horden haben in diesem Kriege gegen die russischen Gränzen feindlich agirt. Aber in Herbst im Jare 1771. schlug sie der H. General v. Medem, darauf sie an Rusland den Huldigungseid leisteten, Geis(s)el(n) gaben und bis izt geruhig sind. Anser diesen beiden Horden halten sich einige Tatarische Fürsten auf, die aus der Krimisch-Chanische[n] Familie, vor da sie verschiedener Umstände wegen zu Anfange dieses Jarhunderts hieher geflüchtet sind. Sie führen den Titel: Sultan und nären sich von diesen Nogaiern, bei denen sie zu vielerlei Handeln Gelegenheit geben.

Die übrigen Teil[e] des Kuban Flusses von der Mündung der Laba bis zum schwarzen Meere besezen izt die grossen nogaischen Horden Jedisan, Jedischkul, Dschambeiluk und Akkermen oder Belogorod, die seit zwei Jaren nachdem sie der russischen Herrschaft sich unterworfen, vom Dnieper und Bug wieder in diese Gegenden, die sie ehemals bewoneten, versetzt sind und diese machen eigentlich die Kubanische Tatarei aus. Sie namen aber nicht allein das Tal am Kuban Fluß ein, sondern auch das längst dem Kuban sich ausdenende flache nördliche Vorgebürge und die von dessen Nordseite entspringenden Flüsse Akbasch, Tschalbasch, Ge, Schübür, Gogonlik, Dongusle, Dschilule, Ajule und Gegerlik und den Manitsch, unterhalb der Mündung des Gegerlik, an denen sie mit iren Zelten herumziehen. Nur ein kleiner Teil, besonders von der Horde Akkermen, die in Dörfern zu leben gewont ist, hat angefangen, sich am Kuban an verschiedenen Orten anzubauen.

Etwan eine Tagereise oberhalb seiner Mündung, teilt sich der Kuban in verschiedene Arme, an denen einige bevestigte Oerter liegen, die unter dem Krimmischen Chane standen und teils von Tatern, teils von Tscherkessen bewont sind, nemlich Kopil, Taban oder Taman, Temruk, Atschu-

რათა კავკასიის ხალხების ისტორია სრული გახდეს, დარჩა სათქმელი მხოლოდ ნოღაელ თათრებსა და რუს კაზაკებზე, რომლებიც ყუბანზე ცხოვრობენ. მდინარე ყუბანი, მას შემდეგ რაც ის მდ. კუმას ახლოს (სამხრეთიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით) გამოდის მთავარი ქედიდან, უხვევს დასავლეთისკენ და 50 ვერსის სივანის დაბლობით, რომელიც მოთავსებულია მთავარი ქედის ჩრდილოეთ ძირსა და ჩრდილოეთის მთისწინეთის სამხრეთის ძირს შორის, მიემართება შავი ზღვისაკენ. მასზე (ყუბანზე — გ. გ.). მდ. ინჯიკისა და უარბის შესართავებთან და მათ შორის მოთავსებულ მიდამოში მომთაბარებობენ ის ნოღაელი თათრები, რომლებსაც ჰქვიათ კასაი აუღლი და შეადგენენ 8000 ოჯახს. მათი უფროსი (Älteste) იყო მურზა არსლანბეკი, (ანდა სოკიურ ჰაჯის, ე. ი. ბრმა პილიგრიმის სახელით ცნობილი ასტრაბანის სტეპებში მოხეტიალე Partiegänger), რომელიც გასულ წელს მოკვდა, ხოლო მის მაგივრად ამჟამად უფროსია მურზა ისლამი, მუქრუს ვაჟი. ლაბას შესართავის მიდამოებში ცხოვრობს 2000 ოჯახისგან შემდგარი ნოღაური ურდო: სოფლებსა და სახლებში, რომელსაც უწოდებენ ნაურუხ აულს. ორივე ეს ურდო ამ ომში მოქმედებდა რუსეთის საზღვრების სამტროდ. მაგრამ 1771 წლის შემოდგომაზე ისინი დაამარცხა ბ-ნმა გენერალმა ფონ მედემმა, ამიტომ მათ რუსეთს დაუდეს ერთგულების ფიცი, მისცეს მიწვევები და ჯერაც მშვიდად არიან. ამ ორი ურდოს გარდა ცხოვრობენ ზოგი თათარი თავადები, რომლებიც არიან ყირიმის ხანის გვარიდან და სხვადასხვა მიზეზების გამო ამ საუკუნის დასაწყისში იქიდან აქეთ გამოიქცნენ. ისინი ატარებენ სულთანის ტიტულს და თავს ირჩენენ ამ ნოღაელთა ხარჯზე, რომლებთანაც მათ აქვთ საშუალება სხვადასხვა სახის ურთიერთობა იქონიონ.

მდ. ყუბანის დანარჩენი ნაწილი, მდ. ლაბას შესართავიდან შავ ზღვამდე, ამჟამად უკავიათ დიდ ნოღაურ ურდოებს — იედი სანს, იედი შკულს, ჯამბოილ უკს და აკერმენს ანუ ბელგოროდს, რომლებიც ეს ორი წელია, მას შემდეგ რაც რუსეთს დაემორჩილნენ, დნებრიდან და ბუვიდან კვლავ ამ მხარეებში გადმოსახლდნენ, სადაც ისინი ძველადაც ცხოვრობდნენ; ისინი შეადგენენ ჩვეულებრივ ყუბანელ თათრებს. მათ უკავიათ არა მარტო ყუბანის დაბლობი, არამედ ყუბანის გასწვრივ დაშვებული დაბალი ჩრდილოეთის მთისწინეთი და მისი ჩრდილოეთი მხრიდან მომავალი მდინარეები: აკბაში, ჩალბაში, გე, შუბური, კავალნიკი, დონღუზლე, ჯილულე, აიულე, ეგორლიკი და მანიჩი — ეგორლიკის შესართავს ქვევით, რომელთა [მიდამოებშიც] ისინი თავიანთი კარგებით მომთაბარებობენ. მხოლოდ ერთმა პატარა ნაწილმა, ძირითადად აკერმენის ურდოსი, რომელიც მიეჩნევა სოფლებში ცხოვრებას, დაიწყო დამკვიდრება ყუბანზე, სხვადასხვა ადგილებში.

თავისი შესართავის ზემოთ, დაახლ. ერთი დღის სავალზე, ყუბანი ძყოფა რამდენიმე ტოტად, რომლებზეც რამდენიმე გამაგრებული პუნქტი ძვეს. ისინი ემორჩილებიან ყირიმის ხანს და დასახლებული არიან ნაწილობრივ თათრებით, ნაწილობრივ ჩერქეზებით. ესენი არიან, სახელდობრ, კოპილი, ტაბანი.

kala und Chituk; diese begreifen die Tatarn, weil sie auf Inseln, die die Arme des Kubans machen, gelegen, unter dem gemeinschaftlichen Namen: Adale d. i. Insulaner...¹

ა. 164⁰⁶

Um meine Reise von Mosdok nach Tscherkask recht gemeinnützig zu machen, habe ich zwei und zwanzig Oerter bemerkt und auf dem Plane mit hinzugefügten Nummern angezeigt, an denen Kolonien angelegt werden könnten. Die Oerter sind an 20 bis 30 Werst von einander abstehend...²

ა. 166—166⁰⁶—167

Aus den Donischen und Wolgischen Kasaken können leicht 2200 Familien genommen werden, die zu 100 Familien in jedem derer zwei und zwanzig Oerter verteilt, den Stamm dieser Kolonien ausmachen würden. Jeder Ort könnte mit einem viereckigten Erdwalle und mit 4. Kanonen versehen werden...

Bei diesen Oerten... konnte die Anzal der Einwohner vermeret werden durch Nogaier, die in Häusern zu leben gewont sind... Auch halte ich es leicht taulich, aus dem am Terek gelegenen georgischen Distrikte Kewi und aus denen an den Flüssen Aragi und Liachwi gelegenen Distrikten Grasiner oder Georgier herauszuziehen und bei diesen Kolonien zu versetzen...³

ა. 167

Der Nuzze dieser zwischen Mosdok und Tscherkask anzulegenden 22 Kolonien wird in folgendem bestehen...

¹ ამას მოსდევს რუსული სტანიცების აღწერა, შემდეგ კუმა-ყუბანის მიდამოს აღწერა..

² შემდეგ ჩამოთვლილია, თუ რომელი პუნქტი სად ძევს, რა შეიძლება მოყვანილ იქნას, როგორია ბუნება...

³ საჭიროდ მიიჩნევს ყალმუხების გადმოყვანასაც (გ. გ.).

ანუ ტამანი, ტემრიუკი, აჩუკალა და ხიტუკი; მათ თათრები საერთო სახელით — ადალე. ე. ი. კუნძულის მოსახლენი, აერთიანებენ. რადგან ისინი მდებარეობენ კუნძულებზე, რომლებსაც ყუბანის ტოტები ჰქმნიან...

გვ. 164⁰⁶

რათა ჩემი მგზავრობა მოზღოკიდან ჩერკასკამდე ნამდვილად სასარგებლო გაეხადო, მე ჩავინიშნე ოცდაორი პუნქტი და სათანადო ნომრებში აღვნიშნე გეგმაზე. აქ შეიძლება კოლონიათა დაარსება. ეს პუნქტები ერთმანეთისგან 20—30 ვერსით არიან დაშორებულნი...

გვ. 166—166⁰⁶—167

ღონელ და ვოლგელ კახაკთაგან ადვილად შეიძლება 2200 ოჯახის გადმოყვანა, რომლებიც დასახლებიან 22 ადგილას; ას-ასი ოჯახი თითოეულ ადგილას. ისინი შექმნიან ამ კოლონიათა საფუძველს. ყოველი პუნქტი შეიძლება ოთხკუთხა მიწაყრილით და 4 ქვემეხით იქნეს გამაგრებული...

ამ ადგილების მოსახლეობის რიცხვი შეიძლება გაიზარდოს იმ ნოდელთა მეშვეობით (ხარჯზე), რომლებიც შეჩვეული არიან ბინადარ ცხოვრებას... ასევე ადვილშესაძლებლად მიმაჩნია თერგზე მდებარე ქართულ მხარე ხევოდან და არაგვსა და ლიახვზე მდებარე მხარეებიდან ქართველთა გადმოყვანა (ხაზგასმა ჩვენია — გ. გ.) და ამ კოლონიებში დასახლება...

გვ. 167

მოზღოკსა და თერგს შორის 22 კოლონიის დაარსება სასარგებლო იქნება შემდეგის გამო: ¹...

¹ ჩამოთვლილია, რომ შეიქმნება ერთი მთლიანი საზღვარი აზოვიდან კასპის ზღვამდე: მარბი, რასაც ყაბარდოელები და ყალმუხები იღებენ ტბებში და ვაქრობენ, გადაჯარუსეთის ხელში; ასევე საძოვრები ცხვრებისა და ცხენებისთვის; გზები დაცული იქნება კაკასიელთა თავდასხმებისგან და ა. შ. ...

In des Kuban Flusses Ostseite fallen in der Ordnung von Osten nach Westen folgende kleine Flüsse: 1) Koiden, 2) Dschechanes (*Жежань*), 3) Dshegota (*Жигота*), an dessen Ostseite eine steinerne weidliche Riesen-Natur lieget, die Elter Katsch (*Елтеркач*) genant wird; 4) Utschkul (*Учкул*), welches in der tatarischen Sprache: drei Bauren bedeutet; 5) Kalmursaschilgase (*Калмурса жимасе*); 6) Mara, an dem das zu dem Distrikt Altekesek Abasa gehörige Dorfe Klitschk (Клишк)¹ gelegen. — Hieranf folgt 9) der Flus Kuban selbst, den die Abasiner: Kubin, und die Tscherkessen Psidsche (*Псидже*), d. i. Wasser altes. nennen. An dessen Ursprüngen ist der zu Basiania gehörige tatarische Distrikt Karadschai (*Караджай*) gelegen; und diesen westlich der abasaische Distrikt Schtschajna (*Шцайна*), und noch höher im Gebürge, an Swaneti gränzend, der abasaische Distrikt Chirpiskit (*Хирпискит*)². Und am Fus des Gebürges, ist da der Kuban aus demselben heraustritt, das zu Altekesek gehörig Dorf Ketscheje (*Кечейе*), und gegenüber eine alte steinerne Kirche.

Nun die in des Kubans West- und Südwest-Seite fallenden Flüsse, wieder in der Ordnung von O. nach W. fortgehend. 10) Teberde, an den das abasinische Dorf, Tramkt³, gelegen; 11) Schauna (*Шауна*); 12) Kardanich, an dem das abasinische Dorf, Laukt gelegen; 15) Chsaunt (*Хсаунт*), der in die Ostseite des Flusses Kitschi Indschik fällt und an den die abasinische Dörfer Aslankt und Dudarnkwakt gelegen; 16) Maruch, der auch in die Ostseite des Kitschi Indschik fällt und an dem das abasinische Dorf Biberkt gelegen. — Dieses Dorf nebst den schon angeführten Dörfern Dudarukwakt, Aslankt, Laukt, Tramkt, Ketscheje, Klitschk und das Dorf Dschentemirkt (*Жентемиркт*) das an der Kuma der Russen, den die Tataren

* P. I. оц. 100, № 12, т. 1—606.

¹ აქვე ვგვრდბვა მიწერილი: daselbst der Fürst Islam, und seine nogaische Untertane, der Horde Mursa-Bek aul.

² „und noch höher — Хирпискит“ — გადახზულია სხვა ფერის მელნით, გიულდენ-შტედტის ხელით.

³ აქვე ვგვრდბვა ჩანატებული: und zwischen dem und dem Kuban viele steinerne Kreuze.

მდინარე ყუბანს აღმოსავლეთიდან დასავლეთის მიმართულებით, მიმდევრობით, აღმოსავლეთის მხრიდან ერთიან შემდეგი პატარა მდინარეები: 1) კოიდენი; 2) ჯეხანესი; 3) ჯეგოთა, რომლის აღმოსავლეთ მხარეზე იშლება ქვის მკაცრი დიდებული ბუნება (weidliche Riesen-Natur), რომელსაც ეძახიან ელტერკაჩი-ს; 4) უჩქული, რაც თათრულ ენაზე სამ გლესს (მონას) ნიშნავს; 5) კალმურზა-ჯილგასი; 6) მარა, რომელზეც დევს მხარე ალთიქესეკ აბაზას კუთვნილი სოფელი ყლიჩქთ-ი¹. — ამას მოსდევს 9) თვით მდ. ყუბანი, რომელსაც აბაზინელები ყუბინს, ხოლო ჩერქეზები ფსიუს, ე. ი. ძველ წყალს ეძახიან. მის სათავეებთან არის ბასიანეთის კუთვნილი თათრული მხარე ყარაჩაი; მის დასავლეთით, აბაზაური მხარე შჩაინა და უფრო ზევით მთაში, სვანეთის მოსაზღვრე აბაზაური მხარე ხრიფსქითი². ქედის ძირში, იქ სადაც ყუბანი ამ ქედიდან გამოდის, არის ალთიქესეკის კუთვნილი სოფელი ქეჩია და მის მოპირდაპირე მხარეზე ქვის ძველი ეკლესია.

ახლა [დავასახელოთ] ყუბანის დასავლეთის და სამხრეთ-დასავლეთის შენაკადები, ასევე რიგის მიხედვით აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ: 10) თებერდა, რომელზეც დევს აბაზინური სოფელი ტრამქთი³; 11) შაუნა; 12) კარდანიზი, მასზე აბაზინური სოფელია — ლაუქთი; 13) ხსაუთი, რომელიც აღმოსავლეთიდან ერთვის მდ. კიჩი ინჯიკს და რომელზეც მდებარეობენ აბაზინური სოფლები ასლანქთი და დუდარუყვაქთი; 14) მარუხი, რომელიც აგრეთვე აღმოსავლეთიდან ერთვის კიჩი ინჯიკს და მასზე აბაზინური სოფელი ბიბერ [დ]ქთი დევს. — ეს სოფელი, აგრეთვე უკვე ხსენებული სოფლები: დუდარუყვაქთი, ასლანქთი, ლაუქთი, ქეჩია, ყლიჩქთი და სოფ. ჯანთემირქთი, რომელიც დევს რუსების მიერ კუმა-დ წოდებულ [მდინარეზე] (რომელსაც თათ-

* რადგან ამ თავში უხვი ცნობებია დაცული ჩრდილო კავკასიის ხალხთა პოლიტიკური გეოგრაფიის შესახებ, ამდენად ისიც მოვითავსეთ აკადემიისადმი გაგზავნილ მოხსენებათა რიგში—გ. გ.

¹ აქვე გვერდზეა მიწერილი: აქ [არიან] თავადი ისლამი და მისი ნოღაელი ქვეშევრდომები, მურზაბეკაულის ურდოდან.

² „და უფრო ზევით—ხრიფსქითი“ — გადახაზულია სხვა ფერის მელნით, გიულდენშტედტის სახელით.

³ აქვე გვერდზეა ჩამატებული: „მასა და ყუბანს შორის ბევრია ქვის ჯვრები“.

Ulu Kum, die Tscherkessen Gum Ischgo und die Abasiner Gum du, d. i. die grosse Kuma, nennen, gelegen und das Dorf Babukt, das am Balk, der Tscherkessen, oder an der Malka der Russen, bei dem Austritt aus dem Gebürge gelegen, machen den Distrikt aus, den die Tscherkessen und Tatar: Alte Kesek, d. i. Sechs Stücke oder Teile und die Einwohner selbst Tapanta, nennen. Man pflegt auch den Distrikt Altekesek Abasa zu nennen, weil diese Familien, so wie die vorher unter № 9 angeführten in Schtschaina und Chirpiskit, aus der Provinz Abasa von der Küste des schwarzen Meeres hierher gezogen sein sollen. Ihre Sprache ist daher auch die Abasinische, die von der Tscherkessische[n] ganz verschieden, doch offenbar mit derselben eine Mutter haben mus. Es ist izt dieser ganze Distrikt den Fürsten der grossen Kabarda untertan und zinsbar, und besonders die an der Malka und Kuma gelegene[n] Dörfer sind mit den Kabardinern so vermischt, daß fast die Abasinische Sprache von der tscherkessischen verdrängt ist.

17) Der Flus Kitschi Indschik, oder Dschenschik (*Кичи Инжикъ* oder *Жениикъ*) der Tatar; Indschik tzuk (*Инджикъ тцукъ*) der Abasiner.

18) Der grosse Flus Ulu Indschik, der Tatar; Indschik Ischho (*Инжикъ тцхо*) der Tscherkessen, und (*Инжикъ ду*) Indschik du, der Abasiner. Dieser Flus macht die westliche Gränze des Distrikts Altekesek.

19) Der Bach Inal, der in die Ostseite des folgenden fällt.

20) Der grosse Flus Uarp (*Уаръ*), der dortige Völker, den die Russen Arpa zu nennen pflegen, an den im Gebürge der Abasinische Distrikt Psilbaripsch (*Псилбарипсхъ*), den die Tataren Baschilbai nennen, gelegen; der an 1000 Familien stark ist, welche den Fürsten der grossen Kabarda untertan sind und zu 2 (тц „9“ ? — г. г.) Schaaf iärlicher Tribut geben. Höher im Gebürge in der Gegend der Ursprünge des Uarp ist der Abasinische Distrikt Kachkat (*Качкатъ*) gelegen.

21) Der Bach Kitschi Gegena, der Tatar, und Gegena tzuk (*Гегена тцукъ*) der Tscherkessen.

22) Der Bach Ulu Gegena der Tatar, oder Gegena Ischgo der Tscherkessen. (*გვერდზე ჩამატებულა: Der Bach Gups, der unter Chods in der Laba Ostseite fällt, an den das abasinische Dorf Barakai gelegen).

23) Der Bach Chods (*Ходъ*). (*გვერდზე ჩამატებულა: an dem das abasinische Dorf Schegraia).

24) Der Bach Kitschi Laba, der Tatar, und Laba tzuk, der Tscherkessen, d. i. die kleine Laba.

24) Der grosse Flus Ulu Laba, der Tatar, Laba Ischgo, der Tscherkessen, an dem im Gebürge der Tscherkessische Distrikt Beslen (*Беслен*); gelegen und an den in der Ebene Kubanische Tatar in Häusern wohnen, mit denen in dem izzigen Kriege der General v. Medem zu tun gehat und die im Jare 1771 geschlagen wurden und sich für Russische Untertanen angaben.

რები ულუ კუმ-ს, ჩერქეზები გუმ იშგოს და აბაზინელები გუმ დუ-ს, ესე იგი დიდ კუმას ეძახიან) და სოფელი ბაბუქთი — ჩერქეზების ბალყ-ზე, ანდა რუსების მალკაზე მდებარე, იქ, სადაც ეს მდინარე მთიდან გამოდის, [ეს სოფლები] ჰქმნიან მხარეს, რომელსაც ჩერქეზები და თათრები ეძახიან ალთი ქესეკს, ე. ი. ექვს ნაწილს ანდა ცალს და თვით მცხოვრებნი ტაპანტას უწოდებენ. ზოგჯერ მხარე ალთი-ქესეკს აბაზასაც უწოდებენ, რადგან ეს ოჯახები, როგორც ზევით № 9-ად ხსენებულ შაინასა და ხრიფსქითში, პროინცია აბაზადან, შავი ზღვის ნაპირებიდან უნდა იყვნენ აქ გადმოსულნი. ამიტომ მათი ენა არის აბაზინური, რომელიც ჩერქეზულისგან მთლად განსხვავდება, თუმცა უდავოდ მასთან ერთად საერთო ფუძე უნდა ჰქონდეს. ამჟამად მთელი ეს მხარე ემორჩილება და გადასახადს უხდის დიდი ყაბარდოს მმართველს და განსაკუთრებით მალკასა და კუმაზე მდებარე სოფლები ისეა შერეული ყაბარდოელებთან, რომ აბაზინური ენა თითქმის განდევნილია ჩერქეზულისგან.

17) მდ. კიჩი ინჯიკი, ანუ ჯენჯიკ, როგორც მას თათრები ეძახიან; ინჯიკ წუქ — აბაზელებისა.

18) დიდი მდინარე ულუ ინჯიკი, თათრების; ინჯიკ იშგო — ჩერქეზების და ინჯიკ დუ — აბაზინელების. ეს მდინარე კმნის მხარე ალთი-ქესეკის დასავლეთ საზღვარს.

19) მდ. ინალი, რომელიც შემდგომს აღმოსავლეთიდან უერთდება.

20) დიდი მდინარე უარპი [=ურუფი], როგორც მას ადგილობრივი მცხოვრებნი ეძახიან, რუსები კი არპა-ს უწოდებენ; მასზე მთებში არის აბაზინური მხარე ფსილბარიფში, რომელსაც თათრები ბაშილბაის უწოდებენ; აქ ცხოვრობს 1000 ოჯახი; ისინი ემორჩილებიან დიდი ყაბარდოს მთავარს და წლიურად 2 (თუ 9-ს?) ცხვარს აძლევენ. უფრო ზევით მთებში, უარპის სათავის მიდამოებში არის აბაზინური მხარე ქიახქითი.

21) მდინარე კიჩი გეგენა, თათრებისა; გეგენა წუქ — ჩერქეზებისა.

22) მდ. ულუ გეგენა, თათრებისა, ან გეგენა იშგო ჩერქეზებისა (*გვერდზე ჩამატებულია: მდ. გუფსი, რომელიც ხოდის ქვემოთ ერთვის ლაბას აღმოსავლეთიდან; მასზე ძევს აბაზინური სოფელი ბარაყაი).

23) მდ. ხოდი (*გვერდზე ჩამატებულია: მასზე ძევს აბაზინური სოფელი შეგრაია).

24) მდ. კიჩი ლაბა თათრებისა; ლაბა წუქ — ჩერქეზებისა; ნიშნავს პატარა ლაბას.

24) დიდი მდინარე ულუ ლაბა — თათრებისა; ლაბა იშგო — ჩერქეზებისა; მასზე მთებში მდებარეობს ჩერქეზული მხარე ბესლენი, ხოლო დაბლობზე ყუბანელი თათრები სახლებში ცხოვრობენ, რომლებთანაც ამ ომში გენერალ ფონ მედემს საქმე ჰქონდა; ისინი 1771 წელს დამარცხდნენ და რუსეთს დაემორჩილნენ.

In dieser Westseite fallen die Bäche

25) Pšfir, und Blansu (*Блансу*). (* აქვე ვვერდზე ჩამატებული: und Amdurk, an dem die abasinische[n] Dörfer Tam und Kisilbek gelegen).

26) Der Bach Schochreg, an dem die Kubansche Tatar, die Nawrns genant werden, wonen.

27) Der grosse Flus Sch'hagwascha, an dem im niedern Gebürge und am Fus desselben der grosse tscherkessische Distrikt Temirgoi gelegen, und höher im Gebürge der kleine tscherkessische Distrikt Mamschach (*Мамуаха*) und dem Distrikte Mamschach gegenüber in W. liegt an einem kleinen in den Sch'hagwascha fallenden Flus, der Abasinische Distrikt Bach, der an 300 Famil. stark. Noch höher im Gebürge ist der abasinische Distrikt Sabai, gelegen.

28) Der Flus Kutschups (*Кутчупс*), der in die Westseite des Sch'hagwascha fällt, an dem das Dorf Kanschughabla gelegen, welches zu dem tscherkessischen Distrikte Abasech (*Абасех*) gehört, deren der Älteste Hadschi (*Гаджи*) heist.

29) Der grosse Flus Pschaha (*Пшара*), an dem niedriger als das vorhergehende, das zu Abasech gehörige Dorf Dschanketahabla, gelegen, welches sich an 5 Werst an der Ostseite und an 20 Werst an der Westseite erstreckt, weil die Familien einzele im Walde wonen, deren Ältester Arslanbeg Chirsishukor (*Хирсисхукор*). Hierauf folgt weiter (* აქვე ვვერდზე არის მონაწერო: In der Ebene an Pschaha ist das tscherkessische zu Temirgoi gehörige grosse Dorf Adimei gelegen). Westlich das zu Abasech gehörige Dorf Daurhabla, und noch weiter Eteghabla, die beide an kleinen Flüssen gelegen, die teils zum Pschaha, teils zum Kuban fliessen; in ienem ist Ältester Daur Bagurzug, in diesem Hadschuchahapach.

21) Der Flus Sadschi (*Сажу*), der in die Ostseite des folgenden fällt und an dem das Abasechische Dorf Sadschi Kokusch, gelegen.

22) Der grosse Flus Chuadsch (*Хуах*), an dem liegt in der Ebene der tscherkessische Distrikt Bdscheduch (*Бждух*); im mittleren Gebürge das Abasechische Dorf Kantschughabla und im höchsten Gebürge der abasinische Distrikt Schapsuch Kokusch, d. i. abasaisch ober Schapsuch.

Noch höher im Gebürge dem Ursprunge des Chuadsch entgegengesetzt soll ostlich der abasaische Distrikt Tubi, und von dem nach W. durch ein kleines Jugen geschieden der abasaische Distrikt Ubuch, gelegen sein. Diese und die vorher angeführte abasaische Distrikte Sabai und Kachkat, scheinen mir, so viel ich einige Angaben schliessen kann, nicht an den in den Kuban fallenden Flüssen, sondern hinter deren südlich, also wol am Kapety, der seine eigene Mündung zum schwarzen Meere hat, gelegen zu seien.

23) Der kleine Flus Chotups, an den der abasechische Distrikt Besschuchhabla gelegen, deren Ältester Kostanucha und Pschukui,

მას დასავლეთიდან უერთდებიან მდინარეები:

25) ფსფირი და ბლანსუ (*აქ გვერდზე ჩამატებულია: და ამდურყი, რომელზეც მდებარეობენ აბაზინური სოფლები ტამი და ყიზილბეკი).

26) მდ. შოხრევი, რომელზეც ცხოვრობენ ნავრუზად წოდებული ყუბანელი თათრები.

27) დიდი მდინარე შაგვაშა, რომელზეც დაბალ მთიანეთში და მის ძირას მდებარეობს დიდი ჩერქეზული მხარე თემირგოი. ხოლო ზევით მთაში პატარა ჩერქეზული მხარე მამხევი; ამ მხარის პირდაპირ კი დასავლეთით, შაგვაშას პატარა შენაკადზე ძვეს აბაზინური მხარე ბალ-ი, სადაც ცხოვრობს 300 ოჯახი. კიდევ უფრო მაღლა მთებში არის აბაზინური მხარე საბაი.

28) მდინარე კუჩუფსი, რომელიც დასავლეთიდან ერთვის შაგვაშას. მასზე არის სოფელი კანშუგაბლა, რომელიც ეკუთვნის ჩერქეზულ მხარე აბაძეხს, რომლის მმართველსაც ჰაჯი ჰქვია.

29) დიდი მდინარე ფშაპა. მასზე, წინათ დასახელებულზე უფრო დაბლა, ძვეს აბაძეხის [მხარის] სოფელი ჯანკეტაბლა, რომელიც გადაჭიმულია 5 ვერსზე აღმოსავლეთით და 20 ვერსზე დასავლეთით, რადგან მისი ოჯახები სათითაოდ დაფანტულად ცხოვრობენ ტყეში. მათი უფროსია არსლანბეგ ხირსის-პუყო(რ)ი. შემდეგ მოსდევს (*აქ გვერდზე არის მინაწერი: ფშაპას დაბლობზე არის თემირგოის [მხარის] კუთვნილი ჩერქეზული დიდი სოფელი ადიმეი): დასავლეთით [ძვეს] აბაძეხის [მხარის] სოფელი დაურაბლა და კიდევ შემდეგ ეთევიპაბლა. ორივენი მდებარეობენ პატარა მდინარეებზე, რომელთაგან ზოგი ფშაპას, ზოგიც ყუბანს ერთვიან; პირველში უფროსია დაურბაგურსუყი, მეორეში ჰადხუხაპაფაში.

21)¹ მდ. სადში, რომელიც მომდევნოს აღმოსავლეთიდან ერთვის. მასზე ძვეს აბაძეხური სოფელი საჯი კოკუში.

22) დიდი მდინარე ხუაჯი; რომლის დაბლობზეც მდებარეობს დიდი ჩერქეზული მხარე ბეიდუხი; შუა მთებში — აბაძეხური სოფელი კანჩუგაბლა, ხოლო სულ მაღლა მთებში [მდებარეობს] აბაზინური მხარე შაფსულ კოკუში. ე. ი. აბაზურად „ზემო შაფსული“.

კიდევ უფრო ზევით მთებში, ხუაჯის სათავეების საპირისპიროდ, აღმოსავლეთით უნდა იყოს აბაზური მხარე ტუბი, მისგან დასავლეთით კი — პატარა ქედით გამოყოფილი უნდა იყოს აბაზური მხარე უბიხი. ეს და ზემოთ ნახსენები აბაზური მხარეები საბაი და ჭიხჭითი, ჩემის აზრით (რამდენადაც ზოგიერთი მონაცემები მაძლევენ საშუალებას ვიფიქრო), უნდა მდებარეობდნენ არა ყუბანის შენაკადებზე, არამედ მათ ქვემოთ სამხრეთისკენ, სახელდობრ, კაპეტზე, რომელიც უშუალოდ ერთვის შავ ზღვას.

23) პატარა მდინარე ხოთუფსი, რომელზეც მდებარეობს აბაძეხური მხარე ბეშუხაბლა, მისი უფროსები [არიან] კოსტანუყუა და ფშუყუა.

¹ დედნის მიხედვით ვერ ვავარკვიებ. თუ რის საფუძველზე მოსდევს № 29-ს № 21. (გ. გ.).

24) Der grosse Flus Pschochups, an dem im Gebürge der abasechische Distrikt Edegihabla, und am Fusse des Gebürges die abasinische Distrikte Chirpis, und in der Ebene der tscherk. Distrikt Hatnkai, gelegen.

25) Der kleine Flus Saschi (Засу), an den der abasechische Distrikt Najuchabla liegt.

26) Der Flus Chursa (Хурса), an dem in der Ebene der Tscherkessische Distrikt Bdschana (Бжана), im niedern Gebürge der abasische Distrikt Chursa, und im hohen Gebürge der abasische Distrikt Schapsuch Ache, d. i. Nieder-Schapsuch gelegen, der contracte auch Schagache, auch Achsepsch genant wird, auch Schapsich und Schapso; sollte dies vielleicht die Apsili Constantini oder vielmer die Sapaxi, seien; sie wonen ehemals nordlicher am Fus des Gebürges und nahe am schwarzen Meere; von da sie sich nur neuerlich um den krimische Herrschaft zu entgehen...

Von hier bis zu den kleinen am schwarzen Meere gelegene Stadt Sotschuk Kala (Золуць каля), 4 Stunden nach W. daselbst ein Hafen und eine ekkigte Ringmauer, die etwas 100 Hauser einschliet, die Bewoner Abasiner.

Onweit der Mündung der Chursa theilet sich der Kuban in 2 Arme, der eine zum Asovischen Meere, der andere zum schwarzen Meere gehet; in dem Teilungswinkel ist die Vestung Kopol gelegen, deren Einwoner auch Tscherkessen sind, nebst einigen Tatar. Dies ist gemeinigl. der Sizz eines von Crimmischen Chan bestellten Seraskiers, der diese verschiedene izt beschriebene tscherkessische und abasische Völker der Pforte zugetan erhält, und von manchen auch Abgaben an Vieh und Menschen einnimt.

.....
Von Kopol nach O. ist Bgeduch anderthalb und Temirgoi drei Tagreisen, nach N. W. ist Taban oder Taman an der Meerenge auf 3 Tagreisen, dahin der Weg auf den Insel[n] geht, die die Arme des Kubans machen, und die Mintana genent wird (*¹ აქ ვერღვზე ჩამატება: und die Bewoner dieser Insel werden von den Tatar Adalé und davon von den Russen Adalinzy genant, die ist: Insulaner, von Ada, eine Insel).

In Taman sowol, als in Temruk, das die Abasiner Turk nennen, so viele Tscherkessen, wenig Tatar. Die, so wie alle die übrige izt angeführte und tscherkessisch genante Distrikte, den Temirgoischen Dialekt der tscherkessischen Sprache und den, der von dem Kabardinischen merklich unterscheiden(?).

Man mus daher die ganze Provinz am Fus des Caucasischen Gebürges von der Mündung des Kuban, bis zu der Mündung der Malka in N. und bis zu dem in die Sundscha fallenden Bache Narsan in S. Tscherkessia nennen; Tscherkes oder Tscherges nenen die Tatar diese Nation; die Georgier nenen sie Tscherkasiani; die Osetier nenen sie Kasach, wel-

24) დიდი მდინარე ფშოხუფსი; მასზე, მთებში ძვეს აბაძეხური მხარე ედიგოჭაბლა, ხოლო ქედის ძირას — აბაზინური მხარე ხირფისი; დაბლობზე კი — ჩერქეზული მხარე ჰატუკაი.

25) პატარა მდ. ზაში. მასზე არის აბაძეხური მხარე ნაიუხაჭაბლა.

26) მდ. ხურსა, რომლის დაბლობზეც მდებარეობს ჩერქეზული მხარე ბეანა, დაბალ მთებში აბაზაური მხარე ხურსა, ხოლო მაღალ მთებში აბაზაური მხარე შაფსულახე, ე. ი. დაბალი შაფსული; მას შემოკლებით აგრეთვე ჰქვია შაგახე, ასევე ახსენებენ, ან შაფსილ და შაფსო; ეს უნდა იყოს კონსტანტინეს აფსილები, ან უფრო მეტად საპაქსები; უწინ ისინი ცხოვრობდნენ უფრო ჩრდილოეთით, ქედის ძირას და შავი ზღვის ახლოს; იქიდან ისინი სულ ახლახან გაეცალნენ ყირიმის ბატონობას.

ამჟამად, აქედან შავ ზღვაზე მდებარე პატარა ქალაქ სუჯუკ-ყალამდე 4 საათის [სავალია] დასავლეთით; აქ არის ნავსადგური და ოთხკუთხა კედელი, რომელიც მოიცავს 100-მდე სახლს; მოსახლეობა აბაზინელებია.

ხურსას შესართავიდან ახლოს ყუბანი იყოფა ორ ტოტად, რომელთაგან ერთი აზოვის ზღვისკენ, ხოლო მეორე შავი ზღვისკენ მიედინება; გაყოფის (განტოტვის) ადგილას დგას ციხე კოპილი, რომლის მცხოვრებთაც შეადგენენ აგრეთვე ჩერქეზები ზოგ თათრებთან ერთად. ჩვეულებრივ ეს არის საჯდომი ყირიმის ხანის მიერ დანიშნული სერასკირისა, რომელსაც ამჟამად აღწერილი სხვადასხვა ჩერქეზული და აბაზაური ხალხები პორტას ერთგულებაში ჰყავს, ხოლო ზოგისგან იღებს ხარკს საქონლის და ხალხის სახით¹.

.....

კოპილიდან აღმოსავლეთით არის ბეედუხი ერთნახევარ, ხოლო თემირგოი სამი დღის სავალზე, ჩრდილო-დასავლეთით კი არის ტაბანი, ანუ ტამანი ზღვის სრუტესთან, 3 დღის სავალზე, იქითკენ გზა მიდის კუნძულებზე, რომელსაც ყუბანის ტოტები ჰქმნიან და ეწოდებათ მინტანა (*აქვე გვერდზე ჩამატება: ამ კუნძულის მცხოვრებნი თათრების მიერ იწოდებიან ადალე-დ, რუსებისგან კი ამის მიხედვით ადალინცი-დ; ეს ნიშნავს კუნძულელებს [სიტყვა] ადა-დან, ე. ი. კუნძული).

ტამანში, როგორც ტემირიუკში, რომელსაც აბაზინელები თურყ-ს ეძახიან, ასევე ბევრი ჩერქეზები და ცოტა თათრები [ცხოვრობენ]. როგორც ყველა დანარჩენები, ახლა ჩამოთვლილი და ჩერქეზულად წოდებული მხარეები [ლაპარაკობენ] ჩერქეზული ენის თემირგოულ დიალექტზე, რომელიც საგრძნობლად განსხვავდება ყაბარდოულისაგან.

ამიტომ მთელ პროვინციას კავკასიის ქედის ძირში [მდებარეს], (ყუბანის შესართავიდან მაღკას შესართავამდე ჩრდილოეთით და სუნჯას შენაკად ნარზანამდე სამხრეთით) ჩერქეზეთი უნდა ეწოდოს; ამ ხალხს თათრები ეძახიან „ჩერკეს“-ს ან „ჩერგეს“-ს, ქართველები — „ჩერქეზიანი“-ს, ოსები — „ყაზახ“-ს,

¹ შემდეგ მოსდევს აქ მცხოვრები „ნეკრასოველი კაზაკების“ სამი სტანიციის აღწერა. ჩვენ მას ვტოვებთ (გ. გ.).

ches vielleicht auch zu K. Constantins Zeiten bei den Griechen ihr Name war; der diese Gegend Kasachia benannt; und sie selbst nennen sich in ihrer Sprache Adige.

An den westlichsten Teil dieser Provinz Tscherkessia gränzt in Süden, im Gebürge liegend, und weit nach S. längst der Meerküste sich bis Mingrelien ausdehnend, die etwas durch die Sprache verwand[te] Provinz Abasader Tataren und Tscherkessen, die in der Landessprache Absue (*Абсуе*); bei den Georgiern Abchaseti heist, und die wol Abasgia des K. Constantins seien mag, an deren statt einige neuere Chartre Awchasia haben und Awchasia minor oder *Малая Абаса* der Russen die man in einigen Karte an der Kuma findet, füret von den von angeführten, hieher von den Tscherkessen versezte Abasaische Dörfen her, die Altekesek genant werden. Abchasebi einiger Landkarten ist der georgische Plural von Abchasi, ein Abaser. Papageti und Alaleti, die offenbar von Papagi und Alani des Kaisers herkam, sind noch izt bei den Georgiern bekante Benennunge[n], die nach ihrer Sage, einige Distrikte von Abchaseti zukommen sollen, von den ich aber nie etwas bestimmtes habe erfahren können. Der auf den Landkarten einzufürende Name dieser Provinz könnte Abasa oder Abchasetia seien, welches letzter besser scheint, da Abchaseti schon eine in den Georgischen Chroniken vorkommende Benennung ist. Man sehe meine Nachrichte in übrigen, die (die) bei Mingrelia von Abchaseti angebracht.

Der izt unter dem Namen Abasech bekannte Distrikt, der an den Flüssen Kutschups, Pschaha, Huadsch, Chotups und Saschi gelegen und dessen Dörfer ich vorher bei diesen Flüssen angeführt, mus der Sprache wegen mer zu Tscherkessia, als zu Abchasetia gezält worden.

Abchasetia hatte in alten Zeiten seinen eigener Beherrscher und stand nachher lange unter den Georgischen Zaren, die sich Abchasetissa und Kartwelissa Mepe nanten; unter deren Regierung ward auch zur griechisch-christl. Religion das Volk bekeret, so daß so gar in Bytschwinta ein Patriarch war und an verschiedenen Orten Erzbischöfe, als in Mokwi, Dranda und dergl. Nachdem das Volk die georgische Herrschaft ganz von sich abgelenkt, ist auch die christl. Religion in ganzl. Verfall bei inen, so wie in Basiania, Osetia und Kistetia gekommen. Das Halten der Grossen Fasten, das Schweinfleisshessen, die Feier des Sontages und die Überbleibsel einiger Kirchen, sind indes noch die Spuren davon, daß die änliche Zeichen des Kristentums, die man bei den Tscherkessen findet; dazu uoch die Steinkreuze, die man aus Grabmale an der Kuma und am obern Kuban findet, gehören, auch von den Georgier herrinen ist warscheinlich, wozn auch, besonders in der Kabarda, die Russen zu Zeiten des Zaren Iwan Wasiliewitsch magen Gelegenheit gegeben haben, welches besonders in Ansehung der bei Tatartuh befind[.] Kirche zu vermuten. Izt leben beide diese zahlreiche Nation[en] fast ganz one Herren und one Religion und sind in kleine Partien zerteilt, die sich selbst unter einander auftreiben.

როგორც ალბათ ასევე ერქვა მას ბერძნებთან იმპ. კონსტანტინეს დროს, რომელიც ამ მხარეს ყაზახიას ეძახის; თავის თავს კი, თავიანთ ენაზე „ადილე“-ს უწოდებენ.

პროვინცია ჩერქეზეთის დასავლეთ ნაწილს სამხრეთიდან ესაზღვრება მთაში მდებარე და სამხრეთით ზღვის სანაპიროს გასწვრივ სამეგრელომდე გადაჭიმული და ენით ცოტათი მონათესავე პროვინცია აბაზა (როგორც მას თათრები და ჩერქეზები ეძახიან), ადგილობრივ ენაზე კი აფსნეს, ხოლო ქართველები აფხაზეთს უწოდებენ. ეს უნდა იყოს იმპ. კონსტანტინეს აბაზგია (რომლის მაგივრადაც ზოგიერთ ახალ რუკაზე აფხაზია სწერია), ანდა მცირე აფხაზია ანუ Малая Абазга რუსებისა, რაც ზოგ რუკაზე მდ. კუმბუჯა აღნიშნული და ჰქვია ჩერქეზების მიერ აქ გადმოსახლებულ აბაზურ სოფლებს, რომლებიც ალთიქესეკი-ს სახელითაა ცნობილი. ზოგი რუკის აფხაზები არის ქართული მრავლობითი „აფხაზი“-სა, ე. ი. აბაზელისა. პაპაგეთი და ალაღეთი, რაც ცხადად იმპერატორის [კონსტანტინეს] პაპაგისა და ალანისგან მომდინარეობს, ახლაც ცნობილი სახელწოდებებია ქართველებში, რომლებიც, მათი გადმოცემის მიხედვით, აფხაზთა ზოგი მხარის მიხედვით უნდა წარმოსდგებოდეს, რის შესახებაც მე გარკვევით ვერაფერი შევიტყვე. რუკებზე შესატანი სახელი ამ პროვინციისა უნდა ყოფილიყო აბაზა ან აფხაზეთი, რომელთაგან უკანასკნელი უკეთესად მეჩვენება, რადგან სახელწოდება აფხაზეთი ჯერ კიდევ ქართულ ქრონიკებში გვხვდება. დანარჩენი ცნობების ნახვა იქ შეიძლება, სადაც სამეგრელოსთან ერთად აფხაზებზეა ლაპარაკი.

ამჟამად აბაძეხის სახელით ცნობილი მხარე, რომელიც მდებარეობს მდინარეებზე — კუჩუფსზე, ფშაპაზე, ჰუაჯზე, ხოთუფსზე და ზაშზე და რომლის სოფლებიც ზევით დაეასახელე ამ მდინარეთა [ჩამოთვლისას], ენის მიხედვით უფრო მეტად ჩერქეზეთს უნდა მიეკუთვნოს, ვიდრე აფხაზეთს.

ძველად აფხაზეთს ჰყავდა საკუთარი მმართველი და მას შემდეგ დიდი ხანს ემორჩილებოდა ქართველ მეფეებს, რომლებიც თავის თავს „აფხაზეთისა და ქართლის მეფეს“ უწოდებდნენ; მათი მმართველობის დროსვე მოიქცა ხალხი ბერძნულ-ქრისტიანულ რელიგიაზე, ისე რომ ბიჭვინთაშიც კი იჯდა პატრიარქი, ხოლო სხვადასხვა ადგილებში მთავარეპისკოპოსები, როგორც მაგ.: მოქეში, დრანდაში და სხვაგან. მას შემდეგ, რაც ხალხი მთლიანად გამოვიდა საქართველოს მორჩილებიდან, აგრეთვე ქრისტიანული რელიგიაც მთლად გაქრა მათ შორის, ისე როგორც ბასიანეთში, ოსეთსა და ქისტეთში. თუმცა დიდმარხვა, ღორის ხორცის ჭამა, კვირა დღეს უქმობა და ზოგი ეკლესიის ნანგრევები ჯერ კიდევ არიან ნაშთები ქრისტიანობისა, ისევე როგორც ჩერქეზეთში. მსგავსი ნიშანი ქრისტიანობისა არის ქვის ჯვრები საფლავეებზე (მდ. კუმასა და ყუბანის ზემო დინებაზე). ესეც ქართველთა მიერ უნდა იყოს შეტანილი, სადაც აგრეთვე (ძირითადად ყაბარდოში) რუსებმა მეფე ივანე ვასილის ძის დროს ამის საშუალება შექმნეს, რასაც გვაფიქრებინებს თათართა ბატონობის ხანაშიც იქ მყოფი ეკლესიები. ახლა ეს ორივე მრავალრიცხოვანი ხალხი ცხოვრობს თითქმის უბატონოდ და რელიგიის გარეშე და დაყოფილი არიან პატარა ჯგუფებად, რომლებიც ერთმანეთს ექიშებიან.

Die Sprache beider Nation[en] ist von den benachbarten und andern bekannten ganz verschieden; unter sich aber vergleichen, siehet man das die abasaische oder abchasetische Sprache mit der Tscherkessische[n] Ähnlichkeit und folglich eine Abstammung habe. Die Tscherkessische Nation ist in allen gesitteter, als die abchasetische; die Tscherkessen leben in grossen Dörfer[n], in Häuser[n] zusammen, ziehen aber ofte von einem Orte zum andern nach 5 oder 10 Jaren über; wen sie die ausgemergelte Felder und verbrante Wälder dazu nötigen. Die Abasetier leben in einzelnen Familien im Walde zerstreut, wie in Mingrelia und Imeretia. Die Tscherkessen bauen nur allein Hirsen; die Abasetier nur Gomi, welches sie Haschase und Pokosch nennen; nur im hohen gebürgigten Orten wird etwas Sommerweizen und Gersten gesät. Die Kleidung ist bei beiden Nation[en] gleich; nur tragen die Abasetier die Rökke kurzer, und die nahe an Mingrelia stossen tragen auch Imeretische Mützen.

Die Armerer treiben unter diesen Nationen Handel; zu den Tscherkessen und zu den nordl. Teile des Abasetier bringen sie grobe russische Leinwand, Saffian und Krimmische baumwollene und seidene Zeuge und tauschen sie um gegen Honig, Wachs, Fuchse, Morder, Grobe-Tuchrokke und Filzmäntel, davon sie (wen) irer 4 Stücke nach der Krim, die letzten 2 besonders nach Kislar und zum Don fhren. Der Buxbaum ist in der Abasa ser häufig, den die Türken zur See abholen (* გვერდზე მიწერილია: Der südliche Teil von Abchasetia hat mer. mit Mingrelia Gemeinschaft).

Von der Provinz Basiania

An dem nordlichen Teile der kaukasischen Alpen, zwischen den Flüssen Argudau oder Arguan und Kuban wohnt eine Nation, die offenbar von den Nogaischen Tatarn abstammt und sich vermutlich, um sich gegen Verfolgungen der Nachbarn zu retten, in diese festen Oerter im Gebürge begeben hat. Die Sprache, die der nogaische Dialekt der tatarischen ist, giebt hievon den gewissesten Beweis; daß diese aber eine angenommene seien sollte ist deswegen nicht worscheinlich, weil die benachbarten, alle ganz verschieden sind, dahin die tscherkessische, die abasinische, die Sonische, die georgische und die osetische gehören.

— Es wird diese Nation in 6. Distrikte eingeteilt. Der erste Distrikt heist bei der Nation: Malkar; bei den Tscherkessen: Balkar und bei den Georgiern: Basiani. Hievon wohnt der kleinste Teil an dem Flusse Arguan oder Argudan, und der gröste an dem Flusse Tscherek. Die nächsten Nachbarn in O. sind Dugoren am Uruch; in S. das Dorf Chebi des Distrikts Radscha; und in N. der Teil der grossen Kabarda, der Kaschkatau genant wird. Es soll diese Distrikt an 1000 Familien stark seien, die in verschieden[en] kleine[n] Dörfern verteilt sind, unter denen die vornehmsten:

ორივე ხალხის ენა მეზობელთაგან და სხვა ცნობილ ენათაგან სავსებით განსხვავებულია; თუმცა ერთმანეთისგანაც გამოირჩევიან, მაინც ჩანს, რომ აბაზაურს ანუ აფხაზურ ენას აქვს მსგავსება ჩერქეზულთან და, ამდენად, აქვთ ერთი წარმომავლობა. ჩერქეზი ხალხი ყოველმხრივ უფრო შეგნებულია, ვიდრე აფხაზები; ჩერქეზები ცხოვრობენ დიდ სოფლებში, კომლებად, მაგრამ ხშირად, 5—10 წელში ერთხელ, გადადიან ადგილიდან ადგილზე, როცა ისინი იძულებული ხდებიან მიატოვონ გამოფიტული ველები და გადამწვარი ტყეები. აფხაზები ცხოვრობენ ტყეში ცალკე ოჯახებად გაბნეულნი, როგორც სამეგრელოში და იმერეთში. ჩერქეზებს მოჰყავთ მხოლოდ ფეტვი; აფხაზებს კი — ღომი, რასაც ისინი უწოდებენ ჰაშასე-ს და პოკოშ-ს(?); მხოლოდ მაღალმთიან ადგილებში თესენ მცირე რაოდენობით საგაზაფხულო ხორბალს და ქერს. ჩასაცემელი ორივე ხალხს ერთნაირი აქვს; მხოლოდ აფხაზები ატარებენ უფრო მოკლე ჩოხებს, სამეგრელოსთან ახლო მცხოვრებნი კი — აგრეთვე იმერულ ქუდებს.

ამ ხალხში ვაჭრობას ეწევიან სომხები; ჩერქეზებისა და ჩრდილოეთ ნაწილის აფხაზებისთვის მათ მოაქვთ უხეში რუსული ტილო, საფიანი და ყირიმული ბამბის და აბრეშუმის ქსოვილები და ცვლიან მას თაფლზე, ცვილზე, მელიებზე, კვერნაზე, უხეშ მაუდის ჩოხებზე და ბეწვის ქურქებზე; ოთხი პირველი ყირიმში მიაქვთ, ორი უკანასკნელი კი უმეტესად ყიზლარში და დონზე. ბზის ხე — აბაზაში ძალზე ხშირია, რომელიც თურქებს ზღვით გააქვთ. (გვერდზე მიწერილია: აფხაზეთის სამხრეთ ნაწილს მეგრელებთან უფრო მეტი საერთო აქვს).

პროვინცია ბასიანიის შესახებ

კავკასიის ქედის ჩრდილოეთ მხარეზე, მდინარეებს არგუდანსა ანუ არგუანს და ყუბანს შორის, ცხოვრობს ხალხი, რომელიც აშკარად ნოღაელი თათრებისგანაა წარმომდგარი და, როგორც ჩანს, ამ მთებით დაცულ ადგილებში მოვიდნენ, რათა თავი ეხსნათ მეზობელთა დევნისაგან. ენა, რომელიც არის თათრულის ნოღაური დიალექტი, იძლევა ამის უტყუარ საბუთს. უამისოდ კი გაუგებარი იქნებოდა, რადგან მეზობლები ყველანი სულ სხვა [ენაზე ლაპარაკობენ] და ეკუთვნიან ჩერქეზულ, აბაზინურ, სვანურ, ქართულსა და ოსურს.

— ეს ხალხი ო მხარედ იყოფა. პირველ მხარეს ამ ხალხში ჰქვია მალყარი, ჩერქეზებთან — ბალყარი, ქართველებთან — ბასიანი. ამათი მცირე ნაწილი ცხოვრობს მდინარე არგუანზე ანუ არგუდანზე, უმეტესობა კი — მდ. ჩერქეზე. აღმოსავლეთით ემეზობლებიან დიგორები მდ. ურუხზე, სამხრეთით რაჭის სოფელი ლები, ჩრდილოეთით დიდი ყაბარდოს ნაწილი, რომელსაც კაშკათაუ ეწოდება. ამ მხარეში 1000 ოჯახი უნდა ცხოვრობდეს, რომლებიც სხვადასხვა პატარა სოფლებში არიან დანაწილებულნი. ამათგან

Tschkanta, Schauarda, Churdaira, Gobjarta, Adschalga, Mochaula oder Muchol, und Ulu Malkar heissen.

In diesem Distrikt ist eine fürstliche Familie, die von der Nation Basiat genant, von den Kabardinern dafür erkant und mit den Kabardinschen Fürsten daher verschwägert ist. Hievon scheinen die Georgier die Benennung für die ganze Nation: Basiani und des Distrikts Basianeti genommen zu haben. Die daher auch ich für den Provinzial-Namen alle-dieser Distrikte annehme.

Der 2-te Distrikt, der an Malkar gränzt, heist Bisingè, und der 3-te Cholam; ieder wird an 100 Familien stark gerechnet, die weiter in keinen besondern Dörfern lehen; sie liegen an kleinen westlichen Flüssen, die in den Tscherek fallen.

Der 4-te Distrikt ist Tschegem. Er umt im Gebürge den ganzen Flus gleiches Namens ein, der in der Ebene der grossen Kabarda, in den Baksan sich ergiest. Man hält demselben 360. Familien stark, die in 10. Dörfern zerteilt leben; das niedrigste und Hauptdorf heist: Ulu Elt; darauf folgen den Flus aufwärts: Mimala, Tobeningil, Berdebi, Atsche, Tschegot, Kam, Orsundak, Bulungu und Gerlige oder Dscherlige; und an den äussersten Ursprüngen des Tschegem liegt ein Vorwerk oder Chuter, das zur Schaafzucht dient, genant: Ustoschirt.

Gebräuchliche Mannsnamen in Tschegem sind: Ali, Mahamet, Musa, Murtasali, Dewlet, Chamsa, Schauloch, Kelemet, Baimursa; und soust andere bei den Tataren gemeine Namen.

In der Vorrede eines Cathchismi¹, das in Berlin gedruckt, behauptet man, daß vor einigen 100 Jaren, einige der Bömischen oder Marischen Brüder, um den katholischen Verfolgungen zu entgehen, nach dem kaukasischen Gebürge geflüchtet und zu Anfange dieses Jahrhunderts von Berlin aus Lerer gefordert hätten. Da um die Bömer sich selbst: Zechen nennen, und der Name Tschegem diesem nahe komt und man Spuren des Christentums bei dieser Nation findet, so hat man sie für diese Bömische Brüder halten wollen. Es ist aber dies ganz unworseinlich. Tschegem komt nicht von Zechen, sd (=sondern, 3. 3.) von Zichia Constantini und Dschiki Georgianern; die Spur des Christentums welches die vorzügliche ist, bestehet in den Fasten, die nicht von den Bömischen Brüder herrinen kam, sd ganz naturl. von den griechisch-Georgian. Bömische Brüder wurden gewis die bömische Sprache beibehalten oder eine der nächste[n] angenommen haben, nicht aber die tatarische, die dieser Nation ursprüngl. eigen.

Der 5-te Distrikt ist; Bachsau, in dem Gebürge am Flusse Bachsau gelegen, der in den Malk sich ergiest und an dem in der Ebene, vom Fus des Gebürges an die Dörfer der grossen Kabarda gelegen. Er wird 200. Familien stark gerechnet, die zusammen nur ein Dorf ausmachen².

¹ დედაწმი სწერია „Cachetismi“.

² Der 5-te—ausmachen, გოულდენშტედტს ჯვარედინად აქვს გადაშლილი.

ყველაზე მნიშვნელოვანია: იშკანტა, შაუარდა, ხურდაირა, გობიაროა, აჯალგა, მოხაულა ანუ მუხოლი და ულუმალკარი.

ამ მხარეში არის თავადური გვარი, რომელსაც ხალხი ბასიათს უწოდებს. მათ სცნობენ ყაბარდოელი ბატონები და დამოყვრებულნიც არიან მათთან. ვფიქრობ, აქედან უნდა ჰქონდეთ აღებული ქართველებს მთელი ხალხისთვის სახელწოდება — ბასიანი და მხარისა — ბასიანეთი. მეც ამიტომ ავირჩიე ის მთელი აქაური მხარეების პროვინციულ სახელად.

მეორე მხარე, რომელიც მალყარს ემეზობლება, არის ბიჭინგე, მესამე — ხოლამი. ორივეში 100—100 ოჯახია, რომლებიც არ ცხოვრობენ განსაკუთრებულ სოფლებში: ისინი ჩერეკში დასავლეთიდან ჩამავალ პატარა მდინარეებზე ცხოვრობენ.

მეოთხე მხარე არის ჩეგემი. მთებში ის მოიცავს იმავე სახელის მდინარეს, რომელიც დიდი ყაბარდოს დაბლობზე ბაქსანს უერთდება. აქ ითვლიან 360 ოჯახს, რომლებიც 10 სოფელში ცხოვრობენ; ყველაზე დაბალი და მთავარი სოფელია ულუ ელტი; შემდეგ მოდიან მდინარის აყოლებით: მიმალა, ტობენინჯილი, ბერდები, აჩი, ჩეგემი, კამი, ორსუნდაკი, ბულუნგუ და ჯერლიგე; ხოლო ჩეგემის ყველაზე განაპირა სათავეებში ძვეს სოფელი ანუ ხუტორი უსტოშირტი (ურუსტორ-შხიტ?), რომელიც მეცხვარეობისთვისაა გამოყენებული.

ჩეგემში გავრცელებული კაცის სახელებია: ალი, მაჰამეტი, მუსა, მურთაზალი, დევლეთი, ხამსა, შაულოხი, კელემეტი, ბაიმურზა და სხვა, თათრებში მიღებული, სახელებიც.

ბერლინში დაბეჭდილი კატეხიზმების წინასიტყვაობაში ამტკიცებენ, რომ რამდენიმე საუკუნის წინათ, რამდენიმე ბოჰემელი ანუ მარიელი ძმა, რომლებიც გაექცნენ კათოლიკურ დევნას, მოვიდნენ კავკასიის მთებში და ამ საუკუნის დასაწყისისთვის ბერლინიდან მასწავლებლები მოითხოვეს. რადგან თვით ბოჰემელები თავიანთ თავს „ცეხენე.ზს“ უწოდებენ და სახელი ჩეგემი ამას უახლოვდება (ემსგავსება) და ამასთან ქრისტიანობის ნაშთებიც მოიძებნება ამ ხალხში, ამიტომ მათ [ჩეგემს? — გ.გ.] ამ ბოჰემელ ძმებად მიიჩნევენ. მაგრამ ეს ყველაფერი სრულიად დაუჯერებელია. ჩეგემი წარმოსდგება არა ცეხენი-დან, არამედ კონსტანტინეს ციხიდან და ქართველების ჯიქიდან; ქრისტიანობის მნიშვნელოვანი კვალი წარმოგვიდგება მარხვის სახით, რაც შემოვიდა არა ბოჰემელი ძმების მეშვეობით, არამედ მართლმადიდებლური საქართველოდან. ბოჰემელი ძმები შეინარჩუნებდნენ უთუოდ ბოჰემურ ენას, (ანდა ერთ-ერთი ამის შონათესავე ენა ექნებოდათ*); და არა თათრული, რაზეც ეს ხალხი იმთავითვე ლაპარაკობს.

მეხუთე მხარე არის ბაქსანი; ის ძვეს მთებში მდ. ბაქსანზე, რომელიც ერთვის მალკას და რომლის ველზეც, დაწყებული ქედის ძირიდან. დიდ ყაბარდოს სოფლები მდებარეობენ. აქ ითვლება 200 ოჯახი, რომლებიც ერთად აღებული მხოლოდ ერთ სოფელს ქმნიან¹.

* დედანში აქ გაურკვევლად სწერია.

¹ „მეხუთე მხარე — ქმნიან“. ვიულდენშტედტს ჯვარედინად აქვს გადაშლილი

Der 6-te¹ Distrikt heist: Karatschai in der Landessprache und bei den Tscherkessen; Karschaga und Karschageti, auch Kara Dğiki (Kara dschiki) bei den Georgiern; und es scheint, daß hierauf der Distrikt: Caraciotis einiger Landkarten dentet. Dagegen nennen die Georgier den Distrikt Tschegem schlechtweg: Dschiki (Джѣики). Dieses komt nun nahe dem Distrikt: Zichia der Kaisers Constantins, von dem vielleicht dies der Rest ist, der sich aus der Ebene, die das Volk zur Zeit des Kaisers bewonte, in das nächste Gebürge zurückgezogen hat. — Karatschai wird 200. Familien stark gerechnet, die an den Ursprungen des Flusses Kuban wonen, und mit denen der abasinische Distrikt Baschilbai oder Psilbaripsch zunächst in W. und der Distrikt Swaneti in S. gränzet. In O. sind dessen Nachbarn die an Bachsan wonenden Kabardiner, von denen sie aber durch ein langes Gebürge, das Tshalpak heist geschieden werden, aus dem die Flusse Malk und Kum entspringen, und auf dem die Kabardiner vorzüglich im Sommer das Vieh halten und weiden.

Diese izt beschriebene Nation ist ehemals den Georgischen Regenten untertan gewesen, und von diesen ist die christlich-griechische Religion unter derselben verbreitet worden; davon noch izt das Halten der grossen Fasten, die Feier des Sontags und das Schweinefleisch-Essen und einige Kirchen die Überbleibsel sind. Eine dergleichen Kirche, die etwa 3. Faden lang, findet man am Tschegem bei dem Dorfe Uluelt. Kindbetterinnen pflegen Gelübde zu thun, bei dieser Kirche ein Stük Vieh zu schlachten und feierlich zu verzehren, dabei sonst weiter keine gottesdienstliche Handlungen, so wie auch überhaupt nicht, verrichtet werden. Man weis aber auch von keiner Abgötterei. Man glaubt allgemein nur einen einigen Gott, den Schöpfer und Geber alles Guten. Die Vornemsten, die besonders mit den Kabardinern in Verwandschaft stehen, bekennen sich seit den neuesten Zeiten zur mahometanischen Religion; doch sind keine Medscheten und Mula unter denselben. Mit den georgischen Regenten stehen sie izt in keiner Verbündung, da diese izt zu onmächtig und die Zugänge aus Radscha und Swaneti zu schwer sind, iudem man an 2. bis 3. Tagreisen zwischen den höchsten, ganz unbewonten Schneegebürgen zu machen hat, um von iener Provinz zu Malkar und von dieser zu Tschegem und Karatschai zu kommen. Die Malkaren gehen indes doch noch nach Radscha, auf den wöchentlichen Freitags-Markt in Oni, dahin sie ihre Waaren, die in Burken, Woiloken und Tschekmens bestehen, gegen baumwollene Zeuge und Eiseninstrumente handeln.

Mit den Kabardinern stehen aber diese Völker izt in genauer Verbindung und sind denselben zinsbar; die von Balkar, Bisingè und Cholam, derienigen Partie die am Tscherek wont und Kaschkatau genant wird; die von Tschegem, und Karatschai, derienigen Partie, die am Baksan wont und zwar dem angesehensten der Fürsten unter denselben, ie wie sie es unter

¹ Der 6-te—გოულდენშტედტს გადაკეთებული აქვს Der 5-te-დ.

მე-6¹ მხარეს ადგილობრივ ენაზე და ჩერქეზებთან ჰქვია ყარაჩაი; ქართველებთან ყარშაგა და ყარშაგეთი, აგრეთვე ყარაჯიქი; აქედან უნდა იყოს ალბათ ზოგიერთ რუქებზე მხარე კარაციოტის-ი (Caraciotis) აღნიშნული. ამიტომ (პირიქით) ეძახიან ქართველები მხარე ჩეგემს მარტივად „ჯიქის“. ეს კი უახლოვდება იმპ. კონსტანტინეს მხარე ციხიას, რომლის ნაშთებიც ახლა ისინი უნდა იყვნენ. ისინი [ალბათ] დაბლობიდან, სადაც ეს ხალხი იმპერატორის დროს სახლობდა, შემდგომში უკან ამოვიდნენ მთებში. ყარაჩაიში ითვლიად 200 ოჯახს, რომლებიც ცხოვრობენ მდ. ყუბანის სათავეებთან და რომელსაც ახლოს ესაზღვრებიან დასავლეთიდან აბასინური მხარე ბაშილბაი ანუ ფსილბარიფში, ხოლო სამხრეთიდან სვანეთი. აღმოსავლეთით მისი მეზობლები არიან ბაქსანზე მცხოვრები ყაბარდოელები, რომელთაგან გამოყოფილნი არიან ჩალპაკად წოდებული გრძელი ქედით, რომელზეც სათავეს იღებენ მდინარეები მალკა და კუმა და სადაც (რომელზეც) ყაბარდოელები, მეტწილად ზაფხულში, საქონელს ინახავენ და ამოვებენ.

ამჟამად აღწერილი ხალხი უწინ ქართველთა მბრძანებლებს ემორჩილებოდა; [სწორედ] ამათგან გავრცელდა მათ შორის ქრისტიანულ-ბერძნული რელიგია, რომლისგანაც ჯერაც შემორჩა დიდმარხვა, კვირა დღეს უქმობა, ღორის ხორცის ჭამა და ზოგიერთი ეკლესიის ნანგრევები. ერთი ამ ეკლესიათაგანი, დაახლოებით 3 საყენი სიგრძისა, არის ჩეგემზე მდებარე სოფელ ულუელთში. მშობიარენი აღთქმას ღებენ, რომ ამ ეკლესიასთან საქონელს დაკლავენ და საზეიმოდ შეკამენ; თუმცა, ამასთან, არავითარი ღვთისმსახურება არ სრულდება და საერთოდ სხვაც არაფერი. არ იციან აგრეთვე კერპთაყვანისმცემლობა. საერთოდ ხალხს სწამს მხოლოდ ერთი ღმერთი — ყოველივე კარგის შემქმნელი და მიმცემი. წარჩინებულებმა, რომლებიც ძირითადად ყაბარდოელებთან არიან ნათესაურ კავშირში, უკანასკნელ ხანებში მამადიანობა მიიღეს; თუმცა მათ შორის არც მეჩეთებია და არც მოლები [ჭყავთ]. ქართველ მეფესთან ახლა მათ არავითარი კავშირი არ აქვთ, რადგან ისინი (ქართველი მეფეები — გ. გ.) ამჟამად ძალზე სუსტები არიან და აგრეთვე გადმოსასვლელები რაჭიდან და სვანეთიდან ძალზე მიძინეა (მათი საშუალებით შეიძლება 2—3 დღეში უმაღლესი და დაუსახლებელი თოვლიანი ქედებით გადმოსვლა), რომ მათ ამ პროვინციებიდან მალყარში და აქედან კი ჩეგემსა და ყარაჩაიში შეეძლოთ მოსვლა. მალყარელები კი მაინც დადიან რაჭაში, ონის ყოველკვირეულ ბაზრობაზე, სადაც თავისი საქონელი — ქურქები, ქეჩები და ჩექმები მიაქვთ და ცვლიან ბამბის ქსოვილებსა და რკინის იარაღებზე.

ყაბარდოელებთან კი ეს ხალხები ამჟამად ახლო ურთოერთობაში არიან და მათ უხდიან გადასახადს. ბალყარები, ბიზინგელები და ხოლამელები იმ ყაბარდოულ პარტიას [ემორჩილებიან], რომლებიც ჩერეკზე ცხოვრობენ და იწოდებიან კაშკათაუდ; ჩეგემელები და ყარაჩაელები კი — ბაქსანზე მცხოვრებთ ემორჩილებიან], სახელდობრ, მათ შორის უწარჩინებულეს თავადს; ამჟა-

¹ მე-6^ა გიულდენშტედტს გადაკეთებული აქვს „მე-5“-დ.

sich ab machen; für izt die Balkar dem Dschanbulat, Kaituk und Bekmursa, die Tschegem dem Moistos des Mahomet Kurgokin Sone; die Karatschai dem ältesten den Jaren nach; dem Chamursa izt, im Jare 73. nachdem Kasaj gestorben. Die Abgaben bestehen gemeinl. in ein Schaaf von ieder Familie. Es müssen diese Völker notwendig gegen die weit mächtigern Kabardiner sich unterwerfen. Bei lang anhaltenden Winter treiben sie das Vieh dahin; bei Miswachs holen sie Hirse von da, und allezeit nemen sie aus der Kabarda russisches Salz, das sie gegen Wolle, Woiloken, Burken und Tschekmens eintauschen und von denen sie auch so wol, als von den Mosdokischen und Kislarischen zu inen reisenden Armenen Leinwand, baumwollene Zeuge und Saffiane, gegen diese Waaren und gegen Marder- und Fuchsbälge eintauschen.

In der Gegend des vorerwten Chutors Ustoschirt am Tschegem soll in Adern gediegene Schwefel gefunden werden, dem die Bären nachgraben sollen; mit den sie handeln und noch Schiespulver machen. In der Gegend des Ursprunges des Tschegems soll auch Bleierz sein, daher sie einen Berg: Korga Schin Tau, d. i. Bleiberg nennen, der nahe am Schneegebürge gelegen, das sie Kara Tau, d. i. das schwarze Gebürge, wegen des schwarzen Schiefers, nennen. Sie schmelzen aber kein Blei.

[რუხეთ-საქართველოს ურთიერთობა თურქეთთან. ომის პერიოდში]¹

— Am 1768. im Decbr. gieng der Lieutenant Fabulov als Abgesandter des Hofes zu den Zaren Solomon und Erekle; er machte den Weg den Aredon aufwärts über Nar und den Didi Liachwi hinunter bis Krzchinwal; von da gieng er durch den Distrikt Dgankom nach Radğa zu dem Zaren Solomon, der eben bei Zessi stand, und mit dem Radğis Eristaw; der in der Vestung Minda sich gesezt hatte, pharmuzirte. Nach einem 8-tägigen Aufenthalte ward Fabulov wieder nach Krzchinwal abgefertigt und gieng nach Tiflis zum Zaren Erekle, daselbst er anfänglich ins Geheim leben musste, weil eben auch ein türkischer Gesandte von Achalziche gegenwärtig war. Nachdem er mer als 2 Monate in Tiflis sich aufgehalten, gieng er wieder längst den Aragi und Terek nach Mosdok zurück, daselbst er im Mai 1769. eintraf.

¹ P. I, ou. 100, № 19, st. 15--20.

მად ბალყარებს ჰყავთ ჯამბულატი, კაიტუკი და ბეკმურზა, ჩეგემს—
 მოისოსტი, ვაჟი მაჰომეტ კურგოკინისა; ყარაჩაელებს კი ახლა, 1773 წელს,
 ჰყავთ მთავრად — ხამურზა, გარდაცვლილ კასაის შემდეგ. გადასახადი ჩვეუ-
 ლებრივ შეადგენს ერთ ცხვარს ოჯახზე. ეს ხალხები უეჭველად უნდა ემორ-
 ჩილებოდნენ გაცილებით ძლიერ ყაბარდოელებს: ხანგრძლივი ზამთრის გამო
 მათ საქონელი ჰყავთ იქ [ყაბარდოში — გ. გ.]: მოუსავლობის დროს იქი-
 დანვე მოაქვთ ფეტვი და ყოველთვის შოულობენ ყაბარდოში რუსულ მარილს,
 რომელსაც ისინი ცვლიან ბამბაზე, ქეჩაზე; ქურჭებზე და ჩექმებზე და ამათ
 კი, მოზღოველ და ყიზლარელ მათთან მოგზაურ სომხებს უცვლიან — ტილოზე,
 ბამბის ქსოვილებზე, საფიანზე; აგრეთვე უცვლიან კვერნის და მელიის ბეწვს
 (ტყავს).

ზემოთ ნახსენები ხუტორის, ჩეგემზე მდებარე უსტოშირტის (ურუს-
 ტორ-შხიტი?), მიდამოებში, ძარღვებში უნდა პოულობდნენ თვითნაბად გოგირდს,
 რომელსაც ურნალის კუთით თხრიან. ამით ისინი ვაჭრობენ და აგრეთვე თოფის
 წამალსაც აკეთებენ. ჩეგემის სათავეებთან კი უნდა იყოს აგრეთვე ტყვიის
 მადანი, რის გამოც ისინი მთას ეძახიან კორგა შინ თაუ-ს (ყარგაშილი-
 თაუ?), ე. ი. ტყვიის მთას, რომელიც თოვლიანი ქედის ახლოს ძევს; ამას კი
 ისინი ყარათაუ-ს, ე. ი. შავ მთას უწოდებენ შავი ფიქალის გამო. მაგრამ
 ტყვიას ისინი არ აღნობენ.

[**რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა თურქეთთან ომის პერიოდში**]*

1768 წლის დეკემბერში ლეიტენანტი ფაბულოვი¹, როგორც კარის ელჩი
 წავიდა სოლომონ და ერეკლე მეფეებთან: მისი გზა მიდიოდა არდონის აყო-
 ლებით, გაიარა ნარი და დიდ ლიანხზე დაშვებით ქრცხინვალამდე [მივიდა];
 აქედან კი მხარე ჯაუკომის გავლით გაემართა რაჰისკენ სოლომონთან, რომე-
 ლიც წესში იღვა და მინდას ციხეში მყოფ რაჰის ერისთავს ეომებოდა. მდლის
 გაჩერების შემდეგ ფაბულოვი კვლავ გაემართა ქრცხინვალისკენ და წავიდა
 თბილისში ერეკლე მეფესთან. რადგან ამ დროს იქ იმყოფებოდა ახალციხიდან
 გამოგზავნილი თურქი ელჩი, ამიტომ მას თავდაპირველად ფარულად უნდა
 ეცხოვრა. თბილისში ორი თვის ყოფნის შემდეგ ის კვლავ აჰყავა არაგვსა და
 თერგს მოზღოვისკენ, სადაც 1769 წლის მაისში დაბრუნდა.

* გიულდენშტედტს ამ მოკლე მიმოხილვითი წერილისთვის სათაური არ მიუცია. აქ წარ-
 მოდგენილი სათაური ჩვენ გვეკუთვნის. რადგან შეეფერება „მიმოხილვის“ შინაარსს. მართალია,
 ეს „მიმოხილვა“ არ წარმოადგენს მოხსენებას აკადემიისადმი, მაგრამ საჭიროდ ვცანით მისი ამ
 ადგილას მოთავსება (გ. გ.).

¹ ფაბულოვი (იგივე ქობულაშვილი) — გ. გ.

Von da brachte er nach St. P-burg die Nachricht von der Freude des Zaren Solomon, über den versprochenen russischen Beistand gegen die ihn unterdrückenden Türken, und von der Bereitwilligkeit des Zaren Erekle gegen den allgemeinen Christen-Feind gemeinschaftliche Sache zu machen; in der Hoffnung die Provinz Dgawacheti und die Stadt Achalziche zu recuperiren.

Im Jare 68. erbat sich der Zar Solomon den erwenten Beistand durch den nach St. P-b. abgesandten Metropolit² Abaschiser; welcher ihn zu versprechen man kein Bedenken trug, da sich eben zu der Zeit der Krieg mit den Türken entwickelte. Daher geschähe es, daß man dem Fabulov, erst nach Imereti zu gehen befohlen hatte, und nachdem auch mit dem Zaren Erekle, um den Türken von dieser Seite desto schädlicher zu werden, in Unterhandlungen sich einzulassen und auch ihm izt die Russische Hülfe zu versprechen, die schon öfters seine Vorfaren vergebens gesucht hatten.

— Nach der Zurükunft des Fabulovs ward so gleich im Junius a¹ 1769 der Graf Todleben als General Major abgefertigt, um als Chef eines russischen Corps in Georgien zu agiren. Im August marschirte er mit etwan 300. Mann, die theils Cosaken, theils Dragoner und Husaren waren und mit einigen Feldstücken von Mosdok ab, nach dem Distrikte Kewi. Am Terek bei Kobi in diesen Distrikte, auf der kleinen Ebene, die *Ados mindori* von den Georgianern genant wird, kam ihm der Zar Erekle entgegen. Von da gieng der Graf mit dem Zaren nach Tiflis und Krzchinwal, dahin auch der Zar Solomon kam. Inzwischen war es schon spät im Herbst, so daß keine Operationen angefangen werden konnten. Da das Geschütze, das den Grafen nachgeschickt werden sollte, zu lange ausblieb, so gieng er selbst im December wieder nach Mosdok zurück und besorgte diesen Transport.

Den 1. März a¹ 1770 brach der Obristlieutenant Schoglikow, der als Volonteur commandirt war, mit einer Compagnie Husaren und 2 Feldstücken von Mosdok auf und begab sich zum Grafen nach Krzchinwal, daselbst Winter-Quartiere gehalten waren. Mit ihm gieng der Gwardelieutenant Lwow, der dem Zaren Erekle den Andreas Orden, der ser reich mit Brillanten geriert war, und dem Grafen eine Casse von 50.000 Rubel in Golde überbrachte. Sobald als der Graf diese Verstärkung erhalten, eröffnete er mit dem Zaren Erekle den Feldzug in April, der etwan an 4.000 Mann bei sich halte. Sie marschirten gegen die an dem Kur gelegene türkischè Vestung Azfer. Nachdem der Graf die Haupt-Absicht erreicht und den Zaren Erekle wirklich zum Streite mit den Türken gebracht hatte und weiter gegen die Vestung mit den bei sich habenden Feldstücken nichts unternemen konnte, so zog er sich nach Krzchinwal zurück unter dem Vorwande des mangelnden Proviants, der auch wirklich zu felen anfieng.

Der Zar Erekle legte diese wolbedächtige Retirade dem Grafen zum Verbrechen aus und beschuldigte ihn, daß er durch Türkische Geschenke

¹ აქ ადგილია დატოვებული დედანში, ალბათ აბაშიძის სახელის ჩასამატებლად — 8. 8.

აქედან მან სტ-პეტერბურგში ჩამოიტანა ცნობა სოლომონ მეფის სიხარულის შესახებ, რაც გამოწვეული იყო რუსეთის დახმარების დაპირებით მის მტანჯველ თურქთა წინააღმდეგ და აგრეთვე ერეკლე მეფის მზადყოფნის შესახებ — ქრისტიანების საერთო მტრის წინააღმდეგ ერთად ემოქმედათ, იმ იმედით, რომ დაიბრუნებდა ჯავახეთის მხარეს და ქალაქ ახალციხეს.

1768 წელს სოლომონ მეფემ სტ-პეტერბურგში გაგზავნილ მიტროპოლიტ [მაქსიმე] აბაშიძის საშუალებით გამოითხოვა აღნიშნული დახმარება, რის აღთქმაზეც არც უყოყმანიათ, რადგან ამ დროს თურქეთთან ომი მზადდებოდა. ამით იყო გამოწვეული, რომ ფაბულოვი იქნა გაგზავნილი ჯერ იმერეთში, ხოლო შემდეგ ერეკლე მეფესთან. რათა თურქების საზიანოდ ამათთან მოლაპარაკება ეწარმოებინა და აგრეთვე დაპირებოდა რუსეთის დახმარებას, რასაც მათი წინაპრები უმედეგოდ ეძებდნენ.

ფაბულოვის უკან დაბრუნებისთანავე, 1769 წლის ივნისში საქართველოში სამოქმედოდ გაიგზავნა გენერალ-მაიორი გრაფი ტოდლებენი, როგორც რუსული კორპუსის მეთაური. აგვისტოში ის 300 კაციანი რაზმით, რომელიც შესდგებოდა ნაწილობრივ კაზაკების, ნაწილობრივ დრაგუნებისა და ჰუსარებისაგან, და რამდენიმე ზარბაზნით გაემართა მოზდოკიდან, ხევისკენ. ამ მხარეში თერგზე კობთან, პატარა ველზე, რომელსაც ქართველები ადოს მინდორს უწოდებენ შეხვდა მას ერეკლე მეფე. აქედან გრაფი მეფესთან ერთად წავიდა თბილისში და ქრცხინვალში, სადაც სოლომონ მეფეც მივიდა. ამასობაში უკვე გვიანი შემოდგომა იყო და არავითარი ოპერაციის დაწყება არ შეიძლებოდა. რადგან ქვემეხები, რაც გრაფისთვის უნდა გადმოეგზავნათ, საკმაოდ დიდხანს შეყოვნდნენ, ამიტომ იგი დეკემბერში თვით გაბრუნდა მოზდოკში და უზრუნველყო მათი გადმოზიდვა.

1770 წლის 1 მარტს პოლკოვნიკ-ლეიტენანტი (პოდპოლკოვნიკი) შოგლიკოვი, რომელიც მოხალისედ იქნა მოვლინებული, ჰუსართა ერთი რაზმითა და 2 ქვემეხით მოუვიდა გრაფს მოზდოკიდან ქრცხინვალში, სადაც ზამთრის სადგომი ჰქონდათ. შოგლიკოვთან ერთად წავიდა გვარდიის ლეიტენანტი ლვოვი, რომელმაც ერეკლე მეფეს წაულო ბრილიანტებით მდიდრულად შემკული ანდრეას ორდენი, ხოლო გრაფს 50.000 მანეთი ფულად. როგორც კი გრაფმა ეს გაძლიერება მიიღო, ერეკლე მეფესთან ერთად, რომელსაც 4000 კაცი ჰყავდა, აპრილში დაიწყო სამომავალი მოქმედება. მათ გაილაშქრეს მტკვარზე მდებარე თურქულ ციხე აწყვერის წინააღმდეგ. მას შემდეგ, რაც გრაფმა მთავარ მიზანს მიაღწია — ერეკლე მეფე ნამდვილად ჩააბა თურქებთან ბრძოლაში, და ციხეს კი თავის განკარგულებაში მყოფი ქვემეხებით ვერა ავნო, წავიდა უკან ქრცხინვალისკენ იმ საბაბით, რომ სურსათი მაკლიაო; სურსათმა მართლაც დაიწყო შემოღვევა.

ერეკლე მეფემ ეს კარგად მოფიქრებული უკანდახევა ახსნა როგორც გრაფის ღალატი და აბრალებდა მას, რომ თურქეთის საჩუქრებმა ჩაადენინეს

hiez zu sei bewogen worden. Dieser Beschuldigung stimmten der Obristlieut. Schoglikov und der Charge d'affaires, der Hofrat Murawiev, der mit dem Grafen zugleich nach Georgien geschickt war, bei und gaben dem Obristlieutenant Rateev hiervon Nachricht. Dieser war mit einer Schwadron Husaren, mit 4. Einhörnern und mit 4. Feldstücken, im April im Anmarsch, um von Mosdok zum Grafen zu stossen. Er folgte dieser Nachricht und begieug die Torheit, den wiederholten Befelen des Grafen sich zu wiedersezzen und mit seine[m] Commando zum Zaren Erekle nach Tiflis zu gehen. Der Graf lies hierauf ein Manifest ausgehen und bot für den Kopf des Rateevs lebendig 1000. und todt 500. Rubel, der endlich zu Ende des Maies selbst mit seinem Commando sich bei dem Grafen einfand.

Alle diese 3. Männer, die an dieser Unruhe Ursache waren, schikkete der Graf einen nach dem anderen unter Arrest nach Rusland zu weiteren Beurteilung. Da während dieser Unruhen auch so gar die Couriere des Grafen auf Zarische Befel aufgehalten wurden, so zog der Graf von Krzchinwal nach Ananur sich zurück, um die Passage nach Rusland frei zu halten. Und hier war es, da auch der Obrister Klawer mit dem an 2000. Mann starken Tomsschen Infanterie Regimente, das in Zarizin überwintert hatte und von da gerade nach Mosdok marschirt war, im Junius 1770. zum Grafen sties.

Nun hatte der Graf das für ihn beheimte Corps zusammen, das etwas an 3000. Mann stark war; die erwenten Unruhe[n] waren beigelegt; Zar Erekle versprach gegen die Türken in Dğawacheti zu agiren; der Graf lies in die ihm gehörigen Vestungen Ananur, Muchran, Krzchinwal und Suram kleine Besazungen nach; und rückte mit dem Corps im Julius über Abis und Boretisa nach Imereti. Bis zu Ende des Augusts hatte er schon die von Türken besizte Vestungen Scherapan, Bagdad und Kutais eingenommen; ganze Imereti von Türken gereinigt; und dem Zaren Solomon sein ganzes Land restituirt. Im Herbst marschirte er noch nach Poti, mit dem Zaren Solomon, der an 3000. Mann bei sich hatte, und mit dem mingrelische[n] Dadian und mit dem Fürsten von Guria, die Beide mit den russischen Truppen gegen die Türken zu agiren sich verpflichtet hatten. Der Graf stand an 3. Monaten uuverrichteter Sachen vor Poti und muste endlich im Januar 1771. da ein starker succurs von Trapezunt sich neherte und das grobe Ge... inge verschossen war nach Kutais zurückgehen. Unzufrieden über den schlechten Ausgang dieses Unternemens, der der Uneinigkeith der hülffleistenden Mächte zugeschrieben wurde, bat der Graf um seine Zurückbereisung. Der General Major Suchotin ward zu seiner Ablösung commandirt. Er gieng zu im April 1771. von Kislar mit etwa 300. Mann Infanteristen und Kosaken ab; verabredete in Tiflis mit dem Zaren Erekle die Operation für dies Jar; und übernahm im Mai das Commando von Grafen über das Corps, das seit dem Anfange des Jares beständig bei Kutais stand. In der Mitte des Junius passirte der Graf Mosdok und gieng nach St. Petersburg.

ეს საქმე. ამ ბრალდებას შეუერთდნენ პოლკოვნიკ-ლეიტენანტი (პოდპოლკოვნიკი) შოგლიკოვი და საქმეთა რწმუნებული, კარის მრჩეველი მურავიოვი (მოურავოვი — გ. გ.), რომელიც გრაფთან ერთად იყო გამოგზავნილი საქართველოში, და პოლკოვნიკ-ლეიტენანტ (პოდპოლკოვნიკ) რატეევს აცნობეს ამის შესახებ. ეს უკანასკნელი აპრილში გზაში იმყოფებოდა ჰუსართა ერთი ესკადრონით, ოთხი მეტუკით და 4 ქვემეხით და აპირებდა მოზდოკიდან გრაფს შეერთებოდა. ეს ცნობა რომ მიიღო, მან ჩაიდინა სისულელე, როცა წინააღმდეგობა გაუწია გრაფის ხელმეორე ბრძანებას და თავისი რაზმით ერეკლე მეფესთან წავიდა თბილისში. ამის გამო გრაფმა გამოაცხა მანიფესტი და იძლეოდა ცოცხალ რატეევში 1000, ხოლო მკვდარში 500 მანეთს; [რატეევი] ბოლოს, მაისის დამლევეს, თვით მივიდა თავისი რაზმით გრაფთან.

ყველა ეს სამი პიროვნება, რომლებიც ამ შფოთის მიზეზები იყვნენ, [გრაფმა] ერთი ერთმანეთის მიყოლებით გაგზავნა დაპატიმრებულნი რუსეთში შემდგომ გასასამართლებლად. რადგან ამ არეულობის დროს გრაფის შიკრიკი მეფის (ერეკლეს — გ. გ.) ბრძანებით დააკავეს, ამიტომ გრაფი გაბრუნდა ქრცხინვალისა და ანანურში, რათა რუსეთისკენ გასასვლელი გზა თავისუფალი ჰქონოდა. და აქ იყო, მას რომ 1770 წლის ივნისში შეუერთდა პოლკოვნიკი კლავერი 2000 კაციანი ტომსკის ქვეითი პოლკით, რომელმაც ზამთარი ცარიცინში გაატარა და იქიდან პირდაპირ მოზდოკისკენ წამოსულიყო.

ახლა გრაფს გაერთიანებული ჰყავდა მისთვის გამოყოფილი კორპუსი, რაც 3000 კაცს შეადგენდა; ზემოდსახელებული შფოთი დაწყნარდა. ერეკლე მეფე დაპირდა თურქების წინააღმდეგ ემოქმედა ჯაგახეთში; გრაფმა თავის ხელში მყოფ ანანურის, მუხრანის, ქრცხინვალისა და სურამის ციხეებში პატარა რაზმები დასტოვა და კორპუსით ივლისში, აბისსა და ბერეთისაზე გავლით, გადავიდა იმერეთში. აგვისტოს ბოლომდე მან უკვე აიღო თურქების მიერ დაკავებული ციხეები შორაპანი, ბაღდადი და ქუთაისი, გასწმინდა მთელი იმერეთი თურქთაგან და აღუდგინა სოლომონ მეფეს მთელი მისი ქვეყანა. შემოდგომაზე ის ფოთისკენაც გაემართა; მასთან ერთად იყვნენ მეფე სოლომონი, რომელსაც თავისი 3000 კაცი ჰყავდა, სამეგრელოს დადიანი და გურიის თავადი; ორივემ (დადიანმა და თავადმა — გ. გ.) იკისრეს რუსულ რაზმებთან ერთად თურქების წინააღმდეგ მოქმედება. გრაფი ფოთთან 3 თვე ისე იდგა, რომ არაფერი გაუკეთებია და საბოლოოდ, 1771 წლის იანვარში, იძულებული იქნა ქუთაისში გაბრუნებულიყო, რადგან ტრაპეზუნტიდან ძლიერი დანხმარება ახლოვდებოდა და საკმაო ნაწილიც დაკარგული ჰყავდა (?)¹. გრაფი უკმაყოფილო იყო ამ წამოწყებას ცუდი შედეგით, რასაც მიაწერდა დამხმარე ძალების არაერთსულოვნობას და მოითხოვა თავისი უკან გაწვევა. მის შესაცვლელად მოვლინებულ იქნა გენერალ-მაიორი სუხოტინი. ის გაემართა ყიზლარიდან 1771 წლის აპრილში დაახლოებით 300 ქვეითით და კაზაკებით; თბილისში მოითათბირა ერეკლე მეფესთან ამ წლის ოპერაციების შესახებ და მაისში გადაიბარა მთავარსარდლობა კორპუსისა, რომელიც წლის დასაწყისიდან სულ ქუთაისში იდგა. ივნისის შუა რიცხვებში გრაფმა მოზდოკი გაიარა და გაემართა სტ-პეტერბურგისკენ.

¹ აქ დედანში გაურკვეველად სწერია.

Zu Anfange des Augusts 1771. marschirte der General Suchotin wieder von Kutais nach Poti; er stand aber kaum 8. Tage unter der Vestung, so war er zusamt dem ganzen Corps erkranket, und sehe sich genötigt, da kaum 100. Mann noch gesund waren abzuziehen.

In der Mitte des Septembers trafen wieder in Kutais ein. — Zar Solomon dekkete mit einige[n] 1000. Mann die Passage von Achalziche nach Bagdad.

— Zar Erekle hatte versprochen den ganzen Sommer und Herbst hindurch 9000. Mann im Felde zu halten; dagegen waren es nur 3000. Mann, mit den er im August nach Trialeti zog, die er one sich den Türken zu nähern, nach 4. Wochen wieder auseinander lies. In October wurde endlich wiederum eben so viel Truppen von ihm zusammen gezogen, von denen die türkische Vestung Chertys überfallen und geplündert, aber nicht eingenommen wurde, darauf alle sogleich wieder nach Hause zogen, nachdem sie kaum 3. Wochen im Felde gestanden.

— Vom Dadian und Guriel erfur man auch mit ziemlicher Gewisheit, daß sie mer türkisch als russisch gesinnet wären.

— Und unter allen diesen 4. Fürsten war keine Harmonie möglich zu machen, durch die doch nur allein dem Feinde beträchtlicher Schade hätte geschehen müssen. — Da also der Hof sahe, daß bei diese[n] Umstände[n] nie ein grosser Vorteil durch ein kleines Corps in Georgien über den Feind würde erlangt werden koennen; so ward im Februar 1772. in St. P-burg beschlossen, dasselbe zurückzuziehen.

— Im März kam die Orde zum Abmarsch an den G-M. Suchotin, der zu Anfange des Mai von Kutais aufbrach und über Beretisa, Abis und Krzchinwal nach Muchran marschirte. Von Muchran gieng er nach Tiflis zum Abschiede zum Zare.

Am 25. Junius marschirte das Corps aus dem Lager von Muchran nach Ananur und von da den Aragi aufwärts nach Guda; von da nach Kobi am Terek und den Terek hinunter über Stepantzminda, Tschim und Jaurgoi nach Gelaxan und Mosdok, daselbst man zu Ende des Julius eintraf; und zu Ende des August ward der Marsch gerade durch die Steppe nach Zarin angetreten, daselbst das Corps auseinander gelassen und zerteilt worden ist.

— An die Zaren Solomon und Erekle kamen Rescripte der Kaiserin, daß sie fortfaren sollten gegen den gemeinschaftlichen Feind zu agiren und daß ihrer Provinzen, so wol als der übrigen Teile des russischen Reiches in die künftige Friedenstractaten sollte gedacht werden. Aber an den Dadian und Guriel erfolgte nichts. Alle diese 4. Fürsten haben die Acten in denen sie sich zum Kriege gegen die Türken und zur Treu gegen Rusland verpflichtet, nicht so wol als Bundsgenosse, als vielmer als Vassalen unterschrieben. Im Januar 1772. schickete der Zar Erekle wirklich seine[n] zweiten Sohn Leon und sein[en] Vetter, den Patriarchen Anton nach Rusland, um der Kaise-

1771 წლის აგვისტოს პირველ რიცხვებში გენერალმა სუხოტინმა ცქუთაისიდან ფოთისკენ გაილაშქრა; ის 8 დღეც არ მდგარა ციხესთან, რომ თავის მთელ კორპუსთან ერთად დაავადდა და საჭიროდ სცნო უკან წასულიყო, რადგან 100 კაციღა ძლივს გადარჩენოდა ჯანმრთელი.

სექტემბრის შუა რიცხვებში ისევ ცქუთაისში შეიყარნენ. — სოლომონ მეფემ 1000-მდე კაცით გადაკეტა გასასვლელი გზა ახალციხიდან ბაღდადისკენ.

ერეკლე მეფე დაჰპირდა, რომ მთელი ზაფხულისა და შემოდგომის განმავლობაში 9000 კაცით იქნებოდა ბანაკად; ამის მაგივრად, აგვისტოში მხოლოდ 3000 კაცით გადავიდა თრიალეთში და, თურქებთან მიახლოებამდე, 4 კვირის შემდეგ კვლავ დაშალა ლაშქარი. ბოლოს მან ოქტომბერში კვლავ ამდენივე ლაშქარი შეკრიბა, დაესხა თურქებს ხერთვისში და დაარბია, მაგრამ არ აიღო, აქედან ყველა [მოლაშქრეები — გ. გ.] კვლავ ისევ სახლებში გაუშვა; მას შემდეგ სულ 3 კვირა იდგნენ ბანაკად.

— დადიანის და გურიელის შესახებ უტყუარად გაირკვა, რომ ისინი უფრო თურქების მხარეზე იყვნენ, ვიდრე რუსებისა.

— ყველა ამ 4 მთავარს შორის არ იყო თანხმობა; მხოლოდ თანხმობის შეშვებით შეიძლებოდა მნიშვნელოვანი ზიანის მიყენება მტრისათვის. — რადგან [პეტერბურგის] სამეფო კარმა დაინახა, რომ ამ გარემოებათა გამო საქართველოში პატარა კორპუსის ყოლით მტერზე წარმატებას ვერ მიაღწევდნენ, ამიტომ 1772 წლის თებერვალში დაადგინეს — კორპუსი უკან გაეწვიათ.

მარტში უკან გაწვევის ბრძანება მოუვიდა გენერალ-მაიორ სუხოტინს, რომელიც მაისის დასაწყისში ცქუთაისიდან გამოვიდა და ბერეთისაზე, აბისზე და ქრცხინვალზე გავლით მუხრანისკენ წავიდა. მუხრანიდან ის გაემართა თბილისისკენ, რათა მეფეს გამოსთხოვებოდა.

25 ივნისს კორპუსი მუხრანის ბანაკიდან ანანურისკენ დაიძრა, ხოლო იქიდან არაგვის აუოლებით გუდასკენ; იქიდან [წავიდნენ] კობისკენ თერგზე და, თერგზე დაშვებით, მის გადაღმა სტეფანწმინდის, ჩიმისა და ზაურგოის გავლით გელაქსანისა და მოზდოკისკენ, სადაც ივლისის ბოლოს მივიდნენ; აგვისტოს ბოლოს დაიწყო მსვლელობა სტეპების გავლით პირდაპირ ცარიცი-ნისკენ, სადაც კორპუსი გაუშვეს და დაშალეს.

— მეფეებს სოლომონსა და ერეკლეს მოუვიდათ იმპერატორის მომართვა (რესკრიპტები), რომ მათ განეგრძოთ საერთო მტრის წინააღმდეგ მოქმედება და რომ მათი პროვინციები, ისევე როგორც რუსეთის იმპერიის სხვა ნაწილები, მოხსენებულ იქნებოდნენ მომავალ სამშვიდობო ტრაქტატში. დადიანსა და გურიელს კი [ასეთი რამ] არ მიუღიათ. ყველა ამ ოთხივე თავადმა ხელი მოაწერეს „აქტებს“, რომელთა მიხედვითაც მათ უნდა ებრძოლათ თურქთა წინააღმდეგ და ვალდებულებას იღებდნენ რუსეთის ერთგულებისას, მაგრამ არა როგორც მოკავშირეები, არამედ როგორც ვასალები. 1772 წელს ერეკლე მეფემ მართლაც გაგზავნა თავისი მეორე ვაჟი, ლეონი, და თავისი ბიძაშვილი,

rin seine Länder ganz zum Eigentum anzubieten und Truppen für sich zu erbitten, da das schon gegenwärtige Corps beständig in Imereti bleiben konnte. Da aber schon der Abzug desselben beschlossen war, so wurde[n] auch diese Abgesandte[n] bis auf weitere Befehle in Astrachan aufgehalten.

— Nach dem Abzuge des Corps ist (nnd) noch der H. Gvarde Capitaine-Lieutenant Lwov, als Charge d'affaires zurückgeblieben, welchem Amte er schon seit der Arretirung des Murawievs vorstehet.

— Die schlimmen Wege in Gebürge haben diese georgianische Feldzüge dem Soldaten ser beschwerlich und den Transport der Amunition der Crone ser kostbar gemacht.

— Das ser warme und feuchte Clima in Imereti und Mingrelia, in dem der Soldat 2 Jare Lang beständig im Felde gelebet, nnd der Überflus an Früchten, die unreif nnd unmässig genossen wurden, sind die Ursachen zu vielen Krankheiten geworden, die den grösern Teil des Corps aufgerieben haben.

Bericht

An die bey der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften verordnete
Comission ¹

Ich habe während meines Aufenthaltes in Georgien eine in georgianischer Sprache geschriebene Chronik angeschafft; welche die neueste Geschichte von Georgien von der Mitte des vorigen Jahrhunderts bis in die Mitte des jetzigen enthält. Dies Mspt. (Manuscript—8. 8.) ist 37 Hefte stark und jedes Heft besteht aus acht Quartblättern. Um die Nachrichten von Georgien, die ich in meiner Reisebeschreibung geben will, desto vollständiger zu machen, ist eine Übersetzung dieses Mspt. nothwendig gewesen. Ihr Hochgebl. der Herr Director des Ak. d. W. St. Ptrg. Domaschnev haben auf meine mündliche Vorstellung darin gewilligste, daß dies Manuscript ins russische übersetzt und für jedes Heft zween Rubel, also für das ganze Mspt. 74 R. bezahlt werden. Der H. Lieutenant Warvolomey Savorsininsev und der H. Registrator Petr Grigoriev haben die Übersetzung besorget und jetzt vollendet. Ich bitte daher, daß die bey d. K. A. d. W. verordnete Comis. diese erwehnten beiden Übersetzern von mir mit Bewilligung des H. Directors accordirte Summe von 74 R. an mich wolle auszahlen lassen, dagegen ich von ihnen die Quittung über die von mir geschehene Bezahlung übergeben werde, das Georgianische Original sowol, als die russische Übersetzung werde ich alsdenn der Bibliothek der K. A. d. W. übergeben wen ich die für meine Reisebeschreibung nöthigen Auszüge werde gemacht haben.

der 29 März. 74.

¹ P. I, ou. 100, № 19, s. 26.

პატრიარქი ანტონი რუსეთში, რათა იმპერატორისთვის თავისი ქვეყნები საკუთრებად (მფარველობაში) მიერთმიათ და გამოეთხოვათ რაზმები და რათა იმჟამად იქ მყოფი [რუსული] რაზმები მუდამ იმერეთში დაეტოვებინათ. რადგან მათი [რაზმების] გაწვევა უკვე გადაწყვეტილი იყო, ამიტომ ეს ელჩები შემდგომი ბრძანების მიღებამდე შეყოვნდნენ ასტრახანში.

— კორპუსის გასვლის შემდეგ გვარდიის კაპიტან-ლეიტენანტი ლვოვი კვლავ დასტოვეს როგორც საქმეთა რწმუნებული და ამ თანამდებობას ის ასრულებს მურავიოვის [მოურავოვის — გ. გ.] დაპატიმრების შემდეგ.

— მთებში ცული გზების გამო ჯარისკაცებს ძალზე გაუჭირდათ საქართველოს ეს ლაშქრობა, ხოლო ამუნიციის გადაზიდვა ხელისუფლებას ძვირი დაუჯდა.

— იმერეთისა და სამეგრელოს ძალიან თბილი და ნესტიანი ჰავა, რომელშიც ჯარისკაცებს მოუხდათ 2 წლის განმავლობაში ველზე ცხოვრება, და ხილის სიჭარბე, — რომელსაც მკუხესა და უზომოდ სჭამდნენ, გახდა მიზეზი მრავალი ავადმყოფობისა, რომლებმაც კორპუსის დიდი ნაწილი იმსხვერპლა.

მ ო ხ ს ე ნ ე ბ ა ¹

საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიასთან დანიშნულ
კომისიისადმი

საქართველოში ჩემი ყოფნისას მე შევიძინე ქართულ ენაზე დაწერილი მატრიანე, რომელიც შეიცავს საქართველოს უახლეს ისტორიას გასული საუკუნის შუა წლებიდან ამ საუკუნის შუა წლებამდე. ეს ხელნაწერი შედგება 37 რვეულისაგან და თითო რვეული თავის მხრივ რვა მეოთხედ ფურცლისაგან. ცნობები საქართველოს შესახებ, რომელთა მოცემასაც მე ვაპირებ ჩემს აღწერაში, უფრო სრული რომ გავხადო, საჭიროა ამ ხელნაწერის თარგმნა. მისმა უმაღლესობამ ბ-ნმა დირექტორმა სტ-პეტერბურგის აკადემიისამ დომაშენევმა, თანხმობა განაცხადა ჩემს ზეპირ წინადადებაზე, რომ ეს ხელნაწერი რუსულად თარგმნილიყო და თითო რვეულისთვის 2 მანეთი, ე. ი. მთელი ხელნაწერისთვის 74 მანეთი გადახდილიყო. ბ-ნმა ლეიტენანტმა ბართლომე სავორსი-მინცევმა და ბ-ნმა რეგისტრატორმა პეტრე გრიგორიევმა თარგმანის საქმე უზრუნველყვეს და ახლა დაამთავრეს, ამიტომ მე ვთხოვ საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიასთან არსებულ კომისიას: ამ ხსენებულ ორივე მთარგმნელს ჩემგან, და ბ-ნი დირექტორის თანხმობით, გადაეცეს ჩემთვის გამოყოფილი 74 მანეთი, სამაგიეროდ მე მათ ჩამოვართმევ ხელწერილს ჩემს მიერ გადაცემული ფულის შესახებ. ქართულ დედანს, ისევე როგორც რუსულ თარგმანს შემდეგ გადაეცემ საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის ბიბლიოთეკას, როცა მე შევასრულებ ჩემი აღწერისთვის საჭირო ამონაწერებს.

1774 ² წლის 29 მარტი.

¹ P. I, ou. 100, № 19, გვ. 26.

² დედანში გაურკვევლად წერია თარიღი, შეიძლება წაკითხულ იქნეს აგრეთვე როგორც 1772 წელი (გ. გ.).

Verzeichniss
der Einnamen und Ausgaben
der
vierten physikalischen Expedition,
in dem vierten Jare, nemlich;
vom 1-ten Junius des 1771-ten Jares bis
zum 31-ten Mai des 1772-ten Jares
geführt
vom d. Guldensstaedt
als Vorgesetzten derselben.
Tiflis, den 4. Junius, 1772¹

Datum	A n s g a b e n	Rubl.	Kop.
1771 Mai 29	Die Ausgaben der drei vorhergehenden Jare, nemlich vom Mai des 1768-ten bis zum Mai des 1771-ten Jares, betrug nach der am 29 mai 1771. an die Kaiserl. Akademie der Wissenschaften nach St. Petersburg eingeschikten Rechnung: siebentaused, neunhundert und acht Rubel und sechs und sechzig Kop.	7908	66
Junius 1	Hiezu ist nun noch in dem vierten Jare, nemlich vom 1. Junius des 1771-ten bis zum 31. Mai des 1772-ten Jares hinzugekommen, wie folget: Meine Staats Cantoirs Gage für das verflorsene Tertial vom 1. Februar bis zum 31. Mai 1771.		

¹ ეს არის საერთო სათაური მეოთხე რვეულისა და არის დაწერილი ცალკე გვერდზე, არქივის წუმერაციით გვ. 74. ამას მოსდევს იგივე სათაური რუსულად (გვ. 75-ზე) და შემდეგ რუსულად წარმოებული იგივე ხარჯთაღრიცხვის რვეული.

ჩვენ ამოვიღეთ გიულდენშტედტის მიერ გერმანულ ენაზე წარმოებული რვეული (გვ. 91-დან). რუსული სათაური შემდეგია: Четвертая роспись /приходам и расходам/ четвертой физической экспедиции /в четвертом году, то есть; июня от 1 числа 1771 года /по 31 число (мая) 1772 года/ от /Доктора Гильденштедта./ Тифлис 4-го июня 1771 г. (დახრილი ხაზებით აღვნიშნავთ სტრიქონის დამთავრებას დედანში — გ. გ.). ხარჯთაღრიცხვის რვეული დაცულია არქივის ფ. 3, он. 3, № 4.

მეოთხე ფიზიკური ექსპედიციის
შემოსავლისა * და დანახარჯების
ს ი ა

მეოთხე წელიწადს, სახელდობრ:

1771 წლის 1 ივნისიდან

1772 წლის 31 მაისამდე.

წარმოებული

დოქტ. გიულდენშტედტის, როგორც

ექსპედიციის ხელმძღვანელის მიერ.

თბილისი, 1772 წ. 4 ივნისი

რიცხვი	დანახარჯები	მან.	კაპ.
1771 მაისის 29	გასული სამი წლის დანახარჯი, კერძოდ 1768 წლის მაისიდან 1771 წლის მაისამდე, შეად- გენდა (1771 წ. 29 მაისს საიმპერატორო მეცნიე- რებათა აკადემიისადმი გაგზავნილი ანგარიშის მიხედვით) 7908 მანეთსა და 66 კაპიკს	7908	66
1 ივნისი	ამასთანავე მეოთხე წელს, სახელდობრ, 1771 წლის 1 ივნისიდან 1772 წლის 31 მაისამდე, ემატება შემდეგი: ჩემი ხელუასი სახელმწიფო კანტორიდან (წარ- სული ოთხი თვისა, 1771 წლის 1 თებერვლიდან		

* შემოსავლის სია ჩვენ გამოვტოვეთ, რადგან იქ საყურადღებო მასალა არ არის, მხო-
ლოდ ვტოვებთ ამ წლების შემოსავლის შეჯამებას:

Zwölftausend und drei und siebenzig Rubel und fünf und siebenzig Kopeken,
ist die sämtliche Summe der Einnahmen bei der vierten physikalische[n] Expedition,
vom Mai des 1768-ten bis zum Mai des 1772-ten Jares; bescheiniget zu Tiflis den
31-ten Mai im 1772. Jare, von d. Güldenstaedt. (თორმეტი ათას სამოცდაცამეტი მანეთი
და სამოცდათხუთმეტი კაპიკი არის მეოთხე ფიზიკური ექსპედიციის შემოსავლის ჯამი 1768 წლის
მაისიდან 1772 წლის მაისამდე, დამოწმებული თბილისში 1772 წლის 31 მაისს დოქტ. გიულ-
დენშტედტის მიერ).

Datum	A n s g a b e n	Rubl.	Kop.
	aus der Cassa genommen mit einhundert und zwanzig Rubel	120	
Junius 1	Meine akademische Gage für das Tertial vom 1. Junius bis zum 30. September 1771 zum voraus aus der Cassa genommen mit einhundert und zwanzig	120	
— „ —	denen 4. Studenten, Sokolov, Belajew, Krascheninnikov und Zriakovsky, ihre doppelte Gage für den Junius, iedem zu 12. Rubl. ausgezalt, also zusammen acht und vierzig Rubel	48	
— „ —	dem Zeichner Beloi seine doppelte Gage für den Junius des 1771. Jares ausgezalt mit zwölf Rubel	12	
— „ —	dem Jaeger seine Gage für den Junius gegeben mit sechs Rubel, sechs und sechzig Kopeken	6	66.
— „ —	dem Jaeger, als Ausstopfer, seine monatliche Gage für den Junius gegeben mit drei Rubel	3	
— „ —	denen beiden Pferde-Knechten der Expedition ihre Gage für den Junius gegeben mit zwölf Rubel	12 ¹	
Junius 22	dem Dworainin Iwan Antonov, der Dollmetscher der Expedition ist, fiel sein Reitpferd unterwegs um; und da er selbst kein Geld hatte, so sahe ich mich genötigt, auf Kasten der Expedition für ihn anzuschaffen, dafür ich bezalt zwanzig Rubel	20 ²	
1771 Oct. 23 31	für ein Pferd, in die Stelle eines den 10-ten September umgefallenen, bezalt zwanzig Rubel für 42. grusinische Kot, oder 84 Pud Gersten, die die 19. zur Expedition gehörige Pferde in der letzten Hälfte des Octobers aufgefressen, à fünfzig Kopeken iro ein Kot, ein und zwanzig Rubel	20	
Novemb. 10	für 30. Faden Strikke, aus Pferdehaaren gewunden zum binden der Pakpferde bezalt drei Rubel	21	
14	für 19. aus Pferdehaaren gewehete Türben, oder Füttersäkke, à dreissig Kopeken, bezalt fünf Rubel, siebenzig Kopeken	3	
		5	70.

¹ აქ გიულდენშტედტი გადადის რა ახალ გვერდზე, აჯამებს დანახარჯს (8230 მან. 32 კაპ.).
² რადგან საქართველოს არ ეხებოდა, ამიტომ მცირე რამ გამოვტოვეთ ოქტომბრამდე.

რიცხვი	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაბ.
1 იენისი	31 მაისამდე) აღებული სალაროდან არის 120 მანეთი	120	
" "	ჩემი აკადემიური ხელფასი ოთხი თვისა 1771 წლის 1 იენისიდან 30 სექტემბრამდე სალაროდან წინასწარ აღებული შეადგენს ასოც მანეთს	120	
" "	4 სტუდენტს — სოკოლოვს, ბელ[ი]აევს, კრაშენენიკოვსა და კრიაკოვსკის მათი ორმაგი ხელფასი იენისისა, თითოს თორმეტი მანეთი მიეცა, ამრიგად სულ ორმოცდარვა მანეთი	40	
" "	მხატვარ ბელოის, ორმაგი ხელფასი 1771 წლის იენისისა მიეცა თორმეტი მანეთის რაოდენობით	12	
" "	ეგერს მიეცა იენისის ხელფასი ექვსი მანეთის და სამოცდაექვსი კაპიკის რაოდენობით	6	66
" "	ეგერს, როგორც მეფიტულეს, იენისის თვიური ხელფასი მიეცა სამი მანეთის რაოდენობით	3	
" "	ექსპედიციის ცხენების ორივე მომვლელს იენისის ხელფასი მიეცათ თორმეტი მანეთი	12	
	ჯ ა მ ი	8230	32
22 იენისი.	აზნაურ ივანე ანტონოვს, რომელიც ექსპედიციის თარჯიმანი იყო, გზაში ცხენი დაუვარდა; რადგან მას თვით არ ჰქონდა ფული, მე საჭიროდ ვცანი ექსპედიციის სალაროდან მეყიდა მისთვის ცხენი, რაშიც ოცი მანეთი გადავიხადე	20	
1771 ოქტომბ. 23	10 სექტემბერს დავარდნილი ცხენის მაგივრად ნაყიდ ახალში მივეცი ოცი მანეთი	20	
31 [ოქტ.]	42 ქართულ კოდ, ანუ 84 ფუთ ქერში, რაც ექსპედიციის 19-მა ცხენმა ოქტომბრის მეორე ნახევარში შეჭამა, გადავიხადე ორმოცდაათი კაპიკი თითო კოდში, ე. ი. ოცდაერთი მანეთი	21	
10 ნოემბერი	ცხენის ძუისგან დაგრეხილ 30 საეენ თოკში, ტვირთშიილი ცხენების შესაბამელად გადავიხადე სამი მანეთი	3	
14	19 ცხენისთვის, ცხენის ძუისგან გამზადებულ თოფრაკებში, გადავიხადე ხუთი მანეთი და სამოცდაათი კაპიკი, თითოში ოცდაათი კაპიკი	5	70

Datum	Ausgaben	Rubl.	Kop.
Novemb.			
14	für zween ans Pferdehaaren gewehete Tschetwert Säkke zum Gersten, drei Rubel, fünf und siebenzig Kop.	3	75
23	an einem Lesgier, der mir ein Vocabularium seiner Sprache dictirt, bezalt zwei Rubel . . .	2	
24	für 4. Fische, die die Georgianer: Gelaknur nennen und die ich unter dem Namen: <i>Salmo Hucho</i> beschrieben, bezalt einen Rubel und zwanzig Kopeken	1	20
28	für 10. Fische, die die Georgianer: Pitschchul nennen, und die ich unter dem Namen: <i>Cyprinus Fundulus</i> beschrieben, bezalt vierzig Kopeken	—	40
—	für 6 Stof starken Brantwein, zum aufbewahren der Fische und Tiere, in Teflis bezalt drei Rubel	3	
30	für 6 Fische, die die Georgianer: Tschanari nennen und die ich unter dem Namen: <i>Cyprinus Capito</i> beschrieben, bezalt dreissig Kopeken	—	30
—	für fünf und achtzig und einen halben grusinischen Kot oder 171 Pud Gersten, welche den November hindurch unter die neunzehn Expeditionspferde verfüttert worden, à fünfzig Kop, iro ein Kot bezalt zwei und vierzig Rubel, fünf und siebenzig Kopeken	42	75 ¹
Decemb.			
6	Für 10. Fische, die die Georgianer: Mursa nennen, und die ich unter dem Namen: <i>Cyprinus Mursa</i> beschrieben, in Teflis bezalt dreissig Kopeken	—	30
13	für einen Lachs in Teflis bezalt achtzig Kopeken	—	80
15	für 4. Tschanari oder <i>Cyprinus Capito</i> bezalt vier und zwanzig Kopeken	—	24
16	für eine <i>Lacerta Stincus</i> in Teflis bezalt zwei Rubel, fünfzig Kop.	2	50

¹ გამომტოვეთ ჯამაგირების ჩამოთვლა, რაც იგივეა, როგორც ზემოთ მოყვანილი.

რიცხვი	დანახარჯები	მან.	კაპ.
14 ნომბერი	ორ, ცხენის ძუისგან დამზადებულ მეოთხედ ტომარაში ქერისთვის, სამი მანეთი და სამოცდა-თხუთმეტი კაპიკი	3	75
23	ერთ ლექს, რომელმაც მიკარნახა (ჩამაწერინა) თავისი ენის მოკლე ლექსიკონი, მივეცი ორი მანეთი	2	
24	4 თევზში, რომელსაც ქართველები გელა-ქნურს ეძახიან, ხოლო მე აღვწერე Salmo Hucho-ს სახელით, გადავიხადე ერთი მანეთი და ოცი კაპიკი	1	20
28	ათ თევზში, რომელსაც ქართველები ფიხ-ხულს ეძახიან, ხოლო მე აღვწერე Cyprinus Fundulus-ის სახელით, მივეცი ორმოცი კაპიკი	—	40
—	6 შტოფ (Stof) მაგარ არაყში, თევზებისა და ცხოველების შესანახად, თბილისში გადავიხადე სამი მანეთი	3	
30	6 თევზში, რომელსაც ქართველები ეძახიან ჭა-ნარს, ხოლო მე აღვწერე Cyprinus Capito-ს სახელით, მივეცი ოცდაათი კაპიკი	—	30
—	ოთხმოცდახუთ-ნახევარ ქართულ კოდში, ანუ 171 ფუთ ქერში, რომელიც შეჭამა ნომბრის განმავლობაში ექსპედიციის 19 ცხენმა, გადავიხადე კოდში ორმოცდაათი კაპიკი, სულ ორმოცდაორი მანეთი და სამოცდათხუთმეტი კაპიკი	42	75
6 დეკემბერი	10 თევზში, რომელსაც ქართველები მურ-წას ეძახიან, ხოლო მე აღვწერე Cyprinus Mursa-ს სახელით, თბილისში მივეცი ოცდაათი კაპიკი	—	30
13	ერთ ორაგულში თბილისში მივეცი ოთხმოცი კაპიკი	—	80
15	4 ჭანარში ანუ Cyprinus Capito-ში გადავი-ხადე ოცდაოთხი კაპიკი	—	24
16	Lacerta Stincus-ში (ხელიკი?) თბილისში მი-ვეცი ორი მანეთი და ორმოცდაათი კაპიკი	2	50

Datum	A u s g a b e n	Rubl.	Kop.
1771 Decemb.	für einen Dschairan, oder <i>Capra Dorcas</i> <i>Linn.</i> an die Jaeger, die mir auf Befehl des Zaren Heraklens ihn überbracht, bezalt einen Rubel . .	1	
20			
23	Obermal für einen Dschairan bezalt einen Rubel	1	
31	da die Expeditions-Pferde, bei dem Stroh- fütter, das in Georgien gebräuchlich ist, ser mager wurden; so habe ich mich genötigt gese- hen, die Quantitaet der Gersten zu vermeren, so daß den December hindurch, unter die 19. Expe- ditions-Pferde, Einhundert und vierzehn Kot, oder 228 Pud Gersten verfüttert sind; dafür à fünf- zig Kopeken iro Kot, bezalt sieben und fünfzig Rubel	57 ¹	
1772 Januar	Für ein Reh, <i>Cervus Capreolus</i> , das mir auf Befehl des Zaren Heraklens überbracht, an die Jaeger bezalt einen Rubel	1	
2			
4	für ein wildes Schwein, das mir auf Befehl des Zaren in Teflis überbracht, an die Jaeger bezalt einen Rubel	1	
6	für eine Gemse, <i>Capra Rupicapra</i> , die mir auf Befehl des Zaren überbracht, an die Jaeger bezalt einen Rubel und fünfzig Kopeken	1	50
20	für zween neue Sättel mit allem Zubehör zehen Rubel und fünfzig Kopeken	10	50
—	für vier neue Zäume zween Rubl.	2	
—	für Ausbesserung der Riemen und Schnal- len am sechzehen Sättel, acht Rubel	8	
26	für zwei Zelte von Woiloken ein und zwanz- zig Rubel	21	
28	für einen <i>Cyprinus Capito</i> oder Tschanari der Georgianer dreissig Kopeken	—	30
29	für einen <i>Silvens Glenis</i> oder Wels fünf und fünfzig Kop	—	55
31	für 114 Kot oder 228 Pud Gersten, die die 19. Expeditions-Pferde den Jannar hindurch verzert		

¹ გამომტოვეთ ჯამაგირების ჩამოთვლა.

რიცხვი	დ ა ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაბ.
1771 წ. 20 დეკემბერი 23	მონადირეებს ჯეირანში ანუ <i>Capra Dorcas</i> Linn.-ში, რომელიც მათ შეფე ერეკლეს ბრძანებით მომიყვანეს, მივეცი ერთი მანეთი . . . . . კვლავ ჯეირანში გელავიხადე ერთი მანეთი .	1 1	
31	რადგან ექსპედიციის ცხენები, საქართველოში სმარებული (მიღებული) თივის ჭამის გამო ძალზე გახდნენ, ამიტომ საჭიროდ დავინახე, რომ ქერის რაოდენობა გამეზარდა. ასე რომ დეკემბრის განმავლობაში ექსპედიციის 19 ცხენზე დაიხარჯა 114 კოდი ანუ, 228 ფუთი ქერი; ამაში გადავიხადე ორმოცდაჩვიდმეტი მანეთი, კოდი ორმოცდაათ კაპიკად	57	
1772 წ. იანვრის 2	ერთ შველში (<i>Cervus Capreolus</i>), რომელიც ერეკლე მეფის ბრძანებით მომიყვანეს, მონადირეებს მივეცი მანეთი	1	
4	ვარეულ ღორში, რომელიც მეფის ბრძანებით თბილისში მომიყვანეს, მონადირეებს გადავიხადე მანეთი	1	
6	ერთ ქურციკში (<i>Capra Rupicapra</i>), რომელიც მეფის ბრძანებით მომიყვანეს, მონადირეებს მივეცი მანეთი და ორმოცდაათი კაპიკი	1	50
20	ორ ახალ უნაგირში თავისი მოწყობილობით [გადავიხადე] ათი მანეთი და ორმოცდაათი კაპიკი	10	50
—	ოთხ ახალ ლაგამში ორი მანეთი [მივეცი] . .	2	
—	16 უნაგირზე ღვედებისა და მოსართავეების შეკეთებაში — რვა მანეთი	8	
26	ქეჩის ორ კარავში — ოცდაერთი მანეთი . .	21	
28	ქართველების ერთ ჭანარში (<i>Cyprinus Capito</i>) — ოცდაათი კაპიკი	—	30
29	ერთ ლოქოში — ორმოცდათხუთმეტი კაპიკი .	—	55
31	114 კოდ, ანუ 228 ფუთ ქერში, რომელიც ექსპედიციის 19 ცხენის მიერ იქნა შეჭმული ცანვრის განმავლობაში, კოდში [გადავიხადე] ორმოცი		

Datum	Ausgaben	Rubl.	Kop.
	à vierzig Kop. pro Kot; fünf und vierzig Rubel, sechzig Kopeken	45	60 ¹
Febr. 1	Da ich, wie aus der Vergleichung der bisherigen Ausgaben und Einnahmen erhellet, schon an Sechshundert Rubel für die Expedition in Auslage bin und der Charge d'affaires Ihre Kaiserlichen Maiestaet der H. Garde Capitaine-Lieutenant Lwov, durch den ich aus der Kriegskassa von dem in Imeretien stehenden und das dortigen Corps commandirenden H. Generalmajoren Suchotin Geld für die Expedition begeret, mir eine abschlägige Antwort am 18. Januar nach Tiflis mitgebracht; so sahe ich mich in die Nothwendigkeit versetzt, von Tiflis einen expressen Kosaken nach Kislar zur Commendanten Kancellei, um Geld für die Expedition zu bringen, abzufertigen. Für diesen nam ich zur Begleitung und Führung bis zu denen in Tschim stehenden russischen Posten, des Kasbeks Son, Gabriel Tzobikaja an für zehen Rubel	10	
	da wegen des izt ser häufigen Schuees keine Pferde übers Gebürge gefüret werden koennen; so konnte der vorerwente Expreesse auch keine Pferde von der Expedition mitnemen, sondern diese müssen unterwegs gemietet werden. Zwei Pferde, eines für den Expreessen, das andere für den Furer, kosten von Tiflis bis zu dem ersten russischen Posten in Tschim zehen Rubel	10	
	hierauf für ein Pferd für den Expreessen allein von Tschim bis Kislar, an 300 Werst gerechnet, einen Rubel und fünfzig Kopeken . .	1	50
6	für ein Fell des <i>Canis Hyaenae</i> einen Rubel	1	
14	für einen kupfernen Krug von zween Eimer um darin verschiedene Tiere und Fische in Wein-Geist aufzubewaren, in Tiflis bezalt fünf Rubel	5	
	dazu zween Eimer Wein-Geist für vier Rubel	4	

¹ გამოვტოვეთ ჯამაგირების ჩამოთვლა.

რიცხვი	დანახარჯები	მან.	კაპ.
	კაპიკი, სულ ორმოცდახუთი მანეთი და სამოცი კაპიკი	45	60
[1772] თებერვალი 1	<p>როგორც დანახარჯებისა და შემოსავლის განსხვავებამ გამოარკვია, ექსპედიციის დანაზოგი შეადგენდა ექვსას მანეთს; რადგან მათი იმპერატორობის უდიდებულესობის საქმეთა რწმუნებულმა გვარდიის კაპიტან-ლეიტენანტმა ბ-ნმა ლვოვმა (რომლის მეშვეობითაც იმერეთში მდგარ და იქ მყოფ კორპუსის სარდალს ბ-ნ გენერალ-მაიორ სუხოტინს ექსპედიციისთვის მოვთხოვე ფული სამხედრო სალაროდან, რაზეც) უარი ჩამომიტანა 18 იანვარს თბილისში. ამიტომ მე საქიროდ ვცანი თბილისიდან სასწრაფოდ გამეგზავნა ყიზლარში კომენდანტის კანცელარიაში კაზაკი, რათა ექსპედიციისთვის ფული წამოეღო. ჩიმში მდგარ რუსულ პოსტამდე მის გამყოლად და მეგზურად აყვანილ ყაზბეგის ვაჟს გაბრიელ წობიკაია-ს ათი მანეთი მივეცი . . . . .</p>	10	
	<p>ახლანდელი ხშირი თოვის გამო ცხენს არ შეეძლო მთაზე გადასვლა, ამიტომ ზემოთ ნახსენებ შიკრიკს არ შეეძლო ექსპედიციის ცხენის წაყვანა, არამედ ისინი უნდა ეჭირავებინა გზაში. ორი ცხენი, ერთი შიკრიკს, მეორე გამყოლს, თბილისიდან პირველ რუსულ პოსტამდე ჩიმში, დაჯდა ათი მანეთი . . . . .</p>	10	
6	<p>ამის შემდეგ ერთ ცხენში მარტო შიკრიკისათვის ჩიმიდან ყიზლარამდე, რაც 300 ვერსს შეადგენს, [გადავიხადე] ერთი მანეთი და ორმოცდაათი კაპიკი . . . . .</p>	1	50
14	<p><i>Canis Hyaenae</i>-ს ტყავში ერთი მანეთი [მივეცი] . . . . .</p>	1	
	<p>სპილენძის ორვედრიან თუნგში (Krug), რომლითაც უნდა შენახულიყო სხვადასხვა ცხოველები და თევზები ღვინის სპირტში, თბილისში გადავიხადე ხუთი მანეთი . . . . .</p>	5	
	<p>ამასთან ორი ვედრო ღვინის სპირტი ოთხ მანეთად [ვიყიდე] . . . . .</p>	4	

Datum	Ausgaben	Rubl.	Kop.
17	An einen Georgianer, der mir ein Barometer, auf mein Verlangen, vom H. Christ aus Kislar nach Tiflis überbracht, für den Transport bezahlt drei Rubel	3	
18	für zween Kasten, zum Aufbewahren verschiedener Naturalien in Tiflis bezahlt drei Rubel	3	
—	für Wolle, diese einzupakken fünfzig Kop.	—	50
20	für den Beschlag der 19. Expeditionspferde an den Vorderfüßen, sechs Rubel, siebenzig Kop.	6	70
21	für einen Zarischen Jesaul, der drei Monate hindurch die Expeditionspferde auf den Dörfern um Tiflis herumgeführt und Stallung und Fütterung besorgt, zur Vergeltung zu verschiedenen malen in dieser Zeit gegeben fünf Rubel	5	
—	An einen andern Zarischen Jesaul, der seit der Mitte des Octobers bei der Expedition zugeteilt gewesen, und Quartiere und alle Bedürfnisse der Expedition besorgt, während diesen vier Monaten zu verschiedenen malen verzalten mit zwanzig Rubel	20	
29	für 114 Kot oder 228 Pud Gersten, die die 19. Expeditionspferde den Februar hindurch verzert à vierzig Kopeken pro Kot, bezahlt fünf und vierzig Rubel, sechzig Kopeken	45	60 ¹
März 31	für 102 Kot Gersten, die die 17 Expeditionspferde, deren zwei zu Anfange dieses Monats in Cachetien verworfen werden musten, den März hindurch verzert, bezahlt vierzig Rubel, achtzig Kop.	40	80 ²
April 5	An des Kasbeks Son Gabriel, der den am 1. Februar aus Teflis abgefertigten Expressen wiederum aus Ossetien nach Ananur zurückbegleitet und mir in Telau in Cachetien Nachricht gegeben, bezahlt fünfzehn Rubel	15	
5	Heute erhielt ich durch den am 1. Februar abgefertigten, und nun mit der, unterm heutigen		

¹ გამოტოვებულ ჯამაგირები.

² აქაც ჯამაგირების ჩამოთვლაა გამოტოვებული.

რიცხვი	დანახარჯები	მან.	კაპ.
17	ქართველს, რომელმაც ჩემი თხოვნით ჩამომიტანა ბარომეტრი ყიზლარიდან თბილისში ბნ ქრისტისგან, მისი გადმოტანისთვის სამი მანეთი მივეცი	3	
18	ორ ყუთში, სხვადასხვა კოლექციების შესანახად, თბილისში გადავიხადე სამი მანეთი	3	
—	მატყლში, ამით შესაფუთად, რომოცდაათი კაპიკი	—	50
20	ექსპედიციის 19 ცხენის წინა ფეხების დასაჭედად მივეცი ექვსი მანეთი და სამოცდაათი კაპიკი	6	70
21	მეფის იასაულს, რომელიც სამი თვის განმავლობაში ექსპედიციის ცხენებს თბილისის გარშემო სოფლებში ატარებდა და ზრუნავდა მათ სადგომებსა და საკვებზე, საზღაურად რამდენჯერმე ამ ხნის განმავლობაში მივეცი [სულ] ხუთი მანეთი	5	
—	მეფის მეორე იასაულს, რომელიც ოქტომბრის შუა რიცხვებიდან ექსპედიციასთან იმყოფებოდა და ბინებზე და ექსპედიციის ყველა საჭიროებებზე ზრუნავდა, ამ ოთხი თვის განმავლობაში სხვადასხვა დროს მივეცი ოცი მანეთი	20	
29	114 კოდ, ანუ 228 ფუთ ქერში, რომელიც ექსპედიციის 19-მა ცხენმა თებერვლის განმავლობაში შეჭამა, გადავიხადე რომოცდახუთი მანეთი და სამოცი კაპიკი, კოდში ორმოცი კაპიკი	45	60
მარტის 31	102 კოდ ქერში, რომელიც ექსპედიციის 17 ცხენმა (რომელთაგან 2 კახეთში დავარდა ამ თვის დასაწყისში) მარტის განმავლობაში შეჭამა, გადავიხადე ორმოცი მანეთი და ოთხმოცი კაპიკი	40	80
აპრილის 5	ყაზბეგის ვაჟმა გაბრიელმა, რომელიც 1 თებერვალს თბილისიდან გაგზავნილ შიკრიკს კვლავ გამოჰყვა ოსეთიდან ანანურში და თელავში მეცნობა მომიტანა, მივეცი თხუთმეტი მანეთი	15	
5	1 თებერვალს გაგზავნილმა შიკრიკმა დღეს მომიტანა ბ-ნ ვიცე-შტაბ-ქირურგის ქრისტისგან		

Datum	Ausgaben	Rubl.	Kop.
	Dato, in der Einname angeführten Cassa, wieder zurückkommenden Expressen, von dem H. Vice-Staabs-Chirurgus Christ aus Kislar, von denen ihm ausgezahlt und unterm 26. Junius vorigen Jares in der Ausgabe eingerückten 150. Gage einhundert und fünfzig Rubeln, folgende Berechnung:		
	für zweien Eimer Wein-Geist zum Aufbewahren einiger in Kislar zurückgelassener Tiere	6	
	für 2 Pf. Siegellak	2	40
	für 2 Ries Weispapier	3	20
	für 20 Pf. Schiespulver	3	80
	für 3 Pf. <i>Corticis Peruviani</i>	8	64
	für 1 Pf. <i>Padicis rhei</i>	1	92
	für 3 Pf. <i>Nitro depurati</i>	—	75
	für 3 Pf. <i>Salis Cathartici</i>	2	88
	für 4 Pf. <i>Cremoris Tartari</i>	1	92
	für 2 lederne Sachen diese Sachen und das Geld einzupaken	3	
	für 2 Pferde, eines für den Expressen, das andere zum Pakken, vierzig Rubel	40	
	die bei der Expedition, die im März verworfenen 2 Pferde ersezzen und die Anzal von 19. Pferden wiederergänzen		
		77	87
5 Apr.	für den Beschlag der vorerwenten in Kislar gekauften 2 Pferde	1	20
	für 2. Sättel nebst Zäumen und allem Zubehör	11	50
	für Futter auf 40 Tage à 10. Kop.	4	
	An den Expressen, um die Ossetiner bei Kobi fürs Übertragen der Pakke und Überschaffen der Pferde zu bezalen	6	
	für Privat-Ausgaben für mich neun und vierzig Rubel, drei und vierzig Kopeken	49	43
	die ich daher in die Expeditions Cassa restituire und unterm heutigen Dato in der Einname einrückte. Auf diese Art sind also die am 26. Junius vorigen Jares in den Ausgaben angeführte		

რიცხვი	დანახარჯები	მან.	კაბ.
	ყიზლარიდან მისთვის გამოტანებული და წარსული წლის ხარჯების დავთარში 26 ივნისის თარიღით შეტანილი დანახარჯი ასორმოცდათი მანეთი, რაც დღევანდელი თარიღითაა შემოსავალში შეტანილი:		
	ორ ვედრო ღვინის სპირტში, ყიზლარში დატოვებული ზოგი ცხოველის შესანახად	6	
	2 ფუნტ ლუქში	2	40
	2 დასტა თეთრ ქაღალდში	3	20
	20 ფუნტ თოფის წამალში	3	80
	3 ფუნტ Corticis Peruviani-ში	8	64
	1 ფუნტ Padicis rhei-ში	1	92
	3 ფუნტ გაწმენდილ გვარჯილაში	—	75
	3 ფუნტ Salis Cathartici-ში	2	88
	4 ფუნტ ღვინის მარილში	1	92
	2 ტყავის მოწყობილობაში, ამ ნივთების და ფულის გასახვევად	3	
	2 ცხენში, ერთი შიკრიკისათვის, მეორე სატვირთოდ, ორმოცი მანეთი (ექსპედიციის დროს მარტში დავარდნილი 2 ცხენის შესაცვლელად, რათა ცხენების რიცხვი კვლავ 19 გამხდარიყო).	40	
		77	87
აპრილის 15	ზემოთ ნახსენებ, ყიზლარში ნაყიდი 2 ცხენის დასაჭედად	1	20
	2 უნაგირში, ლაგამებით და მთელი მოსართავებით	11	50
	საკმელში 40 დღისთვის, თითო [დღისა] ათ კაპიკად	4	
	შიკრიკს, რომელსაც ოსებისთვის უნდა მიეცა კობში ტვირთის გადატანისა და ცხენების გადაყვანისათვის	6	
	პირადი ხარჯებისთვის ჩემთვის ორმოცდაცხრა მანეთი და ორმოცდასამი კაპიკი, რასაც მე ექსპედიციის სალაროში შევიტან და დღევანდელი თარიღით აღვნიშნავ შემოსავალში. ამრიგად, გასული წლის 26 ივნისს დანახარჯებში აღნიშნუ-	49	43

Datum	A n s g a b e n	Rubl.	Kop.
	Summa von einhundert und fünfzig Rubel—vom H. Christ in Kislar verwendet worden	150	
8	Zu folge der unterm 11 und 18 April vorigen 1771 Jares, in der Commission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften ausgefertigten Resolution, ist mein jährlicher Gehalt vom 8. April an, als dem Tage meiner Ernennung zum Academicus, mit zweihundert und vierzig Rubel vermert worden, die ich während der Expedition doppelt geniessen soll; daher ich hier anführe vierhundert und achtzig Rubel	480	
16	für 57 Kot Gersten, die die 19. Expeditions-pferde, die von nun an in die Weide gelassen werden, vom 1. April bis hieher verzert, zwei und zwanzig Rubel, achtzig Kop.	22	80 ¹
Mai			
10	für eine ganze Fischotter Haut drei Rubel	3	
"	für einen Gemsenpelz ein Rubel fünfzig Kop.	1	50
12	für Ausbesserung der Insekten Klappen einen Rubel, zwanzig Kop.	1	20
14	für Flinte des Jaegers zu schäften einen Rubel	1	
26	An einen Tatar, der mir von der Sprache und dem Distrikte von Bortschalo und Kasachi Nachricht gegeben, zweien Rubel	2	
31	Bei dem Schlusse dieser Jaresrechnung führe ich an für Holz, für sechs Monate, vom October des 1771 bis zum März des 1772-ten Jares für iedem derer 7 Expeditionsofficianten à 1 R. 50 Kop. und für mich à 6. Rubl. für iede Monat, also zusammen neun und neunzig Rubel	99	
31	für Lichts für ganze Jar, für iede der sieben Personen fünf und vierzig Kopeken und für mich neunzig Kopeken für ieden Monat, also zusammen acht und vierzig Rubel, sechzig Kopeken	48	60 ¹

¹ გამოტოვებულია ჯამაგირების ჩამოთვლა.

რიცხვი	დანახარჯები	მან.	კაპ.
8	<p>ლია თანხა ასორმოცდაათი მანეთი — ბ.ნ. ქრისტის მიერ ყიზლარში გამოყენებული</p> <p>1771 წლის 11 და 18 აპრილს საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის კომისიის მიერ გამოგზავნილი რეზოლუციის მიხედვით, ჩემი წლიური ხელფასი 8 აპრილიდან, ჩემი აკადემიკოსად არჩევის დღიდან, გაიზარდა ორასორმოცი მანეთით, რასაც მე ექსპედიციის განმავლობაში ორმაგად მივიღებ; ამიტომ მე აქ შევიტან ოთხასოთხმოც მანეთს</p>	150	
16	<p>57 კოდ ქერში, რაც შეჭამა ექსპედიციის 19 ცხენმა, რომლებიც ახლა საძოვარზეა გაშვებული, 1 აპრილიდან დღემდე, ოცდაორი მანეთი და ოთხმოცი კაპიკი [მივეცი]</p>	480	
მაისის			
10	<p>წყლის წავის ტყავში სამი მანეთი [გადავიხადე]</p> <p>ქურციკის ტყავში მანეთი და ორმოცდაათი კაპიკი</p>	3	80
12	<p>მწერსაჭერის შესაკეთებლად მანეთი და ოცი კაპიკი</p>	1	50
14	<p>ეგერის თოფისთვის კონდახის გაკეთება ერთი მანეთი [დაჯდა]</p>	1	20
26	<p>თათარს, რომელმაც ბორჩალოსა და ყაზახის მხარეებზე და ენაზე ცნობები მომაწოდა, [მივეცი] ორი მანეთი</p>	2	
31	<p>ამ წლიური ანგარიშის დამთავრებისას აღვნიშნავ, რომ ნ. თვის განმავლობაში, 1771 წლის ოქტომბრიდან 1772 წლის მარტამდე, შეშისთვის ექსპედიციის ყველა 7 წევრს, ყოველ თვეში თითოს 1 მან. და 50 კაპ. [მივეცი] და მე ექვსი მანეთი [ავიღე], ე. ი. სულ ოთხმოცდაცხრამეტი მანეთი</p>	99	
31	<p>მთელი წლის განმავლობაში სანთლებისთვის ყველა 7 წევრს ორმოცდახუთი კაპიკი [მივეცი] და ჩემთვის ოთხმოცდაათი კაპიკი [ავიღე] ყოველი თვისთვის, ე. ი. ერთად ორმოცდარვა მანეთი და სამოცი კაპიკი</p>	48	60

Datum	A u s g a b e n	Rubl,	Kop.
31	Von dem iärlichen Praemium von zwanzig Rubel habe ich deren Studenten Belajev und Krascheninnikov iedem zu fünf Rubel, und dem Zeichner Beloi zu zehen Rubel, für sein fleis-siges Insekten-Samlen znerkant; daher ich an-füre zwanzig Rubel	20	
	S. E. C. Summa Rubel	11347	79 ¹

...Den 11. September 1771. an den Ossetischen Aeltesten Achmet Haalu, der mich nach Georgien begleiten sollte, bei dem Aufbruche von Tschim gegeben, 80 Arschin Leinwand; 1 Rasiermesser; 1. kleine und 2. grosse Scheeren und 6. Paar Teetassen.

Den 3. März 1772. an 2 Lesgier aus Tschar, die mich von ihrer Sprache und Dörfern nnterrichtet, 32. Arschin Leinwand; 2 Spiegel; 2. kleine Messer; und 2. grosse Scheeren.

Den 23. März, 1772. an 2. Lesgier aus Chunsag und Kahaisa, die mir ebenfals von ihrer Sprache und Nation Nachricht gegeben, 32. Arschin Leinwand; 2 Spiegel und 2. Rasiermesser.

Den 25. März 1772. an einen Lesgier aus Dido, der mir von seiner und den Kabutschen Sprache Nachricht gegeben, und seine Dörfe genant, 16. Arschin Leinwand; 2 Spiegel; 2 kleine Messer; 1. feiner Scheere und 1. Rasiermesser.

Den 28. März 1772. an 2 Tuschi, die mir von ihrer Sprache und Dörfer Nachrichten gegeben, 16 Arschin Leinwand; 2 Spiegel und 1. klei-nes Messer.

Den 15. April 1772. an einen Ossetiner aus Tschimur, der mir von seinen und den benachbarten Dörfer Nachricht gegeben, 2. Spiegel; 1. klei-nes Messer; 1 Rasiermesser und 1. grosse Scheere..... (X, 105)².

¹ ამას მოსდევს, თუ გზაზე ვინ რომი დაასაჩუქრა (ჩერქეზები. ყაბარდოელები და ა. შ. X. X. 103—105). იხ. ტექსტი ამავე გვერდზე.

² შემდეგ მოდის მე-5 წლის ხარჯთაღრიცხვის რეგული. ასევე გერმანულ და რუსულ ცალებად. სულ 106—135 გვ-ზე. აქედან გერმანულს უჭირავს X. X. 107—121, რუსულს დანარ-ჩენი. ჩვენ ამოვწერეთ გერმანული ტექსტი, რაც საქართველოს შეეხება — X. X. 106—115-ზე. (იხ. შემდეგი გვერდიდან).

რიცხვი	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
31	წლიური პრემიიდან, რაც ოც მანეთს შეადგენს, სტუდენტებს ბელაევს და კრაშენინიკოვს თითოს ხუთი მანეთი მივეცი, მხატვარ ბელოს კი მწერების ბეჯითი შეგროვებისათვის — ათი მანეთი; ამიტომ აქ შევიტან ოც მანეთს	20	
საბოლოო ჯამი		11.347	79

...1771 წლის 11 სექტემბერს ოსეთის მთავარს ახმედ ილაალუს, რომელიც მე უნდა გამყოლოდა საქართველოსკენ, ჩიმიდან გასვლის წინ მივეცი 30 არშინი ტილო, ერთი სამართებელი, ერთი პატარა და 2 დიდი მაკრატელი და 6 წყვილი ჩაის ფინჯანი.

1772 წლის 3 მარტს 2 ჭარულ ლეკს, რომლებმაც მათი ენისა და სოფლების შესახებ ცნობები მომაწოდეს, [მივეცი] 32 არშინი ტილო, 2 სარკე, 2 პატარა დანა და 2 დიდი მაკრატელი.

1772 წლის 23 მარტს 2 ხუნძახელ და კაპაისაელ ლეკს, რომლებმაც თავისი ენისა და ხალხის შესახებ ცნობები მომცეს, [ვაჩუქე] 32 არშინი ტილო, 2 სარკე და 2 საპარსი სამართებელი.

1772 წლის 25 მარტს დიდოელ ლეკს, რომელმაც ცნობები მომაწოდა თავისი და ყაფუჭის ენისა და ხალხის შესახებ და თავიანთი სოფლები ჩამომითვალა: [მივეცი] 16 არშინი ტილო, 2 სარკე, 2 პატარა დანა, 1 პატარა მაკრატელი და 1 სამართებელი.

1772 წლის 28 მაისს 2 თუშს, რომლებმაც მაცნობეს მათი ენისა და სოფლების შესახებ, [მივეცი] 16 არშინი ტილო, 2 სარკე და 1 პატარა დანა.

1772 წლის 15 აპრილს ერთ ოსს ჩიმურიდან, რომელმაც თავის და მეზობელ სოფლებზე ცნობები მომაწოდა, [მივეცი] 2 სარკე, 1 პატარა დანა, 1 სამართებელი და 1 დიდი მაკრატელი... (დასახ. ფონდის გვ. 105).

**Fünfte Jahresrechnung
der
vierten physikalischen Expedition,
vom 1. Julius des 1772-ten Jares
bis
zum 31. Mai des 1773-ten Jares
geführt
von dem Vorgesetzten derselben
D. Gölldenstaedt¹**

Datum	A u s g a b e n	Rubl.	Kop.
1772	Bei dem Schlusse der vierten Jahresrechnung oder am 31. Mai des 1772. Jares betrug die Ausgabe der Expedition eilftausend, dreihundert, sieben und vierzig Rubel, neun und siebenzig Kopeken	11347	79
Junius 1	In dem folgenden fünften Expeditions-Jare sind noch hinzugekommen folgende Ausgaben: Meine Staatscontours Gage für das verfllossene Tertial vom 1. Februar dieses 1772-ten Jares bis zum 31. Mai aus der Cassa genommen mit einhundert und zwanzig Rubel	120	
—	Meine akademische Gage für das Tertial vom 1. Junius bis zum 30. September dieses 1772-ten Jares aus der Cassa genommen mit einhundert und zwanzig Rubel	120	

¹ ეს არის მეხუთე რვეულის საერთო სათაური და სწერია ცალკე გვერდზე (არქივის ნუმერაციით გვ. 106). იგივე სათაური რუსულ რვეულს — Пятого года /счёты/ четвертой физической экспедиции /с 1-го июля 1772 по 31 число мая 1773 года/ ведённый /Д. Гильденштедом начальником/ оной экспедиции. (დახრილი ხაზებით ვუთითებთ, რომ დედანში სტრიქონი აქ თავდება — პ. გ.).

მეოთხე ფიზიკური ექსპედიციის

მეხუთე წლის ხარჯთაღრიცხვა

1772 წლის 1 ივლისიდან

1773 წლის 31 მაისამდე,

წარმოებული

მისი (ექსპედიციის) ხელმძღვანელის,

დოქტ. ვიულდენშტედტის მიერ *

რიცხვი	დ ა ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
1772	მეოთხე წლის ხარჯთაღრიცხვის დამთავრებისას, ე. ი. 1772 წლის 31 მაისს ექსპედიციის დანახარჯები შეადგენდა თერთმეტათას სამას-ორმოცდაშვიდ მანეთსა და სამოცდაცხრამეტ კაპიკს	11.347	79
ივნისის 1	მომდევნო, ექსპედიციის მეხუთე წელს კიდევ შემდეგი ხარჯები დაემატა: ჩემი სახელმწიფო კანტორის ხელფასი გასული ოთხი თვისა, 1772 წლის 1 თებერვლიდან 31 მაისამდე, სალაროდან აღებული [შეადგენს] ასოც მანეთს	120	
— „ —	ჩემი აკადემიური ხელფასი ოთხი თვისა, ამ, 1772 წლის 1 ივნისიდან 30 სექტემბრამდე, სალაროდან აღებული [შეადგენს] ასოც მანეთს	120	

* შემოსავლის სია ჩვენ აქაც გამოვტოვეთ, მხოლოდ ვურთავთ ამ წლების შემოსავლის შეჯამებას:

Es ist also bis zum Ende des fünften Jarganges der vierter physikalischen Exped., oder bis zum 31. Mai des 1773-ten Jares der Einnahmen Summe 15.537 Rub. 38 Kop. (ამრიგად, მეოთხე ფიზიკური ექსპედიციის მეხუთე წლის ბოლოსთვის, ანუ 1773 წლის 31 მაისამდე შემოსავალი შეადგენს 15.537 მან. და 38 კაპ.)

Datum	Ausgaben	Rubl.	Kop.
Junius 1	deren vier Studenten Sokolov, Belajev, Kra- scheninnikov und Zriakovsky die doppelten Gagen für den Junius des 1772-ten Jares gegeben, iedem mit zwölf Rubel, also acht und vierzig Rubel	48	
— „ —	dem Zeichner Beloi seine doppelte Gage für den Junius des 1772-ten Jares gezalt mit zwölf Rubel	12	
— „ —	dem Jaeger seinen Gage für den Junius aus- gezalt mit Sechs Rubel, sechs und sechzig Kopeken	6	66
— „ —	dem Jaeger als zweeten Ausstopfer seine Gage für den Junius ausgezalt mit drei Rubel	3	
— „ —	denen beiden Pferde-Knechten der Expedi- tion die Gagen für den Junius ausgezalt mit zwölf Rubel	12 ¹	
— „ —	Denen fünf bei der Expedition seit dem Mai vorigen Jares befindlichen Kosaken der Kislari- schen <i>Terskaja Woiska</i> und denen im April dies- es Jares hinzugekommenen fünf Kosaken, deren drei zur <i>Grebenskaja</i> und zwei zur <i>Semeinaja</i> <i>Terskaja Woiska</i> gehören, der höchsten Notdurft wegen die Gagen auf ein Tertial ausgezalt, iedem zu vier Rubel, also den zehen Kosaken zusam- men vierzig Rubel	40	
9	welche Summa die Kislarische Kommendan- ten Kanzellei bei meiner Zurückkunft nach Kis- lar wieder in die Expeditions-Cassa zu ersezzen schuldig ist.		
— „ —	Für ein Pferd in die Stelle eines am 26. Mai umgefallenen zwanzig Rubel	20	
— „ —	für den Beschlag der neunzehen Expeditions- pferde an allen vier Füßen, zu sechzig Kope- ken, in Tiflis bezalt elf Rubel, vierzig Kopeken	11	40
— „ —	für Ausbesserung der Sättel und Zäume sechs Rubel, siebenzig Kopeken	6	70
— „ —	für neunzehen Kuppeln, um den Pferden in der Weide anzulegen, in Tiflis bezalt einen Rubel neunzig Kop.	1	90

¹ გიულდენსტედტი გადაღის ახალ გვერდზე და აჯამებს თანხას (11.669 რან., 45 კაპ.).

რიცხვი	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
იენისის 1	4 სტუდენტისათვის (სოკოლოვი, ბელ[ი]აევი, კრაშენნიკოვი და ცრიაკოვსკი) 1772 წლის იენისში მიცემული ორმაგი ხელფასი, თითოს თორმეტი მანეთი, სულ ორმოცდარვა მანეთი	48	
—	მხატვარ ბელოის ორმაგი ხელფასი (1772 წლის იენისისა) არის თორმეტი მანეთი	12	
—	ეგერს მიეცა იენისის ხელფასი ექვსი მანეთი და სამოცდაექვსი კაპიკი	6	66
—	ეგერს, როგორც მეორე მეფიტულეს, მიეცა იენისის ხელფასი სამი მანეთის რაოდენობით	3	
—	ექსპედიციის ცხენების ორივე მომწოდებელს იენისის ხელფასი მიეცათ თორმეტი მანეთის ოდენობით	12	
	ჯ ა მ ი	11.669	45
—	5 კაზაკს, რომლებიც გასული წლის მაისიდან იმყოფებიან ექსპედიციაში ყიზლარის „ტერსკაია ვოისკადან“ და ამა წლის აპრილში მოსულ 5 კაზაკს, რომელთაგან სამი „გრებენსკაიას“ და ორი „სემენაია ტერსკაია ვოისკას“ ეკუთვნიან, რადგან დიდ გაჭირვებას განიცდიდნენ, მიეცეოთ თვის ხელფასი, თითოს ოთხი მანეთი, ე. ი. სულ 10 კაზაკს ორმოცი მანეთი	40	
9	ეს თანხა ყიზლარის კომენდანტის კანცელარიამ, ყიზლარში ჩემი დაბრუნებისთანავე, ექსპედიციის სალაროში უნდა შეიტანოს.		
—	26 მაისს დავარდნილის ნაცვლად [შეძენილ] ცხენში მივეცი ოცი მანეთი	20	
—	ექსპედიციის 19 ცხენის ყველა ფეხების დაჭედვაში სამოც კაპიკად, თბილისში გადავიხადე თერთმეტი მანეთი და ორმოცი კაპიკი	11	40
—	უნაჯირებისა და ლაგამების შეკეთებაში [გადავიხადე] ექვსი მანეთი და სამოცდაათი კაპიკი	6	70
—	საძოვარზე [გაშვებულ] ცხენებზე დასადებ 19 დასაბმელში თბილისში გადავიხადე მანეთი და ოთხმოცდაათი კაპიკი	1	90

Datum	A u s g a b e n	Rubl.	Kop.
Junius 9	für zwei Kasten zum Aufbewahren der in Georgien gesammelten Naturalien zwei Rubel, vierzig Kopeken	2	40
— —	für vierzehn Seile aus Pferdehaaren verfertigt zum binden der Pakpferde zwei Rubel achtzig Kopeken	2	80 ¹
13	für zwei Eimer frischer Brantwein zum Aufbewahren einigen Tiere und Fische vier Rubel	4	
15	An den Kaiserlichen Charge d'affaires in Georgien, H. Gvarde Capitaine-Lieutenant Lwov, auf sein Verlangen aus der Expeditions-Cassa ausgezahlt einhundert und fünfzig Rubel welche Summe die Kislarische Komendanten Kanzellei von desselben Gage wieder in die Expeditions-Cassa restituiren wird.	150	
16	Nachdem alle Pakpferde der Kosaken, die ich bisher mit zum Fortbringen der Expeditions-Bagage genutzt hatte, umgefallen und die Expeditions-Pferde selbst bei der Hitze ser matt zu werden aufiengen; so sahe ich mich genötigt zu dem bevorstehenden völligen Anbruche von Tiflis und zur Fortsezzung der weiteren Reise nach Imeretien, die Anzal der Pferde, deren bisher bei der Expedition neunzehn waren, mit sieben zu vermeren, für die ich in Tiflis bezalt einhundert und sechs und dreissig Rub.	136	
— —	für sieben Sättel und Zäume mit übrigen Zubehör in Tiflis bezalt fünf und dreissig Rubel	35	
— —	für sieben Kuppeln, denen nun hinzugekommenen Pferden in der Weide anzulegen in Tiflis bezalt siebenzig Kopeken		70 ¹
16	für den Beschlag dieser sieben Pferde in Tiflis bezalt vier Rubel, zwanzig Kopeken	4	20
— —	für 26. Hufeisen zum Vorrat auf der Reise in Tiflis bezalt drei Rubel und neunzig Kop.	3	90
— —	für sieben Woiloken zum Bedekken der Pakpferde in Teflis bezalt sechs Rubel, dreissig Kop.	6	30

¹ გიულენბუტელტი გადაღის შემდეგ გვერდზე და აჯამებს თანხას (11.754 მან., 65 კაპ.).

² გადაღის ახალ გვერდზე და აჯამებს დანახარჯს (12.080 მან., 35 კაპ.).

რიცხვი	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი .	მან.	კაპ.
იენისის 9	ორ ყუთში, საქართველოში შეგროვებული კოლექციების შესანახად, ორი მანეთი და ორმოცი კაპიკი [მივეცი]	2	40
— „ —	ცხენის ძუისგან დამზადებულ 14 თოკში ტვირთშიდავ ცხენების შესაბმელად — ორი მანეთი და ოთხმოცი კაპიკი	2	80
	ჯ ა მ ი	11.754	65
იენისის 13	ორ ვედრო ახალ არაყში, ზოგიერთი ცხოველებისა და თევზის შესანახად, ოთხი მანეთი .	4	
15	საიმპერატორო საქმეთა რწმუნებულს საქართველოში, ბ-ნ გვარდიის კაპიტან-ლეიტენანტს ლვოვს მისი თხოვნით მიეცა ექსპედიციის სალაროდან ასორმოცდაათი მანეთი; ამ თანხას ყიზლარის საკომენდანტო კანცელარია მისი ჯამაგირიდან უკანვე შეიტანს ექსპედიციის სალაროში.	150	
16	მას შემდეგ, რაც კაზაკების სატვირთო ცხენები გამოვიყენე ექსპედიციის ბარგის გადასატანად და დავარდნენ, ხოლო ექსპედიციის ცხენები კი სიციხის გამო ძალზე დაუძღურდნენ, საჭიროდ მივიჩინე თბილისიდან ჩემი საბოლოოდ გასვლისა და იმერეთში ჩემი მოგზაურობის შემდგომი გარდქელებისათვის ცხენების რიცხვი, რომლებიც ექსპედიციას ცხრამეტი ჰყავდა, შვიდით გამეზარდა; ამ ცხენებში თბილისში გადავიხადე ასოცდათექვსმეტი მანეთი .	136	
— „ —	შვიდ უნაგირსა და აღვირში თავისი აკაზმულობით თბილისში მივეცი ოცდათხუთმეტი მანეთი	35	
	შვიდ დასაბმელში, ახლად შექმნილი ცხენებისთვის საძოვარზე დასადებად, თბილისში გადავიხადე სამოცდაათი კაპიკი	—	70
	ჯ ა მ ი	12.080	35
იენისის 16	ამ შვიდი ცხენის დასაჭედად თბილისში გადავიხადე ოთხი მანეთი და ოცი კაპიკი	4	20
— „ —	მგზავრობისათვის მომარაგებულ 26 ნალში თბილისში მივეცი სამი მანეთი და ოთხმოცდაათი კაპიკი	3	90
— „ —	შვიდ ქეჩაში, სატვირთო ცხენების დასაფარავად თბილისში მივეცი ექვსი მანეთი და ოცდაათი კაპიკი	6	30

Datum	Ausgaben	Rubl.	Kop.
Junius 24	Bei meiner Abreise von Tiflis dem seit dem 21. Februar auf allen Reisen bei mir gewesenem und alle Bedürfnisse der Expedition besorgenden Jesaul des Zaren Herakleus zum Gratial gegeben vier und zwanzig Rubel	24	
— „ —	An des Kasbeks Tzobikaja Son Gabriel, der drei Monate bei der Expedition als gelehrter georgianischer Dollmetscher mir gedient, gegeben dreissig Rubel	30	
28	In Teflis für das Manuscript einer georgischen Chronik bezahlt dreissig Rubel	30	
— „ —	für 50. Pfund Schiespulver nicht allein für den Jaeger, sondern auch zum Austeilen an meine Convoi in Tiflis bezahlt zwölf Rubel, fünfzig Kop.	12	50
— „ —	für 50. Pfund Blei zum Austeilen an meine Convoi in Tiflis bezahlt sieben Rubel, fünfzig Kop.	7	50
— „ —	für die Haut eines Leoparden des Büffons der in dem Distrikte Bortschalo erlegt in Tiflis bezahlt neun Rubel	9	1
29	In Tiflis an einen Lesgier aus dem Distrikte Auar für verschiedene Nachrichten zwei Rubel, zwanzig Kop.	2	20 ³
Julius			
1	Dem Kislarischen Kosaken Dworänin Iwan Antonov der seit einem Jare bei der Expedition als Dollmetscher in der tatarischen und Tscherkesischen Sprache dienet, zu seinem ser geringen iärlichen Gehalte von zwölf Rubel, ein Gratial gegeben von zwanzig Rubl.	20	
4	für zwei Expressen, die ich von Krzchinwal nach Imereti zum Zaren Solomon mit Briefen geschickt, in deren ich demselben meine Reise nach Imereti gemeldet, bezahlt sechs Rubel	6	
— „ —	In Krzchinwal für acht und vierzig Hufeisen bezahlt neun Rubel, sechzig Kopeken	9	60 ³

¹ გადადის ახალ გვერდზე და აჯამებს დანახარჯს (12.206 მან., 75 კაპ.).

² განოქტოვეთ ჯამაგირების ჩამოთვლა.

³ გადადის ახალ გვერდზე და აჯამებს თანხას (12.327 მან., 23 კაპ.).

რიცხვი	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაბ.
იენისის 24	თბილისიდან ჩემი გამგზავრების წინ, ერეკლე მეფის იასაულს, რომელიც 21 თებერვლიდან ყოველი მოგზაურობისას ჩემთან იყო და ექსპედიციის ყველა საჭიროებებზე ზრუნავდა, ჯილდოს სახით მივეცი ოცდაოთხი მანეთი	24	
24	ყ ა ხ ბ ე გ ც ო ბ ი კ ა ი ა ს ვ ა ჯ ს, გ ა ბ რ ი ე ლ ს, რომელიც სამი თვის განმავლობაში ექსპედიციასთან იყო, როგორც სწავლული თარჯიმანი და მე მემსახურებოდა, მივეცი ოცდაათი მანეთი	30	
28	თბილისში ქართული ქრონიკის ხელნაწერში მივეცი ოცდაათი მანეთი	30	
—	50 გირვანქა თოფის წამალში, არა მარტო იეგერებისთვის, არამედ ჩემი ამალისთვისაც დასარიგებლად, თბილისში მივეცი თორმეტი მანეთი და ორმოცდაათი კაპიკი	12.	50
—	50 გირვანქა ტყვიაში, ჩემი ამალისთვის დასარიგებლად; თბილისში მივეცი შვიდი მანეთი და ორმოცდაათი კაპიკი	7.	50
29	ბიუფონის [მიერ აღწერილ] ბორჩალოს მხარეში მოკლულ ლეოპარდის ტყავში, თბილისში მივეცი ცხრა მანეთი	9	
	ჯ ა მ ი	12.207	75
29	თბილისში ავარელ ლეკს, რომელმაც მომწოდა სხვადასხვა ცნობები, გადავეუხადე ორი მანეთი და ოცი კაპიკი	2	20
ივლისის 1	ყიზლარელ კაზაკს, აზნაურ ივანე ანტონოვს, რომელიც ერთი წელია ექსპედიციის თარჯიმანი იყო თათრული და ჩერქეზული ენებისა, რადგან მას მცირე წლიური შემოსავალი ჰქონდა—თორმეტი მანეთის ოდენობით, ჯილდოდ მივეცი ოცი მანეთი	20	
4	ორ შიკრიკს, რომლებიც ქრცხინვალიდან იმერეთში გავაგზავნე სოლომონ მეფისთვის წერილების გადასაცემად, რომელშიც ვატყობინებდი ჩემი მოგზაურობის შესახებ იმერეთში, მივეცი ექვსი მან.	6	
—	ქრცხინვალში 48 ნალში გადავიხადე ცხრა მანეთი და სამოცი კაპიკი	9.	60
	ჯ ა მ ი	12.327	23

Datum	A n s g a b e n	Rnbl.	Kop.
Julius	An vier ossetinischen Aeltesten des Distrikts Dschankom, die mich von Krzchinwal bis Zedis geführt, bezahlt zehen Rnbel	10	
7	In Oni für hundert Hufeisen bezahlt neun Rnbel	9	
8	An den Befelshaber in der Vestung Minda für den dortigen Anfenthalt gegeben ein Stük Tuch am Wert von neun Rubel	9	
17	An zween Fürsten, die auf Befel des Zaren Solomon von Zchartali bis Utsera mich geführt an Kleinigkeiten gegeben acht Rnbel	8	
23	In dem Dorfe Chebi unter die Aeltesten und an den Hauptwirt an Kleinigkeiten gegeben vier Rnbl., fünfzig Kop.	4	50
25	dem Befelshaber von Seglewi für die Begleitung nach Chebi an Kleinigkeiten gegeben fünf Rnb.	5	
28	einem Wegweiser, der mich nach der Höhe von Seglewi geführt, gegeben einen Rnbel fünfzig Kop.	1	50
30	An zween grebenskische Kosaken, die seit vielen Jaren in Grusien leben, und die ich als Dollmetscher in der Grusinischen und Ossetinischen Sprache angenommen, für der Monat Julins bezahlt vierzehen Rnb.	14	
— „ —			
August ¹ 1			
3.	Für einen Boten von Zchartali nach Krzchinwal an H. Lwov mit dem 27-ten Rapport bezahlt sechs Rnbel	6	
10	An den Zarischen Hofbedinten den Fürsten Zeretely der seit dem 19. Julius in Imeretien mich begleitet an verschiedenen Sachen gegeben zehen Rubel	10	
13	In Kutais für fünfzig Hufeisen bezahlt zehen Rnb.	10	
16	In Choni zwei abgemattete Pferde vertauscht und zugegeben achtzehen Rubel	18	

¹ გამთვტოვეთ ჯამაგირების ჩამოვლა.

რიცხვი	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
ივლისის 7	ჯაუკომის მხარის ოთხ ოს მთავარს, რომლებ- მაც ქრცხინვალთან წედისამდე მიმიყვანეს, მივეცი ათი მანეთი	10	
8	ონში 100 ნალში მივეცი ცხრა მანეთი	9	
17	მინდას ციხის უფროსს, იქ ჩვენი გაჩერების გამო, მივეცი ერთი თოფი მაუდი ცხრა მანეთის ღირებულებისა	9	
23	ორ თავადს, რომლებიც სოლომონ მეფის ბრძანებით სხარტალიდან უწერამდე გამყვენენ, რვა მანეთი მივეცი წვრილმანების სახით	8	
25	სოფელ ღებში მთავარსა და მთავარ მასპინძელს წვრილმანების სახით მივეცი ოთხი მანეთი და ორმოცდაათი კაპიკი	4	50
28	ძველვეის მმართველს, რომელიც ღებში გამყვა, წვრილმანების სახით მივეცი ხუთი მანეთი	5	
„	მეგზურს, რომელმაც მე ძველვეის მწვერვა- ლებისკენ წამიყვანა, მივეცი მანეთი და ორმოცდა- ათი კაპიკი	1	50
30	ორ გრებენსკელ კაზაკს, რომლებიც უკვე ბევრი წელია რაც საქართველოში ცხოვრობენ და რომლებიც მე ავიყვანე ქართული და ოსური ენე- ბის თარჯიმნად, ივლისის თვისთვის მივეცი თოთხ- მეტი მანეთი	14	
აგვისტოს 3	სხარტალიდან ქრცხინვალში ბ-ნ ლვოვთან მე-27 მოხსენებით გაგზავნილ შიკრიკს მივეცი ექვსი მანეთი	6	
10	მეფის კარის მსახურს თავად წერეთელს, რომელიც 19 ივლისიდან მე მახლდა იმერეთში, სხვადასხვა ნივთებით მივეცი ათი მანეთი	10	
13	ქუთაისში 50 ნალში გადავიხადე ათი მანეთი	10	
16	ხონში ორი უძლური ცხენის გამოცვლა და- მიჯღა თვრამეტი მანეთი	18	

Datum	A u s g a b e n	Rubl.	Kop.
August 16	An einen Mingrelieer in Choni für verschiedene Nachrichten von der Sprache und den Dörfern von Mingrelien gegeben drei Rubel	3	
24	In Amagleba in Imeretien zwei Pferde umgetauscht mit der Zugabe von siebenzehnen Rubel	17	
31	An zween Hofbediente des Zaren Solomon, die seit dem 3. August in Imeretien mich begleitet, an verschiedenen Sachen gegeben sechzehnen Rubel	16 ¹	
August 31	An einen Aeltesten aus der Provinz Swaneti für verschiedene Nachrichten von der Sprache und Geographie des Landes gegeben fünf Rubel	5	
— „ —	für ein Pferd in die Stelle eines umgefallenen in Imeretien bezahlt fünf und zwanzig Rubel	25	
— „ —	An die zween Kosaken, die auch den August hindurch als Dollmetscher in der grusinischen und ossetinischen Sprache mir gedient, für diesen gezalt vierzehnen Rubel	14	
September ² 1			
10	Dem zarischen Hofbedienten dem Fürsten Zeretely für die Begleitung auf der Reise in Imeretien an Kleinigkeiten gegeben zehen Rubel	10 ³	
11	An den Anführer der Convoi von Tzcheri in Imeretien nach Suram in Grusien an Kleinigkeiten gegeben vier Rubel	4	
13	Denen bei mir befindlichen Kosaken auf die Gage, die die Kislarische Komendanten Kanzellei der Expeditions-Cassa ersezzen mus. ausgezalt zwanzig Rubel	20	
— „ —	für sechzig Hufeisen in Krzchinwal bezahlt zwölf Rubel	12	
16	An einen Eristavschen Jesaul, der während meiner Imeretischen Reise die Bedürfnisse derer in dem Kloster Largwi zurückgelassenen Leute besorgt, gegeben fünf Rubel	5	

¹ გადადის ახალ გვერდზე და აჯამებს დანახარჯს (12.549 მან., 89 კაპ.).

² ვტოვებთ ჯამბეირების ჩამოთვლას.

³ გადადის ახალ გვერდზე და აჯამებს დანახარჯს (12.685 მან. და 55 კაპ.).

რიცხვი	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაბ.
აგვისტოს 16	ერთ მეგრულს ხონში სამეგრელოს ენისა და სოფლების შესახებ სხვადასხვა ცნობების მოწოდებისთვის მივეცი სამი მანეთი	3	
24	ამაღლებში, იმერეთში, ორი ცხენის გამოცვლაში დაუმატე ჩვიდმეტი მანეთი	17	
31	სოლომონ მეფის ორ კარის მსახურს, რომლებიც 3 აგვისტოდან მე მახლდნენ იმერეთში, სხვადასხვა ნივთების სახით მივეცი თექვსმეტი მანეთი	16	
ჯ ა მ ი		12549	89
აგვისტოს 31	სვანეთის ერთ მამასახლისს ქვეყნის ენისა და გეოგრაფიის შესახებ სხვადასხვა ცნობების მოწოდებისათვის მივეცი ხუთი მანეთი	5	
— „ —	იმერეთში დავარდნილი ცხენის მაგივრად შეძენილ ახალში ოცდახუთი მანეთი მივეცი	25	
— „ —	ორ კაზაკს, რომლებიც აგვისტოს განმავლობაში შემსახურებოდნენ, როგორც ქართული და ოსური ენის თარჯიმნები, მივეცი თოთხმეტი მანეთი	14	
სექტემბერი 1	. . . . .		
10	მეფის კარის მსახურს, თავად წერეთელს, რომელიც იმერეთში მოგზაურობისას თან მახლდა, წვრილმანების სახით მივეცი ათი მანეთი	10	
ჯ ა მ ი		12685	55
11	ჩხერიდან (იმერეთში) სურამამდე (ქართლში) დაცვის მეთაურს წვრილმანების სახით მივეცი ოთხი მანეთი	4	
13	ჩემთან მყოფ კაზაკებს იმ თანხიდან, რომელსაც ყიზლარის საკომენდანტო კანცელარია ექსპედციის სალაროს აუნაზღაურებს, მივეცი ოცი მანეთი	20	
— „ —	60 ნალში ქრცხინვალში მივეცი თორმეტი მანეთი	12	
16	ერისთავის იასაულს, რომელიც იმერეთში ჩემი მოგზაურობისას ლარგვისში დატოვებულ ხალხზე ზრუნავდა, მივეცი ხუთი მანეთი	5	

Datum	A u s g a b e n	Rubl.	Kop.
September 20	In Largwi für vier Pferde in die Stellerer in Imereti umgefallenen bezalt sechs und siebenzig Rubel	76	
— „ —	desgleichen ein unbrauchbar gewordenes Pferd umgetauscht und zugegeben vierzehn Rubel	14	
30	denen beiden Kosaken, die mir auch diesen Monat hindurch als ossetinische Dollmetscher gedint bezalt vierzehn Rubel	14	
October ¹			
1	An einen Eristavschen Jesaul, der 14. Tage hindurch die Expeditions-Pferde mit Fourage versehen, gegeben vier Rubel	4	
2	für einen Wegweiser bezalt einen Rubel	1	
— „ —	In Mleti für Heu und Haber für die 26. Expeditions-Pferde bezalt zwei Rubel, achtzig Kopeken	2	80
— „ —	In Mleti für Nachtuartier bezalt sechzig Kopeken	—	60
3	für einen Wegweiser bezalt achtzig Kopeken	—	80
— „ —	In Kobi für Heu und Haber bezalt zwei Rubel, neunzig kop.	2	90
— „ —	In Kobi für Nachtquartier bezalt sechzig Kopeken	—	60
4	für einen Wegweiser bezalt einen Rubel	1 ²	
5	für Brodt für die dreissig bei mir befindlichen Kosaken, der höchsten Notdurst wegen; bezalt sechs Rubel	6	
— „ —	für drei über den Terek Flus zu erbauende Brücken an die Einwohner in Stepantzminda bezalt sechzig Rubel	60	
— „ —	für einen Boten von Stepantzminda nach Tschim gezalt einen Rubel, zwanzig Kop.	1	20
— „ —	In Stepantzminda für Heu und Haber für gestern und heute bezalt fünf Rubel, achtzig Kopeken	5	80
6	desgleichen auf zwei Tage Heu und Haber für fünf Rubel, neunzig Kopeken	5	90

¹ გამომტოვეთ ჯამაგირების ჩამოთვლა.

² გიულდენშტედტი გადადის ახალ გვერდზე და აჯამებს დანახარჯს (13165 რან., 93 კაპ.).

რიცხვი	ღ ა ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაბ.
სექტემბრ. 20	ლარგვისში 4 ცხენში, იმერეთში დაეარდნილთა ნაცვლად რომ შევიძინე, მივეცი სამოცდათექვსმეტი მანეთი	76	
— „ —	ასევე შევცვალე ერთი გამოუსადეგარი ცხენი და დაეუმატე თოთხმეტი მანეთი	14	
30	ორ კაზაკს, რომლებიც ამ თვეშიც მემსახურებოდნენ როგორც ოსურის თარჯიმნები, გადავუხადე თოთხმეტი მანეთი	14	
ოქტომბ.			
1	ერისთავის იასაულს, რომელიც 14 დღის განმავლობაში ამარაგებდა. საკვებით ექსპედიციის ცხენებს, მივეცი ოთხი მანეთი	4	
2	მეგზურს მივეცი ერთი მანეთი	1	
— „ —	მლეთში ექსპედიციის 26 ცხენის თივასა და შვრიაში გადავიხადე ორი მანეთი და ოთხმოცი კაპიკი	2	80
— „ —	მლეთში ლამის სადგომში გადავიხადე სამოცი კაპიკი	—	60
3	მეგზურს მივეცი ოთხმოცი კაპიკი	—	80
— „ —	კობში თივასა და შვრიაში გადავიხადე ორი მანეთი და ოთხმოცდაათი კაპიკი	2	90
— „ —	კობში ლამის სადგომში მივეცი სამოცი კაპიკი	—	60
4	მეგზურს მივეცი ერთი მანეთი	1	
	ჯ ა მ ი	13165	93
5	ჩემთან მყოფ 30 კაზაკისთვის პურში, ძლიერი გაჭირვების გამო, მივეცი ექვსი მანეთი	6	
— „ —	სტეფანწმინდის მცხოვრებთ, რომლებმაც გასდეს მდ. თერგზე 3 ხიდი, მივეცი სამოცი მანეთი	60	
— „ —	შიკრიკს, სტეფანწმინდიდან ჩიმში [გაგზავნილს], მივეცი მანეთი და ოცი კაპიკი	1	20
— „ —	სტეფანწმინდაში თივასა და შვრიაში გუშინდელისა და დღეისთვის მივეცი ხუთი მანეთი და ოთხმოცი კაპიკი	5	80
6	ასევე, 2 დღის თივასა და შვრიაში, ხუთი მანეთი და ოთხმოცდაათი კაპიკი	5	90

Datum	Ausgaben	Rubl.	Kop.
October			
7	An die Abgeordneten aus dem Ossetinischen Dörfe Tschim mit denen ich des Brücken-Baues wegen gehandelt. für den zu mir gemachten Weg bezalt einen Rubel, sechzig Kopeken	1	60
8	für Heu und Haber auf zehen Tage für die Expeditions-Pferde in Stepantziminda bezalt fünf und zwanzig Rubel	25	
9	für Brodt, das ich unter die dreissig bei mir befindlichen Kosaken der höchsten Not wegen ausgeteilt, bezalt sechs Rub.	6	
— „ —	für zwei Fürer, die meine nach Mosdok geschickten Expressen aus Stepantziminda nach Ingusch begleitet, bezalt acht Rubel	8	
— „ —	diesen Expressen zum fortkommen bis Mosdok und Kislar Reisegeld gegeben neun Rubel	9 ¹	
13	für Brodt, das ich unter die dreissig bei mir befindlichen Kosaken in Stepantziminda ausgeteilt. bezalt sechs Rubel.	6	
— „ —	In des Kasbeks Hause in Stepantziminda an Kleinigkeiten für Quartier gezalt zwölf Rubel, zwanzig Kopeken	12	20
14	In Stepantziminda für einen Steinbok bezalt einen Rubel, fünfzig Kopeken	1	50
17	für Brodt für die Kosaken bezalt sechs Rubel	6	
18	für Heu und Haber für fünf Tage bezalt in Stepantziminda dreizehen Rubel	13	
21	für Brodt für die Kosaken bezalt sechs Rubel	6	
23	für Heu und Haber auf fünf Tage in Stepantziminda bezalt dreizehen Rubel, vierzig Kopeken	13	40
25	für Brodt für die Kosaken bezalt sechs Rubel	6	
28	für Heu und Haber auf vier Tage in Stepantziminda bezalt zehen Rubel	10	
29	für Brodt für die Kosaken bezalt sechs Rubel	6	

¹ გადადის ახალ გვერდზე და აჯანებს თანხას (13.294 მან., 43 კპ.).

რიცხვბრ.	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
ოქტომბრ.			
7	ოსურ სოფელ ჩიმის წარმოგზავნილს, რომელსაც ვევაჭრე ხიდის აგების თაობაზე, ჩემამდე გამოვლილ ვზისთვის მივეცი მანეთი და სამოცი კაპიკი	1	60
8	ექსპედიციის ცხენების 10 დღის თივასა და შვრიაში სტეფანწმინდაში გადავიხადე ოცდახუთი მანეთი	25	
9	პურში, რომელიც დიდი ვაჭირების გამო ჩემთან მყოფ კაზაკს გავუნაწილე, მივეცი ექვსი მანეთი	6	
—	ორ მძღოლს, რომლებმაც მოზდოკში ვაგზავნილი ჩემი შიკრიკები სტეფანწმინდიდან ინგუშეთამდე მიაცილეს, მივეცი რვა მანეთი	8	
9	ამ შიკრიკებს მოზდოკსა და ყიზლარში მისასვლელად მივეცი სამგზავრო ფული ცხრა მანეთი	9	
	ჯ ა მ ი .	13294	43
13	პურში, რომელიც მე გავუნაწილე სტეფანწმინდაში ჩემთან მყოფ 30 კაზაკს, მივეცი ექვსი მანეთი	6	
—	ყაზბეგის სახლში, სტეფანწმინდაში, ბინისათვის წვრილმანების სახით მივეცი თორმეტი მანეთი და ოცი კაპიკი	12	20
14	სტეფანწმინდაში ჯიხვში მივეცი მანეთი და ორმოცდაათი კაპიკი	1	50
17	კაზაკებისთვის პურში გადავიხადე ექვსი მანეთი	6	
18	5 დღის თივასა და შვრიაში სტეფანწმინდაში მივეცი ცამეტი მანეთი	13	
21	კაზაკებისთვის პურში მივეცი ექვსი მანეთი	6	
23	5 დღის თივასა და შვრიაში სტეფანწმინდაში გადავიხადე ცამეტი მანეთი და ორმოცი კაპიკი	13	
25	კაზაკებისთვის პურში მივეცი ექვსი მანეთი	6	
28	4 დღის თივასა და შვრიაში სტეფანწმინდაში მივეცი ათი მანეთი	10	
29	კაზაკებისთვის პურში გადავიხადე ექვსი მანეთი	6	

Datum	Ausgaben	Rubl.	Kop.
October 29	In Stepantzminda für Mocherlon für zwanzig Hufeisen bezahlt einen Rubel	1	
— „ —	für ein Pferd in die Stelle eines umgefallenen in Stepantzminda bezahlt achtzehn Rubel	18 ¹	
31	An den Kasbek in Stepantzminda bei meinen hiesigen vier wochentlichen Aufenthalte, dazu mich die Furcht für die Ossetier und die Erwartung der Convoi von Mosdok nötigte, für Quartier und andere Dienste, die zur Bequämlichkeit und Sicherheit der Expedition abzielten, zu verschiedenen malen theils an Sachen, theils an Gelde gegeben zwei und dreissig Rubel	32 ³	

d. d. Kislar d. 16 Mai 1771.
 Zur Georgianische[n] und Bergreise
 mitgenommene Kleinigkeiten
 zum Verschenken und Bezalen³

1. 1100 bunte grosse gläserne Korallen, tatarisch Ulu Myntschak, russisch Pranisky à 1 1/2 Cop. für 10 St.
2. 7 Pfd. feine bunte Korallen, russisch Bysir, tatarisch Uak Myntschak. à 1. Cop. für 2 fa. à 40 Cop. für Pfd.
3. 400 Myntschak zu Ohrgehänge. à 1 Cop. für 4 St.
4. 1/2 Pfd., verschiedene Pflokseide à 5. Cop. 1...
5. 4 Zerky ach (?) Silberfaden à 1 1/2 Rubl. à 1 Cop. 1 Arsch.
6. 700 Zerky Myschur à 1 1/2 Rubl. für 100. à 1 1/2 Cop für St.
7. 17 Ganz kleine Spiegel à 10. Cop. für St.
8. 4 Scheer lederne grossere Spiegel à 20. Cop. für St.
9. 2000 grosse Nadeln à 1. Cop. für 10 St.
10. 2000 feine Nadeln à 1 Cop. für 15 St.
11. 44 Fingerhut à 2. Cop. für St.
12. 30 Ringe à 1 Cop...

¹ გადადის ახალ გვერდზე და აჯამებს დანახარჯს (13.393 მან., 53 კაპ.).

² აქ თავდება გიულდენშტედტის მიერ საქართველოში წარმოებული ხარჯთაღრიცხვა-შემდეგ მოდის ჩრდ. კავკასიაში და რუსეთში დანახარჯი ფინანსების თვლა, რაც გამოტოვებულია.

³ P. I, on. 100, № 2, s. 107.

რიცხვი	დ ა ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
ოქტომბრ. 29	სტეფანწმინდაში 20 ნალის ლურსმნისათვის მივეცი მანეთი	1	
— " —	დავარდნილის მაგიერ [შეძენილ] ცხენში სტეფანწმინდაში გადავიხადე თვრამეტი მანეთი	18	
	ჯ ა მ ი	13.393	53
31	ყაზბეგს სტეფანწმინდაში ოთხი კვირის განმავლობაში ჩემი იქ ყოფნის გამო, რაც მაიძულა ოსების შიშმა და დაცვის ცდამ, ბინისა და სხვა მომსახურებისთვის, რაც გაწეული იყო ექსპედიციის მუშაობის ხელისშესაწყობად და უშიშროებისთვის, სხვადასხვა დროს ხან ნივთებით, ხან ფულად მივეცი ოცდართმეტი მანეთი	32	

**ყიზლარი, 1771 წლის 16 მაისი.
ხაქართველოხა და მთაში მოგზაურობისთვის წამოღებულ
წვრილმანები საჩუქრებისა და
ხარჯების გასასტუმრებლად¹**

1. 1100 მინის ჭრელი დიდი მარჯანი, თათრულად ულუ მინჩაკ, რუსულად „პრიანიჩი“, ათი ცალი 1,5 კაპიკი.
2. 7 ფუნტი წვრილი ჭრელი მარჯანი, რუსულად „ბუსი“, თათრულად უაკ მინჩაკ, ორი ასხმა — 1 კაპიკი, ფუნტობით — თითო 40 კაპიკი.
3. 400 მინჩაკი საყურეებისათვის, 4 ცალი 1 კაპიკად.
4. 1/2 ფუნტი სხვადასხვა აბრეშუმის თოფი, თითო(?) 5 კაპიკად².
5. 4 ცერკი ახ(?) ვერცხლის ძაფები, თითო 1,5 მანეთად, 1 არშინი 1 კაპიკად.
6. 700 ცერკი მიშურ(?) 1,5 მანეთად ყოველი 100 ცალი, თითო ცალი — 1,5 კაპიკი.
7. 17 სულ პატარა სარკე, თითო 10 კაპიკად.
8. 4 საკრეჭი ტყავის დიდი სარკე, თითო 20 კაპიკი.
9. 2000 დიდი ნემსი, 10 ცალი 1 კაპიკი.
10. 2000 წვრილი ნემსი, 15 ცალი 1 კაპიკი.
11. 44 სათითე, თითო 2 კაპიკად.
12. 30 ბეჭედი, თითო 1 კაპიკად.

¹ P. 1, ou. 100, № 2, გვ. 107.

² დედანში გაურკვეველად სწვრია.

13. 2 Pfd. von den Wurzeln Tabalac.
14. 14 Pfd. Santal Holz 20 Cop.
15. 28 Stalknopfe zu Poiesse à 3. Cop.
16. 13 grosse Scheere à 12 Cop.
17. 5 kleine grobe Scheere à 8 Cop. für St.
18. 6 ganz kleine feine Scheere à 30 Cop.
19. 10 Feuerstale à 5 Cop.
20. 3 Schleifstein à 30 Cop.
21. 6 Zanburste — à 5 Cop.
22. 5 feine Käme à 10 Cop.
23. 9 ordinaire Einschlag-Messer à 10 Cop.
24. 15 feine Messer à 15 Kop.
25. Ein Bestek mit 6 Scheer-Messern à 60 Cop., Scheer., Kam, Zanburst und Scheere.
26. Ein Bestek mit 2 Scheer-Messern, Kam, Zanburst und Scheere.
27. 3 alte Scheermesser à 35. Cop.
28. 10 Tschetwert Laken von verschiedener Farbe zu 10. tatarische Müzen à 80 Cop.
29. 2 seidene Tücher à 40 Cop.
30. 20 Hemde von gestreifter Leinwand à 6. Cop. Ars. à 8. Ars. für Hemd.
31. 20 Arschin roth gedruckte Leinwand à 22 Cop. für Arsch.
32. 74 Hemde von Leinwand à 4 $\frac{1}{2}$ Cop. für Arsch.
33. 201 Arsch. Leinwand in ganzen à 4 $\frac{1}{2}$ Cop. für Arsch.
34. 310 Arsch. Leinwand à 5 $\frac{1}{2}$ Cop. für Arsch.
35. 2 Compasse mit Sonnennren à 5 Rubl. für St.
36. 1 der dergl. à 7 Rubl.
37. 4 Hüte à 2 $\frac{1}{2}$ Rubl. für Stük.
38. 9 rote Tuffen à 80 Cop.
39. 1 dutzen Theetasse 5 Rub.
40. 29 Arschin unächte Tressen à 9 Cop.
41. 86 Arschin Leinwand à 4 $\frac{1}{2}$ Cop.

13. 2 ფუნტი ტაბლაკის ფესვები.
14. 12 ფუნტი სანდალის ხე, 20 კაპიკად...
15. 28 ფოლადის დიდი ქამრისთვის, თითო 3 კაპიკად.
16. 13 დიდი მაკრატელი, თითო 12 კაპიკად.
17. 5 პატარა უხეში მაკრატელი, თითო 8 კაპიკად.
18. 6 სულ პატარა თხელი მაკრატელი, თითო 30 კაპიკად.
19. 10 კვესი, თითო 5 კაპიკად.
20. 3 (სალესი) ქვა, თითო 30 კაპიკად.
21. 6 კბილის ჩოთქი, თითო 5 კაპიკად.
22. 5 წმინდა სავარცხელი, თითო 10 კაპიკად.
23. 9 ჩვეულებრივი დასაკეცი დანა, თითო 10 კაპიკად.
24. 15 პატარა დანა, თითო 15 კაპიკად.
25. ერთი მოწყობილობა 6 სამართებლით, (თითო 60 კაპიკად) მაკრატლით, სავარცხლით, კბილის ჩოთქით.
26. ერთი მოწყობილობა 2 სამართებლით, სავარცხლით, კბილის ჩოთქით და მაკრატლით.
27. 3 ძველი სამართებელი, თითო 35 კაპიკად.
28. 10 ჩეტვერტი ტილო სხვადასხვა ფერებისა 10 თათრული დოლბანდისთვის, თითო 80 კაპიკად.
29. 2 აბრეშუმის ხელსახოცი, თითო 40 კაპიკი.
30. 20 პერანგი ზოლიანი ტილოსგან, 6 კაპიკი არშინი; 8 არშინი პერანგისთვის.
31. 20 არშინი წითლად შეღებილი ტილო, თითო არშინი 22 კაპიკი.
32. 74 პერანგი ტილოსი, არშინი 4,5 კაპიკად.
33. 201 არშინი ტილო, (სულ) არშინი 4,5 კაპიკი.
34. 310 არშინი ტილო, არშინი 5,5 კაპიკად.
35. 2 კომპასი მზის საათით, თითო 5 მანეთი.
36. 1 იმისივე მსგავსი (კომპასი — გ. გ.) 7 მანეთად.
37. 4 ქუდი, თითო 2,5 მანეთი.
38. 9 წითელი იუხტი, თითო 80 კაპიკად.
39. 1 დუჟინი ჩაის ჭიქა, 5 მანეთად.
40. 29 არშინი არანამდვილი სირმა, თითო 9 კაპიკად.
41. 86 არშინი ტილო, თითო 4,5 კაპიკი.

Catalogus aegrotantium quibus Teflisii
consilium medicum dedi

dies	nomen	qualitas	sexus	aetas	morbus	eventus
XI. 15	Ioan Aualischillo	Princeps; aulicus	mas.	50	Otalgia haemorrhoid.	sanatus
17	—	Persa; Cantor.	mas.	60	Phthisis pulmonis	levatus
20	Antoni	Patriarcha	mas.	60	Spasmi hypoch. et purp.	—
21	Georgi Amiraschillo	Nobilis Cachetin	mas.	30	Melancholia asolis ictu	sanatus
22	Mustaf	Chani Bortschal. fil.	mas.	40	Cataracta incipiens	—
"	—	Armenus; mercator	mas.	30	Scirrhus palpebrarum super.	—
"	Nikarton	Armenus; Factor. Pr.	mas.	1	Diarrhoea cum vomitu	sanatus
26	Georgi Kazischillo	Sacerdos. Georgin.	mas.	60	Exesypelas phlegmatodes brachii	sanatus
27	Heracleus	Serenissimus	mas.	50	Odontalgia Scorbutica	—
28	Marina	Virgo aulica	fem.	30	Rheumat. Chron.	—
XII. 1	Mose Argutauli	Armenus; merc.	mas.	6	Nephritis Sabulosa	—
2	Georgi	Zarewitsch	mas.	1	Deliquium aenini	mortuus
"	Parsadan Jewangelov	Armenus	mas.	50	Rheumatismus Chron.	—
3	—	—	fem.	30	Hystericum malum	—
5	Kaplan	Diwanbeg prim.	mas.	60	Cataracta inc.	—

ავადმყოფთა სია, რომელთაც თბილისში
ჩაუტარე სამედიცინო დახმარება

ღღეები	სახელები	წოდება	სქესი	წლოვანება	ავადმყოფობა	შედეგი
XI. 15	იოანე ავალიშვილი	დიდებული; კარისა	მამრ.	50	ყურის ტკივილი სისხლის დენით	განიკურნა
17	—	სპარსელი; მომღერალი	მამრ.	60	ფილტვების კლექი	გამოკეთდა
20	ანტონი	პატრიარქი	მამრ.	60	ფერღვეშა სპაზმები წითელი გამონაყართ	—
21	გიორგიამი-რაშვილი	კახელი წარჩინებული	მამრ.	30	მელანქოლია...	მორჩა
22	მუსტაფა	ბორჩალოს ხანის შვილი	მამრ.	40	დაწყებითი კატარაქტა [=ბროლის შემღვრევა]	—
"	—	სომეხი; ვაჭარი	მამრ.	30	მაგარი სიმსივნე ზემო ქუთუთოზე	—
"	ნიკარტონი	სომეხი; ოსტატი პირველი	მამრ.	1	ფალარათი პირღებინებით	მორჩა
26	გიორგი კაციშვილი	მღვდელი ქართველი	მამრ.	60	—	მორჩა
27	ერეკლე	მბრძანებელი (უპირველესი)	მამრ.	50	სკორბუტული (Цынготный) კბილის ტკივილი	—
28	მარინა	სასახლის კარის მოახლე	მდედრ.	30	ქრონიკული რევმატიზმი	—
XII. 1	მოსე არღუთაული	სომეხი; ვაჭარი	მამრ.	6	თირკმლების ანთება ქვიშის გავლით	—
2	გიორგი	მეფის წული	მამრ.	1	უქონლობა	მოკვდა
"	ფარსადანი	სომეხი	მამრ.	50	ქრონიკული რევმატიზმი	—
3	—	—	მდედრ.	30	ისტერია	—
5	ყაფლანი[...]	პირველი მდივანბეგი	მამრ.	60	დაწყებითი კატარაქტა	—

dies	nomen	qualitas	sexus	aetas	morbus	eventus
XII. 5.	—	Chani Gandscha fil.	mas.	20	Dolor inguinis rech.	sanatus
"	Xambach Lo- minoschillo	—	fem.	50	Phthisis pulm.	
6	—	—	fem.	40	Hysteralgia	
"	—	—	fem.	30	Rheumatismus	
8	Jasse Ossi- schillo	Secretarius chani...	mas.	45	Scorbutus.	
"	Eius frater	Sacerdos	mas.	30	Phthisis	
"	Eius filius		mas.	10	Taeniae	
9	Anna	Chani...?	fem.	50	Epilepsia et Me- lancholia	levata
10	—	Armenus	mas.	4	Anasarca	
"	—	Sacerdos	fem.	25	Partus difficilis	mort.
11	Tinatın	Armena	fem.	40	Ascites	
14	—	nob. Georg.	fem.	25	Adsectus gravi- ditaty	levata
15	—	Georg. Chani fam.	mas.	60	Phthisis pul- mon.	
"	—	Princeps auli- cus.	fem.	25	Icterus	sanata
16	—	eius filius	mas.	1	Facies ambusta	sanat.
17	—	Chani famulus	mas.	50	Icterus	
19	Papa	Armenus	mas.	55	Dysuria vener.	
20	Ossip	Armenus	mas.	30	Contractura fe- moris	
"	—	Georg. nobil.	mas.	36	Inflamatio tes- ticus	levata
22	Petre Gabri- lischillo	uxor	fem.	30	Leucophlegma- tia	
"	—	nob. georg.	mas.	55	ulcus fistul. ad costas	
23	Hadschi Bortschallo et Schamechalle		mas.	30	Impotentia vi- rilis	

დღეები	სახელები	წოდება	სქესი	წლოვანება	ავადმყოფობა	შედეგი
XII. 5	—	განჯის ხანის ვაჟი	მამრ.	20	საზარდულის ტკივილი	მორჩა
"	ქსამბახ ლომინოშვილი	—	მდედრ.	50	ფილტვების ჭლექი	
6	—	—	მდედრ.	40	პისტერალგია [საშვილოსნოს ნერვის ტკივილი]	
"	—	—	მდედრ.	30	რევმატიზმი	
8	იასე ოსე-შვილი	მდივანი მმართველისა	მამრ.	45	სკორბუტი (ЦЫНГА)	
"	მისი ძმა	მღვდელი	მამრ.	30	ჭლექი	
"	მისი ვაჟი	—	მამრ.	10	ლენტისებრი მუცლის ჭიები	
9	ანა	მმართველის...	მდედრ.	50	ეპილევსია და მელანქოლია	გამოკეთდა
10	—	სომეხი	მამრ.	4	კანის წყალმანკი	
"	—	მღვდლის [ცოლი?]	მდედრ.	25	მიიზე მშობიარობა	მოკვდა
11	თინათინი	სომეხი	მდედრ.	40	მუცლის წყალმანკი, ასციტი	
14	—	ქართველი წარჩინებული	მდედრ.	25	ორსულობის გართულება	გამოკეთდა
15	—	ქართველი მმართველის მსახური	მამრ.	60	ფილტვების ჭლექი	
"	—	დიდებული კარისა	მდედრ.	25	სიყვითლე	მორჩა
16	—	მისი ვაჟი	მამრ.	1	პირისახის სიდამწვრე	მორჩა
17	—	მმართველის მსახური	მამრ.	50	სიყვითლე	
19	პაპა	სომეხი	მამრ.	55	შარდენის მოშლა (ვენერიული)	
20	ოსეფა	სომეხი	მამრ.	30	ბარძაყის კუნთის შეზღუდვა, დაკრუნჩხვა, კონტრაქტურა	
"	—	ქართველი წარჩინებული	მამრ.	35	სათესლე ჯირკვლის ანთება	მომჯობინდა
22	პეტრე გაბრილიშვილის	მეუღლე...	მდედრ.	30	ლევკოფლეგმატია	
"	—	ქართველი წარჩინებული	მამრ.	55	წყლული ნეკნების არეში	
23	ჰაჯი ბორჩალოსი და შამხალის	—	მამრ.	30	მამაკაცის უძლურება, იმპოტენცია	

dies	nomen	qualitas	sexus	aetus	morbus	eventus
XII. 23	Daredžan	Serenissimi uxor	fem.	30	Inflamatio duc- tus lacrymalis	sanata
24	Anachanum	Serenissimi mat.	fem.	60	Pleuritis.	sanata
24	Maria	Serenissimi filia	[fem.]	18	Asthma Hyste- ricum	
"	Wasilei	Sacerdotis fra- ter	mas.	40	Melaucholia	
"	Isai	Armenus	mas.	40	Febris quartana	levatus
24	Stepan	Armenus	mas.	25	Febris...	sanatus
"	— Kaplani- schillo	Princeps Georg.	mas.	55	Spasmi haemor- rhoidalis	sanatus
"	Tinatin	Nob. Georg.	fem.	45	Haemorrhagia haemorrhoid.	sanata
30	David Eris- taw	Princeps Georg.	mas.	56	Spasmi Hypoch.	
Jan. 3	Tinatin Golo- blaschillo		fem.	45	Vomitus	sanata
5	—	serenissimi nep- ta	fem.	4	Parotis	
6	Ketauan	sereniss. filii vidua	fem.	25	Obstructio men- sium	levata
13	?	?	fem.	30	Febris quotidi- ana	sanata
"	—	—	fem.	13	Rheumatismus cath.	sanata
14	—	—	—	—	Partus difficilis	mort.
"	—	seren. matris fam.	fem.	30	Rheumatismus cath.	sanata
17	Papua Endro- nikaschillo	Kisichi Maurof.	mas.	60	Febris maligna	mort.
20	Alexei Wol- koff	Polkovnik	mas.	30	Malum ischiati- cum	
"	—	serenis. fem. anc.	fem.	60	Rheumatismus cath.	sanata
"	—	seren. matris	fem.	35	Rheumatismus	sanata
"	Rscheschod- sky	Cornet	m.	30	Febris quartana	

დღეები	სახელები	წოდება	სქესი	წლოვანება	ავადმყოფობა	შედეგი
XII. 23	ღარეჯანი	მეფის მეუღლე	მდედრ.	30	ცრემლსადინარის ანთება	მორჩა
24	ანახანუმ	მეფის დედა(?)	მდედრ.	60	პლევრიტი	მორჩა
"	მარია	მეფის ქალი-შვილი	მდედრ.	18	ისტერიული ასტმა	
"	ვასილი	მღვდლის ძმა	მამრ.	40	მელანქოლია	
"	ისაი	სომეხი	მამრ.	40	ცხელება (ოთხ დღე-ში ერთხელ)	გამოკეთდა
"	სტეფანე	სომეხი	მამრ.	25	ცხელება...	მორჩა
"	ყაფლანი-შვილი	ქართველი დიდებული	მამრ.	55	ჰემოროიდული კრუნჩხვები	მორჩა
"	თინათინი	ქართველი წარჩინებული	მდედრ.	45	ჰემოროიდული სისხლდენა	მორჩა
30	დავით ერისთავი	ქართველი დიდებული	მამრ.	56	ფერღევეში სპაზმები	
იანვარი	თინათინ		მდედრ.	45	პირღებინება	მორჩა
3	გოლოზლა-შვილი					
5	—	მეფის შვილი-შვილი	მდედრ.	4	ყბაყურა	
6	ქეთევანი	მეფის შვილის ქვრივი(?)	მდედრ.	25	თვიურის მოშლა	მომჯობინდა
13	?	(?)	მდედრ.	30	ყოველდღიური ცხელება	მორჩა
"	—	—	მდედრ.	13	რევმატიზმი	მორჩა
14	—	—	—	—	მძიმე მშობიარობა	მოკვდა
"	—	მეფის დედის მსახური	მდედრ.	30	რევმატიზმი	მორჩა
17	ბაბუა ენდრონიკა-შვილი	ქიზიყის მოურავი	მამრ.	60	ავთვისებიანი ცხელება	მოკვდა
20	ალექსეი ვოლკოვი	პოლკოვნიკი	მამრ.	30	იზიასი	
"	—	დედოფლის მოახლე	მდედრ.	60	რევმატიზმი	მორჩა
"	—	მეფის დედის [მოახლე]	მდედრ.	35	რევმატიზმი	მორჩა
"	რეეშოდსკი	კორნეტი	მამრ.	30	ცხელება (ოთხ დღე-ში ერთხელ).	

dies	nomen	qualitas	sexus	aetns	morbus	eventus
Jan. 20	Sergei	Interpres Lvov	mas.	30	Febris cathar- rhus	sanatus
"	—	famulus Lvov	m.	30	Pleuritis	
21	Iwan Lvov	Capitaine-lieu- tenant	m.	30	Ophthalmia	sanatus
23	—	Ser. matris fam.	fem.	30	Hysteralgia	
"	—	Eskagobasch	mas.	22 ¹	Cacochymia	sanatus
Feb, 3	Kaplanov	Primi Georg.	fem.	30	Adsectus gravi- ditatis	
	—	nob. Georg.	masc.	14	Febris maligna	
	—	Presbyter Georg.	mas.	45	Incontinentia urinae	
	—	Georg.	mas.	40	Malum ischiati- cum	

¹ რიცხვ 22-ში წინა 2 წაშლილია და ძნელად ამოსაკითხი.

დღეები	სახელები	წოდება	სქესი	წლოვანება	ავადმყოფობა	შედეგი
იანვ. 20	სერგეი	ლვოვის თარჯიმანი	მამრ.	30	ცხელება (კატარული)	მორჩა
"	—	ლვოვის მსახური	მამრ.	30	პლევრიტი	
21	ივანე ლვოვი	კაპიტან-ლეიტენანტი	მამრ.	30	ოფთალმია, თვალის ანთება	მორჩა
23	—	მეფის დედის მოახლე	მდედრ.	30	ჰისტერალგია	
"	—	ეშიკალაბაში	მამრ.	22	კაკოხიმია	მორჩა
თებ. 3	ყაფლანოვი	უწარჩინებულესი ქართველი	მდედრ.	30	ორსულობის გართულება	
"	—	ქართველი წარჩინებული	მამრ.	14	ავთვისებიანი ცხელება	
"	—	ქართველი ხუცესი	მამრ.	45	შარდის შეუკავებლობა	
"	—	ქართველი	მამრ.	40	იშიასი	

Thiere und Pflanzen des Caucasus *

(კავკასიაში გავრცელებული ცხოველები და მცენარეები)

Was mir aus dem Thierreich nach und nach aufsties, habe ich von Zeit zu Zeit im Tagebuch angezeigt.

Hier nenne ich nur einige der georgianischen Namen wegen ¹.

Lepus timidus *Kurtiteli* კურტიელი.

Cervus Elaphus *Iremi* ირემი.

Mus longipes. L. თაგვი, ვირთაგვა, ზაზუნა(?).

Capra Ibex nennen die Tuschi *Dschiqua* ჯიხვი (თუშები უწოდებენ ჯიხვას).

Erinaccus europaeus *Tsgati* ზღარბი.

Bufo *Gambio* გომბიო.

Cicadae variae *Tschitschina* კიჭინა? (= *Libellula quadrimaculata*—გ. გ.)

Aves

Hirundines *Marzgali* მერცხალი.

Haematopus *Ostralegus Artsiu* არწივი?)

Pelecanus onocrotalus *Artschak* ვარხვი.

Silurus *Glanis Satchi* ლოქო, ლლაგი (და არა „ზუთხი“ — გ. გ.).

Rana temporaria *Bakaki* ბაყაყი.

Scorpio terrestris *Mendi* მორიელი („მენდიო“ ნიშნავს ვეშაპის მსგავს თევზს; შდრ. რ. ერისთავის დასახ. ლექსიკონი).

* * *

Mit den bereits im Tagebuch angeführten Pflanzen fand ich auf den bereiſten Strichen der verschiedenen Provinzen Georgiens nach und nach folgende Pflanzen, bey welchen ich überhaupt anmerke, daß die allermeisten, wegen der ziemlichen Gleichheit des Klimats und des Bodens, der fast nur mit flachen Höhen, deren schrägen Abfalle, trocknen Ebenen, theils mit, theils ohne Waldung, mit fast allgemeiner thonigter Oberfläche und wenig kultivirt, also bey nicht sehr mannigfaltiger Abwechselung der Standplätze, ziemlich allgemein angetroffen werden ².

* თუ როგორაა განმარტებული ტექსტის ლათინური სახელწოდებები, ამის შესახებ იხ. შესავალი.

¹ ცხოველთა სამყაროს [რომელი წარმომადგენელიც] მხედებოდა გზა და გზა, აღნიშნავდი დროდადრო დღიურში.

აქ მე დავასახელებ მხოლოდ ზოგიერთს, მათი ქართული სახელების გამო.

² დღიურში უკვე აღნიშნული მცენარეების გარდა, საქართველოს სხვადასხვა პროვინციებში მოკლილ ზოლებში გზა და გზა შემხვდა შემდეგი მცენარეები (ამასთანავე, უნდა გავაკეთო ზოგადი შენიშვნა, რომ მათი უმეტესობა თითქმის ყველგან გვხვდება. ამის მიზეზია საკმაო იგივეობა ჰაერისა და ნიადაგის (მიწის), რომელიც თითქმის მხოლოდ ზევანია და რომლის

1772. im Febr. faud ich von Teflis bis zum Allasan auf dem Vorgebürge blühend: (1772 წლის თებერვალში თბილისიდან ალაზნამდე მოისწინეთზე შემხვდა ყვავილობაში [მყოფი მცენარეები])

Veronica agrestis.	Vinca minor გველის სურო.
Bulbocodium vernum.	Ornithogalum luteum ძალღნიორა.
Crocus vernus ზაფრანა.	Hypocoum pendulum ყვავისმალა.
Lamium amplexicaule ჭინჭრის დედა.	Sisymbrium Sophia გონგოლა.
Viola odorata ია.	Hyacinthus racemosus სუმბული.
Fumaria bulbosa შავთარა.	Primula acaulis ფურისულა.
Galanthus nivalis თეთრყვავილა.	Tussilago Farfara ვირისტერფა.
Scilla amoena ცისტვალი.	Corylus avellana ჩვეულებრივი თხილი.
Betula alnus არყი, მურყანი.	Potentilla verna მარწყვა-ბალახი(?)
Ulmus campestris თელა.	Leontodon Taraxacum ლომისკბილა, ბურბუშელა.
Populus alba თეთრი ხვალა.	Cornus mas შინდი.
Viscum album auf Populus und Carpinus ფითრი ვერხვზე და რცხილაზე.	Amygdalus communis ჩვეულებრივი ნუში.
Buxus arborescens ბზა.	Prunus domestica ქლიავი.
Iberis nudicaulis.	— Armeniaca გარგარი, კერამი.
Iris pumila ქონდარა ზამბახი.	

Im Anfang Merz (მარტის დასაწყისში)

Pyrus communis პანტა.	Iuglans Regsa კაკლის ხე.
Cydonia კომში.	Thlaspi Bursa ქუთქუთა.
Granatus ბროწეული.	Geranium romanum ნემსიწვერა.
Ficus carica ლეღვი.	Scrophularia canina შავწამალა(?).
Fagus Castanea წითელი, წაბლი.	Ornithogalum comosum ძალღნიორა.
Vitis vinifera ჩვეულებრივი ვაზი.	Ulmus pumila თელა.
Ranunculus ficaria ჩაწყობილა ბაია.	Betula Alnus არყი, მურყანი.
Lamium album ჭინჭრისდედა.	Populus tremula ვერხვი.
Glechoma hederacea ოზოზა.	Asplenium Adiantum nigrum გვიმრუტა.
Scilla bifolia ცისტვალი.	Viola tricolor იაქუქუნა, სამფერა ია.
Ornithogalum uniflorum ძალღნიორა.	Lithospermum arvense ქვათესლა.
Asplenium Ceterach. გვიმრუტა(?)	Iungermannia epiphylla
Adiantum Capil. veneris ვენერას თმა.	Iris caucasica et georgica კავკასიური და ქართული ზამბახი.
Euphorbia helioscopia რძიანა.	
Mespilus communis ზღმარტლი.	

(ზეგნის — გ. გ.) დამრეცი კალთები, მშრალი ველები, ხან არის და ხან კი არა ტყით დაფარული; რომლის ზედაპირიც თითქმის ყველგან თიხიანია და მცირედ დამუშავებული. ერთი სიტყვით, ადგილთა მრავალფეროვნობის საკმაოდ უქონლობის გამო, [თითქმის ყველგან შეგვხვდა მცენარეთა უმეტესობა].

Bis zur Mitte des Merzes (მარტის შუა რიცხვებამდე)

Rubus fruticosus რუსული მაყვალი.	Hedera am Carpinus Bet. სურო კავ- კასიურ რცხილაზე.
Rosa canina ასკილი.	Quercus Robur. ყუნწიანი მუხა.
Sambucus ebulus ანწლი.	Carpinus Betulus კავკასიური რცხილა.
Rhamnus Paliurus შავჯაგა, ძეძვი.	Fagus sylvatica ევროპული წიფელი.
Prunus spinosa კვრინჩხი.	Crataegus Oxyacantha კუნელი.
Astragalus Tragacantha გლერძი.	Pyrus Malus პანტა ვაშლი (მაგალო ვაშლი).
Amygdalus persica სპარსული ნუში.	Anemone caerulea ფრინტა.
Dentaria pentaphyllos	Vicia lutea ცერცველა.
Erysimum Alliaria ნივრის დედა(?).	Pyrus Malus პანტა ვაშლი.
Simphytum Consolida ლაშქარა, სო- სანი.	Diospyros Lotus ჩვეულებრივი ხურმა.
Ajuga pyramidalis პირწმინდა.	Valantia Cruciata

In der letzten Hälfte des Merzes (მარტის ბოლო ნახევარში):

Lathraea Squamaria ჩაწყობილა.	Erysimum Alliaria ნივრის დედა(?).
Cynoglossum vulgare ძაღლისენა.	Anemone alba ფრინტა.
Borago officinalis	

Im Ausschlagen waren begriffen: (იშლებოდნენ)

Sambucus nigra et Ebulus დიდგულა, ანწლი.	Osmunda Strutiopteris შავი გვიმრა(?)
Evonymus quadrigonus ჭანჭყატა.	Lupuli Humuli triones erschienen სვია ჩნდებოდა.

Im ostlichen Vorgebürge am Alasan im Gehölze (ალაზანზე,
აღმოსავლეთ მთისწინეთში ბუჩქად):

Cornus mas შინდი.	Scrophularia cniina შავწამალა.
Rhamnus Paliurus et saxatilis შავ- ჯაგა, ძეძვი.	Tragopogon orientale ფამფარა.
Jasminum humile ქასმინი.	Thlaspi arvense ქუთქუთა.
Ficus Carica ლეღვი.	Dictamnus Fraxinella იფნურა, იფანი.
Rhus Cotinus თრიმლი.	Sedum majus კლდისდუმა (მსუქანა).
Vinea minor გველის სურო.	Polium album
Ajuga repens პირწმინდა.	Helleborus viridis ხარისძირა.
Asplenium Ruta muraria უჭურველი.	Dentaria enneaphyllos
Hyacinthus botryoides major სუმ- ბული.	Cardamine pratensis ტყის წიწმბატი.
	Ornithogalum comosum ძაღლნიორა.

Nicht blühend: (არ იყო ყვავილობაში).

Inula Helenium კულმუხო.	Hyosciamus niger ლენცოფა.
Dipsacus laciniatus გოჭმო.	Primula veris ფურისულა.

Petasites alba ბუერა.

Cyclamen europaeum ევროპული ყო-
ჩივარდა.

Polypodium officinale კლდის ძირ-
ტუბილა.

Viola tricolor სამფერა ია.

Fragaria vesca მარწყვი.

Orchis Hall. 1279 ჯადვარი.

Pteris nudicaulis ტაბელა.

Im April am Ksani (აპრილში ქსანზე):

Ranunculus polyanthemus ბაია.

Lycopsis arvensis შავჩოხა.

Staphylea pinnatisida ჩვეულებრივი
ჯონჯოლი.

Cytisus hirsutus ტყის ცოცხი.

Ligustrum vulgare კვილა.

Hippophae Rhamnoides ქაცვი.

Potentilla verna მარწყვა-ბალახი.

Viola elata ია.

Lithospermum purpureum კაკბის სა-
კენკელა.

Aristolochia quadriflora ძირმწარა.

Poconia officinalis

Ajuga reptans პირწმინდა.

Cornus sanguinea შინდი.

Salvia verticillata დაჯირა.

Echium vulgare ჩვეულებრივი ძირ-
წითელა.

Urtica urens et dioica ჯინჯარი.

Plantago media მრავალძარღვა.

Artemisia Absinthium აბზინდა.

Rumex aquatica

Acer campestre ჩვეულებრივი ნეკერ-
ჩხალი.

Daphne Mezereum მაჯალვერი.

Cneorum tricoccu

Thlaspi arvense ქუთქუთა.

Rhododendron Caucasicum დეკა.

Lonicera Caprifolium ჯიქა.

Allium ursinum ღანძილი.

Polygonum multiflorum მათიტელა.

Euphorbia helioscopia რძიანა.

Teucrium Chamaepithys კუტი-ბალახი.

Berberis vulgaris ჩვეულებრივი კოწა-
ხური.

Alsine media

Cochlearia Draba პირმუშხა, ქუდუნა.

Convallaria majalis multiflora შრო-
შანა.

Achillea millefolium ფარსმანდუკი.

Cichorium Intybus ვარდკაჭაჭა.

Mentha arvensis პიტნა.

Anemone pulsatilla ფრინტა.

Alchemilla vulgaris მარმუქი.

Orchis militans ჯადვარი.

Ophrys insectifera ფუტკრის-დედა.

Adonis aestivalis ცხვირისატეხელა.

Fraxinus excelsior იფანი.

Ulmus campestris et pumila თელა.

Crataeg. torminalis კუნელი.

Pyrus Pyrastr პანტა (მსხალი).

Rhus Cotinus თრიმლი.

Am Flinßbett: (მდინარის კალაპოტთან (პირთან))

Salix alba წნორი.

Betula Alnus არყი, მურყანი.

Populus tremula et nigra ვერხვი,
ოფი.

Hippophae Rhamnoides ქაცვი.

Polium album

Thymus Serpyllum ურელი.

Sium Falcaria ძირშაქარა, კოფრ-
ჩხილა.

Cerastium viscosum წიწილკურა.

Elaeagnus angustifolia ჭალაფშატა,
ბალის ფშატი.

Ophrys Nidus Avis ფუტკრის-დედა.

Rumex Acetosa

Asparagus officinalis ბალის სატა-
 ური.
Tragopogon pratense ფამფარა.
Vicia sepium ცერცველა.
Anchusa officinalis პატარძალა.
Papaver Rhoeas et Argemone ყაყაჩო.
Simphytum offic. ლაშქარა.
Myosotis scorpioides კესანე, ცისანა.
Lycopsis arvensis შავჩოხა.
Bromus tectorum ბანის შვრიელა.
Hordeum murinum თავიყანა (ქერი).
Senecio Jacobaeus თავყვითელა.
Hieracium umbellatum ხარხუყა.
Viola tricolor სამფერა ია.
Veronica multisida
Fumaria officinalis შავთარა.
Salsola vermiculata ყარღანი(?).
Absinthium ponticum
Chrysocome villosa
Lepidium perfoliatum წიწმატი.
Dictamnus albus იფნურა.

Jasminum luteum ქასმინი.
Linum catharticum სელი.
Hedusarum Onobrychis კრილოსანა,
 ესპარცეტი.
Rhamnus saxatilis ხეკრელი, ხეშავი.
 — *Paliurus* ძეძვი, შავჯაგა.
Inniperus Sabina კახაკური ღვია.
Ephedra monostachya ფედრა.
Spiraea crenata გრაკლა.
Verbascum phoeniceum ქერიფქლა.
Vinca minor გველის სურო.
Echium italicum ძირწითელა.
Reseda odorata ბალის რეხედა.
Scutellaria orientalis მუზარადა.
Orobanche major კელაპტარა.
Lathraea phelipea ჩაწყობილა, პირი-
 მზე.
Celsia orientalis
Polygala vulgaris წიწინაური(?)
Seseli pumilum
Cynoglossum decumbens ძაღლის ენა.

May an Kur bey Teflis: (მაისი, მტკვარზე თბილისთან)

Jasminum fruticans ქასმინი.
Pyrus Caucasi პანტა (მსხალი).
Lathyrus aphaca ყანის მატკვარცანა.
Colutea arborescens ფუჭფუჭა.
Achillea tomentosa ფარსმანდუკი.
Phlomis Herba venti ჯინჭარა.
 — *laciniata*.
 — *tuberosa*.
Vicia bythynica ცერცველა.
Lychnis dioica
Inniperus communis ღვია.

Phleum pratense ტიმოთელა, ტიმო-
 თის ბალახი.
Dactylis glomerata სათითურა.
Valeriana officinalis კატაბალახა, ვა-
 ლერიანა.
Spiraea Filipendula გრაკლა, ქაფურა.
Sedum Telephium maximum ფუნ-
 თუშა, კლდისღუმე(?).
Peganum Harmala მარიამსაკმელა.
Polygonum aviculare ჩვეულებრივი
 მატიტელა.
Malva rotundifol. ბალბა.

Am Ksia und Fuß des Araratishen Vorgebürges:

(ქციაზე და არარატის მთისწინეთის ძირას)

Morus alba et nigra თუთა და ხარ-
 თუთა.
Tamarix gallica იაღლუნნი.
Salsolae variae ყარღანი, კალია(?).

Atriplices variae თათაბო(?).
Atriplic. Pendunculata თათაბო(?).
Chenopod. maritimum ნაცარქათამა.
Sophora alopecuroides მაწაქი.

Capparis spinosa კაპარი.
 Zygophyllum fabago ორყურა.
 Viburnum lantana უზანი.

Acer platanoides ლეკა.
 Tilia europaea ცაცხვი ვერობულე.

May-Pflanzen am Ksia (მაისის მცენარეები ქციაზე):

Lonicera caerulea G. Akaki წერწა(?).
 Jasminum frutescens Jasamum ეას-
 მინი.
 Rosa Eglanteria ვარდი.
 Agrimonia eupatorium ბირკავა.
 Aristolochia hirta ძირმწარა.
 Rhamnus cathartica ხეშავი.
 Convolvulus terrestris ხვართქლა(?).
 Orchis pyramidalis ჯადდარც(?).
 Aegilops cylindrica ვეილოფსი.
 Scutellaria orientalis მუზარადა.
 Teucrium orientale კუტი-ბალახი(?).
 — Chamaedrys ჭარვლა.
 — Chamaepithys
 Valeriana Locusta კატაბალახა, ვალე-
 რიანა.
 Polygala vulgaris წიწინაური(?).
 Salvia nemorosa სალბი(?).
 — verticillata დაჯირა.
 — glutinosa შალამანდილი.
 Turrilis glabra
 Physalis Alkekengi
 Bryonia vulg. Leschum ლეშურა.
 Bupleurum rotundifolium ქვაპურა.
 Gladiolus imbricatus ხმალა.

Phleum pratense ტიმოთელა, ტიმო-
 თის ბალახი.
 Ornithogalum narbonensie ძალ-
 ნიორა.
 Origanum vulgare თავშავა.
 Alcea ficifolia
 Malva erecta Balba ბალბა.
 Hedysarum Onobrychis კრიალოხანა,
 ესპარცეტი.
 Rhinanthus orientalis ხრიალა.
 Anthirrhinum Cymbalaria დევის-
 პირა(?).
 Impatiens noli tangere უკადრისა.
 Smyrniun perfoliatum
 Asclepias nigra
 Delphinium Ajacis სოსანი, დეზურა.
 Stachys sylvatica ყვანხალა.
 Melampyrum caeruleum სანთელა.
 Orchis coriophora ჯადდარი(?).
 — bifolia
 Melica nutans
 Hieracium umbellatum ხარნუყა(?).
 Pedicularis comosa სატილია.
 Trifolium purpureum სამყურა.
 — pratense წითელი სამყურა.

Am Ksia und Liachwi im Jugo subalpino (ქციასა და ლიახვზე
 მთისწინეთში):

Azalea pontica იელი.
 Rhododendron ponticum შქერი.
 Sorbus aucuparia Tschuawi ცირცელი.
 Betula alba Arki არკი.
 Ribes rubra. Modi Chor. წითელი
 მოცხარი.
 Polygonum bistorta დვალურა.
 Veratrum nigrum. Aputorati აპუდ-
 რაკი-შხამა.

Astrantiae ვარსკვლავა.
 Rhinanthus vulgaris ხრიალა.
 Alchemilla vulgaris მარმუჭი.
 Clinopodium grandiflorum
 Prunella alba et caerulea
 Liliun Martagon შროშანი.
 Comarum palustre წყლის მარწყვა-
 ბალახი.
 Tormentilla erecta.

Geum rivale ნიკვზისძირა(?).
Polygonum Bistorta დვალურა.
Carex Cyperoides ისლი.
Eriophorum polystachion წყლის ბამბა.

Lolium temulentum (*Gwarseli* ღვარ-
 ძლი.
Secale creticum am Wegen häufig
 კვავი, გზებზე ხშირად გვხვდება.

Am Rion und in Iweretien. Julius (რიონზე და იმერეთში ივლისში):

Rhus coriaria Tutuba თუთუბო.
 — *Cotinus* თრიმლი.
Quercus Robur Mucha ყუნწიანი მუხა.
Capinus Betulus Kirtsgilli ვერძული
 რცხილა.
Betula Alnus Murkani არყი, მურ-
 ყანი.
Crataegus Oxyacantha კუნელი.
Juniperus communis Guwa ღვია.
Cytisus hirsutus ტყის ცოცხი(?)

Fraxinus excelsior Iyni იფანი.
Populus nigra Schawy ოფი.
 — *tremula Werchii* ვერხვი.
Rosa canina Wandii ასკილი.
Hyssopus off. უსუპი.
Cornus mas, Tscyndy მინდი.
Salix alba Tripi წნორი (და არა ტი-
 რიფი).
Hippophaë Rhamnoides ქაცვი.

Blühend: (ყვავილობაში)

Anagallis arvensis საპონელა.
Lysimachia Ephemera ხახვთესლა(?)
*Gentiana Centaurium Assistawa Ba-
 tar* ნაღველა, ასისთავა.
Cichorium litybus Warkal-Scacha
 ვარდკაჭაჭა.
Datura Stramonium ლემა.
Onopordon acanthium ბრტყელკალა.
Cynosurus geniculatus თივაქერა, თავ-
 ქოჩორა(?).
Mentha sylvestris ტყის პიტნა.
Lycopus vulgaris
Primula veris Purisula ფურისულა.
Pinus sylvestris Dschatguso ფიჭვი
 ჩვეულებრივი.
 — *Abies Urthels* სოკი (და არა
 ურთხელი).
Eryngium amethysteum ლურჯი ნარი.
Echinops Ritro თავკომბალა.
Prenanthes muralis
Digitalis lutea ფუტკარა.
Lolium perenne ინგლისური კონინდარი.
*Viburnum opuli var. baccis compres-
 sis Usani* ძახველი (უხანი არის—
viburnum lantana — გ. გ.).

Portulaca oleracea დანდური.
Philadelphus corouaria უცვეთელა,
 ხრეკელა.
Chaetaegus torminalis კუნელი, კნაპა.
Circinalis Gled
Tilia europ. Zachu ცაცხვი.
Cornus sanguinea Tschudasola შინდ-
 ანწლა.
Acer campestre et platanoides ნეკერ-
 ჩხალი და ლეკა.
Nymphaea lutea Lilipun დუმფარა,
 ლოტოსი (ლილუფარა = თეთრი
 დუმფარა — გ. გ.).
Prunella officinalis
Galium luteum
Alchemilla vulgaris მარმუჭი.
Verbena officinalis ცოცხანა.
Lythrum virgatum ცოცხმაგარა.
Gentiana cruciata ნაღველა, ჩან-
 თიანი(?).
Lysimachia vulgaris ხახვთესლა.
Xeranthemum annuum ოქროცოცხა.
Melica nutans
Cynosurus cristatus თივაქერა.
Euphrasia officinalis კორდისკილა.
Epilobium hirsutum წყალნაწყენი.

Grandiflorum

Heracleum Panaces დივი, ქარქვეტა(?)

Symphitum officinale ლაშქარა, ქალ-
შავა(?)

Taxus baccata ურთხელი.

Ilex Aquifolium Tschori ბადგი, ჭყორი.

Crataegus torminalis Tamocli კუნელი.

Pyrus Pyraister მსხალი, ბერყენა, პანტა?

Lonicera Caprifolium ჯიქა.

Cistus Helianthemum საკმელა, მზის-
უმზირა.

Polygala vulgaris ფამფარა, რძიანა,
წიწინაური.

Melampyrum caeruleum სანთელა.

Clinopodium vulgare

Daucus mauritanicus სტაფილო, ფე-
რისცვალა(?)

Teucrium Chamaedrys ჭარელა.

Salvia verticillata დაჯირა.

Pyrola secunda მსხალიჭა(?)

Gentiana Asclepiades ნადველა(?)

Fagus sylvatica Cipacki წიფელი.

Crataegus Aria კუნელი.

Prunus lusitanica ტყემალი, ქლიავი(?)

Viburnum acerifolium

Acer Pseudoplatanus მთის ნეკერ-
ჩხალი.

Azalea pontica იელი.

Vaccinium Arctostaphylum მაღალი
მოცვი, კავკასიური მოცვი.

Buxus sempervirens Bsa ბზა.

Rhamnus alpinus ხეშავი, ხეჭრელი,
შავჯაგა.

Lilium Martagon შროშანი.

Convallaria verticillata შროშანა,
სვინტრი(?)

Polygonum Bistorta დვალურა.

Myosotis scorpioides კესანე, ცისანა.

Astrantia major ვარსკვლავა.

Centaurea ochroleuca alp. ცხვარა.

Trifolium ochroleucum, magnum სამ-
ყურა (ცხვრის?).

Chaerophyllum sylvestre ყინტორა.

Caleirana offic.

Clinopodium grandiflorum vulgare

Veronica gadensis ჩილანდარი(?)

Ranunculus acris ყანის ბაია.

Geranium grandiflorum ნემსიწვერა.

Den 21. Jul[i]us (21 ივლისს):

Crataegus Aria კუნელი.

Viburnum Lantana უზანა.

Salix caprea მდგნალი.

Juniperus communis ღვია.

Leonurus cardiaca შავბალახა.

Urtica dioica ჯინჭარი.

Thlaspi Bursa Chatschasora ქუთქუთა
(ხევსურულად ხაჭიჭორა — გ. გ.).

Galeopsis Tetrahit. თავცეცხლა.

Veronica Beccabunga ჩილანდარი(?)

Prunus lusitanica ტყემალი, ქლიავი.

Rhododendron ponticum შქერი.

Vaccinium Vitis idaea წითელი მოცვი.

— Myrtillus მოცვი.

Ophrys cordata Sautla Zamala ფუტ-
კრის დედა(?)

Oxalis Acetosella Dschanku მჟაველა
(იმერულად ჯღამანა? — გ. გ.).

Spiraea Arnucus გრაკლა, მეკენძალა.

Saxifraga rotundifolia ფხიჯა, ჩაგირი(?)

Cerinth minor ქახრაკაული.

Rhinanthus Elephas var. B. ხრიალა.

Orchis pyramidata alba ჯადვარი.

Orchis coryophora ჯადვარი(?)

Stachys sylvatica ყვანჩალა.

Mentha sylvestris ტყის პიტნა.

Convolvulus sepium ხვართქლა.

Ononis spinosa ფშნის ეკალი.

Althaea offic. სამკურნალო ტუხტი.

Trifolium Melilotus Karwis სამყურა,
ძიძო.

Arctium, Lappa Tschanga ოროვანდი.

Xanthium spinosum ცეცხლეკალა.

Hyoscyamus niger Nelzopa ლენცოფა.
Daucus Carota სტაფილო.
Eupatorium cannabinum Pirka ვარდ-
 კანაფა.
Clematis Flammula კატაბარდა, უსურ-
 ვაზი.
Solanum Dulcamara ხებალახა.

Hieracium umbellatum ხარხუყა.
Hedera Helix Sura სურო ჩვეულებ-
 რივი.
Rhamnus Frangula ხეჭრელი.
Paeonia offic. Iorda Salomi იორდა-
 სალამი.
Paris quadrifolia ხარისთვალა.

Am Schueeberge (თოვლიან მთაში):

Sagina
Cymbalaria
Hypericum orientale კრაზანა.
Azalea pontica იელი.
Ruscus parasit. თავვისარა.
Rhododendron pont. შქერი.
Pyrola magna მსხალიკა.
Swe[r]tia perennis გაბლუარა(?)
Pedicularis rubra სატილია.

Caltha palustris დიდ-ბაია, ჭყანტა.
Trollius უძოვარა.
Tormentilla erecta
Salix ტირიფი.
Veronica spicata ჩაღანდარი(?)
Anemone alba ფრინტა.
Stellaria magna ეუნერუკი.
Galium longiflorum ენდრონიკა.
Alchemilla მარმუჭი.

August bey S'chartali (აგვისტოში სხარტალთან):

Alisma Plantaga წყლის მრავალძარღვა.
Ranunculus Linguo ბაია(?)
Menyanthes trifol. წყლის სამეურა.
Scirpus წაბლი წყლისა.
Fagus Castanea Zabli წიფელი, წაბლი.
Rhododendr. caucasicum დეკა.
Vaccinium Arcto-Staphyllos მაღალი
 მოცვი, კავკასიური მოცვი.
Diospyros Lotus Chumbra ხურმა.
Polygonum Persicaria ბოსტნის წა-
 ლიკა.

Leonurus Cardiaca შავბალახა.
Clathrus cancellatus
Pteris aquilina ჩადუნა.
Panicum viride ქვრიმა, ფეტვი,
 ლომი(?)
 — *siliforma* ქვრიმა, ფეტვი,
 ლომი(?)
 — *Crus galli* ბურჩხა.
Iuncus vulgaris კილი.
Eupatorium cannabinum ვარდკანაფა.

Bey Kutais deu 12. August (ქუთაისთან 12 აგვისტოს):

Ruscus aculeatus თავვისარა.
Datura stramonium ლემა.
Malva erecta sylvestr ბალბა.
Verbena offic. ცოცხანა.
Polygon. Persica maculat. Pittsminda
 ბოსტნის წალიკა.
 — *aviculare* მატიტელა.
Sida Abutilon —, შვია.
Ballote nigra ძაღლის პიტნა.

Rumex aquaticus ლოლოშმაგა, მეთუნა?
Sigesbeckia orientalis ბირკალუა.
Mentha Julegium Kataitina პიტნა.
Eryngium amethystinum ლურჯი ნარი.
Cyperus fuscus მიწისნუმი(?)
Oxalis corniculata მთაველა.
Cucurbita lagenaria გოგრა.
Hedera Helix სურო ჩვეულებრივი.

An allen Mauern häufig (ყველა კედლებზე ხშირია):

Xanthium spinosum ცეცხლეკალა.	Laurus nobilis <i>Tapri</i> დაფნა.
Panicum viride ქვრიმა, ფეტვი, ღომი(?)	Azalea pontica იელი.
Crus galli ბურჩხა.	Rhododendron ponticum შქერი.

In Imeretien in August (აგვისტოში იმერეთში):

Daphne რძიანა, მაჯალვერი.	Urtica dioica ჯინჭარი.
Nex Aquifolium ბაძვი.	Panicum viride ქვრიმა, ფეტვი, ღომი(?)
— aculeatus <i>Sirgis Ekali</i> ბაძვი(?)	Prunus lusitanica ქლიავი, ტყემალი.
Smilax excesus ეკალლიჭი.	Ruscus Hypophyllum ძმერხლი.
Vaccinium Aretostaphylos მაღალი მოცვი, კავკასიური მოცვი.	Prenanthes muralis
Philadelphus coronarius უცვეთელა.	Sida Abutilon—, შვია.
Colchicum autumnale უცუნა, სათოფ-ლია(?)	Solanum nigrum ძალღუჭრძენა.
Buxus sempervirens ბზა.	Verbascum Thapsus გულბანდი, საროს ყვავილი.
Sorbus torminalis Imer. <i>Datwis</i> თამელი (იმერულადაა დათვიმსხალა).	Alcea ficifolia
Mespilus communis ზღმარტლი, ჩიტისვაშლა(?)	Hibiscus ხეტუხტი, კენაფი(?)
Datisca cannabina დათვის კანაფი.	Erigeron acre ცხენისკულა.
Sigesbeckia orientalis ბირკალუა.	Eryngium amethysteum ლურჯი ნარი.
Rhamnus ulmoides <i>Sjno</i> ხეშავა, შავჯავა(?)	Teucrium hircanicum კუტიბალახი, ჭარელა(?)
Fragaria vesca <i>Martsqy</i> მარწყვი.	Thalictrum flavum სამატლე, მაჟარა(?)
Origanum heracleoticum თავშავა (დიეი?).	Agrimonia eupatoria ბირკავა.
— vulgare თავშავა.	Artemisia vulgaris <i>Wardi kapapa</i> მამულა.
Verbena officinalis ცოცხანა.	Anthriscum Linaria დევისპირა, სელიჭა.
	Plantago media მრავალძარღვა.
	Ophrys spiralis ფუტკრის დედა(?)
	Hedera Helix G. <i>Sure</i> სურო.

Im Sept. am Tschirimela der Kwirila oder dem Queergebürge (სექტემბერში ყვირილას შენაკად ჩხერიმელაზე ან გამკვეთ ქედზე):

Carpinus Betulus <i>Sylo</i> რცხილა ევროპული.	Typha augustifol <i>Bumbulianu</i> ჩიტისყურძენა, ლაქაში (ლექხუმურად — ბუმბუსა).
Pinus sylvestris ფიჭვი.	Lithosperm. offic. <i>Petwi</i> კაკბის საკენკელა.
— picea <i>Pitschy</i> ფიჭვი.	Rubia tinctorum <i>Endro</i> ენდრო.
Betula Alnus <i>Sylohura</i> არყი, მურყანი.	Convallaria Polygonatum <i>Suritry</i> სვინტრი.
Corylus Avelana <i>Tschylly</i> თხილი.	
Popul. tremula ვერხვი.	
Azalea pontica იელი.	

- Echium vulgare Mauchwali* ლურჯი
ძირწითელა, ლაშქარა.
- Equisetum sylvat. Tiwaksar* შვიტა,
ჯორის კულა.
- Pulmonaria offic. Tschis-chere* ორფერი
(ჭიშქერი).
- Rhododendron pont.* შქერი.
- Ilex Aquifolium G. Tschori* ბაძვი,
ჩხერი.
- Cornus sanguinea* შინდი.
- Viscum album Pitri* ფითრი.
- Dictamnus Fraxinella Enkera* იფნურა,
იფანი.
- Marrubium album Porets Buluchi*
ფოლორცის ბალახი.
- Tussilago farfara Buera* ვირისტერფა.
— *Petasites Yhis Buera* ვირის
ბურეა.
- Sambucus niger Titgula* დიდგულა.
— *Ebulus Antsely* ანწლი.
- Vitis Vinifera Wati* ვაზი ჩვეულებ-
რივი
- Polypodium vulgare Gumbri* ძირტკბი-
ლა, კილაპურა.
- Tragopogon orientale Pampaa* ფამ-
ფარა.
- Ornithogalum luteum Zaglismiora*
ძალღნიორა.
- Vicia sepium Zircaela* ცერცველა.
- Arabis Thaliana Kaduna*
- Anemone Pulsatilla Zalika*¹ ფრინტა,
მედგარი.
- Chelidonium majus Gareuli Kara-*
dscho ქრისტესისხლა.
- Dipsacus laciniatus Didi Nari* გოქმო.
- Artemisia Absinthium Absinda* აბ-
ზინდა.
- Cyperus fuscus Toplachi* თობალახი?
- Asarum europaeum Esarum* ხარის-
ხლიქა(?)
- Crocus sativus Saprani* ზაფრანა.
- Inula Helenium Kulmucha* კულმუხო.
- Juniperus Sabina Guilcaki Guwa*
ღვია.
- Platanus orientalis Tschadan* ქადარი.
- Populus alba Tetri Werc.* თეთრი
ხელო.
- Ulmus campestris Tela* თელა.
- Arundo phragmites Ldesami* ლერ-
წამი.
- Lemna minor Otchun* ლემნა, წყლის
პერი, ოთხყურა.
- Colchicum autumnale Utzum* უცუნა.
- Verbascum Thapsus Pirbumba* ქერი-
ფქლა (არა პირბამბა — გ. გ.).
- Stellana nemorum Armutschhi* არმუქი(?)
- Cynoglossum off. Saglis Ena* ძალ-
ღის ენა.
- Smilax aspera Katuboda* ეკალიქი(?)
— *laevis Chwartkala* ხვართქლა(?)
- Humulus Lupulus Suwa* სვია.
- Lonicera alpina* ჯიქა, ცხრატყავა(?)
- Pyrus Pyraister* აანტა (მსხალი).
- Malus sylvatica* მათალო ვაშლი, ტყის
ვაშლი.
- Rhinanthus Elephas* ხრიალა.
- Geum rivale* ნიგვზისძირა(?)
— *urbanum* ნიგვზისძირა.
- Carex Pseudo-Cyperus* ისლი, შიწის-
ნუში(?)
- Symphitum majus* ლაშქარა.
- Rubus idaeus* ყოლო.
- Cistus Helianthemus* საკმელა, მზეს-
უმზირა(?)
- Clinopodium grandiflorum.*
- Stachys alpina* დედაფუტქარა(?)
— *sylvatica* ყვანახლა.
— *germanica.*
- Lamium album* ჯინკრის-დედა.
- Mentha sylvestris* ტყის სიტნა.
- Spiraea sorbifolia* გრაკლა.
- Acer Platanoides* ლექა.

¹ წალიქა = ბაია = *Ranunculus*.

- Acer Pseudoplatanus* მთის ბოკვი, მთის ნეკერჩხალი.
— *campestris* ჩვეულებრივი ნეკერჩხალი.
- Achillea Ptarmica* ფარსმანდუკი.
Centaurea ochroleuca ცხვარა.
Ligustrum vulgare *Kuda* კვიდო.
Eryonymus europaeus *Tschkan-schanda* ჭანჭყატა, კიღობანა.
Morus alba *Kurtula* თუთა (არა ხართუთა — გ. გ.).
Asparagus officinalis *Satusuri* ბაღის სატაცური.
Plantago media *Merewal Tschargwa*¹ მრავალძარღვა.
Sonchus asper ღიჭა.
Leontodon Taraxacum ლომისკბილა, ბურბუშელა.
Orobanche major *Santela* სანთელა (ერ.), კელაპტარა.
Staphylea pinnata *Zameti* ჯონჯოლი.
Nymphaea alba ad Duschet თეთრი ღუმფარა ღუმეთთან.
Clematis vitalba კატაბარდა.
- Daphne pontica* მელიქაური.
Anthemis Gwirila გვირილა (ერ.), ირაგა.
Anchusa Bususiani Bolochi პატარა-ძალა(?)
Circea major თეთრძირა.
Anagallis arvensis საპონელა.
Echinops Ritro თავკომბალა.
Prenanthes muralis.
Lysimachia Ephemera ხახვთესლა(?)
Angelica sylv. Gima ღიმა (ერ.), ანგელოზა.
Borago offic. Saro.
Cuscuta europaea *Abrschuma* ვვროპული აბრეშუმა.
Polypodium Filix mas. Tschaduna ძირტკბილა(?)
Onicus oleraceus *Alisartschuli*.
Rhamnus infectorius *Ches Schawi* ხეშავი.
Phyllirea(?) *Kunkruchela* ხურტკმელი (крыжовник).
Prunus sylvestris *Kqinsch-che* კვინჩხი.
Juncus Tschilo ქილი.

¹ *Tschargwa* შეცდომით სწერია. *Sonchus asper*-თან.
19. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II.

[გიულდენშტედტს მოცემული აქვს (P. I, თხ. 100, № 20, პ. 72—92) აგრეთვე საქართველოს (კერძოდ, ძირითადად იმერეთის) გეოგრაფიულ თუ საკუთარ სახელთა, ასევე ზოგ ტერმინთა მოკლე საძიებელი, რაც პალასს თავის გამოცემაში არ შეუტანია. სულ არის 241 სიტყვა. ისინი ანბანზეა (პირველ ასოზე) დალაგებული]*.

A

1. Artschil; nom. hom. (არჩილი, კაცის სახელი).	7. Agiaschwili; famil. (აგიაშვილი, გვარი).
2. Argweti; distr. Imer. (არგვეთი, იმერეთის მხარე).	8. Asnauri; tituly. (აზნაური, წოდება).
3. Awilaszwilebi; vic. Im. (ავალიშვილები, სოფ. იმერეთში).	9. Abasi; moneta (აბაზი, მონეტა).
4. Achalziche; cast. (ახალციხე, ციხესიმაგრე).	10. Adeli; mensura (ადლი, საზომი).
5. Alexander; nom. hom. (ალექსანდრე, კაცის სახელი).	11. Abchaseti; provin. (აფხაზეთი, პროვინცია).
6. Abaschisi; famil. (Sabaschio, distr. Im.) (აბაშიძე, გვარი. სააბაშიო, იმერეთის მხარე).	12. Anakopia; urbs. Abch. (ანაკოფია, აფხაზეთის ქალაქი).
	13. Alaleti; distr. Abch. (ალაღეთი, აფხაზეთის მხარე).
	14. Alisubani; vic. Im. (ალისუბანი, იმერეთის მხარე).

B

1. Budğa; flum. Imer. (ბუჯა, მდ. იმერეთში).	8. Budğa; fl. Im. (ბუჯა, მდ. იმერეთში).
2. Bağiti; vic. Imer. (ბაჯითი, სოფ. იმერეთში).	9. Bori; vic. Imer. (ბორი, სოფ. იმერეთში).
3. Bğinewi; vic. Imer. (ბჟინევი, სოფ. იმერეთში).	10. Bedia; vic. Im. (ბედია, სოფ. იმერეთში).
4. Boslebi; vic. Imer. (ბოსლევი, სოფ. იმერეთში).	11. Bedieli; tit. epis. (ბედიელი, ეპისკოპოსის ტიტული).
5. Bagrationi; Famil. (ბაგრატიონი, გვარი).	12. Bitschwinta; urbs Abch. (ბიტშვინთა, ქალაქი აფხაზეთში).
6. Bagrad; nom. hom. ¹ (ბაგრატი, კაცის სახელი).	13. Basiani; natio caucas. (ბასიანი, კავკასიელი ხალხი).
7. Batman; pondus (ბათმანი, საწონი).	14. Beglewı; vic. Im. (ბეღლევი, სოფ. იმერეთში).

* ჩვენ მიერ შედგენილ საძიებელში ქვემოთ ჩამოთვლილი სახელები გამოვტოვეთ — გ. გ.

¹ აქ დედანში ქართული ასოებით მიწერილია „ბაგრატ“.

C

1. Chrami; distr. Imer. (ხრამი, იმერეთის მხარე).
2. Chalipeauri; vic. Imer. (ხალიფაური, სოფ. იმერ.).
3. Cheidsi; Famil. (ხეიძე, გვარი).
4. Choni; vicus Im. (ხონი, სოფ. იმერეთში).
5. Chidari; iter. (ხიდარი, ასევე).
6. Chreiti; iter. (ხრეთი, ასევე).

D

1. Dğiatura; flum. Im. (ჭიათურა, მდ. იმერ.).
2. Dğrutschula; fl. Im. (ჯრუჭულა, მდ. იმერ.).
3. Dumala; fl. Imer. (დუმალა, მდ. იმერ.).
4. Dğrutschii; monast. (ჯრუჭი, მონასტერი).
5. Dunta; vicus Imer. (დუნთა, სოფ. იმერ.).
6. Durewi; vic. Im. (დურევი, სოფ. იმერ.).
7. Dğukruti; vic. Im. (შუქრუთი, სოფ. იმერ.).
8. Darbaisebi; vic. Im. (დარბაიძეები, სოფ. იმერ.).
9. Dğalaaurta; iter. (ჯალაურთა, ასევე).
10. Dğokaweti; iter. (ჯოკოვეთი, ასევე).
11. Dargweti; iter. (დარკვეთი, ასევე).
12. Dadian; titulus (დადიანი, ტიტული).
13. Dğaparsi; Famil. (ჯაფარიძე, გვარი).
14. Dğiğewase; Famil. (ჯიჯავაძე, გვარი).
15. Doki; mensura. (დოქი, სარწყავი).
16. Dranda; vic. Abchas. (დრანდა, აფხაზეთის სოფელი).
17. Drandeli; tit. episc. (დრანდელი, ეპისკოპოსის ტიტული).
18. Dğiki; popul. (ჯიქი, ხალხი).
19. Dğiketi; distr. Abch. (ჯიქეთი, აფხაზეთის მხარე).
20. Delikaauri; vic. Im. (დილიკაური, სოფ. იმერ.).

E

1. Eto; vic. Imer. (ეთო, სოფ. იმერეთში).
2. Episcoposi; tit. (ეპისკოპოსი, ტიტული).

G

1. Gorisa; vic. Imer. (გორისა, სოფ. იმერეთში).
2. Gudaeli; vic. Im. (გუდაელი, სოფ. იმერ.).
3. Godora; vic. Im. (ღოდორა, სოფ. იმერ.).
4. Golisi; iter. (გოლისი, ასევე).
5. Gwime; vic. Im. (მღვიმე, სოფ. იმერ.).
6. Georgi; nom. hom.¹ (გიორგი, კაცის სახელი).
7. Guria; provin. (გურია, პროვინცია).
8. Gurieli; titulus. (გურიელი, ტიტული).
9. Gabuashwili; Famil. (გაბ(უ)აშვილი, გვარი).
10. Gormachwili; vic. Im. (გორმახვილი, სოფ. იმერ.).

¹ აქ დედანში ქართული ასოებით მიწერილია „გიორგი“.

G

1. Gargwenauli; vic. Im.¹ (გარგვენაული, სოფ. იმერ.).

I

1. Iswara; fl. Imer. (ისვარა, მდ. იმ.).	7. Imereti; regn. (იმერეთი, სამეფო).
2. Izkisi; vic. Imer. (იკქისი, სოფ. იმ.).	8. Iosep; nom. hom. (იოსები, კაცის სახელი).
3. Itauara; vic. Im. ² (იტაუარა? სოფ. იმერ.).	9. Iaschwili; famil. (იაშვილი, გვარი).
5. Imazmindā; vic. Im. (ივანწმინდა, სოფ. იმერ.).	10. Ilemi; vic. Im. (ილემი, სოფ. იმ.).
6. Itchwisi; vic. Im. (იტხვისი, სოფ. იმერ.).	11. Iremit; animal. (ირემი, ცხოველი).
	12. Isriza; vic. Im. (ისრიწა? სოფ. იმ.).
	13. Isreti; iter. (ისრიითი, ასევე).

K

1. Kwirila; fl. Im. ³ (ყვირილა, მდ. იმ.).	14. Ksani; pondus (ქსანი, სარწყული).
2. Kazchura; fl. Im. (კაცხურა, მდ. იმერ.).	15. Ksani; fl. (ქსანი, მდინარე).
3. Kazchi; monast. Imer. ⁴ (კაცხი, მონასტერი, იმერ.).	16. Koka; mensura (კოკა, სითხის სარწყული).
5. Kaloata; vic. Im. (კალვათა, სოფ. იმერ.).	17. Kutateli; tit. (ქუთათელი, ტიტული).
6. Koreti; vic. Im. (ქორეთი, სოფ. იმერ.).	18. Kutais; urbs. (ქუთაისი, ქალაქი).
7. Kweta Beretisa; vic. Im. (ქვედა ბერეთისა, სოფ. იმერ.).	19. Kotatis; eadem (ქოთათისი, იგივეა).
8. Kolbaauri, iter, (კობაური, ასევე).	20. Kinoti; vic. Im. (კინოთი, სოფ. იმერ.).
9. Kartweli; regn. (ქართლი, სამეფო).	21. Ku...hi ⁵ ; iter. (კუ...ჰი, ასევე).
10. Kipiani; famil. (ყიფიანი, გვარი).	22. ...eti ⁶ ; vic. Im. (...ეთი, სოფ. იმ.).
11. Kwinechisi; famil. (კვინიხიძე, გვარი).	23. Kwara; east. (ყვარა, ციხე).
12. Kumschi; moneta (კუმში, მონეტა).	24. Kazaria; provin. (ქაცარია, პროვინცია).
13. Kacheti; provin. (კახეთი, პროვინცია).	25. Kwachtshiri; vic. Im. (კვახჭირი, სოფ. იმერ.).
	26. Kwaziche; vic. Im. (ქვაციხე, სოფ. იმერ.).

L

1. Lordkipanisi; fam. (ლორთქიფანიძე, გვარი).	3. Letschkum; distr. (ლექხუმი, მხარე).
2. Litra; pondus (ლიტრა, წონის ერთეული).	4. Losiatchewi; distr. (ლო[მ]სიათხევი მხარე).

¹ ასო H-ზე დედანში დატოვებულია შეუვსებელი ერთი გვერდი.

² ამას მე-4 ნომრად მოსდევს „Iswara“, რომელიც ერთხელ უკვე იყო აღნიშნული.

³ ამის გასწვრივ დედანში წერია „Konstantin, კონსტანტინე“.

⁴ ამას მოსდევს მე-4 ნომრად უკვე ზემოთ აღნიშნული „Kazchura“.

⁵⁻⁶ დედანში გაურკვეველად წერია.

M

1. Merdġewi; vic. Im. (მერჯევი, სოფ. იმერ.).
2. Merewi; vic. Im. (მერევი, სოფ. იმ.).
3. Mordsgweti; vic. Im. (მორსგვეთი, სოფ. იმერ.).
4. Moidanache; cast. Im. (მოიდანახე, ციხე იმერ.).
5. Mandäeti; vic. Im. (მანდაეთი, სოფ. იმერეთში).
6. Metschcheturi; vic. Im. (მეჩხეთური, სოფ. იმერ.).
7. Mlitschi; vic. Im. ((მ)ლიჩი, სოფ. იმერ.).
8. Mozwi; iter. (მოძვი, ასევე).
9. Mamuka; nom. hom. (მამუკა, კაცის სახელი).
10. Mikelasi; fam. (მიქელაძე, გვარი).
11. Mes-che; famil. (მესხი; გვარი).
12. Mingrelia; provin. (სამეგრელო, პროვინცია).
13. Martschil; moneta (მარჩილი, მონეტა).
14. Metropolitite; tit. (მიტროპოლიტი, ტიტული).
15. Muchura; vic. Im. (მუხურა, სოფ. იმერ.).
16. Mogwi; vic. Abch. (მოკვი, სოფ. აფხაზეთში).
17. Mogweli; tit. epis. (მოკველი, ეპისკოპოსის ტიტული).
18. Martatubani; vic. Im. (მარტოთუბანი, სოფ. იმერ.).
19. Mudġireti; vic. Im. (მუჯირეთი, სოფ. იმერ.).
20. Matschetauri; iter.¹ (მაჩიტაური, ასევე).

N

1. Nigoseti; vic. Im. (ნიგოზეთი, სოფ. იმერ.).
2. Nawarseti; iter. (ნავარძეთი, ასევე).
3. Nikortzinda; monast. (ნიკორწმინდა, მონასტერი).
4. Nikortzmindeli; tit. epis. (ნიკორწმინდელი, ეპისკ. ტიტული).
5. Nikopsis; urbs. Abch. (ნიკოფსისი, ქალაქი აფხაზეთში).
6. Nagarewi; vic. Im. (ნაღარევი, სოფ. იმერ.).

O

1. Orguli; vic. Im. (ორღული, სოფ. იმ.).
2. Odischi; distr. (ოდიში, მხარე).

P

1. Perewisa; vic. Im. (პერევისა, სოფ. იმერ.).
2. Patriarcha; tit. (პატრიარქი, ტიტული).
3. Pinesischwili; famil. (ფინეხიშვილი, გვარი).
4. Pari; moneta (ფარი, მონეტა).
5. Puli; moneta (ფული, მონეტა).
6. Puti; vic. Im. (ფუთი, სოფ. იმერ.).
7. Ptszachli; distr. (მთის სახლი, მხარე).
8. Padalauri; vic. Im. (პადალაური, სოფ. იმერ.).
9. Poti; cast. (ფოთი, ციხე-სიმაგრე).
10. Papagi; natio abchas. (პაპაგი, აფხაზეთის ხალხი).

¹ დედანში აქ ფანქრით შიწერილი არის: Mingrelier — მეგრელი — Megreli.

R

1. Rkwia; vic. Im. (რკვია, სოფ. იმ.).
2. Rgani; iter. (რგანი, ასევე).
3. Radğa; distr. (რაჭა, მხარე).
4. Radğis Eristaw; tit. (რაჭის ერისთავი, ტიტული).
5. Radğis Eristawani; famil. (რაჭის ერისთავნი, გვარი).
6. Ruli(?) moneta (რული(?) მონეტა).
7. Rion; flum. (რიონი, მდინარე).
8. Rupoti; vic. Im. (რუფოთი, სოფ. იმ.).

S

1. Semukwa Kana; distr. Im. (ზემო-ქვეყანა, იმერეთის მხარე).
2. Sirula, flum. Im. (ძირულა, მდ. იმ.).
3. Schuscha; flum. Im. (შუშა, მდ. იმერ.).
4. Szlachischewi; flum. Im. (საძალისხევი, მდ. იმერ.).
5. Sareki; vic. Im. (სარეკი, სოფ. იმ.).
6. Satschhere; vic. Im. (საჩხერე, სოფ. იმერ.).
7. Schalaauri; vic. Im. (შალაური, სოფ. იმერ.).
8. Sawane; vic. Im. (სავანე, სოფ. იმ.).
9. Sairche; vic. Im. (საირხე, სოფ. იმ.).
10. Skindori; vic. Im. (სკინდორი, სოფ. იმერ.).
11. Sweri; cast. Im. (სვერი, ციხე იმ.).
12. Seta Beretisa; vic. Im. (ზედა ბერეთისა, სოფ. იმერ.).
13. Sekweza; vic. Im. (საკეცია?, სოფ. იმერ.).
14. Sodi; vic. Im. (ზოდი, სოფ. იმ.).
15. Solomon; nom. hom. (სოლომონი, კაცის სახელი).
16. Sabaschio; distr. (საბაშიო, მხარე).
17. Sarmamudi; moneta (სარმამიდი, მონეტა).
18. Susa; flum. Im. (ზუსა, მდ. იმ.).
19. Sasano; vic. Im. (საზანო, სოფ. იმ.).
20. Slauri; vic. Im. (ძლოური, სოფ. იმერ.).
21. Scherapan; cast. (შორაპანი, ციხე).
22. Sewrula; flum. Im. (ძვერულა, მდ. იმერ.).
23. Sadğawacho; distr. (საჯავახო, მხარე).
24. Skande; cast. Im. (სკანდე, ციხე იმერ.).
25. Schaupawara; cast. Im. (შაუპავარა, ციხე იმერ.).
26. Satschino; distr. Im. (საჩინო, იმერეთის მხარე).
27. Seristo; distr. (საერისთავო, მხარე).
28. Sakara; vic. Im. (საქარა, სოფ. იმერ.).
29. Schalabura; fl. Im. (ჩოლაბურა, მდ. იმერ.).
30. Simoneti; vic. Im. (სიმონეთი, სოფ. იმერ.).
31. Sewri; cast. Im. (ძვერი, ციხე იმ.).
32. Skande; vic. Im. (სკანდე, სოფ. იმერ.).
33. Soreti; iter. (სორეთი, ასევე).
34. Sakurtse (საკურტსე, [სოფ. იმერ.]).

T

1. Tschichura; fl. Im. (ჩიხ|ა|ურა, მდ. იმერ.).
2. Tschirimela; fl. Im. (ჩხერიმელა, მდ. იმერ.).
3. Tschicha; vic. Im.¹ (ჩიხა, სოფ. იმ.).
5. Ttchala; vic. Im. (ჭალა, სოფ. იმ.).
6. Tzehami; vic. Im. (ცხამი, სოფ. იმერ.).
7. Tscharatchewi; vic. Im. (ჩარათხევი, სოფ. იმერ.).

¹ ამას მე-4 ნომრად მოსდევს უკვე აღნიშნული „Tschichura“.

8. Tschorwila; vic. Im. (ქორვილა, სოფ. იმერ.).
9. Tschiluani; vic. Im. (ჭილოვანი, სოფ. იმერ.).
10. Twaloeti; vic. Im. (თვალუეთი, სოფ. იმერ.).
11. Tzchalschawi; vic. Im. (წყალ-შავი, სოფ. იმერ.).
12. Tabagrebi; vic. Im. (თაბაგრები, სოფ. იმერ.).
13. Taimuras; nom. hom. (თეიმურაზი, კაცის სახელი).
14. Tauati; titul. (თავადი, წოდება).
15. Tscheidsi; famil. (ჩ[ხ]ეიძე, გვარი).
16. Tschauri; moneta (შაური, მონეტა).
17. Tbiliskalaki; urbs. (თბილისქალაქი, ქალაქი).
18. Tscharek, pondus. (ჩარეკი, წონის ერთეული).
19. Tawar Episkoposi; titul. (მთავარ-ეპისკოპოსი, ტიტული).
20. Tzcheni Ts'chali; flum. (ცხენისწყალი, მდინარე).
21. Tauasa; vic. Im. (თავასა, სოფ. იმ.).
22. Tzchra Skaro; vic. Im. (ცხრაწყარო, სოფ. იმერ.).
23. Tabakini; vic. Im. (ტაბაკინი, სოფ. იმერ.).
24. Tschichilauri; vic. Im. (ჩხიჩილური, სოფ. იმერ.).
25. Truini; iter. (თვრინი, ასევე).
26. Tschischura; fl. (ჩიხურა, მდინარე).
27. Ts'chalzitela; fl. (წყალწითელა, მდინარე).
28. Tschchari; vic. Im. (ჩხარი, სოფ. იმერ.).
29. Tchilta skaro; vic. Im. (თხილთაწყარო, სოფ. იმერ.).
30. Tedğola; vic. Im. (თერჯოლა, სოფ. იმერ.).
31. Tschalatche; iter. (ქალატყე, ასევე).
32. Tusi; iter. (თუზი, ასევე).
33. Tzchilati; iter. (რ|ცხილათი, ასევე).

U

1. Usachelo; vic. Im. (უსახელო, სოფ. იმერ.).
2. Uardse; vic. Im. (ვარძია, სოფ. იმერ.).

V

1. Vankiti; vic. Im. (ლ|ვანკითი, სოფ. იმერ.).
2. Vardigora; iter. (ვარდიგორა, ასევე).
3. Vatğewi; iter. (ვაჭევი, ასევე).

Z

1. Zona; vicus osetinicy (ზონა, ოსური სოფელი).
2. Zisopeli; vic. Imer. (წინსოფელი, სოფ. იმერ.).
3. Zchrukweti; vic. Im. (ცხრუკვეთი, სოფ. იმერ.).
4. Zereteli; privc. Im. (წერეთელი, იმერელი დიდებული).
5. Zezki; cast. Im. (ცეცქი, ციხე იმ.).
6. Zirkwali; vic. Im. (წირქვალი, სოფ. იმერ.).
7. Zulukisi; famil. (წულუკიძე, გვარი).
8. Zireteli; famil. (წერეთელი, გვარი).
9. Zalaporet; vic. Im. (წყილაფორეთი, სოფ. იმერ.).
10. Zewa; iter. (წევა, ასევე).
11. Zichori; vic. Im. (ციხორი [ჩიხორი?] სოფ. იმერ.).
12. Ziploaki; iter. (წიფლაკაქე, ასევე).
13. Zucharela; vic. Im. (წუხარელა? სოფ. იმერ.).

იმომართვა ყიზლარის კომენდანტისა სხვადასხვა ხეობათა
მმართველებისადმი გიულდენშტედტის მოგზაურობის თაობაზე

(P. I, оп. 100. № 4. II. 22)

პატივცემულნო უფალნო ვოლაგირის ჯეობის სტარშინანო უმაღლესის მის იმპერატორობის დიდებულებისა ჩემის ყდ ავლუ/სტის მონარხინის სდ რუსეთის ჯელმწიფის ბრძანებით, წარმოგზავნილი/ არის საიმპერატოროს აკადემიის სასწავლოთაგან, მომატებისათვის ბუნებითისა ამბისა/, [უფალი დოქტორი ლილდენშტეტ] და შეტყობისათვის, თქვენს ადგილებში როგორნი საუცხოონი მკეცნი ფრინველნი/ ბალახის ძირნი და ბალახნი სასარგებლონი არიან და თქვენც მისის იმპერატო/რობის დიდებულების ერთგულნი ხართ, ამისთვის გამოცხადებულს დოქტორს/ ხსენებულთ ნივთთ ძებნაში, რომელსაც თავის საკუთართ კაცთ მოაკრეფინებს, არა/თუ უნდა დაუშალოთ, არამედ თქვენის მჭრიდამ ყოველი შემწეობა უყავითა/ და მისცემდეთ ხოლმე კარგთა სარწმუნოთა და საიდუმლოთა წინამძღვართა, და გაუფთხილდით ამ უფალს დოქტორს ყოველს საქმეში რომე ვნება არა/ შეემთხვას რა, რომლისათვის თქვენცა ამისგან დაუგდებელი იქნებით და ესეც/ გადიჯდის, თქვენს სამსახურს, როდესაც საქმემ მოიტანოს და კავკასიის მთა/ში წავიდეს, იმ დროსაც ნუ დააგდებთ იმ ადგილამდინ კარგნი და საგანგებონი წინამძღვარნი გაატანეთ, რომლითაცა გამოაჩინთ უკეთესს ერთგუ/ლობას, და ამისთვის ღირს იქმნებით უმაღლესს მისის იმპერატორო/ბის მონარხებრივს მოწყალებას, ხოლო შემდგომად ამისა მოიმედე ვარ მე რომ/ არ დააგდებთ და რაც თქვენგან შეიძლება შემწეობას უზამთ, და ვგივარ მე/ თქვენ და მომართ პატივით და კეთილის მწადნელობით.

მის იმპერატორობის დიდებულების სდ რუსეთის თვით მპყრობე/ლის ჩემის ყდ მოწყალის ჯელმწიფის პოლკოვნიკი და ყიზლარის კამენ/დანტი;

ჩლო წელიწადს

აგვისტოს დღესა¹

* რამდენიმე მომართვა, ზოგიერთი წერილი და წერწერები გადმოღებული ამა თუ იმ ძეგლიდან, ქართული ანბანი და ორიოდ გრამატიკული ნიმუში.

¹ რუსულ ცალში კი — „31 АВГУСТА“ ზუსტად იგივე შინაარსის მომართვები გამოუგზავნა კომენდანტმა ქართულად: ინგუშის ხეობის (გვ. 24), ნარის ხეობის (26 გვ.), ძაჯის ხეობის (28 გვ.), თავაურის ხეობის (გვ. 30), ჩიმის ხეობის (გვ. 32) სტარშინებს. დიდი ყაზარდოს და მცირე ყაზარდოსას კი — სპარსულად. (დანართი ხაზებით აღენიშნავთ სტრიქონების დამთავრებას დედანში — გ. გ.).

უგანათლებულესო მეფეო;

ჩემდა მომართ მოწყალევე კელმწიფევე;

ყ^დ უმაღლესითა ნებითა მის იმპერატორობის დიდებულებისა/ ყ^დ აგვისტოს მონარხინისა სრულიად რუსეთის ყოვლად მოწყალის/ ჩემის კელმწიფისათა, წარმოგზავნილი საიმპერატოროს აკადემიის სასწავლოთაგან./ მომატებისათვისა ბუნებისთისა მიმართ ისტორიისა, მეცნიერი და განსწავლული/ კაცი. უფალი დოკტორი ანტონ დილდენშტენტ, უვრცევლესისათვის/ სარგებელის, და მიმთხვევის, რომელთამე ცხოველთა, ოთხფეჭთა და მფრი/ნველთა, რომელნიცა როსიის იმპერიაში, და სხვათა მეზობელთა ადგი/ლთა არ იმყოფებიან, და წარმატებისადმი მედიცინისა (ესე იგი სა/მკურნალთა კელოვნებისა) ძიებისათვის სასარგებლოთა ბალახთა, და ბალახის/ ძირთა, წარმოივლინა ძალისაებრ მის იმპერატორობის დიდებულებისა/ უმაღლესისა ბრძანებისა, აქაურთა მეზობელთა, როსიის მპყრობელობისა/ მიმართ ადგილთა, ყაბართოს, და სხვათა მთისა სამფლობელოთა, ქართლსა, და იმერეთსა, ამაზედ თქვენის უგანათლებულესობის დამარწმუნებელი/ ვითხოვ. უფალი იგი დოკტორი წარმოგზავნილი, ნებისაებრ მის/ იმპერატორობის დიდებულებისა, განმრავლებისათვის ბუნებითისა ისტო/რიისა და მედიცინისა, ვითარცა სასწავლოთა ნათესავისათვის კაცისა, ყ^დ სა/სარგებლოთა, არათუ თავისუფლათ განუტეოთ, და რწმუნებულსა/ შინა მისდა თანა მდებისა, ვითარ იგი ყოველსა კაცსა საკუთარ სარგებელად/ მსახურებას, და ბევრისა ებრ მის იმპერატორობის დიდებულებისა მი/მართ თქვენის ერთგულობის შესაძლებელი შეწყენა უყოთ, რომლი/სათვის იგი მარადის ნაცვალ მიცემისა თანა მდები არის, ხოლო უფა/ლს მას დილდენშტენტს, სხვასა შინა საჭიროება არა აქვს რა, არამედ მხოლოდ ესე რათა სცნას, ვითარნი არიან ქვეყანას შინა უცხონი/ მკეცი, და მფრინველნი, ბალახნი, და ბალახის ძირნი სასარგებლონი, რომელთაცა იგი მისწუთების თავისის კაცებითა, არა თუ არამედ სცეთ/ რამე დაყენება არამედ თქვენთაცა კაცთა უბძანოთ რომე შემწეობა/ უყონ, და რათა მას გზათა ზედა ვნება არა შეეხოს რა ვითხოვ/ უბრძანოთ ადგილითი ადგილად გაცილება საიმედოთა წინამძღვართა, და ესე ვითარსა სამსახურსა ყ^დ მოწყალე ჩემი დიდი კელმწიფე კეთი/ლად ინებებს მიღებად ამისთვის რომე ამ ნივთებისათვის შეუკველად/ უმაღლესითა ნებითა მისითა წარმოგზავნილი არის, რომლისათვის თქვენის უგანათლებულესობისაგან უთუოდ მოიმედე ვარ ხშირად

* P. I, оп. 100, № 4, л. 38. (დახრილი ხაზებით აღნიშნავთ სტრიქონის დასოულებას დედანში — გ. გ.).

ამ დროს ციხლარის კომენდანტი იყო პოლკოვნიკი ივანე დავითის ძე ნეიმჩი. იგი კომენდანტია 1770—1771 წწ. (იხ. П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, ч. I, СПб, 1869, стр. 527, 530). ამ მომართვას ბოლოში რუსულად კიდევ აქვს ხელმოწერა Иван Неимч(евт).

ხსენებულის/ მალალ მეცნიერის უფალი დოკტორის ღიღდენშტენტის ყოველის
კეთილად მიღებისა, და ვგიე ჩემის განსხვავებულითა და ყდ სრულითა/ პატი-
ვისცემითა: /

თქვენის უგანათლებულესობისა
ჩემდა მომართ მოწყალის ჳელმწიფისა
ყდ დამორჩილებულესი მოსამსახურე.

აგვისტოს 31 რიცხვსა
ჩლო წელსა,
ყიზლართ.

Р. I. оп. 100, № 5. л. 274

Светлейший царь
Милостливейший Государь,

Три письма, которые ваша Светлость, 3, 5 и 6-го числа марта ко мне
писать изволили, мне только ныне в Ахалгоре у Его Сиятельства Книси
Еристава Давида все вместе препоручены. С охотою моею по приказанию
вашему в половине бы марта в Имеретию прибыл, еслиб в должное время
получил письма. А ныне по прошествии осьми недель уповаю да и усердно
желаю что ваша Светлость уже и без меня между тем временем от болезни
Свободились, заключая, что уже не более меня призывать изволите. Если
же не, в его не дай бог, о том известить меня покорнейше прошу в том
случае я, по высочайшему Ея Императорского Величества Всероссийской
Государыни соизволению, начать путь мой по Эмеретии не замедлю. Между
тем принять меня в милость вашей Светлости нижайше прошу; и с досто-
должною моею поворностию остаюсь; вашей Царской Светлости Милости-
вейшаго моего Государя.

в Ахалгоре
Апрель 30 дня
1772 года

покорнейший Слуга
Докт. Ант. Гилд.¹

¹ პირველ გვერდზე მინაწერი აქვს:

Светлейшему Эмеретинскому Царю
Соломону Александровичу,
Милостивейшему Государю.

მეორე გვერდზე კი არის ამ წერილის თარგმანი ქართულად საკმაოდ უზნო იგილით და
გამოუცდელი მთარგმნელის მიერ შესრულებული:

უგანათლებულეს მეფეს
ჩაემა და მომართ მოწყალე ჳელმწიფეს.

სამი წიგანი. თქვენის ჳუგანათლებლობისაგანა სამას
ხუთს და ესქს: მარტს გამოგზავნილი. მე დაღეს

[გარედან წერილზე] Erhalten den 27 Jul. 1772: Bei Chebi von Zaren Solomon
ბატონს. დობტურს. მი (მიღებული ლებში 1772 წ. 27 ივლისს მეფე
ერთვას: სოლომონისგან).

ქ. ჩვენს. საყვარელს. მეგობარს: ბა
ტონს. დობტურს:

მერმე. მას: მოგახსენებთ. ამდენს. ხა
ნს. თქვენი. კარგად. ყოფნის. ამბავი. რა
ტომ. არა. გვაცოდინეთ რა. როგორ ბძ
ანდებით. ისეთ გვაცნობეთ. სხვაც. არის:
და. ფეხი. ვიტყინე. მუხლში. დიად მტ
კივა. ვილრძვე. და. ამისი. წამალი გამ
ამიგზავნე: თუ. ჩემი. თავი. გინდა

[მეორე გვერდზე]

იმერეთის. მეფე. სო
ლომონ:

[გარედან წერილზე] Vom Zaren Solomon erhalten in Achalgori d. 30.
ბატონს. დობტურს. მი April 72.
ერთვას. რომელიც. იმ (მიღებული ახალგორში მეფე სოლომონისგან
ყოფება: ახლა: თბილის. 30 აპრილს 72 წ.)
ქალაქს: მის. სიმაღლეს. ბატონს: დობტურს.
მოგახსენებთ:

ახალგორს ქანის ერისთავამა დავით მიბძა
თქვენი ბაძანება მარტის ნახევარს იყო, იმერეთს და უნდა
გახლებდაი მე დიად. მასუროდა თუ რომ და. რომე თქვენი წ-
იგანი მამასლოდა.

ახალა რვა კვირა წავიდა მე მაგონია ღთის მოწყალებითა ახა-
ლა კარგად ბრძანდა/ებოდაეთ თქვენი უგანათლებულესობა
თუ რომ ისევა შეუძლოთ იყოთ მიბაძანეთ მე მალ-
ე გაიხლებით. იმერეთს როგორც ბაძანება მაქს რუსეთის
ყოვალადა მოწყალის ჯემწიფისაგან

უგანათლებულს მეფეს
ჩაემადა მომართ ჯემწიფეს
შათი მოსამსახურე
დაობტური
დაოკოთორ. ანტონ გილდაენ-
შეთ. *

ახალგორი
აპრილს : კი
ჩლობ.

* გვერდზე მინაწერი აქვს: მის უგანათლებულეს: იმერეთის მეფეს
ასოლომანს ალექსანდრეს. ძესა. ჩაემადა
მომართ მოწყალეს ჯემწიფეს.

[მეორე გვერდზე]

[რიელს]

ამას. მოგახსენებთ: რომ: და: მჭი
ვან: ვართ: თქვენის: აქ: ჩვენ
თან: მოსვლას. ამაზედ: გაწყინეთ;
თავი: მოგელით. თქვენის. კეთ
თილის. გუნებისაგან: აღრიანათ:
გაისაჯოთ. და. მობძანდეთ: ჩვენ
თან. და თუ. მცა: თქვენ გაი
რჯებით. ჩვენის. გულისთვის. და.
ჩვენთან. მობძანდებით. ჩვენც. მად
რილეს. გამყოფებთ: ბატონო:

ალიწერა. მარ

ტის. 3: /იმერეთის მეფე./ სოლომონ:

(P. I, 011. 100, № 20, 1. 48)

[თბილისი, სომხური ეკლესიის კარს ზემოთ¹ (მოთავსებული წარწერა)]

ქ: ღთის სიყუარულისათჳს შენდობით /მამიხსენეთ ცოდვილი ტერ აფრიად/
მოღნინისა ალიწერა ენკენისთვის ი/ ქქს უნთ.

[თბილისი, სომხური საყდრის ჩრდილო კარს ზემოთ²
(მოთავსებული წარწერა)]

ქ: ჩვენ ზოპარაბანთ პეტროსამ/ ვაშენეთ ესე წმინდა გიორგის საყდა/რი
სახსენიბლათ სულისა ჩვენის/ და დედ მამის მელქოას და დუნია/ ჯავარო
ვინც წაიკითხოთ შენდობა/ გვიბძანეთ ქოსეფ. ქქს. უმა.

(1. 49) [თელავი. აღმოსავლეთისკენ მიმართული ციხის კარიბჭის
ზემოთ³ (მოთავსებული წარწერა)]

ქ: დიდება ღთსა სრულ მყოფელსა/ ყოველთსა სრულიქმნა ზღუე ესე/ ქვით-
კიროვანი მეუფეებასა ჩვენ ზედა/ ქრისტესსა და მეფობასა ზე ამაღლებუ-
ლისა კახთა მეფისა თეიმურაზ მარ/თალ მადიდებლისა ძისა საქართვე-
ლოს/ მეფის ერეკლესა და დედოფლობასა/ დედოფლისა თამარ კეთილ
მორ/წმუნისა ასულისა ქართველთ მეფის/ ვახტანგისა და ძისა მათისა
უფლის/ სულისა ბატონის შვილის ერეკლეს/ ზე ბაგრატოვანთას მრავალ-
ქამიერ/ ყოს ღთნ ცხოვრება მათი ჩვენ/ მათ მიერ წარჩინებულმან თავად-
მან/ კახეთისამან დედოფლისა თამარის მიერ/ აღზრდილმან გვარად ვახ-

¹ Teflisii ~ Super portula Armenoi monasterii/ dicti.

² Teflisii ~ Supra septentrionales portas Arme/ni Templi dicti.

³ Telauji. Supra portas orientem versus jacentis/ Castellii.

ვახისამან/ ბაზიერთ უხუცის ძემან თვით ბაზი/ერთ უხუცესმან ზაალ და ძმამან ჩვენ/მან ვახუსტიმ აღვაშენეთ და სრულ ვყავთ ზღუდე ესე და სახლ სჯანით გან/ვაშენეთ და სამყოფად ჩვენ და შევემზადეთ/ აღიღოს ლთნ მეფობა მათი. და აწ/ თქვენცა გვედრებით მხილველთა ამის/ ნაშრომისათა და აღმომკითხველთა მე/ დლისა ამის შენდობით მოგვიქსენებ/ დეთ ნაშრომისა ამისთვის და ლთნ/ თქვენცა გლირს გყოთ წყალობასა/ თვის ამინ. ივლის 17 ქკს ულა. ამინ. (=1743, გ. გ.).

(მეორე ზვერდზე): [თელავი, სამხედრო კოშკზე (მოთავსებული წარწერა); რომელიც მდებარეობს დასავლეთი ციხის ტაძართან¹]

ქ: წყალობითა ლთისათა ჩვენ მეფეთ/მეფემან პატრონმან თეიმურაზ და/ ძემან ჩვენმან კახთ მეფემ პატრონმან/ ერეკლემ ქვან შირს თანა ალიხან ზე/ გავიმარჯვეთ და მისი თოფხანა ჩვენ და/გარჩა ეს სარბაზანი იქიდან მავიტანეთ./ მარტის ე. ქრისტეს აქეთ ჩღნ./ქკს: ულმ* [=1750, გ. გ.]

Declinationes georgianae **

(ქართული ბრუნება)

1. Mama Pater [მამა]		2. Mse—Sol. [მზე]	
Singular	Plural	Sing.	Plur.
Nom. Mama	Nom. Mamebi	Nom. Mse	Nom. Msebi
Gen. Mamis	(Mamani)	Gen. Msis	(Mseni)
(Mamisa)	Gen. Mamebisa	(Msesa)	Gen. Msebisa
Dat. Mamasa	Dat. Mamebsa	Dat. Msesa	Dat. Msebsa
Acc. Mama	Acc. Mamebi	Acc. Mse	Acc. Msebi
Voc. Mamao	(Mamani)	Voc. Mseo	(Mseni)
Abl. Mamisagan	Voc. Mamebo	Abl. Msisagan	Voc. Msebo
	(Mamano)		(Mseno)
	Abl. Mamehisagan		Abl. Msebisagan

¹ Telauji ~ in tormento bellico ad Templum oeci/dentalis castelli deposito.

* მოტანილ წარწერათა გარდა გიულდენშტედტს დაცული აქვს კიდევ რამდენიმე: 1) ანანურის ეკლესიის სამხრეთი კედლის ვრცელი წარწერა; 2) არაგვის ერისთავისა და თუშეთის მოურავის ჯიმშურ ჩოლოყაშვილის საფლავის ქვის წარწერა იმავე ეკლესიიდან; 3) გიორგი ერისთავის საფლავის ქვის წარწერა; 4) ანანურის ძველი ეკლესიის მოკლე წარწერა. ჩვენ ეს წარწერები აღარ გავიმეორეთ, რადგან ისინი შეტანილია ჩვენი გამოცემის პირველ ტომში (იხ. „გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში“. ტ. I, თბ. 1962, გვ. 270—271), ასევე არ გავიმეორეთ თბილისის სიონის და ანჩისხატის საყდრის წარწერები (იხ. იქვე, გვ. 83—89, 91) და ბრავაღდალის წმ. გიორგის ეკლესიის შესასვლელის წარწერა (იხ. იქვე, გვ. 118—119).

სამწუხაროდ ვერ ვაქვეყნებთ გრემის საფლავის ჯვარისა და ვანქის ეკლესიის სომხურ წარწერებს, რომელთა ამოკითხვაც გაგვიკირდა (გ. გ.).

** დაცულია არქივის P. I, on. 100, № 20, პ. 55.

[ქართული ანბანი, შესატყვისი ლათინურ-რუსული ასოებით და მავალითებით]*

1	ა	a	а	Andre	25	ქ	k.	к.	kali; tschka-
2	ბ	b	б	Batoni					rad.
3	გ	g	г	Gabriel	26	ღ	g	г	gori; sus
4	დ	d	д	Deda	27	ყ	q	х	quri; tzqali.
5	ე	e	е	Ena	28	შ	sch	ш	Schwili
6	ვ	v	в	Vaschli; media	29	ჩ	tsch	ч	tschemi
				inter u et w.	30	ც	z.	ц	zebeni
7	ზ	s.	с.	Seti	31	ძ	ts	тс	tsagli
8	თ	h	г	herodes	32	წ	tz	тц	tziteli
9	ი	th.	θ	Thamar ut θ	33	ჭ	schtsch	ш	schtschame
				graecorum					[შჭამე]
10	ო	i	и	la; iris	34	ხ	ch.	х.	chuthi
11	პ	q	к	qazi; qverzehni	35	ჯ	k	х	keli; korzi
12	რ	l	л	Ludi	36	ჯ	dsch	дс	dschami
13	შ	m	м	Me	37	პ	h ^c	х.	h ^c aos; sah ^c adi.
14	ნ	n	н	nadiri	38	ფ	hoë	roe	partirala excla-
15	კ	j	й	Justinian					mationis; nun-
16	ც	o	о	Oseti					quam in syl-
17	ძ	p.	п	puri: panis					labarum com-
18	წ	sch	ж	schami: ut gal-					positione.
				lorum j.					
19	რ	r	р	ruseti.					
20	ს	s	з	sah ^c ati: ut gall.					
21	ტ	t	т	tacht					
22	უ	u	у	Upali					
23	ვ	w	в	uk wve; an etiam					
				ut ü diphton-					
				gus germano-					
				rum.					
24	ფ	p	п	puri; vacca					

Nota. v signum indicat: litteram germanis, latinis et russis solito leniorem, palato allilendo;

^ signum autem, litteram solito asperiorem, faucibus articulando proenunciandam esse*.

* ეს ანბანი დაცულია არქივის P. 1, ხუ. 100, № 20, პ. 58. გარდა ამისა, ამავე ფონდში დაცულია გვ. 158—161 ქართული ანბანი (მხედრულით და ხუცურით) დაწერილი კარგი ხელით; მიწერილი აქვთ რიცხვითი მნიშვნელობები, გამოთქმები და ასოთა სახელები (ანი, ბანი, ვანი და ა. შ.).

165 გვ-ზე არის ქართულ-სამხურ შუდარებითი ანბანი.

** დედანში მოტანილი) და (ნიშნები შევცვალეთ v და ^ ნიშნებით ტექნიკური მიზეზების გამო — გ. გ.

**Wörtersammlung
zur Vergleichung der
im Caucasus gangbaren
Sprachen**

კავკასიაში ხმარებული
ენების შედარებითი
სიტყვათა კონები

1. Georgianische Mundarten¹

(ქართველური ენები)

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartuelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სუანური)	
Deus	бог	Gott	Gmert	Gornuti	Gerbet	ღმერთი
Dominus	господин	Herr	Upali, Batoni	—	Pusne	ბატონი
ego	я	Ich	Me	Ma	Mi	მე
mihi	мне	Mir	Me	—	—	მე
me	меня	Mich	Me	—	—	მე
meus	мой	Mein	Tschemi	Tsch chimi	—	ჩემი
meus bos	мой бык	—	Tschemi chari	Tsch chimi chodschi	—	ჩემი ხარი
mea vacca	моя корова	—	tschemi phuri	tschehimi kobali	—	ჩემი ძროხა (ფური)
tu	ты	Du	Schen	Si	Si	შენ
te	тебя	Dich	Schena	—	—	შენ
tibi	тебе	Dir	Schena	—	—	შენ
tuus	твой	Dein	Schenni	Tskani	—	შენი
tuus bos	твой бык	—	schenni chari	tskani cho- dschi	—	შენი ხარი
tua vacca	твоя корова	—	schenni puri	—	—	შენი ფური
ille	он	Er	Is	Itina	Alle	ის
nos	мы	Wir	Tschuen	Tsch chini	Nai	ჩვენ
vos	вы	Ihr	Tkuen	Tkwa	Sgai	თქვენ
illi	они	Sie	Issini	—	—	ისინი
se	себя	—	tauistin	—	—	თავისთავს
sibi	себе	—	tauistin	—	—	თავისთვის
suus	свой	Sein	Ta'wisi	—	—	თავისი
nobis	нам	Uns	Tschuen	—	—	ჩვენ
nos acc.	нас	—	tschuen	—	—	ჩვენ
noster	наш	Unser	Tschueni	—	—	ჩვენი
vobis	вам	—	tkuen	—	—	თქვენ
vester	ваш	Euer	Tkueni	—	—	თქვენ
quis	кто	Wer	Win	Win	—	ვინ?
cuius	чей	Wessen	Wisi	Mischi	—	ვისი

¹ გიულდენშტედტს მოცემული აქვს ამ პატარა ლექსიკონის შემდეგი დაყოფა: ლათინურ-რუსულ-ქართულ-მეგრულ-აფხაზურ-სუანური. ამათგან აფხაზურის გრაფაში არც ერთი სიტყვა არ შეუტანია. რაც შეეხება პალასს, მან თავის განოცემაში ლათინურ-რუსულის მაგერ აილა მათი შესატყვისი გერმანული სიტყვები (ეს ეხება სხვა ენების ლექსიკონებსაც). ჩვენ ვაერთებთ ამ ორ ლექსიკონს და მოგვყავს შემდეგი დაყოფა: ლათინურ-რუსულ-გერმანულ-ქართულ-მეგრულ-სუანური. ამასთან ვუმატებთ სიტყვათა ქართულ მნიშვნელობასაც, მხოლოდ არა ჭიულდენშტედტისეული წაკითხვით (გ. გ.).

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartnelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სვანური)	
cui	кому	Wem	Wisa	—	—	ვის
quem	кого	Wen	Wistis	—	—	ვის
quo	чем	—	wisit	—	—	ვისით
huc	сюда	Hieher	Ak	Asch	—	აქეთ
illuc	туда	Dorthin	Ikit	Men	—	იქით
diu	давно	Vor- längst	Didichania	Brelichani	—	დიდრჩანია
—	недавно	Neulich	Zota chania	Smachani	—	ცოტახანია
proper	близко	Nahe	Achlan	Cholos	—	ახლოს
longin- que	далеко	Fern	Schors	Schorts	—	შორს
quid	что	Was?	Ra	Mugoko	—	რა?
imo	да	Ja	Ho	Ko	—	ჰო
non	нет	Nein	Ara	War	—	არა
apud	у	—	—	—	—	—
apud me	у меня	—	—	—	—	—
post	после	Hinter	Masukan	—	—	შემდეგ; მას შუკან
post me	после меня	—	tschem sukan	—	—	ჩემს შემდეგ
ante	прежде	Vorne	Uzin	—	—	უწინ
ante me	прежде меня	—	tschems uzin	—	—	ჩემზე წინ (ადრე)
propter	для	Wegen	Tis ¹	—	—	-თვის
propter me	для меня	—	tschem tis	—	—	ჩემთვის
pro	за	Für	It ²	—	—	-ით
pro pecu- nia	за деньги	Für Geld	Tetrit	—	—	ფულით
		Eins	Erti	Arti	Eschgu	ერთი
		Zwey	Ori	dschiri (ჯირი) ³	Jeru	ორი
		Drei	Sami	Sumi	Semi	სამი
		Vier	Otchi	Antchi	Worschtche	ოთხი
		Fünf	Chuti	Chuti ⁴	Wochuscht	ხუთი
		Sechs	Ekusi	Amschi	Usgwa	ექვსი
		Sieben	Schüdi	Skwiti	Ischgwid	შვიდი
		Acht	Rwa	Rua	Ara	რვა
		Neun	Zehra	Tschchora	Tschchora	ცხრა
		Zehn	Ati	Witi	Jesch	ათი
		Eilf	Tert medi	Witarti	Jeschteschgu etc. ⁵	თერთმეტი

¹ Tis=თვის.

² It=ით.

³ dschiri (ჯირი), G.] shiri, P.

⁴ Chuti < G.

⁵ etc < P.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartuelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სუანური)	
		Zwölf	Tor medi	Wito dschiri	Jescht jeru ¹	თორმეტი
		Dreyzehn	Tsam medi	Witosumi etc ²	Jeschtsemi ³	ცამეტი
		Vierzehn	Toteh medi	Witoantehi ⁴	Jeschtworscht- elcho ⁵	თოთხმეტი
		Fünfzehn	Tehut medi	Witochuti ⁶	Jeschtwo- chuscht ⁷	თხუთმეტი
		Sechszehn	Tekus medi	u. s. w. ⁸	u. s. w. ⁹	თექვსმეტი
		Siebenzehn	Tschuid medi	—	—	ჩვიდმეტი
		Achtzehn	Trwa medi	—	—	თვრამეტი
		Neunzehn	Tzehra medi ts'chra medi	—	—	ცხრამეტი
		Zwanzig	Ootzi	Etschi	Jer-escht	ოცი
		Ein und zwanzig	Ootz da erti	Etschidaarti	Jeresch-esch- gu	ოცდაერთი
		Zwei und zwanzig	Ootz da ori	Etschida- dschiri	Jereschjt jeru	ოცდაორი
		Neun und zwanzig	Ootzlets'chra	Etschida- tschchora	—	ოცდაცხრა
		Dreissig	Ootzda-ati	Etsch dawiti	Semescht	ოცდაათი
		Ein und dreissig	Ootzde tert- medi	Etsch da witarti	Semescht esch- ga	ოცდათერთმეტი
		Vierzig	Ormoodzi	Dscharne- tschi	Worschtel- esch	ორმოცი.
		Ein und vierzig	Ormoodz da erti	—	Worschtel- eschteschgu	ორმოცდაერთი
		Fünfzig	Ormoodzdati	Dscharne- tschdawiti	Wochuscht- esch	ორმოცდაათი
		51	Ormoodzda- tertmedi	—	Wochuscht- eschteschgu	ორმოცდათერთ- მეტი
		Sechzig	Samootzi	Sumenetschi	Usgwescht	სამოცი
		61	Samootzdaerti	—	Usgwescht- eschgu	სამოცდაერთი
		Siebenzig	Samootz dati	Sumenetsch- dawiti	Ischgwidescht	სამოცდაათი
		71	Samootzdatert- meoi	—	Ischgwidescht- eschgu	სამოცდათერთ- მეტი
		Achtzig	Otchmootzi	Antehine- tschi	Arescht	ოთხმოცი
		81	Otchmootzda- erti	—	Areschteschgu	ოთხმოცდაერთი

¹ Jescht jeru < G.

² etc < P.

³ Jeschtsemi < G.

⁴ witoantehi < G.

⁵ Jeschtworschteho < G.

⁶ witochuti < G.

⁷ Jeschtwochuscht < G.

⁸ u. s. w. < G.

⁹ u. s. w. < G.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartnelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სვანური)	
		Neunzig	Otchmootz-dati	Antehine-tschdawiti	Tschchar-escht	ონთმოცდა-ათი
		91	Otchmootz-datertmedi	—	Tschchar-eschteschgn	ოთხმოცდა-თერთმეტი
		Hundert	Assi	Oschi	Aschir	ასი
		Zweyhundert	Or assi	Dschir oschi	Jer-aschir	ორასი
		Dreihundert	Sam assi	Sam oschi	Sem-aschir	სამასი
		Tausend	Atassi	Wit oschi	Jesch-t-aschir	ათასი
homo	человек	Mensch	Kadzi	Kodschi	Mare	ადამიანი
gens	народ	Volk	Chalchi	Margali	Chwai mare	ხალხი
pater	отец	Vater	Manma	Muma	Mu	მამა
avus	дед	Großvater	Papa	Papa	—	პაპა
proavus	продед	Urgroßvater	Papis manma	—	—	პაპის მამა
mater	мать	Mutter	Daeda	Dida	Di	დედა
frater	брат	Bruder	Tsma	Dschima	Muchbe	ძმა
soror	сестра	Schwester	Da	Datschkim	Datschur	და
filius	сын	Sohn	Schülli	Skua	Jesag	ვაჟიშვილი
filia	дочь	Tochter	Kali	Osuri	Surag	ქალიშვილი
nepos	внук	Enkel	Schülli	—	—	შვილიშვილი (ვაჟი)
neptis	внучка	Enkelin	Schülli Kali	—	—	შვილიშვილი (გოგო)
infans	младенец	Kind	Kmazili	Boschi	Bosch	ბავშვი
vir	муж	Mann	Kazi	Kodschi	—	მამაკაცი
puer	мальчик	Knabe	Bidschau ¹	—	Tschkinta	ბიჭი
senex	старик	Greiß	Beri kazi	Tschini Kod-schi	Medtschi mare	მოხუცი კაცი
anus	старуха	Alt Weib	Beberi	Badidi	Medtschi surag	მოხუცი ქალი
maritus	муж	Ehemann	Kmari	Komodtschi	Tschasch	ქმარი
uxor	жена	Ehefrau	Zoli	Tschili	Jechu	ცოლი
femina	женщина	Weib	Daedakazi	Osuri	Surag	დედაკაცი, ქალი
meretrix	паложница	Beyschläferin	Kachba	—	—	კახბა
virgo	девица	Jungfer	Kali	Osuri	Surag ²	ქალწული
capillus	волос	Haar	Tma	Toma	Patu	თმა
barba	борода	Bart	Zneri	Primuli	Uere	წვერი
frons	лоб	Stirn	Schubli	Kua	Nikba	შუბლი
oculus	глаз	Auge	Tuali	Toli	Te	თვალი
nasus	нос	Nase	Zchwiri	Tschchindi	Iepchna	ცხვირი

¹ Bidschau, P.] Bidgau, G.

² Surag < P..

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartnelicsh (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სვანური)	
auris	ухо	Ohr	Kuri	Udschi ¹	Schdim	ყური
os	рот	Mund	Piri	Pidschi ²	Ushku	პირი
labium	губа	Lippe	Laschi	Ledschgi	Pil	ტუჩი
dens	зуб	Zahn	Kbūi	Kibixi	Schdik	კბილრ
lingua	язык	Zunge	Ena	Nina	Nin	ენა
caput	голова	Kopf	Tawi	Dudi	Tehum	თავი
collum	шея	Hals	Kiseri	—	Kinscheli	ყელი. კისერი
humerus	плечо	Schulter	Pehari	Chudschi ³	Mekcher	მხარი
manus	рука	Hand	Cheli	Che	Schi	ხელი
digitus	палец	Finger	Titi	Kiti	Pehuje	თითი
unguis	ноготь	Nagel	ph-tsch-chi-li	Birtsga	Tz'cha	ფრჩხილი
femur	бедря	Lende	Thetsuebi	Tschchescha	Makuschdak	თემოები, ბარძაყი
crus	голень	Schienbein	Muchlebi	Zirgwi	Tskei	კანჭი. წვიფი
pes	нога	Fuß	Pheghi, pechi ⁴	Kutschchi	Tschischeli	ფეხი
gena	колелю	Knie	Mughli	Burguli	Guei	მუხლი
mamma	титька	Brüste	Tsutsu	Tsutsu ⁵	Jus	ძუძუ
penis	х...	—	kle	choli	kwenu	კაცის ასო.
vulva	п...а	—	m-i	tschuri	but ⁶	ქალის ასო.
cutis	кожа	Haut	Tqhawi	Teheli	Kan	ტყავი
caro	мясо	Fleisch	Qhorzi	Khorzi ⁷	Jechu	ხორცი
os	кость	Knochen	Tsuali	Tsuali ⁸	Tschishu ⁹	ძვალი
sanguis	кровь	Blut	Sis'chli	Sis'cheli	Jemesk	სისხლი
pinguedo	жир	Fett	Koni	Koni ¹⁰	Kon	ქონი
cerebrum	мозг	Gehirn	Twini	Tueni	Twei	ტვინი
cor	сердце	Herz	Guli	Guri	Gu	გული
urina	моча	Harn	Sali	Nusa	—	შარდი
faeces	кал	—	ts'gneri ¹¹	—	—	განავალი.
sudor	пот	Schweiß	Opli	Upu	Op	ოფლი
canis	собака	Hund	Tsagli	Dschogori. ¹²	Sheg ¹³	ძაღლი
felis	кошка	Katze	Kata	Katu	Zizu	კატა
bos	бык	Ochs	Qhari	Chodschi ¹⁴	Kan	ხარი
vacca	корова	Kuh	Phuri	Kobali	Pur	ძროხა
vitulus	теленок	Kalb	qhbo	Geni	Gun	ხბო
equus	лошадь	Pferd	Zeheni	Zeheni ¹⁵	Tschash ¹⁶	ცხენი
asinus	осел	Esel	Wiri	Girin	Tzewi	ვირღ

¹ Udschi, P.] Udgi, G.

² Pidschi, P.] Piđi, G.

³ Chudschi, P.] Chudgi, G.

⁴ Pechi < P.

⁵ Tsutsu < G.

⁶ Penis—but < P.

⁷ Khorzi < G.

⁸ Tsuali < G.

⁹ Tschishu, P.] Tđiđu, G.

¹⁰ Koni < G.

¹¹ faeces—ts'gneri < P.

¹² Dđogori, G.

¹³ Sheg, P.] Šeg, G.

¹⁴ Chodgi, G.

¹⁵ Zeheni < G.

¹⁶ Tschag, G.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartuelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სუანური)	
mulus	лошак	Maulthier	Dshori ¹	Dschori ²	Wil	ჯორი
ovis	овца	Schaaf	Zehwari	Tschchuri	Goiak	ცხვარი
capra	коза	Ziege	Tcha	Tcha ³	Dakal	თხა
caper	козёл	Bock	Zikani	Kazari	Piku	ვაცი
aries	баран	Widder	Erkemali	Erdschi ⁴	Gizar	ერკემალი
agnus	ягненок	Lam	Batkani	Kiribi	Negescht	ბატკანი
sus	свинья	Schwein	Ghori	Gedschi ⁵	Cham	ლორი
cervus	олень	Hirsch	Iremi	Iremi ⁶	Irem	ირემი
camelus	верблюд	Kamel	Aklemi	Aklemi ⁷	Aklem	აკლემი
gallus	петух	Hahn	Mammali	Mumuli	Kwitsch	მამალი
gallina	курица	Huhn	Katami	Kotomi	Katai	ქათამი
gallopava	индейка	Kalkhnu	Indauri katami	Ardsa Kotomi	Indaur-katai	ინდაური
anser	гусь	Gans	Bati	Gorgonschi ⁸	Bata	ბატი
anas	утка	Ente	Ichwi	Tschali-schinschi ⁹	Mauits	იხვი
triticum	пшеница	Waizen	Chorbali	Chorbali ¹⁰	Dier	ხორბალს
hordeum	ячень	Gersten	Keri	Keri ¹¹	Ker	ქერი
milium	просо	Hirsen	Petui	Tschkidi	Petu	ფეტვი
panicum	борч	Fuchschwanz	Gomi	Gomi ¹²	Scham	ლომი
avena	овёс	Haber	Schriwa	—	—	შერი
mays	—	Mays	Simidi	Simidi ¹³	Simind	სიმინდი
tabakum	табак	Taback	Tambaku	Tutun	Tutum	თამბაკი
—	Сорочинское имено	Reiß	Brinshi ¹⁴	Orysa	Brinsh ¹⁵	ბრინჯი
gossypium	хлопчатая бумага	Baumwoll	Bambag	Bambe	Bambai	ბამბა
aqua	вода	Wasser	Tzchali	Tzchali	Witz	წყალი
cerevisia	пиво	Bier	Ludi	Ludi ¹⁶	Sura	ლუდი
vinum	чигхур(?)	Wein	Gwino	Gwini	Gwinei	ღვინო
vinum adustum	вино	Brantwein	Araki	Rachi	Arak	არაყი
lac recens	свежее молоко	Milch	Rtse	Wscha ¹⁷	Irdsche ¹⁸	რძე
lac coagulatum	кислое молоко	Gesäner-te Milch	Madsoni	Madsoni ¹⁹	Madson	მადონი
mel	мёд	Honig	Tapli	Topul	Tu	თაფლი

¹ Dğori, G.

² Dschori < G.

³ Tcha < G.

⁴ Erdği, G.

⁵ Gedği, G.

⁶ Irem < G.

⁷ Aklemi < G.

⁸ Gorgongı, G.

⁹ Ts-chali-schingi, G.

¹⁰ Chorbali < G.

¹¹ Keri < G.

¹² Gomi < G.

¹³ Simidi < G.

¹⁴ Bringı, G.

¹⁵ Bringğ, G.

¹⁶ Ludi < G.

¹⁷ Wğa, G.

¹⁸ Irdğe, G.

¹⁹ Madsoni < G.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartnelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სვანური)	
cera	воск	Wachs	Tsminda santeli	Santeli	Shid ¹	ცვილი
apis	пчела	Biene	Putkari	S'cha	Gob	ფუტკარი
hydromel	питейной мёд	Meth	Tapli-tzkali	—	—	მეთი
panis	хлеб	Brod	Puri	Tschkomi	Dier	პური
butyrum	масло	Butter	Erbo	Erbo	Erbo	კარაჭი
caseus	сыр	Käse	Kneli	Kwali	Tasch	ყველი
ovum	яйцо	Ey	Kuerzchi	Markweli	Gikre	კვერცხი
piscis	рыба	Fisch	Tewsi	Tschchomi	Kalmach	თევზი
avis	птица	Vogel	Prinvaeli	Prinuli ²	Mepel	ჩიტი, ფრინველი
penna	перо	Feder	Pta	Gola	Gale	ფრთა
farina	мука	Mehl	Pküli	Kiri	Pek	ფქვილი
lintheum	холст	Leinwand	Tilo	Portscha	Sgur	ტილო
lana	шерсть	Wolle	Matkli	Motkori	Matkel	მატყლი
sericum	шелк	Seide	Abreschumi	Abreschumi ³	Abreschumi	აბრეშუმი
corium	кожа	Leder	Samagi	Zaga	Samok	ტყავი
pannus	сукно	Laken	Maudi, Tschali	Takalati	Osar, Tska- lati	მაუდი
indusium	рубаша	Hemd	Perangi	Osare	Patan	პერანგა
femoralia	портяги	Beinkleider	Nipchawi	Kurta	Arschui	ნიფხავი
vestis	одежда	Kleid	Tanisaumosi	—	Wereku	ტანისა- მოსი
pileus	шапка	Hut	Kudi	Kudi ⁴	Paku	ჭული
calceus	сапог	Schuh	Tschekma	Tschekma ⁵	Tschekma	ჩექმა
culter	нож	Messer	Dana	Chami	Jetselg	დანა
cochlear	ложка	Löffel	Kosi	Kosi ⁶	Kis	კოჯი
falx	боса	Sichel	Zeli	Zeli ⁷	Mortschi	ცელი
foenum	сено	Heu	Tiwa	Tipi	Tschem	თივა
aratrum	плуг	Pflug	Gutani	Ogapa	Gutan	გუტანი
gladius	сабля	Schwert	Chmali	Lekuri	Chmal	ხმალი
sclopetum	ружьё	Büchse oder Schießge- wehr	Topi	Topi ⁸	Top	ოფი
ignis	огонь	Feuer	Zezechli	Datschche	Jemesk	ცეცხლი
arbor	дерево	Baum	Tqe, ut. tke	Tka	Tzcheka	ხე
lignum	дрова	Holz	Sche-scha	Dischcha	Sek	შეშა
fomes fra- gilis	трут	Zuuder- schwamm	Abedi	Abedi ⁹	Abed	აბედი

¹ Gid, G.

² Prinuli < G.

³ Abreschumi < G.

⁴ Kudi < G.

⁵ Tschekma < G.

⁶ Kosi < G.

⁷ Zeli < G.

⁸ Topi < G.

⁹ Abedi < G.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartuelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სვანური)	
pulvis pyr.	порох	Schießpul- ver	Zamali	Zamali ¹	Shak ²	თოფის წამალი
silex	кремень	Feuerstein	Tali	Kaschi ³	Kasch	კაჟი
sal	соль	Salz	Marili	Shumi ⁴	Gin	მარილი
chalybs	сталь	Stahl	Poladi	Poladi ⁵	Polad	ფოლადი
ferrum	железо	Eisen	Rkina	Kina	Beresch	რკინა
plumbum	свинец	Bley	Tküe	Tküe ⁶	Tkui	ტყვია
stannum	олово	Zink	Kala	Kale	Kalai	კალა
cuprum	красная медь	Kupfer	Spilensi	Linshi ⁷	Spilens	სპილენძი
aurichalcum	желтая медь	Messing	Tidbaeri	Tidbäri ⁸	Tudber	თითბერი
sulphur	серა	Schwefel	Gogirdi	Zulzuba	Gogird	გოგირდი
nitrum	селитრა	Salpeter	Gordschila ⁹	Gordschila ¹⁰	Shak ¹¹	გვარჯილა
argentum	серебро	Sibler	Werzehli	Kwartseh- chili	Werzehle	ვერცხლი
aurum	золото	Gold	Okro ¹	Mokro	Oker	ოქრო
pecunia	деньги	Geld	Tetri	Para	Para	ფული
terra	земля	Erde	Miza	Dicha	Gin	მიწა
argilla	глина	Thon	Ticha	Ticha ¹²	Gin	თიხა
arena	песок	Sand	Chumi	Chumi	Chum ¹³	ქვიშა
calx	известь	Kalk	Kiri	Kiri ¹⁴	Kir	კირი
lapis	камень	Stein	Kwa	Kua	Kwa	ქვა
scaturigo	источник	Quell	Tzkaro	Zurgili	Jits	წყარო
fluvius	река	Strom	Bdinare	Bdinare ¹⁵	Gangalits	მდინარე
via	дорога	Weg	Gsa	Schava	Schuku	გზა
ager	поле	Akker	Mindori	Mindori ¹⁶	Mindor	მინდორი, ყანა
pratium	луг	Wiese	Satibi	Tipi	Jare	მდელო
mons	гора	Berg	Klde, Mta	Kirde	Kodsch ¹⁷	მთა
glacies	лёд	Eis	Kinuli	Ini	Kwarem	ყინული
nix	снег	Schnee	Towli	Teri	Mus	თოვლი
pluvia	дождь	Regen	Tzüna	Tschima	Utschga	წვიმა
tonitrum	гром	Donner	Kuchili	Gurgin	Jichanar	ქუხილი
fulgur	молния	Blitz	Elwa	Wali	Elwai	ელვა
sol	солнце	Sonne	Mse	Bscha ¹⁸	Mish ¹⁹	მზე
luna	месяц	Mond	Mtnare	Tnta	Deschdai	თვარე
dies	день	Tag	Dge	Ga	Antkwesk	დღე

¹ Zamali < G.

² Gak, G.

³ Kağı, G.

⁴ Gumi, G.

⁵ Poladi < G.

⁶ Tkue < G.

⁷ Lingi, G.

⁸ Tidbäri, G.

⁹ Gordğila, G.

¹⁰ Gordschila < G.

¹¹ Gak, G.

¹² Ticha < G.

¹³ Chumi Chum < G.

¹⁴ Kiri < G.

¹⁵ Bdinare < G.

¹⁶ Mindori < G.

¹⁷ Kodğ, G.

¹⁸ Bğa, G.

¹⁹ Miğ, G.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartuelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სვანური)	
stellae	звѣзды	Sterne	Marskulawi	Muruts	Leet	ვარსკვ- ლავი
nox	ночь	Nacht	Game	Seri	Isgiadeg	ღამე
meridies	полдень	Mittag	Schudage	Gonge	Gadi	შუადღე
hodie	—	Heute	Dges	Gä	Gaad	დღეს
heri	—	Gestern	Guschin	Goga	Miehar	გუშინ
cras	—	Morgueu	Chnal	Tschunne	—	ხვალ
dies solli *	воскре- сенье	—	küre	dshaschga	mischjiadeg	კვირა
— lunae	понедел- ник	—	orschabati	tutaschga	dosehdisch	ორშაბათი
— martis	вторник	—	sanschabati	tachaschga	tachosch	სამშაბათი
— mercurii	среда	—	otchshabati	ğumaschga	ğumasch	ოთხშა- ბათი
— jovis	четвер- ток	—	chutschabati	tschaschga	tzaasch	ხუთშა- ბათი
— veneris	пятница	—	paraskewi	obischga	obisch	პარასკევი
— saturni	суббота	—	Schabati	Sabatoni	Sabtim	შაბათი
hebdomas mensis	неделя месяц	Woche Monat	Kuire Twe	Dshaschga Tuta	Naksi Twai	კვირა თვე
Januarius **	Январь	—	1. Ianwari	—	Ianwari	იანვარი
Februarius	Февраль	—	2. Teberwali	—	Teberwali	თებერ- ვალი
Martius	Март	—	3. Marti	—	Marti	მარტი
Aprilis	Апрель	—	4. Aprili	—	Aprili	აპრილი
Maius	Май	—	5. Maisi	—	Maisi	მაისი
Junius	Июнь	—	6. Tiba-twe	Iwanoba	Iwanobis- twai	ივნისი
Julius	Июль	—	7. Mkatatwe	Kwerkwe	Kwirikobis twai	ივლისი
Augustus	Август	—	8. Maria mo- bistwe	Argusto	Mariobis twai	აგვისტო
September	Сентябрь	—	9. Enkenis twe	Ekenia	Ekenistwai	სექტემ- ბერი
October	Октябрь	—	10. Gwüno- bis twe	Gumatuta	Zipobis twai	ოქტომ- ბერი
November	Ноябрь	—	11. Georgo- bis twe	Gergeba tuta	Georgobis twai	ნოემბერი
December	Декабрь	—	12. Christi- schobis twe	Kise tuta	Chrischobis twai	დეკემბერი
annus isiumium	год год	Jahr	Tzelitzadi Marchwa	Zanamozana Pitschwan	Sai iltshar ¹	წელიწადი მარტვა

*—** კვირის დღეებისა და თვეების ჩამოთვლა პალასს გამოუტყვებია.
¹ Scinium—iltshar < P.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartuelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სვანური)	
ver	весна	Frühling	Gasapchuli	Gasapchuli	Gosapchuli ¹	გაზაფ- ხული
aestas	лето	Sommer	Sapchuli	Sapchuli	Sapchuli ²	ზაფხული
autumnus	осень	Herbst	Schamod- goma	Schamod- goma	Schamod- goma ³	შემოდ- გომა
hyems	зима	Winter	Samtari	Samtari	Samtari ⁴	ზამთარი
somnus	сон	Schlaf	Dsili	Luri	Luri ⁵	ძილი
vigilia	бдение	Wachen	Gidsili	—	—	ღვიძილი
morbus	болезнь	Krankheit	Satkiwari	—	—	ავადმყო- ვობა
sanitas	здравие	Gesundheit	Zits-zo- schle	—	—	ჯანმრთე- ლობა
frigus	стужа	Kälte	Zizie	Zizie	Zizie ⁶	სიცხვე
calor	теплота	Wärme	Tbila	Tbila	Tbila ⁷	სითბო
quies	покой	Ruhe	Gansueneba	—	—	სიმშლი
amicus	друг	Freund	Megobari	—	—	მეგობარი
inimicus	недруг	Feind	Mteri	—	—	მტერი
fames	голод	Hunger	Schimschili	—	—	სიმშლი
sitis	жажда	Durst	Mskur-ewili	—	—	წყურვილი
albus	белый	Weiß	Tetri	Tsche	Tetune	თეთრი
niger	чёрный	Schwarz	Schawi	Schamb	Meschehe	შავი
ruber	красный	Roth	Tziteli	Tschita	Zerni	წითელი
viridis	зелёный	Grün	Mtzuane	Mtzuane ⁸	Tzuan	მწვანე
caeruleus	синий	Blau	Lurdshi ⁹	Lurdsch ¹⁰	Jurdsch ¹¹	ლურჯი
luteus	жёлтый	Gelb	Kwiteli	Kwiteli ¹²	Kwitai	ყვითელი
parvus	малый	Klein	Batara	Sima	Katon	პატარა
magnus	великий	Groß	Didi	Didi ¹³	Gangai	დიდი
durus	твёрдый	Hart	Magari	Magari ¹⁴	Bekgi	მაგარი
mollis	мягкий	Weich	Rbili	Lubu	Menschge	რბილი
asper	шерохо- ватый	Rauh	Abursche- luli ¹⁵	—	—	ხორკლი- ანი
laevis	гладкий	Glatt	Galesili	—	—	სწორი, გლუვი, პრიალა
dulcis	сладкий	Süß	Tkbili	—	Mutschjuchi	ტკბილი
amarus	горький	Bitter	Mtzare	Kolo	Maulni	მწარე
acidus	кислый	Sauer	Mschawe ¹⁶	Mschau ¹⁷	Mschau ¹⁸	მეჟე
gravis	тяжёлый	Schwer	Mtsime	Moka	Kwani	მძიმე

¹ Gasapchuli—Gosapchuli<G.

² Sapchuli—Sapchuli<G.

³ Schamodgoma—Schamodgoma<G.

⁴ Samtari—Samtari<G.

⁵ Luri<G.

⁶ Zizie—Zizie<G.

⁷ Tbila—Tbila<G.

⁸ Mtzuane<G.

⁹ Lurdgi, G.

¹⁰ Lurdsch<G.

¹¹ Jurdg, G.

¹² Kwiteli<G.

¹³ Didi<G.

¹⁴ Magari<G.

¹⁵ Aburdgeluli, G.

¹⁶ Mšawe, G.

¹⁷ Mschau<G.

¹⁸ Mišan G.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartuelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სვანური)	
levis pulcher deformis	лёгкий пригожий непри- годный	Leicht Schön Ungestalt	Subuki Lamasi Awi	Lekin Skunami Ubado	Asch schi Musguen Jek	მსუბუქი. ლამაზი- უნაო.
timidus	боязли- вый	Furchtsam	Mschischari	Schkurin	Makajuar	შშიშარა
calidus	тёплый	Warm	Thbili	Tubn	Tebdi	თბილი
frigidus	студеный	Kalt	Ziwa	Rgili	Mitsgi	ცივი, გრილი
altus	высокий	Hoch	Magali	—	Kowiteli	მაღალი.
humilis	низкий	Niedrig	Dabali	—	Dambai	დაბალი
profundus	глубокий	Tief	Girma	Orno	Tschakw	ღრმა
bonus	добрый	Gut	Kargi	Dschiri ¹	Eser	კარგი
malus	худый	Böse	Pinti	Moglach	Choia	ავი, ცუდი
flere	плакать	Weinen	Tirili	—	—	ტირილი
ridere	смеяться	Lachen	Zizili	—	—	სიცილი
amare	любить	Lieben	Zikwarulj	—	—	სიყვარული
loqui	говорить	Reden	Laparaki	—	—	ლაპარაკი
occidere	убить	—	mofkla	—	—	მოკვლა
mori	умереть	Sterben	Maukudeba	—	—	სიკვდილი, კვდომა
mortuus	умерший	—	gudari	—	—	მკვდარი
vivere	жить	Leben	Zizots'chle	—	—	ცხოვრება
aegrotare	болеть	—	awantopoba	—	—	ავადმყოფობა
edere	есть	Essen	Satschmaeli	—	—	ჭამა
bibere	пить	Trinken	Sasmaeli	—	—	სმა
dare	дать	Geben	Mamets	—	—	მიცემა
petere	просить	—	ft'chowe	—	—	თხოვნა
sumere	брать	Nehmen	Gamowartii	—	—	გამორთმევა
videre	видеть	Sehen	Chedau	—	—	ხედვა
audire	слышать	Hören	Gaigone	—	—	სმენა
ire	ити	Gehen	Zasla	—	—	წასვლა
equitare	ехать	Reiten	Zeheni ²	—	—	ცხენით $\frac{1}{2}$ წა- სვლა
mittere	послать	—	gaksawna	—	—	გაგზავნა
expectare	ожидать	—	moodsa	—	—	მოცდა
punire	наказывать	—	dgarima	—	—	დასჯა.

2. Lesginische und damit verwandte Mundarten*:
(ლეკური და მისი მონათესავე ენები)

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	Deutsch (გერმანული)	1. Von Anzug (ანწებური)	2. Dschur (კარული)	3. Chunsag (ხუნახური)	4. Dido (დიდოური)
Deus	Бог	Gott	Bedschet	[Bedschet]	Bedschas ¹	[Bedschet]
Dominus	господин	Herr	Chaan	Chaana	[Chaana]	Anarax ²
Ego	я	Ich	Dun	[Dun]	[Dun]	Di
meus	мой	mein	Dür	Dürab	Dürbugu	Dae
meus bos	мой бык	—	dür ös	Dürab ots	—	Dae is
mea vacca	моя корова	—	dür akā	dürab akā	—	dae atā ³
Tu	ты	Du	mun	[mun]	[mun]	mi
tuus	твой	Dein	Dur	Durab	Dur ⁴	Daebi ⁵
tuus bos	твой бык	—	dur ös	durab ots	—	daebi is
tua vacca	твоя корова	—	dur akā	durab akā	—	daebi atā ⁶
ille	он	er	Hadab	[Hadab]	dow ⁷	Dgo ⁸
nos	мы	wir	Nig ⁹	[nishi]	nishe ¹⁰	Eli
vos	вы	Ihr	Mug ¹¹	[mush]	musch ¹²	Megi ¹³
Ili	они	sie	Hadal	Dal	Doll ¹⁴	gedwi ¹⁵

* გიულდენშტეტის დედანში მოცემულია ლათინურ-რუსული შესატყვისები ნაცვლად გერმანულისა, რომელიც პალასს აქვს; ჩვენ ორივე შევამოთ. ამასთან, კვლარატულ ფორმებში ეათებზე იყო სიტყვებს, რაც გიულდენშტეტის დედანში არ არის, ან იმათ ალგილას დეფიციტა, ხოლო პალასს კი შეუტია.

¹ Bedschet, P.

² Anarax, P.

³ meus bos—dae atā < P.

⁴ Durab, P.

⁵ Däbi, P.

⁶ tuus bos—daebi atā < P.

⁷ Hadab, P.

⁸ Dscho, P.

⁹ nish, P.

¹⁰ nish, P.

¹¹ mush, P.

¹² mush, P.

¹³ Meshi, P.

¹⁴ Dal, P.

¹⁵ Shedwi, P.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	Deutsch (გერმანული)	1. Von Anzug (ანწმუხური)	2. Dschur (ქართული)	3. Chunsug (ხუნძახური)	4. Dido (დიდოური)	თავისთავს თავისი თავისი ხარი თავისი ძროხა ჩვენი თქვენ თქვენი ვინ? ვისი ვის ვის აქეთ იქეთ დღისანია ცრტახანია შოახს ახლოს რა? პო არა შემდეგ, უკან უწინ -თვის
se	себя	sich	Jenó	ჯენო ¹	—	—	თავისთავს
suus	свой	sein	Jénel	ჯენელაბ ²	Schendi, dilno ³	—	თავისი
suus hros	свой быкъ	—	jenel ós	—	—	—	თავისი ხარი
sua vacca	своя корова	—	jenel aká ⁴	—	—	—	თავისი ძროხა
noster	наш	unser	néger ⁵	ნეჯერ ⁶	nedshe ⁶	—	ჩვენი
vobis	ваш	Euch	Müger ⁸	[musherab]	[moshorab]	—	თქვენ
vester	ваш	—	müger	მოჯორაბ	nusher ⁹	—	თქვენი
quis	кто	wér	Schin	Scheun	Schumun	Schehiol	ვინ?
cuius	чей	wessen	Ch'i]	Chilabi	Kisamun	Tihus	ვისი
cui	кому	wem	chil	chibi	[Chibi]	—	ვის
quem	кого	wen	Hauh'li	Chisissi	—	—	აქეთ
huc	сюда	Hieher	S'lab	Echiab	Ani	To	იქეთ
illuc	туда	Dorthin	Dabá	Dabai	Davechun	Elagor	დღისანია
diu	давно	Längst	Ameramech ¹⁰	[Ameramech]	Eneuechwu	Chomiol'	დღისანია
nuper	недавно	neulich	Dahamech	Tinamech ¹¹	Dahabugu ¹²	Taniol'	ცრტახანია
longinque	далеко	Fern	Rigad ¹³	[Ridshad]	Ridkad ¹⁴	maeki ¹⁵	შოახს
prope	близко	nate	Hangi ¹⁶	Hege ¹⁷	Agar	Igo	ახლოს
prope	что	was?	Schib	Schobugur	Schibit (hihe) ¹⁸	Schehiol'	რა?
quid	да	Ja	E	Ei	Hlik (asstu) ¹⁹	Tscho	პო
imo	нет	nein	Guru	Hedschab	Hedschos (hetschon) ²⁰	Anu	არა
non	нет	Hinterher	Makasak	maka	[maka]	—	შემდეგ, უკან
post	после	Vorher	Zebe	[Zobe]	[Zebe]	—	უწინ
ante	прежде	—	ti	ti ²¹	—	—	-თვის
propter	для	—	ti	ti ²¹	—	—	

¹ Shene, P.

² Shenelab, P.

³ Schenelau, P.

⁴ suus hos—jenel aká < P.

⁵ Nesher, P.

⁶ nesherab, P.

⁷ nesherau, P.

⁸ musher, P.

⁹ vester—nusher < P.

¹⁰ Ameramech, P.

¹¹ Tinamech, P.

¹² Dahabuga, P.

¹³ Ridshad, P.

¹⁴ Ridkat, P.

¹⁵ Mäki, P.

¹⁶ Hanshi, P.

¹⁷ Heshé, P.

¹⁸ (hihe) < P.

¹⁹ (asstu) < P.

²⁰ (hetschon) < P.

²¹ Propter—ti < P.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	Deutsch (გერმანული)	1. Von Anzug (ანწმუნური)	2. Dschah (კარული)	3. Chunsag (ხუნსახური)	4. Dido (დიდოური)
Eins		Eins	zo	[zo]	Zo	Zis
Zwey		Zwey	kigo	[Kigo]	Kigo	Keeno
Drey		Drey	Tawgo	Chabgo	Schabgo (chljahgo) ¹	ᶜSonno ²
Vier		Vier	uchgo	[Uchgo]	Uñkigo ³	Uino
Fünf		Fünf	Schugo	[Schugo]	Schugo	ᶜSenno ⁴
Sechs		Sechs	Anthigo ⁵	Anchgo	Antl'go (antl'ko) ⁶	Iño ⁷
Sieben		Sieben	Antelgo	[Antelgo]	Anfl'go ⁸	At'no
Acht		Acht	Mitl'go	Mikgo	Mitl'go	Bit'no
Neun		Neun	Itschgo	[Itschgo]	Itschgo	Otschino ⁹
Zehn		Zehn	Antsgo	[Antsgo]	Anzgo ¹⁰	Ozino
Elf		Elf	Anzila-šogo ¹¹	Anzilazo	Anzilja-zo ¹²	Ziozi
Zwölf		Zwölf	anzila-kigo	[Anzila-kigo]	Anzilja-kigo ¹³	Kaiози
13		13	anzila tawgo	Anzila chabgo	Anzilga chljahgo	ᶜSoiozi
14		14	anzila uchgo	—	—	Uiozi
15		15	anzila schugo	—	—	ᶜSeozi
16		16	anzila antl'go	Anzila anelgo	Anzila antl'go	Išozi
17		17	anzila antchgo	—	—	At'l'ozi
18		18	anzila mitl'go	Anzila inikgo	Anzila mitl'go	Bit'l'ozi
19		19	anzila itschgo	—	—	Etsch'ozi ¹⁴
zwanzig		zwanzig	Chogo	Chogo	Kojo ⁵	Ku

¹ (chljahgo) < P.

² Sonno, P.

³ Uchgo, P.

⁴ Senno, P.

⁵ Antl'go, P.

⁶ (antl'ko) < P.

⁷ Isno, P.

⁸ Antelgo, P.

⁹ Otschin, P.

¹⁰ Antsgo, P.

¹¹ Anzila-šogo, P.

¹² Anzila-zo, P.

¹³ Anzila-kigo, P.

¹⁴ B-etsch'ozi < P.

¹⁵ Chogo, P.

ლათინური [Lateinisch] სიტყვა (სიტყვა)	ჩინური [Hinsisch] სიტყვა	Deutsch (გერმანული)	1. Von Anzug (ანწყობა)	2. Dschah (ჯაჰ)	3. Chhnsag (ხანსაგ)	4. Dido (დიდო)	რამდენიმე სიტყვა
Ein und zwanzig 22	Chola šogo ¹	Chola zo	Chola šogo ¹	Chola zo	Kōlo zo ²	Kunozis	ოცდაერთი
29	Chola kigo	—	Chola kigo	—	Kūlo kigo	Kuno kaeno	ოცდაორი
Dreissig	Chola itschgo	—	Chola itschgo	—	—	Kuno otschino ³	ოცდაცხრა
Ein und dreissig	Tebergo	Chola-ansgo	Tebergo	Chola-ansgo	[Chola-antsgo]	Kunozino	ოცდაათი
Vierzig	Teberelda-šogo	Chola anzila zo	Teberelda-šogo	Chola anzila zo	[Chola anzila zo]	Kunoziozi	ოცდაათმეტი
Ein und vierzig	Kichogo	[Kichogo]	Kichogo	[Kichogo]	[Kichogo]	Kaenoku ⁴	ორმოცი
Ein und Fünzig	Kichelda šogo ⁵	Kichoida zo	Kichelda šogo ⁵	Kichoida zo	[Kichoida zo]	Kaenokunozis ⁶	ორმოცდაერთი
Ein u. fünf- zig	Kichelda antsgo	[Kichoida antsgo]	Kichelda antsgo	[Kichoida antsgo]	[Kichoida ant- sgo]	Kaenokuno- zino ⁷	ორმოცდაათი
Sechzig	Kichelda anzila šogo ⁸	Kichelda anzila zo ⁹	Kichelda anzila šogo ⁸	Kichelda anzila zo ⁹	—	Kaeno kuno	ორმოცდათერთ- მეტი
61	Taw-chogo	Chabzul-chogo	Taw-chogo	Chabzul-chogo	Taw-chogo	ziozi ¹⁰	სამოცი
Siebenzig	Tawchogelda šogo	Chabchoelda zo	Tawchogelda šogo	Chabchoelda zo	—	Sonno kunozis ¹²	სამოცდაერთი
71	Tawchogelda antsgo	Chabchoelda antsgo ¹³	Tawchogelda antsgo	Chabchoelda antsgo ¹³	[Chabchoelda zo]	Sonno kunozino ¹⁴	სამოცდაათი
Achtzig	Tawchogelda anzila šogo	Chabchoelda anzila zo	Tawchogelda anzila šogo	Chabchoelda anzila zo	—	Sonnoku ziozi ¹⁵	სამოცდათერთ- მეტი
81	Ueh chogo	Uehzul chogo	Ueh chogo	Uehzul chogo	[Uehzul chogo]	Uinoku	ოთხმოცი
	Ueh chogelda šogo	Uehzulchogezo	Ueh chogelda šogo	Uehzulchogezo	—	Uino kunozis ¹⁶	ოთხმოცდაერთი

¹ Chola sogo, P.² Chola-zo, P.³ 22—kuno otschino < P.⁴ Kānoku, P.⁵ Kichelda sogo, P.⁶ Kānokunozis, P.⁷ Kānokunozino, P.⁸ Sogo, P.⁹ Kichelda anzila zo < P.¹⁰ Kānokunoziozi, P.¹¹ Sonnoku, P.¹² 61—Sonno kunozis < P.¹³ Chabchoekta zo, P.¹⁴ Sonnokunozino, P.¹⁵ 71—Sonno ziozi < P.¹⁶ 81—Uino kunozis < P.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	Deutsch (გერმანული)	1. Von Anzug (ანწებური)	2. Dschah (ქართული)	3. Chunsag (ხუნსახური)	4. Dido (დიდოური)	ლომონოსოვი
homo	человек	Neunzig	Uch chogeldia antsgo ¹	Uchzul choelda antsgo ¹	[Uchzul chorgozo]	Uinokuzino	ლომონოსოვი
gens	народ	91	Uch chogeldia anzila šogo	—	—	Uinokun čiozi ²	ლომონოსოვი
pater	отец	Hundert	Nusgo	[Nusgo]	[Nusgo]	Bischon	ოტონი
avus	дед	200	Kinusgo	—	—	Kaenobischon	სი
proavus	прадед	300	Tabnusgo	Chabnusgo	—	Sonnobischon ³	ორასი
mater	мать	Tausend	Asargo ⁴	[Asargo]	[Asargo]	Ozinobischon	სამასი
frater	брат	Mensch	Bahardsh	Tsch ⁵	Zozi, genat ⁶	Tschekavi	ათასი
soror	сестра	Volk	Jemeraudshi	Gamahaa ⁷	—	Os	აღანიანი
filius	сын	Vater	Dede	[Dede]	Dadi	Obio	ბაღნი
filia	дочь	Großvater	Haedede ⁸	Haeroemen ⁹	Kudaemim ¹⁰	Etschho	მამა
infans	младенец	Urgroßvater	Haededel dede ¹¹	Haeroemen zallo dede ¹²	—	—	პაპის მამა
puer	мальчик	Mutter	Ebel	[Ebel]	Evel	Emiin	დედა
vir	муж	Bruder	Uats	[Uats]	Waas (uaz) ¹³	Glutschessio	ძმა
		Schwester	Hiats	[Hiats]	Jas (jaz) ¹⁴	Akiessio	და
		Sohn	Timir	Chimir	Timir	Utschi	ვაჟი/წილი
		Tochter	Jas	[Jas]	Jass ¹⁵	Kid	ქალიწილი
		Kind	Timir	Chimir	[Timir]	Takui uschi ¹⁶	ბავშვი
		Knabe	Uassa	[Uassa]	Wass ¹⁷	Utschi	ბიჭი
		Mann	Tsch ¹⁸	[Tsch ¹⁸]	Bahardsch	—	მამაკაცი

¹ Uchzul chorgozo, P.

² 91—uinokuziozi < P.

³ 200—Sonnobischon < P.

⁴ Asargo, P.

⁵ Behardsh oder Tsch¹⁸ —, P.

⁶ Zozi, genat < P.

⁷ Shamahad, P.

⁸ Hüdede, P.

⁹ Häroemen, P.

¹⁰ Kudämim, P.

¹¹ Hüdedel dede, P.

¹² Häro menzalle dede, P.

¹³ Waos, P.

¹⁴ Jas, P.

¹⁵ Jas, P.

¹⁶ Takwiuschi, P.

¹⁷ Was, P.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	Deutsch (გერმანული)	1. Von Anzug (ანწებური)	2. Dschar (ქარული)	3. Chunsag (ხუნძახური)	4. Dido (დიდორი)	მოხუცი კაცი მოხუცი ქალი ქმარი ცოლი დედმეცე, ქალი ქალწული კახბა თმა წვერი შუბლი თუბლი ცხვარი ყური პარი ტუხი ქბილი ყმა თავი ყელი, კისერი მხარი ხელი
senex anus maritus uxor foemina vingo meretrix capillus barba frons oculus nasus auris os labium dens lingua caput collum humerus manus	старый старуха муж жена женщина девица блудь волос борода лоб глаз нос ухо рот губа зуб язык голова шея плечо рука	Greis Alt Weib Ehemann Ehefrau Weib Jungfer Hure Haar Bart Stirn Auge Nase Ohr Mund Lippe Zahn Zunge Kopf Hals Schulter Hand	Herautschi Hera ädam Bichintschi Tschugo ² Tschugo ⁶ Jasse Jehuli tschugo ⁷ Sab ⁸ Mejg ¹⁰ Nodo' Beer Chumug In Kaal Kuèt Sibi ¹⁵ Maats Betèr Gubur Buhun Kuèr	[Herautschi] Herau tschaba Genelau tseli ¹ Genelau tschaba ³ Rutschaba [Jasse] [Sab] [Mejes] [Nodo'] [Beer] Muschusch Ècn [Kaal] Kutal [Sibi] [Mats] Bekèr Gabur Getsch Ker	— Herau Bichintschi Tschuga ⁴ Tschugu ⁶ [Jasse] — Gelal, haljal ⁹ Mesch ¹¹ [Nodo'] Ber ¹² Chomag En ¹³ Kal ¹⁴ Kutwi Zabi Maz ¹⁶ Betèr Gabur Gesch Kwer (Kunur) ¹⁷	Etschru tschekwi Etschru ganabi Tschediu Dae baru Ganabi Kid — Kodi Mescholga Tlokwa Orirabi Mali Aheabi Haku Hut Kizu Mets Tkin Metsch Hiro Retla	

¹ Shenelautschi, P.² Tschusho, P.³ Shenelautschaba, P.⁴ Tschusha, P.⁵ Tschusho, P.⁶ Tschushu, P.⁷ Jehuli-tschusho, P.⁸ Sab, P.⁹ Galal, haljal < P.¹⁰ Mejes, P.¹¹ Mejes, P.¹² Beer, P.¹³ In, P.¹⁴ Kaal, P.¹⁵ Sibi, P.¹⁶ Mats, P.¹⁷ (Kunur) < P.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	Deutsch (გერმანული)	1. Von Anzug (ანწმუნური)	2. Dschar (ქარული)	3. Chunsag (ხუნახუბრი)	4. Dido (დიდოური)	
digitus	палец	Finger	Näts	Gilisch	Kilisch (kelesch) ¹	Baschibi	თითი
unguis	ноготь	Nagel	Maat	Maach	Mat'	Mot'ugi	ფრჩხილი
femur	бедро	Lende	Maatsch	Maatscho	[Maatsch]	Och	თუფები
crus	голень	Bein	Maho	[Maho]	[Maho]	Komtschu	წვივი
pes	нога	Fuß	Pog	[Pog]	Heteh ²	Rori	ფეხი
genu	колѣно	Knie	Naku	Guga	Naku	Eknoku	მუხლი
mamma	тѣтъа	Brüste	Keek	Chudii	Kaka (keke) ³	Kiki	ძუძუ
penis	мужской детород- ный удъ	—	Beker	—	—	Bilu	მამაკაცის ასო
vulva	женский детород- ный удъ	—	~nis	—	—	Beti ⁴	ქალის ასო
cutis	кожа	Haut	Cheg	Kech	Zoko	Bik	ტყავი
caro	мясо	Fleisch	Hân	[Hân]	Chjan ⁵	Reti'	ბორცვი
os	кость	Knochen	Radla	Rekka	Radla, rat'lah ⁶	Tlusa	ძვალი
sanguis	кровь	Blut	Bi	[Bi]	Bi, pih ⁷	E	სისხლი
pinguedo	жир	Fett	Tati	[Tati]	—	Riti'	ქანი
cerebrum	мозг	Gehirn	Adamachu	Adalmahu ⁸	Korts	Ata	ტვინი
cor	сердце	Herz	Rak	[Rak]	[Rak]	Roko	გული
urina	моча	Urin	Kusch	[Kusch]	[Kusch]	—	შარდი
sudor	пот	Schweiß	Eet	Eiki	Heet	Igodi	თვლი
canis	собака	Hund	Rog	He	Hue	Gwai	ძაღლი
felis	кошка	Katze	Getu	Pishik	Geto	Keto	კატა
bos	быкъ	Ochs	Os	Ots	Ots	Is	ბარი

¹ Pih < P.
² Adalmohu, P.

³ Penis—beti < P.

⁴ Han, P.

⁵ Radle, P.

⁶ (Kelesch) < P.

⁷ Pog, P.

⁸ (Keke) < P.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	Deutsch (გერმანული)	1. Von Anzug (ანწეხური)	2. Dschar (ქარული)	3. Chunsag (ხუნახური)	4. Dido (დიდოური)
vacca	корова	Kuh	Aka	[Aka]	Aka	Ata
vitulus	теленок	Kalb	Betsche	[Betsche]	[Betsche]	Meschj
equus	лошадь	Pferd	Tschu	[Tschu]	Tschu	Tschu
asinus	осёл	Esel	Hama	[Hama]	[Hama]	Amoi
mulus	лошак	Maulthier	Urtsem	Ertsem	Urtsen	Kworetzeni
ovis	овца	Schaaß	Eli	[Eu]	[Eu]	Betl'
aries	баран	Widder	Deon	Kü	[Ki]	Mitli ¹
capra	коза	Ziege	Teng ³	[Ze]	[Ze]	Tschan ²
caper	козёл	Bock	Hoh	King ⁴	Teng ⁵	Zeki ⁶
agnus	ягненок	Lam	Boton	Keer	Thlehel	Tkeli
sus	свинья	Schwein	Ridg ⁷	Buchon	Boton	Betlo
cervus	олень	Hirsch	Uarania	Tschaan	Gitutsch	Shid ⁸
camelus	верблюд	Kameel	Heleko	Dewa	Warani	Omokwilo
gallus	петух	Hahn	Anako	Helko	Heleko	Onotsch
gallina	курица	Huhn	Tschaha-Hing ¹¹	Anko	Angkoh ⁹	Akaeonotsch ¹⁰
anser	гусь	Gans	[Urdak]	Kaas	[Kaas]	Kochgo
anas	утка	Ente	Rodchi	Urdak	Ruklul anko	—
triticum	пшеница	Waizen	Dok	Rochi	Roodl'	Kikioat
hordeum	ячмень	Gerste	Mutsch	[Dok]	[Dok]	Maka
milium	просо	Hirseu	Ugu	[Mutsch]	[Mutsch]	Mteo
avena	овёс	Haber	Bagdad	Ugü	Niha	—
mays	—	Mays	Tambak	Pinda bugda	Zoroto roodl'	—
tabacum	табак	Taback		Tambukü	Tamako ¹²	Tamaku

¹ Tschian, P.² Zeki, P.³ Tensch, P.⁴ Kinsh, P.⁵ Tensch, P.⁶ Mitli, P.⁷ Ridsh, P.⁸ Shid, P.⁹ Anako, P.¹⁰ Akaeonotsch, P.¹¹ Tschaha-Hinsh, P.¹² Tamoko, P.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	Deutsch (გერმანული)	1. Von Anzug (ანწებულები)	2. Dschari (ქარული)	3. Chunsag (ხუნხახულები)	4. Dido (დიდო)
origa	пшено сорочинское	Reiß	Brinḡ ¹	Brins	Pering ²	Pirangzi ³
grossipium	хлопчатая бумага	Baumwoll	Pabag	Baupug	Otokas	Bamba
agua	вода	Wasser	Htlim	Chim	Htlim, tli ⁴	Htli
cerevissia	пиво	Bier	Tschaa	[Tschaa]	Busa	—
vinum	вино	Wein	Dḡa ⁵	Tschachir	Dḡa ⁶	—
vinu adustum	чхиър	Brantwein	Arak	Arakim	Araki	—
lac recen....	молоко свежее	Frische Milch	Raach	Rāch ⁷	Rrjach ⁸	Ghe
lac coagulat.	молоко кислое	Saure Milch	Beta rāch	Ebeidschara rachi ⁹	Betā	Tekaesighe ¹⁰
mel	мёд	Honig	Hodzò	[Hodzò]	[Hetzò]	Nutzi
cera	воск	Wachs	He	[He]	Hoe	—
apis	пчела	Biene	Na	[Na]	Na	Tut
hidromel	питейный мёд	Meth	Hidzil htlim	[Hidzilhtlim]	Hadzul htlim	Nūlzi htli ¹¹
panis	хлеб	Brod	Tsched	[Tsched]	[Tsched]	Sia
—	масло коровье	Butter	Nach	[Nach]	Nah	Ghes ridtl ¹²
caseus	сыр	Käse	Haan	[Haan]	[Haan]	Akri
ovum	яйцо	Ey	Hano	[Hano]	Hono; chono ¹³	Kenatsch
piscis	рыба	Fisch	Tschua	[Tschua]	[Tschua]	Bessüro
avis	птица	Vogel	Hindḡ ¹⁴	[Hindsh]	[Hindsh]	Agitschik
penna	перо	Feder	Mitir	[Mitir]	[Mitir]	Lelabi
farina	мука	Mehl	Aat	[Aot]	Chara rodtl ¹⁵	At
linteum	холст	Leinwand	Girdḡi ¹⁶	[Girdsch]	Hebed	Katan
lana	шерсть	Wolle	Kuas	[Kuas]	[Kuas]	His

¹ Brinsh, P.

² Perinsh, P.

³ Piranshi, P.

⁴ tli < P.

⁵ Dsha, P.

⁶ Dsha, P.

⁷ Raach, P.

⁸ Raach, P.

⁹ Ebeidscharerach, P.

¹⁰ Tekäsi ghe, P.

¹¹ Nutzilhtli, P.

¹² Ges ridtl, P.

¹³ Chono < P.

¹⁴ Hindsh, P.

¹⁵ Choterrodt, P.

¹⁶ Girdshi, P.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	Deutsch (გერმანული)	1. Von Anzug (ანწყურები)	2. Dschar (პარული)	3. Clunsag (ხუნასბური)	4. Dido (დოდორი)	აბრეშუმი ტყვი ბაუდი პერანგი წიფხვი ტანსაცმელი ქუდი ფეხსაცმელი დანა კოვზი ცელი თივა ბუთანი ხმალი თავი ცეცხლი შემა ხე აბედი თოვის წაბლი კევი
sericum corium pannus industium femorialis vestis pileus calceus culter cochlear falx foenum apatum gladius sclopetum ignis lignum arbor fomes funga- rius pulvis purius silex	шелк кожа сукно рубаша портня одежда шапка шаммак нож ложка коса сено пflug сабля ружьё огонь дерево дерево трут порох кремень	Seide Leder Laken Hemd Beinkleider Kleid — Schuh Messer Löffel Sichel Heu Pflug Schwert Feuergewehr Feuer Holz Baum Zunderschwam Schießpulver Feuerstein	Abreschummi Nakai Sakalat ¹ Gurdè Hebet Reedkuag ³ Tugur Tschegma Nnus Kosi Zoot Cheer Burns Chaltschin Topang Za Zul Guet Saak Cheel Modgo ¹⁰	[Nakai] [Sakalat] [Gurde] [Hebet] — — [Tschegma] [Nnus] [Kosi] [Zoot] [Cheer] [Buruts] [Chaltschin] [Topang] [Za] [Zul] [Guet] [Saak] [Cheel] [Modsho]	Tschila [Nakai] [Sakalat] Retel Tagur ⁷ Retelkum Tagur [Tschegma] [Nnus] Gut Charizad ⁸ — Bruts Choltschen Tomang [Za] [Zül] [Guet] [Saak] Tomangol cheer [Modsho]	Arwaschum Iriot Sakalat Ged Gedl'u Tschetlo Kuk ⁴ Maschabi ⁶ Teek ⁵ Roschi ⁷ Neschu ⁹ Bich Birus Matscha Tupi Zi Redukaza Gwinsched Schokwi Bich Atu	

¹ Sakalat, P.² Tashur, P.³ Reedkuashu, P.⁴ Pilcus—kuk < P.⁵ Kuk, P.⁶ Maschabi, P.⁷ Teek, P.⁸ Charizael, P.⁹ Reschu, P.¹⁰ Modsho, P.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	Deutsch (გერმანული)	1. Von Anzug (სწრაფური)	2. Dschar (ქარული)	3. Chunsag (ხუნსახური)	4. Dido (დიდოური)
sal	соль	Salz	Zam	[Zam]	[Zam]	Zio
chalybs	сталь	Stahl	Tscheran	[Tscheran]	[Tscheran]	Burtik
ferrum	железо	Eisen	Maach	[Maach]	[Maach]	Ger
plumbum	свинец	Bley	Gula	[Gula]	[Gula]	Hil
stannum	олово	Zink	Tuchi	[Tuchi]	[Tuchi]	Kaebn ¹
cuprum	красная медь	Kupfer	Pach	[Pach]	Bach	Hiroz
aureichalcum	желтая медь	Messing	Karbit	[Karbit]	[Karbit]	Maech ²
argentum	серебро	Silber	Aratz	[Aratz]	[Aratz]	Mitzehir
aureum	золото	Gold	Maesed ³	[Mäsed]	[Mäsed]	Ukru ⁴
sulphur	сера	Schwefel	Tschabat	[Tschabat]	[Tschabat]	Tschogok ⁵
nitrum	селитра	Salpeter	Tschamsa ⁶	[Tschamsa]	[Tschamsa]	Tschek ⁷
pecunia	деньги	Geld	Aratzo	[Aratzo]	[Aratzo]	Mitzehir
terra	земля	Erde	Ratl	[Ratl]	[Ratl]	Tschedo ⁸
argilla	глина	Thon	Tschabar	[Tschabar]	[Tschabar]	tohs
calx	известь	Kalk	Kiradg ⁹	[Kiradsch]	Tkae	Kiroi
arena	песок	Sand	—	[Teb]	Tschinig	ქვიშა
lapis	камень	Stein	Teb	—	Izo, bezo ¹²	ჭვა
scaturigo	источник	Quelle	Tudal Itlim	—	—	ჭყარა
fluvius	река	Fluß	Or	[Or]	Hor ¹³	მდინარე
via	дорога	Weg	Nuch	[Nuch]	[Nuch]	გზა
ager	поле	Akker	Meidan	[Meidan]	[Meidan]	მიწდორი, ყანა
pratium	луг	Wiese	Meidan	[Meidan]	Charchualebak	მდელო
mons	гора	Berg	Müer	[Meer]	Tshuru	მთა

¹ Käbn, P.

² Mäch, P.

³ Mäsed, P.

⁴ Ukro, P.

⁵ Mäch, P.

⁶ Tschamsa, P.

⁷ Tschogok, P.

⁸ Gishudo, P.

⁹ Kiradsh, P.

¹⁰ Keru, P.

¹¹ Ker, P.

¹² Itzo, P.

¹³ Or, P.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	Deutsch (გერმანული)	1. Von Anzug (ანწებური)	2. Dschar (ქარული)	3. Chunsag (ხუნსახური)	4. Dido (დიდური)
glacies	лѣд	Eis	Rii	[Rii]	Zuer	Beru
nix	снѣг	Schnee	Asu ¹	[Asu]	[Asu]	Issi
pluvia	дождь	Regen	Zad	[Zad]	Zat ²	Kema
tonitrus	гром	Donner	Gurgur	[Gurgur]	Gogelehu	Chuchudori
fulgur	молния	Blitz	Pri	[Pri]	Pir	Makt'l
sol	солнце	Sonne	Baak	[Baak]	Kko ³	Buk
luna	мѣсяц	Mond	Moots	[Moots]	[Moots]	Butzi
dies	день	Tag	Ko	[Ko]	Dgaka ⁴	Dgekul ⁵
stellae	звѣзды	Sterno	Zoa	[Zoa]	Za ⁶	Za
nox	ночь	Nacht	Surdo ⁷	[Surdo]	[Surdo]	Gidod
hodie	нынѣ	Heute	—	—	Dgaka ⁸	Dgekul ⁹
heri	вчера	Gestern	—	—	Meter	Hut'l
cras	завтра	Morgen	—	—	Sese	Gwide
meridies	полдень	Mittag	Kuat	[Kuat]	Kadmechbu	Kischod
Dies solis	воскресенье	—	Hatani (1)	—	Attani (1)	Hatan (1)
— lunae	понедельник	—	Alt'choni (2)	—	Attchoni (2)	Alt'choni (2)
— martis	вторник	—	Chadusi (3)	—	Itnike (3)	Chadus (3)
— mercurii	среда	—	Tschuadul (4)	—	Hatanek (4)	Tschuadur (4)
— jovis	четверток	—	Tl'oro (5)	—	Chotloko (5)	T'l'oro (5)
— veneris	пятница	—	Mugmar (6)	—	Kurman (6)	Mugmar (6)
— saturnii	суббота	—	Schamat (7)	—	Schamat (7)	Schamat (7) ¹⁰
hebdomas	неделя	Woche	Zoant'le	—	Usmonko	Mugmar ¹¹
mensis	мѣсяц	Mond	Moots	—	Moz ¹²	Butzi

¹ Asu, P.² Zad, P.³ Boak, P.⁴ Dshoka, P.⁵ Dshekul, P.⁶ Zoa, P.⁷ Surdo, P.⁸ Dstaka, P.⁹ Dshekul, P.¹⁰ Dies solis—Schamat < P. ახსთან, დედანნი დღეები არეუ-
ლადაა დალაგებული და ამიტომ გვერდით მიწერილი
აქვთ როგის მარჯვენაგან რიცხვითი ნიშნები. ჩვენ დავა-
ლაგეთ რიცხვების მიხედვით—გ. გ.¹¹ Mushmar, P.¹² Moz < P.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	Deutsch (გერმანული)	1. Von Anzig (ანჟიგური)	2. Dschar (ქარული)	3. Chunsag (ხუნსახური)	4. Dido (დიდოური)
annus	год	Jahr	Sošo ¹	[Soso]	Thahel, sson ²	T'el ³
ver	весна	Frühling	Ichti	—	Ochossa	Atoch
aestas	лето	Sommer	Rij	—	Ridal	Semiti ¹
autumnus	осень	Herbst	Chasil ⁴	—	Chasab	Imcho
hyems	зима	Winter	T'in	—	Chasel	Et'ermo
somnum	сон	Schlaf	Matli	Matli	[Matli]	—
vigiliae	будение	Wachen	Henki	[Henki]	[Henki]	—
morbis	болезнь	Krankheit	Unthi	—	—	—
sanitas	здравие	Gesundheit	Tuchi	—	—	—
frigus	стужа	Kälte	Rohi	—	—	—
calor	теплота	Wärme	Chenti	—	—	—
jejunium	пост	—	Kalchue	—	Kalko	Kal ⁵
quies	покой	—	Harchütü ⁶	—	—	—
amicus	друг	Freund	Hudula	—	—	—
inimicus	недруг	Feind	Šianttschi ⁷	—	—	—
fames	голод	Hunger	Raki	—	—	—
sitis	жажда	Durst	Ganki	—	—	—
albus	белый	Weiß	Arats	[Arats]	Raha	Aluka
niger	черный	Schwarz	Dir	[Dir]	Tscheran	Kaba
ruber	красный	Roth	Baaram	[Baaram]	Baarat ⁸	Zuda
viridis	зелёный	Grün	Ordgin ⁹	[Ordshin]	Urschina, Urtschinab ¹⁰	Etschcassi ¹¹

¹ Soso, P.

² Sson < P.

³ Thlebo, P.

⁴ Chasal, P.

⁵ Jejunium—kal < P.

⁶ Quies—harchütü < P.

⁷ Šianttschi, P.

⁸ Baaram, P.

⁹ Ordshin, P.

¹⁰ Urschina, P.

¹¹ Etschcassi, P.

[Latäinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	Deutsch (გერმანული)	1. Von Anzug (სწეუხური)	2. Dschar (ქარული)	3. Chunsag (ხუნახური)	4. Dido (დიდორი)
caeruleus	синий	Blau	Kehelab	[Kehelab]	[Kehelab]	Niga
luteus	желтый	Gelb	Madgah ¹	[Madshab]	[Madshab]	Itschio
parvus	малый	Klein	Tina	[Tina]	Koka	Taki
magnus	великий	Groß	Kudab	[Kudab]	Chalada	Reko
durus	твёрдый	Hart	Zagab	[Zagab]	Zakaw ²	—
mollis	мягкий	Weich	Aederab	[Aederab]	—	—
asper	шороховатый	Rauh	Actidab	[Actidab]	—	—
laevis	гладкий	Glatt	Terenab	[Terenab]	—	—
dulcis	сладкий	Süß	Gohab	[Gohab]	Hozo	Niai
amarus	горький	Bitter	T'loab	[T'loab]	—	Nekai
acidus	кислый	Sauer	Zekab	—	—	Zekiu
gravis	тяжелый	Schwer	Pakab	—	—	—
levis	легкий	Leicht	Tadahab ³	—	—	—
pulcher	пригожий	Schön	Bersinab ⁴	—	—	—
difformis	непригожий	Garstig	Bersinaguro ⁵	—	—	—
calidus	тёплый	Warm	Henkra ⁶	—	—	—
timidus	боязливый	—	Chenab	—	—	—
frigidus	студеный	Kalt	Buharab ⁷	—	—	—
altus	высокий	Hoch	Tschohab	—	—	—
humilis	низкий	Niedrig	Tughab	—	—	—
bonus	добрый	Gut	T'ihab	—	T'ikabugu	Rigu
malus	худой	Böse	Kueschab	—	Geschabugu	Dguka ⁸
flere	плакать	Weinen	Mage ⁹	—	Otil ¹⁰	—

ლუწი
ყვითელი
ბატონა
დიდი
მცირე
რბილი
ხორკლიანი
პრილა, სწორი
ტკბილი
მწარე
მეფე
მძიმე
მსუბუქი
ლამაზი
უშნა
თბილი
მშინაზა
ცივი, გრილი
მალაღი
დაბალი
კეთილი, კარგი
ცუდი, ავი
ტირილი

⁹ Made, P.
¹⁰ Odil < P.

⁷ Buharab, P.
⁸ Dshuka, P.

⁴ Bersinab, P.
⁵ Bersinaguro, P.
⁶ Timidus—henkra < P.

¹ Madshab, P.
² Zakaw < P.
³ Tahatab, P.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	Deutsch. (გერმანული)	1. Von Anzug (ანწებური)	2. Dschar (კარული)	3. Chunsag (ხუნახური)	4. Dido (დიდოური)
ridere	смеяться	Lachen	Reti	—	Beltanchila ¹	—
amare	любить	Lieben	Huatli	—	—	—
loqui	говорить	Reden	Chabarbedže ²	—	—	—
occidere	убить	Töden	Huaram	—	—	—
mori	умереть	Sterben	Huaram	—	—	—
mortuus	умерший	Todt	Haratsch ³	—	—	—
vivere	жить	Leben	Tschaugujā ⁴	—	—	—
aegrotare	болеть	Kranken	Unti	—	—	—
edere	есть	Essen	Kune ⁵	—	—	—
bibere	пить	Trinken	Heke	—	—	—
dare	дать	Geben	T'lela	—	—	—
petere	просить	Bitten	Hiki ⁶	—	—	—
sumere	брать	Nehmen	Harla	—	—	—
videre	видеть	Sehen	Wechi	—	—	—
audire	слышать	Hören	Riela	—	—	—
ire	идти	Gehen	Witla	—	—	—
equitare	ехать	—	Tschota	Sanitia	—	—
mittere	послать	Senden	Witela	—	—	—
expectare	ожидать	Warten	Tschaa	—	—	—
punire	наказывать	Strafen	Elbitl'a	—	—	—
obedire	повиноваться	Gehorchen	Didaria	—	—	—

¹ Beltanchila < P.

² Chabarbedshe, P.

³ Haratsch, P.

⁴ Tshaugujā, P.

⁵ Kuna, P.

⁶ Hili, P.

3. 4. 5. Sprachen der Kasikumüken, Andi und Akuscha: *

(ყაზიყუმუხური, ანდური და აკუშაური ენები)

[Lateinisch] (ლათინური)	Deutsch (გერმანული)	Kasikumüch- ice ¹ (ყაზიყუმუხური)	Andisch ² (ანდური)	Akuschaish ³ (აკუშაური)	
Deus	Gott	Saäl, B'saal	Tzow	Zalla	ღმერთი
dominus	Herr	Usaldu	Chan ⁴	Talcan	ბატონი
ego	Ich	Na	Den	Du	მე
meus	Mein	Tul	—	Dila	ჩემი
meus bos	—	Tul nitz	Hobunzo dib	—	ჩემი ხარი.
mea vacca	—	Tul öl	Hobsio dib ⁵	—	ჩემი ძროხა
tu	Du	Ina	Men	Ug	შენ
tuus	Dein	Wil	—	Elja	შენი
tuus bos	—	—	Dubunzo	—	შენი ხარი
tua vacca	—	—	Dubsio ⁶	—	შენი ძროხა
illo	Er	Täh	Hegeb	Heich	ის
nos	Wir	Näh	Ischib	Nuehva	ჩვენ
vos	Ihr	Bsu	—	Üschscha	თქვენ
illi	Sie	Ti	—	Haitty	ისინი
noster	Unser	Gul ⁷	—	Dichehelja	ჩვენი
vester	Euer	Usul	—	Uchselja	თქვენნი
quis	Wer	Zu	Iugo ⁸	Tschasa ja	ვინ
cuius	Wessen	Gildi	—	Ilasavi ja	ვისი
cui	Wem	Chin	—	Hisavi ja	ვის
quem	Wen	Zu	—	Hilasavi ja	ვის
huc	Hieher	Tschikuu	Hotlu	Hadgeb ⁹	აქეთ
illuc	Dorthin	Mikun	Hinidil	Aizeb ¹⁰	იქით
diu	Vorlängst	Tschäbrusa ¹¹	Bibugu	Behcalla	დიდიხანა
nuper	Neulich	Bakar-Tschäbrusa	Kotlign	Behcalla quara	ცოტახანა
prope	Nabe	Gansa ¹²	T'lonura	Hamljasabe	ახლოს
longinque	Fern	Archsa ¹³	Lelala	Hjaelasabe	შორს
quid	Was	Ziri	Iwgo	Sesabia	რა

* ხელნაწერში გერმანულის მაგიერ ლათინური შესატყვისებია მოცემული; ჩვენ ორივე მოვიყვანეთ—გ. 3.

¹ Kasikum., P.

² Andi-ice, G.

³ Akuscha-ice, G.

⁴ Chaan, P.

⁵ Meus bos—hobsio dib < P.

⁶ Tuus bos—dubsio < P.

⁷ Shul, P.

⁸ Irego, P.

⁹ Hadsheb, P.

¹⁰ Aiteb, P.

¹¹ Tsäbrusa, P.

¹² Gansa, P.

¹³ Archsa, P.

[Lateinisch] (ლათინური)	Deutsch (გერმანული)	Kasikuni. (ყახიყუმუ- ხური)	Andisch (ანდური)	Akuschaisch (აკუშაური)	
imo	Ja	Mukun	Ibgaido	Halsabe	პო
non	Nein	Bakari	Su	Beecku	არა
1	Eins	Zana ¹	Seb ²	Za, [zana] ³	ერთი
2	Zwey	Kiwa	Tschego	Quial, [Kial]	ორი
3	Drey	Schamba	Tobgo	Abal, [Hawal]	სამი
4	Vier	Mukwa	Bogogo	Ohval, [Urakal]	ოთხი
5	Fünf	Chewa	Ischtugo	Chujal, [Augal]	ხუთი
6	Sechs	Rechwa	Uint'lego	Ureekal, [Jaehal]	ექვსი
7	Sieben	Erulwa	Hotlogo	Veral, [Eruzal]	შვიდი
8	Acht	Maiwa	Beitlego	Gehal ⁴ , [Maizal]	რვა
9	Neun	Urutschwa	Hotschogo ⁵	Urtschemal ⁶ [Urbschanal]	ცხრა
10	Zehn	Atzba	Hotzogo ⁷	Veza ⁸ [Jözal]	ათი
11	Eilf	Atzniazaba	Hotzotl' zeb ⁹	Weznuzara	თერთმეტი
12	Zwölf	Atzniakiwa	Hotzotl' schego ¹⁰	Veza nukjura ¹¹	თორმეტი
13	Dreizehn	Atzniaschamba	—	Veza nuabra ¹²	ცამეტი
14	—	Atzniamukwa	—	Veza nuabura	თოთხმეტი
15	—	Atzniachewa	—	Veza nuachura	თხუთმეტი
16	—	Atznia rechwa	—	Veza nureera	თექვსმეტი
17	—	Atznia erulwa	—	Veza nujarra	ჩვიდმეტი
18	—	Atznia maiwa	—	Veza nukjura	თვრამეტი
19	—	Atznia uru- tschwa	—	Veza knuurtsche- mal ¹³	ცხრამეტი
20	Zwanzig	Kua	Tschezolgo ¹⁴	Hwajal ¹⁵	ოცი
21	Ein u. zwanzig	Kuniazaba	Tschezolgo šeb ¹⁶	Honuzara	ოცდაერთი
22	—	—	—	Honukjura	ოცდაორი
23	—	—	—	Honuabra	ოცდასამი
29	—	—	—	Honurtschemal ¹⁷	ოცდაცხრა
30	Dreissig	Suiwa	Tobzolgo ¹⁸	Abzale	ოცდაათი
31	—	—	—	Abzanuzara ¹⁹	ოცდათერთ- მეტი
40	Vierzig	Mukzalwa	Bogozolgo ²⁰	Auzale	ორმოცი

¹ Zana, P.

² Seb, P.

³ ჩვენს მიერ კვლავატულ ფრჩხილებში ჩასმული სიტყვები ხელნაწერ დედანში არ არის; ისინი პალასის ჩამატება უნდა იყოს (გ. გ.).

⁴ Veral, P.

⁵ Urbschanal, P.

⁶ Gehal, P.

⁷ Jäzal, P.

⁸ Urbschenal, P.

⁹ Hotzotl' zeb < P.

¹⁰ Hotzotl' schego < P.

¹¹ Wezukjura, P.

¹² Weznuzara, P.

¹³ 14 — veza knuurtschemal < P.

¹⁴ Tschezolgo < P.

¹⁵ Hwajal, P.

¹⁶ Tschezolgo šeb < P.

¹⁷ 22 — Honurtschemal < P.

¹⁸ Tobzolgo < P.

¹⁹ Abzanuzara < P.

²⁰ Bogozolgo < P.

[Lateinisch] (ლათინური)	Deutsch (გერმანული)	Kasikum. (ყაზიყუმუხური)	Andisch (ანდურნი)	Akuschaisch (აკუშაური)	
41	—	—	—	Auzanuzara ¹	ორმოცდაერთი
50	Fünzig	Chuzalwa	Ischtizolgo ²	Chuzale	ორმოცდაათი
51	—	—	—	Chuzanuzara ³	ორმოცდათერთმეტი
60	Sechzig	Rechzalwa	Uint'l zolgo ⁴	Ureczale	სამოცი
61	—	—	—	Ureczanuzara ⁵	სამოცდაერთი
70	Siebenzig	Erulzalwa	Hotlozolgo ⁶	Verzale	სამოცდაათი
71	—	—	—	Verzanuzara ⁷	სამოცდათერთმეტი
80	Achtzig	Maizalwa	Beit'l zolgo ⁸	Gjachzale	ოთხმოცი
81	—	—	—	Gjachzanuzara ⁹	ოთხმოცდაერთი
90	Neunzig	Urzalwa	Hotshozolgo ¹⁰	Urtschemzale	ოთხმოცდაათი
91	—	—	—	Urtschemzanuzara ¹¹	ოთხმოცდათერთმეტი
100	Hundert	Durschwa	Beschonugo	Darschschal ¹²	ასი
200	—	Kidurschwa	Tschebe schonugo	Kjudarsch	ორასი
300	—	Schamdurschwa	Tobeschonugo	Audarsch ¹³	სამასი
1000	Tausend	Asarba	Osirugo	Asur ¹⁴ [Asarzal]	ათასი
homo	Mensch	Tschu	Heka	Adim	ადამიანი
gens	Volk	Umat	Chalk	Adimte ¹⁵	ხალხი
pater	Vater	Pu	Ima	Tuttesch	მამა
avus	Großvater	Butalpu	Otschuchaima	Tutteschtuttesch ¹⁶	პაპა
mater	Mutter	Ninu	Ila	Nesch	დედა
papa	Papa	Butai	Ima	Tuttesch	მამა
mama	Mama	Bubai	Ila	Nesch	დედა
frater	Bruder	Uš ¹⁷	Gods	Utzy	ძმა
soror	Schwester	Su ¹⁸	Jods	Dutzy	და
filius	Sohn	Ers	Oscho	Durha	ვაჟიშვილი
filia	Tochter	Dusch	Joschi	Durssi	ქალიშვილი
nepos	—	—	—	Dur. halladurha	შვილიშვილი (ვაჟი)
infans	Kind	Oertscha	Motschi	Nikasedurha	ბავშვი
puer	—	Kiwiša ortscha	Bitschimotschi	Durha	ბიჭი
vir	Mann	Wiritschu	—	Murgul	მამაკაცი

¹ Auzanuzara < P.

² Ischtizolgo < P.

³ Chuzanuzara < P.

⁴ Uint'l zolgo < P.

⁵ Ureczanuzara < P.

⁶ Hotlozolgo < P.

⁷ Verzanuzara < P.

⁸ Beit'l zolgo < P.

⁹ Gjachzanuzara < P.

¹⁰ Hotshozolgo < P.

¹¹ Urtschemzanuzara < P.

¹² Darschal, P.

¹³ 200—audarsch < P.

¹⁴ Asyr, P.

¹⁵ Adimt, P.

¹⁶ Tutteschlatuttesch, P.

¹⁷ Usu, P.

¹⁸ Su, P.

[Lateinisch] (ლათინური)	Deutsch (გერმანული)	Kasikum. (ყაზიყუმუ- ხური)	Andisch (ანდური)	Akuschaisch (აკუმაური)	
senex anus	Greiß Altweib	Kundarguša ¹ Kundarguša- Gersa	Wochor Wochor etsche- ka	Oena Duenachu- nul	მონუცი კაცი მონუცი ქალი
maritus uxor	Ehemann Ehefrau	Les Eher	Kunta Hortsch	Murgul Chunul	ქმარი ცოლი
foemina virgo	Frau Jungfer	Gerša ² Dusch	Joschika Hidi joschi	Chunuladim Durssi	ქალი ქალწული
meretrix capillus barba	Hure Haar Bart	Kächba Tschara Tschir	Kächba Sirgi Bigaḡu ⁴	Choravat ³ Atschme Muzul	კახვა თმა წვერი
oculus frons nasus auris os—oris	Auge Stirn Nase Ohr Mund	Ja Netebek Mai Witschi Sumabek	Harkobil Hunè Mahar Hanka Kol	Uli ⁵ Anta Cancube Lai Mjiuli	თვალი შუბლი ცხვირი ყური პირი
labium	Lippe	Murtschi	Sunka ⁶	Kent	ტუჩი
dens lingva caput collum	Zahn Zunge Kopf Hals	Kertschi Mas Bek Derbasch	Solwol ⁷ Mits Mier Garu	Zulve Limzi Bek Cav ⁸	კბილი. ენა თავი ყელი, კისერი
humerus manus digitus ungvis	Schulter Hand Finger Nagel	Katsch Küä Tschisa Mich	Kaḡitmier ⁹ Kaḡu ¹⁰ Zekoil Mut'la	Cuznume Nak Tulve Mekva	მხარი ხელი თითი ფრჩხილი
femur crus pes genu mamma penis vulva cutis caro	Lende Schienbein Fuß Knie Brüste — — Haut Fleisch	Gira ¹¹ Litja Dḡan ¹² Nikwi Kuku Tschetsch Misch Burtschu Dik	Niko T'lonò Tscheka Niko Koka Toto Kuku Chutscha Itl'	Uttur Kik Kasch Kuqua ¹³ Mamma Tuna Cuta ¹⁴ Quli ¹⁵ Dih ¹⁶	ბარძაყი წვივი ფეხი მუხლი ძუძუ კაცის ასო ქალის ასო ტყავი, კანი ხორცი
os, ossis sanguis	Knochen Blut	Törk Ötah ¹⁷	Rotli Hin	Likka E	ძვალი სისხლი
pingvedo cerebrum	Fett Gehirn	Mai Nä	Soši ¹⁸ Miärut' hono	Hali Mee	ქონი ტვინი

¹ Kundargusa, P.

² Gersa, P.

³ Chorowat, F.

⁴ Bigaschu, P.

⁵ Uli, P.

⁶ Sunka, P.

⁷ Solwol, P.

⁸ Kaw, P.

⁹ Kashitmier, P.

¹⁰ Kashu, P.

¹¹ Schira, P.

¹² Dshan, P.

¹³ Kugua, P.

¹⁴ Penis—cuta < P.

¹⁵ Guli, P.

¹⁶ Di, P.

¹⁷ Oetah, P.

¹⁸ Sosi, P.

[Lateinisch] (ლათინური)	Deutsch (გერმანული)	Kasikum. (ყაზიყუმუ- ხური)	Andisch (ანდური)	Akuschaisch (აკუშაური)	
cor	Herz	Däku	Roko	Urki	გული
sudor	Schweiß	Huk	Hanoche	Maqa ¹	ოფლი
canis	Hund	Ketschi	Choi	Chva	ძაღლი
felis	Katze	Titu	Gedu	Cata	კატა
bos	Ochs	Nitz	Unso	Unz	ხარი
vacca	Kuh	Öl ²	Siju	Al	ძროხა
vitulus	Kalb	Bertsch	T'edir	Cuattscha ³	ბძო
equus	Pferd	Tschu	Kotu	Urtschi	ცხენი
asinus	Esel	Tuku	Hamoroch	Emha	ვირი
mulus	Maulthier	Wilzun	Tokisch	Catschir	ჯორი
ovis	Schaaß	Dä	Haiman	Mazza [Masa]	ცხვარი
capra	Ziege	Zuku	Tzia	Ettscha	თხა
caper	Bock	Käza	Tuka	Burheraza	ვაცი
aries	Widder	Ku	Antl'e	Burherk	ერკემალი
agnus	Lam	Tki	Bura	Muquara	ბატკანი
sus	Schwein	Burku	Chunta	Bdğaca ⁴	ლორი
cervus	Hirsch	Bürni	Belir	Bardcuj ⁵	ირემი
camelus	Kameel	Wanari	Gwanari	Varri	აქლემი
gallus	Hahn	Adjari	Alkuzi	Tauha	მამალი
gallina	Huhn	Anakwi	Uetzu	Ar'a	ქათამი
anser	Gans	Kas ⁶	Kas'	Caş ⁷	ბატი
anas	Ente	Ordek	Ordek	—	იხვი
triticum	Waizen	Letscha	Kir	Auke	ხორბალი
hordeum	Gersten	Ka	Burtschina	Mu'ke	ქერი
milium	Hirsen	Chi	Betscha	Mitschi	ფეტვი
panicum	Fuchsschwanz	Gunugi	—	Carsac	ლომი
avena	Haber	Suś ⁸	Nicha	Sussul	შვრია
mays	Mays	Uschachna- leke	Tschoral lora	Hadğlanke ⁹	სიმინდი
tabacum	Tabak	Tambaku	Koi	Tambacu	თამბაქო
oryza	Reiß	Piring ¹⁰	Pring ¹¹	Berindğ ¹²	ბრინჯი
gossypium	Baumwolle	Pamba	Parsniche	Bamba	ბამბა
aqua	Wasser	Sin ¹³	Ht'len	Schin [Tschim]	წყალი
cerevisia	Bier	Mit	Suro ¹⁴	—	ლუდი
vinum	Wein	Tschur	Gono ¹⁵	Tschahyr	ღვინო
vinum adu- tum	Brantwein	Arak	Arak	Haraky	არაყი
lac recens	Frische Milch	Nek	Schiu	Nil	რძე

¹ Maga, P.

² Oel, P.

³ Kuattsche, P.

⁴ Bdschaka, P.

⁵ Badkuj^a, P.

⁶⁻⁷ Kas, P.

⁸ Sus, P.

⁹ Hadschglanke, P.

¹⁰ Pirinsh, P.

¹¹ Prinsh, P.

¹² Berindsh, P.

¹³ Sin, P.

¹⁴ Suro, P.

¹⁵ Shono, P.

[Lateinisch] (ლათინური)	Deutsch (გერმანული)	Kasikum. (ყაზიყუმუ- ხური)	Andisch (ანდური)	Akuschaisch (აკუმაური)	
lac acidum mel	Saure Mileh Honig	Mast Nitz	Jugurt Huntz	Juhurt Vaša ¹	მაწონი თაფლი
cera apis hydromel	Wachs Biene Meth	Kan Nai Nizalhen	Gir ² Pera Huntz tzitl' schaa	Murtscheli Mirk'e Vašallah' rusch ³	ცვილი ფუტკარი მეთი
butyrum panis caseus ovum piscis avis	Butter Brod Käse Ey Fisch Vogel	Na Tschat Nis Gunnk Häba Lelechi	Siu tl'rutla Gau Išo ⁵ Korkon Migul Zur	Nerch Zulha ⁴ [katz] Nussia To'ca Cos Džanivar ⁶	კარაჭი პური ყველი კვერცხი თევზი ფრინველი, ჩიტი
penna farina linteum lana	Feder Mehl Leinwand Wolle	Bäl; kalam ⁷ Inikma Keten Bēl	Tl'iru Enschur Keten Michi	Pala Betu Catan Pala	ფრთა ფქვილი ტილო მატყლი
sericum corium	Seide Leder	Simi ⁸ Changon	Rekun —	Cacnear' hala ⁹ Kopz	აბრეშუმი. ტყავი
pannus indusium femoralia vestis pileus culter cochlear falx foenum aratrum gladius sclopetum ignis lignum arbor	Laken Hemd Beinkleider Kleid Hut Messer Löffel Sichel Heu Pflug Schwert Schießgewehr Fener Holz Baum	Tschuka Hukwa Hägak ¹¹ Janda Käpa Tschila Kuša ¹³ Tschinikwi Gulu Karas Tur ¹⁵ Topang Zu Täma Murch	Gnka ¹⁰ Gurdo Oschtschok Rotal Lagara Bešun ¹² Arkom Nitscho Utscha ¹⁴ Keb Chiltschamu Toank Za Tiludi Tketur Šeku ¹⁶	Katschu. Han'a Schalva Paltar Capa Dis Qualssa Calca Mura Duraz Tur Tupang Za Urzuli Calki Tapchana	მაუდი პერანგი ნიფხავი ტანსაცმელი ქუდი დანა კოვზი ცელი თივა გუთანი ხმალი თოფი ცეცხლი ფეშა ხე აბედი
fomes fun- garius	Zunderschwam	Jechgwi	Šeku ¹⁶	Tapchana	აბედი

¹ Wasa, P.

² Shir, P.

³ Wassallah' rusch, P.

⁴ Zuhle, P.

⁵ Iso, P.

⁶ Dschaniwar, P.

⁷ Kalam < P.

⁸ Simi, P.

⁹ Kachear'hala, P.

¹⁰ Shuka, P.

¹¹ Häshak, P.

¹² Besun, P.

¹³ Kusa, P.

¹⁴ Utscho, P.

¹⁵ Tura, P.

¹⁶ Seku, P.

[Lateinisch] (ლათინური)	Deutsch (გერმანული)	Kasikum. (ყაზიყუმუ- ხური)	Andisch (ანდური)	Akuschaisch (აკუშაური)	
pulvis pyrius silex sal chalybs ferrum plumbum stannum cuprum aurichalcum sulphur nitrum	Schießpulver Feuerstein Salz Stahl Eisen Bley Zinn Kupfer Messing Schwefel Salpeter	Jansaul Nutscha Psu Tschandan Mach Tschuti Kalai Dupsi Dukni Tschamatu ³ Gentzaule- tzu ⁴	Tschir Tschomu Zon Tschiron Ku Tuschi Kalai Hir Ges Tschabat Gansau ⁵	Jansal Aschul Dse ¹ Schaldan Meeh Korhaschin Kalai Dupsi Eš ² Alt Jansau	თოფის წამალი. კაჟი მარილი ფოლადი რკინა ტყვია კალა სპილენძი თითბერი გოგირდი გვარჯილა
argentum aurum pecunia terra argilla arena calx lapis scaturigo fluvius	Silber Gold Geld Erde Thon Sand Kalk Stein Quell Fluß	Arz Musi Arzu Kerki Luchti Kum Kirasch Tschern Kula Nich	Orši ⁶ Mišidi ⁶ Orši ⁹ Miša ¹⁰ Zerta Kern Hazaonsch Hinzo Iuz Gador	Qunisch ⁷ Altun, murhe Arz Mussa Ant'tsche Kair Zuvan'tschi Carca Hinitsch Chvalal'- erqu ¹¹	ვერცხლი ოქრო ფული მიწა თიხა ქვიშა კირი ქვა წყარო მდინარე
via ager pratun	Weg Acker Wiese	Chuldu Kurn Chulurdu ¹¹	Mikch Chur Chanar	Chuni Cu Aulak	გზა ყანა, მინდორი მდელო
mons glacies nix pluvia tonitrus fulgur sol luna dies stella nox hodie	Berg Eiß Schnee Regen Donner Blitz Sonne Mond Tag Sterne Nacht Heute	Suntu ¹² Mik Marchala Gwaral Kutiburi Partidur Bareh Bers Kini Zuka Chu Dechta	Bil Sar Ansi Za Chuchudi Lanchuni Mit'li Ports Bu Za Ret'lo Getal ¹⁶	Dubura Mih Dahe Cani Kokknubikuli Lanzviculi ¹⁴ Beri Baz Beri Suri ¹⁵ Ducke Isberi	მთა ყინული თოვლი წვიმა ქუხილი ელვა მზე მთვარე დღე ვარსკვლავი ღამე დღეს

¹ Dse, P.

² Es, P.

³ Tschamata, P.
Jeutzaule-tzu, P.

⁵ Shansau, P.

⁶ Orsi, P.

⁷ Gumisch, P.

⁸ Misidi, P.

⁹ Orsi, P.

¹⁰ Misa, P.

¹¹ Chwalalerko, P.

¹² Chulurdi, P.

¹³ Suntu, P.

¹⁴ Lanzinkuli, P.

¹⁵ Suri, P.

¹⁶ Shtel, P.

[Lateinisch] (ლათინური)	Deutsch (გერმანული)	Kasikum. (ყაზიყუმუ- ხური)	Andisch (ანდური)	Akuschaisch (აკუსაური)	
heri	Gestern	Lechu	Sun ¹	Ssa	გუშინ
eras	Morgen	Hunti	Schela	Dg'nal ²	ხვალ
meridies	Mittag	Achten	T'lal	Erillig ³	შუადღე
dies solis	—	Chuldun	Zobol	Itniberi	კვირა
dies lunae	—	Elhätkini	Jehaitschi	Isberi	ორშაბათი
— martis	—	Itui kini	Tschursubu	Dg'nal	სამშაბათი
— mercuri	—	Talat	Mitschiko schoptl	Zreal	ოთხშაბათი
— jovis	—	Erwa	Jot'lidisi	Dgumaberi	ხუთშაბათი
— veneris	—	Chamis	Rusmal	Chvalaldg'u- maberi	პარასკევი
— saturni	—	Nürschmar kini	Schamat	Qunnaberi ⁴	შაბათი
hepdomas	Woche	Nürschmar	Hot'lo	Dguma ⁵	კვირა
mensis	Monat	Barš ⁶	Ports	Baz	თვე
annus	Jahr	Schin	Reschin	Dos	წელიწადი
jeiunium	—	Suma	Kolitschir	Dumbuzali ⁷	მარხვა
ver	Frühling	Intu	Kinu	Ejav	გაზაფხული
aestas	Sommer	Gwintul	Ribu	Ejavlasch schala	ზაფხული
autumnus	Herbst	Subtil	Sirbu	Bechni	შემოდგომა
hyems	Winter	Kintul	Klinu	Qani ⁸	ზამთარი
somnum	Schlaf	Schanaschaua	Klichomado ⁹	Usunne ¹⁰	ძილი
vigiliae	Wachen	Schanuch ka- bier	—	— [Itzuli]	ღვიძილი
morbus	Krankheit	Zuzana ¹¹	—	Itzuli ¹²	ავადმყოფობა
sauitas	Gesundheit	Zuldu šibu ¹³	—	—	ჯანმრთელობა
frigus	Kälte	Darusa ¹⁴	—	—	სიცივე
calor	Wärme	Kiriša ¹⁵	—	—	სითბო
quies	Ruhe	Bihäsibu	—	—	სიმშვიდე
amicus	Freund	Halmachsibu	Nokotlu	Almach	მეგობარი
inimicus	Feind	Duschman	Tuschman	Duschman	მტერი
fames	Hunger	Keschilsibu	—	Riski	სიმშილი
sitis	Durst	Mäksa ¹⁶	—	Mulugi	წყურვილი
albus	Weiß	Tschalasa	Haza	Zubase	თეთრი
niger	Schwarz	Lehiša ¹⁷	Betschedir	Zuttara	შავი
ruber	Roth	Jatulša ¹⁸	Hiri	Hentenase	წითელი
viridis	Grün	Tschuldiša ¹⁹	Chwetschri	Berhase ²⁰	მწვანე

¹ Sun, P.

² Dshual, P.

³ Erillig, P.

⁴ Dies solis—qunnaberi < P.

⁵ Dshuma, P.

⁶ Bars, P.

⁷ Jeiumium—dumbuzali < P.

⁸ Goni, P.

⁹ Klichomodo, P.

¹⁰ Usmune, P.

¹¹ Zuzawa, P.

¹² Itzuli < P (ხემოთ უწერია შემოდგომით).

¹³ Sibü, P.

¹⁴ Darusa, P.

¹⁵ Kirisa, P.

¹⁶ Maksa, P.

¹⁷ Lehiša, P.

¹⁸ Jatulsa, P.

¹⁹ Tschuldisa, P.

²⁰ Chwanzasa, P.

[Lateinisch] (ლათინური)	Deutsch (გერმანული)	Kasikum. (ყაზიყუმუ- ხური)	Andisch (ანდური)	Akuschaisch (აკუშაური)	
coculeus	Blau	Näkesa ¹	Koemi	Chuanzasa ²	ლურჯი
luteus	Gelb	Kakisa ³	Tsheku	Buentase ⁴	ყვითელი
parvus	Klein	Tkiwiša ⁵	Mitschigu	Nicase ⁶	პატარა
magnus	Groß	Kunosa ⁷	Petschncha	Chualase ⁸	დიდი
dulcis	Süß	Nähuša ⁹	Mitza	Miſise ¹⁰	ტკბილი
acidus	Sauer	Kurtschisa ¹¹	Butlin	Turschu	მევეე
bonus	Gut	Kinsa ¹²	Schonschi	Achse	კარგი
malus	Böse	Öša ¹³	Tulu	Vase	ცუდი, ავი
durus	Hart	Psakasa ¹⁴	—	Debhase	მაგარი
mollis	Weich	Kukluša ¹⁵	—	Cantise	რბილი
asper	Rauh	Tschutusa ¹⁶	—	Zachse	ხორკლიანი
laevis	Glatt	Öbtschuša ¹⁷	—	Launse	პრილა, სწორი
gravis	Schwer	Kuša ¹⁸	Hokoro	Deucle ¹⁹	მძიმე
levis	Leicht	Kukluša ²⁰	L'ol'kotle	Kucle ²¹	მსუბუქი
pulcher	Schön	Chuiša ²²	Bagu	Dŕocbase ²³	ლამაზი
difformis	Ungestalt	Ekwiša ²⁴	Kihinti	Zachse	უმწო
timidus	Furchtsam	Nehausaiša ²⁵	Širdo ²⁶	Orokan	შეშარა
calidus	Warm	Geliša ²⁷	Unša ²⁸	Bozarle	თბილი
frigidus	Kalt	Derku	Sodo ²⁹	Da'le	ცივი
altus	Hoch	Lawai	Hirzi	Ocanne	მაღალი
humilis	Niedrig	Kutasa	Tl'ukur	Canze	დაბალი
profundus	Tief	Kurtusa	Lelo	Murle	ღრმა
flere	Weinen	Ätiša ³⁰	—	Vissule	ტირილი
ridere	Lachen	Käkiša ³¹	—	Ducoler'hale	სიცილი
amare	Lieben	Bŕiša ³²	—	Viickule ³³	სიყვარული
loqui	Sprechen	Galgatiša ³⁴	—	Haicule	ლაპარაკი
occidere	Tödten	Ibtscha	—	Caichule	მოკვლა
mori	Sterben	Ipkundi	—	Veepkeyle	სიკვდილი
vivere	Leben	Örmalakiša ³⁵	—	Achalderquis ³⁶	ცხოვრება, სიცოცხლე
aegrotare	Kranken	Hälakäša ³⁷	—	Itzule	ავადმყოფობა
edere	Essen	Dukwanša ³⁸	—	Ukisch ³⁹	ჭამა

1 Näkesa, P.	11 Kurtschisa, P.	21 Kuele, P.	31 Käkiša, P.
2 Berhäse, P.	12 Kinsa, P.	22 Chuisa, P.	32 Bshisa, P.
3 Kakisa, P.	13 Oesa, P.	23 Dschokbase, P.	33 Wükule, P.
4 Bukutäse, P.	14 Psakasa, P.	24 Ekwiša, P.	34 Gulgatiša, P.
5 Twikisa, P.	15 Kukluša, P.	25 Nehausaisa, P.	35 Oermalakisa, P.
6 Nikäse, P.	16 Tschutusa, P.	26 Širdo, P.	36 Achalderkwis, P.
7 Kunosa, P.	17 Oebtschusa, P.	27 Gilisa, P.	37 Halokasa, P.
8 Chwaläse, P.	18 Kusa, P.	28 Unsa, P.	38 Dukwanša, P.
9 Nähuša, P.	19 Druele, P.	29 Sodo, P.	39 Wkisch, P.
10 Misise, P.	20 Kukluša, P.	30 Aetisa, P.	

{Lateinisch} (ლათინური)	Deutsch (გერმანული)	Kasikum. (ყაზიყუმუ- ხური)	Andisch (ანდური)	Akuschaisch (აკუმაური)	
bibere.	Trinken	Hätschanša ¹	—	Uttschisch	სმა
dare	Geben	Duea ²	—	Beekisch	მიცემა
petere	Bitten	Dula ³	—	Gaikisch	თხოვნა
sumere	Nehmen	Lašun ⁴	—	Bek quaikisch	აღება
videre	Sehen	Uku	—	Gebakisch	დანახვა
audire	Hören	Baijan	—	Ba'kisch ⁵	გაგონება, მოსმენა
ire	Gehen	Našu ⁶	—	O'eğ ⁷	წასვლა
equitare	Reiten	Burtigu	—	Murtaivisch	ცხენით წასვლა
mittere	Schikken	Našu ⁸	—	Batunihaseh ⁹	გაგზავნა
expectare	Warten	Atzu	—	Urhale	მოცდა
punire	Strafen	Tembeh ¹⁰	—	Bak'isch	დასჯა

¹ Hätschansa, P.

² Duia, P.

³ Duta?, P.

⁴ Lasun, P.

⁵ Bahkisch, P.

⁶ Nasu, P.

⁷ O'esch, P.

⁸ Nasu, P.

⁹ Baturahasch, P.

¹⁰ Tembech, P.

6. Mizdschegische Mundarten*:

(მიცჯეგური დიალექტები)

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Tschetschen- gisch (ჩეჩნური)	Inguschisch (ინგუშური)	Tuschetisch (თუშური)	
Gott	бог	Däle ¹	Däla	Dale	ღმერთი
Herr	боярин	Aela	Aela	Upali	ბატონი
Ich	я	So	So	So	მე
Mir	мне	Suana	Suana	Suana	მე
Mich	—	Suan	Suan	Suan ²	მე
Mein	мой	Senda	Senda	Sen	ჩემი
Du	ты	Ho	Ho	Ho	შენ
Dich	—	Ho	Ho	Ho ³	შენ
Dir	тебе	Hone	Hone	Hone	შენ
Dein	твой	Henda	Henda	Hem	შენი
Er	он	Jer	Jer	Woje	ის
Wir	мы	Tchen	Tchen	Tchen	ჩვენ
Ihr	вы	Tschun	Tschun	Tschun	თქვენ
Sie	они	Jeresch	Jeresch	Wobei	ისინი
—	[себе]	[чунне]	[чунне]	[чунне]	[თავის თავს]
Sein	свой	Zunde	Zunde	Kortihada	თავისი, მისი
Uns	нам	Tchone	Tchone	Tchone	ჩვენ
Unser	—	Tchende	Tchende	Tchende ⁴	ჩვენი
—	[вас, ваша]	[чун]	[чун]	[чун]	[თქვენ, თქვენი] ⁵
Euer	вам	Tschune	Tschune	Tschune	თქვენ
Wer	кто	Hämilau ⁶	Jermelof ⁶	Menau	ვინ
Wessen	чей	Uhänim ⁷	Hand	Hanio	ვისი
Wem	кому	Hanne	Hanne	Hanne	ვის
Wen	—	Ismalaf	Ismalaf ⁸	—	ვის
Hieher	сюда	[zaɣala]	Sawale ⁹	Sehe	აქეთ
Dorthin	туда	Dahadi ¹⁰	Dahazigge ¹¹	Dahahe	იქით
Vorlängst	давно	Duko ¹²	Chalche	Jokkochon	დიდიხანა
Neulich	недавно	Zaun ¹³	Chalchedats	Katsgone	ახლახან

* „მიცჯეგური“ დიალექტებს გიულდენშტედტის ხელნაწერ ფონდებში ვერ მივაკვლიეთ, სამაგიეროდ ის შევადარეთ პალასის ხელნაწერ მასალას (ფ. 94, оп. 2, № 89 — იხ. შესავალი). პალასს მოცემული აქვს შემდეგი დაყოფა: რუსული—ინგუშური—ჩეჩნური—თუშური. ჩვენ კვადრატულ ფორჩხილებში ვათავსებთ იმ სიტყვებს, რომლებიც „გიულდენშტედტის მოგზაურობის“ პალასისეულ გამოცემაში არ გვხვდება. რადგან პალასს სიტყვათა ტრანსკრიფცია რუსულად აქვს წარმოებული, შენიშვნებში ჩვენც ასევე ვიქცევით—გ. გ.

¹ Дала, P.

² Mich—Suan < P.

³ Dich—Ho < P.

⁴ Unser—Tchende < P.

⁵⁻⁶ ермалав, P.

⁷ Ганд, P.

⁸ Wen—Ismalaf < P.

⁹ заɣала, P.

¹⁰⁻¹¹ дагадигше, P.

¹² халхе, P.

¹³ халхедатс, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Tsche- tschengisch (ჩეჩნური)	Inguschisch (ინგუშური)	Tuschetisch (თუშური)	
Nahe	близко	Jarge ¹	Kutse	Karge	ახლოს
Fern	далеко	Tschaku ²	Daa	Tschak ³	შორს
Was	—	Hundu	Hunt	Uchta	რა
Ja	—	He	Hee	Ha	ხო
Nein	—	Dats	Dats	Zo	არა
Hinter	—	Teha	Teha	Kenno	უკან
Vorne	—	Halcha	Halcha	—	წინ
Wegen	—	Doha	Doha	—	-თვის
Für	—	Doha	Doha	—	-ით
Für Geld	—	Datau doha	Datau doha ⁴	—	ფულით
Eins	один	Tza	Tza	Tza	ერთი
Zwey	два	Schi	Schi	Schi	ორი
Drey	три	Koe	Koe	Ko	სამი
Vier	четыре	Di	Du	Eu	ოთხი
Fünf	пять	Pchi	Pchi	Pchi	ხუთი
Sechs	шесть	Jalch	Jalch	Itch	ექვსი
Sieben	семь	Uor	Uor	Uorl	შვიდი
Acht	восемь	Bar	Bar	Barl	რვა
Neun	девять	Isch ⁵	Isch	Is	ცხრა
Zehn	десять	Itt	Itt	Itt	ათი
Eilfe	одиннадцать	Za-itte ⁵	Tza-itte	Za-itte	თერთმეტი
Zwölf	—	Schitte	Schitte	Schitte ⁶	თორმეტი
Dreyzehn	—	Koitte	Koitte	Koitte	ცამეტი
Vierzehn	—	Dieitte	Dieitte	Dawa-itte	თოთხმეტი
Fünfzehn	—	Pchitte	Pchitte	Pchitte	თხუთმეტი
Sechszehn	—	Jalcheitte	Jalcheitte	Jetcheitte	თექვსმეტი
Siebzehn	—	Uora itte	Uora itte	Uorla itte	ჩვიდმეტი
Achtzehn	—	Bara itte	Bara itte	Barla itte ⁶	თვრამეტი
Neunzehn	девятнадцать	Tscheste ⁷	Tscheste ⁸	Tchechza	ცხრამეტი
Zwanzig	двадцать	Tka	Tka	Tka	ოცი
Ein und zwanzig	—	Tza tka	Tza tka	Tza tka	ოცდაერთი
Zwey u. zwanzig	—	Schile tka	Schile tka	Schile tka	ოცდაორი
Neun u. zwanzig	—	Ischt tka	Ischt-tka	Ischt tka ⁹	ოცდაცხრა
Dreyssig	тридцать	Tka-itte	Tka-itte	Tka-itte	ოცდაათი
Ein und dreyssig	—	Tka-tza-itte	Tka-tza-itte	Tka-tza- itte ¹⁰	ოცდათერთმეტი

¹ кутсе, P.

² даа, P.

³ чакы, P.

⁴ Was—Datau doha < P.

⁵ тцайте, P.

⁶ Dreyzehn—Barla itte < P.

⁷⁻⁸ тхесте, P.

⁹ Ein und zwanzig—Ischt tka < P.

¹⁰ Ein und dreyssig—Tka-tza-itte < P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Tsche- tschengisch (ჩეხური)	Inguschisch (ინგუშური)	Tuschetisch (თუშური)	
Vierzig	сорок	Schaus-tka ¹	Schi-tka	Schaus-tka ²	ორმოცი
Ein und vierzig	—	Tzai-schaus-tka	Tzai-schi-tka	Tzai-schaus-tka ³	ორმოცდაერთი
Fünfzig	пятьдесят	Schaus-tka- itte ⁴	Schi-tka- itte	Schaus-tka- itte ⁵	ორმოცდაათი
Sechzig	шестьдесят	Kous-tka ⁶	Koet-tka	Kous-tka ⁷	სამოცი
Siebenzig	семьдесят	Kous-tka- itte ⁸	Koet-tka- itte	Kous-tka- itte ⁹	სამოცდაათი
Achtzig	восемьдесят	Dins-tka ¹⁰	Di-tka	Beus-tka ¹¹	ოთხმოცი
Neunzig	девяносто	Dins-tka- itte ¹²	Di-tka- itte	Beus-tka- itte ¹³	ოთხმოცდაათი
Hundert Tausend	сто —	Bacha It-bacha	Bacha Itt-bacha	Pcheus-tka Itza-pcheus- tka ¹⁴	ასი ათასი
Mensch	человек	Steg ¹⁵	Stag	Stag	ადამიანი
Volk	народ	Naach	Naach	Chalchea	ხალხი
Vater	отец	Da	Da	Daba ¹⁶	მამა
Großvater	дед.	Deen da	Deen da	Kani daba ¹⁷	პაპა
Urgroßvater	—	Deen deen da	Deen deen da	Kani daba daba	პაპის მამა
Mutter	мать	Nana	Nana	Nana	დედა
Papa	тятя	Attig	Attig	Attig ¹⁹	მამა
Mama	мама	Anai	Anai	Nana	დედა
Bruder	брат	Wasche ²⁰	Wascha	Wascho	ძმა
Schwester	сестра	Ischa	Ischo ²¹	Jascho	და
Sohn	сын	Ua	Ua	Woe	ვაჟიშვილი
Tochter	дочь	Johe ²²	Jugik	Johe	ქალიშვილი
Kind	младенец	Bier	Bier	Bader	ბავშვი
Mann	мужие	Maile	Mairilk	Maile ²³	მამაკაცი
Greiß	—	Kan-maile	Kan-mairilk	Kani-stag	მონუცი კაცი
Altes Weib	—	Kan-istiu	Kan-sjclk	Kani ²⁴	მონუცი ქალი
Ehemann	муж	Maar	Maar	Maar	ქმარი

¹⁻² шятка, P.

³ Ein und vierzig—Tzai-schaus-tka < P.

⁴⁻⁵ ши-тка-итте, P.

⁶⁻⁷ коет-тка, P.

⁸⁻⁹ коет-тка-ите, P.

¹⁰⁻¹¹ дит-ка, P.

¹²⁻¹³ дитка-итте, P.

¹⁴ Tausend—Itza-pcheus-tka < P.

¹⁵ smar, P.

¹⁶ дада, P.

¹⁷ канидада, P.

¹⁸ Urgroßvater—Kani daba daba < P.

¹⁹ дада, P.

²⁰ вапа, P.

²¹ нша, P.

²² ючик, P.

²³ пш, P.

²⁴ Greiß—Kani < P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Tsche- tschengisch (ჩეჩნური)	Inguschisch (ინგუშური)	Tschetisch (თუშური)	
Ehefrau	жена	Istin ¹	Sjelk	Stuino ²	ცოლი
Hure	—	Bos	Bos	Bos	კახა
Jungfer	—	Johe	Jugik	Johe ³	ქალწული
Haar	волос	Kasheresch ⁴	Beschkernesch ⁵	Bedsch ⁶	თმა
Bart	брада	Mash ⁷	Mekasch ⁸	Tschamo ⁹	წვერი
Stirn	лоб	Hasche ¹⁰	Hadsche ¹¹	Haka ¹²	შუბლი
Auge	глаз	Berik	Berg ¹³	Berka	თვალი
Nase	—	Mare	Mirha	Mar'ilo	ცხერი
Ohr	—	Lerik	Lerk	Lerk ¹⁴	ყური
Mund	рот	Jist	Jist	Bak	პირი
Lippe	губа	Barde ¹⁵	Bardasch	Batra	ტუჩი
Zahn	зуб	Tsergisch	Tzergisch	Tzerka	კბილი
Zunge	язык	Mot	Mot	Mot	ენა
Kopf	голова	Korte	Korte	Korte	თავი
Hals	шея	Wartade ¹⁶	Faart	Sake	ყელი, კისერი
Hand	рука	Kuik	Kulg	Tota	ხელი
Finger	палец	Palik ¹⁸	Palk	Tarka	თითი
Nagel	ноготь	Mare	Mare	Maru	ფრჩხილი
Fuß	нога	Kog	Kog	Kog	ფეხი
Knie	колени	Gua	Gua	Gagu ¹⁹	მუხლი
Brüste	—	Tar	Tar	Tar ²⁰	ძუძუ
Haut	кожа	Kaka	Kaka	Kaka	ტყავი, კანი
Fleisch	мясо	Gishik	Dilch ²¹	Ditch	ხორცი
Knochen	кость	Diachk	Techk	Dsul	ძვალი
Blut	кровь	Tzi	Tzi	Tzegi	სისხლი
Fett	жир	Miech	Miech	Muhe	ქონი
Herz	сердце	Dog	Dog	Dog	გული
Schweiß	пот	Haser	Haser	Topg	ოფლი
Hund	собака	Shari	Poe	Poehu	ძაღლი
Katze	кошка	Zizik	Ziske	Koto	კატა
Ochs	бык	Stu	Ust	Ustu	ხარი
Kuh	корова	Jet	Jet	Jete ²²	ძროხა
Kalb	телёнок	Asa	Asa	Asa	ხბო
Pferd	лошадь	Gaur	Gaur	Ulok	ცხენი
Esel	—	Wir	Wir	Wir	ვირი
Maulthier	—	Barse	Bardsau	Barse ²³	ჯორი

¹ зйелк, P.

² сту, P.

³ Hure—Johe < P.

⁴ ჯუიკ, P.

⁵ ჯუიკ, P.

⁶ იოე, P.

⁷⁻⁸ бешкеш.

⁹ бедш, P.

¹⁰⁻¹¹ мешаш, P.

¹² чамо, P.

¹³ Бериг, P.

¹⁴ Nase—Lerk < P.

¹⁵ Бардаш, P.

¹⁶ фаарт, P.

¹⁷ кулг, P.

¹⁸ палк, P.

¹⁹ гaгу, гyагу, P.

²⁰ Bruste—Tar < P.

²¹ дилж, P.

²² йето, P.

²³ Esel—Barse < P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Tsche- tschengisch (ჩენხური)	Iuguschisch (ინგუშური)	Tuschetisch (თუშური)	
Ziege	коза	Gase	Gase	Gase	თხა
Bock	козел	Botsch	Bürrek	Bohe'	ვაცი
Widder	баран	Kae'	Kae'	Ar'he	ერკემალი
Lam	—	Tschehi	Tschug	Tschug ¹	ბატკანი
Sau	свинья	Häke ²	Hake	Ka	ლორი
Hirsch	—	Sei	Sei	Sage	ირემი
Kamel	—	Ankel	Teua	Aklam ³	აქლემი
Hahn	петух	Nali	Birgul	Mammal	მამალი
Huhn	курица	Kotom ⁴	Koetum ⁵	Kotam	ქოთამი
Gans	гусь	Kaas	Gasch	Bata	ბატი
Ente	утка	Bat	Babus	Ichw'	იხვი
—	[овца]	[ycrre]	[ycrre]	[джа]	ცხვარი
Waizen	пшеница	Ka	Ka	Oh	ხორბალი.
Gersten	ячмень	Muk	Muk	Psa	ქერი
Hirse	просо	Burts	Burts	Burts	ფეტვი
Fuchsschwanz	—	Kame	Kome	Kame ⁶	ლომი
Haber	овёс	Ken	Ken	Ken	შერია
Spelt	—	Fosche	Fosche	Fosche	ასლი, სპელტა
Mays	—	—	Hadschi-ka	Simindi	სიმინდი
Taback	—	Tamako	Tamako	Tambako	თამბაქო
Reiß	—	Dugu	Plau	Brinsch	ბრინჯი
Baumwolle	—	Bama'	Bombag ⁷	—	ბამბა
Wasser	вода	Chi	Chi	Chi	წყალი
Bier	—	Sira	Ih	Jeg ⁸	ლუდი
Wein	чахир	Tschagir ⁹	Wün ¹⁰	— ¹¹	ღვინო
Brantwein	вино	Arak ¹²	Arak ¹³	Arak ¹⁴	არაყი
Frische Milch	молоко	Schirrö ¹⁵	Schirre	Schurra	რძე
Gesäuerte Milch	кислое мо- локо	Juurt	Schaar ¹⁶	[шаар]	მაწონი
Honig	мёд	Mos ¹⁷	Mods	Mods	თაფლი
Wachs	—	Balaus	Balaus	Santel	ცვილი, სან- თელი
Biene	—	Masur	Mosarts	Putkar	ფუტკარი
Meth	—	Balbuse	Millar	Tscherbat ¹⁸	მეთი
Brod	хлеб	Mak	Mak	Mak	პური
Butter	масло	Däte	Däte	Date	კარაქი
Käse	сыр	Nechtschi ¹⁹	Netschehe	Netschehe	ყველი

¹ Lam—Tschug < P.

² 'гаке. P.

³ Hirsch—Aklam < P.

⁴ котум, P.

⁵ котум, P.

⁶ Fuchsschwanz—Kame < P.

⁷ Spelt—Bombag < P.

⁸ Bier—Jeg < P.

⁹⁻¹⁰⁻¹¹ арақ, P.

¹²⁻¹³⁻¹⁴ вин, P.

¹⁵ ширре, P.

¹⁶ Турт, P.

¹⁷ модз, P.

¹⁸ Wachs—Tscherbat < P.

¹⁹ печхе, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Tsche- tschengisch (ჩეხური)	Inguschisch (ინგუშური)	Tuschetisch (თუშური)	
Ey	яйцо	Hue	Foasch	Gagh	კვერცხი
Fisch	рыба	Häeme ¹	Haam	Tschare	თევზი
Vogel	птица	Alchadser	Alchadser	Prinel	ფრინველი, ჩიტო
Feder	перо	Tkamesch	Tkamesch	Itch	ფრთა
Mehl	—	—	Har	—	ფქვილი
Leinwand	—	Geta	Geta	Tilo	ტილო
Wolle	—	Teha	Teha	Teha	შალი
Seide	—	Hasa	Hasa	Abreschum	აბრეშუმი
Leder	—	Kakka	Kakka	Pesug	ტყავი
Laken	—	Tzoka	Tzoka	Maudi	მაუდი
Hemd	—	Kotsch	Kotsch	Perangi ²	პერანგი
Kleid	одежда	Bartschasch	Bartschasch	Kartschi	ტანსაცმელი
Hut	—	Kü	Kü	Kud	ქუდი
Schuh	—	Matsche	Matsche	Tschekma ³	ფეხსაცმელი
Messer	ножик	Urs	Urs	Neka	დანა
Löffel	—	Aik	Agk	Kato	კოჭი
Sichel	—	Mangal	Mangal	Zäli ⁴	ცელი
Heu	сено	Jol	Jol	Jol	თივა
Pflug	плуг	Gotan ⁵	Gotangersersch ⁶	Gutan	გუთან
Schwerd	сабля	Tur	Tur	Tur	ხმალი
Schießge- wehr	—	Toop	Toop	Toop ⁷	თოფი
Feuer	огонь	Tze	Tze	Tze	ცეცხლი
Holz	дрова	Datschik	Dos ⁸	Dos	შეშა
Baum	дерево	Che	Che	Che	ხე
Zunder- schwam	трут	Kadschem	Kadschem	Kakamo	აბედი
Schießpul- ver	—	Malchon	Melcho	Zomal ⁹	თოფის წამალი
Feuerstein	кремень	Makats	Makats	Makats	კაჟი
Salz	соль	Tuch	Tuch	Tuch	მარილი
Stahl	сталь	Bolat ¹⁰	Andun	Polad ¹¹	ფოლადი
Eisen	железо	Atschik	Aschk ¹²	Aik ¹³	რკინა
Bley	свинец	Desch	Desch	Tküa	ტყვია
Zinn	олово	Kalai ¹⁴	Such ¹⁵	Tkib	კალა
Kupfer	медь	Zaste	Zaste	Zaste	სპილენძი
Messing	зеленая медь	Ges	Ges	Borsan	მწვანე სპილენძი
Schwefel	—	Sengel	Sagmal	Gogird	გოვირდი

¹ Таам, P.

² Mehl—Perangi < P.

³ Hut—Tschekma < P.

⁴ Löffel—Zäli < P.

⁵⁻⁶ Готанг, P.

⁷ Schießgewehr—Toop < P.

⁸ датчик, P.

⁹ Schießpulver—Zomal < P.

¹⁰ андун, P.

¹¹ полод, булат, P.

¹² ачье, P.

¹³ ажь, P.

¹⁴⁻¹⁵ жух, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Tsche- tschengisch (ჩეჩნური)	Inguschisch (ინგუშური)	Tuschetisch (თუშური)	
Salpeter	—	Gansau	Malchonescha	Pscha ¹	გვარჯილა
Silber	серебро	Deti ²	Detau	Dateb	ვერცხლი
Gold	золото	Deschi ³	Deschau	Oker	ოქრო
Geld	—	Achsche	Achsche	Tater ⁴	ფული
Erde	земля	Late ⁵	Late ⁵	Jobste	მიწა
Thon	глина	Tapur	Tapur	Tika	თიხა
Sand	песок	Chum ⁷	Tesch	Lams	ქვიშა
Kalk	известь	Kir	Kir	Kir	კირი
Stein	камень	Kera	Kera	Kera	ქვა
Quell	источник	Kulau	Chichaast	Tzkaro	წყარო
Fluß	река	Dokonchi ⁸	Dokacli ⁹	Chi	მდინარე
—	[дорога]	[ник]	[ник]	[ник]	გზა
—	[поле]	[каше]	[урт]	[ea]	მინდორი, ყანა
—	[луг]	[пан]	[пан]	[ватибе]	მდელო
—	[гора]	[ламарг]	[ламарг]	[кмати]	მთა
—	[лёд]	[ша]	[ша]	[пша]	ყინული
—	[снег]	[луа]	[луа]	[ла]	თოვლი
—	[дождь]	[даугу]	[дог]	[каре]	წვიმა
—	[гром]	[делу]	[мог]	[кебхе]	ქუხილი
—	[молния]	[тазего]	[тазего]	[тап]	ელვა
—	[солнце]	[малх]	[малх]	[матх]	მზე
—	[месяц]	[бүт]	[бүт]	[бүт]	მთვარე
—	[день]	[де]	[ден]	[тха]	დღე
—	[звезда]	[зета]	[зета]	[тепу]	ვარსკვლავი
—	[ночь]	[быша]	[бүзу]	[бүссу]	ღამე
—	[полдень]	[декеха]	[могиха]	[იტкмодеде]	შუადღე
Jahr	год	Schitebut ¹⁰	Zaschu	Scho	წელიწადი
Frühling	весна	Gura	Gura	Gasapul	გაზაფხული
Sommer	лето	Achke ¹¹	Achke ¹²	Chko ¹³	ზაფხული
Herbst	осень	Basti ¹⁴	Basti ¹⁵	Staboje ¹⁶	შემოდგომა
Winter	зима	Ai	Ai	Aeli	ზამთარი
Schlaf	сон	Naap	Naap	Naap	ძილი
Wachen	бдение	Samowo	Samowo	Tohenia	ღვიძილი
Krankheit	болезнь	Mogaz	Mogaz	Tatzitschuar	ავადმყოფობა
Gesundheit	здравие	Denwa	Denwa	Denwa	ჯანმრთელობა
Kälte	стужа	Schile	Schile	Schele	სიცივე
Wärme	теплота	Jaueche	Jaueche	Jobche	სითბო
Ruhe	покой	Wacha	Wacha	Tiwena	სიმშვიდე
Freund	друг	Dukawedsa	Dukawedsa	Ganakopi	მეგობარი

¹ Schwefel—Pscha < P.

² detau, P.

³ дешау, P.

⁴ Geld—Tater < P.

⁵⁻⁶ лате, P.

⁷ тец, P.

⁸⁻⁹ доканхи, P.

¹⁰ пашу, P.

¹¹⁻¹² басте, P.

¹³ стабоіе, P.

¹⁴⁻¹⁵ ахке, P.

¹⁶ хко, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Tsche- tschengisch (ჩეხნური)	Inguschisch (ინგუშური)	Tuschetisch (თუშური)	
Feind	недруг	Wedsez	Wedsez	Mastgo	მტერი
Hunger	голод	Miske	Miske	Matzole	სიმშლი
Durst	жажда	Hagule	Hagule	Hekuosso ¹	წყურვილი
Weiß	белый	Kain	Kain	Kuin	თეთრი
Schwarz	черный	Ardshi	Ardshi	Ardshi	შავი
Roth	красный	Zie	Zie	Zewe	წითელი
Grün	зеленый	Melosche ²	Jaschil	Ape	მწვანე
Blau	голубой	Siene	Siene	Siene	ლურჯი
Gelb	желтый	Masha	Ashaga	Make	ყვითელი
Klein	малый	Shama	Zango	Katsgo	პატარა
Groß	великий	Dakko ³	Wakkawe	Dakko	დიდი
Hart	твердый	Tschaagwa	Tschakwa ⁴	Tschaakwa ⁵	მაკარი
Weich	мягкий	Kade	Kade	Kade	რბილი
Rauh	—	Tschago	Tschago	Tschago	ხორკლიანი
Glatt	—	Scharende	Scharende	Saja	სწორი, პრიალა
Süß	—	Marsi	Mirsende	Mazeli	ტკბილი
Bitter	—	Kähi	Kaende	Kahen	მწარე
Sauer	—	Muste	Muste	—	მკაცვ
Schwer	—	Däsi	Didsende	Dadsin	მძიმე
Glatt	—	Däi	Dajende	Dau	სწორი, პრიალა
Schön	—	Chashin	Chaschin	Lamasur	ლამახი
Ungestalt	—	Uon	Uon	Mosi	უშნო
Warm	—	Dauchan	Dauchan	Jubche	თბილი
Kalt	—	Tschjäle	Tschjäle	Pschele ⁶	ცივი
Hoch	высокий	Lakkande	Lakkande	Tschaho	მაღალი
Niedrig	низкий	Lachon	Lachon	Lachun	დაბალი
Tief	глубокий	Kargunda	Kargunda	Kokurun	ღრმა
Gut	—	Dikinda	Dikinda	Daki	კარგი, კეთილი
Böse	—	Uonda	Uonda	Moshin	ცუდი, ავი
Weinen	—	Welcha	Welcha	Tchu ⁷	ტირილი
Lachen	смеяться	Wela	Wela	Wela	სიცილი
Lieben	любить	[тукаведзе]	Tukawedse	Wedze	სიყვარული
Reden	говорить	Lie	Lie	Loor	ლაპარაკი
Tödten	убить	Toha	Toha	Heor	მოკვლა
Sterben	умерший	Wellin	Wellin	La	სიკვდილი
Todt	умереть	Daka	Daka	Daka	მკვდარი
Leben	жить	Denzek	Denzek	Deni	სიცოცხლე
Essen	есть	Taka ⁸	Taka ⁹	Takar	კამა

¹ Такуоссо, P.

² яшил, P.

³ вакаве, P.

⁴⁻⁵ чаагва, P.

⁶ Rauh—Pschele < P.

⁷ Gut—Tchu < P.

⁸⁻⁹ яа, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Tsche- tschengisch (ჩეხნული)	Inguschisch (ინგუშური)	Tuschetisch (თუშური)	
Trinken	пить	Malla	Malla	Malhar	სმა
Geben	дать	Dajetse	Dajetse	Lipson	მიცემა
Bitten	—	Sadda	Sadda	Dichos ¹	თხოვნა
Nehmen	брать	Zajerirs	Zajerirs	Dakinamis	აღება
Sehen	видеть	Daires	Daires	Tkoo	ხედვა
Hören	слышать	Katairas	Katairas	Gatza	სმენა
Gehen	—	Kowai	Koai	Goai	წასვლა
Heute	—	Tachan	Tachan	Tgada	დღეს
Gestern	—	Silcham	Kanlam	Psara	გუშინ
Morgen	—	Kan	Kan	Tkan ²	ხვალ

¹ Bitten—Dichos<P.

² Gehen—Tkan<P.

7. 8. Kabardinische und Abassische Sprache *

(ყაბარდოული და აბაზაური ენები)

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Kabardin. (ყაბარდოული)	Kusch-hasib- Abass. (კუშასიფ- აბაზაური)	Altekesek- Abass. (ალთიქესეკ- აბაზაური)	
Gott	бог	T'ha	Antscha	Antscha	ღმერთი
Herr	боярин	Suchoch	Suchoch	Sach	ბატონი
Ich	я	Sus ¹ , ser	Sera	Sera	მე
Mein	мой	Sesie	Sera ²	Serisbu ³	ჩემი
Du	ты	Uor	Uara	Uara	შენ
—	[твой]	[ay'iem]	[yuryt]	[yarinu]	შენი
Er	он	Der ⁴	Urutahas hu ⁵	Aujab	ის
Wir	мы	Fer ⁶	Scherda	Harhab	ჩვენ
Ihr	вы	Acher ⁷	A'nt ⁸	Auat ⁹	თქვენ
—	[оие]	[axep]	[ant]	[auat]	ისინი
Sein	—	Ariesch	—	Sistu	თავისი, მისი
Wir	—	Der	—	—	ჩვენ
Unser	—	Dedia	Harechtu	Harechzu	ჩვენი
Euer	—	Fesia	Schischtu	Schischzu ¹⁰	თქვენნი
Wer	кто	Chet	Dasuda ¹¹	Dasuda	ვინ
Wessen	чей	Chetia	Isputa	Isduda	ვისი
—	[кому]	[xet]	—	—	ვის.
—	[кого]	[xet]	—	—	ვის.
Hieher	сюда	Midda	Arech	Arech	აქეთ
Dorthin	туда	Adda	Auech	Auech ¹²	იქით
Neulich	недавно	Kadscha achani	Usaberch	Scherdejemi- zist	ახლახანს
Längst	давно	Kodscha gasch	Schedezchei ¹³	Scherde	დიდიხანია
Nahe	близко	Bl'agasch	Jegorno	Aigo	ახლოს
Fern	далеко	Shishesch	Ichkarau ¹⁴	Ichkara ¹⁵	შორს

* ყაბარდოულ და აბაზაურ ენათა ლექსიკონებს გიულდენშტედტის ხელნაწერ ფონდებში ვერ მივაკვლიეთ. ისიც შევადარეთ პალასის ხელნაწერ დედანს (ქ. 94, იმ. 2, № 62). „გიულდენშტედტის მოგზაურობის“ პალასისეულ გამოცემაში არის შემდეგი დაყოფა: გერმანული — ყაბარდოული — კუშასიფ-აბაზაური — ალთიქესეკ-აბაზაური. პალასს კი შემდეგნაირი დაყოფა აქვს მოცემული: რუსული—უნგრული—ალთიქესეკ-აბაზაური—კუშასიფ-აბაზაური—ყაბარდოული. შენიშვნებში ჩვენ ვხმარობთ რუსულ ტრანსკრიფციას, როგორც ეს პალასს აქვს. თავის დედანში გამოყენებული. კვადრატულ ფრჩხილებში ვთავსებთ იმ სიტყვებს, რომლებიც „მოგზაურობის“ პალასისეულ გამოცემაში არ გვხვდება — გ. გ.

¹ за, P.

⁵ ay'iaб, P.

⁹ шапок, P.

¹³ шердецей, P.

² 'Гаре, P.

⁶ дер, P.

¹⁰ Wir—Schischzu < P.

¹⁴ ишкарау, P.

³ зернсту, P.

⁷ фер, P.

¹¹ дезекуда, P.

¹⁵ ишкара, P.

⁴ ар, P.

⁸ ферра, P.

¹² авех, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Kabardin. (ყაბარ- დოული)	Kusch-ha- sib-Abass. (კუშჰასიფ- აბაზაური)	Altekesek- Abass. (ალთექესეკ- აბაზაური)	
Was	что	Sit	Ischirpi	Esetzia ¹	რა
Ja	да	Ago	Osa	Esetzia	ჰო
Nein	нет	Acham, Hana	Map	Ekesima	არა
Ein	1	Se	Seke	Seke	ერთი
Zwey	2	Tu	Gubà	Gubà	ორი
Drey	3	Schi	Chebà	Chebà	სამი
Vier	4	[urle]	[óuróá]	[óuróá]	ოთხი
Fünf	5	Pt'le ²	Bschibà ³	Bschibà ⁴	ხუთი
Sechs	6	Tschu ⁵	Chubà ⁶	Chubà ⁷	ექვსი
Sieben	7	Ble	Bischbà	Bshibà	შვიდი
Acht	8	Ge	Achbà	Achbà	რვა
Neun	9	Bgu	Ischbà	Ischbà	ცხრა
Zehn	10	Psche	Shabà	Sabà	ათი
Eilf	11	Pschekus	Bshasà	Swis	თერთმეტი
Zwölf	12	Pschekut	Bshug	Sug	თორმეტი
Dreyzehn	13	Pschekusch	Shach	Sag	ცამეტი
Vierzehn	14	Pschekuptl'e	Wihsch	Giwsch	თოთხმეტი
Fünfzehn	15	Pschekutchu	Such	Such	თხუთმეტი
Sechszehn	16	Pschekuch	Shaf	Shits	თექვსმეტი
Siebenzehn	17	Pschekubl'	Shibsch	Shibsch	ჩვიდმეტი
Achtzehn	18	Pschekwich	Sha	Sach ⁸	თვრამეტი
Neunzehn	19	Pschekubg'	Shewsch	Shewsch ⁹	ცხრამეტი
Zwanzig	20	Tosch	Gosha	Gosa	ოცი
Ein u. zwanzig	21	Toschera sire ¹⁰	[roža zekè]	[roža zekè]	ოცდაერთი
Zwey u. zwanzig	—	Tosch era ture	—	—	ოცდაორი
Drey u. zwanzig	—	Tosch era schirre	—	—	ოცდასამი
Neun u. zwanzig	—	Tosch era bgure ¹¹	—	—	ოცდაცხრა
Dreyssig	30	Tosch era pschirre	[rožekèbè]	Gusus sabe ¹²	ოცდაათი
Ein u. Dreyssig	—	Tosch era pschirrestre ¹³	—	—	—
Vierzig	40	Pt'lich	Gungosa	Gungosa	ორმოცი
Fünfzig	50	Pt'lich era pschirre	Gungosa schebi	Gungosa saba	ორმოცდაათი
Sechzig	60	Chitsch	Chin gosa	Chin gosa	სამოცი
Siebenzig	70	Chitsch era pschirre	Chin gosa schebi	Chin gosa saba	სამოცდაათი
Achtzig	80	Toschitl	Pshin gosa	Bschin gosa	ოთხმოცი

¹ aybía, P.

² тху, P.

³⁻⁴ xybà, P.

⁵ xñ, P.

⁶ фeбà, P.

⁷ цeбà, P.

⁸ ax, P.

⁹ ревш, P.

¹⁰ тощера-жире, P.

¹¹ Zwey u. zwanzig—Tosch era bgure < P.

¹² розуе забà, P.

¹³ Ein u. dreyszig—Toschera pschirrestre < P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Kabardin. (ყაბარ- დოული)	Kusch-ha- sib-Abass. (კუშასიფ- აბასური)	Altekesek- Abass. (ალთიქესეკ- აბასური)	
Neunzig	90	Toschitl'era pschirre	Pshin gosa schebi	Bschin gosi saba	ოთხმოცდაათი
Hundert	100	Sche	Schke	Ske	ასი
Zweihundert	200	Schit	Gusch	Gus	ორასი
Dreihundert	300	Schisch	Chibschu	Ches	სამასი
Tausend	1000	Min, od. Schipsch	Seki	Seki	ათასი
Mensch	человек	Zug	Agu	Gu	ადამიანი
Volk	народ	Schile	Kit	Kit	ხალხი
Vater	отец	Jada	Jaba	Urak	მამა
Großvater	дед	Jadema jada	Jabjeba	Seralp	პაპა
Mutter	мать	Ana	Jan ¹	Anschoch	დედა
Papa	папа	Deda	Saba	Deda	მამა
Mama	мама	Nana	Ninna	Ninna	დედა
Bruder	брат	Schtsche	Tsch	Asche	ძმა
Schwester	сестра	Stschipehu	Chscha	Achsche	და
Sohn	сын	Ko, Jukwa	Ippa	Spa	ვაჟიშვილი
Tochter	дочь	Pehu	Ipha ²	Ipha ²	ქალიშვილი
Enkel	—	Korulehu	Ippipa	Sachschespa ⁴	შვილიშვილი
Kind	дитя	Schadla	Tschkun	Sitschgun	ბავშვი
Knabe	мальчик	Schana	Arps	Spa	ბიჭი
Mann	—	T'le	Chadza	Kadza	კაცი
Greiß	—	T'fisch	Liggaf	Liggas ⁷	მოხუცი კაცი
Altes Weib	—	Fesish.	Tawshus	Tawsus ⁵	მოხუცი ქალი
Ehemann	муж	T'le	Lchadza	Skadza	ქმარი
Ehefrau	жена	Fis	Pchus	Stewswa	ცოლი
Weib	—	Fis	Pchus	Pchas ⁶	ქალი
Jungfer	дева	Hagebs ⁷	Pchuspa	Hisba	ქალწული
Hure	—	Tschansh	Tschenshu	Tschensh ⁸	კახა
Haar	волос	Schhats ⁹	Abra	Libre	თმა
Bart	брада	Shake	Ishake	Sheke	წვერი
Stirn	лоб	Nata	Illech	Kapech	შუბლი
Auge	глаз, око	Ne	Ulla	La	თვალი
Nase	нос	Pe	Pinza	Pinza	ცხვირი
Ohr	ухо	T'hakuma	Linha ¹⁰	Lumbha	ყური
Mund	рот	She	Itscha	Itscha	პირი
Lippe	—	Uptschake	Ipisch	Ipis ¹¹	ტუჩი
Zahn	зуб	Dse	Pitz	Pitz	კბილი
Zunge	язык	Bsegu	Ibs	Ibs	ენა

¹ яна, P.

²⁻³ ифа, P.

⁴ Enkel—Sachschespa < P.

⁵ Mann—Tawsus < P.

⁶ Weib—Pchas < P.

⁷ rarenc, P.

⁸ Hure—Tschensh < P.

⁹ шьате, P.

¹⁰ гима, P.

¹¹ Lippe—Ipis' < P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Kabardin. (ყაბარ- დღუელი)	Kusch-ha- sib-Abass. (კუშასიფ- აბასაურე)	Altekesek- Abass. (ალთიქესეკ- აბასაურე)	
Haupt	голова	Tsch'ha	Aka	Jeka	თავი
Hals	шея	Psche	Akda	Jukda	ყელი, კისერი
Schulter, Arm	плечо	Damasch'ha	Ishgwa	Ishgwaka	მხარი, მკლავი
Hand, Vorder- arm	рука	Ah	Impe	Inape	ხელი
Finger	палец	Abschuambs ¹	Maschhaba	Metsche ²	თითი
Nagel	ноготь	Abshana	Mamchiimpsa	Napche	ფრჩხილი
Lende	—	Kobk'	Ota	Juatzza	თეძოები, ბარ- კალი ³
Schienbein	—	Tledi	Schachua	Schachua ³	წვივი
Fuß	нога	T'h'le ⁴	Schape	Shape	ფეხი
Knie	колѣно	T'h'lagashe	Schamcha ⁵	Schamchede dirka	მუხლი
Brüste	—	Bits	Kika	Kika	ძუძუ
Haut	—	Fa	Itscheisch	Itscha ⁶	კანი, ტყავი
Fleisch	мясо	Le	Shi	Shi	ხორცი
Knochen	кость	Kubsehha ⁷	Abu	Bogo	ძვალი
Blut	кровь	T'h'li ⁸	Scha	Scha	სისხლი
Fett	жир	Pscher	Shipsila	Sche	ჭონი
Gehirn	—	Sch'hakuts	Schabula- scha	Kuts ⁹	ტვინი
Herz	сердце	Gu	Gu	Gu	გული
Schweiß	пот	Pschanteps	Pehidse	Pehidse	ოფლი
Hund	собака	Ha	La	La	ძაღლი.
Katze	кошка	Gedu ¹⁰	Zugu	Zuku	კატა
Ochs	бык	We	Tsche	Tsche	ხარი
Kuh	корова	Sham	She	She	ძროხა.
Kalb	теленок	Schke	Hus	Hus	ხბო
Pferd	лошадь	Schi	Schi	Stschi	ცხენი
Esel	—	Schid	Schide	Scheda	ვირი
Maulthier	—	Kadir	Kush	Kadir ¹¹	ჯორი
Schaf	овца	Mel ¹²	Wosa ¹³	Wosa ¹⁴	ცხვარი
Widder	баран	T'e	Tig	Te	ერკვამლი-
Ziege	коза	Bshan	Shima	Shima	თხა
Bock	козёл	Dejoch	Ab	Abe	ვაცი
Lam	—	Schina	Sis	Sis ¹⁵	ბატკანი
Schwein	свинья	Ko, Paschka	Choa	Choa	ღორი

¹ Абхуамбе, P.

² Матше, P.

³ Lende—Schachua < P.

⁴ тъле, P.

⁵ кика, P.

⁶ Brüste—Itscha < P.

⁷ кубшья, P.

⁸ тлъй, P.

⁹ Gehirn—Kuts < P.

¹⁰ Еду, P.

¹¹ Esel—Kadir < P.

¹² шид, P.

¹³ шиде, P.

¹⁴ шеда, P.

¹⁵ Lam—Sis < P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Kabardin. (ყაბარ- დოული)	Kusch-ha- sib-Abass. (კუშჰასიფ- აბაზაური)	Altekesek- Abass. (ალთიქესეკ- აბაზაური)	
Hirsch	—	B'iana	Scherech	Scherech	ირემი
Kameel	—	Machscha	Machtscha	Machsche ¹	აკლემი
Hahn	петух	Adaka	Arba	Ariba	მანალი
Huhn	курица	Get	Akutu	Kutu	ქათანი
Gans	гусь	Kas	Kas	Kas	ბატი
Ente	утка	Babisch	Babisch	Babisch	იხვი
Waizen	пшеница	Gods	Gods	Gods	ხორბალი
Gerste	ячмень	Ha	Kirbitsch	Kirbitsch	ქერი
Hirsent	просо	Pchu	Schirdse	Schirdse	ფეტვი
Fuchsschwan	—	Besheke ²	—	—	ღომი
Haber	овёс	Santeh	Bagina	Santeh	შვრია
Mays	—	Nartuch	Nartuch	Nartuch	სიმინდი
Tabak	—	Tutun	Tutun	Tutun	თამბაქო
Reiß	—	Prunsh	Prunsh	Prunsh	ბრინჯი
Baumwolle	—	Pshechuts	Bambi	Arzima ³	ბამბა
Wasser	вода	Psi ⁴	Dse ⁵	Dse ⁶	წყალი
Bier	—	Sirre	Sirre	Sirre ⁷	ლუდი
Wein	вино	Schagir ⁸	Agu ⁹	Schagir ¹⁰	ღვინო
Brantwein	—	Arka	Arka	Arka ¹¹	არაყი
Frische Milch	молоко	Sche	Chsche	Chsche	რძე
Saure Milch	кислое мо- локо	Tsch'chu	Chirtsche	Chirtze	მაწონი
Honig	—	Fau	Tzcha	Tzche	თაფლი
Wachs	—	Schechu	Tscha	Tscha	ცვილი
Biene	—	Bshe	Tschecha	Tschecha	ფუტკარი
Meth	—	Fadaplish	Godsa	Godse ¹²	მეთი
Brod	хлеб	Schakua	Schakua	Mikel	პური
Butter	масло	Tschu ¹³	Schischa	Chuchscha	კარაქი
Käse	сыр	Tkuaja	Asu	Asu	ყველი
Ey.	яйцо	Jedike	Kutech	Kutech	კვერცხი
Fisch	рыба	Bshe ¹⁴	Psic	Arge	თევზი
Vogel	птица	Bga	Chschi	Chschi	ფრინველი, ჩიტი
Feder	перо	Bschi ¹⁵	Chemzug- wa ¹⁶	Pchenzuga	ფრთა
Mehl	—	Hashiga	Schilla	Schilla ¹⁷	ფქვილი
Leinen	—	Keten	Geten	Geten	ტილო
Wolle	шерсть	Tzi	Lasa	Lasa	მატყლი, შალი

¹ Hirsch—Machsche < P.

² Fuchsschwanz—Besheke < P.

³ Mays—Arzima < P.

⁴⁻⁶ suppe, P.

⁵ ary, P.

⁷ Bier—Sirre < P.

⁸⁻¹⁰ арка, P.

¹¹ Brantwein—Arka < P.

¹² Honig—Godse < P.

¹³ тху, P.

¹⁴ бзе, P.

¹⁵ бзи, P.

¹⁶ пхемпугва, P.

¹⁷ Mehl—Schilla < P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Kabardin. (ყაბარ- დოული)	Kusch-ha- sib-Abass. (კუშჰასიფ- აბაზაური)	Altekesek- Abass. (ალთიქესეკ- აბაზაური)	
Seide	—	Dana	Barsina	Barzima	აბრეშუმი
Leder	—	Mosku	Mosku	Mosku	ტყავი
Laken	—	Tzie	Kushe	Kunishe	ტილო
Hemd	—	J'ana	Ase	Ase	პერანგი
Beinkleider	—	Gonschek	Ajkwa	Aikwa ¹	ნიუხავი
Kleid	платье	Schigin	Schegutscha	Schegutsche	კაბა
Hut	—	Pa	Kalpa	Kalpa ²	ქუდი
Messer	нож	Se	Achospa	Achospa	დანა
Löffel	ложка	Bemischch	Mahatscha	M'hadscha	კოვზი
Sichel	—	Tschemek	Tschebik	Tzebik ³	ცელი
Heu	сено	Mok	Pscha	Tzna	თივა
Pflug	соха	Pchaascha	Koten	Koten-mad- sa	გუთანი
Schwert	—	Tjeta, Schesch- chua	Afua	Sa, Achua	ხმალი
Feuergewehr	—	Fok	Fkek	Schuek ⁴	თოფი
Feuer	огонь	Mafa	Mitzä	Mitzä	ცეცხლი
Holz	дрова	Pcha	Mitscha	Mitscha ⁵	შეშა
Baum	дерево	Shieh	Fa ⁶	Tzla	ხე
Zunderschwam	трут	Stamila	Taplo ⁷	Tsintza	აბედი
Schießpulver	—	Gin	Puschkapor	Knse ⁸	თოფის წამა- ლი
Feuerstein	кремень	Stauik	Puschkakö ⁹	Schedza	კაჟი
Salz	соль	Tschug	Shika	Dshika ¹⁰	მარილი
Stahl	сталь	Dshan	Shirre	Dshibga	ფოლადი
Eisen	железо	Gutsch	Icha	Aicha	რკინა
Bley	свинец	Bsamtza ¹¹	Ses'za ¹²	Samza	ტყვია
Zinn	олово	Sachn	Bsoch	Bsoch ¹	კალა
Kupfer	медь	Gwnaptla	Gwa	Gwa	სპილენძი
Messing	—	Dshes	Dshes	Dshes	თითბერი
Schwefel	—	T'hobshashwa	Sogtschuch	T'h'ognsch	გოგირდი
Salpeter	—	Gin chusch	T'hogoscha	Kschisch ¹³	გეარჯილა
Silber	серебро	Dishin	Risna	Risna	ვერცხლი
Gold	золото	Discha	Pchi	Pche	ოქრო ¹⁴
Geld	—	Achsche	Achsha	Ach- schesch ¹⁴	ფული
Erde	земля	Tschi	Tula	Tzula	მიწა
Thon	глина	Jate	Nusch	Chantzir ¹⁵	თიხა
Sand	песок	Pschachan	Pschacha	Pschacha	ქვიშა

¹ Seide—Aikwa < P.

² Hut—Kalpa < P.

³ Sichel—Tzebik < P.

⁴ Schwert—Schuek < P.

⁵ миче, P.

⁶ тцла, P.

⁷ чимца, P.

⁸ Schießpulver—Kuse < P.

⁹ медца, P.

¹⁰ жича, P.

¹¹ зевца, P.

¹² бзамца, P.

¹³ Messing—Kschisch < P.

¹⁴ Geld—Achschesch < P.

¹⁵ ханци, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Kabardin. (ყაბარ- ლოული)	Kusch-ha- sib-Abass. (კუშასიფ- აბასაური)	Altekesek- Abass. (ალთიქესეკ- აბასაური)	
Kalk Stein Quell Strom Weg Acker Wiese	известь камень влюч река дорога пашня луг	Jate chush Miwe Psinna Pschuschgwō ¹ Gok Meschipa Maknpa	Hasch Hauk Sig Dsedu Mgo Amehi Zachirta	Nuschkwakwa Hak' Sig Sedu Mugā Rika Zachirta	კირი ქვა წყარო მდინარე გზა ყანა მდელო, საძო- ვარი
Berg Eis Schnee Regen Donner Blitz Sonne Mond Tag Sterne Nacht Heute Gestern Morgen Mittag Woche Monat Jahr Frühling Sommer Herbst Winter Schlafen Wachen Krankheit Gesundheit	гора лѣд снег дождь гром молния солнце месяц день звезда ночь сегодня вчера завтра полдень — — год весна лето осень зима сон несон болезнь здравие	Bgi, Kuschha Mil Uas' Uaschch Gagwa Chobske Digga Masa Machua Wagua Shesch Noba Togasa Bshedia Schage T'hamachua Masa It'les Gatche Gamachwa Bsheha Shimachwa Shie Sherkam Uhs Sapesch	Buch Tzhasche Se Kuā Diduai Imazuswai Mara Mesē Misch Jatsch Wak Jechba Jeze Wotsche Schibshan Mschescha Miska Sksik Apna Apch ⁴ Atsne Gine Ditscha Degitschu Asgichwi Disgwadu	Buko. Du Tzhasche Se Kua Aschwandidi Atza ² Marā Mesē Mischtsche Jatscha Wakla Wachtza Jeze Uaze Schibshe Mitschascha Miske ³ Skuschik' Gapno Pehne Sme ⁵ Gine Tschha ⁶ Degitschu Isaschki Sisgwadeh	მთა ყინული თოვლი წვიმა ქუხილი ელვა მზე მთვარე დღე ვარსკვლავი ღამე დღეს გუშინ ხვალ შუადღე კვირა თვე წელიწადი ვაზაფხული ზაფხული შემოდგომა ზამთარი ძილი ღვიძილი ავადმყოფობა ჯანმრთელო- ბა
Kälte Hitze Ruhe Freund	холод теплота покой друг	Schaā' Chwaba Una Fis, Sif ⁸ , Schog ⁹	Echta Pchau Titse Sua	Tchta Pcha Chareksima Desua	სიცივე სიცხე სიმშვიდე მეგობარი

¹ псушгво, P.

² ане, P.

³ Woche—Miske < P.

⁴ апхе, P.

⁵ зине, P.

⁶ чъа, P.

⁷ пгаа, P.

⁸ физиф, P.

⁹ шаг, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული).	Kabardin. (ყაბარ- დოული)	Kusch-ha- sib-Abass. (კუშჰასიდ- აბაზური)	Altekesek- Abass. (ალთიქესეკ- აბაზური)	
Feind	недруг	Bi	Sagà	Gà	მტერი
Hunger	голод	Hamischge	Rezha	Drizha	სიმშლი
Durst	жажда	Uhuschaesch	Kitzagbi	[шыже]	წყურვილი.
Weiß	белый	Chusli ¹	Schkoka	Schkokwa	თეთრი
Schwarz	чёрный	Fitse ²	Ekotzo	Kaitscha	შავი
Roth	красный	Plish ³	Pkabschi	Kabschi	წითელი
Grün	зелёный	Udsifa	Udsifa	Udsifa	მწვანე
Blau	синий	Schocho ⁴	Grua ⁵	Tschuch ⁶	ლურჯი
Gelb	жёлтый	Chosh	Cha ⁷	Chnash ⁸	ყვითელი
Klein	малой	Tsuk ⁹	Natschkun ¹⁰	Schkun ¹¹	პატარა
Groß	большой	Gin	Du	Du	დიდი
Süß	—	Apf	Kada	Kada	ტკბილი
Saner	—	Dik	Esa	Aischa ¹²	მჟავე
Gut	доброй	Fi	Ipsi	Ibsi	კეთილი, კარ- გი
Böse	худой	Bsage	Atschga ¹³	Itschge	ცუდი, ავი
Hart	—	Bidde	Idera	Idära	მაგარი
Weich	—	Schaba	Ipschkan	Ipschka	რბილი
Rauh	—	Fareknasa	Tscheriptzatib	Tscheriptzatip	ხორკლიანი
Glatt	—	Napakabsa	Itzka	Tschimmitz- kazke ¹⁴	სწორი, პრი- ალა
Schwer	тяжелый	Ondog	Chemtan	Chemta	მძიმე.
Leicht	легкой	Psinscha ¹⁵	Plese ¹⁶	Laase ¹⁷	სუსტუქი.
Schön	—	Däche	Pschttesan.	Gutse	ლამაზი
Ungestalt	—	Aja	Gunchan	Guncha	ულამაზო.
Furchtsam	—	Karabga	Irhanp	Karabga	მშიშარა
Warm	—	Chnaba	Pchagu	Ipcha	თბილი
Kalt	—	Schaa	Echta	Ichta	ცივი
Hoch	—	T'h'aga	Haga	Haga	მაღალი.
Niedrig	—	Tlaschcha	Isgau	Isga	დაბალი
Tief	—	Ku	Tzola	Ipga	ღრმა
Weinen	—	Mag	Detzui	Detzui	ტირილი
Lachen	—	Madehasch	Dkischtscha	Dirkitbeh- tschi ¹⁸	სიცილი
Lieben	любить	Tsitscha- sesch	Schibsa	Bsidisbi	სიყვარული.

¹ филзе, P.

² плиже, P.

³ удзифа, P.

⁴ шхо, P.

⁵ чух, P.

⁶ груа, P.

⁷ хуаж, P.

⁸ ха, P.

⁹ тпук, P.

¹⁰ шьун, P.

¹¹ начьун, P.

¹² Süß—Aischa <P.

¹³ ачха, P.

¹⁴ Hart—Tschimmitzkazke <P.

¹⁵ напаканса, P.

¹⁶ итса, P.

¹⁷ чмиццацце, P.

¹⁸ Schön—Dirkitchtschi <P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Kabardin. (ყაბარ- დოული)	Kusch-ha- sib-Abass. (კუშასიდ- აბაზაური)	Altekesek- Abass. (ალთიქესეკ- აბაზაური)	
Sprechen	говорить	Mapsatle	Detscheshi	Detschashi	ლაპარაკი
Tödten	убить	Ukingo	Dischta	Dischi	მოკლა
Sterben	умереть	Tlaga	Dipsi	Ipse	კვდომა
Leben	жить	Psau	Debgau	Ibge ¹	ცხოვრება
Kranken	—	Manus	Ichi	Ichi	ავად ვახდომა
Essen	есть	Maschehe	Atschaua ²	Ditschi	კამა
Trinken	пить	Jofa	Ishi ³	Ishi	სმა
Geben	давать	Ptinsch	Isti	Isti	მიცემა
Nehmen	взять	Kithinsch	Sichuscht	Gegainsch	აღება
Fordern	просить	Detlaunsch	Istuscht	Sichwa	თხოვნა
Sehen	—	Seblinsch	Sibschwascht	Disba	დანახვა
Hören	—	Sehechinsh	Elischwascht	Jechaga	გაგონება
Gehen	—	Konsch	Dezuscht	Deza	სვლა
Reiten	—	Tschesinsch	Detschiluscht	Tschisu	ცხენით სვლა
Senden	—	Dgakonsch	Dochstascht	Dochste	გაგზავნა
Warten	—	Saasha	Dachkashut	Hagik	მოცდა
Strafen	—	Jewongo	Dioscht	Haisb ⁴	დასჯა

¹ იხი, P.

² აჩავა, P.

³ იჩ, P.

⁴ Sehen—Haisb < P.

9. Awganische, Dugorische und Ossetische Sprache *

(ავღანური, დიგორული და ოსური ენები)

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Awganisch (ავღანური)	Dugorisch (დიგორული)	Ossetisch (ოსური)	
Gott	бог	Chudai	Chuzau, Chzau	Chuzau	ღმერთი
Herr	боярин	Agoi, Malik	Dschuishan ¹	Eldaar	ბატონი
Ich	я	Se	Asse	Asse	მე
Mir	мне	—	Manen	Manen	მე
Mich	—	—	Man	Man ²	მე
Mein	мой	—	Manai	Manu	ჩემი
Du	ты	—	Du	Dü	შენ
Dich	—	—	Do	Do ³	შენ
Dir	тебе	—	Dauan	Dauan	შენ
Dein	твой	—	Doi	Dauu	შენი
Er	он	—	Jeije ⁴	Uju ⁵	ის
Wir	мы	—	Mach	Mach	ჩვენ
Ihr	вы	—	Sumach	Sumach	თქვენ
Sie	они	—	Jeta	Jeta	ისინი
—	[себе]	—	[Ахеѣ]	[Ахеѣ]	თავისთავს
Sein	свой	—	Acheje	Acheje	თავისი
—	[нам]	—	[Махан]	[Махан]	ჩვენ
Unser	—	—	Mach	Mach ⁶	ჩვენი
—	[вам]	—	[Зумахан]	[Зумахан]	თქვენ
Euer	вас, ваш	—	Sumach	Sumach	თქვენ, თქვენო
Wer	кто	Tzogi	Kai	Kai	ვინ
—	[чей]	—	[Кей]	[Кей]	ვისი
Wem	кому	—	Kamau	Kamau	ვის
Wen	—	—	Ke	Ke	ვის
Wohin	—	—	Kechedza ⁷	—	საით, სად.

* დიგორულ და ოსურ ენათა ლექსიკონები გიულდენშტედტის ხელნაწერ ფონდებში ვერ ვნახეთ. ამიტომ ისიც შევადარეთ პალასის ხელნაწერ დედანს (ტ. 94, ოპ. 2, № 89). „გიულდენშტედტის მოგზაურობის“ პალასისეულ გამოცემაში არის შემდეგი დაყოფა: გერმანული — ავღანური—დიგორული—ოსური; პალასს კი თავის ხელნაწერში ასე დაუყვია: რუსული—დიგორული—ოსური. ავღანური სიტყვები პალასს სიტყვათა ამ კონაში არ აქვს, ამიტომ ჩვენ ისინი არ შეგვიმოწმებია. შენიშვნებში ჩვენ აქაც ვხმარობთ რუსულ ტრანსკრიფციას, როგორც ეს პალასს აქვს თავის დედანში გაკეთებული. კვადრატულ ფრჩხილებში კი ვათავსებთ იმ სიტყვებს, რომლებიც „მოგზაურობის“ პალასისეულ გამოცემაში არ გვხვდება—გ. გ.

¹ джуйган, P.   ² Dich—Do < P.   ³ ye, P.   ⁷ Wen—Kechedza < P.
² Mich—Man < P.   ⁴ iere, P.   ⁵ Unser—Mach < P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Awganisch (ავღანური)	Dugorisch (დუგორული)	Ossetisch (ოსური)	
Hieher	сюда	Delerasch	Ardama	Ardam	აქეთ
Dorthin	туда	Tschertadi	Uorduma	Uortum	იქით
Längst	давно	Dir	Rage	Rage	დიდხანია
Neulich	недавно	'S	Arage ¹	Arage ²	ახლახანს
Nahe	близко	Niksidi	Chasteg ³	Chasteg ⁴	ახლოს
Fern	далеко	Luridi	Idaart	Dardu	შორს
Was	что	—	Tschü	Tziu	რა
Ja	да	—	Ho	O	ჰო
Nein	нет	Nischta	Neije	Nei	არა
Bey	—	—	Ma	Ma	-თან
Hinter	—	—	Fasstékei	Fasstékei	უკან
Vor	—	—	Fitzag	—	წინ
Neben	—	—	Tuchan	Tuchai	გვერდზე. ახ- ლოს
Für	—	—	Bal	Tchai ⁵	-თვის, -ით
Ein	один	Jau	Jaue	Ju	ერთი
Zwey	два	Dua	Due	Due	ორი
Drey	три	Dre	Arta	Arte	სამი
Vier	четыре	Salur	Zuppar	Zuppar	ოთხი
Fünf	пять	Pinse	Fons	Fons	ხუთი
Sechs	шесть	Spag	Achsasse	Achses	ექვსი
Sieben	семь	Ue	Aafd	Aafd	შვიდი
Acht	восемь	Ate	Ast	Ast	რვა
Neun	девять	Nehe	Farast	Farast.	ცხრა
Zehn	десять	Las	Des	Des	ათი
Elf	одиннадцать	Jau las	Jauan des	Ju des	თერთმეტი
Zwölf	—	Du las	Dua des	Dua des	თორმეტი
Dreyzehn	—	Dre las	Artin des	Artin des	ცამეტი
Vierzehn	—	Sarlas	Zuppar des	Zuppar des	თოთხმეტი
Fünfzehn	—	Pinse las	Fintes	Fintes	თხუთმეტი
Sechzehn	—	Spalas	Achsar des	Achsar des	თექვსმეტი
Siebzehn	—	Ulas	Aaftes	Aaftes	ჩვიდმეტი
Achtzehn	—	Atillas	Astes	Astes ⁶	თვრამეტი
Neunzehn	девятнадцатъ	Nulas	Nandes	Nudes	ცხრამეტი
Zwanzig	двадцатъ	Schil	Insei	Seds	ოცი
Ein u. zwanzig	—	Jau ischt	Jauaina insei	Juama sed's	ოცდაერთი
Zwey u. zwanzig	—	Dua ischt	Duama insei	Duama seds	ოცდაორი

¹⁻² неpare, P.

³⁻⁴ хастек, P.

⁵ Bey—Tchai < P.

⁶ Zwölf—Astes < P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Awganisch (ავღანური)	Dugorisch (დიგორული)	Ossetisch (ოსური)	
Neun u. zwanzig	—	Nau ischt	Farastama insei	Farastama seds ¹	ოცდაცხრა
Dreissig	тридцать	Desch	Desama insei	Desama seds	ოცდაათი
Ein u. dreis- sig	—	Jan desch	Jauandesama insei	Jauandesama seds ²	ოცდათერთ- მეტი
Vierzig	сорок	Salwecht	Duinsedshi	Dui sedsi	ორმოცი
Ein u. vier- zig	—	—	Jauama Duin- sedshi	Juama Dui- sedsi ³	ორმოცდა- ერთი
Fünfzig	50	Pansos	Desama Duin- sedshi	Desama Dui- sedsi	ორმოცდაათი
Ein u. fünf- zig	—	Jau pansos	Jauan Desama Duinsedshi	Juan Desama Duisedsi ⁴	ორმოცდა- თერთმეტი
Sechzig	60	Spete	Artin sedshi	Arti sedsi	სამოცი
Ein u. sech- zig	—	—	Jauama Artin- sedshi	Juama Arti- sedsi ⁵	სამოცდაერთი
Siebenzig	70	Auwia	Desama Artin- sedshi	Desama Arti- sedsi	სამოცდაათი
Ein u. sie- benzig	—	—	Jauan Desama Artinsedshi	Juan Desama Artisedsi ⁶	სამოცდა- თერთმეტი
Achtzig	80	Atià	Zupparin sed- shi	Zuppar sedsi	ოთხმოცი
Ein u. acht- zig	—	—	Jauama Zuppa- rinsedshi	Juama Zuppar- sedsi ⁷	ოთხმოცდა- ერთი
Neunzig	90	Nui	Desama Zuppa- rinsedshi	Desama Zup- parsedsi	ოთხმოცდა- ათი
Ein u. neun- zig	—	—	Jauan Desama Zupparinsedshi	Juan Desama Zupparsedsi ⁸	ოთხმოცდა- თერთმეტი
Hundert	100	Sil	Fonsinsedshi, Ssadda	Fons sedsi	ასი
Zweyhun- dert	—	Dua sili	Des insedshi	Dessissedsi	ორასი
Dreihundert	—	Dre sili	Arta sadda	Arta sadda	სამასი
Tausend	—	Sir	Des sadda	Des sadda u. s. w. ⁹	ათასი

¹ Ein u. zwanzig—Farastama seds<P.

² Ein u. dreissig—Jauandesama seds<P.

³ Ein u. vierzig—Juama Duisedsi<P.

⁴ Ein u. fünfzig—Juan Desama Duisedsi<P.

⁵ Ein u. sechzig—Juama Artisedsi<P.

⁶ Ein u. siebenzig—Juan Desama Artisedsi<P.

⁷ Ein u. achtzig—Juama Zupparsedsi<P.

⁸ Ein u. neunzig—Juan Desama Zupparsedsi<P.

⁹ Zweihundert—Des sadda u. s. w.<P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Awganisch (ავღანური)	Dugorisch (დიგორული)	Ossetisch (ოსური)	
Mensch	человек	Salai	Leg	Leg	ადამიანი
Volk	народ	Chalek	Adan ¹	Adam	ხალხი
Vater	отец	Plar	Fidde	Fid	მამა
Großvater	дед	—	Fidde fidde	Fidde Fid	პაპა
Mutter	мать	Mur	Made	Mad	დედა
Papa	тятя	Baba	Dada	Adà	მამა
Mama	мама	Ade	Anna	Anà	დედა
Bruder	брат	Usur	Arwade	Arwad	ძმა
Schwester	сестра	Chur	Chorra	Cho	და
Sohn	сын	Suai	Furt, Lokkon	Firt, Lappu	ვაჟიშვილი
Tochter	дочь	Chur	Kisge	Kisge	ქალიშვილი
Enkel	—	Urirer	Lokene-Lok- kon	Lappei lappu	შვილიშვილი (ბიჭი)
Enkelin	—	Suai	Lokene-kisge	Lappei kisge ²	შვილიშვილი (გოგო)
Kind	младенец	—	Bidshan	Sewellon	ბავშვი
Knabe	мальчик	—	Lokkon	Lappu	ბიჭი
Mann	мужик	—	Led	Leg	კაცი
Greiß	—	Sur	Sirundleg	—	მოხუცი კაცი
Alt Weib	—	Artina	Sirundoassa	Sirundus ³	მოხუცი ქალი
Ehemann	муж	Mele	Moine	Moi	ქმარი
Ehefrau	жена	Aurata	Oassa	Us	ცოლი
Frau	—	Aurata	Oassa	Us	დედაკაცი
Hure	—	—	Chathage	Chathage ⁴	კახა
Jungfrau	дева	—	Kisge	Kisge	ქალწული
Haar	волос	Ichte	Dshikko	Dzikku	თმა
Bart	брада	Jire	Reche	Richi	წვერი
Stirn	лоб	Otschole	Ternich	Jenich	შუბლი
Auge	глаз	Stirge	Zèste	Zeste	თვალი
Nase	—	Posa	Finds	Finds	ცხვირი
Ohr	—	Kwak	Gos	Chus ⁵	ყური
Mund	рот	Chulè	Zug	Zug	პირი
Lippe	губа	Schundi	Bila	Bül	ტუჩი
Zahn	зуб	Chach	Dendak	Dendak	კბილი
Zunge	язык	Shiba	Assage ⁶	Assage ⁷	ენა
Kopf	голова	Sar	Sser ⁸	Sser ⁹	თავი
Hals	шея	Malkalai	Afzèg	Afzèg	ყელი, კისერი
Schulter	плечо	Ogar	Zong	Zong	მხარი
Hand	рука	Lasch	Koch	Kuch	ხელი
Finger	палец	Guti	Angulsè	Kuchaleh	თითი
Nagel	ноготь	Nuk	Naèch	Naèch	ფრჩხილი

¹ Адам, P.

² Enkel—Lappei kisge<P.

³ Greiß—Sirundus<P.

⁴ Frau—Chathage<P.

⁵ Nase—Chus<P.

⁶⁻⁷ Афзаре, P.

⁸⁻⁹ зер, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Awganisch (ავღანური)	Dugorisch (დიგორული)	Ossetisch (ოსური)	
Lende	ბეძრა	Urun	Agd	Agd	თეძოები
Schienbein	—	Pandai	Ssenge	Ssenge ¹	წვივი
Fuß	нога	Pehi	Kach	Kach	ფეხი
Knie	колѣно	Singun	Uarage	Urag	მუხლი
Brüste	—	Tai	Dsheshe	Dsisi ²	ძუძუები
Haut	кожа	Sarman	Zarm	Zarm	კანი, ტყავი
Fleisch	мясо	Gochi	Fidd	Fidd	ხორცი
Knochen	кость	Alunkai	Asteg	Asteg	ძვალი
Blut	кровь	Wini	Tog	Artende	სისხლი
Fett	жир	Koli	Fin	Fin	ქონი
Gehirn	мозг	Machse	Kanß	Sika	ტვინი
Herz	сердце	Sile	Serde	Serde	გული
Urin	—	—	Mesunzäge	—	შარდი
Unrath	—	—	Lächa	Chai ³	განავალი
Schweiß	пот	Choli	Ched	Ched	თფლი
Hund	собака	Spei	Kui	Kutz	ძაღლი
Katze	кошка	Pischik	Tikis	Jedü ⁴	კატა
Kuh	корова	Kna	Goge	Kug	ძროხა
Ochs	бык	Gaai	Gal	Gal	ხარი
Kalb	теленок	Huksai	Uas	Rod	ხბო
Pferd	лошадь	As	Bach	Bach	ცხენი
Esel	—	Char	Charrèg	Charrèg	ვირი
Maulthier	—	Katir	Kadir	Chargefs ⁵	ჯარი
Schaf	овца	Pse	Fus	Fis	ცხვარი
Widder	баран	Mak	Fur	Fur	ერკემალი
Bock	козёл	Sirka	Zau	Zanek	ვატი
Ziege	коза	Bsa	Ssaga ⁶	Ssag ⁷	თხა
Lam	—	Orai	Ur	Urek ⁸	ბატკანი
Schwein	свинья	Chirbischai	Chui	Chui	ღორი
Hirsch	—	Barasingi	Ssag	Ssag	ირემი
Kameel	—	Uch	Teua	Teua ⁹	აქლემი
Hahn	петух	Tschirk	Uassunga ¹⁰	Uassek ¹¹	მამალი
Huhn	курица	Tschirga	Kark	Kark	ქათამი
Gans	гусь	Kas	Kas	Kas	ბატი
Ente	утка	Ordek	Bäbus	Bäbus	იხვი
Waizen	пшеница	Kanim	Mannaua	Mannan	ხორბალი
Gerste	ячмень	Urbischi	Choär	Chor	ქერი
Hirse	просо	Kucht	Saucher	Jau	ფეტვი
Fuchsschwanz	—	—	Gulma	Gulmäk ¹²	ლომი
Haber	овёс	—	Suski	Sski	შვრი

¹ Schienbein—Ssenge<P.   ⁵ Esel—Chargefs<P.   ⁹ Hirsch—Teua<P.
² Brüste—Dsisi<P.   ⁶ zara, P.   ¹⁰ yazauga, P.
³ Urin—Chai<P.   ⁷ zar, P.   ¹¹ yasek, P.
⁴ edy, P.   ⁸ Lam—Urek<P.   ¹² Fuchsschwanz—Gulmäk<P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Awganisch (ავღანური)	Dugorisch (დიგორული)	Ossetisch (ოსური)	
Spelz	—	—	Sitga	Fiddis	სველტა
Mays	—	Shiwar	Nartuchar	Nartuchar	სიმინდი
Tabak	—	Tamaku	Tamakò	Tamako	თამბაქო
Reiß	—	Urigi	Prins	Prins	ბრინჯი
Baumvolle	—	Bumba	Bompag	Bompag ¹	ბამბა
Wasser	вода	Ubu	Don	Don	წყალი
Bier	—	—	Bagáni	Bagáni ²	ლუდი
Wein	вино	Tscharap	Sanna ³	San ⁴	ღვინო
Brantwein	чахир	Araki	Arak ⁵	Arak ⁶	არაყი
Frische Milch	молоко	Poi	Achschir	Achsir	რძე
Saure Milch	кислое мо- локо	Maste	Meschin	Mischin	მაწონი
Honig	мёд	Gubina	Mud	Mit	თაფლი
Wachs	—	Mum	Muduasé	Mitadse	ცვილი
Biene	—	Mutschai	Binsa	Binsa	ფუტკარი
Meth	—	—	Marémashei	Rung ⁷	მეთი
Brod	хлеб	Rotai	Dsol	Dsul	პური
Butter	масло	Koli	Zaarf	Zaarf	კარაჭი
Käse	сыр	Panir	Tschigt	Tschigt	ყველი
Ey	яйцо	Uja	Aikè	Aik	კვრცხი
Fisch	рыба	Mahai	Kaf	Kaf	თევზი
Vogel	птица	Mirgè	Marg	Marg	ფრინველი, ჩიტი
Feder	перо	Oser	Sches	Schis	ფრთა
Meel	—	Ule	Utka	Sad	ფქვილი
Leinwand	—	Keten	Geten	Keten, Kit- tag	ტილო
Wolle	—	Olai	Gun	Gun	მატყლი, შალი
Seyde	—	Orechun	Soldäge	Soldäge	აბრეშუმი
Leder	—	Zarman	Niwäge	Zarm	ტყავი
Laken	—	—	Tuna	Tznka	ტილო
Hemd	—	Kamis	Chadunana	Chodon	პერანგი
Beinkleider	—	Partach	Chaláf	Chaláf ⁸	ნიფხავი
Kleidung	одежда	Agustan	Dàras	Dàras	ტანსაცმელი
Mütze	—	Choli	Chòde	Chnd	ქუდი
Schuh	—	Zapli	Zuluk	Zabur ⁹	ფეხსაცმელი
Messer	ножик	Tschale	Kard	Kard	დანა
Löffel	—	Kaschuga	Wädug	Uidek	კოჭხი
Sichel	—	Lur	Zàwag	Zawek ¹⁰	ცელი

¹ Spelz—Bompag < P.

² Bier—Bagáni < P.

³⁻⁴ Арак, P.

⁵ Занна, P.

⁶ зан, P.

⁷ Wachs—Rung < P.

⁸ Meel—Chaláf < P.

⁹ Mütze—Zabur < P.

¹⁰ Löffel—Zawek < P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Awganisch (ავღანური)	Dugorisch (დიგორული)	Ossetisch (ოსური)	
Heu	сено	Cwache	Chòassa	Chos	თივა
Pflug	пflug	Jiwi	Götun	Götun	გუთანი
Schwerdt	сабля	Tura	Achsàrgarde ¹	Achsar	ხმალი
Feuergewehr	—	Tupak	Top	Top ²	თოფი
Feuer	огонь	Ur	Dshing	Sing	ცეცხლი
Holz	дрова	Lergi	Ssog ³	Ssug ⁴	შეშა
Baum	дерево	Ona	Balà-asse	Pallas	ხე
Zunderschwam	трут	Ku	Issagna ⁵	Isnich	აბედი
Schießpulver	—	Daru	Topi choasso	Topchos ⁶	თოფის წამა- ლი
Feuerstein	кремень	Bakir	Attur	Sachòn ⁷	კაყი
Salz	соль	Malga	Zanche	Zach	მარილი
Stahl	шталь	Polat	Andun	Andun	ფოლადი
Eisen	железо	Ospana	Afseinage ⁸	Afsèn	რკინა
Bley	свинец	Ssikir	Ischdi	Ischdi	ტყვია
Zinn	олово	Kalai	Kàla	Kàla	კალა
Kupfer	медь	Bagir	Archi	Archü ⁹	სბილენძი
Messing	зелёная медь	Jes	Bor	Bur ¹⁰	თითბერი
Schwefel	—	Kokurt	Sauandòne	Sauandòne	გოგირდი
Salpeter	—	Schora	Tachsa	Tachs ¹¹	გვარჯილა
Silber	серебро	Ssar	Ashuèsta	Afsirt ¹²	ვერცხლი
Gold	золото	Aschrepe	Ssugssarine ¹³	Suchsserin ¹⁴	ოქრო
Geld	—	Baisi	Achza	Achza ¹⁵	ფული
Erde	земля	Smak	Tschigit	Tschigit	მიწა
Thon	глина	Smak	Tschigit	Tschigit	თიხა
Sand	песок	Schiga	Ashmiessa	Smis	ქვიშა
Kalk	известь	Spinachal	Kire	Kir	კირი
Stein	камень	Kani	Dor	Dur	ქვა
Quell	источник	Kina	Ssaudòna ¹⁶	Soadon	წყარო
Fluß	река	Ssirt	Don	Don	მდინარე
Weg	дорога	Lar	Fandag	Fandag	გზა
Akker	поле	Patai	Chuma	Chumgend	მინდორი, ყანა
Wiese	луг	—	Igòrdan	Igordan	მდელო
Berg	гора	Gar	Chong	Choch	მთა
Eiß	лёд	Jach	Iech	Iich	ყინული
Schnée	снег	Wauri	Med	Mit	თოვლი

¹ ახჯარარდე, P.

² Feuergewehr—Top < P.

³ ჯოგ, P.

⁴ ჯუგ, P.

⁵ იზაგნა, P.

⁶ Schießpulver—Topchos < P.

⁷ сохон, P.

⁸ афзгинаге, P.

⁹ архы, P.

¹⁰ Бар, P.

¹¹ Schwefel—Tachs < P.

¹² афсиет, P.

¹³ зугсарине, P.

¹⁴ сучхсерин, P.

¹⁵ Geld—Achza < P.

¹⁶ заудона, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Awganisch (ავღანური)	Dugorisch (დიგორული)	Ossetisch (ოსური)	
Regen	дождь	Baran	Káfda ¹	Uaran	წვიმა
Donner	гром	Asman	Arwigar	Uat	ქუხილი
Blitz	молния	Tandar	Arte	Arwatiwe	ელვა
Sonne	солнце	Nmar	Chor	Chur	მზე
Mond	месяц	Mieschta	Maié	Mai	მთვარე
Tag	день	Uras	Bon	Bon	დღე
Sterne	звезда	Sturi	Staluté	Stale	ვარსკვლავი
Nacht	ночь	Spa	Achssawa ²	Achssaf ³	ღამე
Heute	—	Nenura's	Abon	Abon	დღეს
Gestern	—	Parun	Disson	Disson	გუშინ
Morgen	—	Ssaba	Ssom	Ssom ⁴	ხვალ
Mittag	полдень	Maspichin	Fassárafte	Fassichor	შუადღე
Woche	—	Dshuma	Kóre	Kori	კვირა
Monat	—	Meschta	Ma ja	Mai ⁵	თვე
Jahr	год	Kal	Ans	Ans	წელიწადი
Friihling	весна	Psarlai	Ualdsak	Ualdsak	გაზაფხული
Sommer	лето	Tschile	Ssarde ⁶	Fassek	ზაფხული
Herbst	осень	Gusch	Ragfassek	Aragfassek	შემოდგომა
Winter	зима	Kisch	Sunmak	[зунмак]	ზამთარი
Schlaf	сон	—	Chussek	Chus	ძილი
Wachen	бдение	—	Igal	Igal	ღვიძილი
Krankheit	болезнь	—	Run	Rinkiu	ავადმყოფობა
Gesundheit	здравие	—	Egos ⁷	Agassu	ჯანმრთელობა
Kälte	стужа	—	Echan	Echan	სიცივე
Wärme	теплота	—	Antef ⁸	Antef ⁹	სითბო
Ruhe	покой	—	Zard	Zard	სიმშვიდე
Freund	друг	—	Uarsun	Uarsun	მეგობარი
Feind	недруг	—	Mauarssun	Nauarsun	მტერი
Hunger	голод	—	Mògur	Mògur	სიმშლი
Durst	жажда	—	Adonugden	Doinèmenn	წყურვილი
Weiß	белый	Spin	Urs	Urs	თეთრი
Schwarz	чёрный	Tor	Sau	Sau	შავი
Roth	красный	Sir	Surch	Surch	წითელი
Grün	зелёный	Schin	Zàch	Kardachus	მწვანე
Blau	голубой	Nil	Zach	Zach	ლურჯი
Gelb	жёлтый	Ssser	Bur	Bur	ყვითელი
Klein	малый	Oloke	Mangai	Kzil	პატარა
Groß	великий	Lui	Astur	Astir	დიდი
Hart	твёрдый	—	Fèdar	Fèdar ¹⁰	მაგარი
Weich	мягкий	—	Fälman	Fälman	რბილი
Rauh	—	—	Dirsseg	Dirsseg	ხორკლიანი

¹ კავდა, P.

² ახზავა, P.

³ ახზავ, P.

⁴ Heute—Ssom < P.

⁵ Woche—Mai < P.

⁶ зарде, P.

⁷ erac, P.

⁸⁻⁹ антев, P.

¹⁰ ფიდარ, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Awganisch (ავღანური)	Dugorisch (დიგორული)	Ossetisch (ოსური)	
Glatt	—	—	Ligs	Ligs	სწორი, პრიალა
Süß	—	Chage	Atkin	Atgin	ტკბილი
Bitter	—	Tirchau	Mast	Mast	მწარე
Sauer	—	Tiroa	Tauag	Tauag	მუავე
Schwer	—	Drun	Ussau	Ussau	მძიმე
Leicht	—	Spog	Rauag	Rog	მსუბუქი
Schön	—	—	Kedsos	Sabach	ლამაზი
Ungestalt	—	—	Kedsosnai	Afserru	უშნო
Furchtsam	—	Tade	Tirssage	Tirssage	მშიშარა
Warm	—	Sale	Tifde	Tifdu	თბილი
Kalt	—	Lordi	Uassal	Uassalu ¹	ცივი
Hoch	высокий	Baderai	Birssund ²	Birssund ³	მაღალი
Niedrig	низкий	—	Nilleg	Nilleg	დაბალი
Tief	глубокий	Cho	Arf	Arfu	ღრმა
Gut	—	Bati	Choars	Chorsu	კარგი
Böse	—	—	Lagus	Afserru	ავი
Weinen	—	—	Kaun	Kaun ⁴	ტირილი
Lachen	смеяться	—	Chodun	Chodun	სიცილი
Lieben	любить	—	Uarsun	Uarsun	სიყვარული
Reden	говорить	—	Sorun	Sorun	ლაპარაკი
Tödten	убить	—	Zewwun	Zewwun	შოკვლა
Sterben	умереть	—	Mollun	Mollun	სიკვდილი
Todt	умерший	—	Mard	Mard	მკვდარი
Leben	жить	—	Zerrun	Zerrun	ცხოვრება
Kranken	—	—	Nefarásun	Nefarásun ⁵	ავდ გახდომა
Essen	есть	—	Chorun	Chorun	კამა
Trinken	пить	—	Niwasun	Nauásun ⁶	სმა
Geben	дать	—	Tatunn	Tatunn	მიცემა
Bitten	—	—	Korun	Kerun ⁷	თხოვნა
Nehmen	брать	—	Ròistun	Ròistun	აღება
Sehen	видеть	—	Winnun	Fetun	დანახვა
Hören	слышать	—	Igossun ⁸	Bambirstun	გაგონება
Gehen	—	—	Zaun	Zaun	წასვლა
Reiten	—	—	Zaun	Zaun	ცხენით წასვლა
Schikken	—	—	Arwètun	Arwestun	გაგზავნა
Warten	—	—	Kassun	Kassun	მოცდა
Strafen	—	—	Ssogun	Sogun	დასჯა
Gehorchen	—	—	Iegosun	Iegosun	მორჩილება
Ich höre	—	—	As igossun	—	მე მესმის
Du hörest	—	—	Du igoschis	—	შენ გესმის
Er höret	—	—	Jege igossi	—	მას ესმის

¹ Rauh—Uassalu < P.

²⁻³ вирсунд, P.

⁴ Gut—Kaun < P.

⁵ Kranken—Nefarásun < P.

⁶ наваСУн, P.

⁷ Bitten—Kerun < P.

⁸ игоСУн, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Awganisch (ავღანური)	Dugorisch (დიგორული)	Ossetisch (ოსური)	
Wir hören	—	—	Mach igossun	—	ჩვენ გვესმის
Ihr höret	—	—	Ssumach igoschet	—	თქვენ გესმით
Sie hören	—	—	Jete igossunse	—	მათ ესმით
Ich habe gehört	—	—	As fegustan	—	მე გავიგონე
Du hast gehört	—	—	Du fegustai	—	შენ გაიგონე
Er hat gehört	—	—	Je fegusta	—	მან გაიგონა
Wir haben gehört	—	—	Mach fegustan	—	ჩვენ გავიგონეთ
Ihr habt gehört	—	—	Ssumach fegustaite	—	თქვენ გაიგონეთ
Sie haben gehört	—	—	Jeta fegustunse	—	მათ გაიგონეს
Ich schlage	—	—	As Zawun	—	მე ვცემ
Du schlägst	—	—	Du Zawis	—	შენ სცემ
Er schlägt	—	—	Je Zawü	—	ის ცემს
Wir schlagen	—	—	Mach Zawan	—	ჩვენ ვცემთ
Ihr schlaget	—	—	Ssumach Zawete	—	თქვენ სცემთ
Sie schlagen	—	—	Jete Zawenta	—	ისინი სცემენ
Ich habe geschlagen	—	—	As Nizaftun	—	მე ვცემე
Du hast geschlagen	—	—	Du Nizaftai	—	შენ სცემე
Er hat geschlagen	—	—	Je Nizafta	—	მან სცემა
Wir haben geschlagen	—	—	Mach Nizaftan	—	ჩვენ ვცემეთ
Ihr habt geschlagen	—	—	Ssumach Nizaftaite	—	თქვენ სცემეთ
Sie haben geschlagen	—	—	Jeta Nizaftunse *	—	მათ სცემეს.

* Gehen—Jeta Nizaftunse < P.

გიულდენშტედტის „მოგზაურობის“ პალასისეულ გამოცემას დართული აქვს აგრეთვე სპარსულ—ქუროთულ—ყაზახურ-თათრული სიტყვების ლექსიკონიც, რაც ჩვენ გამოცემოვით—გ. გ.

[გარდა ზემოთმოყვანილი ლექსიკური მასალისა გიულდენშტედტს ამოწერილი აქვს აგრეთვე 18 ენის (ძირითადად კავკასიურის) ენობრივ მასალათა ნიმუშები. შედგენილია ყველა ერთ პრინციპზე; ისინი ერთი და იგივე წინადადებების და სიტყვების თარგმანს და ტრანსკრიფციას წარმოადგენენ. ჩვენ ამოწერეთ მხოლოდ ქართული და მეგრული ნიმუშები. მთელი ეს მასალა ინახება ლენინგრადში—ნაწილი სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის არქივში (გიულდენშტედტის ხელნაწერთა ფონდში: P. I, оп. 100, № 20) და ნაწილიც—სალტიკოვ-შჩედრინის სახ. ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში (ადელუნგის არქივი, № 13). იხ. შესავალი—გ. გ.]

Lingva, qua utitur in Georgia *

(ენა, რომელიც იხმარება საქართველოში)

1.	Один,	два,	три,	четыре,	пять,	шесть,	семь
Ⴀ	ერთი,	ორი,	სამი,	ოთხი,	ხუთი,	ექვსი,	შვიდი
	erthi,	ori,	ssami,	othchi,	chuthi,	ekvssi,	schvidi
	восемь,	девять,	десять,	десять один лишний,	десять два лишний,		
	რვა,	ცხრა,	ათი,	ათერთმეტი,	ათორმეტი		
	pva,	cxra,	ati,	at-ert-meti,	at-or-meti		
	rva,	zchra,	athi,	ath-erth-meti,	ath-or-meti		
	десять три лишний,	десять четыре лишний,	десять пять лишний,				
	ათცამეტი,	ათოთხმეტი,	ათხუთმეტი				
	at-tsa-meti,	at-otch-meti,	at-xut-meti				
	ath-tsa-meti,	ath-otch-meti,	ath-chuth-meti				
	десять шесть лишний,	десять семь лишний,	десять восемь лишний,				
	ათექვსმეტი,	ათჩვიდმეტი,	ათვრამეტი				
	at-ekvss-meti,	at-tschvid-meti,	at-vra-meti				
	ath-ekvss-meti,	ath-tschvid-meti,	ath-vra-meti				
	десять девять лишний,	двадцать,	двадцать да один,	двадцать да два,			
	ათცხრამეტი,	ოცი,	ოცდაერთი,	ოცდაორი			
	at-cxra-meti,	oci,	oc-da-erthi,	oc-da-ori			
	ath-zchra-meti,	ozi,	oz-da-erthi,	oz-da-ori			
	двадцать да десять,	два двадцать,	два двадцать да десять,	три двадцать,			
	ოცდაათი,	ორმოცი,	ორმოცდაათი,	სამოცი			
	oc-da-ati,	orm-oci,	orm-oc-da-ati	sam-oci			
	oz-da-athi,	orm-ozi,	orm-oz-da-athi	ssam-oci			

* Архив Адельунга, № 13, лл 130—135^{об}. [დედაწი ნახმარი ნიშნის ~ მაკვირად ტექნიკური მიზეზების გამო, ასოებს გავუკეთეთ ნიშანი — (გ. გ.).

ещё	не	ходит.	Один	год	и	месяц	два	есть
ჯერეთ	არა	ვალს .	ერთი	წელი	და	თვე	ორი	არს
Джерет	ара	валс .	ерти	цели	да	тве	ори	аре
đereth	ara	valss.	erthi	tzeli	da	thve	ori	arss

рождения	от	ея	7.	все	четыре	сей	отроки	здоровьем
შობითგან		მისით.	7	სრულ	ოთხნივ	ესე	ყრმანი	სიმრთელით
нобит-гая		мисит .		срул	отхивз	есе	к'рмани	симртелит
schobithgan		missith.		ssrul	otchivz	esse	q'rmani	ssimrthelith

суть ;	первой	бежит,	другой	скачет,	третий	посет	четвертой
არიან;	პირველი	რბის ,	მეორე	ხტის ,	მესამე	გალობს ,	მეოთხე
arian ;	pirveli	rbiss ,	meore	chtiss ,	messaine	galobss ,	meothelhe

смеется.	8.	Человек	сей	слеп	есть.	жена	его	глуха	есть,
იცინის .	8	კაცი	ესე	ბრმა	არს .	ცოლი	მისი	ყრუ	არს ,

иципис .		кади	есе	брыа	аре .	цоли	миси	к'ру	аре ,
izipiss .		Qazi	esse	brma	arss.	zoli	missi	q'ru	arss,

не слышит	разговор	ваш	9.	Брату	твоему	носу
არ ესმის	უბნობა	ჩვენი	9	ძმასა	შენსა	ცხვირს .
ar-esmiss	ubnoba	tschveni.		Dsmassa	schenssa	zchvirss

бить гудит;	сестре	твоей	спит	;	вашему	престарелому
აკეშინებს ;	დასა	შენსა	სძინავს ;	;	თქვენსა	მოხუცებულსა
алеминебс ;	даса	шенса	едзინавс ;	;	თვენსა	მოხუცებულსა
azeminebss;	dassa	schenssa	ssdsina vss;	;	thkvenssa	mochuzebelssa

отцу	не	спит	ест	тот	и	цет	малому.
მამასა	არ	სძინავს ,	სჭამს	იგი	და	სვამს	მცირედსა.

мамаса	ара-едзინавс ,	сч'амс	иги	да	свамс	мциредса.
mamassa	ara-ssdsina vss,	satschih'amss	igi	da	ssvamss	mziredssa.

10. пос	посеред	лица	11.	Мы	имеем	ноги
7	ცხვირი	საშუალ	7	ჩვენ	გვაქვს	ფეხონი
	цхвири	საშუალ		ჩვენ	გვაქვს	ცერხინ
	zchviri	ssaschual		tschven	gvakvss	perchni

две	и	каждой	руке	на	пальцы	пятеро	12.	волосы
ორნი	და	თვითთასა	ხელსა	ზედა	თითნი	ხუთნი	12.	თმანი
орни	და	thithossa	chelssa	veda	thithni	chuthni		thmani

ростут	голове	на	13.	Язык	и	зубы	рту	внутри.
იზრდებიან	თავსა	ზედა.	13	ენა	და	კბილნი	პირსა	შინა

изрдебнан	тавса	седа.		ена	და	қбилни	пирса	шина .
izrdebian	thavssa	se-da.		ena	da	qbilni	pirssa	schina .

14. Правая рука сильнее, есть левой	15. Волос долот
მარჯვენე ხელი უძლიერეს არს მარცხენისა	თმა ვრძელი
მარჯვენე ხელი უძლიერეს არს მარცხენისა	თმა ვრძელი
marǰvene cheli udslieress arss marzchenissa	thma grdseli

и тонок, кровь, красная, кости, крепка, как, камень.	და წვლილი, სისხლი, წითელია, ძვალნი, მტკიცენი, ვითარცა ქვა.
და ძვალნი, სისხლი, წითელია, ძვალნი მტკიცენი, ვითარცა ქვა.	და ძვალნი, სისხლი, წითელია, ძვალნი მტკიცენი, ვითარცა ქვა.
da tzvlili ssisschli tzhithelia dsvalni mtqizeni vitharza kva	

16. Рыбе имеет глаза а не имеет уши	17. Птица сия
თევზსა აქვს თვალი და არა აქვს ყურნი.	ფრინველი ესე.
თევზსა აქვს თვალი და არა აქვს ყურნი.	ფრინველი ესე.
Thevsssa akvss thvalni da ara akvss q'urni	pchriveli esse

летает тихо та садится земле на крыльям ея	ფრინავს წყნარად იგი ჯდების მიწასა ზა ფრთეთა მისთა
принане ик'нарад иги даждебис мипаса зеда пртета миста	პრინანე იკნარად იგი ჯდების მიწასა ზედა პრთეთა მისთა
prinavss tzq'narad igi gdebiss mitzassa seda pchrtethna misstha	

на перье черное, нос, вострой и хвост, короткой, гнезду	ზედა ბუმბული შავი, ნისკარტი მწვეტი და ბოლო მოკლე ბუდესა
зеда бумбули щави, нискарти мвети да боло, мокле будеса	ზედა ბუმბული შავი, ნისკარტი მწვეტი და ბოლო მოკლე ბუდესა
seda bumbuli schavi nissqarti mtzveti da bolo mokle budessa	

внутри ея яйца белыя	18. Дереву на листы суть
შა მისსა კვერცხნი თეთრი	ჩხ ხესა ზედა ფოთოლნი არიან
შია მისსა კვერცხნი თეთრი	ჩხ ხესა ზედა ფოთოლნი არიან
schina misssa qverzchni thtbrni chessa seda pchotbolni arian	

зеленыя и сучья толстыя	19. Огонь горит, ма видим
მწვანენი და შტონი მსხვილნი	ცეცხლი ანთია, ჩვენ ვხედავთ
მწვანენი და შტონი მსხვილნი	ცეცხლი ანთია, ჩვენ ვხედავთ
mtzvaneni da schtoni msschvlni zezchli anthia tschven vchedavth	

дыму пламя и угольо	20. вода реки течёт
კომლსა ალსა და ნაკვერცხალთა	ჩ წყალი მდინარისა დის
კომლსა ალსა და ნაკვერცხალთა	ჩ წყალი მდინარისა დის
qomlssa alssa da naqverzchaltha tzq'ali mdinarissa diss	

скоро 21. Луна более есть звезды	, а менее
ჩქარად ჩ მთოვარე უდიდეს არს ვარსკვლავისა	, და უმცირესი
ჩქარად ჩ მთოვარე უდიდეს არს ვარსკვლავისა	, და უმცირესი
tschkarad Mthovare udidess arss varssqvlavissa da umziressi	

солнца . მზისა .	22. 29.	вчера გუშინ	вечеру მწუხრზე	дождило. წვიმდა .	сего дня ამ დღეს	утру დილას	видел . ვიხილე .
мзиса . msissa .		гушин guschin	мцухрзе mtzuchrse	цвимда . tzvimda .	ам-дгес am-dhess	дйлас dilass	вихиле vichile .
радугу ირისე .	23. 27	Ночь ღამე	бывает იქმნებას	темна ბნელი	а და	день დღე	светел . ნათელი .
ирисе irissee		гаме Name	икмнебис ikmnebiss	бнели bneli	да da	дге dhe	натели . natheli .

Lingva, qua utitur in provincia Mingrelia *

(ენა, რომელზეც ლაპარაკობენ პროვინცია სამეგრელოში)

1. один , два , три , четыре , пять , шесть , семь , восемь
 არტი , ჯირი , სუმი , ოთხი , ხუტი , აიშვი , შევითი , რვო ,
 arthi , ġiri , ssumi , othehi , chuthi , apchschui , schqvithi , ruo ,
- девять , десять , десять один , десять два , десять три , десять четыре
 ჩორო , ვითი , ვითაართი , ვითოჯირი , ვითოსუმი , ვითა აითხი
 tschchoro , vithi , vithaarthi , vithogiri , vithossumi , vithaantheli ,
- десять пять , десять шесть , десять семь , десять восемь ,
 витохути , витааишви , витошквити , витоврво ,
 vithochuthi , vithaapchschvi , vithoschqvithi , vithovruo ,
- десять девять , двадцать , двадцать да один , двадцать да два ,
 витоцхоро , ечи , ечидоарти , ечидоჯირი ,
 vithotschchoro , etschi , etschidoarthi , etschidogiri ,
- двадцать да десять , два двадцать , двадцать да десять , тридцать ,
 ечидовити , жаарнечи , жаарнечидовити , суменечи ,
 etschidovithi , ġaarnetschi , ġaarnetschidovithi , ssumenetschi ,
- тридцать да десять , тридцать да десять один , тридцать да десять два ,
 суменечидовити , суменечидовитаарти , суменечидовитоჯირი
 ssumenetschidovithi , ssumenetschidovithaarthi , ssumenetschidovithogiri ,

* Архив Аделунга, № 13, лл. 91—95.

четыре двадцать, четыредвадцать да десять, четыредвадцать да десять девять,
 отхенечи , отхенечидовити , отхенечидовиточхоро
 othchenetschi , othchenetschidovithi , othchenetschidovithotschchoro ,

сто , два сто , десять сто . 2. Бог не умрет. человек мало
 оши , жироси , вити оши . Горомти вуагур , бочи зыма
 oschi , ġiroschi , vithi oschi . Horomthi vñahur . qotschi syma

живёт . 3. Мать целует своим детям . Ей многое
 ханпер'е . дида ададу мунис скалени . Етис брели
 chanzerhe . Dida ađudu munschiss squalerchz . Ethiss breli

молоко грудн в имеет. мужу эта любит. 4. Она женщина
 бжа двудзус угу . комоц етина уорц . атеана осури
 bġa dsudsuss uhu . komoz ethina uorz . atheana ossuri

была брюхата. она родила шесть день есть то после
 борд ухено . етис куашу аппви дга р'е ти шукули
 kord ucheno . ethiss kuaschi apčschui dha rhe thi schuquli

сып . она ещё больна есть. дева её близу в сидит
сква . тина холо убаатр'ен . мочкуду тинш холо-с кохе
 ssqva . thina choljo ubaathren . motsch'qudu thiisch choloss qoche

и плачет . 5. Отроку не хочет сосать . 6. сия девка
 до кингарц. бошис вуако цываля, атеана мочкуду
 do kiingarz . boschiss vñago tzyvalia . atheana motschqudu

еще не ходит . одн год и два месяц того б родилась .
дио вуаглюури. арти цана до жири гута . ти ик кодъбад .
 dio vñagljunrz . arthi tzana do ġiri thutha thi ik khod'ebad .

7. сей четыре отроки все здоровье в ести : первой
атеа отхи бошепы шуро мтея аср'е : пмахнанн
 athea othchi boscherch'z schuro mthelja ass'rhe : tzmachiani

божит , другой скачет , третьей поёт , четвертой
глиеруле, мажира косхапуц , масума кибирц, маатха
 glierule , maġira kosschapuuz , massuma kiibirz , maatheha

смеётся . 8. сей человек не видящий есть, жена его
кидзицанц. атеа бочи вуерер'е , чили муши
 kijdsizanz . athea qotschi vñererhe , tschili muschi

глуха есть, не слышит наш разговор 9. твой брату
 унгар'е , вуарчильваи чкинъ врагадант . скани джимас
 ungarhe , vuarčhylvai^v tškin' vragadanth. ssani ğimass

чихает . твоя сестре спит . ваш старой отец
 качионапуани . скани дас колюрд . тьвани мумас
 katschionapuanz. ssani dass koljurz. thkvani mummass

не спит , он ест и пьет малому. 10. нос
 вуалюрд , етиина кочвуунц до кошунц зымас . чхвинди
 vualjurz , ethiina kotschunncz do koschunz symass. tšchvindi

посередини лица . 11. мы имеем два нога и
 шкаашка пиджинши . чкху мигуна жйри кучхи до
 schkauschka piĝišchi . tšchku mihuna ğiri qutschchi do

каждой руке на пять палец. 12. Волос растет голове на.
 титос хесс хути кити . тома ирдуун дун
 thithoss chessss chutli kithi. thoma irduun dutz

13. язык и зубы рту внутри. 14. Правая рука сильнее есть
 иина до кибйри пид милядзъ мардзгвана хе удзалашир'е
 inna do kibiri pitz miljadš. mardšgvana che udsaljšaschirhe

левой руки . 15. Волос долог и тонкой , кровь
 кварчхана хешн . тома гдзер'е до чинере , зысахри
 qvartschchana cheschi. thoma gdšerhe do tšchhipcherhe, sysschari

красная , кости крепок как камень. 16. рыбе имеет
 читар'е , двалець магар мучо кую чхомц угун
 tšchhitharhe , dšvalerčh magar mutschho kuo tšchhomz uhun

глаза и не имеет уши . 17. сия птица скоро
 толень до вуа угун уджень . атея принвели цкнаро
 tholerch' do vua uhun uĝerch' . athea pchriaveli tzqnarо

летает . она садится на земли. себе имеет перье
 кемешурененц . тина кодо ходън . мус угун бумбули
 kemerschurenencz. thina kodo chod'n. muss uhun bumbuli

крыльям на черное, нос вострой , и короткой хвость
 худженьце уча , нидзг чине , до будели кута
 chug'erch'zss utscha, nydšg tšchhipche , dp qudeli qutha

себя	в гнезде	яйца	белая есть.	18.	дереву	на зеленое
муши	огвад ^h аес	ч ^h есель	марквалеп ^h ир ^h е		Джаас	мцване
muschi	ogva ^h æss	tschelep ^h '	ma ^h qvaler ^h 'ir ^h ie.		ğjaass	mtzvane
лестье	и толстое	сучье	19.	огонь	горит.	мы
пурцели	до ноели	шху		дачхери	корзн.	чкху
p ^h urzeli	do noeli	schehu		datsch ^h eheri	korzn.	tsch ^h ehu
видим	дыму	язык	огня		уголье	20. Вода
куончерт	кумас	нина	дачхерис		норцхва	цкхари
quotzcherth	qumass,	nina	datsch ^h eh ^h eriss		norzh ^h va.	tzk ^h ehari
реки	скоро	течёт.	21. Месяц	более	звезды	и
маалеси	маляс	меурц.	тута	умосир ^h е	мурицхиши	до
maaleschi	mal ^h ass	meurz.	thutha	umossir ^h e	murizch ^h ischi	do
менее	солнца.	22.	вчера	ввечеру	дождило	сей день
укуляшир ^h е	бжамши		гога	ониджуас	чвенд	амудга
uqul ^h iaschir ^h e	bğaschi.		goha	onig ^h nass	tsch ^h h ^h vend.	amudha
по утру	видел	я неба	кушак		23. Ночью	бывает
очумарес	бдзир ^h и	цаш	орткх ^h ап		серит	цуаль
otschumaress	bdsiri	zasch	orth ^h k ^h ap ^h '		sserith	iuap ^h '
темно	днём	светло				
укумеле	дгасит	синатле				
uqumele	dhassith	ssinathle.	*			

* როგორც ზევით აღვნიშნეთ, გარდა ქართლისა და მეგრულისა, გიულდენშტედტს შუგერგ-ბია მსგავსი მასალები კიდევ 16 ენისა. ამთგან ადელუნგის არქივში დაცულია: 1. Kabarda-ice (გვ. 5—9; ყაბარდოული); 2. Lingva districtus Kasi cum ueh (გვ. 60—64; ყაბიყუმუხური); 3. Lingva, qua utitur in districtu Chunsag seu Anar (გვ. 66—69⁰⁶; ხუნძახური ან ავარული); 4. Lingva, qua utitur in districtu Andi (გვ. 75—78; ანდური); 5. Lingva, qua utitur in provincia Mingrelia (გვ. 91—95; მეგრული); 6. Abasa-ice (გვ. 96—98⁰⁶ აბახური); 7. Lingva, qua utitur in districtu Akuscha (გვ. 103—105; აკუშაური); 8. Lingva, qua utitur in districtu Tschetschen (გვ. 108—110⁰⁶; ჩეჩნური); 9. Oseti-ice (გვ. 118—123; ოსური); 10. Lingva, qua utitur in Georgia (გვ. 130—135⁰⁶; ქართული).

გიულდენშტედტის არქივში (P. I. ou. 100, № 20) კი შემდეგი მასალებია: 1. Kasiku-mueh-ice (ყაბიყუმუხური; გვ. 1—5⁰⁶); 2. Akuscha-ice (აკუშაური; გვ. 6—10⁰⁶); 3. Persice (სპარსული; გვ. 11—15); 4. augan-ice (ავღანური; გვ. 16—19); 5. Andice (ანდური; გვ. 20—24); 6. Anar-ice (ავარული; გვ. 25—29⁰⁶); 7. по гречески (გვ. 30—33⁰⁶); 8. по волохски (გვ. 34—37⁰⁶); 9. по венгерски (გვ. 38—41⁰⁶); 10. Hungarice (უნგრული; გვ. 42—46).

იმვე ფონდის გვ. 192-ზე დაცულია ფურცელი, სადაც გიულდენშტედტის ხელით წერია: An H. Inspector Bachmeister den 7 Septemb. 75 folgende Sprachproben abzugeben (ბ-ნ ინსპექტორ ბაკმაისტერისთვის 1775 წლის 7 სექტემბერს გადასაცემი შემდეგი ენობრივი ნიმუშები): 1. Georgianisch 2. Mingrelisch 3. Abasinisch 4. Kabardinisch 5. Osetinisch 6. Persisch 7. Auganisch 8. Tschetschenisch 9. Awarisch 10. Andisch 11. Kasikum-isch 12. Akuschaisch 13. Kumukisch-tatarisch 14. Kalmitisch 15. Armenisch 16. Ung-risch 17. Wolachisch 18. Griechisch. ჩამოთვლილთაგან 13—14—15 ვერ ვნახეთ ხსენებულ ფონდებში. ყველა ეს ნიმუშები ბაკმაისტერს მიუღია 1775 წლის 18 სექტემბერს, რაც ჩანს ამ მასალათა ბოლოში დართული მინაწერებიდან (გ. გ.).

Verzeichnis der Medicamenten und Specereien,
die in Teflis teil find*

(მედიკამენტებისა და სანელებლების სია, რაც თბილისში იშოვება)

1. Nitrum G. Gord-dschila, 1 Stil. 15 Kop.
2. Zincum G. Tutia, 1 Stil. 15 Kop.
3. Cassia fistula, G. Cher-tschambar 1 Stil. 20 Kop.
4. Fol. Sennaec. Stip. G. Sinua Maki 1 Stil. 15 Kop.
5. Gumi Gutta G. Rubi Rewan. 1 Mis-chal 10 Kop.
6. Rheum G. Rewan. 1 Mis-ch. 3 Kop.
7. Iuiubae G. Sapastan. 1 Mis. 5 Kop.
8. Opium G. Teriak. 1 Mis. 6 Kop.
9. Sem. santonic? G. Charasan. 1 Mis. 3 K.
10. Iart-emet? G. Ansurut. 1 Mis. 4 Kop.
11. Nuces... G. Halela 1 Stil. 100 Kop.
12. Galanga longa G. Kulin-dschan 1. Mis-chal—4 Kop.
13. Flores Viola tricol. G. Manischek 1 Mis. 8 Kop.
14. Rad. ? G. Sarawand 1 Mis. 6 Kop.
15. Nuces ? G. Baluch elduren i. e. pisces uecans.
16. Gagates G. Dewi tsis-chli, Pers. Dewkan i. e. Gigantis sangvis.
1 Mis-chal 7 Kop.
17. Amenta. G. Daelefilfil 1 Mis-chal 9 K.
18. Radix G. Odurkuhar 1 Mis. 4 Kop.
19. Calamus arom. G. Egür
20. Amilum G. Neschishta
21. Tamarindi G. Taplahendi 1 Stil. 40 Kop.
22. Tragacantha? G. Kitira 1 Mis. 4 Kop.
23. Cort. Peruv. G. Kinakina 1 Mis-chal 20 Kop.
24. Mechoacanna? G. Sulumbat 1 Mis. 10 Kop.
25. Cardamomum G. Hil. 1 Mis. 5 Kop.
26. Ossepieae G. Dirja Kaeti 1 Mis-chal 7 Kop.
27. Borax G. Pulaja Pustaran, i. e. Chalybem indurans.
28. Tutia G. Hoes Tutia 1 M. 10 k.
29. Mercur. subl. cors. G. Sulaiman, Arm. Darisch-chana 1 M. 10 K.
30. Corallium rubrum G. Kardaschchawi 1 Mis. 5 Kop.

* P. I, ou. 100, № 21, II. 87—88.

31. Mumia G. Mumia
32. Rad. Dschadwar
33. Sem. Foeniculi G. Badian
34. Lithargyrium G. Kisil murda leng.
35. Bolus alba G. Gili dagustun
36. Bolus rubra G. Kermesi. Gil. Armeni.
37. Cinnabaris fact. G. Surch. Arm. Logustek.
38. Sapo Cosmeticus G. Arach Saponi
39. Santalum album G. Ak-Santal
40. Castoreum? G. Waramum 1 Mis-chal 7 Kop.
41. G. Ammon. G. Kasni 1 mis. 3 kop.
42. Coffea G. Caffà 1 Stil. 40 kop.
43. Prunellae G. Alibuchar 1 Stil. 20 Kop.
44. Flor Rosarum G. Kawili. Arm. Wart. Pers. Gul. 1 Mis. 1 Kop.
45. Sem. G. Karniarich 1 Mis. 4 Kop.
46. Sem. G. Safriote 1 Mis. 4 K.
47. Caryophyll. arom. G. Michaki 1 Mis. 7 Kop.
48. Sem. G. Tschowaran 1 Mis. 4 Kop.
49. Manna? G. Tarandschame 1 Mis. 4 Kop.
50. Mastik G. Dana Mastiki.
51. Rad. G. Triapharach.
52. Sacchar. cryst. G. Sarischeker 1 Stil. 30 Kop.
53. Santalum rubr. G. Kirmis Sandal.
54. Cera sigillateria—G. Lek. 1 Mis. 4 K.
55. Rad Chinae. G. Tschubischin 1 Stil 2 Rub.(?)
56. Rad. G. Suliudschan 1 Mis. 5 Kop.
57. Rad. G. Tesek 1 Mis. 8 kop.
58. Aloe caballina G. Aswai 1 Mis. 5 Kop.
59. Alumen Turc. Schip. Geor. Schabi.
60. Vitr. Vener. Koksäsch.
61. Viride aeris
62. Sal. Ammon. G. Mischatir.
63. Gallae.
64. Nuces mosch.
65. Piper rot.
66. Capsicum annuum. G. Kisil Burtsch.
67. Sulphur T. Kukurt. G. et Arm. Gogirdi. 1 Stil. 10 K.
68. Nidur coleopitej papae G. Schekertecha 1 Mis. 5 Kop.
69. Sem. Cubebae G. Kacbabitschini.
70. Stincus G. Deria baluch 1 1/2, Rub.
71. Flores conval. reg. G. Sosan.
72. Rad. Hellebori albi G. Apotaraki.
73. Rad. Hellebori nigri G. Kari-dsira.

74. *Coriandrum Sativum* G. Kinsi.
75. Bezoar G. Pausari.
76. *Scammoneum* G. Mamudia.
77. *Baccae* G. Sirischki.
78. Dattelu G. Charaek churma.
79. *Amygdali* G. Kagasibadam.
80. G. Gusengü *Succus inspicatus soccharetus* 1 Stil. 40 Kop.
81. G. Sirchiseht—*succus albus granulosus, farinaceus, dulcis.*
82. *Cocos Nus.* G. Hindcos; i. e. indianisch Nus.
83. *Camphora* G. Kaepur. (1 Mis. 15 K.).
84. *Kausuchatai.* 1 Mis. 3 Rubl. *massa lutescenti rubra, cinnabaris*
in modum niters, in cerae sigillatoriae foema.
85. *Risigallum Flavum* G. Nargunisch.
86. *Sem. Nigellae* G. Kara tsarae gute.
87. Hb. G. Daschilbalachi.
88. *Sem. Papav. albi* G. Chasch-chasch.
89. *Rad. Polypodii* G. Wasa.
90. *Radie fibrosa Hellebori iugis* G. Jumanschope
91. *Rad. Glyzirrh.* G. Bijambila
92. *Cineris Arnodinis* G. Tabaschur
93. *Nuces conici an Gallorum species?* G. Pupal 1 Mis. 5 cop.
94. *Zinzibes* T. Dschenschafil.
95. *Conglomeratum globosum, griseum, politum, diametri pollicaris,*
etternesens c. ?, signo triarguli aequi lateri 3 lin. uotatum,
Georg. Anton Kespari.
96. *Succinum,* G. Karwa.
97. *Gummi Arabicum* G. Samchi arab. 1 Mis. 5 Kop.
98. *Stambol Murekeb;* G. Türkischer Tuph.
99. *Berlinerblau* G. (et). Lila, Lesg. Kahibit. 1 Mis. 10 Kop.
100. *Auripigmentum* G. Sirnach 1 Mis. 2 c.
101. *Ichthyocolla* T. Japisch-chan, Tat. Jelim, Gr. Zeba, Cz. Bsanthha.
102. *Magnesia Vitriariorum* G. Surmoa (*Satum oculis illi niunt*)
103. Unächt Blattsilber G. Gumisch Warach
104. Unächt Blattgold G. Kisil Warach
105. *Semina pisiformia* G. Lablabu
106. *Anisum stellatum* G. Badiou 1 Mis. 5 K.
107. *Cardamomum* G. Hil. 1 M. 5 K.
108. *Rad.* G. Tabulak.
109. *Radix* , alba contocta, epidermide atro-violaceo
110. *Macsa rubeas terrae* G. Kaetahendi
111. Rote Schminke G. Ingelik.
112. Pomeranzen Schale G. Baleng
113. *Folia laurina* G. Daritschin Jarpach.

114. Welsche Nüsse mit Honig condifirt G. Tschurtschchel.
115. Arm. Mannana et G. Sirchischt, quacinanoa calabrum.
116. Myrrha G. Mulkiarach
117. Tartarus crudus G. Tscha-chirtus
118. Cortex Cascorillae? G. Turbut.
119. Sem. Pastinocae?
120. Flores Linariae? G. Sambuli-tscheschek.
121. Schwam G. Bulut.
122. Grosse braune Linse, $1\frac{1}{2}$ Zoll im Durchmesser G. Kursi Kaemar.
123. Macha globosa picea grisea G. Triamand
124. Manna Arm. Mannano G. Kutect, Turc. Halwasi.
125. Cineres clavellati G. Kalakwa. 1 Batman 20 K.
126. Sal alcali miner. Sal persicum Modelii. G. Bora 1 Mis. 10 Kop.
127. Gumi Berzoes. G. Gundruk 1 M. 5 Kop.
128. Ligrum Ebenum G. Pirambar agatsch.
129. Ligrum Sattafeor G. Sassatre 1 St. 2 Rubl.
130. Terehenthium cocta G. Schiraesi Sakar.
131. Lachuvae ? G. Fanion.
132. Roth Holz ? G. Banosch agathot, Arm. Zinani bakam.
133. Rubenbil?. G. Seli, Tat. Basirjag. Arm. Katuhat 1 Batm. 1 Rub.
134. Ienura exquden locol. G.
135. Caviar G. Chisalalla.

Wolgeborner Herr, hochzuerender
Herr Inspektor,

...Die Überzeugung von der Notwendigkeit und dem Nutzen einer gründlichen Kenntnis dieser Völker /:mit denen Rusland seit mer als zwei Jahrhunderten zu tun gehat, und von denen es doch nur einen Teil blos dem Namen nach, der noch dazu gemeiniglich verstümmelt ist, kennt:/ hat mich ermuntert dies fremde Feld, selbst mit Hintausezzung mancher physikalischen Geschäfte, zu bearbeiten.

Ich fand, da ich die Bewohner der kaukasischen Gegenden kennen lernete, daß die Sprachen, das einzige Mittel seien, diese, die nach der gemeinen Sage unzählbar verschieden seien sollten, in gewisse Völkerschaften zu vereinigen und ihre Abstammung zu bestimmen. Ich habe mir daher angelegen sein lassen, von allen eine übereinstimmende Sammlung von etwan 300. Wörtern zu erhalten. In dieser finde ich die meresten Wörter, die der mir zur Übersezzung übersendete Aufsatz enthält; und ich hoffe auch, daß ich noch in vielen dieser Sprachen die Übersezzung selbst, während meines Kislarischen Aufenthaltes werde zu Stande bringen koennen.

კეთილშობილო ბატონო,
უკეთილშობილესო ბ-ნო ინსპექტორო,

...რწმენამ, რომ აუცილებელია და სასარგებლო ამ ხალხების (კავკასიელების—გ. გ.) საფუძვლიანი შესწავლა, /რომლებთანაც რუსეთი უკვე ორ საუკუნეზე მეტია, რაც ურთიერთობაშია და მაინც მხოლოდ მათი ერთი ნაწილი იცის მარტო სახელით და ისიც ჩვეულებრივ დამახინჯებულად/, ამ რწმენამ წამახალისა, რათა ეს უცხო არე მე თვით (ზოგიერთი ფიზიკური მხარეების გამოკლებით) შემესწავლა.

რამდენადაც კავკასიის მხარეთა მცხოვრებნი შევისწავლე, იმ დასკვნამდე მივედი. რომ ენები წარმოადგენენ ერთადერთ საშუალებას, რათა ესენი (ხალხები—გ. გ.), (ჩვეულებრივი თქმით, აურაცხელად სხვადასხვანი), გაერთიანებულ იქნან ხალხთა გარკვეულ ჯგუფებად და დადგინდეს მათი წარმომავლობა. ამიტომ მე შევეცადე, ყველასგან მიმელო ერთი და იგივე სიტყვების კონა, რიცხვით დაახლ. 300-მდე [სიტყვისა]. ამათგან უმეტესი სიტყვები ისეთია, რომლებიც შედის იმ ტექსტში, რომელიც მე სათარგმნად გამომიგზავნეს და აგრეთვე ვიმედოვნებ, რომ ბევრ ამ ენებზე მე თვითონ შევძლებ მის გადათარგმნას ყიზლარში ჩემი ყოფნის დროს.

* ამ წერილიდან გამოვტოვეთ ზოგი ადგილები, რაც ჩვენთვის საინტერესოდ არ ვცანით—გ. გ.

Durch die erwente Wörtersammlung habe ich ausfindig gemacht, daß unter den kaukasischen Völkern 6. Hauptsprachen sind, davon aber fast eine jede ser verschieden[e] Dialekte hat.

Die erste ist die Tatarische, die an dem Fusse des kaukasischen Gebürges an dem ostlichen Dritteile desselben geredt wird, bald der Nogaische, bald der Kumükische, bald der Terekemensche oder Truchmensche Dialekt.

Die zweite Hauptsprache ist die Lesgische, die in dem Gebürge selbst auf dem ganzen ostlichen Dritteile blühet und sechs höchst verschiedene Dialekte hat, die man fast für eben so viel verschiedene Sprachen halten könnte. In den Distrikten Akuscha, Kubescha und Zudakara findt man den ersten Dialekt; in dem Distrikte Kasikumuch, den Gürber Chassi Kumüki nennt, den zweiten; in dem Distrikte Kabutsch den dritten; in dem Distrikte Dido, der wie der vorhergehende an Kacheti grenzt, den vierten; endlich in den Distrikten Idatle, Mukratle, Käseruk, Onsokol, Gumbet (mit mancherlei Verschiedenheit)¹ und Chunsag, die an dem Flusse Koisu liegen, und in den Distrikten Anzug, Tebel, Tumurgi, Ahti, Rutul und Tschar, die an der Samura liegen, den fünften und in dem kleinen Distrikt Andi den sechsten² Dialekt der les-

¹ „Onsokol — Verschiedenheit“ გვერდზეა ჩამატებული.

² „und in dem — sechsten“ გვერდზეა ჩამატებული.

აღნიშნული სიტყვათა-კონების მეოხებით დავადგინე, რომ კავკასიის ხალხებში ექვსი ძირითადი ენაა გავრცელებულა, რომელთაგან თითოეულს ძალზე განსხვავებული დიალექტები (კილოები) აქვს.

პირველი არის თათრული, რომელზეც ლაპარაკობენ კავკასიის ქედის ძირას, მის აღმოსავლეთ მესამედ ნაწილში. [ის წარმოგვიდგება] ხან ნოღაური, ხან ყუმუხური, ხან ტერეკემენული ან ტრუხმენული დიალექტების სახით.

მეორე ძირითადი ენა არის ლეკური, რომელიც გავრცელებულია თვით მთებში მის მთელ აღმოსავლეთ მესამედ ნაწილში და აქვს ექვსი¹ ძალზე განსხვავებული დიალექტი, რომლებიც ასევე სავესებით შეიძლება მიჩნეულ იქნან ამდენივე სხვადასხვა ენებად. პირველი დიალექტი არის აკუმას, კუბაჩის (თუ კუბიშა—?) და წუდახარის მხარეებში; მეორე — გერბერის მიერ ხასი კუმუკ-ად წოდებულ მხარე ყაზიყუმუხში; მესამეზე [ლაპარაკობენ] ყაფუქის მხარეში; მეოთხე [გავრცელებულია] დიდოში, რომელიც წინას მსგავსად კახეთს ესაზღვრება; ბოლოს, მეხუთე [დიალექტზე ლაპარაკობენ] მხარეები ჰიდათლი, მუკრათლი, კეზერუკი, ონსოქოლო, გუმბეთი (ზოგიერთი განსხვავებით)² და ხუნდახი, რომლებიც მდებარეობენ მდ. კოისუზე, და მდ. სამურაზე მდებარე მხარეები — ანწუხი, თებელი, ტუმურგი, ახტი, რუთული და ჭარი, ხოლო პატარა მხარეში, ანღში, იხმარება მეექვსე³ დია-

¹ სიტყვა „ექვსი“ გიულდენშტედტს შემდეგ ჩაუწერია, ჯერ ყოფილა დაწერილი ხუთი.

² „ონსოქოლო — განსხვავებით“ გვერდზეა მიწერილი.

³ „ხოლო პატარა — მეექვსე“, გვერდზეა მიწერილი.

gischen Sprache. Der erwente Distrikt Chunsag, welches die lesgische Benennung ist, wird von den Tatern und Persern Anar genannt, daher führt der Gärbersche Name des Volks Awari. Die Tatern und Perser begreifen alle diese Distrikte unter dem Namen Lesgistan, und die Georgier nennen diese Völker: Lekki¹, daher auch den Geschlechts-Namen für die Sprache genommen. Ich vermüthe aus einigen Ähnlichkeiten, daß diese Lesgische Sprachen mit der Persischen, Wotiakischen, Mordnanischen, Tschere-misischen und Ungarischen eine Mutter haben.

Die dritte Sprache ist die Kistische; die Georgier nennen das Volk, das diese redt Kisti und das Land: Kisteti. Es nimt dasselbe den mittelsten Teil des Gebürges an der Nordseite ein, an der Sundscha /Сунжа./ und allen in dieselbe fallenden Flüssen. Dazu gehören die Distrikte: Tschetschen, Ataga, Tschachkeri, Mitzschegis, Schali, Schwet, Mertig, Ariachki, Karabulak, Galaschka, Meredschi, Meesti, Galga, Arska, Anguscht, daraus die Russen Inguschowzi gemacht, und Wagi, Wapi, die die Tscherkessen: Makul nennen. Der Unterscheid in den Dialekten dieser Distrikte ist nichts bedeutend. Die Mutter der Sprache weis ich bis izt nicht; europäisch ist sie gewis nicht.

Die vierte Sprache ist die Osetische. Die Georgier nennen das Land, in dem sie geredt wird: Oseti, und das Volk: Osi, im Plural:

¹ „und die Georgier — Lekki“ გვერდზეა ჩამატებული.

ლექტი ლეკური ენისა. აღნიშნული მხარე ხუნძახი (ასეთია მისი ლეკური სახელწოდება) თათრებისა და სპარსელების მიერ იწოდება ავარად; აქედან წარმოსდგება ამ ხალხის გერბერისეული სახელი „ავარი“. თათრები და სპარსელები მთელს ამ მხარეებს აერთიანებენ ლეზგისტანის სახელით, ხოლო ქართველები ამ ხალხებს უწოდებენ ლეკი-ს¹, აქედანვე აგრეთვე წარმოსდგება თვით ენის სახელიც. ზოგიერთი მსგავსების მიხედვით ვფიქრობ, რომ ამ ლეკურ ენებს აქვთ ერთი ძირი (დედა) სპარსულთან, ვოტიაკურთან, მორდვეულთან, ჩერემისულთან და უნგრულთან ერთად.

მესამე ენა არის ქისტური; ამ ენაზე მოლაპარაკე ხალხს ქართველები უწოდებენ ქისტი-ს, ხოლო ქვეყანას — ქისტეთი-ს. მას უკავია ქედის შუა ნაწილი ჩრდილოეთი მხრიდან, მდ. სუნჯასა და მასში ჩამავალ ყველა მდინარეზე. აქ შედიან მხარეები: ჩეჩენი, ატაგა, ჩახკერი, მიცვეგისი, შალი, შვეტი, მერტივი, არიახკი, ყარაბულახი, გალაშკა, მერეჯი, მეესტი, გალგა, არსკა, ანგუშტი (აქედან რუსებმა გააკეთეს ინგუშოვცი) და ვაგი, ვაპი, რომლებსაც ჩერქეზები მაკულ-ს უწოდებენ. ამ მხარეთა დიალექტებს შორის არაა რაიმე მნიშვნელოვანი განსხვავება. ენის ძირი ჯერ ვერ დავადგინე; ყოველ შემთხვევაში, ევროპული ის არაა.

მეოთხე ენა არის ოსური. მხარეს, სადაც ამ ენაზე ლაპარაკობენ, ქართველები ეძახიან ოსეთი-ს, ხოლო ხალხს — ოსი-ს, მრავლობითში ოსები.

¹ „ხოლო ქართველები — ლეკი-ს“ გვერდზეა მიწერილი.

Osebi. Es nimt die Mitte des Gebirges ein; von der Nordseite an den Flüssen Terek, Kizil, Pog oder Fok, Aredon, den die Russen zum Jordan gemacht, und Uruch oder Iref; und an der Südseite an den Flüssen Aragi, Ksani und Liachwi die zum Kur fließen und am Dschedscho der zum Rion fließt¹. Man findt zween Dialekte; den einen redt der kleine Teil der Nation, der sich: Dugor nennt und nur an dem Uruch wont; den zweeten der übrige Teil, der in den eigenen Sprache: Gir heist. Ich fiude aus der Vergleichung meiner Wörtersammlung, daß die Persische Sprache, die Mutter der osetische ist.

Die fünfte Sprache ist die Tscherkessische, von der zween, höchst verschiedene und kaum zu vereinigende Dialekte vorhanden sind. Der eine ist der in der kleinen und grossen Kabarda gebräuchliche von dem derienige, der in den Distrikten Temirgoi und Beslen fürt und nur wenig abweicht. Der zweete wird in den Provinzen Abasa und Abasech geredt, davon iene an den westlichsten in den Kuban fallenden Flüssen und diese an denienigen Flüssen gelegen, die zwischen dem Kuban und Enguri sich ins schwarze Meer ergiessen. Abasech wird von den Georgiern: Abchaseti genant und ist one Zweifel Abasgia des Kaiser Constantins: und Papageti*, Dschi-

¹ „die zum Kur—fließt“ გვერდზეა მიწერილი.

* Dschiki und Karadschiki der Georgier sind one Zweifel Tschegem und Karadschai der Tscherkessen, und Zichia des Kaisers. Zu merken ist, daß die Bömen in der Landessprache Zechen heissen,

მას უკავია ქედის შუა ნაწილი: ჩრდილოეთით მდ. თერგზე, პოგზე ანუ ფოკზე, არედონზე (რომელიც რუსებმა იორდანად გადააკეთეს) და ურუხზე ან ირეფზე; სამხრეთით კი — მდ. არაგზე, ქსანზე და ლიახზე, რომლებიც მტკვარს ერთიან და რიონის შენაკად ჯეჯოზე¹. აქ ორი დიალექტი შეინიშნება; ერთს ლაპარაკობს ამ ხალხის მცირე ნაწილი, რომლებიც თავის თავს დიგორს ეძახიან და ცხოვრობენ მხოლოდ ურუხზე; მეორეს კი — დანარჩენი ნაწილი, რომლებსაც თავის ენაზე ჰქვიათ გირ. ჩემი სიტყვათა-კონების შედარებით შევნიშნე, რომ ოსური ენის დედა არის სპარსული.

მეხუთე ენა არის ჩერქეზული, რომელიც წარმოდგენილია ორი, ერთმანეთისგან ძალზე განსხვავებული და ერთმანეთთან ძნელად დასაკავშირებელი, დიალექტით. ერთი იხმარება მცირესა და დიდ ყაბარდოში, რომლისგანაც მხოლოდ მცირედ განსხვავდება თემირგოისა და ბესლენის მხარეებში გავრცელებული [ენა]. მეორეს ლაპარაკობენ პროვინციებში — აბაზასა და აბაძეხში. ამათგან პირველი ძვეს ყუბანში დასავლეთიდან ჩამავალ მდინარეებზე, მეორე კი — მდ. ყუბანსა და ენგურს შორის მოქცეულ და შავ ზღვაში ჩამავალ მდინარეებზე. აბაძეხს ქართველები აფხაზეთს უწოდებენ და უეჭველად არის კონსტანტინე კეისრის აბაზგია; ხოლო ქართველების პაპაგეთი*, ჯიქეთი და ალაღეთი არიან

¹ „რომლებიც მტკვარს — ჯეჯოზე“ გვერდზეა მიწერილი.

* ქართველების ჯიქი და ყარაჯიქი, ყოველ ეჭვს გარეშე, იგივეა, რაც ჩეგემი და ყარაჩაი ჩერქეზებისა და კეისრის ციხია. აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ ბოქემელები ქვეყნის (გაგრძელება იხ. შემდეგ გვერდზე)

keti und Alaleti der Georgier sind Distrikte dieser Provinz, die mit Papagi, Zichia und Alania des Kaisers übereinkommen.

Die sechste Sprache ist die Georgische, von der es drei verschiedene und unverständliche Dialekte giebt. Der erste und reinste ist derjenige, der in Kacheti und Kartwel geredt wird, von dem der in Imereti und Guria nur wenig abweicht; der zweite ist der in Mingrelia und Odishi gebräuchliche, welche Provinz in der Landessprache: Kadzaria heist, so wie bei dem Kaiser Constantin; der dritte ist dem Volke: Soni, oder Swani eigen, deren District: Swaneti von den Georgiern genannt wird. Gens Sannorum Plinii, bei dem nach demselben der Honig durchs Rhododendron öfters schädlich werden soll, scheint eben dies Volk zu seien, Auch ich habe diese Schädlichkeit des Honigs bestätigt gefunden. Azalea pontica Linnaei ist dies Rhododendron Plinii, aus deren Blumen die Bienen diesen berausenden Honig sammeln.

Ausser diesen kaukasischen Sprachen habe ich auch eine übereinstimmende Wörtersammlung von der ungarischen, kalmükischen, armenischen, izzigen arabischen, persischen und gurtischen Sprache; welche letztere ein stark abweichender Dialekt der persischen ist, der bei den Gurten

und bömische Brüder sollen ins caucasische Gebürge geflüchtet seien. Die Nation Tschegem aber redt tatarisch und war ehemals der griechisch-georgische Religion zugetan, davon noch izt Spuren;...

ამ პროვინციის მხარეები, რომლებიც იმპერატორის პაპაგის, ციხიას და ალანიას ემთხვევიან.

მეექვსე ენა არის ქართული, რომელსაც აქვს სამი ძალზე განსხვავებული და ერთმანეთისათვის გაუგებარი დიალექტი. პირველი და ყველაზე წმინდა არის ის, რომელიც იხმარება კახეთსა და ქართლში, ამათგან მცირედ განსხვავდება იმერული და გურული [კილოები]; მეორე გავრცელებულია სამეგრელოსა და ოდიშში; ამ პროვინციის ქვეყნის ენაზე „ქატიარის“ უწოდებენ, როგორც კეისარ კონსტანტინესთან გვხვდება; მესამე არის სონი ანუ სვანი ხალხის საკუთრება, რომელთა მხარესაც ქართველები სვანეთს ეძახიან, პლინიუსის სანნების ხალხი, რომლებთანაც (უკანასკნელის მიხედვით) თავლი იელის (Rhododendron) გამო ხშირად მავნე ყოფილა, ეს ხალხი უნდა იყოს. მეც დავადასტურე თავლის ეს მაწყინარობა. ლინეის Azalea pontica (იელი) არის პლინიუსის ეს Rhododendron-ი, რომლის ყვავილიდანაც აკეთებენ ფუტკრები ამ მათრობელა თავლს.

გარდა ამ კავკასური ენებისა, მე აგრეთვე მაქვს მსგავსი სიტყვათა-კონები უნგრული, ყალმუხური, სომხური, თანამედროვე არაბული, სპარსული და გურთული ენებისა; ამათგან უკანასკნელი არის სპარსულის ძალზე განსხვავებული დიალექტი, რომელსაც ლაპარაკობენ გურთები ანუ ქურთები —

ენაზე ცხვენ-ად იწოდებიან და ბოჭემელი ძმები კავკასიის მთებში გამოქცეულან. ჩეგემის ხალხი კი ლაპარაკობს თათრულად და უწინ ბერძნულ-ქართული რელიგია ჰქონდათ, რისი კვლიც ახლაც არის....

oder Kurten einem Volke, das am Aras und auf dem araratischen Gebürge heranzieheth, geredt wird.

Nach dieser vorläufigen Nachricht von den Sprachen, in denen Er. Wolgeborenen eine Übersezung des Aufsazzes zu hoffen haben, wende ich mich zu der Beantwortung der übrigen Aufgaben.

...II. Unter den Namen der georgischen und aller übrigen kaukasischen Dörfer und Städte, die ich sorgfältig gesamlet, weis ich keinen, der sich auf „fer“ endigt. Wol aber weis ich, daß die Russen bei dem Todlebenschen Corps eine in türkischen Händen befindliche georgische Vestung verstümmelt: Azfer, nennen, deren rechten Name: Azkweri / Анкверн- / oder Azkueri, an dessen statt die Georgier, des Wolstands wegen, auch Azkur sagen, weil Kweri in irer Sprache: *testiculus*.

...V. Eine Chronik von Georgien habe ich schon vor einiger Zeit in Georgien aufgetrieben und auf Rechnung der Akademie für 30. Rubel gekauft. Sie fängt vom Targamos und von dessen mit Nimrod gefürten Kriegen und von der ersten Bevölkerung des Landes¹ an; geht bis ins 15-te Jarhundert und endigt sich mit der Teilung der georgischen Provinzen. Sie enthält das Leben von 70. Zaren. Zar Mirian, unter dem im Jare 338. nach Ch. G. in Georgien die christliche Religion ausgebreitet

¹ „und von der — Landes“ გვერდზეა მიწერილი.

ხალხი მომთაბარე მდ. არეზზე და არარატის მთიანეთზე.

ამ წინასწარი ცნობების მოწოდების შემდეგ ენების შესახებ, რომლებზეც თქვენი კეთილშობილება იმედოვნებს ტექსტის თარგმნას, მე მოგახსენებთ პასუხს სხვა დავალებებზე.

...II. ქართულ და სხვა კავკასიურ სოფლებისა და ქალაქების სახელთაგან, რომლებიც მე მონდომებით (გულისყურით) შევეკრიბე, არ შემხვედრია მე არც ერთი, რომელიც ბოლოვდებოდეს „ჭერ“-ზე. თუმცა მე ვიცი, რომ რუსები, ტოტლებენის კორპუსიდან, თურქთა ხელში მყოფ ქართულ ციხეს დამახინჯებულად აცჭერ-ს ეძახიან, რომლის სწორი სახელიცაა: აწყვერი ან აწყურე, რის მაგივრადაც ქართველები კეთილხმიერების გამო აგრეთვე აწყურს ამბობენ, რადგან Kweri მათს ენაზე ნიშნავს: *testiculus*-ს.

...V. ქართული ქრონიკა უკვე რამდენი ხანია, რაც საქართველოში ვიწროვე და აკადემიის ხარჯზე ვიყიდე 30 მანეთად. ის იწყება თარგამოსიდან და მის მიერ ნიმროდთან წარმოებული ომით და ქვეყნის პირველი განსახლებით¹; გადმოდის მე-15 საუკუნეში და თავდება ქართული პრინციების დაყოფით (= საქართველოს დაშლით სამეფო-სამთავროებად — გ. გ.). ის შეიცავს 70 მეფის ცხოვრებას. მეფე მირიანი, რომლის დროსაც, 338 წ. ახ. წ., საქართველოში გავრცელდა ქრისტიანული რელიგია, არის

¹ „და ქვეყნის — განსახლებით“ გვერდზეა მიწერილი.

ward, ist der 29-te. Izt lasse ich dies Buch in Kislar aus dem georgischen ins russische übersezzen. Man kann manche gute Nachricht daraus hoffen; obgleich nicht alles, besonders vor Mirians Zeiten, ganz richtig seien mag...

29-ე. ამჟამად მე ამ წიგნს ყიზლარში ვათარგმნინებ ქართულიდან რუსულად. იქიდან ზოგ კარგ ცნობებს უნდა მოველოდეთ, თუმცა არა ყოველივე უნდა იყოს მთლად სწორი მასში, განსაკუთრებით მირიანის მეფობამდე...

Kislar
den 20. November
1772

...
gehorsamer
Diener
D: Gùldenstaedt.

ყიზლარი
1772 წლის
20 ნოემბერი

[თქვენი]
უმორჩილესი
მსახური
დოქტ. გიულდენშტედტი*.

* დამატებათა შესახებ იხ. შესავალი.

1. გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები

აბაზა, პროვინცია (=აფხაზეთი) 171, 199, 207, 209, 215, 217; ჩერქეზული მხარე, 383.
 აბაზგია 47, 155, 199, 215, 383 (=კონსტანტინე პორფიროგენეტის აბაზგიას).
 აბაზელი 215.
 აბაზინელები 206, 209, 213.
 აბაითყაუ (Abachtkan), სოფელი ოსეთში 61.
 აბანო, სოფ. ოსეთში 65.
 აბასა (=აბაზა, აფხაზეთი) 47, 49.
 აბასიები 47.
 აბაში, მდ. ჩრდ. კავკასიაში 113.
 აბაძეხი, ჩერქეზეთის მხარე 57, 199, 211, 215, 383.
 აბესა, სოფ. შიდა ქართლში 227, 229.
 აგლაში, თურქმანული მხარე 115.
 აგი, სოფ. ქისტეთში 77.
 ადალე (=კუნძულის მცხოვრებნი, თათრულად) 115, 205, 213.
 ადალინცი 213.
 1. ადიმეი, მხარე ჩერქეზეთში 199.
 2. ადიმეი, სოფ. ჩერქეზეთში 211.
 ადიმო(ს)ი (=ადიმეი, მხარე ჩერქ.) 57.
 ადილე (=ჩერქეზეთს) 53, 199, 215.
 ადოს მინდორი 225 (კობთან ახლოს).
 ავარები 77.
 ავარელი 257.
 1. ავარი (=ხუნძახი), ლეკეთის მხარე 81, 85, 87, 95, 97, 99, 103, 191, 193, 382.
 2. ავარი (=ხუნძახი), სოფ. ლეკეთში 83.
 ავარია (=ავარი), მხარე ლეკეთში 83, 125.
 ავხაზია (=აფხაზეთი) 199, 215.
 აზოვი, სიმაგრე 189, 195.
 აზოვის ზღვა 114, 205, 213.

აიბგა (Aipga), მხარე აფხაზეთში 51, 199.
 აიულე, მდინარე ჩრდ. კავკ. 113, 203.
 აკა (Aka), სოფ. ქისტეთში 75.
 აკარი, სოფ. ლეკეთში 101, 103.
 აკაძიკი (Akadziki), სოფ. ლეკეთში 83.
 აკბაში, მდ. ჩრდ. კავკასიაში 203.
 აკერმენი (ბელგოროდი), ნოღაური ურდო 113, 203.
 აკიდი, სოფ. ლეკეთში 93.
 აკსაი, იაქსაი, მდინარე 109.
 აკტაში, მდინარე 73, 99, 107, 109, 193.
 აკუარალი (Akkuaral), ქისტური სოფ. 75.
 1. აკუშა, ლეკური მხარე 99, 105, 107, 191, 193, 381.
 2. აკუშა, სოფ. ლეკეთში 99.
 ალაზანი, მდინარე 7, 9, 23, 27, 31, 89, 91, 115, 141, 167, 175, 195, 279, 280.
 ალაღეთი, მხარე აფხ. 47, 215, 383.
 ალანი 47, 215.
 ალანია 384.
 ალბრუსი (=იალბუზი) 31.
 ალდინები 127.
 ალთარაკი, სოფ. ლეკეთში 93.
 1. ალთიფარა, თათრული მხარე 115, 195.
 2. ალთიფარა, თათრ. სოფ. 107.
 ალთი-ქესეკი, აფხაზური მხარე 51, 201, 207, 209, 215.
 ალიაბათი, სოფ. ლეკეთში 91.
 ალირააულო, ქისტეთის სოფ. 75.
 ალკაი, მხარე ჩრდ. კავკასიაში 73.
 ალკუნი, სოფ. ქისტეთში 77.
 ამალღება, სოფ. იმერეთში 261.
 ამღურყი, მდ. ჩრდ. კავკ. 211.

* საძიებელი შედგენილია მხოლოდ ტექსტის და მისი შენიშვნების მიხედვით. საძიებლის შედგენისას გამოვტოვეთ გიულდენშტედტისეული „საძიებელი“ (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 290—295) და ავადმყოფთა სიები (იხ. ჩვ. გამოცემის გვ. 270—276)—გ. გ.

- ამეკინი, სოფ. ლეკეთში (Amekin) 83.
 ანაგა, სოფ. (Araga) 15.
 ანაგისხევი, მდ. (Aragiskewi) 15.
 ანაკლეა 53.
 ანაკოფია 53.
 ანანური 143, 227, 229, 243, 301.
 ანგილირალი (Angiliral), სოფ. ქისტ. 73.
 ანგუშტი, ქისტური მხარე 69, 75, 159, 171, 382.
 1. ანდი, ლეკური მხარე 85, 95, 191, 193, 381.
 2. ანდი, სოფ. ლეკეთში (=ყვანალი) 97, 99.
 ანდრესბადი (=ენდრე, ანდრევევა), თათრული
 სოფ. 101, 107, 109, 124 (ანდრიასბადი).
 ანდრევევა (იხ. ანდრესბადი) 225.
 ანდრევევა დერევენა (იხ. ანდრესბადი) 109, 193.
 ანდრევევო (იხ. ანდრესბადი) 107.
 ანსოკული (=ონსოკოლო), ლეკური მხარე 85.
 ანჩისხატი 301.
 1. ანწუხი, ლეკური მხარე 83, 87, 89, 95, 97,
 175, 191, 193, 381.
 2. ანწუხი, სოფ. ლეკეთში 87.
 აპახი, მდ. ყუბანის შენაკადი 57.
 არაგვი, მდ. 15, 19, 21, 29, 57, 63, 65, 129,
 171, 173, 175, 177, 205, 223, 229, 301, 383.
 არაკანი, ლეკეთის მხარე 191.
 არაკუნი, სოფ. ლეკეთში 83.
 არაპე (Arape), სოფ. ქისტ. 77.
 არარატი (მთიანეთი) 9, 11, 15, 19, 147, 167,
 169, 177, 179, 183, 282, 385.
 არაში, თურქმანული მხარე 115, 195.
 არახანი, მდ. კოისუს ტოტი 107.
 არგვეთი, იმერეთის მხარე 155.
 არგულანი (იხ. არგულანი) მდ. 217.
 არგულანი, მდ. თერგის შენაკ. 43, 57, 169, 173,
 217.
 არგუნი მდ. 43, 77.
 არდახლი, ქისტეთის მხარე 75.
 არდონი, თერგის შენაკ. (Aredon) 35, 37, 61,
 67, 183, 223.
 არედონი, იხ. არდონი 383.
 არეზი მდ. 385.
 ა[რ]თლუხი, სოფ. ლეკეთში 87.
 ართხმო, სოფ. ხევსურ. 63.
 არაბკი, ქისტური მხარე 382.
 არიშ ტოლი (=მხარე ყარაბულახი ჩეჩნურად) 79.
 არპა, უარპი (=ურუფი), ყუბანის შენაკ. 53,
 113, 201, 209.
 არსკა, ქისტური მხარე 382.
 არტოხი, თათრული სოფ. 107.
 არშა, სოფ. ხევსურ. 63.
 არშტი, ქისტ. სოფ. 77. (ეძახიან ყარაბულახს
 ინგუშები) 79.
- არცხი (Arzchoi), სოფ. ქისტეთში 77.
 არწია (Arzia), ოსური სოფ. 65.
 არხონი, მდ. ჩრდ. კავკ. (Archun) 35.
 არხოტი, ოსური მხარე 65.
 ახაი, მდინარე (=ასა) 33, 77, 181.
 ასაი, სოფ. ქისტეთში 33, 181.
 ასდაი (Asdai), სოფ. ქისტეთში 75.
 ასთლა, სოფ. ლეკეთში 83.
 ასიგე (Asik), სოფ. ქისტ. 77.
 ასლანთქი, აბაზინური სოფ. 207.
 ასსაი (იხ. ასაი) სოფ. ქისტ. 75.
 ასტრახანი 151, 189, 203, 231.
 ასტრახანის სტეპები 113, 203.
 1. ატაგა, ქისტური სოფ. 77.
 2. ატაგა, მხარე ქისტეთში 382.
 ატახი, მხარე ქისტ. (ატაგა?) 77.
 ატახინელები 127.
 ატახინები 77.
 აფხილები 213.
 აფხნე (=აფხაზეთი ადგილობრივ ენაზე) 215.
 აფხური (=აფხაზეთი, აფხაზთაგან) 199.
 აფში(ს) (Abschis), სოფ. ლეკეთში 83.
 აფხაზები 49, 51, 53, 55, 57, 59, 71, 201,
 215, 217.
 აფხაზეთი 43, 47, 49, 51, 53, 55, 155, 171,
 199, 201, 215, 217, (აბაძეხი) 383.
 აფხაზი 47, 215.
 აქხელი 79.
 1. აქხაი, მდ. იახსაი, თერგის შენაკადი 81,
 83, 107, 111, 125.
 2. აქხაი, იახსაი, თათრული მხარე 119, 171.
 3. აქხაი, იახსაი, თათრ.-ყუმუხური სოფელი-
 75, 101, 191, 193, 195.
 ალაისუ, მდ. ჩრდ. კავკ. 199.
 აღდაში, თურქმან. მხარე 195.
 აღტაფა, მდინარე 179.
 აშაგა, მდინარე სამხ. კავკ. 11.
 აში(მი), სოფ. ლეკეთში 103.
 აშგანი, მდ. სუნჯის შენაკ. 79.
 აშელი, სოფ. ლეკეთ. 97.
 აშილ[თ]ა (Aschila), სოფ. ლეკ. 83.
 აშილტა, სოფ. ლეკეთ. 85, 87.
 აჩადა, სოფ. ლეკეთში 87.
 აჩი, სოფ. ბასიანეთში (Atsche) 45, 219.
 აჩუკალა 205. აჩუკალა 115.
 აწრისხევი (Adsenskewi), ციხე შიდა
 ქართლში 65, 153.
 აწყვერი, ციხე 147, 225, 385.
 აწყური, შდრ. აწყვერი 385.
 ახალგორი, შიდა ქართლ. 29, 143, 145, 299,
 Ахалгори 298.

ახალქალაქი (ჯავახეთის) 147.
 1. ახალციხე, სოფ. ხევსურ. 63.
 2. ახალციხე (ქალაქი) 81, 177, 193, 223, 225, 229.
 ახალი, სოფ. ოსეთში 65.
 ახკა, სოფ. ქისტეთში 77.
 ახკინიურთი, მხარე ქისტეთის 75, 77.
 ახმეტა, სოფ. კახეთის 143.
 1. ახსაი, მდ. (შდრ. აქსაი) 73.
 2. ახსაი, იახსაი, (მხარე თათრ., შდრ. აქსაი) 97.
 ახსარგინი, სოფ. ოსეთ. 63.
 ახსაუ (Achisujā, სოფ. ოსეთ.) 63.
 ახსეფშ (= დაბალი შაფსული, მხარე აბაზურის) 213.
 1. ახტალა, მონასტერი სომხეთში 11.
 2. ახტალა, სოფ. სომხეთში 13, 147, 185.
 3. ახტალა, ადგილია კახეთში 17.
 4. ახტალა: მდ. კახეთში 17.
 1. ახტი, ლეკეთის მხარე 89, 191, 381.
 2. ახტი, თათრ. სოფელი 107.
 ახტიმეშატი, თათრ. სოფელი 107.
 ახშიფსე, მხარე აფხაზეთის 199.
 აჯალგა (Adschalga; ზილგა?), სოფ. ბასიანეთში 43, 219.
 ჭაბიათი, სოფ. ოსეთ. 61.
 ბაბუქთი, სოფ. აბაზინური 209.
 ბაგინი, ციხე ოსეთში 65.
 1. ბადი, სოფ. ოსეთში (Bade) 61.
 1. ბადი, სოფ. ოსეთში (Bod) 61.
 ბადინგი, მდ. (Bading; ბენდიქი?) 11, 185.
 ბავტუგაი, სოფ. ლეკეთში 85.
 ბაიდარი, მხარე საქართ. 147.
 ბაიმა, ოსეთის სოფ. 65.
 ბაინი (Bain), სოფ. ქისტ. 77.
 ბაიტლა, სოფ. ლეკეთში 103.
 ბაი[ქომი], (Bai), სოფ. ოსეთში 61.
 ბალაკანი, სოფ. ლეკეთის 85.
 ბალასუნი (Balasmi), სოფ. ლეკეთში 103.
 ბალახაური, სოფ. ტაშირის მხარეში (Balukar) 13; (Balukaja) 187.
 ბალიჭისხევი, მდინარე 13.
 ბალკარი, მხარე ბასიანეთის (=მალყარი=ბასიანი) 43.
 ბალსუ (თაფლისწყალი; ჩერქეზები ეძახიან ყაბაბულახს) 79.
 ბალყარები 221, 223.
 ბალყარი, ჩერქეზული მხარე (=მალყარი=ბასიანი) 99, 173.
 ბალყ-ი (=მდ. მალკა, ჩერქეზულად) 209.

ბალხა[ნთკა]რი, სოფ. ოსეთში 63.
 ბალხარი, სოფ. ლეკეთში (Bulkar) 99.
 1. ბ(ა)რაგუნი, თათრ. სოფელი 37. (იხ. ბრაგუნი).
 2. ბ(ა)რაგუნი, მდინარე 75.
 3. ბარაგუნი, ბრაგუნი, ყუმუხურ-თათრ. მხარე 109.
 ბარაყაი, აბაზინური სოფ. 209.
 ბარჩი (Berech), სოფ. ქისტ. 77.
 ბარნაზი (Barib), სოფ. ლეკეთში 93.
 ბაროყაი, ბალი, აფხაზ. მხარე 53, (Barekai) 201.
 ბარსი, ოსური სოფ. 65.
 ბარუკინა (Barukina), ოსეთის სოფ. 37.
 ბარშლე, სოფ. ლეკეთში 105.
 ბარხანი (Barchan), სოფ. ქისტ. 77.
 ბასიანა, მხარე 43, 47. (=ბასიანია, ბასიანი).
 ბასიანეთი, ჩერქეზ. მხარე 155, 207, 215, 219.
 ბასიანელები 45, 47, 173.
 1. ბასიანი (მხარე ბასიანისა=მალყარი, ბალყარი) 43.
 2. ბასიანი, იგივე ბასიანია, ბასიანა, მხარე ჩერქეზეთის 45, 47, 173; 217, 219.
 ბასიანია (=ბასიანა) 43, 45, 47, 175, 181, 217.
 ბატი, სოფ. ოსეთში (Bali) 61.
 1. ბაქსანი, მდინარე 7, 45, 163, 195, 219, 221.
 2. ბაქსანი, მხარე ბასიანეთის, ჩერქეზული 45, 173, 219.
 ბალდალი, სოფ. და ციხე იმერეთში 13, 227, 229.
 ბალი, ბაროყაი, მხარე აფხაზ. 53, 211.
 ბაშილბაი, აბაზინური მხარე; თათრულად ფსილბარიფში 45, 53, 201, 209, 221.
 ბაცალიგო, სოფ. ხევსურეთში 63.
 ბაწადა, სოფ. ლეკეთში 87.
 ბახიკლუ (Bächekul), სოფ. ლეკეთში 103.
 ბეგუანთკარი (Begmantkari), სოფ. ოსეთში 63.
 ბედენალი (Bedenal), სოფ. ქისტ. 73.
 ბედია (სამეგრელოში) 53, 201.
 ბეთელდა (Bet'leta), სოფ. ლეკეთში 89.
 ბელაქანი, სოფ. ლეკეთში 89.
 ბელგოროდი, აკერმენი, ნოღაღური ურდო 203.
 ბელგეგულარი (Belegular), სოფ. ქისტ. 73.
 ბელგოროდი, იხ. ბელგოროდი 113.
 ბელოთი, ციხე შიდა ქართლში 153.
 ბეჟტა (Beschda), სოფ. ლეკეთში 97.
 ბერდები, სოფ. ბასიან. 219.

ბერეთისა, სოფ. იმერ. 227, 229.
ბერეკეც[ი], მდ. დერბენტის მხარეში 107.
ბერლინი 47, 219.
ბერძნები 215.
ბესლენი, ჩერქეზული მხარე 51, 53, 57, 199, 201, 209, 383.
ბეტრეთა (Petret), სოფ. ოსეთში 61.
ბეშდა, სოფ. ლეკეთში 97 (ბეჭტა?).
ბეშთაუ, მთა 7, 163.
ბეშო, სოფ. ლეკეთში 93.
ბეშტოი (Beschtui), სოფ. ქისტეთში 77.
ბეშუხაბლა, აბაძეხური მხარე 211.
ბეცი, სოფ. ქისტეთში 75.
ბეჩი (Bechtschi), სოფ. ოსეთში 65.
ბიბერ[დ]ქითი, აბაზინური სოფ. 207.
ბიზინგე, ბისნიგე, ბასიანეთის მხარე, ჩერქეზული 45, 173, 219.
ბიზინგელები 221.
ბილილოტი (Bililot), სოფ. ქისტ. 75.
ბისნიგე, იხ. ბიზინგე 45.
ბისოი[თა], ოსური სოფ. 65.
ბიჭვინთა 49, 53, 201, 215.
ბლანსუ, მდინარე, დიდი ლაბას შენაკადი 211.
ბლო, სოფ. ხევსურ. 63.
ბოგოზი, სოფ. 93.
ბოვუდიაკი (=ბოლოდაგი, გაგრა) 53.
ბოთლიხ(ლარ)ი, (=ბოთლიხელები), სოფ. ლეკეთ. 83.
ბოინაკი, თათრული სოფელი მდ. ოზენზე 107, 115, 195.
ბოკო, (სოფ. ყარაბულახების) 79.
ბოლადაგი (გაგრა) 53.
ბოლნისი, ციხე 11, 185.
ბორსოღლი, სოფ. ლეკეთში 83.
ბორჩალო, მხარე 147, 247, 257, 271, 273.
ბორჯანი (Bardgani), მდინარე დას. საქართ. 29.
ბოშტი (Boshto), სოფ. ქისტეთში 77.
ბოშემელები 47, 219, 383.
ბოშემელი 47, 218, 384.
ბჟანა, ჩერქეზული მხარე 51, 199, 201, 213.
ბჟანერი, ჩერქეზ. მხარე (ბჟანა?) 57.
ბჟედუხი, ჩერქეზული მხარე 57, 199, 211, 213.
1. ბრაგუნი, ბარაგუნი, ყუმუხურ-თათრული მხარე 109.
2. ბრაგუნი, თათრული სოფ. 193.
ბრავალქალი, სოფ. რაქაში 301.
1. ბრიტაული, ოსური მხარე 67.
2. ბრიტაული, ოსური სოფ. 67.
ბუგანი, მდ. ლეკეთში 107.
ბუგი, მდინარე 113, 203.

1. ბუდუხი, სოფ. ლეკეთში 83.
2. ბუდუხი, თათრული მხარე 195.
ბუზალა, სოფ. ოსური 65.
ბუთრი, სოფ. ლეკეთში 99.
ბულაჩაური (Brillatschauri), სოფ. ოს. 65.
ბულუნგუ, სოფ. ბასიანეთში 45, 219.
ბუნოდა, სოფ. ლეკეთში 99.
1. ბურთუნაი, სოფ. ლეკეთში 99.
2. ბურთუნა(ი), მხარე ლეკეთში 191.
ბურმასკეი, სოფ. ოსეთში 65.
ბუდუთლი, სოფ. ლეკეთში 87.
ბუხნადა (Buhunuda), სოფ. ლეკეთში 89.
ბუხტი(მი), სოფ. ლეკეთში 103.
ბუხცანაკი, სოფ. ლეკეთში 103.
გაგაი (Gagai), სოფ. ქისტეთში 77.
გაგრა 53 (იხ. ბოვუდიაკი).
გავაზი, სოფ. კახეთში 97.
გაიბოტენი, სოფ. ხევსურ. 63.
გალაი (Galai), სოფ. ქისტეთში 77.
გალაშკა, მხარე ქისტეთში 77, 79, 382.
გალაჩები 127.
1. გალგა, სოფ. ქისტეთში 75.
2. გალგა, მხარე ქისტეთში 382. იხ. ვალგაი.
ვალგაი, მხარე ქისტეთში (=ლილივი, ლალა) 33, 77.
ვალაითი (Galunte), სოფ. ოსეთში 61.
ვამლა (=ღარულა? Gamla) მდინარე 29.
ვანჯა 145, 175, 179, 273.
ვანჯის მხარე 179.
ვაპაი (Gapai), სოფ. ქისტეთში 77.
ვარაკოლო (Garakru), სოფ. ლეკეთში 89.
ვარბანი, სოფ. ხევსურ. 63.
ვაუგვანი, თათრ. სოფ. 107.
ვაცა (=ფაწა?) მდინარე 65.
ვაჯი აული, სოფ. ქისტეთში 77.
ვე, მდინარე ჩრდ. კავკ. 203.
ვეგენა იშგო, დიდი ვეგენა (ჩერქეზულად), მდინარე ჩრდ. კავკ. 209.
ვეგენა წუკ, მდ. პატარა ვეგენა (ჩერქეზულად) 209.
ვეგერლიკი (=ვეგორლიკი, ჯვეგორლიკი?), მდ. ჩრდ. კავკ. 37.
ვეი, მდ. ჩრდ. კავკ. 113.
ველათი, მონასტერი 179.
ველაქხანი, ოსური მხარე კუმბელებზე 63, 229.
ველოსენ გორახსერი (ნიშნავს: მოდი და ნახე), ციხე ლეკეთში 91.
ვემირ (=გიმროი?), სოფ. ქისტეთში 75.

გენათი (=გელათი) 25.
გენდურგირალი, სოფ. ქისტეთში 73—75.
გენუ, სოფ. ლეკეთში 83.
გენუელები 41.
გეორგიელები (=ქართველები) 173.
გერგებელი (Kargabil), სოფ. ლეკეთში 101.
გერგეთი, სოფ. ხევსურ. 63.
გერმანელები 53.
გერმანელი 107.
გველეთი (Golet), სოფ. ხევსურ. 63.
გვერწერი (გვერცევი?), ოსური სოფ. 65.
გიზელი, მდინარე თერგის შენაკადი (Kisil, Kizil) 35, 37, 63.
გილიარი, თათრული სოფ. 107.
გიმარა, სოფ. ოსეთში 65.
გიმიში, სოფ. ლეკეთში 99.
გინარიალ (Ginarial), სოფ. ქისტ. 75.
გირ, ოსეთის ნაწილი 383.
გირგერი (=გიულგერი-ჩაი), მდინარე კასპიის აუზის 109.
გირი, ირი, ოსეთის მხარე 57.
გიულგერი-ჩაი (გირგერი) მდინარე 109.
გნასური, ოსური მხარე 65.
გნუგო, გნული (=ქნოლო), ოსური მხარე 65.
გნული (=ქნოლო), ოსურ მხარე 65.
გობიართა, სოფ. ბასიან. 219.
გოგოთლი, სოფ. ლეკეთში 83, 99.
გოლაი (Golai), სოფ. ქისტეთში 75.
გორაკა, სოფ. ოსეთში 65.
გორაკი (Gerek), სოფ. ქისტეთში 77.
გორალი, თათრული სოფ. 107.
1. გორი, ოსეთის სოფელი 61.
2. გორი, ქალაქი ქართლში 175.
გორისციხე, სოფ. ხევსურ. 63.
გორსკი, ტავლინცი (=მთიელები რუსულად) 53, 173.
გრემი, კახეთის ქალაქი 301.
გროზართა (კუსპართა?), სოფ. ბასიანეთ. 43.
გრუზინები (ქართველები) 173.
გუბდენი 99.
გუბეშა, კუბეშა (=კუბაჩი), ლეკეთის მხარე 99, 105.
გულა, სოფელი 229.
გულა[მაცარი] 157.
გულანი, სოფ. ხევსურ. 63.
გულარი, ოსური სოფ.(?) 63.
გულდისი, ოსური მხარე 67.
გულარი (Gullergau) ოსეთის სოფ. 63.
გული, ლეკეთის სოფ. 103.
გულიანთა, სოფ. ოსეთში 67.
გულუკი, ლეკეთის სოფ. 91.

გუმბეთი, მხარე ლეკეთში 83, 191, 193, 381.
გუშ დუ (=კუმა, აბაზურად), მდინარე 209.
გუშ იშგო (=დიდი კულა ჩერქეზულად), მდინარე 209.
გუნხა (Goncha), სოფ. ლეკეთში 97.
გურდარერალი, სოფ. ქისტეთში 73.
გურთები (ქურთები) 384.
გურია 19, 43, 155, 177, 179, 181, 227.
გურკუმა (Kurkmat), სოფ. ოსეთში 61.
გურნა, სოფ. ოკრიბაში 23.
გურჯი (=ქართლი?) 175.
გურჯიხტანი (=ქართლი) 175.
1. გუფთა, ოსური სოფ. 27, 65.
2. გუფთა, ტკუფთა (=ყუფთა), ოსური მხარე 65.
გუფსი, მდ. ლაბას შენაკადი 209.
დაბალი შაფსული, აბაზინ. მხარე 213.
დაგოში, ოსეთის სოფ. 61.
დადაგირალი (Dadagiral), სოფ. ქისტ. 75.
დალაგდენძე (ქვემო დენი?) ოსური სოფ. 65.
დალაგშანიბა (=ქვემო სანიბა), სოფ. ოსეთში 63.
დამბლუტი, სოფელი 13, 147, 185.
დამბლუტისხევი, მდინარე 13, 185.
დანუხი (Tanok), სოფ. ლეკეთში 87.
დარბახი (Dasbach), მდინარე ლეკეთში 105, 109.
დარგავსი (Dargif), სოფ. ოსეთში 63.
დარიალი, ციხე 181.
დარიელა, ციხე 33 (=დარიალი).
დატიხი, მხარე ქისტეთში 77.
დაურჰაბლა, აბაძეხის სოფელი 211.
დაღისტანი 79.
დგანტი (Dganti), კულგა, მხარე ქისტ. 77.
დებელა, მდინარე 9, 11, 13, 185.
დევალკირე, დაბა 37.
დევის ნაშუხლარი, ადგილი მცხეთასთან 19.
1. დერბენტი, მხარე 103, 107, 115, 191.
2. დერბენტი, თათრ. სოფ. 195.
დევალეთი, ოსური მხარე 67, 173.
დიგორები 217.
დიგორი, მდინარე 61.
დიგორი (Dugor), ოსური მხარე 35, 43, 61, 173, 183, 383.
დიდი ბოჟა, სოფ. ოსეთში 67.
დიდი კუმა, მდინარე 207.
დიდი ლიახვი, მდინარე 9, 27, 57, 63, 65, 67, 153, 167, 171, 173, 223.

დიდი ყაბარღო, ჩერქეზეთის მხარე 43, 55, 57, 169, 171, 173, 196, 199, 201, 209, 217, 219, 383.

დიდო (=დიდოეთი), ლეკური მხარე 89, 93, 97, 175, 191, 193, 381.

დიდოეთი (იგივე დიდო), ლეკეთის მხარე 93, 191.

დიდოლეები 97.

დიდოელი 97, 249.

დირბი, სოფ. შიდა ქართლში 155.

დიშბუკი, სოფ. ლეკეთში 99.

დნებრი, მდ. 3, 113, 203.

1. დოგუზფარა, თათრული სოფ. 107.
2. დოგუზფარა (Tokuspara), თათრული მხარე 115, 195.

დოკანი, ქისტეთის სოფ. 77.

დოკოლი, სოფ. ლეკეთში 103.

დოგუზლე, მდინარე 113.

დონელი კაზაკები 205.

დონი, მდ. 3, 9, 59, 163, 217.

დონისერი (Donnefars*), ოსეთის სოფ. 61.

დონისფარსი, ოსეთის სოფ. 63.

დონდუზლე, მდინარე 203.

დოურჩიჯი (Dohergisch), სოფ. ქისტ. 77.

დრანდა 49, 53, 201, 215.

დრუნო, დურიმი (ასევე კუზურუკი და კენხურუკი), სოფ. ლეკეთში 85.

დუბანი, ქისტეთის მხარე 79.

დუგორები (=დიგორები) 43.

დუგორი (=დიგორი), ოსეთის მხარე 61, 173.

დუღარუყვაქი, აბაზინური სოფ. 207.

დუმ(ენ)თო (Tumento), სოფ. ოსეთში 61.

დურიმი, იხ. დრუნო, ლეკეთის სოფ. 85.

დურცი (Durtzi), ლეკეთის სოფელი 103.

დუსრები, ლეკეთის სოფ. 103.

დუშეთი 127, 129.

დუჩი(მი), ლეკეთის სოფელი 103.

მეგუმეთი, ოსეთის სოფ. 67.

გეგორლიკი (Gegerlik), მდინარე ჩრდ. კავკ. 113, 203.

ედიგოშაბლა, აბაძებური მხარე 213.

ევროპა 41.

ევროპელები 175.

ეთეგოშაბლა, აბაძების სოფ. 211.

ეკატერინებადი 37, 124.

ეკატერინეს წყლები 35.

ეკერი (Ekär), ლეკეთის სოფელი 103.

ელბოყი (Ilboki), ლეკეთის სოფ. 93.

ელელორალი, სოფ. ქისტეთში 73.

ელისუ (Illasu), სოფ. ლეკეთში (=ილისუ) 23.

ელმაკირალი, სოფ. ქისტეთში 75.

ელმურსა[ია] (Etinursa), სოფ. ჩერქეზეთში 61.

ელოითყაუ (Jeloctkan), ოსეთის სოფ. 63.

ელტერკაჩი (ადგილი ყუბანის შენაკადზე) 207.

Эмеретия (იმერეთი) 298.

ენგური, მდ. 51, 53, 199, 383.

ენდრე (იგივე ანდრევეა დერევენა, ანდრეას-ბადი, ენდრევეა), თათრული სოფ. 73, 99, 101, 109, 111, 191, 193, 195.

ენდრევეა, სოფ. მდ. აკტაშზე 107. იხ. ენდრე.

ენდრე კაჩილიკი, ქისტეთის მხარე 73.

ერედვი, ციხე შიდა ქართლში 153.

ერევანი 145, 179.

ერემა, სოფ. ოსეთში 67.

ერემი, სოფ. ლეკეთში 85.

ერეტო (Eseto) ოსეთის სოფ. 63.

ერში, ლეკეთის სოფელი 103.

ერჩუთი, ლეკეთის სოფელი 103.

ესპე, ოსეთის სოფ. 61.

ეშა, სოფ. ლეკეთში 93.

ეშიდლე, ლეკეთის სოფ. 93.

ვაგი, ქისტეთის მხარე 382.

ვაკაცი (Nakaza), სოფელი ოსეთში 35, 61, 183.

1. ვალაგირი, დაბა ოსეთში 37, 59.
2. ვალაგირი, ოსური მხარე 35, 61, 173, 183.

ვალანდენძე (= ზემო დეზი?), სოფ. ოსეთში 65.

ვალერიკი (Walarek), მდ. სუნჯის შენაკ. 79.

ვალვი, ვალპი (=თვალი), ოსური მხარე 57.

ვალსუბი (Walsubi), ოსეთის სოფ. 61.

ვანათი, ოსეთის მხარე 63.

ვანქი 301.

ვაპი, ქისტეთის მხარე 69, 75, 77, 171, 382.

ვარდისუბანი, სოფ. ტაშირის მხარეში 11, 13, 185.

ვარცე (Wordse), ოსეთის სოფ. 61.

ვარხაინი (Watchgar), სოფ. ლეკეთის 91.

ვაურხუ, ქისტეთის სოფ. 75.

ვაჭირი (Wagari), სოფ. კახეთში 139.

ვახანი, სოფ. იმერეთში 183.

* ჩვენის აზრით Donnefars-ი შეცდომით უნდა ეწეროს ამ ადგილას—გ. გ.

ვერა, მდ. 21.

ვერისხევი, მდ. 11, 183.

ვერხიანი (ვარხიანი), სოფ. ლეკეთში 91.

ვიწიათლი, სოფ. ლეკეთში 93.

ვიხლი (Wichul), სოფ. ლეკეთში 103.

ვოლაგირი, იხ. ვალაგირი, ოსური მხარე 296.

ვოლგა, მდ. 9, 163.

ვოლგელი კაზაკები 205.

ზადალესკი, ოსეთის სოფ. 63.

ზამთარეთი, სოფ. ოსეთში 67.

ზარათი, სოფ. ოკრიბაში 23, 29, 183.

ზარამაგი, სოფ. ოსეთში 61.

ზაურგოი, სოფ. ოსეთის 229.

ზაური (Saur), ოსეთის სოფ. 37.

ზაუა, ოსეთის სოფ. (Suka) 61.

ზაში, მდ. ჩრდ. კავკ. (Sachi) 51; 213, 215.

1. ზახა, სოფ. ოსეთში 61.

2. ზახა, ოსური მხარე 61.

ზგიდი (Isgida), სოფ. ოსეთში 61.

ზგილი (Sget), სოფ. ოსეთში 61.

ზემო დეზი, სოფ. ოსეთში 65.

ზემო ხანიბა, სოფ. ოსეთში 63.

ზემო ქართლი 42, 43, 81, 177, 179, 181, 183, 193.

ზემოქვეყანა, მხარე იმერეთში 155.

ზემო შავსული, აბაზინური სოფ. 211.

ზეხიდი, ლეკეთის სოფ. 93.

ზილგა, სოფ. ბასიანეთში 43.

ზილოდა, ლეკეთის სოფ. 99.

ზირანი (Sirale), ლეკეთის სოფ. 85.

ზიურ(უხ)ი, ლეკეთის სოფ. 101.

ზინია (კონსტანტინესი ზეხემი ციხენი) 47.

ზონკარი (Sankan), ციხე ოსეთში 65.

ზრიგათა (Strigal), ოსეთის სოფ. 61.

ზუსა, მდინარე 15.

ზუფუ (Zupu), სოფ. აფხაზეთში 53.

ზღუბირი (Sgobir), ოსური მხარე 67.

თაგაურელი 157.

თაგაური, თაგური, მხარე ოსური 59, 63, 157, 173.

თაგაურის ხეობა 296.

თაგათა (Tagata), ოსური მხარე (=თაგაური), 63.

თაგური, იხ. თაგაური 63.

თათარი 171, 203, 247.

თათარი ხალხები 105.

თათრები 53, 57, 67, 69, 79, 81, 83, 101, 105, 107, 109, 111, 113, 115, 147, 181, 193, 195, 197, 203, 205, 207, 209, 213, 215, 382.

თალა, ლეკეთის სოფელი 89.

თალუხი (Taruch), სოფ. ლეკეთში 87.

თარათლი, ლეკეთის სოფ. 87.

თარაქამა (ტერეკემენული) თათრები 105, 195.

თბილისი 3, 5, 15, 19, 21, 31, 89, 121, 123,

125, 127, 129, 131, 133, 135, 137, 139,

141, 143, 145, 177, 183, 223, 225, 227,

229, 233, 237, 239, 241, 243, 253, 255,

257, 271, 279, 282, 299, 300, 376.

თბილისის სიონი 301.

თბილის ქალაქი 177.

თებელი, ლეკეთის მხარე 89, 91, 191, 193, 381.

თებერდა, ყუბანის შენაკადი 207.

თელავი 89, 141, 143, 175, 243, 300, 301.

თემენკაუ (Temenekan), ოსეთის სოფ. 63.

თემირგოი, ჩერქეზ. მხარე 57, 199, 211, 213 383.

თემრიუკი (იგივე თურე), 213.

თერგი, მდინარე 3, 9, 25, 27, 31, 33, 35,

37, 43, 51, 53, 57, 61, 63, 65, 67, 71,

73, 75, 107, 111, 113, 119, 125, 157, 159,

163, 169, 171, 189, 195, 201, 205, 223,

225, 229, 263, 383.

თვალი, ოსური მხარე 57.

თიანეთი 143.

თირსაუ, თრუსო (ოსური მხარე) 65.

თიფ (Tibe), ოსეთის სოფ. 61.

თლადალი, სოფ. ლეკეთში 97.

თლაღუხი, ლეკეთის სოფ. 93.

თლა[ი]ლუხი (Tl'aluch), ლეკეთის სოფ. 87.

თლარა, მდ. კოსუსს შენაკადი 87.

თ[ლ]არატა (Tarata), სოფ. ლეკეთში 89.

თლაროში (Tl'arusch), სოფ. ლეკეთში 87.

თლახი, სოფ. ლეკეთში 85, 87.

თლერაბი, ლეკეთის სოფ. 85.

თლეროთლი, სოფ. ლეკეთში 93.

თლი, ოსეთის სოფ. 61.

თლირხა, ლეკეთის სოფ. 83.

თლის(ერალ)ი (ნიშნავს თლისერელებს), სოფ. ლეკეთში, 83.

თლიჩეხი, ლეკეთის სოფ. 103.

თლუნუდა, ლეკეთის სოფ. 99.

თლუხი (Tl'uuk), სოფ. ლეკეთში 99.

თოთი, სოფ. ხევსურ. 63.

თრიალეთი 229.

თრუსო, ოსური მხარე 65, 173.

თურქები 51, 53, 55, 81, 115, 135, 155, 175, 177, 179, 191, 197, 199, 201, 217, 225, 227, 229, 385.

თურქეთი 49, 51, 55, 177, 179, 181, 193, 223, 225.

თურქი 193, 223.

თურქმანი (ტრუხმენი) თათრები 105, 181, 195.
თურქომანული (თერეკემენული) პროვინციები 145.

თურყ (აბაზინურად თემრიუკი) 213.

თუშები 278.

თუშეთი 77, 93, 175, 181, 301.

თუში 175, 249.

იალხარი, სოფ. ქისტეთში 75 (იალხოროი?).

იალხოროი (იხ. იალხარი), სოფ. ქისტეთში 75.

იანგიურთი, სოფ. ქისტეთში 77.

იარი (Jar), სოფ. ლეკეთში 103.

იაქსაი, იახსაი, თათრ. სოფ. (იხ. აქსაი) 111.

1. იახსაი, იაქსაი, მდ. თერგის შენაკ. 75, 107.

2. იახსაი, აქსაი, თათრ. სოფ. 75, 111.

3. იახსაი (ოქსაი, ახსაი, აქსაი), თათრ. მხარე 69, 97, 171, 193.

იახსაი კაჩილიკ (იახსაი კაჩილიკი), მხარე ქისტეთში თათრ. 73, 75.

იგარისი (Igaris), სოფ. ოსეთში 61.

იგერი (Iger), სოფ. ქისტეთში 77.

იდათლი, იხ. ჰიდათლი (ლეკეთის მხარე), 85.

იედისანი, ნოღაური ურდო 113, 203.

იედიშკული, ნოღაური ურდო 113, 203.

იედურკანი (Jedurkan?), სოფ. ოსეთში 63.

იენგინუხი (=ინგინუხი), სოფ. ლეკეთში 91.

ილისუ, სოფ. ლეკეთში 91.

ილორი 53.

იმერეთი 13, 15, 19, 25, 29, 43, 45, 51, 63, 67, 125, 129, 145, 153, 155, 157, 173, 175, 177, 179, 181, 183, 201, 217, 225, 227, 231, 241, 255, 257, 259, 261, 263, 284, 287, 290, 297, 299, 300.

იმერელი 155.

Имеретия 298.

ინალი, მდ. ურუფის შენაკადი 209.

ინაური, ოსური სოფ. 65.

ინგინუხი, სოფ. ლეკეთში 91.

ინგიში (Ingischu), სოფ. ლეკეთში 87.

ინგუშები 73, 79, 119, 127.

ინგუშ[ეთი] 265.

ინგუშის ხეობა 296.

ინგუშოვცი 382.

ინგუშცი (=ინგუშები) 73.

(ინდაგ)ლეზგორი, სოფ. ოსეთში 63.

ინჩხე, მდინარე 109.

ინხელოელები (ლეკეთში) 83.

ინხო, სოფ. ლეკეთში 83.

ინხუ, სოფ. ლეკეთში 87.

ინჯა, მდინარე 11, 183, 185.

ინჯიკ¹დუ (აბაზინურად), მდ. 209.

ინჯიკი, მდ. ყუბანის შენაკადი 53, 113, 201, 203.

ინჯიკ იშგო (ჩერქეზულად) მდინარე, 209.

ინჯიკ წუკ (=კიჩი ინჯიკ აბაზელების), მდ. 209.

იორდანი (=მდ. არედონი რუსულად) 383.

იორი, მდინარე 9, 167, 175.

ირეფი (=ურუხი), მდ. თერგის შენაკ. 61, 383.

ირი, გირი (ოსური მხარე) 57.

ირიბი, სოფ. ლეკეთში 85.

ირჰანა[ი], სოფ. ლეკეთში 85.

ისრითი (Isreti), სოფ. იმერ. 19.

ისტისუ (Issesu), რუსების გორეჩიი, სოფ. ქისტეთში 75.

იშკანტა, იშკანტი, სოფ. ბასიანეთში 43, 219.

იჩიჩალი, სოფ. ლეკეთში 87.

იხა, სოფ. ლეკეთში 83.

იჯელი (Iğel), სოფ. ქისტეთში 77.

იპრეკი, სოფ. ლეკეთში 103.

კაბეტი, კაბუტი, მდ. აფხაზ. (=კაბეტი) 49.

კაბუთა, სოფ. ოსეთში 67.

კაგალნიკი (Gogonlik), მდ. ჩრდ. კავკ. 113, 203.

Кавказ 297.

კავკასია 3, 9, 11, 13, 15, 19, 21, 23, 25, 31, 37, 39, 41, 45, 47, 49, 53, 57, 59, 67, 69, 73, 79, 89, 93, 103, 105, 107, 109, 115, 125, 133, 135, 147, 149, 153, 161, 163, 165, 167, 169, 173, 175, 177, 181, 187, 189, 191, 193, 195, 199, 203, 213, 217, 219, 266, 278, 296, 303, 380, 381, 384.

კავკასიელები 49, 57, 71, 91, 109, 205, 380.

კავკასიელი 71, 79, 189, 199.

კავკასიონი 79, 115.

კაზახ (ნიშნავს ჩერქეზეთს ოსურად) 53.

კაია (Kaia), მდინარე 13.

1. კალა, სოფ. ოსეთში 61.

2. კალა, სოფ. ქისტეთში 77.

კალაისუარი, თათრ. სოფ. 107.

კალმიკანატი (? Kalmikanat), ოს. სოფ. 65.

კალმურზა-ჯილგასი, ყუბანის შენაკ. 207.

კალნახთა (Kalagte), სოფ. ოსეთში 61.

კამათა(ტა) (Kamatata), სოფ. ოსეთში 61.

კამენოი კოლოდეზი 37.

კამი, სოფ. ბასიანეთში 45, 219.

კამუნთა (Kanunte), სოფ. ოსეთში 61.
 კანარი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კანი (Kani), სოფ. ოსეთში 63.
 კანკურაუ (Kankurai), სოფ. ლეკეთში 89.
 კანშუგჭაბლა, კანჩუგჭაბლა (აბაძენ-ჩარქეხული სოფ.) 211.
 კაპეტი, მდ. აფხაზ. 53. 211.
 კარათყაუ (ხუძანი), სოფ. ოსეთში 65.
 კარაი(ში), სოფ. ლეკეთში 103.
 კარაციოტის (=ყარა ჯიქი) 221.
 კარდანიხი, ყუბანის შენაკ. 207.
 კარდუელი (=ქართლი) 175.
 კარკუჩა, სოფ. ხევსურ. 63.
 კარლხბადი 27.
 კარტუი (Kartui), სოფ. ქისტეთში 77.
 კარშავა (=ყარაჩაი), ბასიანის მხარე 45.
 კასიი აული (ნოღაელი თათრების ურდო ყუბანზე) 113, 203.
 კახმა; მდ. კოისუს ტრეტი 107.
 კასპიის ზღვა 3, 7, 15, 21, 79, 91, 105, 107, 109, 111, 115, 161, 167, 191, 195, 205.
 კატეხი (Latechi), ლეკეთის სოფ. 91.
 კაშკათაუ, კაშკატაუ (დიდი ყაბარდოს ნაწილი) 43, 217, 221.
 კახეთი 15, 17, 23, 31, 43, 81, 87, 89, 91, 93, 95, 97, 115, 125, 129, 137, 139, 141, 143, 173, 175, 177, 181, 191, 193, 195, 243, 300, 381, 384.
 კახელეზი 300, 301.
 კახელი 271.
 კახი, სოფ. ლეკეთში 91.
 კახკოი (კიზნოი?), სოფ. ქისტეთში 75.
 კაშისა, ლეკეთის მხარე 97.
 კაშისაელი 249.
 კეხსური (Kebsur), სოფ. ლეკეთში 85.
 კეზური, ციხე ლეკეთში 103.
 1. კეზერუკი, მდინარე 83.
 2. კეზერუკი (Käseruk), მხარე ლეკეთში 85, 87, 191, 381.
 კეთრისი, სოფ. ოსეთში 65.
 კეიე(ხი), სოფ. ლეკეთში 103.
 კეკვედი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კელიეთი (ჩელიათი?), ოსური მხარე 67.
 კემეკი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კემიათლი (Kwiratle), სოფ. ლეკეთში 93.
 კემირა, სოფ. ლეკეთში 85, 101.
 კენზერუკი, კეზურუკი (იგივე დრუნო, დურბიმი), სოფ. ლეკეთში 85.
 კენი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კეხური(?), სოფ. ოსეთში 85.
 კეხვი, ციხე შიდა ქართლში 65.

კეჯანი (Keğanu), სოფ. ლეკეთში 87.
 კეშარჩი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კვერნეთი (Kwenet), სოფ. ოსეთში 63.
 კიბანკანგლეგორკევი(?) სოფ. ოსეთში 63.
 კიღირი, სოფ. ლეკეთში 93.
 კიევი 149.
 კიმე[თ]ლუხი, სოფ. ლეკეთში 89.
 კირი, სოფ. ქისტეთში 75.
 კიროსი, მდ. (=მტკვარი) 125, 133.
 კიჩი გეგენა (თათრული სახელწ.), მდინარე 209.
 კიჩი ინჯიკი, მდინარე 207; (=თათრების ჯენჯიკი) 209.
 კიჩი კაბური, თათრ. სოფ. 107.
 კიჩი ლაბა (თათრულად=პატარა ლაბა), მდ. 209.
 კლიათი (Kleat), სოფ. ოსეთში 61.
 კობახი, ოსური მხარე 65.
 კობი, სოფ. ხევსურ. 25, 27, 31, 63, 225, 229, 245, 263.
 კობიათა, ოსური სოფ. 67.
 კოდრი, სოფ. აფხ. 53.
 კოზუკი, სოფ. ლეკეთში 101.
 კოიდენი, მდ. ყუბანის შენაკ. 207.
 კოისუ, დიდი მდინარე ლეკეთში (=ცხვრისწყალი, ყოისუ) 37, 81, 83, 85, 87, 97, 99, 101, 105, 107, 109, 111, 125, 189, 191, 193, 381.
 კრკი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კოლოტვიო (? Kolotwio), სოფ. ლეკეთში 83.
 კოლხეთი (=სამეგრელო) 195.
 კომოთი (მაკათი), ოსური მხარე 65.
 კომპა, სოფ. ოსეთში 65.
 კოპილი, სიმავრე ყუბანზე 55, (ნოღაური სოფ.) 115, 199, 203, 213.
 1. კორა (Hoorā), სოფ. ოსეთში 37.
 2. კორა, სოფ. ოსეთში 61.
 კორბი (Korbi), სოფ. ქისტეთში 75.
 კორგა შინ-თაუ (ყარგაშილი თაუ?), =ტყვიის მთა 223.
 კორჩეთი, სოფ. ოსეთში 67.
 კოსტეკი, თათრ. სოფ. კოისუზე 37, 85, 101, 111, 193.
 კოსტიცი, სოფ. კოისუზე (კოსტეკი?) 37.
 კოშგელდი, სოფ. ქისტეთში 75.
 კოშკა (Kaschka), სოფ. ხევსურ. 63.
 კოჩაგი (Kotshai), სოფ. ლეკეთში 103.
 კოჯორი 177.
 კრიშბულაზი, თათრული მხარე 115.
 კრიში, თათრ. მხარე 195.
 კრონშტეტი 183.

კსემარი (Ksämari), სოფ. ლეკეთში 93.
 1. კუბა, თურქმან-თათრული მხარე 115.
 2. კუბა, ქალ. თათრ. 103, 105, 193, 195.
 კუბატ(ერ)ი, სოფ. ოსეთში (Kubater) 37.
 კუბაჩი (Kubesch), ლეკეთის მხარე 41, 99, 105, 191, 193, 381.
 კუბახი (=კურახ-ჩაი), მდინარე ლეკეთში 109.
 კუბეშა, გუბეშა (კუბაჩი თუ კუბიშხა), ლეკური მხარე 41, 99.
 კუბი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კუბიშხა, მხარე ლეკეთში 41, 381.
 კუბური, სოფ. ლეკეთში 103.
 კუგჯაბე (Kugdžabe), სოფ. ლეკეთში 87.
 კულალი, სოფ. ლეკეთში 83, 101.
 კულალი(რი), სოფ. ლეკეთში 99.
 კულურუკი, კენხურუკი, სოფ. ლეკეთში (იგივე დურჩიმი, დრუნო) 85.
 კუკუნი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კულარი, სოფ. ლეკეთში 101.
 კულგა (Kulga), დგანტი; ქისტეთის მხარე(?) 77.
 კულეტალე (? Kulettale), სოფ. ლეკეთში 99.
 კულქე[ბი]; სოფ. ლეკეთში 85.
 1. კუმა, სოფ. 101.
 2. კუმა, მდინარე ჩრდ. კავკ. 7, 37, 45, 49, 53, 55, 163, 169, 201, 203, 204, 207, 209, 215, 221.
 კუმანის სტები (=კუმის სტები) 3, 9.
 კუმბახა, ყაზიყუმუხი; სოფ. ლეკეთში 103.
 კუმბელი, მდ. თერგის შენაკ. (Kumbelei, Kunbelei, Kumbalei) 63, 65, 73, 75, 77, 119, 125, 127.
 კუმბულთა (Kimbulta), სოფ. ოსეთში 61, 63.
 კუმი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კუმიკები 101.
 კუნაი(მი), სოფ. ლეკეთში 103.
 კუნდი(მი), სოფ. ლეკეთში 103.
 კუნენი (Kunena), სოფ. სომხეთში 11, 183.
 კუნკი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კუნცუკული (Kunzukul), სოფ. ლეკეთში 103.
 კუპოტა, სოფ. ლეკეთში 87.
 კურალი, თათრ. სოფ. 107.
 კურალუ, სოფ. ლეკეთში 103.
 კურახ-ჩაი (კუბახი), მდ. 109.
 კურაპი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კურგოკინა, სოფ. ოს. 37.
 კურელა, კურელე (=კურალი), მხარე ლეკეთში 105, 191, 193.
 1. კურკი (Kurki), სოფ. ლეკეთში 99.
 2. კურკი (Kurki), სოფ. ლეკეთში 103.
 3. კურკი (Kurk), სოფ. ლეკეთში 103.
 4. კურკი (Kurki), თათრ. სოფ. 107.

კურკლი (Kurkul), სოფ. ლეკეთში 103. (კურ-კური?).
 კურკური, სოფ. ლეკეთში 101.
 კურნაიათი, სოფ. ბასიანიაში 43.
 კურული, სოფ. ლეკეთში 103.
 კურჩელე, კურჩილორი, სოფ. ქისტეთში 75.
 კუხპართა, სოფ. ბასიანეთში 43.
 კუსრეხი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კუსრული, სოფ. ლეკეთში 103.
 კუსსუ, სოფ. ოსეთში 63.
 კუტიხ, კუტიხი, სოფ. ლეკეთში 85.
 კუტლაბი, სოფ. ლეკეთში 89.
 კუშა (=ძვლები, ოსებს ეძახიან ჩერქეზ-თათრები) 57.
 კუშგი (Kuschgi), სოფ. ქისტეთში 77.
 კუშპასიპ, კუშპაშიპ (=მთისგადაღმელნი, ჩერქეზები ეძახიან აფხაზეთის სამხ.-დას. ნაწილს) 51, 199.
 კუჩური, სოფ. ლეკეთში 103.
 კუჩუჯხი, მდინარე 211, 215.
 კუჭური, სოფ. ლეკეთში 101.
 ლაბა, მდინარე ყუბანის შენაკ. 113, 199, 203, 209.
 ლაბა იშგო (=დიდი ლაბა ჩერქეზულად), მდინარე 209.
 ლაბა წუკ (=პატარა ლაბა, ჩერქეზულად), მდ. 209.
 ლაგირი, სოფ. ოსეთში 65.
 ლავაზე (Lawase), სოფ. ოსეთში 61.
 ლანჯაგა (Landschaga), სოფ. ოსეთში 65.
 ლარგვისი, მონასტერი 27, 29, 153, 155, 157, 261, 263.
 ლაუქთი, აბაზინური სოფ. 207.
 ლაშე, სოფ. (ლაშეთი?) 31.
 ლაშეთი, სოფ. სვანეთში 31, 183.
 ლაშური (Laschger) = ცხენისწყალი 31.
 ლეზგისტანი 79, 382.
 (ინდაგ)ლეზგორი, სოფ. ოსეთში 63.
 ლეთი, სოფ. ოსეთში 67.
 ლეკები 23, 67, 79, 81, 89, 91, 95, 97, 105, 121, 125, 129, 137, 139, 141, 143, 155, 175, 189, 193.
 ლეკეთი 79, 81, 83, 89, 95, 189, 191, 193.
 ლეკი 237, 249, 257, 382.
 ლეკონი (Lekon), სოფ. ოსეთში 65.
 ლენინგრადი 368.
 ლესა (Lesse), სოფ. ოსეთში 61.
 ლესკენი, თერგის შენაკ. 57, 171.
 ლეჩუმი, მხარე 51, 155, 179, 183.
 ლეხადარი, მდინარე (ლახიდარი) 183.

ლიალიახი (Lalach), სოფ. ქისტეთში 77.
ლაიუჟი (Lauischk), სოფ. ქისტეთში 77.
ლიახვი, მდინარე 21, 67, 205, 283, 383.
ლისრი (Liser), ოსეთის სოფ. 61.
ლორწობანი, მთა 29, 63.
ლომისა, სოფ. შიდა ქართლში 157.
ლომისი, ოსეთის მხარე 63.

შაალი(რი), სოფ. ლეკეთში 99.

შაკათი, კომოითი, ოსური მხარე 65.

შაკარლი (? Makarl) ქისტეთის მხარე 75.

1. შაკული, მდინარე (მუჟალი?) 77.

2. შაკული (=ვაპი და ვაგი ჩერქეზულად), ქისტური მხარე 382.

შალარშო, სოფ. ოსეთში 65.

Малая Абаза 215.

შალირი, სოფ. ქისტეთში 77.

შალკა, მდინარე 7, 45, 163, 195, 209, 213, 219, 221.

შალოი ანგუშტი (შალხა), ქისტეთის მხარე 75.

შალყარელები 45, 221.

შალყარი (=ბალყარი=ბასიანი), მხარე ბასიანისა 43, 47, 173, 217, 219, 221.

შამისონი (შამმესონი, მადსუანი), ოსეთის მხარე 61, 67.

შამშეგი (Mamschach), ჩერქეზული მხარე 57, 199, 211.

შანაზი, სოფ. ლეკეთში 89.

შანასი, მდინარე 109.

შანიჩი, მდინარე 9, 113, 203.

შანსურაკაგანი (?), სოფ. ოსეთის 61.

შარა, ყუბანის შენაკადი 207.

შარიელი (ბოჰემელი) 219.

შარკი, სოფ. ლეკეთში 103.

შარტანი, ფარტანი, მდ. სუნჯის შენაკ. 79.

შარტუფი, სოფ. 15.

შარუხი, მდინარე 207.

შახტინოკა (Meschtinoka), სოფ. ოსეთში 61.

შახსუანი, იხ. შამისონი 61.

1. შალარო? (Wagari), სოფ. კახეთში 139.

2. შალარ[ო], სოფ. ლეკეთში 85.

შალრან-ღვალეთი, მხარე ოსეთში 63, 67, 173.

შაშვერა, მდინარე 13, 185.

შაჩხანი, სოფ. კახეთში 23.

შაჩხარა, სოფ. ოსეთში 67.

შაწეხი, სოფ. ლეკეთში 89.

შაქადა (Matschara), სოფ. ლეკეთში 85.

შაქარი, სოფ. ლეკეთში 87.

შახკი (არიახკი?), მხარე და სოფ. ქისტეთში 77.

შახსილერი (Machsiler), ლეკური მხარე 105.

შახჩესკი (Machscheske), სოფ. ოსეთში 61.

შაჰხანგენტი, თათრ. სოფ. 107.

შეგრელები 51, 217.

შეგრელი 261.

შეესტი, ქისტეთის მხარე 79, 382.

შეკევანი, ოსური მხარე თერგზე 63.

შელირი, სოფ. ქისტეთში 75.

შერეკვალია (?), ლეკეთის სოფ. (Merequalja) 99.

1. შერეჯი, შერეჯ[ო], ქისტეთის მხარე 77, 79, 382.

2. შერეჯი, სოფ. ქისტეთში 75.

შერგიტი, ქისტეთის მხარე 382.

შესტოი (შეესტი?), სოფ. ქისტეთში 75.

შელვა(ლა), სოფ. ლეკეთში 99.

1. შეშელთა (Mehetla), სოფ. ლეკეთში 87.

2. შეშელთა (Mehalja), სოფ. ლეკეთში 99.

შეშტელარი (=პატარა გუმბეთი, ანდურად), ლეკეთის მხარე 87.

შიაჰხი (Machschi), სოფ. ქისტეთში 75.

ში[ი]გრეხი, სოფ. ლეკეთში 103.

შიგულა, სოფ. ხევსურ. 63.

შილაკაკაუ (Milakakan), სოფ. ოსეთში 61.

შიდელათკარი, სოფ. ოსეთში 63.

შიზური (Masur, Misura), სოფ. ოსეთში 61.

შიკიჰე (Mikhel), სოფ. ლეკეთში 99.

შიმალა, სოფ. ბასიანეთში 45, 219.

ში(ნ)ათლი (Minatlu), სოფ. ლეკეთში 83.

შინალ იხსილარი (=ქვემო იხსელოლები), სოფ. ლეკეთში 83.

შინდა, ციხე 153, 223, 259.

შინტანა (კუნძულები ყუბანის ტოტებზე) 213.

1. შისკინჯალი, თათრ. სოფ. 107.

2. შისკინჯალი, თურქმან-თათრული მხარე 115, 195.

შისხანა, სოფ. 13.

შიშილიშა (Mischmisch), სოფ. ლეკეთში 91.

შიცშეგის (მხარე ქისტეთის) 382.

შიცჯეგები (=ქისტები) 69.

შიცჯეგია (=ქისტეთი) 69, შიცჯეგია 127.

შიცჯეგის ხალხი (=ქისტები, ანდურად) 69.

შლეთი, სოფ. შიდა ქართლში 157, 263.

შნა, სოფ. ხევსურ. 63.

შოზლოკი 3, 5, 31, 73, 113, 119, 121, 123,

133, 137, 145, 149, 153, 157, 159, 161, 189, 197, 205, 223, 225, 227, 229, 265.

შოკელი (Mokel), სოფ. ოსეთში 63.

შორავიელი ძმები 47.

შორეხა, ოსური სოფ. 67.

შოხკა (Moke), სოფ. ოსეთში 63.

შოქვი 49, 53, 201, 215.

შოყოყი[პი] (Mokokip), სოფ. ლეკეთში 93.

მოწამეთა, სოფ. ოკრიბაში 25.
 მოხაულა (მუხოლი), სოფ. ბასიან. 219.
 მოხული (Maehal), სოფ. ქისტეთში 77.
 მტკვარი, მდინარე 3, 9, 15, 19, 21, 57, 63, 129.
 131, 133, 135, 137, 167, 171, 175. 177, 183,
 195. 225, 282, 383.
 მუგრი(მბ), სოფ. ლეკეთში 103.
 მუგურაზი, სოფ. ლეკეთში 87.
 მუკარ(კ)ი, სოფ. ლეკეთში 103.
 მუკრათლი, მხარე ლეკეთში 85, 191, 381.
 მუკრაზი (Mukruch), სოფ. ლეკეთში 85.
 მულეპკი (Mulewka), სოფ. ლეკეთში 99.
 მულიუ, სოფ. ლეკეთში 83.
 მურზაბეკაული, ნოღაელთა ურდო 207.
 მურუზი, სოფ. ლეკეთში 87.
 მუსელიმ-აული, თათრული სოფ. მდ. ოზენზე
 107.
 მუმუბი, სოფ. ლეკეთში 87.
 მუხოლი, მოხაულა, სოფ. ბასიან. 43, 219.
 მუხრანი, სოფ. ქართლში 129, 131, 143, 145,
 153, 227. 229.
 მუშარი (Muhor), სოფ. ლეკეთში 85.
 მუჰი(ნი) (Mehin), სოფ. ლეკეთში 99.
 მცირე აფხაზია 49.
 მცირე ყაბარდო 57, 67, 73, 119, 123, 169, 171,
 199, 246, 383.
 მცხეთა 129, 131, 145, 175.
 ნაგები, სახამთრო რეზიდენცია ქართველ მეფე-
 თა 177.
 ნადარბაზევი, სოფ. ოსეთში (შიდა ქართლში!)
 67.
 ნაგრუზი, ყუბანელი თათრები 211.
 ნაზიგინი (Neschigin, Nasigir), ოსეთის სოფ.
 61.
 ნაიუხაპაზლა, აბაძეხური მხარე 213.
 ნაკახტი, სოფ. ქისტეთში 77.
 ნაკიეთი, სოფ. რაჭაში 31.
 ნაკრებავი, სოფ. ოსეთში 67.
 ნარ(ეადი) (Neread), სოფ. ოსეთში 63.
 ნარზანი, მდ. სუნჯის შენაკადი 213.
 1. ნარი, სოფ. ოსეთში 59, 61, 223.
 2. ნარი, მხარე ოსეთში 61, 173.
 ნარის ხეობა 296.
 ნაური, სტანიცა 71.
 ნაურუზ აული, ნოღაელთა ურდო ლაბაზე 113,
 203.
 ნაყითლი, სოფ. კახეთში 85.
 ნაზახი, სოფ. ქისტეთში 75.
 ნაცაუკული (Nitzauukra), სოფ. ლეკეთში 103.
 ნაცაუკურა (Nitsaukura), სოფ. ლეკეთში 101.

ნახატირი (=ნახიდური=ქცია), მდინარე 177,
 179.
 ნახიდური, იხ. ნახატირი 177, 179.
 ნეკაჩირალტი (? Näkatschairalt), სოფ.
 ლეკეთში 103.
 ნეკრახველი კაზაკები 213.
 ნეჰალი (? Nehal), სოფ. ლეკეთში 97.
 ნიკარი, სოფ. ლეკეთში (Niker) 89.
 ნიკეპი, სოფ. ლეკეთში 99.
 ნიკ(იპ)არი, სოფ. ლეკეთში 83.
 ნიკორწმინდა, მონასტერი 25, 27, 155.
 ნიქოფი 53.
 1. ნოგაუ (Noatan), სოფ. ოსეთში 61.
 2. ნოგაუ (Naakan), სოფ. ოსეთში 61.
 3. ნოგაუ (Noangan), სოფ. ოსეთში 61.
 4. ნოგაუ (Neakan), სოფ. ოსეთში 63.
 5. ნოგაუ (Naukwa), სოფ. ოსეთში 63.
 6. ნოგაუ (Noakan), სოფ. ხეესურ. 63.
 ნოი, სოფ. ქისტეთში 75.
 ნოიმბერდი, ნუივერი, სოფ. ქისტეთში 75.
 ნოღაელები 111, 113, 203, 205.
 ნოღაელი 193, 195, 207.
 ნოღაელი თათრები 105, 109, 111, 113, 193,
 195, 203, 217.
 ნუზალი, სოფ. ოსეთში 61.
 ნუივერი, იხ. ნოიმბერდი 75.
 ნუკუში, სოფ. ლეკეთში 85.
 1. ნუხა, მხარე 115.
 2. ნუხა, ქალაქი 195.
 1. ობინი (Obni), სოფ. ოსეთში 65.
 2. ობინი, სოფ. ქისტეთში 77.
 ობოდა (Hoboda), სოფ. ლეკეთში 83.
 ობოზი (Obok), სოფ. ლეკეთში 99.
 ოდიში, მხარე (Odeši) 53, 384.
 ოზენი, მდინარე ლეკეთში 99, 107, 111, 193.
 ოზმი, სოფ. ოსეთში 65.
 ოისუნგური, სოფ. ქისტეთში 75.
 ოკრიბა, მხარე იმერეთში 29, 155, 183.
 ონი, სოფ. რაჭაში 25, 27, 29, 31, 45, 221.
 ონსოქოლო, ლეკეთის მხარე 85, 191, 381.
 ორგუნა, სოფ. ლეკეთში 87.
 ორთაქოლო, სოფ. ლეკეთში 83.
 ორლოვსბადი (=ისტისუ, გორგჩი) 75.
 ორსუნდაკი, სოფ. ბასიანეთში 45, 219.
 ოხები 53, 57, 59, 61, 63, 67, 125, 127, 157,
 173, 197, 213, 245, 267, 382.
 ოხეთი 35, 37, 43, 53, 57, 75, 79, 119, 125,
 127, 141, 149, 153, 171, 173, 175, 181,
 215, 243, 249, 382.
 ოხეტი (? Osset) მხარე ქისტური 75.

ოსი 57, 59, 63, 65, 171, 173, 249, 259, 382.
ოსოკული (=ონსოქლო), მხარე ლეკეთის 85.
ოსტეი, მდინარე 79.
ოტემიში, თათრ. მხარე 99. (იხ. უტემიში).
ოტუთლი (Otutli), სოფ. ლეკეთში 93.
ოჩლო (Otschop), სოფ. ლეკეთში 87.
ოძისი, სოფ. შიდა ქართლში 29.
ოხსაი, (იხ. იახსაი), მხარე თათრ. 69.

პაგანეთი (=პაპაგეთი) 47.
პავლეს წყარო 37. ჩრდ. კავკასიაშია.
პალინგი (Palang), სოფ. ქისტეთში 75.
პამიატა (Pemata), სოფ. ოსეთში 65.
პაპაგეთი 215, 383.
პაპაგი 47, 215, 384.
პატარა გუმბეთი, ლეკური მხარე 87.
პატარა ლაბა, მდინარე 209.
პატარა ლიახვი, მდ. 31, 57, 65, 153, 171, 173.
პატეშალაგა (? Petchalaga), სოფ. ოსეთში 65.
პაულსბადი 124 (=პავლესწყარო).
პეტერბურგი 91, 139, 197, 229 (იხ. სტ-პეტერ-
ბურგი).
პეტერსბადი, ჩრდ. კავკასიაშია 37, 75, 109, 124
პოგო, ფოკი; თერგის შენაკადი (Pog, Pfock,
Pfock) 33, 35, 37, 63, 181, 383.
პოთიყაუ (Poskomi), სოფ. ოსეთში 61.
პშადაიმი (? Pshadaimi), სოფ. ლეკეთში 103.

ჟამურთი, ოსეთის მხარე 63.

რაკა 43, 45, 151, 153, 155, 157, 173, 183, 217,
221, 223.
რეგახი, სოფ. ოსეთში 61.
რესი, სოფ. ოსეთში 65.
რეტლო, სოფ. ლეკეთში 93.
რეშოთლი, სოფ. ლეკეთში 93.
რიკუნა[ი], სოფ. ლეკეთში 97.
1. რიონი, მდინარე 7, 15, 23, 25, 27, 29, 31, 45,
57, 61, 67, 153, 171, 177, 183, 195, 284,
383.
2. რიონი, სოფ. იმერეთში 23.
რიხეზი, რიხციმი, სოფ. ლეკეთში 85.
როკა, მხარე ოსეთში 65.
რომი 47.
როსსია 297.
როშნი, სუნჯას შენაკადი 75, 77.
რუთული, (იხ. რუტული) ლეკეთის მხარე 191,
381.
რულდა, სოფ. ლეკეთის 85.
რუსხლი (? Rusli'), სოფ. ლეკეთში 87.

რუსები 31, 53, 57, 59, 75, 81, 111, 171, 173,
189, 191, 193, 199, 207, 209, 213, 215,
229, 382, 383, 385.
რუსეთი 3, 39, 41, 53, 55, 59, 69, 71, 73,
75, 77, 81, 107, 111, 113, 119, 129, 139,
143, 145, 159, 169, 171, 173, 175, 177,
179, 193, 195, 197, 203, 205, 209, 223,
225, 227, 229, 231, 266, 296, 297, 299,
380.

რუსი 55, 59, 71, 73, 75, 111, 123, 147, 149,
159, 173, 203.

1. რუტული (=რუთული), ლეკური მხარე
89.

2. რუტული, სოფ. ლეკეთის 99.

საბაი, აფხაზეთის მხარე 199, 221.

საბაიცი (აფხაზი ხალხი) 51, 199.

საბარ (საბაიცი), აფხაზეთის მხარის სახელი
51.

საბარი, აფხ. მხარე 53.

საგლაი (გალგაი, ლალა ?), სოფ. ქისტეთში
77.

1. საღში (Tschadschi, Чажи), მხარე აფხა-
ზეთში 51, 199.

2. საღში (Чажи, Sadschi) მდინარე აბა-
ძენში 211.

საერისთაოხ მხარე 19.

საზანო, სოფ. იმერეთში 15.

სალგაი (Salgai), სოფ. ქისტეთში 77.

სალიანი 115, 195.

1. სალტა (Salta), სოფ. ლეკეთში 83.

2. სალტა (Salta), სოფ. ლეკეთში 99, 101.

სამეგრელო 43, 51, 125, 129, 155, 179, 181,
199, 215, 217, 227, 231, 261, 384.

სამურა, სამურა, მდინარე 79, 87, 89, 93,
97, 107, 109, 167, 189, 191, 381.

სანდაკოლო, სოფ. ქისტეთში 75.

სანკესტე (? Sankeste), სოფ. ოსეთში 61.

სანნები (=სვანები) 384.

საპაქსები 213.

სარკინეთი, სოფ. სომხეთში 13.

სატუკაი (იხ. პათუკაი) მხარე ჩერქეზ. 51.

საუბინი (Sambin), სოფ. ოსეთში 61.

საულახთიყაუ (Solategau), სოფ. ოსეთში 61.

საფერშეთი, ოსეთის მხარე 63.

საქართველო 3, 43, 45, 49, 57, 59, 65, 69,
78, 81, 91, 120, 121, 123, 125, 127, 129,
131, 139, 141, 143, 145, 147, 149, 151,
155, 159, 161, 173, 175, 193, 197, 201,
215, 219, 223, 225, 227, 229, 231, 239,

- 248, 249, 255, 259, 266, 267, 278, 290, 300, 301, 385.
- საჩინო, მხარე იმერეთში 19.
- საცხენეთი, სოფ. შიდა ქართლში 27.
- საძეგური, სოფ. შიდა ქართლში 29.
- სადი (Sads), მხარე აფხაზეთის 51, 199.
- სახხათა (Sasgat), სოფ. ოსეთში 61.
- სახუნდარა, ციხე სომხეთში 11, 185.
- საჯვარი (Sadsnari), სოფ. ოსეთში 67.
- საჯი კოკუში, აბაძებ. სოფ. 211.
- სბა (Spa), მხარე ოსური 67.
- სვანეთი 31, 43, 45, 49, 155, 179, 181, 183, 207, 221, 261, 384.
- სვანი 179, 384.
- სვეტაგო კრესტა, ციხე (Святого Креста), ჩრდ. კავკასიაში 107.
- სიათა, ციხე ოსურ მხარეში, გნასურში 65.
- სიბატარა, სოფ. ოსეთში 67.
- სილი, მხარე აფხაზეთში 201.
- სივერაუტი (სვირევეტა?), ოსური სოფ. 65.
- სინძისხარი (Singiser), სოფ. ოსეთში 61.
- სიონი, სოფ. ხევსურ. 63.
- სიოხი (Siok), სოფ. ლეკეთში 87.
- სირნათა (Siruat), სოფ. ოსეთში 61.
- სლახი (Slus), სოფ. ოსეთში 61.
- სნო, სოფ. ხევსურეთ. 63.
- სოკუნკალა (=სოხუმ-ყალა), ციხე 51.
- სომეხი 109, 179, 271, 273, 275.
- სომეხები 51, 55, 133, 179, 181, 217, 223.
- სომეხეთი 179.
- სომხითი 11, 13, 147, 179, 183, 187.
1. სონი, ოსების მხარე თერგზე (?) 63.
2. სონი (=სვანი) 179, 384.
- სოტა, სოფ. ლეკეთში 87.
- სოღანლუღი (Songalugi), ციხე 19.
- სოხუმ-ყალა 51.
- სპარსეთი 79, 115, 175, 177, 191.
- სპარსელები 81, 83, 103, 135, 137, 175, 177, 179, 191, 382.
- სპარსელი 271.
- სროგო, სოფ. ოსეთში 67.
- სტირდიგორი, სოფ. ოსეთში 63, 153.
- სტეფანწმინდა, სოფ. ხევსურ. 31, 33, 63, 157, 159, 181, 229, 263, 265, 267.
- სტორი, ალაზნის შენაკ. 31.
- სტ-პეტერბურგი (შდრ. პეტერბურგი) 117, 119, 121, 123, 125, 127, 129, 131, 139, 143, 149, 151, 155, 161, 187, 189, 197, 225, 227, 231.
- სუათიხი, სოფ. ოსეთში 65.
- სუარხი (Sawarach), სოფ. ოსეთში 61.
- სულორი, მდინარე 19.
- სულაკი, მდ. კოსუს ტოტი 107.
- სუმბატ(ული), სოფ. ლეკეთში 103.
- სუმეთი, სოფ. ლეკეთში 87.
- სუნჯა, მდინარე 19, 35, 37, 53, 57, 67, 73, 75, 77, 79, 109, 119, 125, 127, 169, 171, 193, 213, 382.
- სურამი 15, 19, 155, 227 (ციხე); 261.
- სურამულა, მდინარე 175.
- სურატლი (? Suratli), სოფ. ლეკეთში 87.
- სუნი, სოფ. ლეკეთში 87.
- სუჯუკ-ყალა (Sotschukkala), სიმაგრე შავ ზღვაზე 51, 201; (Зючук Кара) 213.
- სხარტალი, სოფ. რაჭაში 25, 151, 153, 259, 286.
- სხლები (Zlepe), სოფ. ოსეთში 67.
- ტაბანაჩი, სოფ. ბასიანეთში 45.
- ტაბანი, ტამანი, ჩერქეზ.-თათრ. დასახლება 115, 189, 203, 205, 213.
- ტაბასარანი, ლეკეთის მხარე 105, 191, 193.
- ტაგატა (იხ. თაგაური, თაგიათა), ოსური-მხარე 157.
- ტადინხო, სოფ. ლეკეთში 83.
- ტადისდა, სოფ. ლეკეთში (Tadisda) 89.
- ტავლინცი, გორსკი (=რუსულად მთიელებს) 53, 173.
- ტავუტა (Taita), სოფ. ოსეთში 61.
- ტაჩი, სოფ. ოსეთში 65.
- ტალგათი (Talgosil), სოფ. ხევსურ. 63.
1. ტამი, აბაზ. სოფ. 211.
2. ტამი, მხარე აფხაზ. 53, 201.
- ტამუტა, სოფ. ოსეთში 67.
- ტაპანტა (=ალთი ქესეცი) 209.
- ტარადა ინხილარი (=ზემო ინხელელები), სოფ. ლეკეთში 83.
- ტარგუ, თათრ. სოფ. ოზენზე 107.
- ტარკი ყუმუხურ-თათრ. სამფლობ. 81, 99, 101, 103, 107, 109, 111, 189, 191, 193, 195.
- ტარტარები (=თათრები) 79.
- ტაშირი, მხარე 13, 187.
- ტაშკუბი ბულაკი (=ქვის კა) 37.
- ტახო, სოფ. ოსეთში 67.
- ტედლოხოხი, სოფ. ლეკეთში (Tedlosochi) 93.
- ტელეთლი, სოფ. ლეკეთში 99.
- ტემრიუკი (თემრიუკი) 115, 205, 213.
- ტერეკემენული, ტრუხმენული თათრები (=თარაქამა, თურქმანული) 105, 115, 195.
- ტერლი, სოფ. ქისტეთში 77.

ტეტკვალა (? Tetqualja), სოფ. ლეკეთში 99.
 ტეჩო (Tentscho), სოფ. ხევსურ. 63.
 ტეხჩარი, სოფ. ლეკეთში 103.
 ტიდი, სოფ. ლეკეთში 85.
 ტილიმოლი (Tilimol), სოფ. ქისტეთში 75.
 ტიროლი, სოფ. ქისტეთში 75.
 ტკებურთა, სოფ. ოსეთში 67.
 ტკეტლუხალუ (? Tkätfluchalu), სოფ. ლეკეთში 103.
 ტკუფთა, გუფთა (=ყუფთა), ოსური მხარე 65.
 ტკუფთურა, პატ. ლიახვის შენაკ. 65.
 ტობენინშილ-ბერდები (ტაბანაჩაი?), სოფ. ბასიანეთში (Tobeninschil-Berdebi) 45.
 ტობენინჯილი, სოფ. ბასიანეთში 219.
 ტოგო (Taga), სოფ. ქისტეთში 77.
 ტომსკი 227.
 ტონოდა, სოფ. ლეკეთში 83.
 ტორგიმი, სოფ. ქისტეთში 77.
 ტორი, სოფ. ქისტეთში 77.
 ტარში (Taschi), სოფ. ქისტეთში 77.
 ტრამჭთი, აბაზინ. სოფ. 207.
 ტრაპეზუნტი 227.
 ტუბი, აფხაზური მხარე 51, 199, 211.
 ტუგუში, სოფ. ჩრდ. კავკ. 159.
 ტუმგოი, სოფ. ქისტ. 77.
 ტუმურალი, ტუმურგი (ლეკური მხარე) 89.
 ტუმურგი, ლეკური მხარე 89, 191, 381.
 ტურპი თაუ. ქედი 109.
 ტურული, ტბა ტარკის ახლოს 111.
 ტურჩი (Turčji), სოფ. ლეკეთში 103.
 ტუშუკი, სოფ. ლეკეთში 87.
 ტყარზეთი, სოფ. ხევსურ. 63.
 ტყვიის მთა. 223.
 უაგშანიბა (=ზეგო ნანიბა), სოფ. ოსეთში 63.
 უაკასტე (? Uakaste), სოფ. ოსეთში 61.
 უარაი(მი), სოფ. ლეკეთში 103.
 უარპი (იხ. არპა); =ურუფი, მდ. ყუბანის შენაკ. 53, 201, 203, 209.
 უარყაუ (Uarkan), სოფ. ოსეთში 61.
 უბიხი (Ubuch), აფხაზ. მხარე 51, 199, 211.
 უბუხი, სოფ. ლეკეთში 99.
 უდონეთი, სოფ. შიდა ქართლში 65.
 უეჩი, სოფ. ლეკეთში 103 (Učtji).
 უოლუხი, სოფ. ლეკეთში 87.
 ულუ გეგენა (თათრული სახელწ.), მდინარე 209.
 ულუ ელოი, ულუ ელტი, სოფ. ბასიანეთში 45, 219, 221.
 ულუ იწჯიკი (თათრული სახელწ.), მდინარე 209.
 ულუ კუმ (თათრული სახელწ.), მდ. დიდი კუმბა 209.

ულუ ლაბა (თათრული სახელწ.) ყუბანის შენაკ. დიდი ლაბა 57, 209.
 ულუმალკარი (დიდი მალკარი), სოფ. ბასიანეთში 43, 219.
 უმუშა (Ushuscha), სოფ. ლეკეთში 99.
 უნალი (Umat), სოფ. ოსეთში 61.
 უნშურაკი, სოფ. ლეკეთში 103 (Unschurak).
 უნჩუკატი, სოფ. ლეკეთში 101—103 (Unschukat).
 უნძო, ლეკეთის მხარე 93, 97.
 უნჰელი(? Unheli), სოფ. ლეკეთში 83.
 უუები, ხალხი 57.
 ურალა (Horoda), სოფ. ლეკეთში 85.
 ურგანა(ტა), სოფ. ლეკეთში 99.
 ური(მი), სოფ. ლეკეთში 103.
 ური(სი), სოფ. ლეკეთში 101 (Uris).
 ურ[ხ]უნი (Ušun), სოფ. ლეკეთში 103.
 ურუს-ტორ-შიტ, სოფ. ბასიანეთში 45, 47, 219, 223.
 ურუფი, მდ. 53, 209.
 ურუხი, მდ. თერგის შენაკადი (=ირუფი) 61, 217, 383.
 ურძვალთა, მადრან-დეაღეთი; ოსური მხარე 67.
 უსიშა, სოფ. ლეკეთში 99.
 უსტი, სოფ. ლეკეთში 103.
 უსტოშირი, უსტოშირტი (სიმაგრე, სოფ. ბასიანეთში; იქნებ ურუსტორ-შიტ?) 45, 47, 219, 223.
 უტემიში, თათრული სოფ. მდ. ოხენზე 107, 109, 115, 195.
 უშიმი, სოფ. ლეკეთში 103.
 უჩქული (ნიშნავს სამ გლეხს), ყუბანის შენაკ. 207.
 უწერა, სოფ. რაჭაში 27, 259.
 უხათი, სოფ. ხევსურ. 63.
 ფალაკაუ, სოფ. ოსეთში 63 (Fallakan).
 ფალხალი, სოფ. ქისტეთში 77 (Falchal).
 ფანშეთი, სოფ. ხევსურ. 63.
 ფარასკატთა, სოფ. ოსეთში 61 (Fareskates).
 ფარტანი, მარტანი; სუნჯის შენაკადი 79.
 ფასნალი (Feskal), სოფ. ოსეთში 61.
 ფაწა, დიდი ლიახვის შენაკ. 65, 153.
 ფეცჩური, ოსური მხარე 65 (Patschur).
 ფლუშირსინა, სოფ. ოსეთში 37.
 ფოთი 155, 227, 229.
 ფოკი (=პოკი), მდინარე 383.
 ფოლადაური, მდინარე 11, 19, 185.

ფოტრისა, მდინარე (Potaiso), 27.

ფოხალი, ციხე ოსეთში 65.

ფრონე, მდინარე 183.

ფსილბარიფში (=ბაშილბაი), აბაზინური მხარე 209, 221.

ფსიფი (=ყუბანი; ჩერქეზულად—ძველი წყალი) 207.

ფსფირი, მდინარე (Psfir) 211.

ფურიათა, სოფ. ოსეთში (Paurat) 61.

ფშავი 181.

ფშასია, მდ. ყუბანის შენაკ. 57.

ფშაჰა (Pschaga), ყუბანის შენაკ. 53, 199, 211, 215.

ფშოში, სოფ. ლეკეთში 103 (Pschischi).

ფშოხუფსი, მდინარე 213.

ფცა, მდინარე 183.

ფხელშე, სოფ. ხევსურეთში 63.

1. ქალაკა, სოფ. ოსეთში 61 (Kalaka).

2. ქალაკა (Kalak), სოფ. ოსეთში 61.

3. ქალაკა, სოფ. ოსეთში 61.

ქალაკი, სოფ. ლეკეთში 97.

ქალიალი (Kalala), სოფ. ლეკეთში 99.

1. ქარდა, სოფ. ლეკეთში 87.

2. ქარდა, სოფ. ლეკეთში 89.

ქარელ[თქარი], სოფ. ოსეთში 63.

ქარელი, სოფ. ქართლში 129, 131.

ქართველები 43, 45, 47, 51, 53, 57, 59, 61, 63, 69, 79, 81, 83, 91, 95, 137, 149, 157, 171, 173, 175, 179, 191, 197, 199, 205, 213, 215, 217, 219, 221, 225, 237, 239, 300, 382, 383, 384.

ქართველი 45, 55, 59, 63, 91, 171, 179, 197, 215, 221, 243, 271, 273, 275, 277.

ქართლი 13, 19, 31, 43, 49, 63, 65, 67, 81, 89, 127, 129, 131, 153, 155, 173, 175, 177, 179, 181, 183, 193, 201, 215, 261, 297, 384.

ქართული პროვინციები 43.

ქარჩოხი, ქართული მხარე ქსანზე 29, 183.

ქაცარია (=სამეგრელო) 384.

ქებულა, სოფ. ლეკეთში 83.

ქენქათკარი (Tentatkari), სოფ. ოსეთში 63.

ქეშელთა, სოფ. ოსეთში 67.

ქეჩეა, სოფ. აფხაზური 207.

ქვანხიდათლი, სოფ. ლეკეთში (Kwanchitlar) 83: (Kochidotl').

ქვანშირი, კახეთში 301.

ქვემო ბოჟა, ოსური სოფ. 67.

ქვემო დეზი, სოფ. ოსეთში 65.

ქვემო ხანიბა, სოფ. ოსეთში 63.

ქვემო ქართლი 11, 42, 43, 177, 181, 193.

ქიახკითი (Kachkat), აბაზინ. მხარე 209, 211.

ქიზიყი, მხარე კახეთში 17, 23, 87, 141, 275.

ქისტანი, სოფ. ხევსურეთში 63.

ქისტები 53, 69, 73, 119, 173, 175; ქისტინ-ცები 69.

ქისტეთი 33, 53, 67, 79, 171, 173, 181, 215, 382; ქისტია 69, 171.

ქისტი 171, 382.

ქმოსტი (Kinosti), სოფ. ხევსურეთში 63.

ქნოლო, ოსური მხარე 65.

ქოთათისი (ქუთათისი) 153, 155, 179.

ქოთანთო, ოსური სოფ. (Kolalto) 67.

ქოროლა (Kurota), სოფ. ლეკეთში 99.

ქრცხინვალი 27, 131, 155; 175, 223, 225, 227, 229, 257, 259. ქცხინვალი (ციხე) 153.

ქსანი, მდინარე 19, 27, 29, 57, 63, 65, 153, 155, 171, 173, 183, 281, 299, 383.

ქსია (Xia), მდინარე (=ქცია) 19.

ქსოვრისი, სოფ. შიდა ქართლში 29.

ქსურთა (Kzorte), სოფ. ოსეთში 61.

ქუთათისი 13, 25, 27, 31, 33, 153, 155, 179; (ციხე) 227; 229, 259, 286.

ქულა (Kullap), სოფ. ლეკეთში 87.

ქურთა, სოფ. ოსეთში 149.

1. ქურთათი, სოფ. ოსეთში 37.

2. ქურთათი, მხარე ოსური (=ქურთაული) 59, 63, 173, 181.

ქურთაული (=ქურთათი), ოსური მხარე 33, 63.

ქურთები 384.

ქცია, მდინარე 13, 19, 178, 282, 283.

ღაზი ღუმუქი (=ყახიყუმუხი), ლეკური მხარე 101.

ღაღღა, ღაღღაი (=ღლიღვი) ქისტეთის მხარე 69, 77, 171, 181.

ღარულა, მდინარე 29.

ღები, სოფ. რაჭაში 29, 31, 153, 189, 217, 259.

1. ღვრია, მდინარე 65.

2. ღვრია (Gria), მხარე ოსური 65.

ღლიღვი, ქისტური მხარე (იხ. ღაღღა) 181.

ღოდობერი, სოფ. ლეკეთში 83.

ღულა (Guda), მხარე ოსეთის 63, 173.

ჟაბარდო, ჩერქეზეთის მხარე 47, 51, 53, 55, 73, 119, 123, 169, 199, 201, 215, 223.

ჟაბარდოელები 45, 47, 69, 189, 201, 205, 209, 221, 223, 248.

ყაბარდოელი 47, 59, 75, 171, 219.
 ყაბართო (=ყაბარდო) 297.
 ყაბალა, თურქმანული მხარე 115, 175, 195.
 1. ყაზანიში*, სოფ. ლეკეთის 103.
 2. ყაზანიში*, თათრ. სოფ. მდ. ოხენზე 107, 111, 193, 195.
 1. ყაზახი, მხარე ქართლის მორჩილი 247.
 2. ყაზახი (ოსურად ჩერქეზებს ეძახიან) 197, 213.
 ყაზახია (=ჩერქეზეთი) 201, 215.
 ყაზიყუმბიზი, იბ. ყაზიყუმბიზი (ლეკეთის მხარე) 101.
 ყაზიყუმბიზები 101.
 1. ყაზიყუმბიზი, კუმბასა: სოფ. ლეკეთში 103.
 2. ყაზიყუმბიზი, ლეკეთის მხარე 81, 85, 99, 101, 191, 193, 381.
 ყაიმი (Tkaimi), სოფ. ლეკეთში 103.
 ყაიტალი, ლეკეთის მხარე (იბ. ხაიდაკი) 107.
 ყალმუხები 204, 205.
 ყალმუხელი 193.
 ყანობი (Kanopi), სოფ. ხეგსურეთში 63.
 ყანჩავეთისხევი (Kauscheretiskewi), მდინარე 29.
 ყარაბალი. თურქმანული მხარე 115.
 ყარაბულახკენტი, თათრ. სოფ. მდ. ოხენზე 107.
 ყარაბულახები 79, 127.
 ყარაბულახი (=შავი წყარო), ქისტეთის მხარე 69, 79, 171, 382.
 ყარა-თაუ (=შავი მთა) 223.
 ყარაიმი, ყარანაი (Karanno), სოფ. ლეკეთში 85.
 ყარალაჯი, ქალაქი კახეთში 141.
 ყარაყუბანი; ყუბანის შენაკადი 57, 199.
 ყარაჩაგეთი (=ყარაჩაი=ყარაჯიქი), მხარე ბასიანეთში 45.
 ყარაჩაგლები 221, 223.
 ყარაჩაი (=ყარაჯიქი), მხარე ბასიან. 45, 173, 207, 221, 383 (ჩერქეზ. მხარე).
 ყარაჩაიდაკი (=ყარა-ყაიტალი). ლეკეთის მხარე 105, 109, 191, 193.
 1. ყარახი, მდ. კოისუს შუა ტოტი 85.
 2. ყარახი (Karachi'), ლეკური მხარე 87.
 ყარახ(ლ)ი, ლეკეთის მხარე (=ყარახი) 85.
 ყარაჯიქი (იბ. ყარაჩაი, ყარაჩაგეთი, ყარშაგეთი), ბასიანიის მხარე 45, 173, 221, 383.
 ყარგაშილი-თაუ (=ტყეის მთა) 47, 223 (Kar-gaschin Tau).
 ყარხი 179.
 ყარშაგა (=ყარაჩაი, ყარშაგეთი), მხარე ბასიანეთში 221.
 ყარშაგეთი (=ყარაჩაი), ბასიანური მხარე 221.

ყაფუტი, ლეკეთის მხარე 87, 93, 95, 97, 175, 191, 193, 249, 381.
 ყაფჩუგაი, თათრული სოფ. ოხენზე 107.
 ყაჩაი (Katschai), სოფ. ლეკეთის 101.
 ყემაში (Tkamaschi), სოფ. ლეკეთში 103.
 ყერი (Tkär), სოფ. ლეკეთში 103.
 ყვანალი (=ანდი), სოფ. ლეკეთში 97.
 ყვეთლი (Kwitlo), სოფ. ლეკეთში 93.
 ყველდაბა, სოფ. ოსეთში 63.
 ყვირილა, მდინარე 13, 15, 19, 31, 177, 287.
 ყვჩაყები 57, 59 (Polowzen).
 1. ყიზილბეკი, აფხაზ. მხარე 53, 201.
 2. ყიზილბეკი, აბაზინ. სოფელი 211.
 ყიზლარელი 223, 257.
 ყიზლარი 51, 55, 69, 71, 73, 77, 79, 81, 109, 111, 119, 123, 125, 127, 129, 139, 141, 143, 149, 155, 157, 159, 161, 171, 187, 189, 193, 195, 197, 217, 227, 241, 243, 245, 247, 253, 255, 261, 265, 267, 296, 297, 298, 380, 386.
 ყიზლარკეცენი, მდ. ყუბანის შენაკ. 57, 199.
 ყირიმი 51, 55, 113, 149, 187, 189, 203, 213, 217.
 ყლიჩქთი, აბაზური სოფ. 207.
 ყუბანელი თათრები 203, 209, 211.
 ყუბანი, მდინარე 3, 9, 43, 45, 51, 53, 55, 57, 113, 115, 149, 155, 169, 173, 189, 199, 201, 203, 204, 205, 207, 211, 213, 215, 217, 221, 383.
 ყუბანის თათრები 113.
 ყუბანის სტეპი 3, 9.
 ყუბინი (=მდ. ყუბანი, აბაზინურად) 207.
 ყულფი, სოფ. სომხით. 11, 13, 183, 185.
 ყუმუხები 101, 105, 113.
 ყუმუხელი 193, 195.
 ყუმუხელი თათრები 81, 109, 193, 195.
 ყუმუხი, თათრული სოფ. ოხენზე 107.
 ყუმუხი თათრები 95.
 შაბეთი, მხარე ქისტეთში 77.
 შაგახე (=დაბალი შაფსული) 213.
 შადგია, სოფ. ქისტეთში (შატოი?) 75.
 შავა, თათრული სოფ. 107.
 შავდუხი, ჩუღდუკი; სოფ. ლეკეთში 87.
 შავი ზღვა 3, 7, 15, 21, 33, 41, 49, 51, 53, 91, 113, 125, 161, 167, 177, 179, 199, 201, 203, 209, 211, 213, 383.
 შავი მთა (=ყარა თაუ) 223.
 შაკტერი, სოფ. ქისტეთში 77.

* ორივე ყაზანიში ერთი და იგივე უნდა იყოს (გ. გ.).

- შალაჟი (Tschalasch), მდ. სუნჯის შენაკადი 79.
1. შალი, სოფ. ლეკეთში 103.
  2. შალი, მხარე ქისტეთში 382.
- შალხა (=მალოი ანგუშტი რუსების), ქისტეთის მხარე 75.
- შამახია, თათრ. მხარე 115, 195.
- შამირი (Schamir), მდინარე 37.
- შამხალი (Tğamakal), სოფ. ლეკეთში 103.
- შარა (Schere), სოფ. ლეკეთში 101, 103.
- შარეინი, სოფ. ქისტეთში 77.
- შატაკიანთ კარი (Schakakni), სოფ. ოსეთში 63.
- შაუარდა, სოფ. ბასიანეთში (იხ. შაურდატი) 219.
- შაუკული, სოფ. ლეკეთში 103.
- შაუნა, ყუბანის შენაკადი 207.
- შაურდა[ტი], სოფ. ბასიანეთში (Schaarda) 43; შდრ. შაუარდა (Schauarda).
- შაფიხი (Schapichwa), სოფ. ლეკეთში 93.
- შაფხილ (=დაბალი შაფსული) 213.
- შაფხო (=შაფსული), მხარე აფხაზ. 51, 201, 213.
- შაფხულ ახე (=დაბალი შაფსული), აბაზური მხარე 213.
- შაფსული (Schapsich); იგივე შაფსო, აფხაზ. მხარე 51, 201.
- შაფხულ კოკუში (აბაზინ. სოფ. =ხემო შაფსული). 211.
- შაქი, თურქმანული მხარე 91, 115, 175, 195.
- შაქის მთა, (კავკასიონის აღმოსავლეთი ბოლო ლეკეთში) 21, 23.
- შაში, მხარე აფხაზეთ. 201.
- შახ გორა (=იალბუხი) 31.
- შახვა, სოფ. ლეკეთში (Schachna) 103.
- შახუა, სოფ. ლეკეთში 103.
1. შეგრაი, მხარე აფხაზ. 53, 201.
  2. შეგრაი, აბაზინ. სოფ. 209.
- შელოგინო, სოფ. ტაშირის მხარეში 13.
- შემილგორი, მდ. სუნჯის შენაკადი 79.
- შეხიმი (Jächuimi), სოფ. ლეკეთში 103.
- შეფტი, მხარე ქისტეთში 382.
- შიგინუ (? Schiginu), სოფ. ლეკეთში 85.
- შიდა ქართლი 31, 155, 177, 183, 193.
- შიკაროი (Tschikar), სოფ. ლეკეთში 83.
- შილდა, სოფ. კახეთში 93.
- შილოდა, სოფ. ლეკეთში 87.
- შინა ქართლი (=შიდა ქართლი) 42, 43, 175.
- შირვანი, თათრული მხარე 115, 195.
- შიტული, სოფ. ლეკეთში 103.
- შიმორი (Smori), ციხე ოსეთში 63.
- შივკრა, სოფ. ლეკეთში 101, 103 (Tschau-kura).
- შირაპანი, ციხე იმერეთში 227.
- შოჩუკალა (სუჯუკ-ყალა), სიმაგრე შავ. ზღვაზე 51 (Schotsehukkala).
- შოხრეგი, მდინარე 211.
- შუამთა, სოფ. იმერეთში (Tschuanto, Tschu-anta) 13, 19.
- შუა ქართლი (=შიდა ქართლი) 181.
- შუბური, მდ. ჩრდ. კავკასიაში 113, 203.
- შუკტი, სოფ. ლეკეთში 99.
- შუკუნი, სოფ. ლეკეთში (Schukun) 103.
- შუნი(მი), სოფ. ლეკეთში 103.
- შჩაინა, აბაზური მხარე 207, 209.
- შშაგვაშა, მდ. ყუბანის შენაკადი 57, 199, 211.
- ჩაბარუხი, სოფ. ოსეთში 65.
- ჩაბრილო, მხარე ქისტეთში 77.
- ჩალბაში, მდინარე 113, 203.
- ჩალიახი, სოფ. ლეკეთში (Tschaliaki) 93.
- ჩალპაკი, ქელი 45, 221.
- ჩამატი (? Tschamat), სოფ. ოსეთში 61.
- ჩამეტი (? Tschamet), სოფ. ოსეთში 61.
- ჩამუნი (? Tschamun), სოფ. ოსეთში 61.
- ჩაუდუკი, შავდუხი, სოფ. ლეკეთში 87.
- ჩახკერი, მხარე ქისტეთში 382.
- ჩებატი (? Tschebat), სოფ. ოსეთში 61.
- ჩეგემელები 221.
1. ჩეგემი, მდ. ბაქსანის შენაკადი 45, 47, 195, 219, 223.
  2. ჩეგემი (ჯიქი); ჩერქეზული მხარე ბასიანეთში 45, 47, 219, 221, 223, 383, 384.
  3. ჩეგემი, სოფ. ბასიანეთში 45, 219.
- ჩელიათი (Keliet), ოსური მხარე 67.
- ჩეოიტა (? Tscheoita), სოფ. ოსეთში 61.
- ჩერა(ნ)ვალ(დ)ი, სოფ. ლეკეთში 103.
- ჩერეკი, მდ. თერგის შენაკადი 43, 45, 217, 219, 221.
- ჩერკახიენ (=ჩერქეზეთი გერმანულად) 53.
- ჩერკახი 113, 197, 205.
- ჩერკეს (თათრულად ჩერქეხი) 213.
- ჩერკესხი (=ჩერქეზეთი) 53.
- ჩერქახ (თათრულად ჩერქეზეთი) 53.
- ჩერქეზები 43, 45, 49, 51, 53, 55, 57; 61, 69, 79, 115, 171, 173, 199, 203, 207, 209, 213, 215, 217, 221, 248, 382, 383.
- ჩერქეზეთი 43, 49, 53, 55, 57, 109, 141, 199, 201, 213, 215.
- ჩერქეზი 49, 169, 171, 197, 199, 217.
- ჩერქეზიანი, (=ჩერქეზეთი ქართულად) 53, 197, 213.
- ჩეჩადა (? Tschetschada), სოფ. ლეკეთში 87.
1. ჩეჩენი, სოფ. ქისტეთში 77.

2. ჩეჩენი, მხარე ქისტეთში 382.
 3. ჩეჩენი, ხალხი 85.
 ჩეჩენები 69, 77, 87, 119, 127, 193.
 ჩეჩენეთი, ქისტეთის მხარე 77, 83, 87, 171.
 ჩეხები (=ჩეგემის მცხოვრებნი, ჯიქები) 45, 47.
 ჩეხები (≈ციხენი≈ზიხია) 47.
 ჩილაიმი (Tschilaimi), სოფ. ლეკეთში 103.
 ჩიმეთი, ოს. სოფ. პოგზე 35 (იხ. ჩიმითი).
 ჩიმი, სოფ. ოსეთში 35; (Gimi) 61; 75, 157, 159, 229, 241, 249, 263, 265.
 ჩიმიტი (Tschimeti), ოსური სოფ. 181.
 ჩიმის ხეობა 296.
 ჩიმური (Tschimur), ოსური სოფელი 249.
 ჩირიურ[ტ]ი, სოფ. ლეკეთში 83.
 ჩირკასი (=ჩერქეზები) 197.
 ჩისეკანი (? Tschisekan), სოფ. ოსეთში 61.
 ჩიტმი, სოფ. ლეკეთში 103.
 ჩიშილი (Tschuschul), სოფ. ლეკეთში 103.
 ჩიშრიკაკერი (? Tschischrikaker), მხარე ქისტეთში 77.
 ჩიჯი, პოგის შენაკადი (Tschidschi) 33; (Tschitschi) 181.
 1. ჩოხი, წუხი (Tschuk), სოფ. ლეკეთში 101.
 2. ჩოხი (Tshechi), სოფ. ლეკეთში 101.
 ჩოხუხი, მდინარე 199.
 ჩრდილოეთი კავკასია 67, 195, 207, 266.
 ჩუკლუ, ჩუუკუ; სოფ. ლეკეთში 101 (Tschuklu).
 ჩუკუნა, სოფ. ლეკეთში 103.
 ჩუნი (Tschunu), სოფ. ლეკეთში 85.
 ჩურბი, სოფ. ლეკეთში 103.
 ჩუუკუ, ჩუკლუ; სოფ. ლეკეთში 101 (Tschu-
 ukehe).
 ჩხერი, ციხე იმერეთში (Tscheri) 19; 155, 261.
 ჩხერიმელა, მდინარე 19, 287.

ცადეგარი (? Zadegar), სოფ. ოსეთში 61.
 ცაკანტე (? Zakante), სოფ. ოსეთში 61.
 ცალკარი, სოფ. ოსეთში 63.
 ცალუმკა (Zalumka), შავ ზღვაზე აფხაზ. სოფ. 53 (ხალუმკა?).
 ცარიცინი 189, 227, 229.
 ცარგიშტი (Saragste), ოსური სოფ. 65.
 ცატანიხი, სოფ. ლეკეთში 83.
 ცაუნტაგოლი (Zauntagol), სოფ. ქისტ. 73.
 ცეილო (Zului), სოფ. ქისტეთში 77.
 ცელხი, სოფ. ქისტეთში 77.
 ცემირი, სოფ. ლეკეთში 85.
 ცეხენები 219.
 ცეხენი 219, 384.
 ციკაბანი (Zikabani — წინუბანი?), სოფ. შიდა ქართლში 31.

ცილითლი, სოფ. ლეკეთში 87.
 ციმბირი 135, 149.
 ცინიბი, სოფ. ლეკეთში 87.
 ციძი (Zisdi), სოფ. ქისტეთში 75.
 ციხე, სოფ. ლეკეთში 93.
 ციხენი (≈ჩეხები≈ზიხია) 47.
 ციხია (=ჯიქეთი) 219, 221, 383, 384.
 ცობოთლი, სოფ. ლეკეთში 83.
 ცოკრა (Tsaukura), სოფ. ლეკეთში 101.
 ცორაი, სოფ. ქისტეთში 75.
 ცოცოლტა (Zozolte), სოფ. ოსური 65.
 ცუდოსთო (? Zudosto) სოფ. ხევსურ. 63.
 ცუკული, სოფ. ლეკეთში 103.
 ცულეყვანა (Zulequara), სოფ. ლეკეთში 99.
 ცულკული (? Zulkul), სოფ. ლეკეთში 99.
 ცულუი (ცილიო?), სოფ. ქისტეთში 75.
 ცუმადი (Zuwadi), სოფ. ლეკეთში 103.
 ცუხი (Uisi), სოფ. ოსეთში 61.
 ცუუირი (? Zuuir), სოფ. ლეკეთში 87.
 ცუზნილი (? Zuhnili), სოფ. ლეკეთში 99.
 ცხენისწყალი, მდინარე 31, 177, 183.
 ცხომი, აფხაზეთში 53.
 ცხრაწყარო, სოფ. იმერეთში 15, 19.

ძაბოეთი (Saboeti), სოფ. ოსეთში 63.
 ძანგათი (Sgat), სოფ. ხევსურ. 63.
 ძალინა (Sagina), სოფ. შიდა ქართლში 31, 183.
 ძაჯის ხეობა 296.
 ძეგლევი, სოფ. რაჭაში 29, 31, 259.
 ძინაღა (Dschinaga), სოფ. ოსეთში 63.
 ძუარკაუ, ძუარკაუ (Tscharkau), სოფ. ოსეთში 35, 181.
 ძუენური (Sugmuri, Suguir, Sugnuri), სოფ. ოკრიბაში 25, 27.

1. წადეხი (=წუდახარი). მხარე ლეკეთში 99.
 2. წადეხი, სოფ. ლეკეთში 101.
 წამადი (Zamade), სოფ. ოსეთში 61.
 წახო (Zecho), ციხე ქართლში 67.
 წახური (Zachur), სოფ. ლეკეთში 91.
 წედისი, სოფ. რაჭაში 29, 153, 183, 259.
 წეი (Tsi), სოფ. ოსეთში 61.
 წესი, სოფ. რაჭაში 25, 223.
 1. წინუბანი (Zikabani), სოფ. შიდა ქართლში 31.
 2. წინუბანი (Zinbani), სოფ. ოსური 65.
 წირქოლი, სოფ. შიდა ქართლში 29.
 წიფორი, სოფ. ოსეთში 65.
 წიწიმახი (Zizimaki), სოფ. ლეკეთში 93.

წინა, ოსური სოფ. 67.

წუბანი (Zubani — ინწობა?), ალაზნის შენაკადი 27.

წულახარა, ცულდაკარა, ლეკეთის მხარე (=წულახარი) 99.

წულახარი (წადეხი), ლეკეთის მხარე 99, 101, 105, 191, 381.

წუხი (Zuch). ჩოხი; სოფ. ლეკეთში 101.

წყალტუბო 15.

წყალწითელა, მდინარე 29, 183.

1. ჭალა, რიონის შენაკადი 27, 31.

2. კალა, სოფ. ქართლში 131.

კალატყე (Schalatche), სოფ. იმერეთში 15.

კარადა (Tschuruda), სოფ. ლეკეთში 89.

კარელი 91, 249.

კარელი ლეკები 141.

1. კარი, ჯარი; ლეკური მხარე 81, 83, 89, 91, 141, 175, 191, 193, 381.

2. კარი, სოფ. ლეკეთში 89.

კელადათი (Tscheladati), სოფ. ლეკეთში 83.

1. კირკატა, სოფ. ლეკეთში 83.

2. კირკატა, სოფ. ლეკეთში 87.

კირკეი (Tschirikei), სოფ. ლეკეთში 85.

კოდროლა (Tschotrola), სოფ. ლეკეთში 83.

კოროხი, მდინარე 3, 177.

კორკოხი (Tschortschoi), სოფ. ოსეთში 63.

კოხი (Tschug), სოფ. ლეკეთში 83.

ჩადისდა (? Chadisda), სოფ. ლეკეთში 89.

ჩაიდაკები 99.

ჩაიდაკი (=გაიტალი), მხარე ლეკეთის 105, 109, 191, 193.

ჩაიყაუ (Chatikan), სოფ. ოსეთში 63.

ჩაირახი, სოფ. ქისტეთში 33, 75, 181.

ჩამხი, სოფ. ქისტეთში 77.

ჩანაზი (Chanasa), სოფ. ოსეთში 63.

ჩანაკი, სოფ. ლეკეთში 103.

1. ხანი, მდ. იმერეთში 183.

2. ხანი, სოფ. ქისტეთში 77.

ხანის ხეობა 13.

ხანკლა (Kantala), სოფ. ლეკეთში 99.

ხარბალი, სოფ. ოსეთში 63.

ხარაში (ხარაჭი?), სოფ. ლეკეთში (Karaschi) 103.

ხარაჭი, სოფ. ლეკეთში 85 (Charatschi).

ხარგაფერენი (?) სოფ. ოსეთში 61.

ხბოთლი, სოფ. ლეკეთში 93.

ხევი, ქართული მხარე 33, 157, 181, 205, 225.

ხევსურეთი 63, 65, 157, 181.

ხელთუბანი, სოფ. ქართლში 131.

ხელი(ლარ), სოფ. ლეკეთში (=ხელიელები) 83.

ხელუზმა (Chölešun), სოფ. ლეკეთში 103.

ხერაჯი (Chäragi), სოფ. ლეკეთში 103.

ხერგა, მდინარე 25.

ხერთვისი 131, 147, 229.

ხეროლინი, ოსური მხარე 57.

ხეტოხი (Kätok), სოფ. ლეკეთში 93.

ხიბია, სოფ. ლეკეთში 93.

ხიდი, ხიტა სოფ. ლეკეთში 93.

ხილი(რი), სოფ. ლეკეთში 99.

ხინალუგი *, თურქმ.-თათრ. მხარე 115, 195.

ხინი (?) სოფ. ოსეთში 63.

ხინუ, სოფ. ლეკეთში 85.

ხირფისი (Chirpit), აფხაზეთის მხარე 51, 199, 213.

ხიტა (იხ. ხიდი), სოფ. ლეკეთში 93.

ხიტუკი, სოფ. ყუბანის კუნძულზე 115, 205.

ხიშარეკუ (? Chischareku), სოფ. ლეკეთში 97.

ხოდი (Chade), სოფ. ოსეთში 61.

ხოზოეთი (Chotaeti), სოფ. ოსეთში 63.

ხოთოდა (Heduta), სოფ. ლეკეთში 85.

ხოთუფსი, მდინარე 199, 211, 215.

ხოიმი, სოფ. ლეკეთში 103.

ხოლამელები 221.

ხოლამი, ბასიანური მხარე 219.

ხოლასსენი (? Cholassen), სოფ. ოსეთში 61.

ხოლუსტი (Choleste), სოფ. ოსეთში 61.

ხომაულა, სოფ. ხევსურეთში 63.

ხონი 259, 261.

ხორჯინი (Churegan), სოფ. ოსეთში 61.

ხოხრეკი, სოფ. ლეკეთში 101.

ხოტი, ლეკეთის სოფ. 103.

ხოცრანი (Chosren), სოფ. ლეკეთში 103.

1. ხოძი, მდინარე 209.

2. ხოძი, ოსეთის სოფ. 67.

ხრიფსკითი (Chirpiskit), აბაზური მხარე 207, 209.

ხსაუთი (Chsaut), მდინარე 207.

ხუატანი, ოსური მხარე 57.

ხუაში, მდინარე 199. (იხ. ხუაჯი).

ხუაჯი (Xyau), მდინარე 51, 211.

ხუდისანი (Gudisin), სოფ. ოსეთში 61.

ხუღუცი, სოფ. ლეკეთში 103.

* ტექსტში შეცდომით დაბეჭდილია ხინაკუგი.

ხუტრაკი (Chuterak), სოფ. ლეკეთში 93.
 ხულამი, ჩერქეზული მხარე ბასიანეთში (შდრ. ხოლამი) 45, 173.
 ხულეშმა (Cholesme), სოფ. ლეკეთში 101.
 ხუმსართა (Chumasar), სოფ. ოსეთში 61.
 ხუმტერკალე, თათრ. სოფელი მდ. ოზენზე 107.
 ხუმძახელი 249.
 1. ხუმძახი (=ავარი), მხარე ლეკეთში 81, 83, 95, 97, 191, 381, 382.
 2. ხუმძახი, სოფ. ლეკეთში 83.
 ხუპრი(ბი), სოფ. ლეკეთში 93 (Chuprih).
 ხურდაირა, სოფ. ბასიანეთში 219 (შდრ. ხურდაისა).
 ხურდაისა (Churdaisa—კურნაიათი?), სოფ. ბასიანეთში 43.
 ხურთიხი, სოფ. ხევსურეთში 63.
 ხური, სოფ. ლეკეთში 103.
 ხურკი (Churki), სოფ. ლეკეთში 103.
 1. ხურსა, აბაზურის მხარე 213.
 2. ხურსა, მდინარე 213.
 ხურტკული (Churakul), სოფ. ლეკეთში 103.
 ხურცილი (Kulzur), სოფ. ლეკეთში 99.
 ხუსარი, სოფ. ოსეთში 61.
 ხუძანი (=კარათყაუ), სოფ. ოსეთში 65.
 ხუჯიგა (Chudtschiga), სოფ. ლეკეთში 97.

კუფფა (Keppala), სოფ. ლეკეთში 99.

ჯავათკარი, ოსური მხარე 67.
 ჯავახეთი 227.
 ჯავისთავი, სოფ. ოსეთში 67.
 ჯავის ხეობა, ჯაუკომი: ოსური მხარე 65, 153.
 ჯამბოილუკი, ნოღაური ურდო 113, 203.
 ჯანგუტაი *, სოფ. ლეკეთში 103.
 ჯანგუტეი *, თათრ. სოფ. მდ. ოზენზე 111, 193.
 ჯანთემირქთი, აბაზინ. სოფ. 207.
 ჯანთი, ქისტური მხარე 77. (შდრ. ჯანტი).
 ჯანკეთაშაბლა, ჯანკეტაშაბლა, სოფ. აუხაზ. 53, 211.
 ჯანტი (შდრ. ჯანთი), ქისტური მხარე 93 (Dschanti).
 ჯანშილი (Dschanschil), სოფ. ოსეთში 61.
 ჯარი (=ჰარი), ლეკური მხარე 89.
 1. ჯარიეხო (Dscharinchi), სოფ. ოსეთში 65.
 2. ჯარიეხო (Gairach), სოფ. ქისტეთში 77.
 ჯაუკოვი, ჯაუკომი (=ჯავის ხეობა), ოსური მხარე 65, 153, 223, 259.
 ჯეგოაა, ყუბანის შენაკადი 207.

ჯელაში (Gelasi), სოფ. ქისტეთში 77.
 ჯენჯიკი (=თათრულად კიჩი ინჯიკი), მდ. 209.
 ჯერლიგე (Dscherlige), სოფ. ბასიანეთში 45, 219.
 ჯეხანესი, ყუბანის შენაკადი 207.
 ჯეჯო, როინის შენაკადი (=ჯეჯორა) 25, 29, 61, 67, 171, 173, 183, 383.
 ჯეშელე (? Dschehele), სოფ. ოსეთში 61.
 ჯილალე (შდრ. ჯილულე), მდინარე 113.
 ჯილულე (შდრ. ჯილალე), მდინარე 203.
 ჯიშარა (Dschehar), სოფ. ოსეთში 61.
 ჯინიხი (Tschinich), სოფ. ლეკეთში 91.
 ჯიშერა (Dschipschera), სოფ. ოსეთში 61.
 ჯირხენი (Girchen), სოფ. ლეკეთში 103.
 ჯიქეთი 383.
 ჯიქი (=ჩეგემი), ბასიანეთის მხარე 45, 47, 173, 219, 221, 383.
 ჯიქია 45.
 ჯომალი, ოსური მხარე (Sannach) 61; (Dschanach) 67.
 ჯოლაზი (Dschogasi), მდინარე სომხეთში 183.
 ჯრუ (Tschru), ოსური მხარე 65.
 ჯუთა (Dscheda), სოფ. ოსეთში 61.

ჰაზახი (Hasak), სოფ. ლეკეთში 93.
 ჰათუკაი (=ჰათუყვამ), ჩერქეზული მხარე 51. (იხ. ჰატუკაი).
 ჰაიბულ (=ხუნძახი, ანღურ ენაზე), სოფ. ლეკეთში 83.
 ჰალილუ, ჰილიბი; სოფ. ლეკეთში 85.
 ჰამერი, სოფ. ლეკეთში 89.
 ჰამუში (Amuscha), სოფ. ლეკეთში 83.
 ჰანთლა (? Hant'la), სოფ. ლეკეთში 97.
 ჰანკლუგი, სოფ. ლეკეთში 103.
 1. ჰარაკანი (Harakan), სოფ. ლეკეთში 85.
 2. ჰარაკანი (Haraman), სოფ. ლეკეთში 85.
 ჰატუკაი, მხარე ჩერქეზული (=ჰათუყვამ) 57, 199, 201, 213.
 ჰაჯიაული, სოფ. ქისტეთში 77.
 ჰელვოე (? Helwö), სოფ. ლეკეთში 93.
 ჰემიეხი (Hämiechi), სოფ. ლეკეთში 103.
 ჰეროკი (Herók), სოფ. ლეკეთში 99 (ჰერუკი?).
 ჰერუკი (Heruk), სოფ. ლეკეთში 85.
 შიდათლი, იდათლი; მხარე ლეკეთში 85, 191, 381.

* ჯანგუტეი და ჯანგუტაი ერთი და იგივე უნდა იყოს (გ. გ.).

შიდობი, სოფ. ლეკეთში.

შილიბი, ჰალილუ; სოფ. ლეკეთში 85.

შიმ(ე)რ(ა)ლი (=შიმრელები); სოფ. ლეკეთში 83.

შინტა, სოფ. ლეკეთში 85, 99.

1. შინუხი, სოფ. ლეკეთში (Hinok) 93.

2. შინუხი, სოფ. ლეკეთში (Inuchi) 97.

შიტა ღალათლე, სოფ. ლეკეთში 97.

შიტლე ღალათლე, სოფ. ლეკეთში 97.

შოი, სოფ. ქისტეთში 75.

შოლოთლი, სოფ. ლეკეთში 99 (Holotla).

შოლოტლი (Golotl'), სოფ. ლეკეთში 83. (შდრ. ჰოლოთლი).

შოკათლი (? Hozatl), სოფ. ლეკეთში 101.

შხაბლა (? Hsabal), სოფ. ლეკეთში 99.

შუაჯი, მდინარე 215 (Huadsch); შდრ. ხუაჯი.

შუკალი, სოფ. ლეკეთში 103.

შუკური, სოფ. ლეკეთში 103.

შუნტლოზი (? Huntlob'), სოფ. ლეკეთში 87.

შუნუხი, სოფ. ლეკეთში 87.

შურუკლა (Hurukla), სოფ. ლეკეთში 103 (შურუკული?).

შურუკული (Huruklar), სოფ. ლეკეთში 101.

2. პირთა სახელები

აბაი (Abai), ფაშა მუდავიას აფხაზური გვარი-დან, იჯდა სოხუმ-ყალაში; 51, 199.

აბაშიძე მაქსიმე; ქუთათელი მიტროპოლიტი; სოლომონ II-ის ელჩი პეტერბურგში 225.

ადელუნგი, (XVIII—XIX სს.) ლინგვისტი 368, 375.

Аделунг 368, 372.

ავართა ხანი 77. იხ. ავარხანი.

ავარიის ხანი 81, 85, 125. იხ. ავარხანი.

ავარის ხანი 191. 193. იხ. ავარხანი.

ავარსკოი ხანი 83, 191. იხ. ავარხანი.

ავარხანი 81, 83, 85, 87, 97, 99, 103, 191.

1. ალექსანდრე, იმერეთის მეფის სოლომონ I-ის ვაჟი 153, 179.

2. ალექსანდრე, იმერეთის მეფის სოლომონ I-ის ნაწა 229.

3. ალექსანდრე იასეს ძე; ვახტანგ VI-ის ძმის იასეს მეორე ვაჟი. 1772 წ. ცხავრობს ყიზილარში რუსეთის პენსიით უფროსი ლეიტენანტის (თუ პოდპოლკოვნიკის) ჩინით. მამა არქიმანდრიტი პორფირის. 197.

ალექსეი ანდრეის ძე ვოლკოვი; საკართველოში გამოგზავნილი რუსული კორპუსის პოლკოვნიკი 139.

1. ალი სულთანი, ჩეჩენი თავადი 77.

2. ალი სულთანი, 1773 წ. მმართველი ჯანგუტეისა; ნათესავი ტარკის შაშხლის. 103, 111. ალიხანი 301.

ალხან თათარხანი (Alchani Tatarchan), ჩეჩენების მთავრის ხასბულატის შვილიშვილი, 1773 წ. ჯერ კიდევ ყმაწვილია; 77.

ამიერ-ემზე, ყაიტადის უცმეი 107.

ანტონი, იასეს ძე (ადრე ერქვა თეიმურაზი), ქართლ-კახეთის სამეფოს პატრიარქი, ერეკლე II-ის ბიძაშვილი. 139, 231.

ანტონ იოჰან გიულდენშტედტი 117. იხ. გიულდენშტედტი.

ანტონოვი ივანე, აზნაური, ყიზილარელი კახი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის თარჯიმანი თათრულ-ჩეჩენური ენებისა. 235, 257.

არაგვის ერისთავი 65, 173, 301.

1. არსლანბეკ ტურტაუ (Arslanbeg Turtau), ჩეჩენთა მთავარი 1772 წ. 87.

2. არსლანბეკ შირსისხუყო(რი) (Arslanbeg Hirsishukor) 211; არსლანბეკ ხერსისხუყო (Arslanbek Chersisgukoi), აფხაზური სოფლის ჯანკეთაჰაბლას მმართველი 1772 წ.; 53.

არსლანბეკი (Arslanbek), ქისტური მხარის, ატახის მთავარი 77.

ახმედ ილაალუ (Achmet Ilaalu), ოსი მთავარი, გიულდენშტედტს გაჰყვა ჩიმიდან 249.

ახმეტი, ოსი მთავარი (=ახმედ ილაალუ?) 129.

ახმეტ ხანი (Achmet Chan), ჩეჩენი თავადი, 1770 წ. აუჯანყდა რუსეთს. 77.

აჯი ჩალაბი, მამა შაქის მფლობელის, ნუხის ხანის ჰუსეინის (იხ. ჰაჯი ჩალაბი) 115.

ბაგრატიონები, სამეფო გვარი 175; (იმერული შტო) 179.

ბაგრატიონი 300.

ბაიერი 91.

ბაკმაისტერი (Backmeister), საიმპერატორო მეცნ. აკადემიის ინსპექტორი 375, 390.

ბართლომე ხავროსიმიცევი, ლეიტენანტი; გიულდენშტედტს ენმარება ქუც-ის თარგმნაში ყიზლარში 231.

ბასიათი, თავადების გვარი მალყარის მხარეში, ბასიანეთში, (Basiat) 43.

3. ბექმურზა (Bekmursa), ჩერქეზული თავადური გვარი დიდი ყაბარდოდან 55.

2. ბექმურზა (Bekmursa), ბალყარელი თავადი 223.

ბელაევი სტუდენტი (იხ. ბელ[ი]აევი) 249.

ბელ[ი]აევი (Belajev); სტუდენტი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის წევრი 151, 197, 235, 253.

ბელიო გრიგორი (Beloi); მხატვარი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის წევრი 151, 235, 249, 253.

ბიუფონი; ბუფონი (Buffon); გრაფი 137, 257.

ბოკო, ყველაზე ძლიერი გვარი ყარაბულახებში 79.

ბორის ცრიაკოვსკი, სტუდენტი 141, 187 (იხ. ცრიაკოვსკი).

ბოსა (Bosa), ინგუშური წარჩინებული გვარი 73.

ბრმა პილიგრიმი 113, 203 (იხ. სოკიურ ჰაჯი მურზა არსლანბეგი).

Бутков П. Г. 297.

გაბრიელ წობიკაია (Tzobikaja=ჩოფიკაშვილი?), ყაზბეგის ვაჟი, ექსპედიციის სწავლული თარჯიმანი 241, 243, 257.

განჯის ხანი 175, 179.

გერბერი 83, 101, 191, 381, 382.

გილდენშთეთ ანტონ 299 (იხ. გიულდენშტედტი).

Гильденстет 250 (იხ. გიულდენშტედტი).

Гильденштедт 232 (იხ. გიულდენშტედტი).

1. გიორგი, ერეკლე II-ის უფროსი ვაჟი 67.

2. გიორგი, ერისთავი არაგვისა (მისი საფლავი ანანურშია) 301.

3. წმ. გიორგი 300.

გიულდენშტედტი, იოჰან ანტონ; ექსპედიციის მეცნიერი ხელმძღვანელი 88, 109, 117, 122, 129, 131, 139, 141, 151, 155, 161, 187, 195, 206, 207, 218, 219, 220, 221, 223, 232, 233, 234, 251, 252, 254, 262, 266, 290, 296, 299, 301, 304, 315, 340, 349, 358, 367, 368, 375, 380, 381.

გმელინი (უმცროსი) — [გერმანელი მეცნიერი, მოგზაური; რუსეთის სამეცნ. აკადემიის წევრი; გიულდენშტედტს მასთან ცხოველი მიმოწერა ჰქონდა; გარდაიცვალა ყაიტაღის უცმიის ტყვეობაში 1774] 105, 107, 135, 151, 191.

გობილიშვილი, ოსური თემის მამასახლისი გუფთაში (იხ. გუბილა) 65.

გრიგორიევი პეტრე, რეგისტრატორი ყიზლარში; ეხმარება გიულდენშტედტს ქუც-ის თარგმნაში 231.

გუბილა, თავადური გვარი, ჯავისხეობის მმართველი (შდრ. გობილიშვილი) 65.

გურიელი 179, 229.

გურიის თავადი (=გურიელი) 227.

1. ღადიანი (ტიტული) 179, 227, 229.

2. ღადიანი კაცია 179.

Давид Кснис Еристави 298.

ღავითი, ქსნის ერისთავი; ყველაზე ძლიერი ქართველი ფეოდალი 63, 157, 299.

დაილა; დაკლა; ჩერქეზების ერთადერთი ლმერთი 121, 71. (Daila, Dakla).

დაურ ბაგურსუჯი (Daur Bagurzug); აბაძეური სოფლის დაურჰაბლას ბატონი 211.

ღამაშნევი, პეტერბურგის აკადემიის დირექტორი XVIII ს-ის 70-იან წლებში; 231.

ღუშეთის მმართველი 129.

ერეკლე, მეორე; ქართლ-კახეთის მეფე; თეიმურაზ II-ის ძე. 67, 121, 127, 131, 139, 143, 145, 147, 149, 153, 155, 157, 173, 175, 177, 179, 181, 223, 225, 227, 229, 239, 257, 297; (ერეკლე) 300, 301.

ერისთავი რაფიელი 278.

ელდარი, იახსასის მთავარი 97.

ვოლკოვი, ალექსეი ანდრეის ძე, პოლკოვნიკი რუსეთის კორპუსის 139.

[ვონიავინი სტ.], მარკვეიდერი 149.

ვახვახი, ბაზიერთუხუცესი 300—301 (წარწერიდან).

ვახტანგი, მეექვსე, ქართლის მეფე. 300.

ვახუხტი, ხალ ბაზიერთუხუცესის ძმა (წარწერიდან) 301.

ჯაალ, ბაზიერთუხუცესი (წარწერიდან) 301.

თამარი, ვახტანგ VI-ის ქალი, თეიმურაზ II-ის ცოლი, ერეკლე II-ის დედა 300.

თეოდორე, სტუდენტ ცრიაკოვსკის ძმა 187.

თეიმურაზი, ერეკლე II-ის მამა 175, 300, 301.

თემირი, ყუმუხელ-თათარი მთავარი, ეკუთვნის ენდრე (Temir) 109.

თომაშვილი, ოსური მხარის, როკის მამასახლისი 65.

თუნმანი (Thunmann), გვ. 59.

იასე, ლევანის ძე, ვახტანგ VI-ის ძმა; [ერთხანს ქართლი ეკავა; გარდაიცვალა მაჰმადიანად, დაკრძალულია გარეთუბანში. მისი მეუღლე იყო ელენე, ერეკლე I-ის ქალი] 197.

იასხაი ელდა (Jachsai Elda); მთავარი ტარკის შამხალთა გვარიდან 109.

1. ივანე ანტონოვი; აზნაური, ყიზლარელი კახაკი; გიულდენშტედტის ექსპედიციის თარჯიმანი თათრულ-ჩერქეზული ენებისა. 235, 257.
2. ივანე დავითის ძე ნეიმჩი, პოლკოვნიკი, ყიზლარის კომენდანტი 1770—71 წწ. 297. (იხ. ნეიმჩი).
3. ივანე ვასილის ძე (მრისხანე), რუსეთის მეფე 55, 199, 215.
4. ივანე ლავრენტის ძე ლვოვი; რუსეთის საქმეთა რწმუნებული ერეკლეს კარზე 139 (იხ. ლვოვი).

Иван Неймч(евъ), ყიზლარის კომენდანტი (იხ. 2. ივანე) 297.

ისლამი, 1773 წ. მთავარი ნოღაური ურდოსი—კასაი აულის; 113, 207.

1. კაიტუკი *, ჩერქეზული თავადური გვარი დიდი ყაზარდოდან (Kartuk) 55.
2. კაიტუკი * (Kaituk), ბალყარელი თავადი 223.

კანუკოვი, ოსი თავადი 59.

კასაი (Kasai), ყარაჩაელთა მთავარი ხამურ-ხამდე 223.

კაუფერი 137.

კაჩუკი (Katschuk), ბრაგუნის მთავარი 109.

კაცია დადიანი 179.

კლავერი, საქართველოში მყოფი რუსული კორპუსის პოლკოვნიკი XVIII ს-ის 70-იან წლებში 227.

კონსტანტინე ** [პორფიროგენეტი], ბიზანტიის კეისარი X ს-ის. 45, 47, 53, 155, 197, 199, 213, 215, 219, 221, 383, 384.

კოსტანუჩა (Kostanucha), აბეცხური მხარის, ბეშუხაბლას მმართველი 211.

კრაშენინიკოვი, სტუდენტი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის წევრი 81, 145, 151, 153, 155, 189, 235, 249, 253.

კრიუდნერი, რუსული არმიის მაიორი 159.

Крис Еристави Давид 298.

კუბის ხანი, მაჰმადიანი მმართველი 103, 105, 193.

კუშმა, სტუდენტ ცრაიკოვსკის ძმა 187.

კუნდუხოვი (Kundachali), ოსი თავადი 59.

კურგოკინი, ჩერქეზული თავადური გვარი დიდი ყაზარდოდან (Kurgokin) 55.

ლეონი, ერეკლე II-ის ვაჟი (=ლევანი) 139, 229.

ლვოვი, ივანე ლავრენტის ძე; რუსეთის საქმეთა რწმუნებული ერეკლე II-ის კარზე მოურავოვის შემდეგ; გვარდიის კაპიტან-ლეიტენანტი 139, 145, 225, 231, 241, 255, 259.

ლინეი 384.

მასეკი (Mazeki), ინგუშური წარჩინებული გვარი 73.

[მაქსიმე] აბაშიძე, ქუთათელი მიტროპოლიტი, სოლომონის ელჩი პეტერბურგში 225.

მაჩაბელი, ქართლის თავადი 65, 67, 173.

მაჰამე[დი] (Mahame), ავარის ხანი 1772-3 წწ. სურხაის ვაჟი; 191.

მაჰამეტ ბეკი (Mahamet bek), ილისუს; მცირე ბატონი 91.

მაჰამეტი, ხუნძახის ბატონი, ავარხანი 1772 წ. 83.

მაჰომეტ კურგოკინი (Mahomet Kurgokin) ჩეგემელი მთავარი, მოისოსტის მამა. 223.

მედემი, რუსეთის არმიის გენერალ-მაიორი ჩრდ. კავკასიაში 53, 113, 125, 149, 159, 189, 201, 203, 209.

მეძვი (Mudawia, Mudawio), აფხაზური თავადური გვარი 51.

მოიზოჰლი, ჩერქეზული თავადური გვარი დიდი ყაზარდოდან 55 (Moisohl).

მოისოზტი (Moisost), ჩეგემელი თავადი, ვაჟი მაჰომეტ კურგოკინის 223.

მოურავოვი [ანტონი], თავადი, [იგივე თარხან-მოურავოვი; საქართველოში მოდის ტოტლებენთან ერთად, როგორც რუსეთის საქმეთა რწმუნებული. დედანში შეცდომით წერია მურავოვი] 123, 227, 231.

მულავია, მულავიო (Mudawia, Mudawio), აფხაზეთის თავადური გვარი (≈მეძვი), 51, 53, 199, 201 (იხ. მეძვი).

* ვფიქრობთ ერთი და იგივე უნდა იყვნენ ეს კაიტუკები (გ. გ.).

** მოხსენებულია ხან იმპერატორად, ხან კეისრად (გ. გ.).

მურავიოვი, თავადი; კარის მრჩეველი, რეზიდენტი (Muraviev); 123, 125, 227, 231 (იხ. მოურავოვი).

1. მურზა არსლან ბეგი (=სოკიურ ჰაჯი, ბრმა პილიგრიმი), ნოღაური ურდოს მთავარი 113, 203.

2. მურზა ისლამი, სოკიურ ჰაჯის ვაჟი; 1773 წ. მთავარი კასაი აულის ურდოსი 203.

მუცალი, მუცალი; იგივე ნუცალი (ლექურად =ავარხანს) 191, 83.

მუშამედ ბეგი (Muhamet Bek), ზის ილისუში, შვილი კარის მთავრისა (?) 91.

მუშამედი, მუშამეტ ხანი (Muhamet, Muhamet Chan), ყაზიყუმუხის ხანი 1772—1773 წწ. 101, 103.

ნადირ შაჰი 115, 195.

ნაიმბჰი (Neimbtsh), ნეიმპჰი (Neimptsch), ყიზლარის კომენდანტი 141, 119. იხ. ნეიმჩი. ნეიმჩი, ივანე დავითის ძე (Neimptsch); ყიზლარის კომენდანტი 1770—71 წწ., პოლკოვნიკი; 73, 297.

Неймч(евъ) Иван, 297 (=ნეიმჩი).

ნუცალი, მუცალი (ლექურად=ავარხანს) 83.

ოკრებელიანოვი, ქართლის თავადი, აქვს მამულები სომხითში 147, 179.

პალასი, რუსეთის საიმპერატორო აკადემიის აკადემიკოსი, მოგზაური XVIII ს-ის; 68, 75, 76, 78, 90, 91, 127, 137, 290, 304, 312, 315, 331, 340, 349, 358, 367.

პანინი, ნიკიტა, გრაფი 145.

პეტრე გრიგორიევი, რეგისტრატორი; ყიზლარში ქ'ც-ის თარგმნის საქმეს უწესრიგებს გიულდენშტედტს 231 (იხ. გრიგორიევი).

პეტრე დიდი, რუსეთის იმპერატორი 103, 111, 113, 191, 193, 195.

პლინიუსი 384.

პოლიევკტოვი მ. 107.

პორფირი. ქართველი არქიმანდრიტი ყიზლარში, [უფლისწულ ალექსანდრე იასეს ძის შვილი. ის არქიმანდრიტადაა 1770 წლიდან ოსეთის კომისიაში, რომელსაც ევალეზოდა ოსთა გაქრისტიანება და განსწავლა] 197.

რაშაზი, დიდოელი ლეკი, რომელმაც გიულდენშტედტს ცნობები მიაწოდა 97.

რატევი (არის რატევი, იგივე რატიშვილი) პოდპოლკოვნიკი რუსული კორპუსისა საქართველოში 121, 227.

რაჭის ერისთავი 67, 173, 223.

სავორსიმინცევი ბართლომე, ლეიტენანტი ყიზლარში, გიულდენშტედტს ეხმარება ქ'ც-ის თარგმნის მოწესრიგებაში 231.

სოკიურ ჰაჯი (=ბრმა პილიგრიმი; იხ. მურზა არსლანბეგი), ნოღაური ურდოს, კასაი-აულის მთავარი (Sokür Hadshi) 113, 203.

სოკოლოვი, სტუდენტი, გიულდენშტედტის: ექსპედიციის წევრი 149, 151, 235, 253.

Соломон Александрович, იმერეთის მეფე (იხ. სოლომონი) 298.

სოლომონი, იმერეთის მეფე, ალექსანდრეს ვაჟი 145, 153, 155, 173, 179, 223, 225, 227, 229, 257, 259, 261, 299, 300.

სულთან ბეგი (უსმეი ხანი), ბატონი ლეკეთში 83.

1. სურხაი ხანი, ყაზიყუმუხის ხანი, მამა ამჟამინდელი (1772—73) ყაზიყუმუხის ხანის. მუშამეტ ხანისა. 101, 103.

2. სურხაი, ავარ-ხან მაჰამედის მამა 191.

სუნოტინი, გენერალ-მაიორი, საქართველოში მყოფი რუსული კორპუსის სარდალი. ტოტლებენის შემდეგ 143, 151, 153, 227, 229, 241.

ტაგაროტაკანშა (Tagarotakanscha); ოსური თავადური გვარი (?); [იქნებ ორი გვარი ტუგანოვი და კანუკოვია შეცდომით შეერთებული?]. 59.

ტარკის შამხალი 99, 109, 111, 193, 195.

ტოდლებენი (Todleben); გრაფი, გენერალ-მაიორი; საქართველოში გამოგზავნილი რუსული კორპუსის სარდალი (ტოტლებენი) 121, 123, 225.

ტორბევი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის წევრი, მეფიტულე 149.

ტუგანოვი, ოსი თავადი 59.

ტურკანი (Turkan). ჩეჩნების გაბატონებული გვარი, ავარხანის ნათესავი 77.

ტუტჩევი (Tutschew), პოლკოვნიკი რუსული კორპუსის 155.

უმახანი, მაჰამეტ ავარხანის ვაჟი და ტახტის მემკვიდრე, [ნაშობი პირველი ცოლისგან, უცმეი სულთანბეგის ქალისგან] 83.

უსმეი, უცმეი ხაიდაკთა (Chaitaken=ყაიტალთა) 99.

უსმეი ხანი, უცმეი 83. (ზის ბარშლემი) 105.

უზბულოვი (=ხვებულოვი გრიგოლი, ქობულაშვილი); ქართული გუბართა პოლკის

პორუჩიკი (ლეიტენანტი); ელჩი ერეკლე-სოლომონთან 1769 წ. 223, 225 (Fabulov).

ფათალი ხანი (Feth-Ali Chan, Fattali Chan); მმართველი შირვან-შამახისა, თურქმანი თათრებისა სალიანამდე, კუბის ხანი 1772—73; 105, 115, 193, 195.

ფედოტი, სტუდენტ კრიაკოვსკის ძმა 187.

ფშანუვი (Pschanuw), ინგუშური წარჩინებული გვარი 73.

ფშუყუა (Pshukui), აბაძეხური მხარის, ბემუზ-ჰაბლას მმართველი 211.

ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი, თავადი, დუშეთის მხარის მმართველი 129.

ქობულაშვილი (=ხვაბულოვი); 223. იხ. ფაბულოვი.

ქრისტე, ყიზლარის ვიცე-შტაბ ქირურგი (Christ) 141, 243, 247.

1. **ქსნის ერისთავი** 63, 65, 143, 145, 153, 157, 173, 261, 263.

2. **ქსნის ერისთავი, დავითი** 299.

ლილდენშტენტი ანტონ, იხ. გიულდენშტედტი 297, 298.

ლილდენშტეტ 296, იხ. გიულდენშტედტი.

წაზბეგი, აზნაური, სტეფანწმინდის მხარის მმართველი (წობიკაიას, ცობიკაიას=ჩოფიკაშვილი? გვარიდან) 157, 159, 241, 243, 257, 265, 267.

ყაზიყუმუხთა ხანი 101.

ყაზიყუმუხის ხანი 81, 85, 101, 191, 193.

ყაიტაღის (Chaidak, Chaitak) უცმეი 107.

ყაფლანოვი, ქართლის თავადი, აქვს დიდი მამულები სომხეთში 147, 179.

ყირიმის ხანი 113, 203.

შამხალი (ტარკის), ყუმუხური სამფლობელოს, ტარკის მმართველის ტიტული 81; Schauchual 97; 99, 107, 111, 189, 193, 195.

შანაფეი, ოსი თავადი (Shenat) 59.

შარაშა, შარშა (Scharascha, Scharscha), თავადური გვარი აფხაზეთიდან (≈შარვაშიძე), 53, 201.

შაუხუალი (Schauchual=შამხალი) 97.

შემხალი, იხ. შამხალი 111.

შოგლიკოვი (Shoglikov), პოდპოლკოვნიკი რუსული კორპუსისა საქართველოში. [რუსულ საბუთებში მოხსენიებულია ჩოგლოკოვად, ტოტლებენის მოხსენებებში კი—Schalikajef-ად; ალბათ უნდა იყოს ჩოლოკაევი,

თუმცა შალიკაევიც ახლოს დგას ამ გვართან (იხ. ცგრ., Грамоты, I, გვ. 222—226)] 225, 227.

ჩევი (Tschew), ინგუშური წარჩინებული გვარი 73.

ჩოგლოკოვი, პოდპოლკოვნიკი (Tschoglikov) 121; იხ. შოგლიკოვი.

1. **ჩოლოყაშვილი, ქაიხოსრო; დუშეთის მმართველი თავადი** 129.

2. **ჩოლოყაშვილი, ჯიმშერი; თუშეთის მოურავი და არაგვის ერისთავი** 301.

ცობიკაია, ყაზბეგის გვარი (≈ჩოფიკაშვილი) 257 (იხ. ყაზბეგი).

ცრიაკოვსკი (Zriakovskij; ზრიაკოვსკი?), ბორისი; სტუდენტი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის წევრი 133, 141, 151, 187, 235, 253.

1. **წერეთელი, იმერეთის თავადი (Ziresi)** 67.

2. **წერეთელი, იმერელი თავადი, რომელიც ახლდა იმერეთში გიულდენშტედტს.** 259, 261.

წობიკაია (Tzobikaja) გაბრიელი; ყაზბეგის ვაჟი; გიულდენშტედტის ექსპ. სწავლული თარჯიმანი; (შდრ. ცობიკაია) 241.

ხამურზა (Chamura), ყარაჩაელთა მთავარი 1773 წ. 223.

ხან მურზა (Chan Mursa); კოსტეკის მმართველი 1770 წ, ტარკის შამხალთა გვარიდან 111.

1. **ხასბულატი (Chasbulat);** ჩეჩნების მთავარი. ჩეჩნებმა თვითონ მოკლეს 77.

2. **ხასბულატი; ჩეჩნების მთავრის შვილი-შვილი; 1773 წ. ჯერ ყმაწვილია** 77.

ხერსისგუყოი არსლანბეკ (Chersisgukoi Arslanbek), აფხაზური დიდი სოფლის ჯანკეთაჰაბლას მმართველი 1772 წ. 53.

ხვაბულოვი, იხ. ფაბულოვი 223.

ხუნძახის ბატონი (=ავარხანი) 83, 191.

ჯავახიშვილი, ივანე 51, 101, 105.

1. **ჯამბულატი, ჩერქეზთა თავადური გვარი დიდი ყაბარდოდან (Dschambulak)** 55.

2. **ჯამბულატი, ჩერქეზული მხარის ბალყარის თავადი (Dschanbulak)** 223.

ჯაფარიძე, იმერელი თავადი 67.

ჯიმშერ ჩოლოყაშვილი, თუშეთის მოურავი 301.

- ჰადეხუჩაჰაპაში (Hadechuchahapasch)**, აბაძე-
ხური სოფლის, ეთეგიჰაბლას ბატონი 211.
1. **ჰაჯი**, აბაძეხური სოფლის, კანშუგაბლას
ბატონი 211.
  2. **ჰაჯი ჩალაბი (Hatschi Dschalabi)**; პატარა
მთავარი ჭარიდან, ზის ციხე გელოსან გორა-
სერში 91.

3. **ჰაჯი ჩალაბი (Hadschi Dschalabi)**; ნუ-
ხის ხანი, ჰუსეინის მამა.
ჰუსეინ ხანი, შაქის, ყაბალას მფლობელი
1772—73 წწ., ნუხაში ზის 91, 105, 115,
175; ვაჟი ჰაჯი ჩალაბისა 195.

3. საგანთა საძიებელი

ა. პირველი ტომისთვის.

- ბბანოები** 9, 11 (თბილისისა, და მათი გამოყე-
ნება), 65, 89.
- აბრეშუმი** 151, 255.
- აბრეშუმის საწარმო** (ჰასტატოვისა სარაფანიკო-
ვაში) 333.
- აზნაურები** 215, 227; 227 (აზნაურთა უფლებე-
ბი), 283 (იმერეთის აზ.).
- აკვანი** 251.
- არაყის გამოხდა** 253.
- არქივები** (მცხეთის, გელათის) 147.
- არხები** (სარწყავი) 17, 53, 79, 89.
- აცრა** (ყვავილის) 63.
- ახალშენები** 31, 39, 83, 243, 245, 247.
- გაზრობა** 135 (ანტორიაში); 153, 319 (ზონში).
- ბამბა** 69, 79, 143, 157, 167, 251; ბამბის კულ-
ტურა 93.
- ბაყები** 233 (თბილისში); 59 (მცხეთასთან ხიდით
სარგებლობისთვის).
- ბაღები** (ხილის) 31, 33, 35, 65, 89, 115, 143,
151, 253.
- ბეჭედი** (მეფის—სოლომონის, სიგელების დასა-
მოწმებლად) 7.
- ბოსტნეული** 151, 295.
- ბრინჯი** 79, 245, 255; ბრინჯის მოყვანა 17;
ბრინჯის ყანები 67, 69.
- გაბატონებული ფენები** 225—227.
- გადასახადები** 225, 229, 233; (დიდი გად.) 233;
(ჩვეულებრივი გ.) 233; 241, 259; (გადახდა
გადასახადების) 261; 263, 283, 313; (გ. სა-
მეგრელოში) 319; (გ. აკრეფა) 233, 283.
- გადმოცემები** 41, 47 (ალვანის შესახებ), 53, 57
(სამუხრანბატონოზე), 67 (რიშყალაზე), 69,
101, 185 (შპ აბაზის მიერ ხალხის წასწმა-
მანდღერანში), 273, 275 (ქსნის საერისთავო
დაარსება).
- გამოღობის პროცესი** ქარხნებში 9.

- განათლება** 283.
- გენეალოგია** ბაგრატიონთა (მე-17 ს-დან
1773 წ-მდე) 195—205.
- გზები** 109.
- გზირი** (გადასახადის ამკრეფი) 233.
- გლეხები** 299 (დასახლების ხასიათი ოკრი-
ბაში); 229 (მდგომარეობა, უფლებები);
233 (ყმა გ.). (იხ. ყმა გლეხები).
- გუთანი** 111.
- ღამუშავების წები** ქარხნებში 228.
- დასაფლავების წესები** 83 (თათრის); 151—153
(ზონში ქართველის).
- დასახლება** 17 (ნათლული); 19 (პატარძეული,
საგარეჯო); 281, 287 (იმერეთის).
- დასახლების ტიპი** 19 (პატარძეული, საგა-
რეჯო), 21 (ქოდალო), 29 (კახეთი ქარის
სიახლოვეს), 31 (ყვარელი); 35 (ლალის-
ყური), 37 (თელავი), 135 (ანტორია), 151
(ზონი); 249 (კახეთში), 259 (სიღნაღი),
291, 293 (რაჭაში).
- ღაფნის გამოყენება** 159.
- ღნობა ლითონის** 331 (სვანეთში).
- ღუქნები** 3, 37.
- ღღესასწაული** (პირველი იანვრის) 13.
- მკლესიები** 5 (მცხეთის); 23 (ნინოწმ.); 25
(წმ. სტეფანე ხიოსელის); 35 (ალაგერდის);
55 (ციხისძირის); 77 (ახტალის); 89—91;
95 (მცხეთის), 101 (სხლების); 119 (ბრა-
ვალძალის), 131 (ნიკორწმინდის), 139
(ქუთაისის), 145—147 (გელათის), 151
(ზონის), 271 (ანანურის).
- ენა** 129, 173, 209, 215, 241, 247, 263 (თუ-
შური), 283 (იმერული), 293 (რაჭაში),
311 (გურიანში), 321 (სამეგრელოში), 323
(ლეჩხუმში), 329 (სვანეთში).
- ენდრო** 251, 255.

ვაზი 77, 101, 121; ვაზის შოვლა 253.

ვაჭრები 93.

ვაჭრობა 37, 61, 105 (გაცვლა-გამოცვლა), 107, 129, 153—155, 229, 233, 251, 255.

ვახშამი (სუფრა) 113.

ვენახები 19, 25, 31, 33, 45, 89, 93, 135, 177, 249, 295.

ვარაუზანა, (თბილისში) 9, 93.

ვეთისხილი 163 (ბალდადთან); 313 (გურიაში).

ვომის ერთეულები 237 (იხ. სიგარძის სახომი ერთეულები).

თავადები 215, 225; (გურიის) 311, 313; (იმერეთის) 127—129, 281—283; (კახეთის) 227, 249; (ქართლის) 227, 267, 273; (თავადების კინკლაობა) 203; (მოსახლეთა შესყიდვა თავადთაგან) 85; (სამფლობელოები) 227; (უფლებები) 225.

თამბაქო 151.

თარჯიმნები 85, 129.

თბილისის აღწერა 87—93.

თბილი წყაროები 305 (იხ. იხ. იხ.).

თევზები 13.

თესვა 297.

თოფისწამლის ფაბრიკა 15 (თბილისში).

თოფისწამლის დამზადება (ფაბრიკაში) 15; (სვანეთში) 331.

თუთის ხეები 33, 75.

თურქთა თავდასხმები 163, 239, 249, 311.

ქარაღები და ხელსაწყოები (რკინისგან დამზადებული) 105.

ქაზბეკი (ყაზბეგი); მოხელე 233.

ქაკლის ხეები 117, 121, 177.

კამხა (ადგილის მმართველი; მოხელე) 257.

კანაფი 295.

კანონები 231—233; 319 (სამეგრელოში).

კანონმდებლობა 241.

კარაქის დღვევა 253; (დამზადება რაჭაში) 295.

კულტურა 225.

ლაშქარი 131 (რაჭის); 259 (ქიზიყის); 261 (კახეთის); 263 (თუშეთის); 293 (რაჭის).

ლაშქრობა ზერთვისზე 5.

ლაშქრობის წესი 225.

ლევენდ-გადმოცემები 23 (წმ. ნინოს დ მირიანის შესახებ); 57 (მირიანის გაქრისტიანება); 59 (მცხეთა—თბილისის აშენება); 59 (ჯაჭვის საყდარზე).

ლეკებთან ბრძოლის სახეები 27.

ლეკების გზები 53, 173, 175.

ლეკთა თავდასხმები 3, 13, 17, 27, 31, 33, 47, 57, 95, 101, 203, 249, 259, 301, 309.

ლეკთა თავშესაფარი 41.

მადნები 73, 79, 117, 127, 241, 279, 329.

მარანი 255.

მართლმსაჯულება 281 (იმერეთში).

მარილის შემოტანა (სვანეთში) 331.

მარილსახდელი ქარხანა 9.

მარცვლეული 57, 69, 75, 101, 107, 111, 121, 125, 137, 157, 167, 295.

მარხვა 31, 207, 265.

მეაბრეშუმეობა 35, 151, 157, 229.

მებაბეობა 229.

მებალეობა 229.

მედახლეები 93.

მედიკამენტები 3.

მევენახეობა 229, 253, 283.

მეთევზეები 13, 233; მეთევზეობა 157.

მემინდვრეობა 33, 109, 229.

მესაქონლეობა 33, 35, 67 (ცხვრები), 157, 283, 295.

მეტყველები 93.

მეურნეობის დარგები 229.

მეფის ბანაკი 159, 161.

მეფის მოხელეები და მათი უფლება მოვალეობანი 229—231.

მეფის რეზიდენცია 239; (მ. ტიტული) 225; (მ. უფლებები) 225.

მეფრინველეობა 35, 295.

მეფუტკრეობა 135, 255.

მეცხოველეობა 229, 253, 255.

მეხილეობა 253.

მთრიმლავეები 13.

მინერალები 121.

მინერალური წყაროები 123.

მიწათმოქმედება 21, 283.

მიწისძვრა 15.

მიწური 17, 21, 267, 273 (იხ. სახლის ტიპები).

მკა 101, 125 (პურის).

მკურნალობა 63—65 (აცრილი ავადმყოფების); 107, 159.

მონეტები 283—287 (იმერეთში), 319 (სამეგრელოში). (იხ. ფულები).

მორწყვა 17, 53, 67.

მოსახლეობა (მდრ. დასახლება) 75, 89, 103, 105, 107, 131, 155, 185—187, 215, 219, 239, 241, 243, 245, 261; 267, 271, 273,

- 275, 277 (ქართლის); 315 (გურიის), 323 (სამეგრელო-ოდისის), 327 (ლენხუშის), 329 (სვანეთის).
- მოურავი 233, 257, 263.
- მოხელეები (კარის და ქვეყნის, იმერეთში) 283: მუვე წყლები 125.
- მრეწველობა 225.
- მტკვრის აუზი 221—225.
- მურწა (თევზი) 11.
- მქსოველები 93.
- მღებავები 93.
- მშენებლობა (სამეგრელო, ოდიში, აფხაზ.) 327.
- მცენარეულობა 11—13, 15, 17, 19, 41; 47, 51 (საქმელი მც.); 51, 99, 103, 113, 117, 133, 161, 281.
- მკედლები 93.
- ნადირობა (ძაღვებით, ნიშინოებით) 25.
- ნავები 137, 159.
- ნავთობის წყარო 49; ნავთობი 169.
- ნიადაგი 281 (იმერეთის); 311 (გურიის).
- ოქსტატები 93 (ხელოსნები იგულისხმება).
- პირთა სახელები (კაცთა და ქალთა, თუშების) 263—265.
- პურის ცხობა 125, 253.
- რელიგია 32, 205, 241, 247, 311—313 (გურიის).
- რეზიდენციები (მეფის) 67.
- რიონის აუზი 287—291.
- რკინის დნობა-მიღება 105.
- რუსთა რაზმები 93, 111, 319.
- რწყვა 33.
- რჯულშემწყნარებლობა 209.
- საბადოები 73, 77, 81, 229, 233, 245, 283, 329, 331.
- სადგურები (მოზდოვიდან თბილისამდე და ქუთაისამდე) 5—7.
- სავაჭრო გზა 85.
- სავაჭრო საქონელი 63, 251, 331.
- სამართალი 25, 167; სამართლის წარმოება 231—233.
- სამარხები ერისთავთა (იკორთაში) 277.
- სამარხო საკმელი 25.
- სამეფო ბანაკი 127.
- სამეფო სახლი (ერეკლე II-ის) 203; (იმერეთის) 205.
- სამთამადნო საქმე 225.
- სამიჯნავე დავა 25.
- სამკურნალო წყაროები 125.
- სამხედრო წყობა. (იმერ.) 283.
- სარწმუნოება 317 (გურია); 319—321 (სამეგრელო), 331 (სვანეთში).
- სასამართლო პროცესი 225.
- სახულიერო თანამდებობანი და მოხელეები 207—209.
- სახჯელი 233.
- სავლავეები 101.
- საქალაქო ხელოსნობა 93.
- საქართველოს პროვინციები 183—185.
- საქონელი (სავაჭრო) 107; (სანოვაგე) 65; (გასასყიდი) 37, 93, 153—155; (შესასყიდი) 93.
- საღებავები 43 (ენდროს დამზადება და გაყიდვა); 151, 295.
- საძოვრები 21, 27.
- საქმელი, საკვები 121, 159.
- სახელმწიფო წყობილება 225.
- სახლები (საბატონო და გლეხთა) 39; (სამეგრ.) 323; (ლენხუშში) 327.
- სახლების მშენებლობის სისტემა (ქართლში) 267.
- (საცხოვრებელი) სახლების ტიპი 17, 21, 29 (ქართლური); 31 (ქიზიყური); 37, 43, 73 (ყულფი); 87, 119, 131, 135, 167, 251 (კახური); 267 (გლეხების მიწურები, ქართლ.) 273; 293 (რაჭაში); 313 (გურიის); სახლის შინაგანი აღნაგობა (კახური) 251—253.
- სახნავი 97; (ს. ველები) 53.
- სახნავის დამზადება 297, 299 (ოკრიბაში).
- სიგელები (სოლომონის) 7.
- სიგრძის საზომი ერთეულები 287.
- სითხის საზომი ერთეულები 237 (ქართლში), 287 (იმერეთში).
- სიმაგრეები 27 (იხ. ციხე-სიმაგრეები).
- სიმინდის ტეხა 163.
- სკები 255.
- სკოლები (განათლება) 209, 225.
- სოფლების ტიპი 29 (კახეთის); 249, 257, 293 (რაჭა). (იხ. დასახლების ტიპები).
- სპარსთა თავდასხმები 239; 249.
- სპილენძის დნობა 75, 81.
- სუფრა (ვახშამი) 113.
- თანაცემელი (გურია) 313.
- ტრანსპორტი სატვირთო (რაჭა-იმერეთში) 295—297.

ტყეები 41, 97, 257.

ტყვიის დნობა 117. (იხ. საბადოები).

ფაბრიკები 229.

ფასები (საქონლის, სანოვაგის) 93, 153—155, 233, 253.

ფიჩხული (თევზი) 11.

ფრინველები 13, 69, 73.

ფული (ქართლის სამეფოს ფულები) 233—237.
იხ. მონეტები.

ფულის კრა 283, 313.

ფუნდუკი მგზავრთათვის 71.

ქალაქის წოდება 229.

ქარვასლა 71.

ქარხნები 229 (მადნის სადნობი); 9, 93 (მარილ-სახდელი, თბილისში); 233 (მეტალურგიული); 9 (მეფისა თბილისში).

ქვასატეხი სარკინეთის 51.

ქვეშევრდომები მეფის 263, 267, 269, 271, 273, 275.

ქისტების თავდასხმები 33.

ქორწილი (ერისთავის) 85—87.

ქრონიკა ქართული 187—195.

ქუთაისის აღწერა 139—143.

ქუჩები (თბილისში) 87.

ღვთისმსახურება 207, 321.

ღვინის დაყენება 253—255.

ღვინის წურვა 295.

ღვინო 45, 253.

ღომის აღება 163.

ქაზბეგი, მოხელე 179.

ყანები 21. (ხორბლის, ქერის), 25 (პურის), 27, 57, 79, 89, 115, 249.

ყანების შემზადება 157.

ყმა-გლეხები 39, 229, 233, 283.

ყულარადახი, მოხელე 99.

ყურძენი 75; ყურძნის წურვა 253—255.

შემოსავალი მეფის 233.

შინამრეწველობა (სამეგრ.) 319.

ჩაცმა 39, 265 (თუშეთში); 331 (სვანეთში); 323 (სამეგრელოში).

ჩვევები, ჩვეულებანი 39, 161, 179, 313.

ჩიყვი 155.

ჩხუბი (გვერწორობი) 103.

ციტრუსები (გურიაში: ლიმონი, ფორთოხალი, ნარინჯი) 313.

ციხე-სიმაგრეები 17, 27, 31 (ყვარელი), 35, 37, 39, 81, 105, 133—135, 139—141, 163 (ბაღდადი), 249—251 (კახეთში), 259 (სიღნაღი), 273 (გველისციხე).

ცხენის მოვლა 157, 255.

ცხოველები 13, 295 (რაჭა-იმერეთში).

წარმოება (სვანეთში) 331.

წარწერები 55, 88—89, 91, 118—119, 270—271.

წეს-ჩვეულებანი 15, 21.

წისკვილები 19, 21, 27, 31, 51, 89.

წოდებები (იმერეთში) 283.

წონის ერთეულები 237 (ქართლში); 287 (იმერეთში).

წყალკურთხევა 13.

წყობა (იმერეთის) 283.

წყობილება 247, 257.

ჭანარი (თევზი) 11.

კები 155.

კირი (ეზიდემია) 61, 89.

კურქელ-მოწყობილობა (სუფრის) 113.

ხარკი (ლეკური) 263.

ხელოვნება 225.

ხელოსნები 93; (მოხალისე ხ.) 93.

ხელოსნობა 313; (საქალაქო ხ.) 93; (წერილი ხ.) 229.

ხეხილი 19, 23, 31, 43, 63, 111, 125, 157, 255.

ხვნი 21, 157; (ხვნი გუთნით) 297; (ხვნი-თესვა: ოკრიბაში) 299 შენ.

ხიდები 81, 83, 85, 71 (როსტომის ხიდი, გატეხილი ხ.) 109, 141, 175.

ხილის ბაღები 25, 75, 77, 135, 249, 295.

ხორბალი 163; (ხ. მოყვანა) 283 (იხ. მარცვლეული).

ჯეირანი (ცხოველი) 11.

ჯიხვი (ცხოველი) 79.

ჭავა (იმერეთში) 281; (გურიაში) 311.

ბანონები (თბილისის; და მათი გამოყენება) 135.
 აბრეშუმი (ყუმუხ.-თათრ.) 109.
 ავადმყოფთა ხია, რომელთაც გიულდენშტედტი
 მკურნალობდა 270—277.
 აზნაურები; (ოსეთში) 59, 171; (ჩერქეზეთში)
 53, 169.
 ალყა, ფოთისა 227—229.
 ანბანი, ქართული 302.
 არეულობა (ტოტლებენ-ერეკლეს უთანხმოება)
 121.
 აფხაზური მხარეები 51, 199—201.
 ბაზრობა (ონში) 45, 221.
 ბამბა (ყუმუხ.-თათრ.) 109.
 ბასიანეთის მხარეები 43—47, 217—221.
 ბადასახადი (ხარკი) 47 (ბასიანელ.); 171 (ჩერ-
 ქებ.; ქისტ.);
 გადმოცემები 47 (ბოჰემელ ძმებზე), 59 (ყოფი-
 ყებზე), 91 (კედელი დერბენტიდან კახეთა-
 მდე).
 განათლება 71 (ქისტების), 95 (ლევების).
 ვარგნობა 55 (ჩერქ.); 59 (ოსების); 81, 95
 (ლევ.); 109 (ყუმუხ.-თათრ.).
 გეგმა, გიულდენშტედტის მოგზაურობის 125—
 127, 129, 149, 153, 189; (გიულდენშტედ-
 ტის მოქმედების) 145—147.
 გლეხები 171 (ჩერქ.).
 გოგირდის აბანი 101 (ენდრესთან)
 გოგირდის მოპოვება 223 (ბასიანეთში).
 გოგირდიანი წყლები 135 (სამედიცინო მნიშვნე-
 ლობა); 157 (გ. წ. ლარგვისთან, მათში
 გიულდენშტედტი თვით მკურნალობდა).
 დასახლება.* 53, 209, 211 (აფხაზ.), 43, 45, 217,
 219, 221 (ბასიანეთში); 133 (თბილისის); 85,
 87, 95, 97, 99, 101, 191 (ლევური); 113,
 195, 203 (ნოღაელი თათრების); 65, 67 (ოსე-
 ბის); 75 (ქისტ.); 79 (ყაბარდ.); 111 (ყუმუხ.-
 თათრ.—ტარკის).
 დასახლების ტიპი** 51, 217 (აფხაზ.); 217 (ბა-
 სიან.); 51 (იმერ.); 91 (ლევეთ.); 61 (ოსები);
 69—71, 119 (ქისტები); 109 (ყუმუხ.-თათრ.);
 57, 169, 217 (ჩერქეზული).

მკლესიები (სხლების) 65.
 ელჩობა 139, 229—231 (პეტერბურგში ლევა-
 ნის და ანტონის); 225 (პეტერბურგში
 მაქსიმე აბაშიძის); 223—225 (ფაბულა-
 ვისა სოლომონ-ერეკლეს კარზე).
 ენა 49, 53, 201, 209, 215, 217, 383 (აფხა-
 ზური); 43, 173, 217 (ბასიანური—თათრუ-
 ლის ნოღაური დიალექტი); 105, 109;
 381 (თათრული); 115, 195 (თურქმან-
 თათრ.); 81—105, 189—191, 381—382
 (ლევური ენა და მისი დიალექტები); 43,
 111 (ნოღაურ.-თათრ.); 59, 61, 171,
 382—383 (ოსური); 43, 181, 384 (ქართვე-
 ლური); 69, 119—121, 127, 382 (ქის-
 ტური); 384—385 (ქურთული); 49, 53,
 171, 201, 209, 213, 217, 383 (ჩერქე-
 ზული).
 ენები კავკასიური 381—385.
 ვაპრობა 51, 217 (აფხაზ.); 47, 221, 223
 (ბასიანეთი); 89, 95 (ლევეთი); 109 (ყუ-
 მუხ.-თათრ.); 55, 217 (ჩერქებ.).
 თავადები 48, 53, 199, 201 (აფხაზთა); 43,
 219, 223 (ბასიანეთში); 59 (ოსეთში); 69
 (ქისტ.); 77 (ჩერქებ.); 53, 55, 169 (ჩერ-
 ქებ.).
 თათრული მხარეები 105—115.
 თათრულ-ნოღაური მხარეები 203.
 თარჯიმანი (ექსპედიციის) 235, 257, 259.
 თბილისის აღწერა 133—135.
 თბილი წყაროები 135.
 თურქთა ბატონობა 49 (აფხაზეთში); 175.
 179 (თ. თავდასხმები).
 იასაული (ერისთავის) 261, 263.
 ინსტრუქცია საიმპ. მეცნ. აკადემიისა. მიცე-
 მული გიულდენშტედტისადმი სამოგზაუ-
 როდ 41, 143, 145—147.
 კავკასიის (და არარატის) მთების, ქანების,
 ნიადაგების, მინერალების აღწერა: 2—39,
 163—169.
 კანონები 59 (ოსეთ).

* დასახლებაში ვგულისხმობთ ამა თუ იმ მხარის ან სოფლის მოსახლეობის რარდენო-
 ბას. ჩვენ ძირითადად ვუთითებთ სოფლების შემცველ მხარეებზე—გ. გ.
 ** ძირითადად სოფლები გვაქვს მხედველობაში (ქალაქი ძალზე იშვიათად)—გ. გ.

კაცის სახელები 73 (ინგუშების); 57 (ოსური);
55 (ჩერქეზეთში); (იხ. მამაკაცთა სახელები).
კოლონიების დასახლების გიულდენშტედტისეუ-
ლი გეგმა ჩრდ. კავკასიაში 205.

ლაშქარი * 73 (ინგუშ.); 87, 91 (ლექ.); 119
(ქისტ.).

ლაშქრობა 225—227 (აწყურებე); 131 (ხერთ-
ვისხე).

ლექების ხასიათი, ბუნება 79.

ლექთა თავდასხმები 81, 121, 125, 129, 137,
139, 143, 155, 175.

ლექური მხარეები 81—105, 189—193, 381—382.

ლექსიკური მასალა 303—375.

ლითონის დნობა (დიდოეთში) 93.

მადნები 47, 223 (ბასიანეთ.); 95, 99 (ლექეთ.);
147 (საქართ.).

მადნები და მინერალები კავკასიაში 181—187.

მამაკაცთა სახელები 47 (ბასიანეთში). იხ. კაცის
სახელები.

მამასახლისი (თემის) 65; 79 (ლექეთში); 261
(სვანეთში); 79 (ყარაბულახების).

მარცვლეული კულტურები 51, 217 (აფხაზ.);
109 (ყუმუხ.-თათრ.); 55, 217 (ჩერქეზ.).

მარხვა (ქისტ.) 121.

მადაროელთა გადმოყვანა 149.

მდნობელნი 99 (ლექეთ.).

მედიკამენტები და ხანელებლები, რაც თბი-
ლისში იშოვება 376—379.

მეთევზეობა 109 (ყუმუხ.-თათრ.).

მემინდვრეობა 71 (ქისტ.); 109 (ყუმუხ.-თათრ.).

მესაქონლეობა 51 (აფხ.); 95 (ლექ.); 71, 119
(ქისტ.); 109 (ყუმუხ.-თათრ.); 55 (ჩერქეზ.).

მეურნეობა 61 (ოსების).

მეფეთა სამარხები (ქართველთა—მცხეთაში) 129.

მეცხვარეობა 55 (ჩერქეზ.).

მინერალები 135.

მიწათმოქმედება 51 (აფხ.); 119 (ქისტ.).

მმართველობა 221 (ბასიან.); 115, 195 (თურქმ.-
თათრ.); 105, 191—193 (ლექ.); 111, 113, 203
(ნოღაელ-თათრ.); 119, 171 (ქისტ.); 109,
111, 193 (ყუმუხ.-თათრ.); 169 (ჩერქეზ.).

მოლაპარაკება (ერეკლესი ჭარულ ლექებთან) 141.

მომართვა, ყიზლარის კომენდანტისა ხეობათა
მმართველებისადმი გიულდენშტედტის მოგ-
ზაურობის თაობაზე 296; ერეკლესადმი
ოგივე 297.

მოსახლეობა (ბასიანის, წარმოშობა) 43.

მოსხენებები, გიულდენშტედტისა აკადემიი-
სადმი 117—205; 231.

მურწა (თევზი) 137.

მცენარეული 137, 141 (თბილისთან); 278—
289 (კავკასიის).

მძევლები, რუსეთს 59, 61 (ოსები); 69, 75;
171 (ქისტ.); 109 (ყუმუხ.-თათრ.); 55,
171 (ჩერქეზ.).

მკედლები 99 (ლექეთ.).

ნივთები, წამოღებული გიულდენშტედტის
მიერ დასარიგებლად 266—269.

ოქების ყაჩაღობა 59, 125, 159.

ოსური მხარეები 61—67, 171—173.

პირთა სახელები, კაცის (ჩეგემში) 210.

რელიგია 49, 201, 215 (აფხაზ.); 45, 173,
181, 219, 221 (ბასიან.); 81, 85, 89, 91,
93, 97, 99, 101, 105 (ლექეთ.); 59, 173;
181 (ოსეთ.); 181 (საქართ.); 74, 121, 181
(ქისტ.); 55, 171, 199 (ჩერქეზ.).

რუკა კავკასიის 161.

რუხული კორპუსი საქართველოში და მისი
მოქმედება 225—231.

საქონელი სავაჭრო 51, 217 (აფხ.); 45, 47,
221, 223 (ბასიან.); 217 (ჩერქეზ.).

საძვრები 89, 95 (ლექ.); 157, 221.

სახლების ტიპი 51 (აფხ.); 133—135 (თბი-
ლისში); 61 (ოსეთ.); 109 (ყუმუხ.-თათრ.);
51, 57 (ჩერქეზ.).

სიძვირე 131, 159 (საქ.).

სპარსელთა თავდასხმები 175.

სტუდენტთა დახასიათება (ექსპედიციის წევ-
რების) 151.

ტურა (ცხოველი) 135—137.

ვახები, სხვადასხვა საქონლის და ნივთების
(საქართ.) 235—267.

ვაშა, ახალციხის 177.

ფიჩხული (თევზი) 137.

ფული (ლექეთ.) 95.

* ვგულისხმობთ ამა თუ იმ მხარის შესაძლებლობას მეომართა რაოდენობის გამოყვა-
ნისა სალაშქროდ—გ. გ.

ქალის სახელები 55 (ჩერქეზეთში); 73 (ინგუ-
შებში).
ქართული მატიანე 49, 231 (უახლესი ისტორია
XVII—XVIII სს.; მისი თარგმნის საქმე.
ქართული მხარეები 173—181.
ქართული ქრონიკა (ქც-ის რომელიღაც ნუსხა;
შეძენა და თარგმანი) 197, 215, 257 (შეძენა);
385—386 (თარგმნის ვითარება).
ქვეშევრდომები (საქართ. და ქართლის მეფეთა
ძველად და ახლად) 147, 153; 45, 173 (ბასიან.);
179 (ერევნის სახანო); 59, 61, 63, 65, 67,
171, 173 (ოსები); 181 (სომხები); 69, 171
(ქისტები).
ქისტური მხარეები 73—79, 382.
ქუჩები (თბილისის) 133.
ღვინო 87, 101 (ლექეთ).
შახალური ბუნება 91 (ლექების); 71 (ქისტების).
შინამრეწველობა 95 (ლექეთ).
ჩაცმა-დახურვა 51, 217 (აფხ.); 81, 89, 95, 97,
(ლექეთ.); 217 (ჩერქ.).
ჩერქეზული მხარეები 57, 199.
ჩვევები 221 (ბასიან.): 89, 91 (ლექ.); 59 (ოსეთ.);
71, 73 (ქისტ.); 109 (ყუმუხ.-თათრ.).
ჩვეულება 45 (ბასიან.); 119, 121 (ქისტ.); 157
(ოსეთ).
ცხენების მოვლა (საქარ.) 131.
ცხოველები 278.
ცხოვრების ხასიათი 57 (ჩერქ. გადასვლა ადგი-
ლიდან ადგილზე).

წარწერები 300—301.

წერილები 298 (გიულდენშტედტისა სილო-
მონისადმი); 299—300 (ორი წ. სილო-
მონისა გიულდენშტედტისადმი).
წეს-ჩვეულება (აფხ. სალაშქრო) 49.
წოდებები (სოც. ფენები ჩერქ.) 169—171.
წყობა * 51 (აფხ.); 79, 89, 95, 101, 103
(ლექეთ.); 111 (ნოღაელთა); 59, 61 (ოსეთ.);
69 (ქისტ.); 79 (ყარაბულახების); 55, 171
(ჩერქეზ.).

ჯანარი (თევზი) 137.

კიბი (ეპიდემიები) თბილისში 125, 133.

კირნახულის შენახვა 91 (ლექეთ. ჰარში).

ხარკი 69 (ქისტები); 95, 97 (ლექ.); 209
(აბაზ. ყაბარდოელებს); 213 (ჩერქეზთა-
გან).

ხარჯთაღრიცხვა ექსპედიციის 232—267.

ხელფასები, გიულდენშტედტის ექსპედიციის
წევრების 233—235, 251—253.

ხელშეკრულება (რუსეთთან ერეკლესი) 175.

ხილები 157 (თერგზე).

ხილი 87, 101 (ლექეთ.).

ხორბლის მოყვანა 95 (ლექეთ.).

ჯეირანი (ცხოველი) 135.

ჯიხვი (ცხოველი) 125—137.

ჭავა 133 (თბილისის); 157, 231 (იმერეთ.);
231 (სამეგრ.)**.

* წყობაში ხშირად ვგულისხმობთ მმართველობასაც.

** საგანთა საძიებელში (როგორც პირველი, ისე მეორე ტომებისთვის) არ შევიტანეთ ისეთი ცნობები, როგორც მაგ.: საქართველოს და სხვა მხარეების ურთიერთობა ამა თუ იმ ქვეყანასთან, რუსეთის საქმეთა რწმუნებული, ქვეყნის შინა პოლიტიკური ამბები, რადგან მათ შესახებ შეიძლება მოიძებნოს საკუთარ სახელთა საძიებლებში და ამავე დროს მოვერიდეთ საძიებლის გაზრდას. იმავე მიზეზით საძიებელში არაა შეტანილი აგრეთვე კავკასიისა და არა-რატის მთიანეთის, მათი ქანების, მინერალების და მადნების დაწვრილებითი მითითება. ასევე ზოგადი სათაურითაა მოთავსებული ხარჯთაღრიცხვის წარმოება, რადგან მასში უხვი ცნობე-ბია ამა თუ იმ წიგნისა თუ საქონლის ფასებზე—ბ. გ.

Addenda et corrigenda

გვ.	სტრ.	სწერია	უნდა იყოს
3	29	კუმანისა	კუმისა
11	15-16, 27	სპილენძის ლავეარდი	სპილენძის ლურჯა
15	1	სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთი	კავკასიის სამხრეთი მთისწინეთი
25	14	სამხრეთ კავკასიის კირქვიანი	კავკასიის სამხრეთი კირქვიანი
29	1	ყანჩავეთის ხევზე	ყანჩავეთის-ხევზე
47	11	ყარგაშილი-ტაუს	ყარგაშილი-თაუს
—	90, 33	აბასა	აბაზა
—	37	აბასაურ	აბაზაურ
49	4	აბასას	აბაზას
93	11	მოყოცი [პი]	მოყოცი(პი)
—	34	ხუმბრიტი	ხუმბრიტი
99	13	ცუდაკარისა	წუდახარისა
—	16	3. ჰსაბლა	4. ჰსაბლა
103	10	36. შებოიმი	26. შებოიმი
—	20	82. ჩუკუნი	83. ჩუკუნი
115	14	ხინაკუგი	ხინალუგი
139	6	აკადემიის წყალობის	აკადემიის შეუწელებელი წყალობის
—	13	ვაჭირიდან, კახეთშია (ალბათ მა- ლარო—გ. გ.)	ვაჭირიდან კახეთშია
149	შენ.	გვარი გაურკვეველად სწერია დე- დანში.	გვარი გაურკვეველად სწერია დე- დანში (ვინაივინი?)
153	29-30	სტირდიგორში	სტირდიგორში
157	22	მხარის ტაგატას	მხარის ტაგატას (თაგიათა)
160	19, 35	Grundnis	Grundris
173	9	მალრან-დვას	მალრან-დვა-
—	13	იმერეთი-	იმერეთის
177	4-5	პროვინცია სუქირავს	პროვინციას უქირავს
191	5	ბურთუნა(ი)	ბურთუნა[ი]
197	13	სადაც (პეტერბურგში — გ. გ.) ის იცხოვრებს	სადაც (ციხლარში—გ. გ.) ის ცხოვ- რობს
201	21	ალთი კვხეკის	ალთი ქესეკის
202	26	Die übrigen Teil[e]	Den übrigen Teil
206-207	4-5	weidliche Riesen-Natur	Weibliche Riesen-Statue
207	5	ქვის მკაცრი დიდებული ბუნება	ქვის უზარმაზარი ქალის გამოსა- ხულება
207	შენ. 2	გიულდენშტედტის სახელით	გიულდენშტედტის ხელით
221	9-10	აბასინური	აბაზინური
231	38	1774	1772
231	37	1774 ?	1772 ?
—	შენ. 2	1772	1774

Handwritten text at the top left, possibly a title or header.

Handwritten text line.

Handwritten text at the top right, possibly a signature or date.

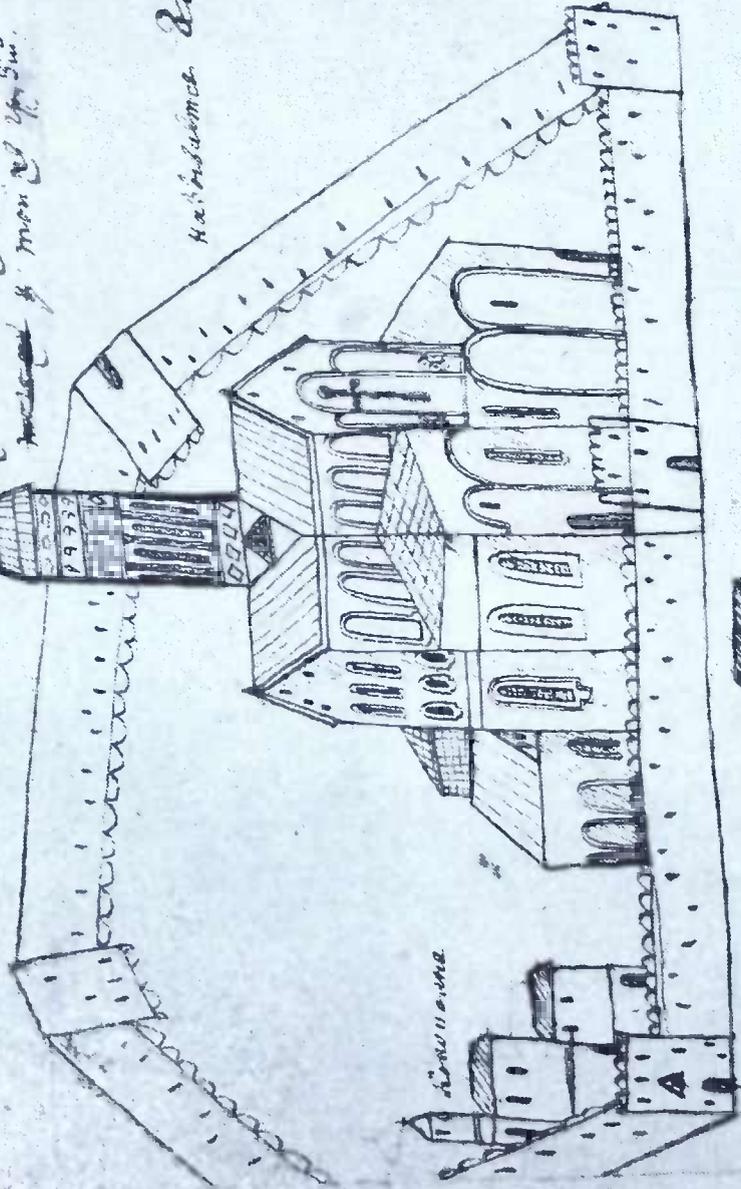

მონასტრის აღმშენებელი
 და მისი მშენებელი
 და მისი მშენებელი
 და მისი მშენებელი

მონასტრის აღმშენებელი
 და მისი მშენებელი
 და მისი მშენებელი
 და მისი მშენებელი

მონასტრის აღმშენებელი
 და მისი მშენებელი

მონასტრის აღმშენებელი
 და მისი მშენებელი

სურ. 4. ალავერდი, ჩახატული ეკლესიის მხატვრის მიერ.

სურ. 5. იმერელი, ჩახატა გრიგორი ბელიძე.

სურ. 6. კართლელი, ჩახატა გრიგორი ბელომ.

სურ. 7. ქართველი ქალი, ჩახატა გრიგორი ბელოიმ.

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

გამომცემლობის რედაქტორი ც. შალამბერიძე

ტექნორედაქტორი ნ. ჯაფარიძე

კორექტორი გ. გელაშვილი

შეკვეთის № 1770

უფ 02747

ტირაჟი 2000

ზელმოწერილია დასაბეჭდად 16/VII-64 წ. ანაწყოების ზომა 7×11. ქალაქის ზომა 84×108^{1/16}.
საბეჭდო თაბახი 39,05. საალრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 35,96.

ფასი 2 მან. 74 კაპ.

თბილისის უნივერსიტეტის სტამბა, თბილისი, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 1.
Типография Тбилисского университета, Тбилиси, проспект И. Чавчавадзе, 1.

საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისიის
გამოცემანი

წიგნი I: თ. ყაუხჩიშვილი, ჰეროდოტე. თბ. 1960.

წიგნი II: ნ. კეჭალმაძე, არიანე. თბ. 1961.

წიგნი III: ვლ. ფუთურიძე, სპარსული ისტორიული საბუთები, ტომი I. თბ. 1961.

წიგნი IV: ა. გამყრელიძე და ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, ტომი პირველი. თბ. 1961.

წიგნი V: ნ. შოშიაშვილი, გრიგოლ აკანელის მოისართა ტომის ისტორია. თბ. 1961.

წიგნი VI: ლ.-ნ. ჯანაშია, ლაზარე ფარბეცი და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ. 1962.

წიგნი VII: ეთ. სიხარულიძე, იაკუთის ცნობები საქართველოს და კავკასიის შესახებ (იბეჭდება).

წიგნი VIII: ი. ცინცაძე, ძველი რუსული წყაროები (XI—XVI ს.ს.) საქართველოს შესახებ. თბ. 1962.

წიგნი IX: გ. გელაშვილი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I. თბ. 1962.

წიგნი X: ვლ. ფუთურიძე, სპარსული ისტორიული საბუთები, ნაკვ. II. თბ. 1962.

წიგნი XI: თ. მიქელაძე, ქსენოფონტის „ანაბაზისი“ (მზადდება).

წიგნი XII: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, ტომი მეხუთე. თბ. 1963.

წიგნი XIII: ნ. ცაგარეიშვილი, იოანე დრასხანაკერტელი (იბეჭდება).

წიგნი XIV: გ. გელაშვილი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. II. თბ. 1964.

წიგნი XV: ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. თბ. 1964.

წიგნი XVI: ნ. ლომოური, დიონ კასიოსი (წარმოებაში).

წიგნი XVII: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, ტომი II (წარმოებაში).

*Mappa fundamentalis
Sines Imperii Russiae
inter caestella Mosdov et Asov
Sistens,
cum parte promontorii septentrionalis
Caucasii;
Auctore Doctore Guldenstaedt.*

Signorum explicatio:

D. t. Districtus tcherkesicus.

D. a. Districtus abchasicus.

D. t. Districtus tataricus.

□ 1-22. Colonia designata.

Scala Werstarum

20. 40. 60.

Puti Manglai Bulax.

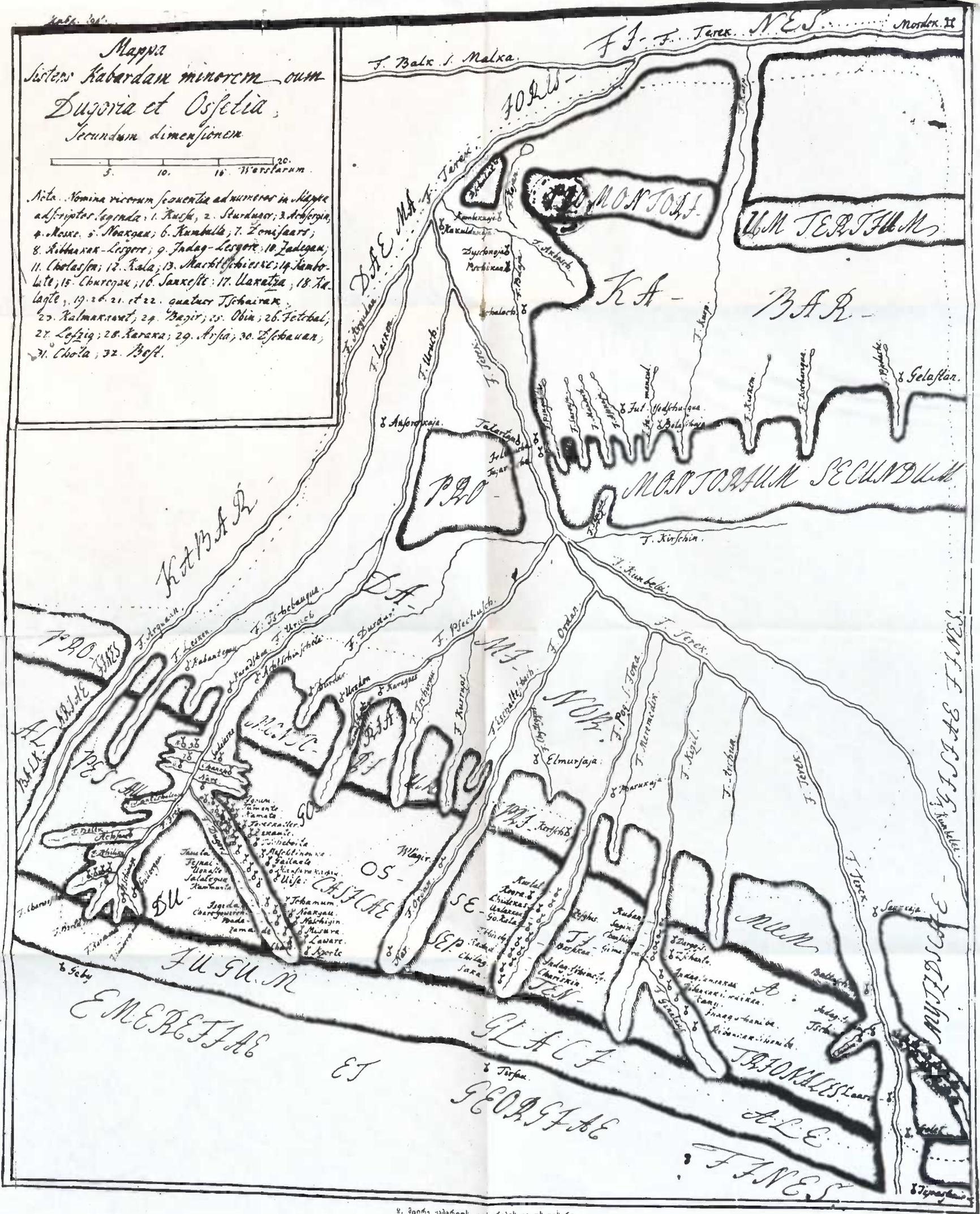
Perlinens ad relationem XXXII. Guldenstaedt.

3. რუკისი სსახლგრო სმგლობლოკი აზგსა პ პონოკ პონი

*Mappa
Sisterum Kabardam minorum cum
Dugoria et Ossetia
Secundum dimensionem*

5. 10. 15. 20.
Werssarum

*Nota. Nomina vicorum sequentia ad numerum in Mappa
adscripta legendae: 1. Kuch, 2. Sturdusor, 3. Arghoria,
4. Kowc, 5. Noaxga, 6. Kamballa, 7. Zonijsari,
8. Kibhaxan-Legore, 9. Tadag-Legore, 10. Zudegan,
11. Cholasin, 12. Kala, 13. Macchibichisic, 14. Jambol-
Lil, 15. Churegax, 16. Janxelle, 17. Uaxetia, 18. Ta-
lagle, 19. 20. 21. et 22. quatuor Tchaurax,
23. Kalmarsant, 24. Bagir, 25. Obin, 26. Fetebal,
27. Lefzig, 28. Karaxa, 29. Arja, 30. Efbauan,
31. Chola, 32. Bost.*

Т. Кума major
Т. Кума minor
D. т. Ка =

bar
da ma
P. A.

TSCHEK

D. т. Ка

CASPIUM COCACUM SEPTENTRIONALE
KESSIAE

barda minor

SUM
BAS
JUSUM
CAL
ALP
NUM
PARS
SCH

SUM
ALP
NUM
PARS
SCH

